RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

GROTE SERIE

266

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1605-1791

DEEL II

Gouvernement Ternate

BAND 1

1612-1697

BEZORGD DOOR H.E. NIEMEIJER EN TH. VAN DEN END

huygens ing

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Tweede deel, eerste band

Grote Serie 266

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Tweede deel, eerste band

Gouvernement Ternate

1612 – 1697

Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End

m.m.v. G.J. Schutte

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Literatuurfonds Locher van de Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-655-8 (Softcover)
978-90-8890-656-5 (Hardcover)
978-90-8890-657-2 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-186-0

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud

Lijst van documenten VII
Documenten 1 – 111 1

Lijst van opgenomen documenten

1. Brief van ds. Casparus Wiltens en ds. Mathias van den Broecke (Paludanus) aan Heren XVII. Makian, 29 juli 1612.
2. Fragment uit een brief van ds. Casparus Wiltens aan de classis Amsterdam. Ambon, 31 mei 1615.
3. Brief van krankbezoeker Daneel Lievensen aan ds. A.J. Hulsebos. Batjan, z.d. [september 1619?].
4. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de Kamer Amsterdam. Tafasoho, 14 juli 1621.
5. Provisioneel reglement opgesteld door de kerkenraad van Batavia voor de christenen op Batjan. Batavia, 26 september 1624.
6. Verklaring van de compagniesdienaren Pouwels Adriaensz, Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont, Hendrick Harouse, Joos de Lampreel en Daniël Otten ten laste van ds. Georgius Candidius. Ternate, 26 maart 1626.
7. Verklaring van de compagniesdienaren Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont en Daniël Otten ten laste van ds. Georgius Candidius. Ternate, 24 maart 1626.
8. Verklaring van de ouderlingen Willem Arentsz en Steven de Roos ten laste van gouverneur Jacques Le Febvre. Ternate, 29 maart 1626.
9. Brief van krankbezoeker David Gorisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 maart 1626.
10. Brief van diaken Jasper Foppes aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 maart 1626.
11. Brief van schoolmeester Abraham Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 april 1626.
12. Extract uit een brief van gouverneur Jacques Le Febvre aan gouverneur-generaal Pieter Carpentier betreffende ds. Georgius Candidius. Ternate, 20 april 1626.
13. Kort relaas van de verrichtingen gedaan op Ternate door ds. Georgius Candidius. Z.p., z.d. [Batavia, april 1626].
14. Apologie van ds. Georgius Candidius tegen de aanklachten van gouverneur Le Febvre en enkele compagniesdienaren. Ternate, z.d. [juli 1626].
15. Brief van krankbezoeker Cornelis Jacobsz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 26 juli 1626.
16. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 juli 1626.
17. Beroeping van Pieter Bonnius tot proponent bij de kerk van Ternate. Batavia, 23 februari 1627.
18. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de kerkenraad van Batavia. Labuha, 2 juli 1627.
19. Acta en doopregister van de kerkenraad van Ternate. Ternate, 16 april 1626 – 4 juli 1627.
20. Brief van proponent Pieter Bonnius aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 augustus 1627.
21. Fragment uit een verslag van commissaris Gilles Seys betreffende de Molukken. Batavia, 15 september 1627.
22. Acta en doopregister van de kerkenraad van Ternate, bezorgd door proponent Pieter Bonnius. Ternate, 22 augustus 1627 – 14 maart 1628.
23. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 maart 1628.
24. Brief van schoolmeester Hendrick van Hengel aan de kerkenraad van Batavia. Labuha, 24 juli 1628.
25. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 augustus 1628.
26. Rapport van krankbezoeker Cornelis Jacobsz over de gereformeerde religie in de Molukken. Batavia, 26 augustus 1628.

27. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Labuha, 16 januari 1629.
28. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 april 1629.
29. Brief van schoolmeester Hendrick van Hengel aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Labuha, 5 juni 1629.
30. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ngofakiaha, 31 augustus 1629.
31. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 9 april 1630.
32. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 augustus 1630.
33. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 april 1631.
34. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 9 augustus 1632.
35. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 juli 1634.
36. Naamlijst van de christelijke gemeente te Labuha op Batjan, opgesteld door Harmen Jansz, voorlezer. Laboua, 20 juli 1635.
37. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 augustus 1635.
38. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 juni 1636.
39. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 augustus 1636.
40. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juli 1637.
41. Brief van krankbezoeker Daniël Macque aan de kerkenraad van Batavia. Ngofakiaha, 20 juli 1640.
42. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 mei 1648.
43. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 mei 1649.
44. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 juli 1649.
45. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 juli 1650.
46. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 21 augustus 1651.
47. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 22 augustus 1652.
48. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 19 augustus 1653.
49. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juni 1654.
50. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 augustus 1655.
51. Brief van ds. Fredericus Abbema aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 juni 1657.
52. Brief van krankbezoeker Evert Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 april 1660.
53. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 augustus 1667.
54. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 augustus 1668.
55. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 september 1670.
56. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 mei 1671.
57. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 augustus 1671.

58. Brief van de kerkenraad Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 augustus 1672.
59. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de Hoge Regering te Batavia. Ternate, 18 augustus 1672.
60. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Ambon. Ternate, 31 september 1673.
61. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ternate, Obi, Batjan, Makian, Manado, Tahulandang en Siau door ds. Jacobus Montanus. Ternate, z.d. [oktober] 1673.
62. Brief van schoolmeester Marcus de Rosairo aan gouverneur Cornelis Francx. Sangihe, 16 maart 1674.
63. Brief van schoolmeester Andries Fortados aan gouverneur Cornelis Francx. Tahulandang, 23 maart 1674.
64. Brief van ds. Franciscus Dionysius aan de Hoge Regering. Ternate, 10 juli 1674.
65. Brief van ds. Franciscus Dionysius aan de Hoge Regering. Ternate, 13 juli 1674.
66. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ternate, Obi, Batjan, Makian, Tidore, Manado, Tahulandang, Siau en Sangihe door ds. Jacobus Montanus. Ternate, 17 november 1675.
67. Brief van de kerkenraad van Ternate aan kerkenraad van Batavia. Ternate, 28 augustus 1676.
68. Resolutie van Gouverneur Anthonio Hurdt van Ambon betreffende de invoering van de Ambonse Kerkorde in de Molukken. Ternate, 22 oktober 1676.
69. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ternate, Manado, Sangihe en Tahulandang door ds. Gualterus Peregrinus. Ambon, z.d. [augustus 1677].
70. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 juli 1678.
71. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 augustus 1679.
72. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 augustus 1680.
73. Consideratiën van ds. Cornelis de Leeuw op Manado. Z.p. [Manado], 13 februari 1681.
74. Consideratiën van ds. Cornelis van der Sluys op Ternate. Z.p. [Ternate], 28 februari 1681.
75. Afkondiging van gouverneur Robert Padtbrugge betreffende de openbare orde in Noord-Celebes en de Noorder-eilanden. Ternate, 16 mei 1681.
76. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 augustus, 1681.
77. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 mei 1683.
78. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1683.
79. Brief van ds. Cornelius van der Sluys aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 oktober 1683.
80. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Cornelius de Leeuw. Z.p. [Manado], 3 mei 1684.
81. Brief van ds. Cornelius de Leeuw aan de kerkenraad van Batavia. Manado, 17 juli 1684.
82. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [3e kwartaal 1684].
83. Brief van ds. Cornelius de Leeuw aan de kerkenraad van Batavia. Manado, 30 juli 1685.

84. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Sangihe, Siau, Tahulandang en in Noord-Sulawesi door ds. Cornelius de Leeuw. Manado, 31 juli 1685.
85. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 augustus 1685.
86. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Mattheus Hek. Ternate, juli 1686.
87. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 september 1686.
88. Verklaring van ds. Cornelis de Leeuw betreffende de huwelijkse zaken van Marcus Lalero, koning van Tabukan. Ternate, 20 september 1686.
89. Brief van ds. Cornelis de Leeuw aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 september 1686.
90. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juni 1687.
91. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 juni 1689.
92. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 september 1689.
93. Rapport van de gecommitteerden David Haek en Pieter Alsteyn aan gouverneur Johannes Cops betreffende de staat van kerk en school op de Noorder-eilanden. Ternate, 9 september 1690.
94. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 september 1690.
95. Brief van leermeester Jan Pays aan de provisioneel gezaghebber Pieter Buys. Z.p. [Attingola], 18 mei 1691.
96. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 juli 1691.
97. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord Sulawesi en op Tahulandang, Siau en Sangihe door ds. Gellius Cammiga. Manado, 17 oktober 1691.
98. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 juni 1692.
99. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [1693].
100. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [1693].
101. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 23 november 1693.
102. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Joannes Stampioen. Ternate, 28 juli 1694.
103. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Gerrit van Aken. Ternate, 18 augustus 1694.
104. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 19 augustus 1694.
105. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 8 juni 1695.
106. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 september 1695.
107. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Celebes en op de Sangihe-eilanden door ds. Joannes Stampioen. Ternate, 18 september 1696.

108. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 september 1696.
109. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 6 februari 1697.
110. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 juli 1697.
111. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en de Sangihe-Talaud-archipel door ds. Gellius Cammiga. Ternate, z.d. [december 1697/ januari 1698].

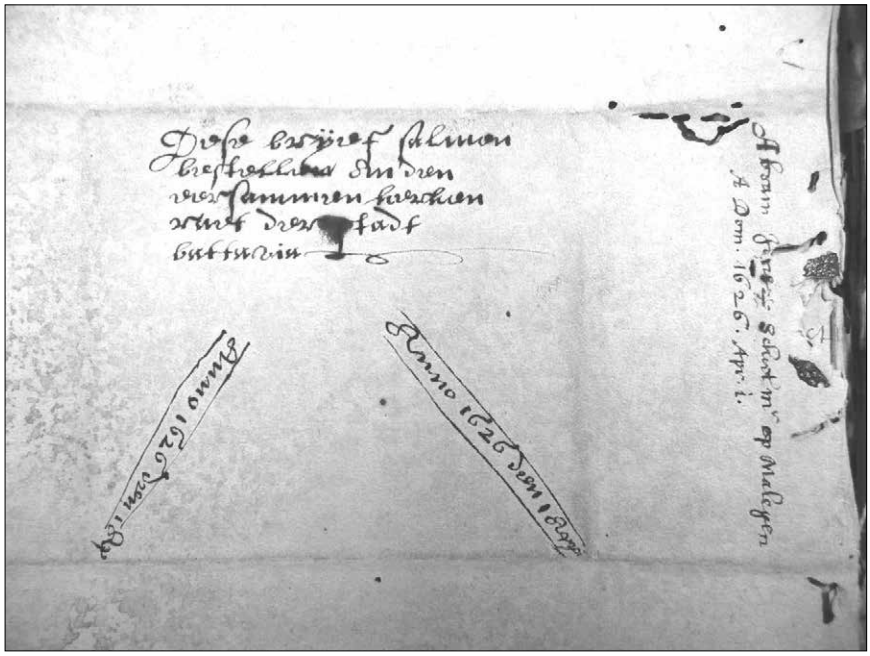

Omslag brief van schoolmeester Abraham Jansz aan kerkenraad van Batavia,
1 april 1626.

document 1 **29 juli 1612**

1. Brief van ds. Casparus Wiltens en ds. Mathias van den Broecke (Paludanus) aan Heren XVII. Makian, 29 juli 1612.

NA, VOC 1053, dossier 'resoluties Makéan'. Afschrift.[1]

Uut Mauritsfort op Machian den 29en july anno 1612.

Wij achten dat de Heeren[2] noch indachtich sijn wat schriftelijcke ordre[3] ons medegegeven is om aen henlieden over te schrijven den staet van religie, wat kercken wij alhier souden connen ofte mogen vergaederen, opdat se nae gelegentheyt van dienaers souden moghen werden voorsien ende versorcht, waerom oock wij noodich achten te sijn om ons te quijten in onsen opgeleyden last, alsoock om in ons ampt hierin niet naelaetich te wesen de Heeren van alles te informeren, verhopende dat de liefde ende den yever bij henlieden niet en sal vercouwen om te volvoeren de goede saecke die sij nu bij de handt genomen hebben, opdat noch vele menschen die sitten in de duysternissen des heydendoms, en andere in de ketterijen van de Mahometh, mochten verlicht werden ende tot kennisse Jesu Christy gebracht.

Tot dien eynde willen wij alleen spreken van de plaetsen die wij hebben doorreyst, voorbijgaende de omliggende kusten ende eylanden, daer veel duysendt zielen sitten en weenen in 't heydendom, beclagende haeren standt, dat niemandt haer en onderwijst, betuygende geerne te willen aennemen allerley onderrechtinge, gelijck sij vele alreede bethoondt hebben metterdaet, soo wanneer bij hen maer moorse paepen en comen, dat se haer datelijck laeten besnijden, door gebreck van ander onderrichtinge. Doch laet ons letten op de plaetsen die bij den onsen werden gehouden. Men sal bevinden dat se soo seer sijn te beclaghen van ons, jae reden hebben om over ons te claegen meer als de andere. – – –[4]

Dit hebben wij in Batsian oock waerachtich gevonden, die oock altijt hebben gevraeght waerom sij niet versorcht en wierden van de eenen padra, sints van ons sijn verovert, daer hen noyt eenen ontbrack bij den Spaengjaers wesende. Off ghijlieden oock christenen sijt weten wij niet, seyden se menichmael, wandt wij en connen in Ulieden geen teeckenen van de christelycke religie speuren, maer als den Heer Gouverneur Generaal daer quam, ende wij dienst deden in openbaer, soo hebben se versocht mede versorcht te worden met eenen predicant ende onser beyden een is daer geordonneert, soo datter merckelijck schijnt dat hier veel vrucht sal connen gedaen werden, niet alleen onder die van Loboua, die alle christenen sijn, maer oock onder de Batsianesen selve, die moors sijn, waertoe oock seer voorderlijck is het contract van den vice admirael Simon Jansz Hoen met hen gemaect, dat alle degene die christenen willen worden sulcx vermogen, sonder tegensprecken van den coninck off paepen.[5]

Met de andere eylanden en is 't soo niet gestelt, wandt daervoor tegenwoordich geen sonderlinge vrucht en is te doen onder den inwoonderen, ende dit ten deele door der paepen hartneckicheyt, ten deele oock door de contracten door den Admirael Matelieff met hen

---

1 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 23-28.

2 Adressering: 'Erntfeste, wijsen, voorsienighe heeren, de Bewindhebben der O.-I. Comp. resideerende tot Amsterdam'. Ontvangen 6 augustus 1614.

3 Niet aangetroffen. De credentiebrief door de kerkenraad van Amsterdam meegegeven aan ds. Wiltens, d.d. 23 december 1610, in Grothe, *Archief OHZ* V, 10-11.

4 Volgt een passage over Ambon, opgenomen als document 7 in deel I-1.

5 *Corpus Diplomaticum* I, 75-78, d.d. 10 december 1609. Het verdrag betreft voornamelijk zaken van defensie en handel, maar stipuleert dat het de onderdanen van beide partijen geoorloofd is van religie te veranderen. '[...] sullen alle Sijns Mayts voorschreven ondersaten, soo van de Mooren als Heydenen, haar gewillighlijken tot de Christen religie willende begeven, vrijelijck mogen doen, ende sullen ook de gecommitteerde van de Heeren Bewinthebberen niet vermogen de mardijckers oftte nieuwe Christenen die door haer ernstigh versoek begeeren Moors te worden, in 'tselve stuck te verhinderen [...]' (p. 76-77). Voor enkele andere verdragen, zie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 14.

gemaect[6] als hij op Tarnate Malayo sterckte, 'twelck den Heeren, soo wij achten, genoch bekent is, ende oversulcx niet noodich dat wij daervan spreecken. Doch evenwel is 't nootwendich datte steden ende forten van Malayo, Talouki[7] ende Tacame[8] versien werden ten mintsten van eenen predicant, soo om der Spaingjaerden wille, die ons daer op den neuse liggen[9] ende allerley laster van ons tegen den Ternatanen uutspouwen, als insonderheydt om des Nederlantschen garnisoens willen, wandt de spreucke Salomons is waerachtich; waer de prophetye ophout, daer verwildert het volck,[10] hetwelcke den mooren selve beweecht aff te voorderen van ons datter in mochte voorsien werden.

Wat aengaet de eylanden van *Makian* ende *Motir*,[11] die staen oock wel onder den coninck van Ternate, maer sij en sijn in 't contrackt niet begrepen dat Matelieff heeft gemaeckt, aengesien naemaels eerst sijn ingenomen. Ende naer het innemen en heeft de ooccasie noyt gepresenteert om van conditiën met haer te handelen, soo ter oorsaecke van de gevanckenisse des Admirael Van Caerden[12] als van het blijven van den Admirael Wittert in de Manillas.[13] Derhalven sij nu sulcx versoecken aen den Heer Gouverneur Generael, 'twelck nu voor dese mael niet wel en soude connen vallen om onser swackheydt wille van volck, wandt en souden geene voorderlijcke conditiën connen bedinghen, gelijck wij achten de Heeren hiervan verwitticht werden van den Heer Gouverneur Generael ende oversulcx onnoodich dat wij daervan spreecken. Indien hij comt tot sijn voornemen, sonder twijffel op dese twee eylanden sullen noodtsaeckelijck predicanten van doen sijn, doordien vele der inwoonderen wel tot ons genegen sijn, jae geheele dorpen sijnder die wel willen christen werden, doch werden alsnoch in dwanck gehouden van haere paepen,[14] die seer staen ende roepen op Mateliefs contract, alhoewel ongefondeert, dewijle sij lange daernae sijn verovert.

Dit is 'tgunt wij de Heeren hadden aen te dienen van den standt der religie. Van anderen saecken achten datte Heeren beter sullen onderricht werden van andere persoonen. 't Sal ons genouch sijn soo ons onderricht aengenoomen wert ende van den Heeren in dese noodtsaeckelijcke dingen werde voorsien, gelijck wij hen toebetrouwen, onse oogen slaende op de goede beginselen.

Onder stondt: wij bedienaers des H. Evangelii in de Moluckques, ende was onderteyckent: Casparus Wiltensis Antwerpianes ende Mathias Paludanus E.[15]

---

6 Het contract tussen Cornelis Matelieff en de koning van Ternate d.d. 26 mei 1607 in *Corpus Diplomaticum* I, 50-53. Artikel 12 en 13 van dit verdrag luiden (p. 52-53): [12] 'In saeken van religie zall niemandt den anderen mogen bespotten ofte verhinderen, maer elck leven als hij voor Godt will andtwoorden'.[13] 'Zoo der ymandt van de Hollanders overliep bij de Ternatanen, zall van de Ternatanen wedergeleverd worden. Desgelijcx zoo ymandt van de Ternatanen bij de Hollanders quame, zall van haar mede weder gelevert worden.' Deze bepalingen lokten protest uit van de kerken in Nederland, zie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 15.

7 Tolokko, reduite op het eiland Ternate noordelijk van het kasteel Oranje, aangelegd 1610, ook Hollandia genoemd. Een beschrijving van de toestand in 1627 in Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 254.

8 Plaats op de westkust van Ternate, destijds Willemstadt genoemd.

9 Die vlak bij ons liggen, in de Spaanse forten.

10 Spreuken 29:18.

11 Moti, eiland tussen Makian en Tidore.

12 Paulus van Caarden, veroverde in 1609 Makian op de Portugezen, eerste gouverneur van de Molukken, werd in september 1610 op weg van Ternate naar Makian door de Spanjaarden gevangengenomen; hij overleed 1617 in gevangenschap te Manilla.

13 In 1610 leed een Nederlandse vloot onder admiraal Frans Wittert bij Manilla een nederlaag tegen de Spanjaarden, waarbij Wittert zelf omkwam.

14 Hier: islamitische voorgangers.

15 Ecclesiastae of ecclesiastici, kerkelijke personen, predikanten.

2. Fragment uit een brief van ds. Casparus Wiltens aan de classis Amsterdam. Ambon, 31 mei 1615.

NA, VOC 1058, fol. 130r-131v. Afschrift.[16]

– – –

Voorder soo hebbe ick over twee jaeren aen Ulieden eenen corten brieff geschreven uyt Batsian,[17] ende overmits ick 't voorleden jaer weynich mentie hebbe gemaeckt van die plaetse,[18] soo moet ick nu wat wijtluftiger daervan vermaenen. Ick hebbe van daer over twee jaeren geschreven datter waeren ontrent vijftigh huysgesinnen christenen. Nae dien tijdt isset getal gemindert door sterfte ende door een nederlage, soo dat se nu sijn niet boven de 38 huysgesinnen. Ick en hebbe van haer niet connen vernemen dat se eenigen duyvel dienen, maer waerseggerijen ende andere duyvelerijen, die plegen se wel. Voorder soo weten se van de religie even soo weynich als die van Amboino, maer ick hebbe gemerckt dat se meer gevoelen hebben van een leven naer dit leven als de Amboinesen doen, doch evenwel hebben se'r seer weynich wesens van. Sij sijn goddelooser van leven, ongebondener ende ontuchtigher als die van Amboino, haere plaetse vandaer se geroepen sijn om bij 't Casteel te woonen is redelijc verre, ende daer sijn se ses mael meer, elck in een huysken op sijn stuck lants, als aen 't Casteel, jae en comen bijnae aen 't Casteel niet dan als sij der wesen moeten. Doen ick er woonde waerender sommige die men in vijf, ses, seven, acht maenden niet eens en sach. Altoos om de predicatie aen 't Casteel te comen, dan 't en is haer niet de pyne waert. Men can haer met geen penen off boeten drijgen, want het is volck van den coninck van Batsian, ende niet als die van Amboino.

Dese christenen hebben het Christendom aengenomen uyt het heydendom, de andere Batsianesen hebben het Moorsdom aengenomen, ende tot die en is nu geen hope meer. Het is wel waer dat ick over twee jaeren schreeff datter met Godes hulpe vrucht te doen was, maer doen kende ick den aert van de swarte natiën ende principaelijck van de mooren niet, die ick naemaels hebbe leeren kennen, soodat ick nu naer een anders praeten soo veel niet meer en luystere als ick doen wel dede, selff noch niet connende wel oordeelen. Het is wel waer datter in 't accoort[19] besloten is dat alle die christen wil worden dat mach doen, vrij, onverhindert, ende ick hebbe eenige vrouwen gedoopt die met onse soldaten souden trouwen, maer dat buyten sulcken off diergelijcken voorval een moor christen soude werden in dese quartieren, dat is een sake die ongehoort is, tensij dat hij daerdoor weet te geraken uyt eenen grooten noot. Alsoo is den grootvaeder van desen coninck[20] eertijts christen geworden met alle sijn volck omme van de Portugysen beschermt te werden tegen den coninck van Ternate, ende naemaels, om de vriendschap van denselfden coninck te gewinnen, wierd hij weder moors, met alle sijn volck, uytgenomen dese daer nu die 38 huysgesinnen noch van resteren. Over vier jaeren souden bijcans eens in de veertich huysgesinnen christen geworden hebben, uyt spijt ende tot eenen trots. Want hier en is geen saecke soo ongehoort als dat yemandt een religie soude aennemen door disputeren, door onderrichtinge, ofte uyt consideratie van de waerheyt. Sij hebben altijdt eenige andere motyven, ende dan comen se, seggende: maeckt mij christen, sonder eens gevraecht te hebben wattet in heeft christen te sijn, ofte wat men gelooven ende doen moet. Sij willen 't aenveerden voor 'tgene dattet is, maer

[16] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 42-67. Het overige van de brief is afgedrukt in deel I-9, doc. 9. Een extract van deze brief aangetroffen in NA, VOC 1066, 359v-365r.

[17] Een brief van ds. Wiltens uit 1613 is niet aangetroffen.

[18] Een brief van ds. Wiltens uit 1614 is niet aangetroffen.

[19] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 1.

[20] In 1557 werd een sultan van Batjan gedoopt; hij ontving daarbij de naam Dom João (Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, Inleiding, 4-5 en doc. 72).

inderdaet en nemen se ’t niet aen. Als sij het doopsel wech hebben, dan hebben se bijnae genoch, ende en taelen noch en hooren bijnae nergens nae. Sooveel weten se wat de religie voor een dinck is ende wat se inheeft.

Op dit Batsian (dat in alles boven dryhondert huysgesinnen niet meer sterck en is) hebbe ick mijn eerste Maleys geleert, maer noyt en quam ’t soo verre dat ick daer predicatie dede. Niet dat ick dat in ’t leste niet en soude dorven bestaen hebben, maer ick en conde noyt den hoop soo bijeenraepen, soo de gelegentheden crijghen ende soo de snaeren gestelt crijgen dat hetter toe quam. Mij docht (bij maniere van spreken) dat ick de gelegentheyt telcke reyse recht voor mij sagh, soodat ick se bijnae mette handt soude hebben connen vatten, ende hoe ick voorwaerder gingh, hoe se met mij meer voorwaerder uyttrat. Altijdt docht mij, dan, alsdan, daerna, op sulcken tijdt, dat ten eynde sijnde, dat over sijnde, etc. dan sal ick beginnen, ende aldus wel een halff jaer doorgaende, dat ick mij wel soude kloeck genoch gekent hebben om te prediken, soo moest ick eyndelijck subyt vertrecken. Hieraen heeftet mij gelegen dat ick niet en begeerde te beginnen met een vergaderinge van thien off 12 persoonen, maer soude geerne, doen ick ’t Maleys redelijckerwijse begon te verstaen, eerst een bequaeme inleydinghe gemaeckt hebben, ende het stuck eens fraey t’seffens op sijn voeten geset, dattet eenige aensienlijckheyt hadde gehadt, achtende alsoo van nooden te sijn onder dese natie, maer aldus meenende (als terstont geseyt is) dattet dan off daernae, op sulcken tijdt, hiertoe fraeye stondt ende gelegentheyt soude wesen, soo is den tijdt doorgegaen. Dus en quam ick noyt naer mijn oogenmerck ende voornemen tottet predicken van den stoel. In mijne plaetse bleeff den sieckentrooster Pieter van Santen. Dan (naer dat mij geschreven wort), hij en heeft er sich niet eens toe begeven om Maleys te leeren, omdat sijnen tijdt maer twee jaeren en duerde, ofte een weynich meer. Men heeft mij dickwils vertelt wat een oneyndige moeyte de Jesuiten hebben gehadt met dien hoop, die doen t’sestich off 70 ende meer huysgesinnen sterck waeren, maer dat sij se nergens mede en hebben connen brengen tot een schappelijck kerck-comen. Wat soudet dan met ons wesen, die geen boeten noch penen en mogen nemen als sij, veelmin kerckers ende boeyen hebben?

In de andere Molucksche eylanden en hebbe ick geene christenen gevonden als een seker getal manspersoonen (weynige vrouspersoonen sijnder onder) die van de Spaignaerts aen onse sijde sijn comen overgeloopen, meestendeel sijnde geweest haer knechts, ende ettelijcke oock haere slaven. Dese sijn meer als hondert, maer woonen op vier verscheydene plaetsen, om te doen het werck van de casteelen om loon. ’t En is oock niet te verhopen dat onder die natie het Christendom sal plaetse grijpen, want geen dinck en isser meer de doodt verdienende als christen te willen werden, ende bij accoort[21] is ’t besloten dat wij se niet en mogen nemen in bescherminge.

Solor en hebbe ick niet gesien. Daer is Pieter Wijnants,[22] want Matthias van den Broecke meene ick dat van dit jaer naer ’t vaderlandt sal keeren. Ick houde het voor seker, gewis ende buyten alle twijffel off ’t en sal der mettet Christendom toegaen gelijck als hier, want ’t is al eenen aert, natuere ende slach van menschen, jae al slechter ende boerachtiger volck als hier op Amboino. Ick weet nu wel ten naesten bij wat men van sulcken moet oordelen. Ons Casteel is terstont naer ’t innemen in oorloge geraeckt met de christenen, doordien de Portugysen wederquaemen ende maeckten haer sterck op een ander sijde van ’t eylandt, ende de christenen haer toevielen, ende soo isset noch, ende sal ’t apparent noch lange wesen, soodat een predicant daer weynigh occasie heeft wat te verrichten.

Het voorleden jaer heeft ons volck ingenomen het eylandeken Ciau,[23] gelegen benoorden de Moluccos, daer oock een redelijck getal christenen op sijn, van sulcken stoffe als se alle

---

[21] Zie hiervoor, doc. 1.
[22] In 1613 naar Solor, predikant, 1616 op Solor overleden.
[23] Siau, een van de eilanden van de Sangir-archipel.

sijn die in de eylanden van desen archipelago woonen. Daervan dependeren oock twee off dry dorpen gelegen op 't eylant Sangir, die oock gedoopt sijn. Maer mij dunckt dat den Generael[24] die plaetse weder sal verlaeten, in de Molucos comende, als vereyschende groote onnoodige oncosten sonder recompense van eenige winste. Indien de Spaenjaerts eens de Moluccos moesten verlaeten (daertoe ick meene dattet niet licht en sal comen), soo souden t'zaemen Siau, oock de christene plaetsen Moro ende Tolo tot onse souvereyniteyt comen, die van cleyne importantie sijnde van de Spaignaerts worden gehouden om de Moluccos wille.[25] Dit voordeel heeft onse Oost-Indische Compaignie van dit naem-Christendom, dat s'er ondersaeten mede can winnen, want de landen ingenomen werden daer 't volck van gedoopt is, dan staen die onder onse souvereyniteyt, soo niet, soo staen se onder de mooren, die t'samen met ons de oorloge voeren. Sijnder van beyts op, soo comen ons de christenen toe, ende haer de andere; waeren 't maer landen daer de Compagnie groote proffijten van conde trecken.

Ulieden connen nu oordeelen uyt alle 'tgunt tot noch toe verhaelt is, wat groot werck te maken is van de Jesuiten, die soo treffelijcke ende deftige brieven schrijven van den wonderbaeren aenwas ende uytnemende voortbreydinge van het heylig christengeloove in dese contreyen. De kappe maeckt hier den munnick, het doopsel maeckt hier den christen. Sij schrijven oock van miraculen die hier geschiet souden wesen, ende nochtans ick ter plaetse wesende, ende de persoonen vraegende die der bij souden moeten geweest sijn, en kan niet vernemen datter yet sulcx soude sijn gepasseert. Sij maken oock van een muys eenen oliphant, omdat se meenen dat men haer in Europa niet en can contrarolleren. Ick hebbe verscheyden reysen gelachen, ende andere met mij, lesende den brieff van pater Louys Fernandez uut Batsian,[26] daer hij vertellende hoe den [...][27] in 't jaer 1602 was gehouden in Batsian, ende hoe de processie geschiede, seyt dat den sangage van Laboa,[28] hooft van de christenen, selve het cruys droech. Ende om ons te doen verstaen wat dat woort sangage te seggen is, seyt dat een sangage soo veel is als een gemeyn hertoch in Europa. Soude men niet meenen dat het al vrij wat waer, het was een hertoch die doen ontrent 60 huysgesinnen hadde tot ondersaeten, ende nu geen 40.

– – –[29]

3. Brief van krankbezoeker Daneel Lievensen aan ds. A.J. Hulsebos. Z.p. [Batjan], z.d. [1619 of 1620]

Westfries Archief, Archief Kerkenraad Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd.[30]

Aengaende den staedt der kercken alhier op Batsjan, soo heb ick hier bevonden een seeker welghenaemde Labuers: ende sijn ontrendt 43 ofte 44 huysgesinnen, buyten alle ordren

---

24 Gezien de context is waarschijnlijk GG Gerard Reynst (1614-1615) bedoeld.

25 Moro was de naam van het noordelijke schiereiland van Halmahera; Tolo een kampong of gebied aan de oostelijke zijde van dat schiereiland. De Spanjaarden ontruimden Tidore in 1666 en Siau (Sangir-eilanden) in 1677.

26 In Jacobs, *Documenta Molucensia* III zijn twee brieven van Luis Fernandez opgenomen, zie II, 542-547 (Tidore) en 575-577 (Ambon).

27 Eén woord onleesbaar.

28 Sangadji, het dorpshoofd, in dit geval van Labuha.

29 Het vervolg van deze brief in deel I-1, doc. 9.

30 Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 78-80. Van Boetzelaer voegt achter 'seeker' in: 'aental'. Ook in het vervolg van dit document stroomlijnt hij hier en daar de tekst door invoeging of weglating van een woord of vereenvoudiging van de spelling.

jonghe luyden, ende hebben wel ontrent 10 jaeren, te weten haere afcomste christen gheweest, maer volghen seer d'afgoderije des Pausdoms.[31] Wel eenige reisen onderwonden om sulckx te moghen beletten; worde voor antwoorde ghegeven dat domene Casparis saliger[32] daer niet teghens hadde gheseydt, waarom ick dan sulckx moste doen. Seyde oock dat Caspares, als er een doode begraven worden, over graf sermoen dede, hetwelcke oock boven mijn verstandt streckt.[33] Alsoo dat haer de afgoderie qualijck uut het hooft is te crijghen, te meer omdat hier 2 Spangaerden van afcomste zijn, doch den eenne hier op 't landt gheboorен, daer ick oock aen twijfle oft hij een christen ofte moir is in sijn opynnie, alsoo dese 2 in de religie veel quaets doen, om haer in haere afgoderije te stercken. Wandt den eenen, die Bastiaen da Costa heedt, hoewel hij een compagniesdienaer is, nochtans onder de moiren in groot aensien. Wandt hij hem door 't credyt der moiren verheft boven alle offecieren die hier van de logie-overheyden commandeeren ghelaten zijn, alsoo dat oock door sijn raedt ende ingevinghe eenighe persoonen van de christenen worden afgetrocken ende tot de moiren gebracht worden.

Woude Godt dat hier een goedt ijverich dienaer quame, dat dese 2 persoonen van 't landt mochten raecken. Alsoo wordt hier door last van den Heer Generael Jan Pietersen Coen een nieuwe kerck ghemaeckt, alsoo dat hier wel een begaeft dienaer noodich was, die oock meerder last hadde als ick doe. Wandt het geeft het volck op dese plaets seer wonder als ik mijn in 't doopen en trouwen soecke te verschoonen, ende segghen wel rondtuyt: wat een dienaer oft domine is 't, etc., dat die sulckx weygerdt om te doen, ende: waer sullen wij dan heenen loopen? Hebbe mij langhe verschoont omdat ick de spraeck niet en conde, maer seyde eyndelijck teghens mijn dat mijn voorsaedt Claes Pieterssen[34] oock de spraecke niet en conde, maer dede dat door den tolck, waerin ick mijn beswaerdt vonde, ende seyde haer doen rechtuyt sulckx niet te moghen doen, hetwelcke haer noch meer wonder gaff. Want sij zeyde dat haer bij den Poortegysschen tijden sulckx noyt en was gheweygerdt, ende beclaechden haer daerbij oock seer dat, alsser een domene was die me de spraecke begost te leeren, soo worde hij terstondt wechghenomen. Ben derhalven genootsaeckt geweest eennighe reysen aen Tobias Canisius[35] te schrijven, alsoo oock dat hij op den 28 Junius op Batsjan is ghecomen ende heeft er 4 weken gheweest, soodat hij in dien tijet soo aen ouden als jonghen persoonen den H. doop heeft bedient ende 6 paer ghetroudt. Ende van Claes Pietersen, mijn voorsaedt, zijnder 18 ghedoopt.

Maer, lieve broeder, 't en sijn al gheen cocks die langhe messen draghen, wandt het ware te wenschen dat alhier een begaeft dienaer ware. Soude hier wel vorderlijck sijn, wandt ick ondergheschreven van cleynne gave ben, gelijck u.l.[36] oock wel bekendt is, soo alhier ter plaetse cleynne dienst can doen. Doch woude Godt dat ik de gaven ende last hadde, die wel sommighe hebben, ick soude mijn tallendt-pondt niet in de aerde begraven.[37] Maer alsoo ick temmelijck out, als 44 jaren gepasseerdt, can qualijck de spraecke leeren, daertoe oock

---

[31] Labuers (Labeurs): Bewoners van het dorp Labuha bij het Nederlandse fort op Batjan. Zij waren in de Portugese periode christen geworden en stonden niet onder de vorst van Batjan, maar onder een eigen hoofd.

[32] Ds. Caspar Wiltens, overleden Ambon 8 januari 1619.

[33] In de Nederlandse (gereformeerde) kerk stond men in het algemeen afwijzend tegen het houden van een 'lijkpredikatie', hoewel deze nooit verboden werd. Zie Rutgers, *Acta der Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 663, s.v. 'lijkpredikatiën'.

[34] Nicolaas Pietersen Verstrijpen, arr. Batavia november 1616, krankbezoeker op Batjan, repatrieert, arr. Batavia augustus 1621, naar de Cust Coromandel.

[35] Naar Azië gekomen in 1611 of 1616 (in 1621 is 'zijn tijt uut', Mooij, *Bouwstoffen* I, 169), op Ternate geplaatst, door De Houtman meegezonden met Hulsebos en evenals deze en zijn collega Adriaan Cornelis Pauw in mei 1622 verdronken.

[36] U lieve.

[37] Verwijzing naar de gelijkenis van de talenten of ponden; zie Matteüs 25:14-29; Lucas 19:12-29.

weynich ofte gheen gaven hebbende. Hadde liever scheep gebleven, maer alsoo Ed. Heer Generael niet belieft heeft, hebbe ick met patiëntie opgenoomen, hoewel het mijn seer swaer viel. Wandt ick sulckx niet behoeft hadde, ende soo ick sulckx in 't vaderlandt hadde geweten, hadde mijn beter profijdt geweest [...][38] en verhuerdt te hebben als voor desen dienst. Wandt wat sal ick, die mijn in 't vaderlandt met vaeren hebbe moeten geneeren, schier oft morghen bequaem, soo ick hier op 't landt mijn tijet sal moeten verslijten, ende soo ik scheep gebleven hadde, conde het eenne met het andere gheuseerdt hebben ende onderhouden. Ende om in desen dienst meerder te worden[39] vint mijn selven onbequaem, maar soo langh ick dieselvige bedienen moet, sal ick deselve eerlijck bedienen.

Onder stont: U.l. altijet bereydwillige dienaer, Daneel Lievenssen.

(*Bijlage: afschrift van een kort briefje van Tobias Canisius zelf*)

Alsoo Daneel Lievenssen, sieckentrooster, op Batsjan aencomende veel christenen der inwoonders heeft ghevonden ende noch van deselve meer ende meer tot het christengeloof door den H. doop pooghen te comen, gheen commissie heeft om 't selve haer toe te eyghenen, oock daerin sijn ampt niet willende te buyten gaen, heeft deselve door neerstich schrijven op mijn, onderschrevene, versocht, opdat haren begonnen ijver tot den godtsdienst niet en vercoude, op Batsjan te willen comen om haer den christelijcken doop mede te deellen; eyndelijck op Batsjan aencomende sijn eenighe persoonen derselver plaetse mits voorgaende onderwijzinge ende belijdenisse naer haer cranck vermoghen den H. doop mede deelachtich geworden.

Den 30 Junius 1619 op Batsjan. Ende was onderteyckendt: Tobias Canisius.

4. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de Kamer Amsterdam. Tafasoho, 14 juli 1621.

NA, VOC 1074 tweede boek, ongefolieerd.[40]

Erentfeste, wijse voorsienighe ende seer discrete Heeren Bewindhebbers der Oost-Indische Compangie tot Amsterdam.

Naer alle behoorelycke reverentie sal desen dienen om U.E. te verwittighen hoe dat ick alhier in de Moluyckes ghearriveert ben aen Macian, ende ben ghestelt om op Taffesoa de plaetse van den sieckentrooster Adam Ysbrantsz te becleeden. Maer alsoo ick noch niet gheautoriseert en ben om den H. doop te bedienen, want se alhier veel voorvalt, soo is 't dat ick met de ingeleyde briefkens aen den kerckenraet versoecke om sulcxs met geruste conciëntie te bedienen, vertrouwende U.E. het beste hierinne te doen, tot lof van Godes eer ende grootmakens sijns H. naems. U.E. sal oock ghelieven aen mijn beminde moeder Anna Pietersdochter jaerlijcx twee maenden van mijn bedonghen gagie te laten volghen. Oock sal U.E. believen te weten hoe dat domine Dankers, bedienaer van Gods H. Woort, tot Amboina ghetrouwt is met een Hollandts vrouwpersoon, U.E. wel bekent wat voor persoonen alhier gecomen sijn, streckende tot weynich eere. Maer Godt kan 't versien.

Hiermede, erentfeste, wijse, voorsienighe ende seer discrete Heeren, bidde ick Godt Almachtich U.E. in sijn heylighe protectie te willen nemen en conserveren in langduyrende ghesondtheyt, tot zalicheyt. Amen.

---

38 Enkele woorden onleesbaar door papierbeschadiging.
39 Aangesteld te worden tot proponent of predikant.
40 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 128-129.

Gheschreven desen 14 July 1621 op Macian tot Taffesou. U.E. onderdanichste dienaer, Jan Gerritsz Block.

5. PROVISIONEEL REGLEMENT OPGESTELD DOOR DE KERKENRAAD VAN BATAVIA VOOR DE CHRISTENEN OP BATJAN. Batavia, 26 september 1624.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 212, fol. 127-128.[41]

Provisionele ordre waernaer haer de christenen op Batsjan soo Labouren[42] als Mardecas sullen hebben te reguleren.

1. Alle deghene die tot noch toe geseten hebben ende noch sitten in hoerdom ofte concubijnschap, sullen haer t'samen in den huwelijcken staet laeten bevestigen, ende die sulx niet doen en willen, malcanderen datelijck verlaeten, op de verbeurte van 20 realen van 8^{en}.

2. Ende off het geviele dat yemant op nieus wederom sulx wilde aenvanghen, sal in ghelijcker vougen datelijck moeten trouwen ofte scheyden op gelijcke verbeurte. Aengaende het trouwen ende scheyden, sullen daerin volgen sodanige orden als hier namaels bij de overigheidt met advys der kerken sal mogen beraemt werden.

3. Niemant op christen-wijse getrout wesende en sal den anderen mogen verlaeten als om hoererije, gevende sulx te kennen daer het behoort, om met goede ordre daerinne te disponeren. Wie ter contrarie doet, sal nae gelegentheyt der saecken gestraft worden.

4. Alle de christenen sullen gehouden wesen alle sondagen uyt haere thuynen in de stadt te comen, ende met vrou ende kinderen, om Godes woort te hooren, verschijnen, wel verstaende dat altijt yemant 't huys bewaere voor dieven, brant, ende andere inconveniënten. Ende soo wie niet en compareert in de kercke sal verbeuren t'elcken reyse een quaert van een reael.

5. Ende off yemant t'eeniger tijt soo verre van huys des sondaeghs quamp te vertrecken dat hij in de kercke niet en conde comen, sal sulx voor sijn vertreck behoorlijcken te kennen geven, ende aen de overheyt verloff vraegen, om van de boeten vrij te zijn.

6. Bij den kerckendienaer die aldaer soude mogen comen te resideren ofte de sorge soo over die als andere plaetsen belastet sal werden, sal gelettet werden dat alle degene (soo jonge als oude) die door 't langh ontberen van de exercitie der christelijcker religie haere gebeden hebben vergeten, datse deselve wederomme leeren, het sij met oplegginge der boeten ofte andersints naer omstandigheden van saecken.

7. Een yder huys-gesinde daer kinderen sijn, sullen deselve gehouden sijn ter schoole te laeten ghaen, om te leeren leesen, schrijven ende in christelijcke deugden opgetrocken te werden. Waertoe opdat de ouders te beter souden mogen genegen wesen, alsoo clachtich sijn dat haer kinderen de cost in 't bosch moeten soecken, soo sal yder kint ter weecke genieten

[41] Een afschrift in NA, VOC 1083, fol. 14v-15r, na de Acta van de kerkelijke vergadering gehouden te Batavia d.d. 24 augustus 1624. Het stuk is opgesteld door de Bataviase kerkenraad.
[42] De inwoners van Labuha; zie hiervoor, aantekening bij doc. 3.

4 ponden rijs, met sulcke conditie, soo se eenmael in de weecke niet school en quaemen sullen voor die weecke haer rijs verbeuren, 'twelck den schoolmeester sal gehouden sijn aen de bottelier ofte die den rijs sal uytdeelen te kennen te geven, opdat de ordre strictelijck onderhouden mach werden.

8. Alle questiën ende verschillen de kercke aengaende sullen bij de personen daertoe wettelijcken gestelt nae de consciëntie ende regel der kercken gedecideert ende affgedaen werden, waeronder een yder hem sal moeten submitteren.

9. Ende alsoo (leyder!) soo in die als andere quartieren seer lichtveerdelijck met de saecken des geloofs wert gehandelt, veele haer nu tot de vergaderinge der christenen ende alsdan om seer geringe oorsaecken tot de mooren begevende, met renegatie des Christendoms ende onderdruckinge haerer consciëntiën, soo is 't dat niemant moors sal mogen werden, op de boete van 300 realen van 8^{en} ende arbitrale correctie.

10. Ende off yemant eenich gerucht hoorden dat d'een ofte d'ander sich tot het moors gelooff wilde begeven, sal gehouden sijn sulcks datelijck de overicheyt aen te dienen, opdat daerinne behoorlijck magh werden versien. Wel verstaende dat den aenbrenger, sulcks waer bevonden sijnde, genieten sal 12 realen van 8^{en}.

11. Alle boeten in dese ordre begrepen sullen alsoo gedeylt werden, namelijck 2 deelen voor den armen van Batsjan ende een deele voor den sengagie van de Labouren. Doch de boeten van 't quaertgen der absenterende, daervan sal den marinjo een vierde part, ende den armen alleen de reste hebben.

12. De kerckendienaer dewelcke nae de Molucken ghaen sal, sal alsulcke personen, ledemaeten der gemeinte, als hij bevinden sal met correspondentie ende approbatie der overigheyt bequaemst te sijn tot uytvoeringe deser articulen, ordonneren ende stellen.

Aldus gedaen in de kerckelicke vergaderinge den 26 september anno Dom. 1624. Sebastianus Danckaerts praeses, Justus Heurnius scriba, Anthony Diricx, Johannes de Praet, Adryaen Bouwens, Jacob de Harde, P. Vlack ouderlingh.

6. Verklaring van de compagniesdienaren Pouwels Adriaensz, Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont, Hendrick Harouse, Joos de Lampreel en Daniël Otten ten laste van ds. Georgius Candidius. Ternate, 21 maart 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 157. Afschrift.

Wij ondergeschrevene, Pouwels Adriaensz oppercoopman van 't schip Mauritius, Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont coopluyden, Heyndrick Harousee luytenant, Joos de Lampreel ondercoopman ende Daniël Otten secretaris, alhier in garnisoen, attesteren ende verclaren mits desen bij onsen mannen waerheyt, eere, trouwe ende conciëntie in plaetse van solemnele eede, hoe waer ende ons getuygen kennelijk ende bewust is dat op gisteren avont, over taeffell van de Heer governeur Jaques Le Febvre ten eeten sittende, gemelde heer governeur tegens D. Georgius Candidius predikant eenige discoursen hebbende over 't constringeren van 't trouwen onder de Chinesen ende Mardijckers, allegerende voornoemde

governeur men sulcx met civile vermaninge ende niet met soodanige scherpe dreygementen dat groote alteratie ende oproerte onder de gemeente causeerde, gelijck ten deele door 't wechloopen van eenige derselver ende groote clachte vande gemeente bespeurt wert, behoorde in 't werck te stellen, als hem voordesen tot verscheyde reysen voorgehouden hadde.[43] Waerop voornoemde Domine Candidius antwoorde de sake alsoo behoorde te gaen, wijders: 't sall soo gaen ende sullen 't met onsen kerckenraet uytvoeren al soude het lijff ende leven costen. Daer de heer governeur op repliceerde: 't en sal alsoo niet gaen, ghij en sult daer niet in doen off ick will daerin gekent sijn en weten wat daervan passeert. Waerop ditto Candidius seyde, strijckende sijn hoet uyt de oogen ende slaende met sijn handt op den taeffel: Heer, neen, Le Febvre, of governeur, wat wij met onsen kerckenraet besluyten, dat sall standt grijpen ende sullen 't uytvoeren, cloppende met sijn hant voor de borst, al sou 't lijff en leven costen. Ghij, Le Febvre, maect ghij de Compagnie rijck en doet u dingen, maect het soo ghij wilt, wij sullen onse dingen doen ende oock uytvoeren al soude 't lijff ende leven costen, 'tselve tot meermalen repeterende.

Verclaert noch de voornoemde Pouwels Adriaensz alleen, dat naer 't passeren van dese redenen, siende de woorden seer hooch liepen en de gemelde heer governeurs verstoort wiert tegens D. Candidius, seyde: 'Ingnis non extinguitur ingne. Tace, si placet', daer hij op antwoorde 'Nolo',[44] presenterende sulcx des noot ende versocht sijnde bij eede te stercken.

Aldus gedaen in de stadt Maleyen op 't eylant Ternate desen xxi^en^ marty anno 1626, ende was onderteyckent Pouwels Adriaensz, Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont, Hendrick Harouse, Joos de Lampreel, Daniël Otten.

7. VERKLARING VAN DE COMPAGNIESDIENAREN FRANS BRUYS, NICOLAES VAN DORTMONT EN DANIËL OTTEN TEN LASTE VAN DS. GEORGIUS CANDIDIUS. Ternate, 24 maart 1626.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 156. Afschrift.[45]

Wij ondergeschrevene, Frans Bruys, Niclaes van Dortmont coopluyden ende Daneel Otten secretaris,[46] alle hier residerende, attesteren ende verclaren mits desen bij onse manne waerheyt, eere ende trouwe in plaetse van solemnele eede, hoe waer is dat op ten 14^en^ deser des smiddaechs d'Heer governeur Jaques Le Febvre met D. Georgius Candidius predicant uyt de camer van sijn E. comende om aen taeffel te gaen eeten, eenige discoursen met den anderen hebbende over 't vertrecken van eenige Chuinesen ende cristen vrouwen naar Sabouwe[47], Gamma Cnorre ende andere plaetsen, ende wech-loopen van vijff Mardijckers, waeronder Bakacko, een van onse beste Mardijckers, wiens wechloopen men alsdoen eerst verstont,[48] die starck aengesocht was met sekere vrouwe genaemt Mey Fonten sijn bijsit te trouwen, hoewel hij een getroude vrouwe ende sij een getrout man bij den vijant hadde, allegerende de gemelde Heer governeur dat men de luyden op soodanige manieren met herde dreygementen[49] totten huwelijcken staet niet ende behoorde te constringeren, gelijck sij

---

43 In margine bij deze zin: 'Siet de attestatie van David Gorisz, item het extract des briefs [1 woord onleesbaar]'. Direct daaronder: 'Siet de attestatie van de [liede te?] Maleyen'.

44 Ignis [*sic*] non extinguitur igne. Tace, si placet ... Nolo (Lat.): Vuur wordt niet door vuur geblust. Zwijg toch alstublieft. ... Ik wil niet, dat wil ik niet.

45 Een dossier betreffende het conflict Candidius – Le Febvre in ANRI, Archief Kkr Batavia 191, fol. 135-172.

46 Daniël Otten(s), arr. Ternate 1623 als assistent, fiscaal van vóór april 1626 tot 1634 of 1635 (*GM* 1, 507, Mooij, *Bouwstoffen* I, 459).

47 Gezien de context waarschijnlijk een kampong op Ternate; niet genoemd in Van Fraassen, *Ternate*.

48 In margine: 'te vragen'.

49 In margine: 'siet de getuigenisse voor Candidio gegeven' (zie doc. 8).

dagelijcx quamen clagen, als eenige weynige dagen geleden gebleecken de Mardijckers en andere vele hunne goederen gepact ende van meyninge waren op de vlucht te begeven soo bij ons niet ware beleth geworden, vermits men haer dreychde die bijsitten of concubynen hielden in een pijp waters te verdrincken, nevens andere diergelijcke harde proceduren voor oogen stellende, wijders dit den wege niet te wesen om meerder toevall te crijgen en volck bij ons te versamelen, doordien dese geruchten ongetwijffelt alreets bij den vijant, mooren ende andere volckeren bekent sijn, die daer niet af, maer om haer proffijt met te doen de sake grooter maken sullen, maer ter contrarie met alle cristelijcke civile vermaninge dat meerder vrucht onder hunluyden soude baren. Wijders men alreede door 't wechloopen en vertrecken van deselfde persoonen conde sien wat proffijt daervan te verwachten stont, ende ingevalle daer niet van desusteerden,[50] genootsaect soude sijn 't volck naer andere plaetse te senden, dat beter was dan tot den vijant overliepen, hoewel hier niet conde gemist werden. Daer D. Candidius met spitsige woorden op antwoorden dat tot noch toe geen vermaninge nochte dreygementen aen de Mardijckers nochte Chinesen gedaen ware, ende al waar 't schoon sulcx all geschiet was ende daerover alle totten vijant liepen, hij conde sulcx verantwoorden ende wist wat last hij hadde. Presenterende sulcx des noot ende versocht sijnde bij eede te stercken.

Actum Maleye op Tarnate desen 24^en^ marty 1626 ende was onderteyckent: Frans Bruys, Nicolaes van Dortmont, Daniël Otten.

8. VERKLARING VAN DE OUDERLINGEN WILLEM ARENTSZ EN STEVEN DE ROOS TEN LASTE VAN GOUVERNEUR JACQUES LE FEBVRE. Ternate, 29 maart 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 155.

Wij onderscreven bekennen gehoort te hebben, sijnde doen aen de tafel van den gouverneur, dat hij den kerckenraet voor cassemalis,[51] in presensie van al 't volck die bij hem te gast genoodt waren, tot meermaellen toe gescholden, ende benevens dit geseyt dat in al haere last, doen ende besluyten (met oorlof te melden om sijn eygen woorden te gebruycken) 't schete, en als den predicant hem daerover berispte, hem voor een Caff-hoettelaer scholde, ende als den predicant daerover het volck tot getuygenisse nam, hij noch verder 'een hoetelaer, hoetelaer, hoetelaer[52] sijt ghij', seyde, ende als den predicant noch eens al het volck tot getuygenisse riep ende seyde: gij hebt gehoort ende neme u al tot getuygenisse dat hij den kerckenraet voor cassemalis uutgescholden, seyde hij: gij liecht het, ende alsoo in 't verhalen van 't ander oock: gij liecht, gij liecht het, daer sij 't nochtans al gehoort hebben.

Vorder dat hij opgestaen heeft om den predicant te willen slagen ende van alle man heeft moeten gehouden ende bedwongen worden.

Dit om de waerheyt bij te staen ende de gerechticheyt te helpen stanthouden betuygen wij uut vrijer consyensye op onse mannelijcke waerheyt gehoort ende gesien te hebben.

In Malayen, den 29 martius anno 1626. Willem Arentsz ouyderling, Steven de Roos vandrich ende dieackennen op Meyleyen.

---

50 Verschrijving voor 'desisteerden': aflieten, daarmee ophielden.

51 Exacte betekenis onbekend. Wellicht afgeleid van Spaans/Italiaans casa mala, slecht huis.

52 Hoedelaar: knoeier, stumper, waardeloze kerel, vgl. modern Duits 'Hudler': plaaggeest, knoeier.

9. Brief van krankbezoeker David Gorisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 maart 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 1-2.

Lous[53] *Deo*

Eerwerdighe, beminde broeders in den Heer Jesus Christo des kerckenraedts van Batavia, genade ende vreede sij u.l. van Godt den Vader, door Jesum Christum onsen Heere. Davidt Gooris.

In den eersten, soo ben ick u.l. broeders hertgrondichlijck bedanckende voor de vervoorderinge van mijne verlossinge, tot welcken eynde de broeders bequame persoonen naer de Moluyques hebben gesonden, en ick soude met het schip Mau[54] mede vertroecken hebben (want mij de Heer Gouverneur Jaques Lefeber sulcx hadde geconsenteert) soo onsen broeder Georgius Candidius op Maleye hadde gebleven, maer door sijn vertreck ben ick genootsaeckt geweest in de Malucques te blijven tot het vertreck van het naestvolgende schip, want het was dat de kercke van Mackjan en Batsjan soude besocht worden, om te sien wat order dat daer was in leere ende in leven, tot welcken eynde dat ick met de Heer Gouverneur derwaerts ben vertrecken met het schip de Goede Hoope (onse broeder Cornelis Jacobssen in mijn plaets latende op Maleyen). Ten anderen oock opdat ick (soo mijn de Heer onse Godt het leven spaerde) diens te beter den staet van de kercke in de Moluyques aen de broeders soude moghen bekent maecken soo wanneer ick op Batavia come.

Het soude ons alsamen lief ende aengenaem hebben geweest dat Georgius Candidius in de Moluyques hadde gebleven, opdat het goede ende begonnen werck aen de gemeynde Godts meer voortganck hadde mogen hebben, tot welcken eynde ick mijn beste hebbe gedaen om de questie die tusschen hem ende de Heer Gouverneur was te middelen, maer het en heeft niet connen wesen. Wat de questie eygentlick sij en can ick niet perfecktelick aen de broeders schrijven, want ick daer doen niet bij en was, maer ick hebbe verstaen van Willem Arentsen, ouderlinck, ende van Steven de Roos, diaken, die daer bij sijn geweest, dat hij den gantschen kerckenraed van Maleye voor casemalessen heeft gescholden, ende meer andere scheltwoorden die de broeders van Candidius connen vernemen.[55] Weynich daghen tevooren, soo hebben de voorschreven oock woorden met malcanderen gehadt door oorsaecke datter 2 ofte 3 Maredicker waren overgeloopen[56] (eene door het stelen van een haen), daervan de Heer Gouverneur ons de schult gaf, ende seyde dat se overgeloopen waren doordien dat wij deselve gedrecht[57] hadden soo diegene die in concubinaetschap saten niet en wilden trouwen, dat men de vrouwen soude in eenen sack steken ende soo verdrincken, ende de mans een keten aen het been slaen totdat sij doot waren, welcke woorden ick met waerheyt verclare nimmermeer in den kerckenraedt sijn gesproecken, jae dat meer is, wij en hebben niet een van de Maredickers dien in hoerdom saten in den kerckenraedt ontboden, doordien dat wij saghen dat sij vanself quamen om te trouwen, gelijck als het blijck in de requeste die wij aen de Heer Gouverneur hebben geschreven. Maer wij hebben vooreerst ons beste gedaen om de Neerlantsche christenen die in concubinaetschap saten te scheyden ofte te doen trouwen, gelijck se oock meestendeel met hare bisitten getrout sijn. Voorder hebben wij oock sooveel als 't mogelijck is geweest de Chyneesen die christenvrouwen hadden

[53] Laus Deo (Lat.), lof zij God.
[54] Het schip Mauritius, gebouwd in 1612 en beschadigd op Ternate gearriveerd.
[55] Zie het Kort Relaas van ds. Candidius, hierna doc. 13.
[56] Naar de Spanjaarden in Gammalama, eveneens op Ternate.
[57] Gedreigd.

vermaent deselve soude verlaten ofte trouwen, dewelcke oock meest al met deselve sijn getrout, het christengeloof aennemende, ende hebben haer op hetselve laten doopen.

Onsen broeder Gerret Bohem heeft hem 3 jaren verbonden, ende is gecommandeert op Mackjan te leggen, in Blocks plaetse, voor 42 guldens ter maent.

Hiermede den Heere bevolen. Vale.

Actum op Maleye 1626 den 31 maert. Davidt Gooris, U.l. medebroeder.

10. Brief van diaken Jasper Foppes aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 31 maart 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 5-6.

Een vryndelijcken groettenisse geschreven aen den ervardyge karkenraet der stadt Batavyen. De vrede Godts sij met U.L. ende ons, amen.

Vorders mijen schrijven is desen, hoe haer dye kerkelijcke saeken alhyer sijn draegende ende in wat stant ende qualytijt sij nu tegenvordych sijn. Ten ersten hoe dat dye predecant[58] dye ons van den Edelen Heer Generrael alhyer op Maleyyen is gesonden, dyewelke groete nerstycheyt heeft gedaen om kerkelijcke wetten ende ordenansy t'in te voeren, daertoe hem Godt sijnen segen heeft gegeven. Ende heeft ten ersten uytgesyen nae mannen van goede consensy[59] om medehulpers met hem te wesen, ende heeft se vercoren tot ouderlyngen ende dejaken omdat alle saeken in goede ordenansy souden bestan om alle ongeryegelde dyngen af te brengen ende het goede op te brengen. Ende op alles rijppelijcken gelyt hebben met goede onderwijsenge ende soete vermanyge alle dyegene dye in ongeregeldheyt ende konbenatschap saeten, enyge van dyen malcanderen hebben getrout, ende dye andere hebben malcanderen vyllijcken[60] verlaten, soe dat wij hopten met dye hulpe van Godt alle dyngen in goeden welstant ende vrede te brengen.

Maer ondertussen ysser enyge moeytte ofte swarrycheyt voertgecomen, dye saeken ons onbekent, nyet wetende waerdoor. Daerom wij al te saemen groettelijcken sijn bedroeft ende prensepallijcken den gemenen man, soewel dye vrijye lyden als soldaten, ende murmererden onder malcanderen, seggende waerom dat dye predecant soe haest weer moest vertrecken. Enyge seyden dat hij maer allelijcken waer gecoemen om alhyer enyge wetten ende ordenansy soude opstellen, ende andere seyden dat het om andere saeken moeste bijcoemen, soedat elck het sijnne daertoe seyde, soedat sij al te saemen garnne souden gesyen hebben dat hij hadde moegen blyeven. Ende het selde wenschenden wij ock van haerten, ende dat omdat het begonnen werck van dage tot dage hadde moegen mer toenemen, hetwelke doer gebreck van een goede opschyt[61] veel konde vermynderen.

Dyt hebbe ick U.L. wyllen schrijven omdat U.L. van allen het rechte beschijt sout moegen hebben, ende bydden U.L. dat ghij op alle saeken vorders wel wylt letten, ende versorgen ons met den alderersten met en soedanygen persoen als ghij weet dat ons van noeden is.

Ander nyt meer op dyt paes dan den Heere onsen Goodt Almachtych bevoolen. Bij mij, u medebroeder Jaspar Foppes, dejaken van dye kaerke op het foert van Maleijyen.

Anno 1626 den 31 mert.

---

58 Ds. G. Candidius.
59 Consciëntie, geweten.
60 Gewillig, vrijwillig.
61 Opzicht.

11. Brief van schoolmeester Abraham Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 april 1626.[62]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 7-8.

Eerwaerdige, beminde broeders in den Heere Jesus Christo der kerckenraet Battavia, genade ende vreede sij met U.L. van Godt den Vader ende onsen Heere Jesoum Christom, Ammen.

Vooreerst de groetenisse an U.L. alsammen, vrede sij met U.L. Soo mijn scrivens niet veel bijsonder en is dan de geeleegentheit dat in de Meeluckes gepasseert is. Soo vorders het tegenwordich een goet begien in de Meeleuckes heeft tot stychtinge van Gods kercken, want daer te voorren ettelicke waerren die in hoerdom leefden, soo Dussen[63] ende Moordickers ende oock Seenesen, maer wij de Dussen ende Seenesen angesprocken hebben tot verscheiden reysen, soodat se tegenwoordich meest al geetrout sijn, maer de Moordickers noch noyt vermant en hebben overmids dat wij sagen dat sij vanselfs 4, 5, 6 op eenne weck qammen om te trouwen, maer ons nageegeven dat wij den oorsaeck waerren dat 3 ofte 4 Moordickers wechgeloppen sijn ende daer en bouven dat daer een van ons kerkenraet sou g'seit heben, soover als sij niet en begerde te trouen dat men de mans an een kette sou slutten ende de vrouen in het watter smijtten, hettwelck wij geen vermaen af geehadt en hebben. Soo heeft men de heer gouverneur geevracht wie de man sou sijn, soo heeft hij geeantwoort dat hij de man wel wiste maer die niet en begeerde te nommen. Soo hebben wij gemerct dat het maer een praet en was, ouvermys dat daer onder haerleiden waerren die selfs liefhebbers van vrouen waerren ende soo vorder. Wij gaerren geesyen hadde dat den predickant daer geebleven hadde, maer het niet en heit keunnen wesen, want den heer gouverneur heeft sijn ganssen raet geestuert dat dommeni Candie sou hem vervougen an schip Mourisses[64] te gaen om daermeede na Battavia te vaerren, om sijn daer te verantwoorden om seeckerre woorden die sij tussen haer beyde geehadt hebbe, hetwelck ons onbekent sijn, want wij daer niet en waerren, maer soo wij verstaen van ons medebroeders den bottelier en den vandrick die daer ter taffellen waerren, als dat den gouverneur den kerkenraet uutgeescolden heeft voor casemalessen.

Soo vorder is Davet Gorrisse daer geebleven totdat het eerste schip na dit vertreckt, na Mourisses, om noch eerst na Macjan ende Basjan te trecken om U.L. geelegentheit daerof te brengen wanneer hij bij U.L. coomt. Soo vorders is onsen broeder Cornelis Jacopsse op Maleyen commen lechgen in de plasse van Daveidt Gorrisse, ende onsen broeder Gerret Bohem op Mackjan geeleidt.

Niet meer op dit pas dan Godt bevollen. Abraham Janse,[65] scolmester ende ouderlinck van de kerck op Meeleyen op d'eylant Ternaten.

12. Extract uit een brief van gouverneur Jacques Le Febvre aan gouverneur-generaal Pieter Carpentier betreffende ds. Georgius Candidius. Ternate, 20 april 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 135-142. Afschrift.[66]

---

[62] Afzender: 'Abram Jansz schoolmeester op Maleyen A. Dom. 1626 Apr. i. Dese bryef sal men bestellen an den eersammen kerckenraet der stadt Battavia'.

[63] Duytsen, Nederlanders.

[64] Mauritius, zie ook hiervoor, doc. 9.

[65] Rechts van de naam staat een merk, bestaande uit een vierkant met daarin diagonale lijnen, en eromheen, van bovenaf met de klok mee, de letters A, b, I, v.

[66] Een ander afschrift in NA, VOC 1088, fol. 146r-148v, als onderdeel van de missiven d.d. 20 april (fol. 142r-149r). Hierin ontbreekt de laatste alinea van de ANRI-tekst.

Extract uyt missive van den Gouverneur Le Febre in dato 20en april 1626 per 't schip Mauritius aen den Ed. Heer Generael [...].[67]

Wij hebben op U.E. recommandatie Dominus Georgius Candidius ter aencomste alhier met christelijcke lieffde ondtfangen ende in behoorlijcke achtbaerheyt gemainteneert, tot bevoorderinge van de ecclesiastique ende scholastique saecken als invoeringe van de generale kerckelijcke ordeninge voor Nederlandts Indiën op Batavia beraemt[68] hem de hant geboden voor soo veel in de Molucos nae gelegentheyt van tijdt, plaets, aert, volckeren, met vrucht ende stichtinge geschieden conde.

Om deese saecken met ordre bij der hant te nemen toegestaen een kerckenraedt uyt de bequaemste, geschickste persoonen die professie van de gereformeerde religie doen te verkiesen ende te bevestigen,[69] waertoe ick hem, nefens de voorlesers die hier waren, op sijn versoeck aenwijsinge dede om daerin gebruyckt te werden den coopman Frans Bruys, die hier langh in de Molucos geresideert heeft ende hem oversulcx van den Molucqsen standt en loop van saecken goede onderrichtinge conde doen, alsoock den ondercoopman Josephus de Lampreel, welcke beyde persoonen een goet leven waren leydende, daer niemant op te seggen weet.

Dese stonden Candidius niet aen,[70] maer versocht in haer plaetse te hebben den vaendrich ende den timmerman Jasper,[71] dat een grooten dronckaert, dobbelaer, speelder ende anders is, waervan ick hem waerschoude. Den vaendrich een rubust chrijgsofficier die lesen noch schrijven can. Hij meende, soude haer wel soo onderrichten, als sij daer maer moet toe hadden, dat voortaen een goet, stichtelijck leven leyden soude, soodat dese twee in plaetse van de voorverhaelde gepromoveert sijn gewerden.

Den kerckenraedt aldus compleet wesende, ende naerdat ick Candidius van de gelegentheyt en loop van saecken[72] onderricht hadde dat men met alle civiliteyt ende christelijcke onderwijsinge de Mardijckers, Japponnen, Chinesen ende andere christenen die bijsitten hadden met minste beroeringe soetelijck vermanen soude, alsoo naer ons oordeel daermet meer proffijt te doen ware als met hardicheyt, oock hier niet soo mochte geschiede, principalijck onder de Mardijckers, Japponnesen, Chinesen en andere, als ter plaetse daer wij absolute jurisdictie ende souvereyne macht gebruycken, gelijckerwijs hij hem wel liet ontvallen, vermits anders veele derselver soo naer den vijant als mooren verloopen soude, gelijck degenen die met andermans vrouwen comen, ende van onser zijde bij den Spaengiaert loopen, aldaer [...][73] worden, waerdoor niet alleen den vijant door 't verloopen van d'onse als den Ternataen versterct, maer wij grootelijcx verswackt ende van Mardijckers, die niet missen connen, ontbloot souden worden. Oock den aenwas, toeloop van den vijant, mooren ende christenen, verhindert blijven, vermits hun overcomst meer uyt sulx spruyt dat so der eenige Duytse sijn die sulx pleechden, daervan met gelooffwaerdige getuygen beticht wierden, men die scheyden off malcanderen trouwen souden. Dit was 'tgeen ick van den eersten beginne t'sijner aencompst alhier hem dagelijckx op 't hoochste recommandeerde, dat in dese saecke met alle voorsichticheyt tot meeste stichtinge van de gemeente ende onse welstant mochte gehandelt ende bij haerlieden gebesoingeert werden.

---

67 Eén woord onleesbaar.
68 De kerkorde van Batavia, 1624.
69 In margine: 'I'. In de marge staan door ds. Candidius aangebrachte nummers in Romeinse cijfers alsmede enige aantekeningen, die hierna in de voetnoten vermeld worden. Candidius' repliek (zijn 'apologie', zie doc. 14) volgt de hier aangebrachte nummering.
70 In margine: 'II'.
71 Jaspar Foppes.
72 In margine: 'III'.
73 Eén woord onleesbaar.

Eenige weynige dagen[74] hiernaer was 't Mardijckers quartier in sulcken oproer dat veele van haer hun goet gepackt ende van meeninge waren elck sijns weechs te gaen met vrouw ende kinderen,[75] waerom ick de principale boeven ondtboot, oock eenige selffts quamen, seggende sij waren met haren vrije wille onder 't gebiet van de Hollanders gecomen ende alreets veele jaren bij haer gewoont, men nu haer vrempde en noyt voordesen gehoorde dingen wilde te laste leggen, mij vragende off 't waerachtich was den Prins van Hollant met nieuw gecommen brieven expresselijck geboot dat alle degene die bij malcanderen ongetrouwt saten van den anderen scheyden, d'een d'ander verlaten, oft trouwen mosten, soo niet dat men haer in een pijp waters verdrincken soude nevens andere diergelijcke scherpe dreygementen meer.[76] Veele van haer vermochten niet te trouwen om redenen boven verhaeldt, en conden oock van malcanderen niet scheyden. Ingevalle het soo was, sij waren in vriendtschap bij ons gecomen ende souden op diergelijcke maniere naer d'overkust off eenich ander plaetse vertrecken. Sij vertrouwden ick haer geen gewelt doen soude, sijnde altsamen soo gealtereert dat nauwelijcx spreken conden, waerover haer tevreden stelden ende belasten yedereen naer sijn huys te gaen: daer soude niemant wesen die haer eenich ongelijck doen soude, ende die praetgens niet achten, soo haer leeth geschah bij mij te connen clagen. Dit is door d'huysvrouwe van Abraham Janssz, ouderlingh ende schoolmeester onder de Mardijckeren, uytgegeven, van waer het compt is wel aff te meten. Dit is 't wechloopen van eenige Mardijckers om redenen als verhaelt.[77]

Hebbe tot dieversche malen Candidius in alle vriendtlijckheyt voorengehouden dat men doch sivielijck, met cristelijcke vermaning en gelijck 't betaemt, de luyden onderrechten ende vermanen soude. Daerop den 14^{en} mart antwoorde gelijck bij de nevensgaende attestatie soo daervan belegt[78] te sien staedt, waeraen gedrage. Voorwaer een trotse ende vermetelde antwoorde, willende daermet bethoonen dat hij met sijne kerckenraet dede dat souden sij verantwoorden, ende hadden metten gouverneur in sulcx niet te doen.

Hij heeft niet affgelaten[79] voor en aleer hem toestonde, alsoo 't sijn respect ende qualiteyt te nae ginck, soo hij seyde, ende sijn werck niet was, voor men Abraham Jansz van Delff corporael (om des avonts 't gebeth te doen, voor te singen, de school te houden daer pas 10 à 12 kinderen connen ende voordesen bij de voorlesers waergenomen is geweest) aengenomen heeft, oock dat men op alle plaetsen schoolmeesters nevens de voorlesers stellen soude, daerbenevens noch andere persoonen die dagelijcx in de swarten huysen souden gaen om t'ondersoecken watter passeerde ende daervan aen hem rapport en den kerckenraet te doen. Sij hebben volcomentlijck besloten ende bij haerlieden geresolveert, gelijck bij hunne resolutie aen mij overgelevert in dato 6^{en} maert[80] blijckt (hoewel daerin van 6 vrouwen vermaent staet, maer den toeval is veel grooter geweest), men deselve op Compagnies costen souden onderhouden, dat maentlijck over de hondert reaelen bedragen soude soo den hoop niet grooter wierdt dan se alreets was. Dit waren vrije vrouwen ende souden haer mettet tractement van een slaeffinne niet laten genoegen. Dit hebben niet willen toestaen, dat men de Compagnie met dusdanige onnoodige lasten beswaren soude. De voorlesers hadden soo veel niet op andere plaetsen te doen oft conden lichtelijck de school, alsoo der maer 6 à 7 kinderen comen, gelijck voordesen geschiet waernemen, uutgesondert Batsjan, daer altijt een schoolmeester geweest is, hoewel oock niet veel om 't lijff heeft. Wat aenginck de vrouwen daervan seyden, stont toe dat men deselve eenigen weynigen tijdt

---

74 In margine: 'IV'.
75 In margine: 'Wert weerleidt door de attestatie van de vrijlieden in de Molucques'.
76 In margine: 'Werdt weerleidt door David Goris' (zie hiervoor, doc. 9).
77 In margine: 'Dient tot verclaeringh van de I attestatie'.
78 Hiervoor, doc. 6.
79 In margine: 'V'.
80 Resolutie PR Ternate d.d. 3 maart 1626, in NA, VOC 1088, fol. 164r-v.

onderhoudt geven soude, ende dat van 't geldt van boeten ende condemnatiën, maer anders niet, alsoo aen dese vrouwen voor de Compagnie niet gelegen was.[81]

Noch heeft Candidius mij dickwils hart aengeweest dat men soude sien eenige vrouwen te bewilligen die de Tarnatanen ende Chinesen toequamen, aen te locken om die christen te maecken ende met onse soldaten ende Mardijckers te trouwen,[82] daerop hij seer hardt aenstondt, oock ten deele gedaen heeft, alhoewel ick hem menichmael vermaende sulcx niet mochte geschieden, ende tegen onse besworen contracte strijdende was, dat ter oorsaecke van dien tusschen ons ende de Tarnatanen lichtelijck groote moeyte stondt t'ontstaen, sulcx niet soude willen lijden. Niettegenstaende heeft niet affgelaten, men soude ten quaesten comende die betalen, als de Compagnie maer 't gelt verschoot, die gelijck tot veel malen gebleken is daermet belast bleeff. Alsoo 't dickwils gebeurt is de Compagnie 't gelt verschoot ende naedat een maent ofte 2 getrouwt geweest sijn, door armoede, alsoo 't wel aff te meten is een soldaet 9 gulden ter maent winnende waermet de vrouw in dese diere Molucos onderhouden sal, door quaet tractement van de mannen, off andersints wechloopen ende de Compagnie in den last blijft. Hij meende 't was een cleyne saeck voor haer, most dat hun volck wel te geval doen.

Men heeft oock diversche persoonen t'samen gegeven die vrouwen, kinderen, off vrouwen die mannen op andere plaetsen hebben, sonder dat se wettelijck gescheyden sijn off behoorlijck ondersoeck daervan gedaen is, tot groot opspraeck van de gemeente.[83] In haer overgegeven resolutie in dato 6^{en} mart hebben sij de saecken met een coleurke van schijn seer licht overloopen. Maer naerdat bij ons ende den raedt naerder examinatie daerover gedaen was, hebben heel contrary bevonden als daerin aengewesen ende verclaert stondt, waervan alsdoen raport van 'tselve aen Domine Candidius gedaen werde, die daermet lachte ende 'tselve sich niet aentrock. Den Ternataen aen d'ander zijde sach en luysterde waer 't henen wilde, seggende: de Hollanders beginnen nu op Ternate eerst de mooren christen te maecken, wij sullen sien waer 't henen wil ende noch patiëntie nemen. Invoegen dat Dominus Candidius met sijnen kerckenraet ons meer gesponnen soude hebben als wij met veel moeyte niet en souden hebben connen affhaspelen.

Hoe onbeleefdelijck ende superbe hij ons op de 20^{en} maert bejegent heeft, zal U.Ed. connen sien bij de nevensgaende attestatie daeraen gedrage.[84] Wij hadden in 't eerst met sijn compst hem voor een sivielder persoon aengesien, daer meer discretie ende wetenschap bij geweest soude hebben. Ick hebbe hem altoots in goet respect ende achtbaerheyt gehouden, gelijck al de werelt hier kennelijck sij nevens mijn zijde aen de taeffel getracteert, soude in teecken van danckbaerheyt op soodaniger maniere gelijck in voorschreven attestatie te sien is mijn respect ende anthoriteyt soecken te verbreken. Veel meer hooge woorden heeft hij noch gesprocken als daerin verhaelt staet, waerover ick oock gestoort wierd, seggende hij op sijn kerckenraet soo niet staen soude, dat ick niet begeerde toe te staen sij yets meer deden off besloten off ick wilder in gekent wesen. Wat hij hem liet duncken, datter eenige onder sijn dat maer casiemales waren,[85] de vrome niet te naer gesproken, ende nu de groote meester speelden gelijck off onder den gouverneur niet stonden. Als ick hem eenige dagen

---

81 In margine: 'VI'.

82 In margine: 'Wert van Cand[idius] en d'attestant getuygt ghene aengesproken te zijn als die christen waeren ende die chynesen waeren'.

83 In margine: 'Wert gecontratesteert van D. G. van W[alcheren?]. ad signum *'. Vermoedelijk is bedoeld David Gorisz (die uit Zeeland afkomstig was). In diens brief van 31 maart 1626 (hiervoor, doc. 9) wordt deze zaak niet aangeroerd; zie echter zijn mondeling getuigenis ten overstaan van de Bataviase kerkenraad in Mooij, *Bouwstoffen* I, 264-266 (notulen 22 oktober 1626).

84 De attestatie door Pouwel Adriaensz en anderen, doc. 6 hiervoor.

85 In margine: 'VII'.

geleden geseght hadde datter waren die in 't quartier met dronckenschap,[86] vechterijen in herbergen, onnoodige disputen, op haer kerckenraetschap steunende veel woorden maeckten, waerover de clachten aen mij gedaen waren, dat ick 't gepasseerde, daerbij mij grootelijckx in eere ende qualiteyt vercort vondt, niet van meeninge was langer te verdragen. Oversulcx des anderen daechs[87] met den Raedt goetvonden niet alleen op dit stuck maer oock ten aensien van d'ander gepasseerde saecken, om een slimmer te verhoeden, hem aen boort van 't schip Mauritius t'ordonneren, dat David Gorissen den dienst gelijck te vooren soude doen ende metten kerckenraedt de saecke naer eysch bevoorderen. 't Scheep sijnde[88] heeft sich noch niet ontsien seeckere acten die hij voor de bevestichde voorlesers door den voorleser Davit Gorissen (bij hem als presis uutten name van den kerckenraedt geteeckent) te doen behandigen om onder haer bij mij geteeckent te worden. Uut alle dese proceduren blijckt dat hij de voorverhaelde aengewesene cooplieden niet gesocht heeft tot kerckenraedt te gebruycken omdat hij mogelijcx vreesde met haer niet soo wel alles naer sijnen sin als met deese slechte quanten (die 't bijnae eveleens[89] is hoe 't er gaet) soude connen claeren.

Naer dit gepasseerde[90] quam hij Candidius weder aen lant om te vernemen hoe de siecken in 't hospitael getracteert wierden (daer soo 't scheen tevooren geen tijdt toe hadde), vraechde den sieckevaer wat tractement die hadde, die hem sulcx seyde. Daerop tot antwoorde gaff te weynich was ende dat behoorden beter getracteert te worden, daer noyt geen clachten over geweest was. Wattet sieckhuys maendtlijcks de Compagnie cost, dat maer al te veel is, can bij de reecqueninge van oncosten gesien worden, behalven de groente uyt den thuyn, melck, boter als andersints, dat niet in reeckeninge brengen ende dagelijcx voor de siecken gehaelt en geconsumeert wordt. Wat helpet dat wij ons hooff met menagieren breeken soo ons sulcke warre vogels op de baen commen?[91]. Tot wat intentie hij dit gedaen heeft can bij verstandige wel affgemeten worden. Naer dese gepasseerde saecken[92] is ons van de domine van de Vrede[93] gerapporteert, hij Candidius op de Cust oock op soodaniger wijse gelijck hier begonnen heeft, alles naer sijnnen quaeden Duitsen cop,[94] sonder den gouverneur off directeur Marten IJsbrantsz daerin te kennen willen, voortgaen, ende dat ter oorsaeck van dien hem wechsondt.[95]

Alle welcke procedures t'sedert sijnde residentie alhier bij de raedt overwogen ende geleth zijnde, is met eenparige stemmen geresolveert, gelijck U.Ed. bij copye van de nevengaende resolutie[96] sal connen sien, dat Dominus Georgius Candidius mettet schip Mauritius nae Batavia vertrecken sal, ende aen U.Ed. versoecken met d'eerste gelegentheyt een ander bequamer predicant, die hier noodich van doen is, herwaerts mach werden gesonden.

---

86 In margine: 'VIII'.
87 In margine: 'IX'.
88 In margine: 'X'.
89 Onverschillig.
90 In margine: 'XI'.
91 Papierbeschadiging; 'soo...commen' ingevoegd vanuit het NA-handschrift.
92 In margine: 'XII'.
93 De op het schip de Vrede dienst doende ziekentrooster, gezien het in doc.16 gemelde vermoedelijk Jan Gerritsz Block.
94 Candidius was afkomstig uit het lutherse Hessen (Dld.).
95 De Cust Coromandel. In de notulen kkr Batavia d.d. 10 en 17 juli 1625 wordt vermeld dat de kerkenraad Candidius naar Paliacatte wilde zenden om daar een kerk te institueren, maar dat de GG dit voorstel niet had goedgekeurd (Mooij, *Bouwstoffen* I, 210, 211), zie ook Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 82.
96 Resolutie PR Ternate d.d. 31 maart 1626, in NA, VOC 1088, fol. 160v. N.B.: deze korte resolutie is door een kleiner aantal (zeven) raadsleden ondertekend dan de andere resoluties uit deze maanden, behalve Le Febvre dezelfden als de ondertekenaars van de attestatie d.d. 21 maart (hiervoor, doc. 6), in dezelfde volgorde.

’t Schijnt dat Dominus Candidius, nae dat wij hier dagelijcx bespeuren, sijn goede gaven en bijsonder geleertheyt op Batavia moet gelaten hebben alsoo ’t hier niet blijckt, vermits hem niet ontsiet des daechs en ’s nachts[97] gelijck noch op eergisteren ende heden geschiet is aen lant in herbergen te blijven en te vernachten bij desulcke die noch in hoererije leven, daer hem geen plaets als [e...][98] wilde in ’t fort ofte andere eerlijcke getrouwde huysen ontbreeckt, geaccompangeert met een lichtstudent (die hij soo der d’ander domines niet tegen ware geweest tottet ampt ende bedieninge van H. sacramenten gepromoveert soude hebben), saecken die voor een persoon gelijck hij wesen wil niet betaemen, daer bij vele op gesproken wort ende andere tot quaet exempel dienen.[99]

13. Kort relaas van de verrichtingen gedaan op Ternate door ds. Georgius Candidius. Z.p., z.d. [a/b Mauritius/Batavia, april/juni 1626[100]].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 162, fol. 1-4, 7-18.

Corte relatie der dingen van Georgio Candidio op Tarnaten verricht naerdat hem den Eerwaerden kerckenrat der stat Battaviën daer gestiert, met approbatie van sijn Ed. den Heer Generael, om voor predicant daer te leggen, kerckenordre in te voeren etc., ende wat hem daer ontmoet is.

Op Malleyen comende was ik seer willecom. Den Heer Gouverneur le Fevre met sijnen raet (soo ick anders niet conde verstaen) presenteerde mij sijn tafel. Ick nam het aen ende bedanckte hem daervoor, doch hadde liever, om reeden, mijn cost alleen gehadt.

Ten aller eersten ondervraechde ick David Joris, sieckentrooster derselver plaetsen, hoe alle dingen stonden, dewelcke mij van alles wel verweeticht,[101] onder anderen dat den concubinaetschap niet onder den cleynen alleen maer den grootten selver seer de overhand genomen hadde. Ondertuschen wierde even ’tselfde mij oock van getroude persoonen dan hier dan daer [...][102].

Ginge alsoo met David Joris[103] te raet hoe dat deese saeken regt soude mogen afgelegt werden. Vonden goet dat, eer wij yets daerin begosten, van te vooren den kerckenraet formeerden. Ende dat ick ondertuschen mijne predicatie daernae soude formeeren, om de herten van te vooren wat te vermorven ende te verweycken, ’twelck ick deede.

Ondertuschen ginge ick bij den Heer gouverneur, seggende dat ick met groote droeffenisse verstaen hadde datter soo veel in concubinaetschap leefden, ende meede van de grooten, dat ick er quam om hem te raetvraegen hoe men vooreerst daermeede moeste te werck gaen (doch geliete mij in ’t geringste niet alsof ick wiste dat hij selven een concubijn hadde), dattet mij goet dochte dat men van te vooren den kerckenraet verkiese, ende ick ondertuschen door de predicatiën haer wat daertoe praepareerde. Waerop hij antwoorde dattet waer was, datter veel moeyten souden weesen om deesen concubinaetschap af te leggen, ende dat hij even ’tselfde met mij goet vonde, waerop ick met hem delibereerde wie

97 In margine: ‘XIII’. In de marge staat eveneens: ‘Extract uyt een brief van de Gouv. Lef[ebv]re over D. Candidius anno 1629’.
98 Eén woord onleesbaar.
99 De tekst breekt hier af, de rest van het document niet aangetroffen.
100 Het stuk wordt vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 10 juli 1626 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 252).
101 Verwittigd, op de hoogte gesteld.
102 Halve regel weggevallen.
103 David Gorisz.

daertoe wel soude [...][104] sich, ende noemde eenige, dewelcke eeven deesen David Joris (dien ick van te vooren ondervraecht ende dien 't volck bekent was) oock goet dochten om daertoe te mogen gebruyckt werden. Onder anderen, soo sloeg hij oock voor den coopman van de winckel, Frans Bruys, dewelcke mij oock van David Joris de meliori nota[105] gepreesen was, maer alsoo ick verstaen hadde van hemselven, oock van de gouverneur, dat hij met den Heer gouverneur soude vertrecken (want doen en wist den gouverneur niet beeter of hij soude verlost werden), soo seyde ick dat hij mij oock in bester form recommandeert was, maer om sijn vertreck niet wel soude [...][106] hem met soodanigen ampt te beswaeren, want dat hij qualicken soude connen bevesticht werden of den tijt soude bijcans weesen om sich tot de reys te praepareren. Waerop den Heer gouverneur antwoorde dattet waer was. Deese vier voorgeslagene beriep ick een nae den anderen in mijn loogement, seyde hen waertoe sij beroepen wierden, verclaerde hen wat het ouderling- ende diaconaetschap inhadde, vraechde haer of sij souden gesint weesen, ende of sij betrouden soodaenich ampt te connen bedienen, waerop eenige dadelick antwoorden, jae, door de genaede Godts; andere seyden dat sij een weynich sich daerover souden bedencken; een nacht overdacht hebbende gaven sij het jaewoort. Deese haere belijdenisse ende andtwoordt ging ick weeder aen den Heer gouverneur refeereren, dewelcke sich daerover verblijde, seyde dat ick se bij hem soude stieren, dat hij se noch meer moet soud maecken, 'twelck ick dadelick dede. Des sij bij hem quaemen, prees hij haer eerst dat se bereyt waeren soodanige bedieninge aen te neemen, daernae vermaende hij haer dat sij sich selven niet souden te buyten gaen, ende beloofde haer avancement en benefficiën. Dit gedaen sijnde, las ick haer naemen drie sondagen achter malcanderen af, vermaende 't volck soo der iemant waere die yet tegens deese persoonen te seggen hadde dat se soodanig ampt souden bedienen, dat se in tijt waerschouden ende daernae sweegen wanneer se haer ampt beclededen. Ende alsoo niemand yet teegen hadde, wierden sij den derden sondach bevesticht.[107] Ondertuschen, dewijle veel kinderen waeren, ende geen school noch schoolmeester, versochte ick aen den Heer gouverneur datter eenen schoolmeester ende een plaetse daer de school soude gehouden werden, soude mogen vercooren, ende alsoo een school opgericht werden, 'twelcke hij dadelicken geconsenteert. Hebben derhalven eenen bequaemen persoon[108] tot meester uytgecoosen, dewelcke den 4 februari d'eerste reyse school hielde, ende creech vooreerst 24 kinderen, so knechtjens als meisjens.

Ondertuschen, eer den kerckenraet noch bevesticht wierde, delibereerde ick altijts met den Heer gouverneur hoe dat op sijn bequaemste den concubinaetschap soude mogen ter needer geleyt werden. Sijn seggen was eersten altijt dat hij wel raet wiste tot de Duytschen, maer swaericheyt vonde aengaende de Mardickers; dat sulcks met geen twang, maer met soeticheyt moste gedaen werden. Waerop ick hem antwoorde dat wij in 't eerste in 't geringste niet souden attenteeren aengaende de Mardickers, maer alleen aen de Duytsen, ende dat wij verhoopten, wanneer de Duytschen met haeren concubijnen trouwden, ofte deselven verlieten, dat dan de Mardickers souden naevolgen. Doch dat dit wel soude connen geschieden, dat ondertuschen yemandt die goede kennisse hadde aen de marinje van de Mardickers, bij goede gegeevene gelegentheyt, hem sochte met soete woorden ondergaen dat hij met sijn concubijn trouwde, ende als dit soude geschieden, soo souden sonder twijfel den meesten deel haer hooft navolgen. Waerop den Heer gouverneur antwoorde dat hij sulcks oock goet vonde.

---

[104] Halve regel weggevallen.
[105] De meliori nota: in gunstige zin, aanbevelend.
[106] Twee woorden weggevallen.
[107] In margine: 'Het waeren alle viere getroude persoonen'.
[108] Abraham Jansz van Delft, korporaal (zie hiervoor, doc. 12).

Ende dewijle de gouverneur mij in mijn voornemen altijt noch in 't licht stonde, overmits hij selven sijn concubijn noch hadde, ende ick mij noch niet geliete alsof ick 't wiste, so ginge ick meermaels bij hem, seggende, soo wanneer ick ginge om te vermaenen dat se doch trouwen souden met haeren concubijnen, ofte, indien dit niet conde weesen, dat sij se quiteren souden, dat se mij altijt ter antwoordt gaven: als de grooten ons voorgaen, soo sullen wij naevolgen ('twelck waer was, want deese antwoordt creech ick veel reysen), dat derhalven goet soude weesen dat d'Heer gouverneur deesen ende deesen – noemde hem twee (welcker naemen ick nu honoris gratia[109] niet melde) die ick quasi voor deese grooten hielde daervan 't volck sprack (wiste doch beeter) – selve daervan aensprack ende vermaende, 'twelck hij seyde te willen doen.

Ondertuschen wierd den kerckenraet bevesticht, ende hielden den 19 february d'eerste reyse vergaderinge, alwaer naer voorgeleesene kerckenordeninge goet gevonden is dat men soude in aller Duytschen die in concubinaetschap leefden huysen gaen, haer uyt Godes woordt vermaenen daervan afstandt te doen, 'twelck geschiet is. Creegen van eenige vuyle antwoordt, van anderen dat de grooten ons moesten voorgaen.

Ontrent deese tijt gebeurde 't dat ick veel saecken aen den Heer gouverneur te versoecken hadde, dewelck ick op een fedelken[110] (memoriae ergo[111]) nooteerde, ende nam met mij David Joris, gingen bij den Heer gouverneur. Als ick d'eerste, tweede, derde versoeck gedaen hadde, dede ick mijn feedelken open ende wachte wat lang eer ick 't vierde versoeck voorbracht, sach ondertuschen den Heer gouverneur aen, met eenen lachenden mondt, waerover de Heer gouverneur heel root wierde ende seyde: D. Candidi, ick moet het nu seggen ende openbaeren, ick en twijfel niet of ghij hebt oock van mijn saecken gehoort; ick wil mij daervan purgeeren ende reynigen, dat ick voor Godt ende der weerelt ontschuldich ben, ende sulcks deese weecke noch, seggende noch verder: hoe soude ick andere connen straffen in 'tgheene ick selve schuldich ben? Waerop ick antwoorde dat sulcks seer wel soude gedaen weesen, wenschte hem van Godt dat hij soude mogen volstandich blijven in deesen sijnen voorneemen, waerover hij mij bedanckte.

Den derden dach naer als hij dit seyde, wierdt deese Le Febres concubijn ondertrout met Daniël Otto,[112] secretarius van den Heer gouverneur, waerover mij hertlicken verblijde, dancte Godt, hopte dat nu poorten ende deuren geopent waeren om tot onsen voorneemen te coomen.

Hieruyt namen wij oorsaeck om weder op een nieus die in concubinaetschap leefden te vermanen dat se doch souden trouwen, ofte verlaeten de concubijnen, volgende het exempel van den Heer gouverneur, dat het doch nu anders niet sijn en coste. Waerop eenige antwoorden dat se nu wel moesten, andere: ick begheere niet te trouwen, can al evenwel de concubijn niet verstooten, waere iemand die se trouwen wilde, dat sij se wouden wechgeeven.

Ondertuschen quam het schip Mauritius, brachte tijdinge dat den Heer gouverneur noch een jaer met sijn verlossinge moeste patiëntie hebben, waerover hij heel ontstelt wierde. Sijn concubijn was hij quijt, meynende te vertrecken, ende wordt nu noch een jaer langer gehouden. Doen begoste ick den moet weeder half te verliesen, want mij geseyt wierde dat hij qualick sonder vrouwe soude connen weesen. Hielde doch ondertuschen scherpelicken bij hem aen dat die in concubinaetschap leefden van de Duytschen doch souden mogen gesepareert werden. Van deese tijt af creech ick altijt slechte andwoort. Hij seyde dat hij niet wiste hoe hij 't maecken soude, waer hij de vrouwen bergen soude, het soude groot gelt costen.

---

[109] Om hun eer; om hun goede naam te ontzien.
[110] Fedelken, briefje (cedelken).
[111] Als geheugensteun.
[112] Daniël Otten(s).

Ick sloege hem verscheyden middel voor, die hij al verwierp. Doen was ick niet weynich bedroeft, siende wel waer 't uyt soude willen. Vreesde dat den concubinaetschap souden blijven, ende dat den gouverneur selven weederom een concubijn soude bij sich neemen.[113]

Als een reys over de tafel mentie geschiede van het scheyden der concubijnen, seyde den een: wat sal 't dan weesen, als deese hen afgenomen sijn, sullen sij al eevenwel andere slavinnen coopen. Ick seyde dat het goet soude weesen dat men 't haer verbooden dat se gheen andere cochten, dat se haer werck al beeter met slaven als slavinnen soude connen verrichten. Want anders souden veele weesen die sich verblijden souden dat se haere oude concubijnen quijtraeckten ende jongere aen plaetse creegen, ende dat het laetste erger soude weesen als het eerste. Doen vielen sij all op mij aen, seyden: of ick haer deese vrijheyt beneemen woude, dat se geen slavinnen mochten houden? (Wij spreecken van ongetrouden.) Ick seyde dat ick meynde dat het goet ende geraeden soude weesen. Ick had se al teegen, soo verre oock dat wij van malcanderen scheydeten sonder aen den anderen tabe[114] te seggen, doch 'twelck oock geschiet is. Hadde ick gebleeven, ick soudet al eevenwel ernstelick versocht hebben.

Ontrent deesen tijt wierde op Malleyen uytgestroyt dat alle degeheene die in concubinaetschap leefden, soo de Mardickers met haren concubijnen als der Duytschen concubijnen, souden allegaer, de wijven in leggers ende sacken geslooten ende in de see verdrenckt werden ende met vyer verbranct werden, de Mardickers, in keetenen gesloten, hier ende daer souden vervoert werden op vremde eylanden, waerover groote murmureeren ontstonde. Als mij 't aengeseyt wierde, was niet weynig bang, vreesde dat de schult soude mogen ons opgeleyt werden

De gouverneur ontboode mij ende seyde hoe dit uytgestroyt was. Ick seyde dat men moeste vernemen nae den auteur, ende drong hart daerop, want mij niet weynich daeraen geleegen was. 't Wierde naegesocht, ende quam eyntelick op de marinje van de vrouwen op Malleyen, welcke marinje oock des gouverneurs concubijn in bewaeringe hadde, ende seer groot bij den gouverneur was. De gouverneur seyde dat hij 't niet geloofde, dat hij haer vraegen soude. Over een weynich tijts vraechde ick den gouverneur weder of de marinje sulcks uytgestroyt hadde. Hij seyde dat sij 't loochende, ende hiermeede was gedaen, niemandt dorstet haer verwijten. De schult wierde op den kerckenraet geleyt. Ick riep dadelicken den kerckenraet tesamen ende vraechde of yemandt dit uytgestroyt hadde. Dewelcke alle hoochlicken becrachtichden datter niet een woordt van eenich dreygement ofte diergelijcken uyt haeren mondt gegaen en was, 'twelck ick wel van te vooren verseeckert was. Want ick het hen scherpelicken verbooden datter niemandt de Mardickers van trouwen vermaende vooreerst, noch eenige hardicheyt tegens haer gebruyckte, maer alles in soeticheyt ende gelindicheyt,[115] dat hierinnen voorsichtich te handelen sij, ende dat het oock des gouverneurs wille sij, ende sulcks niet een, maer veel reysen. Waerover ick weeder bij den gouverneur ginge, ende segde dat sulcks van den kerckenraet niemant uytgestroyt hadde. Hij seyde, jae, dattet iemandt uytgestroyt hadde van den kerckenraet. Ick seyde dat ick 't wel soude mogen weeten, daermeede de anderen verexcuseert souden mogen gehouden werden. Hij seyde, alsset te pas quam dat hij 't wel seggen soude. Ick hielde van dach tot dach aen wie dit soude mogen weesen. Eyndelick seyde hij over de tafel in 't eeten, als ick weeder aenhielde, dattet David Joris geseyt hadde. Ick vraechde of hij 't wiste, hij seyde jae. Van 't eeten naer huys comende seyde ick tot David Joris dat ick langen tijt bij gouverneur aengehouden om te weeten wie dit geseyt hadde, heeft mij geantwoort dat icket niet geseyt hadde, maer iemandt van u ende heeft u oock niet uytgenomen. Doch seyde hem niet dat hij genoemt was. Hij

---

[113] Deze alinea in margine.
[114] Tabe (Mal.): vaarwel.
[115] Zachtmoedigheid, soepelheid.

sijne gelegentheyt waergenomen hebbende, gaet oock bij den gouverneur om ernstelick te weeten wie die soude weesen, waerop hij hem antwoordede dat noch hij 't noch ick sulcks souden geseyt hebben, maer yemandt van de anderen. Noteert hier sijn overeenstemminge in 't spreecken.

Mijn vermoeden van dit uytstroyen is dat yemandt, of daertoe aengeport of van sichselven, sulcks gedaen hebbe opdatter hierdoor een rumoer soude ontstaen ende alsoo hierdoor vercreegen werden dat den concubinaetschap niet soude mogen afgedaen werden, ofte dattet van den gouverneur selve soude comen, glijck dit vermoeden van anderen mij geseyt wierde, ende op deese maniere. Sijn concubijn woude hem niet verlaeten, woude met hem naer Battaviën trecken, gelijck de gouverneur mij selff verhaelt heeft, 'twelck hij niet woude. Ende opdat hij haer een afschrick maeckte, ende haer persuadeerde om te trouwen, vermoede ick dat hij soodanige woorden tot sijn concubijn soude geseyt hebben: ghij moet trouwen ofte met soodanigen straffe gestraft werden, want soodanige wet is gecomen, ende dat de marinje, die altijt bij sijn concubijn is, soodanige woorden gehoort ende onder andere uytgestroyt heeft, want van haer wierde geseyt dat het uytgecomen is, 'twelck doch daernae verduystert geworden.

Ontrent oock deese tijt liepen eenige Mardickers wech, meyne drie ofte vier. 's Middachs als ick aen de tafel quam, seyde den gouverneur eerstlick gheen woort, sage wel dat gheen deege was.[116] Daernae begoste hij te morren: daer sijn al weeder Mardickers wech, wat sal 't eyntlick weesen, wij mogen dan oock vertrecken, ende dit verhaelde hij veele reysen, sage wel dattet eyntelick op ons soude uytloopen. Ick seyde: ick meyne niet dat de Heer ons de schult sal geeven. Jae, seyt hij, ghij met uwen kerckenraet sijt de oorsaeck. Ick verdefendeerde ons soo veel als ick conde, moest er doch de oorsaeck weesen. Ick had se al aan mijn hals. Want als yet over de tafel voorviel soo hadde ick 't niet alleen met den gouverneur, maer met allen die aen de tafel saten, om den gouverneur te behagen, ende was anders niet, als of een haes onder veele honden verwirt was. De eene gaf hier een neep, den anderen daer. Met veele moleste woorden maeckten sij mij 't hooft eyntelick warm, dat ick seyde: genomen dat wij hadden bij alle de Mardickers gegaen, ende elck in 't bijsonder vermaent dat se souden met haeren concubinen trouwen ofte deselve verlaeten, op straffe die genoemt is, ende sij hadden alle wech geloopen, soo souden wij doch onsen last niet te buyten gegaen, maer onwijselicken ende onvoorsichtelicken gedaen hebben, want onsen last was dat alle die in concubinaetschap leefden, souden of trouwen, ofte dadelick verlaeten, bij boete die geset. Doch Godt sij onse getuyge dat wij haer niet qualick bejegent hebben, want wij en hebben se niet aengesproocken, ende dat sij oock om onsentwille niet wechgeloopen sijn.

Onse reeden.[117] Eerstelicken, degheene welcke op Tarnaten verkeert weeten dat dit tot allen tijden geduert, dat se bij ons weeckentlicken over ende weeder overgeloopen dan van Gammalama naer Maleyen, dan weeder van Maleyen naer Gammalama.

Daernae, soo is seeker dat se om onsent willen niet wech geloopen, want ghinter veel scherper van de papen die daer sijn op dit stuck gelet wert dan het oyt op Malleyen hadde connen ingevoert werden.

Eyntelicken, soo sijnder vijf, als ick recht meyne, in alles wech geloopen soolang ick op Malleyen geweest, ende aen plaetse tot twee reysen toe weeder van Gammalamma overgecomen, een reyse brachten se tijdinge hoe dat voor Gammalamma eenige jachtiens lagen vol nagelen, die dagelicks souden uytseylen naer Macassar, waerop oock twee scheepen van ons om te cruysen uytgestiert wierden. Wat de andere voor tijdinge brachten is mij onbekent.

---

[116] Exacte betekenis onbekend.
[117] Deze twee woorden in margine.

Die vijfe nu die wechgeloopen sijn (doch datter soo veel geweest sijn en geloove ick niet): de eene van derselven hadde hoenders gestoolen ende aen de bottelier vercocht, 'twelck uytquam, waerover hij wech liepe. Den anderen, die hadde een oude quade concubijn (soo men seyde), dewelcke eenige tuynen heeft, ende wanneer yet sonderlings daerin te wercken is soo sochte sij een bijsitte om 't werck te doen, ende also gedaen valt sij hem soo moeylick dat hij van haer wech moet, 'twelck over gouverneurs tafel herhaelt wierde dat het tot veel reysen toe geschiet sij. Deesen is den tweeden die wech liep. De derde was een getroude vrouw dewelcke, omdat haer man haer sloech, sich drie dagen in een tuyn verbarch, ende quam daernae weeder, wierde doch ondertuschen tot onse swaricheyt oock onder de wechgeloopene gereeckent. Soo der nu meer wechgeloopen sijn, is mij onbekent waerom.

Te deeser tijt was ick in groote benautheyt ende bangicheyt, vresende dat door eenige conspiratie soo verre soude mogen gebracht werden dat se ons voor verraders ende rumoermaeckers souden aenclaegen. Want uyt het voorgaende conde ick afneemen dat se gheen consciëntie soude maecken, wat se oock souden doen tot onse vernielinge. Doch Godt sterckte ons, dat wij niet naelieten in 'tgheene ons te doen was.

Als nu dit middachmael gedaen, daer sij mij soo plaechden ende aenclaechden als oorsaeck van degheene die wechgeloopen, ende oorsaeck van 't verderf van Moluccos, ginge ick schreyende naer mijn lossament toe, ende beriede mij hierover met David Joris ende onse eene ouderling, dewelcke mij rieden dat het 't beste soude weesen dat ick versoecken soude van sijn tafel af te blijven, 'twelck ick dadelick dede. Versochte dat ick hem soude mogen spreecken. Alleen sijnde ging in sijn camer. Bedanckte hem eerstelick voor sijn tafel, daernae versochte ick om daervan ontslagen te weesen om seeckere reedenen, waervan ick hem maer eene noemde, omdat hij altijt over de tafel 'tgheene den kerckenraet aen hem versochte ofte diergelijcken voortbrachte, in presentie van alle de tafelbroeders, die sijn liedeken songen. Ick seyde, indien ghij diergelijcken yet voort brengt, soo moet ick 't verdefendeeren ofte niet. Verdefendeere ick 't niet, soo mocht ghij met recht, ende andere, mij voor eenen stommen hondt, jae voor een pluymstrijcker uytschelden, als die tegens den gouverneur in gerechtigheyt niet dorste spreecken. Verdefendeere ick mij, soo moet ick nootsaeckelicken teegens u argueren, ende dan mocht ghij vergrammen ende andere voor een stoute beck mij uytschelden, die tegens den gouverneur op soodanige maniere dorste spreecken. Daerom achte ick 't beeter dat ick mijn cost alleyn hebbe, ende valt daer yet voor soo can ick met den Heeren in 't geheym daervan handelen. Waerop hij veel antwoorden inbrachte, waerom het niet geraeden waere sijn tafel te verlaeten. Ick beantwoorde se alle, ende seyde dat ick 't evenwel hertelicken soude begheeren, waerop hij hoochlicken badt, seggende tot meenichmaelen toe: D. Candidi, ick bidde u, wilt ghij mij eenige vriendtschap doen soo blijft aen mijn tafel, ende beloofte mij datter soodanigen praet over tafel niet meer soude voorcomen. Door dit bidden wierden dan beweecht om weeder aen de tafel te blijven.

Ontrent deesen tijt oock quam een soldaet van Toluccen[118] om te trouwen met sijn concubijn, 'twelck hij ongern toegelaeten heeft, doch eenige tijt uytgestelt hebbende, heeft hij 't geconsenteert. Daernae quam noch een Mardicker die de beesten op Toluccen waerneemt, om te trouwen met sijn concubijn. De concubijn was noch niet christen, doch seer begheerich om christen te werden, quam veel reysen om de gebeeden te leeren, dewelcke wij moesten afwijsen, want hij het niet woude consenteeren. Dy ging van ons met schreyenden oogen. Seyde oock doen ter tijt dat hij 't voortaen niet meer soude consenteeren, reeden daerbij voegende. Dat al is, seyde hij, dat de mooren gheen aenspraeck op de vrouwen neemen eer sij gedoopt werden, doch soo haest als sij gedoopt sijn comen sij pretendeeren dattet haere slavinnen sijn, ende willen se dan betaelt hebben.

[118] Tolokko.

Wanneer ick op seeckere tijt eenige, die ick hoorde in concubinaetschap ende in hoerdom leefden, vermaende om te trouwen, soo is dat hij mij expres in 't aengesicht seyde: indien ick waere als sij, so woude ick seggen: waerom trout ghij selven niet, gaet ons voor met trouwen, soo willen wij naevolgen, ghij segt ons veel van trouwen, ende ghij laet hetselve nae. Waerop ick antwoorde dat, indien se haer conden onthouden van vrouwen, welck sijselven seggen haer onmogelick te sijn, so soude ick 't haer niet aenprijsen, maer indien se niet connen, dattet dan better sij trouwen als branden.[119] Ende mij aengaende, dat ick tot noch toe hierin gheen gebreck en hadde gehadt, ende waer 't saecke dat ick mij soude gevoelen te swack te weesen, so soude ick oock trouwen, waerop hij seyde dattet praties waeren.

Ontrent deesen tijt[120] quam des siekentroosters vrouw op Batsian, seggende dat haar man ontrent 5 maenden siek geweest ende in 't [...][121] Amboynsche pocken gekregen, en dat hij soo veel hebbe dat het geheele lichaem bedeckt sij, en dat binnen 7 ofte 8 maenden gheen dienst geschiet ende dat oock noch binnen 6 maenden geen hoope was om dienst te connen geschieden. Dewijle nu Batsian een van de principaelste plaetsen is, daer noch veel oude christenen sijn, ende die den Heer Generael seer gerecommandeert, versocht ick aan de gouverneur dat hij een siekentrooster woude daer stieren totdat een anderen gestelt wierde (want doen drie op de Vrede[122] waeren). Hij sloeg het af, woude 't niet doen, seggende: wij connen niet twee leggen op een plaets die van een can versien werden.

Nog kregen ook tijdinge dat de schole daer gants vervallen was, want den meester niet en dochte[123] [...] ende dat de kinderen al in den bosch liepen, dat altemael een, altemael gheen inquam. Dewijle het nu aldaer altijt een deftige school geweest, versochte ick aen den gouverneur dat den anderen soude mogen gelicht (want hij van sichselven het ampt niet langer dienen woude) ende een bequaem persoon daar soude mogen geleyt werden. Nu isser een seecker persoon op Malleyen, een assistent, getrout, die een tijt op Batsian geleegen, dien 't volck[124] ende alle gelegentheyt daer wel bekent is, ende die van den inwoonders aldaer bemint ende wel gesien was, die in de Schriftuer ervaren is, ende die wel de beste handt heeft om te schrijven in de Moluccos.[125] Deesen persoon heeft oock ontrent een jaer de vrouwen op Malleyen haere gebeeden in 't Malleysch geleert, waerom hem de gouverneur belooft dat hij hem schoolmeester op Batsian maeken. Deesen persoon versochte ick dat hij daer soude mogen schoolmeester gemaect werden ende dat hij meteenen den kerckelicken dienst, bij gebreck, soude connen waernemen, 'twelck hij doen niet woude doen, seggende dat hij hem niet mischen conde. Als ik aenhielde vielen de anderen daerin ende seyden: daer sijn bijcans meer domini in de Moluccen als coopluyden [...][126] soo groote gagie, waer [...][127] de Compagnie heeft gheen profijt maer schade daervan ende andere sottenclap meede. Ick achte se niet weerdich[128] om daerop te antwoorden. [...][129].

---

119 1 Korintiërs 7:8-9.

120 Het hier volgende gedeelte, tot 'vercooren', staat in de linkermarge van fol. 12 en 13. Door beschadiging van de linkerrand van fol. 12 en de linkerbovenhoek van fol. 13 zijn enkele woorden weggevallen of niet leesbaar. In het handschrift is aangegeven waar de betreffende vier alinea's ingevoegd moeten worden.

121 Eén woord weggevallen

122 'Vrede' (schip dat in die dagen op de rede lag): voorgestelde lezing; het woord is door papierbeschadiging deels onleesbaar.

123 Deugde; hierna twee woorden onleesbaar.

124 Onzekere lezing.

125 'De beste ... Moluccos': voorgestelde lezing.

126 Eén woord onleesbaar.

127 Drie woorden onleesbaar.

128 Voorgestelde lezing.

129 Vijf of zes woorden onleesbaar.

Des anderen dachs quam de gouverneur nae mijn logement, sloeg eenen anderen assistenten voor, seer jong [...][130] onbequam daertoe. De assistent weygerde het. Doen seyde hij: soo wil ick u oock meede naer Battaviën stieren, daer gij van gecomen sijt. Doch door mijn ende des secretarii voorbidden wierde hij behouden. Ick hielde verder aen om den anderen, hij weygerde het altijt. Ick seyde dat hij wel soude connen gemischt werden, overmits veel andere assistenten waeren die sijn plaetse bedienen conden. Hij seyde: neen.

Over taefel comende, vraechde hij of deesen wel soude connen gemischt werden. Frans Bruys, de coopman, seyde: Jae Heer, datter bequaemere aen sijn plaetse souden connen gestelt werden. Ongloovichst is, hoe deesen man vergramde omdat den coopman dit seyde. Hij hiet hem sijn beck houden, ende alsoo was 't gedaen, niemandt dorste verder spreecken. Ondertuschen wierde ick aen boort gesonden, doch heeft hem daernaer hiertoe vercooren.

Als ick nu verder aenhielde bij hem dat hij doch de politieke macht aen dengheenen dewelcke soo meenichmael vermaent waeren, doch niet wouden afstandt doen van het concubinaetschap,[131] seyde hij dat hij gheen raet wiste. Ick sloeg hem middelen voor, die hij al verwierp. Als nu gheen raet meer was om yet met bidden ofte vermanen te vercrijgen, want sij den spot daermeede dreven, sich daermede kittelden, wierde den kerckenraet vergadert, alwaer wij ons berieden wat ons voorder te doen stonde. Doen wierde goet gevonden dat wij 't door een request aen den H. Gouverneur souden versoecken dat hij sijn macht ende autoriteyt hierin soude doen blijcken, tot dien eynde: opdat wij getuygenisse souden mogen hebben hier in deese saecke niet slap geweest te sijn, maer alle middelen aengewendt te hebben die wij conden ende vermochten, ende soo wij hiermeede niet souden uytrechten, dat wij dan Godt de saecke souden beveelen ende naer Battaviën sulcks te kennen geeven, ende dat men de requeste in onse kerckelicke acten soude refereeren.

Dit wierde gedaen, ende de requeste[132] wierde den 4 Martio door vier persoonen van den kerckenraet overgeleevert.[133] Deese request was een oorsaeck van alle oneenicheyt, want hij niet hebben woude dat den kerckenraat yet soude te seggen hebben, van mij woude hij 't wel gedaen hebben. Dit is de oorsaeck dat hij daerna de kerckenraet soo uytgescholden heeft.

Den gouverneur, als hij se geleesen, gaf hij gheen antwoordt, maer seyde dat hij schriftelick soude antwoorden.

Het was vroech als wij se overleeverden; ontrent middach stierde hij sijnen secretarium weeder met de requeste in ons losament, ende was de andwoort aen de cant van de request geschreeven, glijck noch te sien is[134] ende was deese: dat wij se noch eens souden vermanen, gheen profijt doende, dat hij daerin versien soude.

Wij waeren hierin niet suymich, lieten se denselven dach noch alle voor ons comen ende vermaenden se, maer richteden weynich meede uyt, want sij lachten ende spotteden hiermede, seggende op haer spraeck: dat is 't oude liedeken, of dat is den ouden gesang. Deese relatie brachten wij desselven dachs weeder aen den Heer gouverneur, dewelcke antwoorde dat de bruylooft (van sijn concubijn) nu voor de deure was, ende dattet hierin niet soude connen begonnen werden totdat de bruylooft meest gedaen was. Wij antwoordeden dat wij 't wel tevreeden waeren, alsset maer dan geschiede.

Acht dagen daerna stelde hij ordre hierin, ende belastede dat van de beyde ouderlingen elck een in sijn huys soude houden, ende van de beyden diaconen oock elck eene, ende datter drie bij de marinie souden gehouden werden. Noch een paer was, daer de concubijn heel out was, deese belastede dat se malcanderen souden scheyden, waer sij wilden.

---

130 Een of twee woorden weggevallen.
131 Zin onvolledig.
132 Niet aangetroffen.
133 De volgende twee zinnen rechts in margine.
134 Niet aangetroffen.

Dit aldus gedaen sijnde, liep gheen vier dagen aen ofte sij wierden al verlooft ende deeden ondertrou, behalven eene, die men oock seecker seyde dat se haer eygen bijsitte soude weeder te huys haelen. De Schineesen haelden haere bijsitte weeder, quamen bij ons, leerden de gebeeden, wouden christenen werden, deden ondertuschen ondertrout. Eenige Duytschen haelden haere oock weeder, ende deden ondertrout met hen, andere die trouweden aen andere mannen. Doen sagen wij onses herten wensch.

Ondertusschen sprack den gouverneur seer weynich, principael met mij, altijt vergramt siende, tot op den eersten dach van de bruyloft, alwaer naer gehoudene maeltijt [...][135] spel gespeelt wierde. Daer wierden drie stoelen gestelt, ende [...][136] sat den Heer gouverneur, tot sijner rechter sijde de bruyt. Ick en was doen ontrent niet, hij liet mij haelen ende moeste neeven sijn slincker sijde sitten. Doen seyde hij tegens mij: nu segge ick het u dat ick op u vergramt ben. Ick vraechde waerom, hij seyde: om de requeste. Ick seyde dat de Heer aen mij belast hadde, in presentie van David Joris, soo der eenige swarigheyt te versoecken waere, dat wij 't door een request souden doen. Hij seyde doen: indien 't ghij alleen gedaen hadt soo soudet noch wel weesen, maer dat die cassemales mij souden raeden ofte voorschrijven (verstaende den kerckenraet, want hij se met naemen noemde), dat en conde hij niet verdraegen. Ick seyde dat den kerckenraet maer goetvonde 'tgheene hij meynde tot best van de kerck soude wesen, ende 'tselfde aen den Heer versochten, dattet dan noch bij den Heere stonde te consenteeren ofte niet. Jae, seyde hij, wat souden sij goet vinden, die cassemales, sij sijn maer dit ende dat. Ick pradde[137] hem soo soet, dat ick hem hier van aftrock. Hoewel rondtom oock veel volck stonde, nochtans conden sij 't niet wel hooren, van 't groot geraes der speelluyden, des volcks ende der commedianten. Toen conde ick wel swijgen, sonder hem hart teegen te spreecken, want het niemandt recht hoorde.

Den 20 martii noode de Heer gouverneur weeder gasten op Toluccen tot een volcomen besluyt van de bruyloft. T'savonts weeder naer huys comende, noode hij deselven gasten weeder. In 't eynde bijcans van de maeltijt sat den Heer gouverneur heel stil swijgende aen de tafel, ende bijcans droevich, als mij docht, sijnde.

Ick seyde teegens hem (want ick sat dicht bij hem aen sijn slincker sijde, behalven dat noch een vrouw sat): hoe is 't Heer gouverneur, hoe soo stil? Waerop hij antwoorde dat hem yet in den sin quam waerover hij sich bedroefde. Ick vraechde of men 't weeten mochte? Hij seyde, ghij weet het wel van David Joris, dat hij vreesde, als hij naer Battaviën quam, dat hij van hem clappen soude. Ick seyde, neen't, dat hij 't niet doen soude, overmits hij 't hem tot twee reysen toe in de handt, in mijn presentie, belooft hadde, een reys op 't schip Mauritiën, daer wij te gast waeren, in presentie van veel volck, d'ander reys over 't gouverneurs tafel, daer hij oock gasten hadde (nu segt denselven David Joris dat hij 't hem van te vooren oock noch veel reysen belooft hadde). Doen seyde hij dat hij 't al eevenwel niet geloofde. Ick seyde dat ick selven schrijven soude, een brief aen den E. Heer Generael ende een aen den kerckenraet, ende soo 't hem geliefde de brieven te leesen, dat ick se hem van te vooren soude laeten leesen. Waerop hij verblijdt wierde, ende seyde: ick sal u den meynen oock laeten leesen, dien ick schrijve aengaande de kerckelicke saecken. Ende riep den jongen, dat hij een schael soude langen, ende brachte mij hierop eene. Als hij gedroncken hadde, seyde hij, ick soude niet geern hebben, die soo lang der Companie gedient, dat mijn autoriteyt ende eere nu in mijn laetste jaere, daer ick naer huys begheere, soude vercleynert werden,[138] gelijck sij dan alreede vercleynert wordt door den kerckenraet. Ick seyde, neen 't, Heer gou-

---

[135] Twee woorden onleesbaar door papierbeschadiging.
[136] Enkele woorden onleesbaar.
[137] Bepraatte.
[138] Le Febvre kwam in 1607 uit als onderkoopman, diende 1614-1618 op de Cust Coromandel, daarna op Jacatra, december 1622 tot augustus 1628 gouverneur van Ternate, waarna hij repatrieerde.

verneur, sij wordt door den kerckenraet niet vercleynert, maer veel meer vermeerdert. Want, seyde ick, den kerckenraet besluyt wel 'tgheene hij meynt tot besten van de kercke soude strecken, maer dit en gelt noch niet, alsdan gaet hij eerst 'tselfde versoecken aen U.E., ende staet noch bij deselve sulcks te approbeeren ofte niet. Doen seyde hij, wat soude den kerckenraet, wat sijn se! Cassemales sijn se altegaeren. Ick seyde, ey lieve Heer gouverneur, laet nu hiervan niet spreecken. Hij ging aleeven wel sijnen wech, ende seyde, 't is waer, cassemales sijn se altegaer, den een is een bottelier, den anderen dit, ende soo voort. Ick badt hem weeder op 't hoochste dat ick mochte dat hij daernaer nu soude swijgen, ende dat hij mij voor deesen sulcks belooft hadde dat hij over de tafel van soodanig saecken niet meer soude spreecken, bracht oock een ander praet op de baene, meynende hem alsoo af te trecken hiervan. Doen schudde hij het hooft, ende schreude met luyder stemme over de tafel, ende scholde met een grammigen gemoet niet weynich uyt.

Dewijle nu veel volck aen de tafel, ende sulcks al aenhoorden, onder anderen oock twee van den kerckenraet, een ouderling ende een diaconus, dochte mij dat ick mij hochlicken soude verschuldigen indien hem langer soude laeten voortvaeren ende niet daerover soude berispen, in presentie van even 'tselfde volck. Dachte oock dat ick met rechte mochte voor een stommen hondt die niet bassen dorste, ende pluymstrijcker die naer 's gouverneurs mondt fluyte, gehouden werden, jae, niet waerdich voor een praeses geacht, die den kerckenraet niet voorstonde ende hem beschermde. Weechde oock, indien ick sweech, dat voortaen onse seggen in 't geringste niet meer soude geacht werden, ende dat men den kerckenraet glijcksam soude met voeten schoppen ende op denselven spouwen. Daerover seyde ick met een ijverig gemoet: Heer gouverneur ghij behoort soo niet te spreecken, ghij sult met uwe schelden, dreygementen ende beloften niet vercrijgen dat den kerckenraet soude onderlaeten te doen ende te besluyten 'tgheene hem dunckt tot beste van de kercke soude strecken. Doen seyde hij (vergeeft mij dat ick sijne woorden verhaele): ick schiete in den kerckenraet,[139] in al haer doen, last ende besluyten. Doen seyde ick tot degheenen die aen de tafel saten: vrienden, ghij hoort hoe onreedelicken hij ons bejegent. Doen viel 't mijn beurt: Ghij hoedelaer, seyt hij, ghij vielt,[140] ende noch andere veel scheltwoorden meer, soudet ghij teegens mij spreecken, die ick u soo veel goets gedaen hebbe, packt u dadelicken van mijn tafel wech. Ick seyde, Heer gouverneur, de maeltijt is gedaen als wij gedanckt hebben, dan sal ick wech gaen. Doen seyde hij: wech, wech, stoot hem uyt. Ick seyde: omdat 't volck niet soude meynen alsof ick aen uwe tafel gebonden waere, ende dat ghij mij mocht als een jongen oft hondt uytschoppen nae u believen, ick heb versoght van u tafel te weesen, doch ghij badt mij ten hoochsten dat ick daeraen soude blijven. Doen stondt hij op met grimmigen gemoet om mij te slagen, doch wierde van den luytenampt,[141] vaendrich, Paulus Arians, ende anderen meer gehouden ende bedwongen. Doen wierde stilte, ick seyde de gratie[142] ende ginck naer huys.

Den naervolgenden dach, dato den 21 martii, stierde hij sijn geheelen raet tot mij in mij loosament, dewelcke seyden, Paulus Arians dede het woort: uyt last van den gouverneur sult ghij u vandach met al u goet aen 't schip Mauritium vervoegen om meede naer Battaviën te gaen, 'twelck ick oock desselven dach dede.

Dusverre heeft mijne bedieninge in de Moluccos geduert. Want naer deesen dach hebbe ick mij, als op 't schip sijnde, gheener saecken meer aengenomen, wierde oock in gheener saecken meer raet gevraecht.

---

139 Ik heb schijt aan de kerkenraad.
140 Fielt, schoft.
141 Luitenant Hendrik Harousee.
142 Sprak het dankgebed uit.

Den 21 martii ging ick op 't schip, ende bleef noch voor Malleyen leggen tot op den 4 aprilis.

Den 4 aprilis gingen wij van Malleyen naer Mackian, den gouverneur meede in een ander schip, ende quamen daer den 6 ende bleeven tot op den 20.

Op den Paeschdach hielde de gouverneur gasterije op Nofficia,[143] noode de principaelste officieren, onder anderen onsen coopman, schipper. Noodte oock drie sieckentroosters die doen daer waeren. Ick was half mismoedich naer gehoudene predicatie. Dewijle niemand om de keyuyt[144] was als ick, ende anders niet en was als rijs ende waeter, ende een gesouten hacktie,[145] voer ick aen landt, met die intentie om yet te eeten, soo ick 't crijgen coste. Aen landt comende, vraechde ick eenen sergeant waer ick wat eeten soude connen crijgen. Hij wees mij een huys waer ick wat soude vinden. De man van 't huys schafde op 'tgheene hij hadde. Ondertuschen was de maeltijt van den gouverneur gedaen, ende den eenen siekentrooster, die maer bij provisie op 't schip gestelt was, die met mij voordeesen te Leyden studeerde, Pieter Eckelburch,[146] die doen siecklick was, quam bij mij. Want over 't gouverneurs tafel conden sij mij sien, 't was dichtbij. Ondertussen begostet seer te reegenen, ende den avondt quam bij. Ich vraechde of hij noch wat t'eeten hadde, hij seyde jae, ende brachte wat gesooden ende gebraden visch. Onse intentie was doen niet om aen landt te blijven, doch dewijle het regende tot over middernacht ende doen gheen vaertuych er was, wierden wij genoodtsaeckt om te blijven.

Den 19 aprilis, als wij 's anderen dachs souden vertrecken naer Amboina, gaf den gouverneur het scheydemael, noodte weederom alle officiers, mede oock alle drie sieckentroosters. Ick nam meede onsen stierman, onsen hofmeester, ging weeder in 'tselfde huys, lieten opschaffen 'tgheene wij crijgen costen, ende aeten alsoo oock onse scheytmael. Want ick alreede over een maent op 't schip geweest hadde, ende nu de reys weeder moesten neemen naer Battaviën dochte ick mij noch eens te ververschen. Tegens den avondt quamen de twee sieckentroosters bij mij, Pieter van Eckelnburch, ende die van te vooren de plaetse op Nofficia versien hadde, doch nu coopman geworden, waeren alle beyde goede musicanten, brachten meede partes musicales.[147] Ick versochte een plaets van den hoogsten apart, waer gheen volck quam, 'twelck hij ons consenteerde, alwaer wij tot op den avont musiceerden. Als het doncker begoste te worden, badden sij mij allebeyde dat ick doch woude voor haer aen den gouverneur schrijven dat se doch mochten deeselve nacht bij mij blijven, om ons in de music te vermaecken. Ick schreef, hij stierde sijnen secretarius Daniël Otte bij mij, seyde mij een goeden avondt uyt naem van den gouverneur, ende seyde verder dat den gouverneur denselven avondt de vrienden weederom genoodt hadde ende dat hij denselven avondt weederom soude music houden (want sij den heelen dach oock musiceerden op instrumenten), waertoe deese twee van nooden waeren. Anders soude hij se hertelick geern daerlaeten, ende dat ick 't hem niet in quade soude afneemen, dat wij ons selven souden sien vroolick te maecken. Dit seyde den secretaris Daniël Otten gestuert sijnde uyt naem van den gouverneur.

---

143 Ngofakiaha.

144 Kajuit.

145 Visje.

146 Waarschijnlijk dezelfde als Petrus Martini ab Eekenberg, Vesaliensis (van Wezel), geb. 1599/1600, die op 9 sept. 1620 als student werd ingeschreven te Leiden. Ging uit als ziekentrooster, ging na zijn repatriëring opnieuw theologie studeren, was predikant te Brakel 1632-1638 en Zaltbommel (1638-1654, afgezet); zijn herhaalde verzoek om als predikant naar Oost-Indië te worden uitgezonden werd steeds afgewezen. Zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 123 (geeft verschillende spellingen van de naam).

147 Muziekpartituren.

Ende dewijle wij weederom hadden eeten laeten toerichten, uyt hope dat deese souden gebleeven hebben, maeckten wij drie ons vroolick, ende bleeven deeselve nacht, ick, stierman, ende onse hofmeester.

Des anderen dachs, dewijle wij onder seyl moesten, dochte ick om seckere reedenen niet geraetsaem te vertrecken sonder den gouverneur van te vooren noch eens gesproocken te hebben. Ging bij hem, seyde hem adieu, bedanckte hem voor 't goet hij mij gedaen, badt hem dat hij de toornicheyt tegens mij gevatt woude afleggen, ende so hij meynde dat ick onglyck gedaen hadde, dat hij 't mij vergeeven woude, dat ick sulcks oock bereyt was van herten, want anders, seyde ick, soo wij malcanderen niet vergeeven, dat Godt ons oock niet woude vergeeven (doch de questie aengaende, dat ick daervan niet en sprack, dat die op Battavia soude geslicht werden), waerover hij sich wat bedachte, ende eyndelick de handt gaf tot een teecken van vergiffenisse. Ende liet de schael brengen, ende brachte mij drie reys daerop. Ick nam mijn afscheyt, ging van hem aen boort.

Naer middach comt hij aen ons boort, ende ick was boven in mijn camer, sach hem niet. Hij seyde tot Paulus Ariaens, onsen coopman: D. Candidius heeft mij vandach de eere gedaen, dat hij mij adieu geseyt, nu com ick oock om hem adieu te seggen. Liet mij roepen, mogte neevens hem sitten, waeren weederom de besten vrienden. Onder anderen seyt hij nog: wonder 't waerom ghij in dit huys logeert hebt, 'twelck oneerlick is. Ick vraechde: hoe soo, oneerlick? Hij seyde, hij heeft een concubijn in huys. Ick dochte, doch ick en seyde 't niet, is 't huys daerom oneerlick, omdat hij een concubijn daerin heeft, soo is 't geheel fort op Malleyen oneerlick, want niet alleen de gouverneur maer oock andere soo lange tijden haere concubijnen daerin gehouden hebben, doch[148]

14. Apologie van ds. Georgius Candidius tegen de aanklachten van gouverneur Le Febvre en enkele compagniesdienaren. Batavia, z.d. [juli 1626[149]].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 143-154.

Apologia ofte defensie over 'tgeene ick van gouverneur Le Febvre aengeclacht ende over twee attestatie tegens mij beleyt.

Gesien ende overlesen hebbende de aenclachte van gouverneur Le Febvre tegens mij, met de beyde attestatiën,[150] vonde ick eerstelijck niet geraetsaem om de groote leugens ende onbeschaemtheyt soo daerinnen vervaet zijn met eenen woort daerop te antwoorden, doch beter bedacht, ende door raet van andere beweecht sijnde, goet gevonden, soo veel ick met goeder reyner consciëntiën can becrachtigen cortelicken te andtwoorden.

---

[148] Hier breekt de tekst af. De kerkenraad te Batavia stelde Candidius in het gelijk en wenste dat hij naar Ternate zou terugkeren; de overheid wilde deze terugkeer uitstellen tot het naar men meende aanstaande vertrek van de gouverneur; toen dit niet werd gerealiseerd vertrok Candidius naar Taiwan, waar hij 1627-1631 en 1633-1637 als predikant diende. Na een verblijf in Nederland was hij van 1641 tot zijn dood in 1647 predikant te Batavia en rector van de Latijnse school aldaar. Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 268 en 179; Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 82-84; Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 386-388. De mededeling van Troostenburg *(Biographisch Woordenboek*, 83) dat hij in 1626 te Batavia in het ongelijk werd gesteld, is onjuist.

[149] Zie notulen kkr Batavia 10 en 16 juli 1626 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 253-254). Candidius schreef zijn apologie op uitnodiging van de Bataviase kerkenraad.

[150] Voor de aanklacht, zie doc. 12; voor de attestaties, zie doc. 6 en 7.

I. Eerstelicken soo schrijft hij dat hij selven aenwijsinge dede neffens de voorleesers die doen waren op 't schip dat ick tot den kerckenraet soude gebruyken de coopman Frans Bruys als oock meede de coopman Josephus de Lampreel. Van de coopman Frans Bruys hebbe ick in mijn Relatie[151] gesproken, daerom hier niet noodich. Van de coopman Josephus de Lampreel heeft noch de gouverneur noch imant anders sijn leeven een woort tot mij gesproken dat hij hiertoe soude mogen gebruyckt werden, ende opdat men de onwaerheyt hierin tasten moge ende met handen voele, soo let een weynich hier op. Hij seyt dat hij, neffens de sieckentroosters die op de reede waren, mij sulcks geraden. Nu wasser niet meer als een, Gerhardus Bohem, die met mij naer de Moluccos getrocken ende dierhalven soo weynich kennisse aen hem als ick hadde, jae meyn niet dat hij meer als één reyse doen aen lant geweest hadde, te weten den eersten dach als ick aen lant ginge, alwaer hij een brief aen Le Febre overleeverde, ende niet een woort doen ter tijt met de gouverneur noch gesprocken. Noch een ander sieckentrooster, Jan Lodewicks, soude doen op de reede wesen op 't schip de Hoop, maer lach doen bijcans doodelijck sieck aen lant, dewelcke oock hier van sijn leven gheen woort tot mij gesproocken, noch tot den gouverneur. Hij leyt[152] tegenwoordich hier op Batavia, men can van hem selve de waerheyt ondervragen.[153] David Joris,[154] dewelcke doen sieckentrooster op Malleyen was, ende dien 't volck best bekent was, welckers samt des gouverneurs raet ick in 't verkiesen gebruyckt, heeft oock sijn leeven hem noyt aengedragen. Jae van hem wel geseyt dat, als hij op een seeckere tijt den gouverneur seer flatteerde, ende van imant berispt wirde waerom hij 't dede, seyde hij: wiens broot dat ick eet, diens woorden moet ick oock spreecken. Nu, genomen dat hij hem aengedient hadden, soo soude ick nochtans hem niet geern toegelaten hebben, eensdeels omdat hij jongman was, ende ongetrouwt, want ick getroude persoonen sochte te hebben. Anderdeels omdat hij diens woort moest spreecken, diens broot hij at. Hoewel van zijn leven ende comportement ick noch goet noch quaets en wiste. Dit is de eerste beleeftheyt.[155]

II. Ten anderen, soo seyt hij dat ick aen plaetse van dese twee coopluyden vercoren hebbe eenen rubusten crijchsoffecier, eenen vaendrick, ende eenen timmerman die een dronckaert ende speeler was, daer hij mij van waerschoude. Van de coopluyden is gesproken. Nu, gelijck ick in mijn Relatie geseyt, ende gelijck oock onse kerckelicke acten op Moluccos betuygen,[156] soo hebbe ick David Joris eerstlick raet gevraecht wie de bequaemsten waren ende daertoe souden mogen gebruyckt werden, dewelcke dese vier van de bequaemsten op heel Malleyen voorgedragen. Daernae ginck ick bij den gouverneur ende vraechde hem oock seer soorchvuldichlijcken hierover, mij niet gelatende alsof ick alreede den voorschlach van David Joris hadde, dewelcke lang ende ernstelijcken overdenckende, even dese vier oock voordroech, behalven dat hij noch eenen coopman Frans Bruys aenprees, daervan in de Relatie gesproken. Ende even desen vaendrick, dien hij hier eenen rubusten crijchsoffecier noemt, prees hij hoochlicken dat hij soo eerlick, stil, modest huys met sijn wijf hielt alsoo datter nimant op Malleyen van sijns gelijcken. Jae, jongedochters die hij wel bewaren wilde besteede hij bij hem in de cost. Dat hij niet schrijven noch lesen can is waer, maer moet daerom niet meynen dat soodanige tot eerlicken ampten niet en souden connen bevordert werden. 't Geene andere in de penne, hebben 't veel van desen in de tonge, ende 'tgeene andere uyt de boecken, hebben 't dese uyt hooren, ende uyt haer naeturelick wijsheyt ende verstant soo hen Godt gegeven. Van desen timmerman Jasper is waer dat hij seyde dat hij voordesen altemets sich droncken gedroncken ende gespeelt, maer door hem vermaent ende

---

151 Het Kort Relaas, zie doc. 13.
152 Leyt: onzekere lezing tengevolge van papierbeschadiging.
153 Over hem Mooij, *Bouwstoffen* I, 256 en de bijlage krankbezoekers.
154 Gorisz
155 Het beleefde, gebeurde.
156 Niet aangetroffen.

bestraft sijnde, hebbe hij 't onderlaten, ende drage sich nu wel, soodat hij niemant verder hem wiste voor te trecken. Want den overvloet om tot soodanich amten te gebruycken en was op Malleyen niet. Desen timmerman, als hij 't toestonde soodanig ampt aen te neemen, behaechde het den gouverneur soo seer, dat hij hem beloofde oppertimmerman te maken, ende nu claecht hij mij daerover aen dat ick hem aengenomen. Desen timmerman nu liet ick toe omdat hij van gouverneur ende David Joris voorgedragen wirde ende omdat hij oock tamlick in de schriftuer ervaren was ende voordesen het ampt van een sieckentrooster eenige tijt bedient hadde, ende van mij vermaent sijnde beloofde hem van overvloedige dranck ende speelen ganschelicken voortaen te ontsien. Nu, genomen dat dese twee soodanige waren gelijck hij se alhier beschrijft, sij wierden tot drie reysen, drie sondagen achter malcanderen, van predickstoel afgeleesen, soo der imant yets tegens haer hadde, dat in tijt souden voorbrengen, hadde hij dan niet behooren sulcks te seggen, ende te verhinderen? Want macht en ontbrack hem niet ende hij wist se oock wel te gebruycken. Dit is de tweede beleeftheyt.

III. Verder soo schrijft hij dat hij mij onderrecht hoe dat men met de Mardickers moste leven, Japonesen ende Schineesen, te weten op 't allersoetst. 't Is waer; hebbe hem oock dadelick geantwoordt dat wij voor 't eerst in 't geringste niet souden attenteeren aengaende dese persoonen, maer alleen de Duytschen voornemen, ende hoopten dat als de Duytschen hare concubijnen souden trouwen ofte verlaten, dat dan de andere soude naevolgen. Hebbe oock sulckes den kerckenraet daernae aengedient, dewelcke even 't selfde goet gevonden, ende besloten dat men in 't geringste vooreerst haer niet soude moeyelijck vallen, ten ware saecke dat imant onder deselven eenen vrient ofte sonderlicken bekenden hadde, dien hij met soeticheyt daertoe soude connen persuadeeren.

IV. Daernae soo schrijft hij van den rumoer ende oploop der Mardickers. 't Is wel waer dat sij wat ontstelt ende onrustig waeren, maer hij verheft het al te hooch ende de schult wil hij leggen op het wijf van Abraham, die ouderling ende schoolmeester is, dat sij soodanig geruchte onder de Mardickers soude uutgestroyt hebben. Genomen dat sij 't gedaen hadde, 't en soude mij niet aengaen. Want kan ick verhoeden dat den kerckenraet ofte hare wijven sich niet en versondigen? Dat sy 't nu niet gedaen en hebbe can eensdeels daeruyt afgenoomen werden dat, als wij hem soo meeniche reyse vraechden, ende ernstelick versochten dat hij 't doch woude noemen dien die 't uutgestroyt hadde, opdat de anderen verexcuseert souden connen gehouden werden (want hij het altijt op den kerckenraet leyde), noemende hij haer noyt. Hadde sij 't gedaen ende hij wistet, waerom soude hij se niet naemachtich gemaect hebben, daer doch sooveel woorden over vielen ende ick altijt den kerckenraet hierin verdefendeerde? Hij hadde immers mij met een woort connen slaegen? Indien hij geseyt hadde: dese vrouw heeft het uutgebracht, ende hier sijn de getuygen, hij en hadde sich niet voor dese ouderling noch voor sijn vrouwe te vreesen, ende dese ouderling dreef het ten hoochsten dat men hem geene ruste soude laten totdat hij imant naemachtich gemaeckt hadde. Hadde sijn vrouw nu sulcks gedaen, ende hij wistet, waerom soude hij 't niet geseyt hebben: u eygene vrouwe heeft het uutgestroyt? Anderdeels can het afgenomen werden uut 'tgeen in de Relatie verhaelt, dat hij seyt dat hij met mij vriendelijcken daerover gesprocken ende hoe trots ick hem geantwoordt, dat sulcks de medegaende attestatie betuyge. Hierop sal ick antwoorden als wij tot deselve attestatie comen.

V. In sijn derde aenclachte begrijpt hij veele jonge aenclachtiens. Eerstelijcken seyt hij dat ick niet naegelaten hebbe, alsof ick hem seer moeyelijck gevalen hadde, totdat ick eenen schoolmeester etc. vercregen. Eerstelijcken verwondert mij over de slechticheyt dat hij 'tgeene daer hij van lof soude connen hebben selven verwerpt. Want als ick op Mallejen quam ende doen David Joris, de sieckentrooster, met 't eerste schip vertrecken woude, ende ick alsoo alleen soude geweest hebben ende meenige reyse selven naer de andere eylanden

Macian ende Batsian moeste vertrecken, ende doen niemant soude geweest hebben die noch den dienst des sondachs noch des avonts het gebedt soude gedaen hebben, ende dewijle ick veele opwassene[157] kinderen op de straten hier ende daer sach loopen, soo is dat ick dit al voorwendende aen hem versochte datter eenen schoolmeester soude mogen gecooren werden, die de school soude waerneemen, mede des sondachs in de kercke voorlesen ende in mijn absentie des sondachs een capittel twee, drie den volcke voorlesen, aen plaetse van predicatie, ende het gebedt doen, 'twelck hij dadelijcken goetvindende geconsenteert heeft. Want de nootsaeclickheyt betuychde dat het anders niet conde wesen, waerover, omdat hij soo willich was in 't consenteeren, ick hem in den brief aen sijn E. den Heer Generael ende aen den kerckenraet geschreven, gepresen, welcke brieven doch niet terecht gecomen, want de corcorre naer Amboyna gaende verdronck, ende de brieven bleven eensdeel, eensdeel wirden sij nat weederom gebracht, dewelcke noch bij mij bewaert werden.

Dat is het eerste. Daernae seyt hij dat ick teegens hem soude geseyt hebben dat het mijn respect ende qualiteyt soude te nae gaen dit voorgenoemde te doen. Seer slecht. Ick sal hierover niet antwoorden, maer sulcks anderen te bedencken geven oft ick sulcks soude geseyt hebben, ende hetgheene dat desen schoolmeester heeft moeten doen, was onmogelijck [...][158] gedaen hebben. Verder seyt hij dat ick om een school versocht dat daer pas 10 ofte 12 quamen. Ick ben om sijnt willen half beschaemt dat hij verre van de waerheyt afdwaelt, want op de eerste reyse 24 quamen, 'twelck de schoolmeester alsmede Jan Lodewicks ende David Joris sieckentrooster ende veel andere connen betuygen, 'twelck ick oock in onse kerckelijcke acten refereert.

Hij seyt oock dat de schoole van te vooren bij sieckentroosters sij versien gewoorden, alsof ick het nu oock moeste doen. Wat [...][159] daermede gedaen is kennelijck, te weten dat ick op Malleyen niet meer één scholier vondt, op 't eylant Macian, Taffasou, Noffica,[160] Tabalolo niet één, daer tans tammelicke kinderen sijn. Op Batsian selve niet geweest, maer verstaen dat de schoole aldaer geheel sij vergaen, dat qualick[161] altemets een come. Verder dat ick versocht op alle plaetsen schoolmeesters neffens de sieckentroosters te stellen. 't Is waer; maer onderricht sijnde datter soo heel veel kinderen niet en waren, ende omdat de gouverneur tegenstonde, is goetgevonden dat sulcks van de sieckentrooster verricht werde. Verder dat ick noch andere persoonen versocht hebbe die in de huysen soude omgaen etc., verstaet eenen marinie. 't Is waer, wij hebben eenen versocht op Malleyen, daer 't heel noodich is, op andere plaetsen niet, doch hij heeft het afgeslagen. Besiet onse request, sy is present.[162]

Hij seyt verder dat wij besloten hebben, in onse resolutie den 6 maert overgegeven, dat de afgenomen concubijnen souden van Companie onderhouden werden etc. Wij hebben 't in onsen kerckenraet besloten om aen hem sulcks te versoecken, niet absolutelick besloten. Hadden wij 't absolutelicken besloten, waerom souden wij 't dan aen hem versoecken? dat sijn contraria. Wij waeren soo heel onwijs niet dat wij niet souden geweeten hebben dat wij gheen macht en hadden. Hij seyt oock, dat wij mentie maekten van seeckere vrouwen, maer dat den toeval heel grooter souden geweest hebben: van acht vrouwen versochten 't wij, van meerder niet, onse request sal getuygen, ende den toeval hadde niet grooter connen werden, want niet meer concubijnen waren die met Duytschen hielden, ende van de Mardickers ende andere en dorsten wij geen mentie maken. Hoe soude den toeval grooter hebben connen

---

157 Opwassene: onzekere lezing tengevolge van papierbeschadiging.
158 Enkele woorden onleesbaar. Voorgestelde lezing: dat ik sou.
159 Eén woord onleesbaar.
160 Ngofakiaha.
161 Onzekere lezing.
162 Deze zin in de marge. Het rekest niet aangetroffen.

werden, dat wij 't versochten dat se soude mogen gehouden werden van Companies costen bij de marinie? Wij waren 't verseekert dat, als sij maer van de mans afgesondert wirden, dat se niet acht dagen alsoo souden blijven. Want wij hier in alle dingen ten subtylsten ondersocht hebben. Wij hadden 't uut haer eygene woorden: onse intentie en was niet haer lange van Compangies costen onderhouden, maer alleen dat se souden mogen geseparreert werden, 'twelck altijt tegens gouverneur sin was, hij en woude daer niet aen. Wij wisten vastelicken, als se maer geseparreert wirden, dat dan binnen weynich dagen alles wel soude gaen, 'twelck oock gebleken is. Want eer acht dagen sij alle ondertrout wirden, behalven eene die de man selve geseyt dat hij se oock weder te huys halen soude ende met haer trouwen, soo dat se de Companie qualick een penninck gecost hebben. Want de viere daervan bij ouderlingen ende diaconen ontrent maer drie ofte vier dagen waren ende die daervan niet en begeerden. Drie waren bij de marinie op Companies costen, hebben oock niet veel binnen drie oft vier dagen connen verteeren. De eene, als haer aengeseyt wird te scheyden, dede dadelijcken ondertrout met haren bijsit, ende bleef bij hem. Hij seyt dat se over de honderd rialen maendelijcken souden gecost hebben. Rekent selve of het soo is: het waren seven vrouwen, want de eene dede dadelijck ondertrout, ende elcke vrouwe wirde toegeleyt drie rialen. Nu, driemael seeven, naer mijn gissinge, is maer 21, noch een groot verschil van hondert.

Nu wierde geseyt, als se mogelijcken niet mochten daermede toecommen dat men se 4 rialen soude bijleggen ende meer niet, want een soldaet niet meer hadde. Nu, vier mael seven is, soo ick 't recht verstae, 28, noch een groot verschil van hondert, soo veel souden se gecost hebben ende niet meer, ende dit gelt soude gegeven werden, niet van de Companie maer van vervallene boeten.

VI. Dat hij verder schrijft, dat ick hem aengewest hebbe om eenige van de Tarnatanen tot onse religie te brengen, ick hadde 't geern gesien, die moeyte geern op mij genomen, hadde 't mogen geschieden, ende soude in 't geringste van eenen goeden effect niet getwijfelt hebben. Maer daer hij hiervan spreekt dat ick met tweën alsoo voortgevaren sij, sal U.E. hiervan onderrichten. Op Tolucken, buyten 't moors quartier, waeren twee die concubijnen hadden: een Duytsch soldaet, dien se joncker noemden, ende een Mardicker die de Companies beesten aldaer hoet. De Duytschman quam eerst om met de sijne te trouwen, 'twelck hij eerstelijck niet woude toelaten, altijt seggende, sij mocht ergens eenen moor toebehooren, daer sij doch langen tijt bij malcanderen geseten ende niemant geen aenspraeck aen haer gedaen. Het wirde uutgestelt, men soude alle dingen neerstich ondersoecken. Het wierde gedaen, ende was geen aenspraeck op haer bevonden. Wij rapporteerden 't wederom, hij liet het toe, doch seer swaerlijck. Als dit de concubijn sach van de Mardicker op deselfde plaetse quam sij bij ons, ernstelijcken biddende dat wij se onderrechten souden in de christelicke religie, dat se woude christen werden ende met haren bijsit trouwen. Wij onderrichtenden haer, gaven 't aen de gouverneur te kennen, dewelcke dit gerinste sulcks niet en woude toelaten dat se christen gemaeckt wierde ende troude, seggende dat hij 't voortaen niet meer soude toelaten, hoewel niet een was van al de mooren die aenspraeck aen dese vrouwe hadde, want wij ondersochten seer nauw. Wij botschapten 't weder aen de vrouwe, die met schreyende oogen van ons ging sonder christen te wesen.

Wat aengaet de houwelicken die wij gemaeckt, ende die wij getrouwt, soude wijtlopiger daerop antwoorden, maer alsoo het kerckelicke saecken sijn, ende de reeden daervan allegaer in onse kerckelicke acten op Molucken hebbe refereert, waervan ick mondelicken andtwoort geven wil, soo 't ymant begeert, dewijl het hier teveel schrijven soude neemen, sal sulcks alhier voorbij gaen, ende tot defensie sal mij tegenwoordich genoech weesen dat het al geschiet is met volle consens ende approbatie des gouverneurs. Ende dat hij seyt dat hij 't daernae met sijn raet overwoogen ende anders bevonden, ende aen mij refereert: geen woort is sijn leven verder daervan tot mij gesproken worden.

VII. Ten vierden, dat hij verhaelt in den artyckel van de questie dat hij maer eenige gescholden van de kerckenraet. Met verlof, 't en is soo niet, want hij 't tot twee reyse toe gedaen. In den eersten dach van sijn concubijn bruyloft, alwaer ick 't met patiëntie verswegen om dattet doen geen ofte weynich volck hoorde, ende in de laeste dach van de bruylooft, alwaer hij se op allebeyde reyse met naemen (VIII) noemde. Wat sijn se, seyt hij, de eene een bottelier, den anderen dit, en soo voort, tot allegaer toe, ende scholde se niet weynich. Hij seyt [...][163] van eenen uut den kerckenraet dat hij sich in 't quartier droncken gedronken etc. Genomen dat het soo is, ick en can 't niet beteren, wat oorsaeck ofte schult heb ick daerin? Ick nam hem[164] voor des anderen daechs, want de gouverneur dede mij sulcks te weten, bestrafde hem daerover. Hij dede sijn onschult, sulcks lachende, ende seyde dat hij ende sijn vrouwe op seeckere bruyloft speelnooden geweest hadden, ende dat ontrent den avont eenige van 't volck droncken sijnde, ende ongoddelicken spraecken, hij haer berisptede, 'twelck sij qualick genomen hebben een gelas uut de handen geslagen, waerover woorden liepen. Sulcks den profoos hoorende, refereerde aen den gouverneur dat desen Jasper timmerman, diacon, moeyte maeckte, want den kerckenraet bij iderman bijcans verhaet was.

IX. Dat hij daerbij voecht dat hij oversulcks den raet vergadert ende mij aen boort geordoneert, dese consequstie[165] en can ick niet verstaen, dat als andere sich niet wel dragen, ick daerom aen boort moet condemneert werden.

X. Verder seyt hij: 't schep[166] sijnde, heeft sich noch niet ontsien seeckere acten etc. Dit is alsoo geschiet. Als ick aen boort was, waeren twee sieckentroosters, den een die op Malleyen soude leggen ende den anderen op Macian. Dese beyde quamen ernstelijck aen boort bij mij om een acte te versoecken dat se den doop mochten bedienen, want sij tot noch toe geen acten gehadt, dewijle het nu heel nodich was. Want op Maleyen veel christenkinderen gebooren werden, diergelijck op Macian, ende gheene anderen als dese twee souden wesen, want de andere souden met het eerste schip vertrecken. Soodat ick hen hebbe acten daervan geven ende dadelicken ondergeschreven, want het was oock bij den kerckenraet aen lant goetgevonden. Mede belast dat noch imant van de ouderlingen oock soude onderschrijven. 't Schijnt nu dat dese beyden bij den gouverneur gegaen ende de acten getoont, 'twelck hem gespeten dat ick onderschreven sonder hem van te vooren te laten onderschrijven, daer 't doch niet van nooden was.

XI. Daernae seyt hij: naer dit gepasseerde quam hij Candidius weder aen lant om te verneemen naer 't sieckenhuys etc. Met verlof, dat en is soo niet, want eer ick acht dagen op Maleyen geweest ende de siecken besochte, soo isset dat se mij seer clachden dat se met haer rantsoen niet en conden toecomen, seyden oock hoeveel sij hadden, badden mij dat ick bij den gouverneur soude aenhouden dat se doch wat meer mochten crijgen. Sij hebben seer weynich, naer mijn onthout alle dach maer een mutsje olie met al te gaeren, het sijn veel ofte weynich, ende anderhalf mutsje asijn, 't ander is mij ontvallen, altoos soo weynich dat mij gedocht onmogelijck om daervan te connen leeven. Het is niet als hier:[167] comen veel, soo woort voor veel geschaft, ende weynich naer advenant; ginder hebben sij seeker rantsoen voor alle tegaer. Behalven rijs ende een weynich gelt, dat van haer eygen gagie gegeven woort, waerover ick oock een reys broot van den gouverneur voor haer uut het schip Mouritius versoocht, 'twelck hij geconsenteert heeft. Dat hij nu sulcks mij in quaden afneemt en can ick niet gebeteren, want eerstelicken soo dunckt mij dat mijn ampt ende de christelijcke liefde sulcks vereyschen naer de siecken te sien ende deselve te helpen, niet alleen in 't

[163] Eén woord onleesbaar door papierbeschadiging.
[164] Het van dronkenschap beschuldigde kerkenraadslid Jasper Foppes.
[165] Consequentie.
[166] Te scheep, op het schip.
[167] Te Batavia.

gestelijcke maer oock in 't lichamelijcke, soo 't mogelijck is. Ten anderen soo is 't met schip Mauritius door brieven alhier van den eerwaerdige kerckenraet der stadt Bataviën mij belast opsicht te hebben op het sieckenhuys, aen haer te refereeren van desselven geboute ende van haer tractament, welcke brieven noch bij mij bewaert werden. Dat hij nu seyt dat ick wederom aen lant sij gegaen om daer te verneemen quasi uut spijt ende haet, dat is gefluyt, want sulcks van te voren mij al lang bekent was. Dat is waer, dat ick aen boort sijnde David Joris hebbe belast om den gouverneur daervan te spreken. Dat hij verhaelt van de domine op de Vreede[168] dat hij geseyt hadde dat ick 't op de custe[169] oock soo gemaeckt hadde etc. Hier siet ghij hoe waerachtich dat het spreckwoort is: *arbore cadente quivis inde ligna colligere vult*,[170] 'twelck niet allen in desen domine van de Vreede, maer oock in anderen meer gebleken is. Die mij van te vooren noch in gratia sijnde bijcans de voeten gecust, maer daernae buyten gracia met de voeten geschopt hebben, aderengebroetsel. Heeft desen domine nu dit geseyt, hoe valsch ende leugenachtich hij het geseyt is bey den Ed. heer Generael ende andere meer bekent, als aen dewelcke de reden geschreven waerom doen gheen geleegentheyt en was om voor mij op de cust te blijven.

XIII. In 't laeste dat hij seyt dat ick, aen lant gebleven, hebbe overnacht bij volck die noch in hoererie leeven etc. Daerop is geantwoort in mijn Relatie. Verder seyt hij dat ick geaccompagieert sij geweest met een lichtstudent. Desen persoon heeft de gouverneur met sijnen gheheelen raet mij soo aengepresen, dat oock van den allerdeuchlicksten niet meer lof ende prijs soude connen geseyt werden. Hoe waer dat dit is ende hoe deuchlick dat desen quant oock is en sal ick niet verhalen, men mach vragen den viscal, die van de Moluckes gecomen is ende tegenwoordich hier is, dien sijn leven, leer ende comportament best bekent is. Want hij niet alleen bij hem aen lant geleegen, maer oock met hem ter zee gevaren, daer desen viscael commandeur over twee scheepen, ende desen quant provisioneel domine op zijn schip was. Den gouverneur, soo meenige reyse hij naer de eylanden vertrock moest hem bij sich hebben, hij was doen noch soldaet. Als de twee scheepen de Hoope ende de Vreede souden uutgaen om te cruycen, doen en was geen sieckentrooster op de Hoope, want hij lach aen lant sieck. Doen droech gouverneur desen quant selven voor om te gebruycken tot eenen provisioneel domine op 't schip de Hoop, ende als hij 't niet aenneemen en woude seyde den gouverneur dat ick soude sien hem te persuadeeren, dat als hij dan wederom quam ende sich wel gequeten hadde, soude hij tot een domine connen promoveert werden, ofte indien dit niet dat hij hem soude assistent maken ofte met sich naer huys neemen. Ick persuadeerde hem sulcks, hij naem 't aen. David Joris, 't schijnt dat hij een misnoegen in hem hadde, seyde dat hij een onstichtelick leven leyde. Yder man seyde dat hij sich wel comporteerde, princepaelicken de gouverneur met sijnen geheelen raet preesen hem ten hochsten. De gouverneur seyde: ick hebbe soo meenige reyse hem bij mij gehadt daer drincken volop was nochtans noyt droncken gesien, altijt nuchteren, stiel ende modest. Ick examineerde hem, hij wiste heel deftich te antwoorden, ende alsoo wirde hij provisionel domine op 't schip de Vreede. Als sij wederom quamen, was ick alreede aen boort gecondemneert.

Hier noteert twee dingen. Eerstelicken dat hij seyde, ick hem woude autoriseeren dat hij de sacramenten mochte bedienen. Hoe can dit wesen? Vooreerst wierde hij maer provisioneel domine om het gebedt te doen, als ick noch te seggen hadde,[171] creech oock geen verbeteringe. Daernaer, als hij wederom quam, was ick al eenige dagen aen boort geweest ende hadde in 't geringste gheen seggen meer. David Joris, de sieckentrooster, schreve sich dadelick preses. Hoe soude ick dan hem hebben connen autoriseeren om de sacramenten te

---

[168] De ziekentrooster op het schip de Vreede.
[169] Zie de aantekening bij het laatste deel van doc. 12.
[170] Wanneer een boom valt, gaat iedereen er hout halen.
[171] Toen ik nog zeggenschap, autoriteit, daartoe had.

bedienen, daer hij noch niet domine was, ende ick geen seggen meer hadde? Daernae, hoe hij in ongenade gecomen. Naer mijn goetduncken (soo hij in ongenaden is, want de gouverneur hadde hem altijt lief, hij veracht hem altoos hierna, noemende hem een lichtstudent): van de reys weederom comende ende verstaende dat ick aen boort was, quam hij mij besoecken, 'twelck mogelijck den gouverneur gespeten. Daernae soo hadde de gouverneur gasten ende wierde een verthooninge ofte poppenspel gehouden, alwaer desen quant op de basviol speelen soude, want hij op de bas wel spelen can, ende oock menige reyse voor den gouverneur, als hij noch soldaet was, gespelt heeft, 'twelck hij niet wel dervende weygeren, vreesende ongenade, gedaen heeft, maer als in 't midden bijcans van de vertoninge eenige oneerelicke saecken vorn dach quamen, leyde hij sijn viol needer, woude niet meer spelen, waerover den gouverneur seer vergramt wierde, doch door raet van anderen, als dese vuylicheyt voorbij was, weder gespelt.

Ten derden, als den gouverneur vertrock naer Macian 's nachs spelden sij wederom, ende woude hebben dat desen quant oock weder spelen soude, 'twelck hij weygernde seyde: het betaemt een domine niet wel soo lichte lidekens te spelen, waerover de gouverneur verstoort sijnde hem seer uutscholt, seggende: sijn u de vleugelen al te lang gewassen, wij sullen se sien te corten, ende diergelijcken. Ten vierden, omdat hij op Macian sich tot mij gesellende, met mij ging wandelen 'twelck hem oock verdrooten. Is hij nu vergramt op hem, meyne ick dit de oorsaeck te wesen. Hij noemt hem altoos een lichtstudent, ende claecht mij daerom aen dat ick met hem converseerde.

Dit is in 't voorbijgaen cortelick geantwoort op de aenclaechten. Wij comen nu tot de attestatiën.

Het en soude gheen wonder wesen dat ick, aensiende dese detestatiën[172] ofte attestatiën (segge ick) ende bevindende deselve onderschreven van sooveel, de eene van 3, de andere van 6 getuygen, dewelcke alle op haer mannen waerheyt, eer, trouw ende consciëntie verclaren 'tgeene daerin geschreven waer te sijn, verflauwen, ende den moet verlooren geven soude om daerop met een woort te antwoorden. Indien nu dit gebeurde, soude mij soo groot onheyl uut denselven connen ontstaen. Doch dewijle de ervarentheyt leert dat menige reyse eenige saecke, van veelen betuycht, endelijck valsch bevonden geworden, ende dewijle de waerheyt met recht een clare keers genoemt wordt, dewelcke dicke muren ende wanden ofte dicke duysternissen van leugenen can doorschijnen, soo is dat ick moet gegrepen om daerop te antwoorden, of mogelijck deselve hier oock soude connen doorschijnen.

In de attestatie dewelcke van 6 onderteeckent,[173] seggen sij 't beginsel alsoo geweest dat wij eenige discursen met malcanderen hadden over 't constringeren van 't trouwen onder de Schineesen etc., tot op die woorden 'waerop D. Candidius etc.' In de andere attestatie, dewelcke van driën ondertekent,[174] seggen sij 't beginsel geweest te sijn dat wij eenige discursen met malcanderen gehadt over vertrecken van eenige Schineesen ende christen vrouwen naer Sabou etc., tot op die woorden 'daer D. Candidius met spitze woorden op antwoorden etc.' Dese beyde beginselen van attestatiën tot op de woorden hier noteert. Hoewel, al waer 't dat het soo was gelijck sij schrijven, het mij geen quaet daer uut conde ontstaen, nochtans om aen te wijsen met wat volck men al te mets converseeren moet sal ick wat bij doen. Den alweetende, alsienden, alhoorenden, altegenwoordigen, almachtigen Godt roepe tot getuygen, aen dien alle dingen bekent is, dat, indien dit de beginselen geweest sijn, gelijck sij hier verhalen in d'attestatiën, van onse oneenige woorden, ofte indien van diergelijcke materie doen gesprocken, als een beginsel (tot anderen tijden is wel van dier-

[172] Onzekere lezing.
[173] Zie hiervoor, doc. 6.
[174] Zie hiervoor, doc. 7.

gelijcken materie gesproocken ende niet de beginselen alsoo geweest, gelijck ick eensdeels in mijn Relatie verhaelt, ende eensdeels alhier noch verhalen wil), dat desen almachtigen etc. Godt, die een vraecker is van alle quaet, van alle valsche herten, ende valsch sweerders, mij sijne genade ende barmherticheyt weygere, in dit ende toecomende leeven, dat hij mij in dit leeven met de quaetse plagen plage, ende also jammerlicken gedoodt hebbende in den afgroont der hellen eeuwich verstoote, Amen!

De leeser vergeve mij 't dat ick soo hooch sprecke. De boosheyt ende valscheyt der menschen perssen mij sulcks uut, ende costen mij dese woorden mennige traenen eer se geschreeven sijn. Het beginsel van de attestatie van 6 ondertekent was alsoo op Tolucken. t'Sulcken dachs als de questie gebeurde was men seer vroolick, men sprong, ende probeerde sich wie 't best conde springen. t'Savonts over de tafel, bijcans in 't laetste, begost de gouverneur sulcks weder te verhalen, vrolick sijnde, wie 't best ende 't frayst gesprongen, wie de radste was ende sijn leeden best tot sijn wille hadde, ende wederom wie de plompste was, ende soo voort, doen was hij vrolick. Een weynich daernae sat hij heel stil, droefachtich, alsof hij yet mediteerde. Ick seyde, heer gouverneur hoe soo stil? Mij dunckt dat de heer droevich is, ende wat de oorsaeck was (ick was wel met hem bekent, ende sat doen dicht aen hem aen sijn slincker sijde). Hij seyde dat ick 't wel wiste, van David Joris, hij vreesde als hij nu op Bataviën quam (want hij soude doen vertrecken), dat hij van hem clappen mochte etc. Siet onse Relatie, alwaer verder ende geheel verhael staet. Dit was het beginsel van onse questie, tegens de attestatie van 6 ondertekent.

Het beginsel van de woorde die de voorige reys over de tafel passeerden, daer d'attestatie van die van 3 onderteekent, was alsoo een seeker soldaet op Malleyen quam bij mij met drie ofte vier reeckeningen, seggende dat hij geern trouwen woude, ende omdat hij niet veel en hadde, datter eenige andere soldaten hem dese reekeningen souden schencken indien hij trouwde, ende dat hij mij badde dat ick den gouverneur van sijnentweegen soude vragen of het gelden mochte dat se hem deese reeckeningen schoncken, ende of hij 't gelt wel op Malleyen soude connen ontfangen. Ick conde 't qualick afslaen, dede het doch ongeern. Ick ging bij den gouverneur seyde 't hem aen, hij wirde dadelijck een weynich, soo mij docht, ontstelt, want hij niet geern van trouwen hoorde spreeken, doch besach de reeckeningen, seyde dattet wel soude connen geconsenteert werden maer dat hij 't gelt hier niet ontfangen conde, vraechde wat het voor een quant was. Hij was mij selve niet bekent, noemde hem sijnen naem, dien ick opgeteeckent hadde, ende beschreef hem soo veel ick conde, seyde oock op wat bolwerck hij lach. Hij conde aleevenwel niet weten wie hij was. Ick rapporteerde het wederom, 'tgeene mij geantwoordt. 's Middachs over de tafel sadt hij heel stil, verstonde dat geen deege was.[175] Daernae vraechde hij aen de tafelbroeders wat dat voor een soldaet was; beschref hem gelijck ick hem beschreefen hebbe. Die maeckten hem wijs wie het was. Doen seyde hij: is dit een deugeniet? geen oliger[176] vielt op Malleyen als deesen, ende soodanigen volck (tot mij seggende) comt ghij noch voorspreecken? Comt hij hier bij mij ick sal hem met de rotting de deure wijsen. Ick seyde, Heer Gouverneur, neemt mij niet ten quaesten af, ick en kende den man niet, hij badt mij seer dat ick het den heere aendienen soude, conde het qualick weygeren, 't was mij lief dat ick hoorde dat hij begeerde te trouwen. Doen seyde hij per contemtum:[177] ghij sult veel met uwe trouwen uutrechten. Ick sweech, ende hij oock hiervan.

Over een weynich begoste hij weder te cnorren, seggende, quasi tot de tafelbroeder: daer sijn al weder Mardijckers wech, wat sal 't eyndelijck werden, dat comt daervan. Ick merckte wel dattet weder op ons soude uutloopen, doch sweech noch maer. Als 't hij 't weederom

---

175 Exacte betekenis onbekend.
176 O(de)lijc: ellendig.
177 Per contemptum: verachtelijk.

ende wederom verhaelde, ende naeder op ons quam, seyde ick: ick meyn niet dat de Heer gouverneur ons de schuld sal geven. Hij seyde: jae, jae, ghij bent de oorsaeck daervan. Ick seyde: neen 't heer, want de een is immers wechgeloopen omdat hij gestolen heeft ende vreesde, ende andere reeden meer? Dat en conde niet maken, wij moesten de oorsaeck weesen, drongen hart op mij, plaechden mij niet weynich, seyden dat wij de Mardickars soo qualick bejeeghent, daer wij niet eenen aengesprocken noch vermaent. Ick neeme hierover geheel Malleyen tot getuygen: is een van altegaer die seggen can dat wij hem moeyelijck gevalen ofte qualick bejegent of gedwongen om te trouwen, soo 't sal ick 't verlooren geven (uutgenoomen dese acht persoonen daervan gemelt). Ick en conde deselve middachsmael niet eeten. Eyndelijck het hooft wierde mij oock warm ende seyde: genomen 'twelck wij dat gedaen hebben, dat wij al de Mardickers vermaent hadden dat se haere concubijnen ofte trouwen ofte verlaten souden bij boete die geset is, ende sij hadden al wechgeloopen, wij souden ons connen verantwoorden naer de wet ons medegegeven, dewelcke was: alle die in concubinaetschap leven, sullen of trouwen of dadelijck verlaten bij straf die geset, doch wij souden onwijselijck gedaen hebben. Doen […][178] hadt se al op mijn hals, wenschte dat de maeltijt gedaen was.

Dit was het beginsel, teegens d'attestatie van driën ondertekent. Aenmerckt het verschil noch, daer het op eere, trouw ende consciëntie becrachticht werden. Als ymant quam die alles aengehoort hadde ende nu wederom dese attestatiën hoorde leesen, voorwaer hij en soude niet weten (waeren maer eenige woorden uut) dattet attestatiën van deselve saeck waren, het niet de helfte, ofte drie deelen, maer bijcans heel verschilt.

In de attestatie van 3 getuygen, waer sij mijne woorden verhalen: 'en alwaer 't sulcks al geschiet was etc.',[179] moeste hij noch daerbij geset hebben: 'dat hoewel wij ons souden hebben connen verandtwoorden, dat wij nochtans onwijselijcken souden gedaen hebben', want dit was daer bij geseyt. Op de attestatie van 6 onderteeckent can ick qualick andtwoorden, of ick moet het in 't geheel verhalen, want sij hier ende daer een woort uutgenomen 'twelck sij meynden tot haer profijt soude strecken, ende 'tselve noch verkeerdelijcken voortbrengen.

Als den gouverneur lange tijt den kerckenraet uutgescholden ende ick hem veel reysen toe hertelijck hebbe gebeden dat hij 't niet doen en soude, tenminsten dat hij doch hier over de tafel in aller presentie, op een dach der vroolickheyt, daerover woude tevreeden zijn, ende als hij 't noch niet doen en woude maer veel harder aenging tot spijt ende schande des kerckenraets in veeler presentie, ende sulcks veelen behaechde, was het mij onmogelick langer te swijgen, jae meyne, indien ick gesweegen hadde, dat mijn hert soude gebersten hebben, ende seyde: heer gouverneur ghij en behoort soo niet te spreeken. Noch door uwe verachten, schelden, beloften ende dreygementen sult ghij oyt vercrijgen dat den kerckenraet niet soude doen ende besluyten 'tgeene daertoe hij last heeft. Waerop hij vuyl antwoorde dat hij in al haer last doen ende besluyten (met verloof) scheete, dat sij 't niet souden doen. Ick seyde dat wij 't doen souden, soo lange dat wij een drupel bloet in 't lijf hebben. Ende dit quam al van de request die wij overgaven; hij en woude niet dat den kerckenraet yet soude goet vinden ende hem overgeven; van mij alleen woude hij 't wel gedaen hebben. Ende dese woorden meynen sij hier tot haren profijt te setten, 'twelck doch weynich om 't lijf heeft.

Verder seggen sij dat ick seyde: 'Heer, neen Le Febre, ofte gouverneur'. 't Is waer dat ick 't seyde. Als hij niet allen de kerckenraet in 't generael soo ellendichen uutscholde, maer oock mij in 't particulier (waervan de attestatiën swijgen), tot verachtinge van alle kerckelicke persoonen ende tot offensie der gemeynte, achtde ick hem niet meer waerdich den

[178] Drie woorden onleesbaar.
[179] Zie doc. 7, laatste alinea.

naem van een Heer (in dit cas) te geven, gelijck oock noch, maer veel meer, den naem van een tyran ende verwoester ende vervolger van de kercke, doch noemde hem soo niet, gaf hem den naem van gouverneur.

Verder seggen sij dat ick geseyt hebbe: 'maeckt ghij de Compagnie rijck ende doet u dingen, maeckt het soo ghij wilt, wij sullen onse dingen doen, etc.' Genomen dat ick 't geseyt hadde, 't en soude mij niet connen schaden, want sij getuygen selven dat den gouverneur niet soude willen datter yet soude geschieden sonder sijn weten, waerop ick hadde connen seggen: doet ghij u dingen, wij sullen de onse doen, want souden wij 't hem al van te vooren verweetigen wat wij in onse kerckenraet te doen hadden? Dat is absurd. Daer comen oneenicheden die wij moeten slichten. Souden wij van te vooren gaen ende hem vragen of wij 't doen mochten? Diergelijcken wordt ons aengebracht dat d'een een dronckaert, die een speelder, die een hoerenjager, etc. is, ende andere ontalijcke dingen meer. Souden wij altijt gaen ende seggen: heer gouverneur, die is soo, ende die is soo, ende die is soo, mogen wij wel gaen om desen te bestraffen, desen te vermanen, desen te onderrechten? Niemant is die verstant heeft, of hij siet hier die ongerijmtheyt wel. Of den heer generael sulcks soude willen begeeren? Ick achte neen 't. Waerop ick hadde connnen seggen: doet ghij uwe dingen, wij sullen onse dingen oock doen, te weten, die ons eygentlijck aengaen. Ende dat ick dit soo hadde connen verstaen, ende den kerckendienst van de magistraten niet heel willen ontrecken, soude getuygen onse request, alwaer wij aen hem versoecken. Item hij selven, want wij oock het aldercleynst niet hebben voorgenomen of ick heb hem van te vooren daerover raet gevraecht. Dit soude oock getuygen David Joris, dewelcke meenige reyse met mij bij den gouverneur geweest om eenige saecken te versoecken. De gouverneur betuycht het hier in sijn accusatie selven, alwaer hij meenige reys seyde, Candidius heeft bij mij om dit aengehouden, Candidius heeft sulcks ernstelijcken versocht etc. Maer soo waer de Heer leeft, ick en hebbe mijn leven dese woorde niet gesprocken.

Verder attesteert noch Paulus Adrianus oock op sijn mannelicke waerheyt dat, als hij sach de reeden hooch liepen teegens mij seyde 'Ignis non extinguitur igni, tace, si placet', ick geantwoordt hebbe, 'nolo'.[180] Wat of hij meynde dat ick een jongen was ende als hij teegens mij seyde, haut das maul, ofte swijcht, ick hetselve doen moeste? Dochte hij dat als ick in de midde sijnde van defensie[181] van mijn gerechte saecke, soude de […][182] 'tgeene […][183] ende valschelicken tegens mij voortbrachten? Al was 't hie een ander persoon geweest, ende hadde geseyt: 'tace', soude ick daerom in dese wichtige saecke geswegen hebben? De saecke was mij met den gouverneur te doen, die sich doen in 't presentie van al het volck die te gast waren hoochlick ende groflick heeft versondicht, ende die door gheen bidden ende smeecken daervan woude aflaten, maer al hooger ende groover voortvoer. Soude ick mij door een 'tace' laeten afhouden om hem hierover niet te vermanen ende te bestraffen 'twelck tot groot ergernisse van veelen geschiet was? Moet ick niet soo wel reeckenschap geven voor de siel van een gouverneur als voor de siel van een verckendrijver? Het is niet Godes woort, 'tace', maer: 'Roept luyt, verschont niet, verheft uwe stemme als een basuyne ende vercondiche mijnen volck hare overtreedinge, ende den huyse Jacobs hare sonden'.[184]

Dit is oock cortelicken geantwoort op de attestatiën. Tot hier en toe sijn Le Febre sijn aenclachten, met de attestatiën tegens mij. Of ick oock nu tegens hem in 't een ofte andere, al was het juyst in kerckelicken saecken niet, clachten voorbrachte, soude mij wel stof ont-

---

[180] 'Vuur wordt niet door vuur geblust, zwijg toch alstublieft.... Dat wil ik niet.'
[181] Papierbeschadiging, onzekere lezing.
[182] Delen van twee regels weggevallen door inktvraat.
[183] Drie woorden weggevallen.
[184] Vgl. Jesaja 58:1.

brecken? Ick meen neen, doch q. supra me, nil ad me,[185] ick ben noch met moeyte noch met andere schande ende onneer beholpen. Finis.

15. Brief van krankbezoeker Cornelis Jacobsz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 26 juli 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 17-19.

Genade en Vreede in Christo Jesu

Eerwaerdige kerckenraet ende broeders in den Heere Christo Jesu.

Na broederlijcke groetenisse ende hertgrondelijcke toewenschinge des segens des Heeren over uwe bedieninge, dient U.L. achtsamen indachtich gemaeckt te weesen over het groott misnoegen van mijn persoon ter plaetse mijner bedieninge alhier op Maleyen.

Ende alsoo U.L. hierin seer verwondert sult weesen, soo can nochtans niet nalaten U.L. mijn groote claecht end' misnoeghen te kennen te geven, ende om de broeders te laten weeten waerom dat sulcx niet can nalaten te schrijven. Bidde U.L. de beedens te willen aenhooren, te weeten:

Alsoo ick mijn eerste verbonden tijtt (niet sonder Godes hulpe) met eeren heb uutgedient ende dat voor 24 guldens ter maentt, ende mijn consciëntie altijtt gesochte te quyten, alsmeede een stuyver over te winnen waervan mijn huysvrouw en kinderen soude mogen onderhouden worden, ende alsoo mijn gagie doen ter tijtt niet seer groott was, waerdoor niet veel heb' connen overwinnen, hebbe nochtans hondert guldens ses oft 7 geprospereertt, ende alsoo mijn tijtt uutgedient hadde en op Battavia comende van meeninge om naer 't patria te vertrecken, maer alsoo van de broeders wierd' aengesochtt om mijn noch eens te verbinden 'twelck niet gaern wilde toestaen, om reedenen (als boven geseytt) huysvrouw end' kinderen in 't vaderlant hadde), maer nochtans door mondelingh rapport van U.L., alsmeede selffs siende datter seer weynich sieckentroosters in 't lant waren, soo was 't dat ick van consciëntie wegen gedwongen wiert met een blijde meeningh mijn noch eens te verbinden.[186] Ten eersten omdat soo heftich van de broeders wierd aengesochtt, ten tweeden dat ick hoopte mij d'Heere in dees mijn bedieningh meerder kennisse soude willen verleenen, ten darden dat oock hoopte een meerder somme (als voordesen gewonnen hadde) over te garen, dat sie hier niet sal connen wesen, doordien in plaets dat ses rialen tot rantsoen crijge, 13 moet verteeren wil ick bij een eerlijck burger in de cost gaen, 'twelck moet bekennen dat niet te veel is, alsoo alles hier heel duer is. Wanneer men oock eenige kleedingh van noode heeft, men moet se tweemael soo duer betalen als op de plaetse daer vandaen gecommen ende 'twelck mij moeyelijck valt.

Wat belanghtt om mijn tijt uut te dienen, daertoe ben altijt willich end' bereytt, na de cleyne gave die mij Godt Almachtich uut genaden heeft verleentt, 'twelck den alwetenden ende den alsienden Godt bekent is, hoe gaerne dat ick sien soude dat de kercke Godts soude wassen end' bloeyen. Ende bidde Godt dat mijn duyster verstantt wil verlichten, ende mij langhs soo meer wil beg'nadigen met de geest des wijsheyts ende verstants, opdat ick alsoo mijn godlijck amptt, dat ick duslangh bedient heb, mach bedienen tot eeren van sijn goddelijcken naem alsmeede tott opbouwinge van sijn kercke ende gemeente, opdat ick hiernamaels soude mogen hooren de lieffelijcke stemme: 'compt ghij getrouwe dienstknechtt,

[185] 'Quod supra me, nil ad me': 'wat boven mij is [boven mijn macht ligt], gaat mij niets aan' (variant op het bij enkele kerkvaders voorkomende 'quod supra nos, nihil ad nos').

[186] Zie notulen kkr Batavia d.d. 4 december 1625 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 230), en deel IV, bijlage.

besiet dat rijcke dat u bereytt is, want over weynich hebt ghij trouw geweest, over veel sal ick u setten, gaet in de vreuchde uwes Heeren'.[187]

Daerom, bidde U.L. ootmoedelijck dat ghij dit mijn schrijven wilt ter hertten nemen ende mijn van deese plaets wilt verlossen, soo het mogelijck is, want ick soude liever sonder gagie naer huys willen varen dan de Compagnie op dusdaniger wijse langer te dienen, want alsoo ick mijn tijt hier moet uutdienen, soo soude ick niet een stuyver (na mijn goetduncken) te goede connen crijgen, hetwelcke tott mijn groote schade ende nadeel soude strecken. Ende alsoo ick huysvrouw end' kinderen t'huys hebbe, die oock moeten leven, ende de cost selffs niet wel connen winnen, soo dunckt mijn het niet onbehoorlijck te wesen sulcx aen U.L. te schrijven, alsoo ick van mijn consciëntie weegen daertoe gedwongen wordde, ende daerom oock grootelijcx beducht ben, ende in gevalle dat ick niet sal connen verlost worden, soo hoope ick dat de broeders immers soo veel sullen doen ende daer een weynich in versien, opdat ick alsoo mach bemercken de broederlijcke lieffde van U.L. aen mijn persoon.

Want Godt is mijn getuyge dat ick wel soo gaern de Compagnie soude dienen in alle eerbaerheytt ende godtsalicheytt volgens mijn amptt en bedieninge, maer siende dat ick daer geenige proffijten aff can genieten, soo dunckt mijn dat mijnen getrouwen dienst die ick duslangh gedaen heb ende noch doe heel onaengenaem schijnt te wesen, waerover ick in mijn geest altemet seer bedroeft ben. Ende alsoo ick tegenwoordich de plaetse van D. Candidius moet waernemen, om alle kerckelijcke saecken uut te voeren, hetwelcke ick gaerne ende minnelijck wil doen ende hoopte oock soo waer te nemen dat ick daervan danck mach begaen, opdat als hier een predicant comptt, mach sien ende bemercken dat de kerckelijcke saecke noch wel sijn waergenomen, uutwijsende de kerckelijcke acten die van d'Heer Generael, ende die kerckelijcke vergaderinghe van Battavia hier ter plaetse sijn gesonden. Daerom soo bidd' ick de broeders ootmoedelijck, om de name Christy wille, dat se mijn schrijven doch wel willen insien, ende bij u eygen consciëntie meucht gedencken off ick niet groote reeden heb om aen U.L. sulcx te schrijven, alsoo ick tegenwoordich hier vier off 5 maenden geweest ben ende noch niet te goede en heb' ende voor 't eerst noch niet te goede can crijgen, alsoo ick behalven mijn costgeltt, mijn eygen lichtt moet becostigen, soodat ick ter maent 8 rialen bij mijn costgeldt moet leggen, ende van de rest van mijn gagie meest van doen ben, soodat ick ten laetsten versoeck van hier te mogen gaen, ofte dat mijn soodanich costgeltt mach toegelecht worden als reedelijckerwijs van noode hebbe.

Hiermede den Heere ende 't woort sijner genaden bevolen, die tegenwoordich wil bij u woonen met sijnen H. Geest opdat ghij niet en mocht voorslaen, spreecken oft besluyten, maer hetselve mocht uutvoeren, tott loff ende prijs van Goodes H. naem, ende tot opbouwinge van sijn kercke ende gemeentte ende tott uwer ende veeler zielen salicheytt. Amen.

Actum Maleyen, desen 26^{en} july 1626. Uyt den naem van Cornelis Jacobsz, die dit met sijn eygen handt heeft onderteeckentt, Cornelis Jacobsoon sieckentrooster, U.L. dienaer.[188]

16. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 juli 1626.[189]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 13-15.

---

[187] Matteüs 25:21, 23.

[188] De ontvangst van de brief wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 17 september 1626, Mooij, *Bouwstoffen*, 261.

[189] De brief zelf bevat geen adressering. Op het omslag (fol. 15) staat: 'Tot Batavia. Aen de eerwaerdige kerkenraedt van de stadt als boven. Met vrindt d[i] Godt bewaert. [terzijde] De kercken-raedt van Maleyen. A. Dom. 1616 Jul 30'.

Na het sluyten van den brief[190]is dese questie voorgevallen, welcke questie geschiet is op het schip de Vrede, leggende op de rede van Maleye.

Alsoo op den 23 julyus 1626 enige questiën is onstaen tusschen Jan Gerretsoon Block sieckentrooster ende Niclaes Dortmondt oppercoopman, welcke questie is voortgecomen uut enige discorse die sij met malcanderen gehadt hebben, soo dat den voornoemde Jan Gerretsoon Block den voorschreven Dortmondt heeft beschuldicht met enige godtslasterlijcke reden die hij Dortmondt soude gesproocken hebben, als eerstelijck datter geen hel noch duyvelen soude wesen, en 2 dat de Hebren[191] die het Oude Testement geschreeven hebben, soude schelmen ende dieven wesen, en 3 de Griecken[192] van gelijcken, seggende met schempege woorden ende trotsege reden: 'sulcke schriften sijn 't die wij geloof geven, want het sijn maer menschen vonden',[193] waerover den voorschreven Jan Gerretsoon Block hem Dortmondt heeft beclaecht aen de E. Heer Gouverneur, welck clachte de Heer Gouverneur seer qualijck nam, maer Dortmont sulcx gehoort hebbende, heeft het altemael ontkendt ofte missaeckt, seggende sulcx niet waer te wesen.

Maer alsoo door last van de E. Heer Gouverneur daer enige addestatie van sijn beleyt,[194] om alsoo tot sekerheyt te mogen comen, nochtans geen sekere getuygenisse becomende. Maer alsoo Gregory Cornely oppercoopman[195] ende schipper Laurens van de Vrede met Adryaen Losvelt, ondercoopman van de Vrede, bij dese questie sijn geweest, dewelcke dese getuygenisse gegeven hebben, als dat hij Dortmondt soude geseyt dat de Hebren die hedensdachs in de werelt sijn fielten ende bedriegers soude wesen, van gelijck de Griecken dat se niet beter soude wesen, ende Jan Gerretsoon Block siende dat der geen ander getuygen voorquamen, heeft hij aen de gouverneur gesocht als dat de questie mochte gestilt woorden.

Soo is 't dat de Heer Gouverneur den raedt heeft doen vergaderen om van de vornoemde questie te spreken, ende heeft'er 2 uut de kerckenraet doen roepen die neffens den raedt soude sitten, om alsoo een middel te ramen dewelcke tot vrede mochten dienen. Soo is 't datter goedt gevonden is dat se malcanderen soude de handt geven ende vrunden blijven, met condysie dat Jan Gerretsoon Block een addestatie soude geven als dat hij op Dortmondt niet wiste te seggen dan eer ende ducht, hetwelcke geschiet is – want alsoo Block geen getuygen bij conde brengen die tot bewijsinge van sijn clachte dienelijck waren, soo is 't dat wij geen beter middel connen vinden.

D'oorsake waerom dat dit aen de broeders wort geschreven, is dese: alsoo den voorschreven Dortmondt sulcx aen ons versocht heeft, uut vrese dat domeni Block noch eenige woorden aen de kerckeraedt soude mogen gebruycken hetwelcke tot nadeel van Dortmondt soude strecken, soo heeft hij sulcx begeert, ende also ick ende David Gorissoon daer bij sijn geweest soo hebben wij sulx niet connen nalaten om de broeders hiervan te avyseren.

Hiermede den Heere ende het woort sijnder genade bevolen.

Actom Maleye desen 30 julyus 1626. Uut name des ganschen kerckeraedts Cornelis Jacobsoon sieckentrooster, Davidt Goorissz, Willem Arentsz ouderling, Jaspar Foppes deyaken.

---

190 Het hiervoorgaande document dan wel een niet bewaard gebleven andere brief.
191 Hebreeën, Israëlieten (bedoeld: de schrijvers van het Oude Testament).
192 Bedoeld: de schrijvers van het Nieuwe Testament.
193 Vondsten, uitvindingen van mensen.
194 Zijn daarvan enkele getuigenverklaringen belegd (opgetekend).
195 Van 1612 tot 1618 en 1621-1627 koopman in de Molukken, maakte 1627 een inspectiereis naar Ambon en Banda; 1630 president-schepen te Batavia, overleden 1631 op zee.

17. Beroeping van Pieter Bonnius tot proponent bij de kerk van Ternate. Batavia, 23 februari 1627.

NA, VOC 1100, fol. 422r-v. Afschrift.[196]

Alsoo de gemeynte des Heeren tot Maleyen in Tarnaten ter deser tijt ontbloot is van een bedienaer des goddelijcken woorts, die haer door de predicatie des salichmaeckenden Evangeliums in den geloove ende godtvruchticheyt behoort te voeden ende te verstercken, heeft het der kerckenraedt tot Batavia, dien de opsicht op andere gemeynten van Oost-Indiën bevolen is, noodich gedacht denselven gebreecke soo veel als doenlijck is te hulpe te comen, ten welcken eynde sij uytgevonden ende als een bequaem instrument vercosen heeft de persoon van den E. Pieter Bonnes, laest met het schip Den Briel voor proponent uyt het vadersland gecomen, wiens bequaemheyt ende goede gaven haer soo door schriftelijcke getuyghenisse als mondelinge verclaeringe dergenen die met hem verkeert hebben, bewesen is. Derhalven sij hem Pieter Bonnes, bij kennis ende met approbatie des E. Heer Generael Pieter de Carpentier, ordineren in de Moluccos op Maleyen sijn residentie vooreerst te nemen, aldaer volgens de instructie van de Eerw. classe van Amsterdam hem medegegeven Godts woort te prediken, den H. doop te bedienen etc., sonder hem yets aen te nemen dat den wettelijck bevestichden dienaeren eygen is, maer sal bij provisie in de kerckelijcke vergaderinge der gemeynte ende t'samencompsten der cranckbesoeckeren presideren, totdat een wettelijck predicant daer gecomen sij, in welcken gevalle sal de eere aen hem laten die se toecomt, ende voorts alle jaeren getrouwelijck hetgeen in 't kerckelijck gepasseert is aen de kercke tot Batavia overschrijven. Bidden ende versoecken derhalven aen allen die desen mach voorcomen, ende voornemelijck aen de E. Heer Gouverneur derselver plaetse en de kerckenraedt aldaer, dese onse weerde medebroeder voor soodanich als geseyt is te houden, te erkennen, gunstich ende behulpich te sijn nae behooren, opdat hij sijn dienst met vreughde mach volvoeren, waer aen Godt den Heere eene aengename dienst tot verheerlickinge sijnes naems geschieden sal.

Gedaen bij den kerckenraedt der stadt Batavia in 't coninckrijck van Jaccattra op Java Mayor, den 23^en^ february anno domine 1627. Des t' oorconde het segel des kerckenraedts hierbij gedruckt ende onderteeckent.

Onder stondt: uyt aller name Justus Heurnius pro tempore praeses ende Sebastianus Danckaert scriba.[197]

18. Brief van de krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de kerkenraad van Batavia. Labuha, 2 juli 1627.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 21-22.

Emmanuel

---

[196] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 57-58.

[197] Dit document is gevoegd bij een kopie van een kerkelijke resolutie van Ambon d.d. 1 september 1630 (NA, VOC 1092, fol. 420r-v), waarin de proponent Pieter Bonnius (ook wel Bonis, Bonnes, Bonius, Bonnus) verklaart dat hij genegen is te Ambon te blijven, en voorstelt dat hem de bevoegdheid zal worden gegeven tot bediening van de doop. Hij verklaart daartoe, indien de nood het vereist, ook commissie te hebben bij afwezigheid van een predikant. De kerkenraad wilde die commissie niet uitbreiden, doch op Bonnius' aanbod de predikbeurten in Ambon waar te nemen reageerde hij positief, mits de predikanten altijd toegang zouden hebben tot de predikstoel. Uiteindelijk verklaarde Bonnius liever naar Formosa te gaan. Zie ook deel I-1, doc. 40. Zie notulen kkr Batavia d.d. 4 en 15 februari 1627 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 276, 279, vgl. ook 325).

Seer eerwaerdige medebroeders in den Heere Jesum Christum des kerckenraets op Batavia.

Den staet onser kercke ende schole gaet, Godt zij lof, noch redelijck wel naer advenant andre plaetsen hier in Indiën, verhope goede stichtinge te doen, naer de gave en de genade mij Godt Almachtich verleent. Ick ben den sesten van april hier op Baetsjan gearriveert ende bevont onse medebroeder Cornelis Maes vier à vijf maenden deser werelt overleeden was, want de kercke soo lang oock leedich stont sonder eenige dienst daerinne gedaen. Scheen bijcans vervallen te zijn, maer hebbe stracx soo haest gecomen waer doen reparreren daer 't van noode was, ende mijne dienst daerinne gedaen. Alle die naergelaten pampieren ende schriften hebbe die naer Mallayen gesonden, van Cornelis Maes zaliger, om voorder derwert te senden.

De christenen Labouwers hebben een groot verraet hier aengerecht gehadt, weynich na mijn vertreck na Batavia, maer het is Gode zij lof ondeckt, soodat die principaelste met list gevanghen zijn geworden ende op Malayen gebracht ende daer loon naer wercken ontfanghen. De gevlughte ende bekennen geenen schult daeraen te hebben ende versoecken onder den coninck te schuylen. Watter afcomen sal, sullen 't metter tijt gewaer worden, soo datter nu weynich christenen zijn ende weynich hoope dat de verloopene weder bij ons sullen comen.

Hiermede, seer Eerwaerdighe medebroederen, wil U.E.E. altsamen in de H. bescherminge Godes ende 't woordt sijner genade bevelen, neffens mijn hertgrondelijcke groetenis.

Desen 2 juli 1627 op Labouw. U.E.E. gewillighe Jan Gerritsz Block.

19. Acta en doopregister van de kerkenraad van Ternate. Ternate, 16 april 1626 – 4 juli 1627.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 162, fol. 52-83.

Kerckelicke acten van Maleyen Anno Dom. 1626 april tot Anno Dom. 1627 juny.[198]

Copyen getrocken uut het kerckeboeck van de kerckelijcke pitscharinge[199] gehouden op Ternaten in de stadt Maleyen, beginnende in 't jaer onses Heeren Jesu Christy 1626 in de maentt april, tot de maentt juny 1627, van de dese ondergeschrevene persoonen: Cornelis Jacobsz Wodway[200] sieckentrooster, Abraham Jansz schoolmeester ende ouderlingh, Willem Arisz bottelier ende ouderlingh, Steven de Roos vaendrich en diacon, Jaspar Foppes timmerman en diacon.

Den maentt april ditto 16 heeft een sergiandt genaempt Thobyas Popelier ondertrouw gedaen met een weduwe genaempt Margarita ende heeft een bodt[201] in de kerck gehadt, maer alsoo daer wettelijcke verhinderinghe voorgecommen sijn, soo is 't dat het de voornoemde weduwe aen ons geclaecht heeft dat den sergiant gheen man soude wesen, door welcke oorsacke sij versocht van hem vrij ende ontslaghen te wesen, waerover den kerckenraet bij malcanderen geroepen heb, ende hebben met malcanderen goet gevonden als den sergiant voornoemt eens te ontbieden. Gecomen wesende, hebben hem gevraecht oft sulcx inderdaedt waer was als van hem geseyt wierdt, waerop hij antwoort gaff ende seyde Ja, versocht daerenboven om van de voornoemte weduwe ontslaghen te wesen. Soo is 't dat den

[198] Op het omslag. De opgaaf van gedoopten loopt tot 4 juli 1627.
[199] Bespreking, zie glossarium.
[200] Wodway: Wadway, gehucht in West-Friesland tussen Wognum en Opmeer.
[201] Afkondiging van de geboden i.v.m. een voorgenomen huwelijk.

kerckenraett goet gevonden heeft om beyde haer versoeck te consenteeren ende sijn alsoo met kennisse van de overheeden op 11^{en} meyus 1626 van malcanderen gescheyden.

Uutt name des gantschen kerckenraets Cornelis Jacobsoon, Abraham Jansz ouderlinck, Willem Arisz ditto, Steven de Roos diacon, Jaspar Foppes ditto.

Anno 1626 ady 26^{en} may is hett gebeurtt dat Willem Arissen ouderlinck en Jaspar Foppes diacon haer beyden seer qualyck hebben te buytten gegaen, met droncken drincken alsmede met speelen, ende alsulcx ons voorgecomen is, soo is 't dat wij ondergeschrevene haer hebben ontbooden ende met harde woorden bestraft ende vermaent dat soodanige wercken tot groote ontstichtinghe van Goodes kercke sijn streckende alsmeede tot groote oneere van beyde haer ampt ende persoonen, ende met meer andere goddelijcke woorden aengesproocken. Maer bemerckende grootte berouw end'leetweesen hadden over haer voorgaende sonden, soo is 't dat se ons ondergeschrevene vermaninge in danck aennamen, daerenboven om vergiffenis baaden, met beloftenisse dat se soodanige fouten souden schuwen, ende haer in alles dragen als soodanige persoonen toestaet te doen. Maer om alle ergernisse van het ghemeene volck wech te neemen, alsmede te bethoonen dat soodanige wercken niet en behoorden gebruyckt te worden, soo is 't dat de twee voornoemde persoonen op den 30^{den} mayus 1626 op een middach in de volle vergaderinge sijn affgeroepen ende bekende dat het haer leett was het gheene dat se hadden gedaen, belooffden sulcx geen meer te doen, maer haer in haer ampt ende bedieninghe te quyten gelijck als dat behoortt.

Uutt den name des gantschen kerckenraets Cornelis Jacobsz van Wodway, Abraham Jansz ouderlingh, Willem Arisz ditto, Steven de Roos diacon, Jaspar Foppes ditto.

Anno 1626 den 4^{en} april heeft een Chinees ondertrouw gedaen met een christen vrouw genaempt Jabel van Sergange, welcke Chinees oock beloftenisse deede voor de gantschen kerckenraet als dat hij begeerde een christen te weesen, ende daerop laten doopen ende hem alsoo draghen gelijck een christen betaempt, maer de kerckenraet contrary gesien hebbende als dat den Chinees gants niet en begeerde hem te draghen als een christen, ende hem daerenboven aenspraecken en vraghende wat hij in den sin hadde, waerop hij ter antwoort gaff: om van de vrouw voornoemt ontslaghen te wesen, ende dat sijn genegentheytt niet en streckte tott de christenheytt. Soo is 't dat de kerckenraet met gemeene stemmen goet heeft gevonden om dese vrouw voornoemt van de Chinees te neemen mits condyty dat hij se vrij ende liber[202] sal kennen, ende sijn alsoo met kennisse van de overheytt van malcanderen gescheyden den 12^{en} junyus anno 1626.

Uutt den name des gantschen kerckenraetts Cornelis Jacobsoon Wodway, Abraham Jansz ouderlinck, Willem Arisz ditto, Steven de Roos diacon, Jaspar Foppes ditto.

Den 26 augusty den kerckenraet bij malcanderen gecommen sijnde om een advys nae Macquian te senden aan den eerwaardighen Gerrit Boheem, die aen de kerckenraett versoghte wat hij doen soude met een Japonder welcke een slaeffinne hadde ende versochte daermeede te trouwen, maer de Japonnees een vrouw in de Manilhas hebbende, ende niett weetende ofte doott ofte levendich is ende nochtans dese Japonder alreets 10 jaeren uut de Manilhas geweest ende over de 9 jaeren in dienst van de Hollantse Compagnie geweest hebbende, alsmeede den tijtt van 8 jaeren bij dese slaeffinne heeft geboeleertt, soo is 't dat de kerckenraet met gemeene stemmen goet hebben gevonden aen Gerrit Boheem te schrijven alsdat wij sulcx goet vinden alsdat sij den Japonder soude trouwen, ende is alsoo in de maent van september op Taffasoho getrouwt.

---

[202] Liber (Lat.): vrij.

Noch is meede op denselven ditto van den eerwaerdiechen Boheem aen de kerckenraet versocht om raet ende advys te hebben over een corporael dewelck expres begeerde te trouwen met een weduwe van Tabelolo, daer dese voorschrevene corporael in dienste lach, maer de kerckenraett verstaen hebbende dat dese voorschrevene weduwe noch een man in 't leven hadde dewelcke maer 2 jaer van haer was geweest, ende niet weetende ofte hij doott was maer vermoedende dat hij noch in 't leven ende bij de mooren was, soo is 't dat de kerckenraet met gemeene stemmen goet hebben gevonden alsdat wij niet en connen toestaen om te trouwen, maer dat men se datelijck souden aensegghen alsdat se haer niet en souden vervoeghen om bij malcanderen huys te houden.

Uutt den name des gantschen kerckenraetts, Cornelis Jacobsz sieckentrooster, Willem Arisz ouderlinck, Jaspar Foppes diacon, Steven de Roos ditto.

Den eersten november 1626 heeft de heer gouverneur La Febvre aen de kerckenraet versocht om een goet advys te hebben om goede ordre met de kercke van Batsjan te stellen, alsoo der schrijven was gecommen dat Cornelis Maes kranckbesoecker aldaer overleeden was, ende dat den schoolmeester Hendrick van Hengelen het morgen- en avontgebett bij provisy soo langh deede tott naerder bescheytt. Soo is 't datt de kerckenraet met gemeene stemmen goet gevonden heeft als dat men de plaetse van Batsjan soo lange bij provisy soude becleeden met den Eerwaerdighen Pieter Eyckenburch, dewelcke het ampt van sieckentrooster op het schip de Ghoede Hoop den tijt van seven oft acht maenden provisioneelijck hadde bedientt, ende dat in alle eer en deuchtt, maer door questie die tusschen den schipper ende coopman ende den cranckenbesoecker is gereesen soo is 't dat den cranckebesoecker voornoemt weder van sijn dienst affgesetth is. Soo is 't dat de kerckenraet wel gaern gesien hadde dat hij Pieter Eyckenburch wederom in sijn voorgaende dienst hadde geraeckt, maer d'E. heer gouverneur sulcx niet wilde toestaen, hetwelcke de kerckenraet een quaet genoeghen gaff, alsoo den dienst op Batsjan vier oft vijff maenden moste stille staen, alsoo gheen ander stoff en hadde om de plaetse van Batsjan te becleeden, waer uutt te besorghen stontt om een verwoestinghe in de kercke voornoemt te commen.

Uut den name des gantschen kerckenraetts Cornelis Jacobsz sieckentrooster, Willem Arisz ouderlinck, Jaspar Foppes diacon, Steven de Roos ditto.

Den [...][203] november de kerckenraet vergadert sijnde, hebben met malcanderen goet gevonden als dat men de Mardijckers soude ontbieden die noch in hoerdom met malcanderen saaten, om deselve te beweeghen dat se haer tot hett trouwen sullen begeven. Soo is 't dat wij 10 paren daertoe hebben bewillicht die haer hebben laten trouwen. Voortts soo heeft de kerckenraet bevonden datter twee Chineesen waren dewelcke elck een christenvrouw hadden, dewelcke wij datelijck deeden roepen, en hebben haer gevraecht off sij liever wilden trouwen dan oft sij haer vrouwen wilden verlaten, waerop sij ter antwoortt gaven dat se gheen sin in het trouwen en hadden, ende hebben doen met consentt van de heer gouverneur de vrouwen van de Chineesen genoomen ende in de marinjes huys besteltt. Meede is op denselffden ditto goet gevonden dat men de armen die dagelijcx van ons onderhouden worden met een weynich cleeden souden versien, alsoo wij bemerckten dat sij het noodich van doen hadden. Uutt den name des gantschen kerckenraetts, Cornelis Jacobsz sieckentrooster, Willem Arisz ouderlinck, Jaspar Foppes diacon, Steven de Roos ditto.

Den 26^{en} november 1626 de kerckenraet vergaedertt sijnde om met malcanderen te overleggen wat dat men aen de schoolmeester van Batsjan soude schrijven, alsoo Cornelis Maes kranckbesoecker aldaer overleeden was, ende verstaen hebbende alsdat de schoolmeester Hendrick van Hengelen een acte soude hebben dewelcke d'heer gouverneur ende D. Davidt

[203] Datum niet ingevuld.

Gorisz hem hadde gegeven, welcke acte was inhoudende alsdat den schoolmeester voornoemt den dienst van de kercke in 't geheel soude mogen waerneemen, welcke meede was vermeldende alsdat het met de gantsche toestemminghe des kerckenraets was geschiett, waerover de kerckenraet seer verwondertt was doen sij sulcx gewaer wierden, alsoo se van soodanige acte niet en wisten, maer weleer kennelijck ende openbaer was dat in 't examen van de schoolmeester was beslooten ende goet gevonden alsdat hij in absenty van de cranckbesoecker het avontt- ende morgengebett soude moghen doen. Maer aengaende den dienst in 't geheel waer te neemen, gelijck een sieckentrooster toestaett te doen, en conden wij geenssints onse stemmen toe geven, alsoo hij een onecht kintt was, ende noch daerenboven gheen gaven van Godtt den Heer en hadde ontfangen dewelcke bequaem soude wesen om soodanighen goddelijck ampt te bedienen. Soo is 't dat de kerckenraett aen de schoolmeester heeft geschreven alsdat sij van soodanighen acte niett en wisten, doch niet en connen toestaen dat hij het ampt van cranckbesoecker in 't geheel soude moghen bedienen, maer hett morghen- en avonttgebett soude doen.

Versocht oock meede een copye van de acte voornoemt, daerenboven hem belastende dat hij een copy van Cornelis Maes sijn boecken soude senden, alsmeede de naergelatene pampieren met de eerste gelegentheytt te steuren, om alsoo de kerckenraet van Java daervan te verwittigen. Uutt aller namen des kerckenraetts, Cornelis Jacobsz sieckentrooster, Willem Arisz ouderlinck, Jaspar Foppes diacon, Steven de Roos ditto.

Den 11^{en} february anno 1627 is met de gantsche toestemminghe des kerckenraets goet gevonden dat Jan Gerritsz Block sieckentrooster naer Batsjan souw gaen om aldaer Cornelis Maes sijn plaetse te becleeden, welcke Cornelis Maes voornoemt aldaer overleeden was, ende de plaetse aldaer een tijtt langh leedich heeft gestaen.

Meede is goet gevonden alsdat men een pertij geltt soude eysschen van weeghen de armen, hetwelck d'E. Heer Gouverneur ons toegestaen heeft, ende hebben op den vijffden martty 1627 van den oppercoopman Frans Bruys de somme van 75 rialen van 8ten ontfanghen.

Uutt aller namen des kerckenraetts, Cornelis Jacobsz sieckentrooster, Willem Arisz ouderlingh, Jaspar Foppes diacon, Steven de Roos ditto.

Anno Domini 1626. Den 22^{en} meertt heb ick Cornelis Jacobsz Wodway volcommen last ende commissie gecreegen om te moghen het sacrament des doops te bedienen,[204] ende hebbe dese naervolghende persoonen gedoopt, soo jonge kinderen als volwassen, welcke last ick hebben ontfanghen van den welgeleerden D. Greogory Candidyus, dienaer des goddelijcken woortts op Maleyen leggende op 't eylantt Ternaten.

1. *Den [...][205] april 1626* is van mijn gedoopt een volwassen vrouwspersoon genaempt Elisabeth van Sangaye[206] ende had dese getuyghen: Willem Arisz ouderlinck op Maleyen.

2. Den 13^{en} ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwspersoon genaempt Elisabeth Costa van Bessaye[207] en had dese getuyghen: Jan Theunisz, tamboer op Maleyen.

3. *Mayus 1626.* Den 10^{en} ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Maria Weda van Ternaten. De getuyghen waren deese: Hans Bontingh, corporael op Malleyen.

---

[204] Zie hiervoor, doc. 14, onder punt X.
[205] Datumcijfer slecht leesbaar. Voorgestelde lezing: 7.
[206] Vermoedelijk de kampong Sangadji, op de oostkust van Ternate.
[207] Vermoedelijk (Nueva) Vizcaya, een gebied op het eiland Luzon.

4. *Junius 1626*. Den 7en ditto is van mijn gedoopt een volwassen Chinees genaempt Amos Bruys. De getuygen waren dese: Frans Bruys, oppercoopman van Malleyen, ende Hendrick Harousee, luytenantt, mede alhier op Malleyen.

5. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen Chinees genaempt Jan Roos. De getuygen waren dese: Steven Roos, vaendrager ende diacon van Maleyen.

6. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon, genaempt Magdalena van Calagan.[208] De getuygen waren de marinje van de christenvrouwen genaempt Orssella.

7. Den 21en ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon, genaempt Louwise van Sangy, en had dese getuyghen: Cornelis Jacobsz Wodwaye met Maghdalena, huysvrouwe van Willem Bock, vrijman alhier op Malleyen.

8. *Julyus 1626*. Den 5en ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Elisabeth Jans van Sangy. De getuygen waren deese: Jan Mailliaertt van Franckfoortt met Anna Costa van Ternaten.

9. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Maria. De getuyghen waren dese: Jouan Pange mardijcker met sijn vrouw genaempt Jabel.

10. *Augustus 1626*. Den [...][209] ditto is van mijn gedoopt een kintt genaempt Lucas, ende had dese getuyghen: Lucas mardijcker met de vader van 't kintt genaempt Ionsse mardijcker.

Den 15en ditto is van mijn gedoopt een Tydorees met sijn vrouw met vier kinderen.

11. Eerst de vader, genaempt Louwerens, welcke had dese getuyghen: Domingo Fernando mardijcker met Domingo Perera mardijcker.

12. Ten tweeden de moeder, genaemptt Marttha, dewelcke had dese getuyghen: Cornelis Jacobsz Wodwaye, met Jabel Fernando.

13. Ten derden het outste kintt, genaempt Helena, ende had dese getuyghen: de marinjo van de vrouwen genaempt Orssella met Jabel Fernando.

14. Ten vierden het tweede kintt, genaempt Catharina, dewelcke had dese getuyghen: Camadja een mardijckers vrouw.

15. Ten vijffden het derde kintt, genaempt Gratsia, dewelcke had dese getuyghen: Hendrick Harousee, luytenant, met Domingo Phernando mardijcker.

16. Ten sesten het vierde kintt, genaempt Orssela, dewelcke had dese getuyghen: Jouanna een mardijckers vrouw.

17. *Augustus 1626*. Den seffden ditto is van mijn gedoopt een kint genaempt Conje. De getuyghen waren dese: Pouwelo Pampange[210] als vader van 't kintt met Obbe Adriaens van Linge.

18. Den 30en ditto is van mijn gedoopt een kint genaemptt Machtelt. De getuyghen waren dese: Cornelis Pietersz Kist van Amsterdam, timmerman, met Marya Caly van Tydoor, de huysvrouwe van Jan Hendricx.

19. *September 1626*. Den 29en ditto is van mijn gedoopt een kintt genaempt Pedro. De getuyghen waren dese: Louwerens mardijcker vader van 't kint met Alonso Cardimoso van Cordua.[211]

---

[208] Vermoedelijk Kalagan, gebied op Mindanao.

[209] Datum onleesbaar.

[210] De Pampanger, lid van een bevolkingsgroep van het eiland Luzon (Filippijnen), door de Spanjaarden gewaardeerd om hun militaire capaciteiten, ook door de VOC als soldaten in dienst gemomen. Zij werden gerekend tot de mardijkers. Zie VOC-Glossarium, s.v.

[211] Cordoba, Spanje.

20. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Pontus Siande. De getuyghen waren deese: Jouan de Veege mardijcker met de marinje van de christen vrouwen genaemt Orssella.

21. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een kintt genaempt Maria. De getuyghen waren deese: Jan Malliaertt van Franckfoortt met sijn huysvrouw gen. Jouanna van Sangy.

22. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een mardijckers kint genaempt Jan. De getuyghen waren dese Jan Malliaert met Anna de Costa.

23. *November 1626*. Den 8ten ditto is van mijn gedoopt een kint genaempt Catryna. De getuygen waren dese: Jan Roos een christen Chinees met Maria Moore van Ternaten.

24. Den selffden dito is van mijn gedoopt een mardijckers kint genaempt Domingo. De getuygen waren deese: Martha mardijckers vrouw met de moeder van 't kint genaemt Jouanna.

25. Den 22en ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Louwise. De getuyghen waren deese: Anthony Ventura mardijcker met een christen vrouw genaempt Jouanne.

26. Den selffden dito is van mijn gedoopt een kint genaempt Philips. De getuygen waren deese: Willem Bock met Arriaentgie de huysvrouwe van Juriaen des corporael op Maleyen.

27. *Desember 1626*. Den 23en ditto is van mijn gedoopt een mardijckers kintt genaempt Marttha. De getuyghen waren deese: Anthony Ventura als vader met Catharina Sansely als moeder van 't kintt.

28. *January 1627*. Den 3en ditto is van mijn gedoopt een volwassen Chinees genaempt Johannes Otten. De getuyghen waren deese: Daniël Otten van Amsterdam fiscael over de Mollucquen.

29. Den 17den ditto is van mijn gedoopt het kint van Louwerens mardijcker genaempt Pasquael. De getuyghen waren deese: Joanno Marinje van de mardijckers met Anna de Lima.

30. *February 1627*. Den 28en ditto van mijn gedoopt een kint van de botteliersslavinne genaempt Geesje. De getuyghen waren deese: Willem Arisz ouderlinck mett Maria Jacobs huysvrouwe van Jan Gerrit Block sieckentrooster.

31. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwpersoon genaempt Catharina. De getuyghen waren deese: Cornelis Jacobsz Wodwaye met de huysvrouwe van Jaspar Foppes diacon genaemt Eva.

32. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een volwassen vrouwperssoon genaemtt Ariaentgie. De getuyghen waren deese: Dirck Symons van Amsterdam assistent met de huysvrouwe van Dirck Meursz timmerman genaempt Anna.

33. *April anno 1627*. Den 18en ditto is van mijn gedoopt Anna Jooris, een volwassen vrouw. De getuyghen waren deese: Mr Lucas onderbarbier op Maleyen met een mardijckers vrouw genaempt Anna.

34. Den selffden ditto is van mijn gedoopt een kint genaempt Jan. De getuyghen waren deese: Abraham Hendricxs van Domburch vader van 't kint met Jan Mailliaertt ende Margarita als getuyghen.

35. *Mayus 1627*. Den 2en ditto is van mijn gedoopt een kint genaempt Christoffel. De getuyghen waren deese: Jan Tamboer, Mardijcker, vader van 't kint met Franscisco Tichera ende Susanna Silva als getuyghen over den doop.

April 1626 op Maleyen

1. Den 5en ditto is van mijn getrouwt Michiel Hoffman van Lupsich met Maria Moore van Ternaten.

2. Ditto is van mijn getrouwt Mattheus Rijckaertt van Leyden met Elisabeth Costa van Bessaye.

3. Ditto is van mijn getrouwtt Pieter van Tolou met Orssella de Costa van Tydoor.

4. 13en ditto is van mijn getrouwtt Heertgien Fredes van Sneeck met Elisabeth van Pangaye.

5. Ditto is van mijn getrouwtt Pieter Hendricx van Breeda met Louwyse van Bessaye.

6. Ditto is van mijn getrouwtt Jan Hendricxsz van Medenblick met Marya Caly van Tydoor.

7. 19en ditto is van mijn getrouwt Jan Beu, Mardijcker, met Jabel van Bessaye.

8. Ditto is van mijn getrouwt Reyer Reyersz van Amersvoortt met Louwise Lopis van Mangenado.

9. *Mayus 1626*. Den 10en ditto is van mijn getrouwt Mingel Pigiling, Mardijcker, met Maria Weda van Ternaten.

10. *Junyus 1626*. Den 7 ditto is van mijn getrouwtt Amos Bruys van China met Marya van Bessaye.

11. Ditto is van mijn getrouwt Joan Roos van China met Maghdalena Hamma van Calegan.

12. 14en ditto is van mijn getrouwt Siout Jansz van Oostmeer met Anna Costa van Ternaten.

13. Den 20en ditto is van mijn getrouwt Dirck Symonsz van Amsterdam met Anna Leendert van Amboyna.

14. *Julyus 1626*. Den 5en ditto is van mijn getrouwtt Reynier Gerrits van Kniphuyse[212] met Margarita van Sebouw.

15. Ditto is van mijn getrouwtt Hendricx Roeloffsz van Haerlem met Elisabeth Jansz van Sangy.

16. 12en Ditto is van mijn getrouwtt Pouwelom Castanhey, Mardijcker, met Orssela de Sossa.

17. 19en Ditto is van mijn getrouwt Jan Michielsz van Luyck met Jabel van Sergangy.[213]

18. Ditto is van mijn getrouwtt Bastiaen de Conja, Mardijcker, met Perera van Mangenade.

19. Ditto is van mijn getrouwtt [...],[214] Mardijcker, met Maria van Mangenado.

20. *October 1626*. 18en Ditto is van mijn getrouwtt Albert Coeterman tamboer met Susanna van Mangenado.

21. 25 Ditto is van mijn getrouwtt Jan de Costa, Mardijcker, met Pontus Siando van Mangenado.

22. *November 1626*. Primo ditto is van mijn getrouwtt Francisco Madossa met Francisco Tadja van Mangenado

23. Ditto is van mijn getrouwtt Allonssa Battanjou, Mardijcker, met Jabellette van Mangenado.

24. 8en Ditto is van mijn getrouwt Laurens Commarin, Mardijcker, met Pouwelo van Gappy.

25. 22en Ditto is van mijn getrouwtt Domingo Costa, Mardijcker, met Louwise van Bessaye.

---

212 Kniphausen, in Oldenburg (Dld).
213 Misschien Sarangani, een eiland bij Mindanao.
214 Naam onleesbaar door inktvraat.

26. Ditto is van mijn getrouwt Peeta van Atschyn,[215] Mardijcker, met Susanna Speranca.

27. Ditto is van mijn getrouwtt Allonsso Domingo, Mardijcker, met Louwise van Sanghy.

28. Ditto is van mijn getrouwt Petrus Costa, Mardijcker, met Jouanna van Sanghy.

29. 29en Ditto is van mijn getrouwtt Laurens van Tydoor, Mardijcker, met Marttha van Thydoor.

30. Ditto is van mijn getrouwtt Symon van Bessaye, Mardijcker, met Marttha van Thydoor.

31. Ditto is van mijn getrouwt Bras Comotie, Mardijcker, met Jouanna van Tydoor.

32. Ditto is van mijn getrouwt Anthony Ventura, Mardijcker, met Orssella Tervande.

33. Ditto is van mijn getrouwt Jouanna, Mardijcker, met Maghdalena van Siauw.

34. *December 1626*. Den 13en ditto is van mijn getrouwt Arentt Theunisz cuyper mett Elssequela van Mangenado

35. *January 1627*. Den 3en ditto is van mijn getrouwt Johannes Otten van China met Marya van Macassar.

36. Den 10den ditto is van mijn getrouwt Allonssa Cardinossa tolcqh met Margarita Sandus van Ternaten.

37. Den 24en ditto is van mijn getrouwtt Pouwels, Mardijcker, met Marya van Boutton.

38. *April 1627*. Den 18en ditto is van mijn getrouwt Joris Joris van Amsterdam mett Anna Joris van Boutton wonende op Tolucquen.

39. *Mayus 1627*. Den 30en ditto is van mijn getrouwt Ventura Miranda, Mardijcker, met Jabel Togea van Ternaten woonende alhier op Maleyen.

40. Ditto is van mijn getrouwtt Francisco Tichera, Mardijcker, met Anna de Lima van Sanghy.

41. *Junyus 1627*. Den 6en ditto is van mijn getrouwtt Lourens Costa, Mardijcker, met Valeria Balodja, wonende beyde op Maleyen.

42. Den 20en ditto is van mijn getrouwtt Niclaes een Chinees van Cinsieu[216] met Catrina van Sebouw.

43. Ditto is van mijn getrouwtt Francisco Salvadoor van Sebouwe met Cattrina Gonsalve van Ternaten.

44. *Julyus anno 1627*. Den 4en ditto is van mijn getrouwt Jonas een Chinees van Chincheu met Pasisso van Bessaye woonende alhier op Malleyen.

45. Ditto is van mijn getrouwt Pedro Barany, Mardijcker, met Anna Wassa van Batachina.[217]

20. Brief van proponent Pieter Bonnius aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 11 augustus 1627.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 23.

De welgewensten vreede die alle verstant te booven gaet sij met u, vaederen, broederen ende vrienden in Christo Jesu.

Nae hartgrondelijcke goede toewenschinge der christelijcker welstant, soo en heb ick niet cunnen naelaeten U.L. een weynich mynder groot misnoegen soo in 't ruych wat t'ontwer-

[215] Atjeh.
[216] Chinsieu, Chincheu: Quanzhou, in de provincie Fujian (tegenover Taiwan).
[217] Halmahera.

pen en 'tselve commeniceeren, te weeten dit, hoe dat ick gecoomen sijnde na d'inhout der broederen sendinge alhier in de Molluycces om de sorge der kercke Christi tot haeren wasdom waer te neemen, soo heb ick in den eersten aenvanck derselver al vrij wat moeyte gehat, aen weedersijden, soo kerclijcke als polletycke, omdattet enige wat vreemt docht, nu de moeyten, soo se meenen, gedaen en aen d'een sijde[218] is, dat een ander in plaets gesonden wordt, schijnend als ut haer vel te willen barsten, meenende dattet soude strecken tot vergeetinge haeres arbeyts en tot een anderen vremdens loff, en tot degradeeringe haeres respects halven, terstond[219] hen, in plaets van verheuginge of corachieringe[220] des welbegonnen werck des te beter beijverende, siende dat den Eerwaerdige broederen den voortganck haerder groeyinge van harten soeckt met alle behulpsaemheyt t'assisteeren, selvs ter contraryen bedroeven en de moet laeten sincken, willende liever voor niet na huys vaeren dan hier langer blijven.

Maer soo ick bevinde isset soo meest al gedaen en geëffent dattet in sijn dreck en vuylicheyt bewonden heengeleyt is, en heeft van binnen door d'angelaetene vuylicheyt op veele plaetsen beginnen te sweeren en in een stanck uytgebarsten, die luyden aen den andren gebonden sonder eens te sien oft 't deugen sou oft niet, en in sulcken dommicheyt opgenoomen en ontfangen en slaepen geleyt, dat se alle sijn gelijck oft hen noyt van gheen Christendom en hadden gehoort noch gesien, datter bij veelen schand van naa gesproocken wort dat men 't H. sacrament des doops bij ons soo gering en onweert acht, dat men het gelijk die van 't pausdom als domme verstandeloose cloeken toe-eygent. Niet dat ick dit aenwijse om te willen seggen dat hij sijn devoyr niet gedaen soud hebben, want hoe iemant can veerder reycken dat sijn armen lanck sijn. Maer dit wil ick er alleen bij seggen: hoe can hiervan iemant oordeelen datter al effen wech en claer baen is, daer de heelplayster oock op de rooff[221] geleyt is?

Doch dit exaemen overgeslaegen en tot verbeet'ring des binnenste gekeert. Ick hoope met Godt de voorste[222] datter een suyvere wonde af gemaect sal worden en tot een gesonde opwassinge gebracht, hoewel ick den taal niet en can. Ick heb Abraham[223] bij mij, die se wel can en al redelijc toegenoomen heeft (terwijl hij in dienst geweest is) in de theologye, en is neerstich, godsalich en bequaem, modest, nuchteren man. Alles sal wel gaen soo de gouverneur maer wel wil en den wasdom bemint, gheen schijn van tegenstaen betoont, waervan ick wat sou connen seggen, maer sluyten het op tot dattet ('twelck Godt verhoede) sich hooger opdoet. Altijt dit seg ick den broederen, soolang hij hier in de Moluccas is en sullen de dienaeren in gheen aensien sijn. Doch getrooste mij dat die d'eere bij Godt soeckt, sijn doen in respect[224] sal doorbreecken, als de claerheyt der sonne de dicke donckere wolcken doet, en, tot spijt van Saul, den lof Davits niet alleen in 't gemeen maer van sijn eygen soon verbreyt worden.[225]

Ondertusschen versoeck ick in alle ootmoet op de broederen om mij te meer te coeraesieeren[226] en voort te doen gaan in d'oefening en begonnen studie, mijner toch te willen gedencken in het broederlijc versoek D. Adryanus Smouttus[227] minister dat hij met last des kerckenraets van Amsterdam aen den presente broeder Dommine Justus Hurnius en der

---

218 Aan kant is, voorbij is.
219 'Halven, terstond': onzekere lezing.
220 Bemoediging.
221 Roof, wond(korst).
222 Onzekere lezing.
223 Abraham Jansz. Zie hiervoor, doc. 12, 14, 19.
224 'Doen in respect': onzekere lezing.
225 Door Jonathan, zoon van Saul, die vriendschap sloot met David; 1 Samuel 19 en 20.
226 Courageren, aanmoedigen.
227 Adrianus Jorissen Smout, predikant te Amsterdam 1620-1630. Zie *BLGNP* I, 351-352.

broederen in 't gemeen heeft gedaen, alsoo bij expriëntie hebben bevonden het meriteeren derselver, in mij. En soo niet, dat sij dan toch dit voor mij gelieven te versoecken aen de E. Heer Generaal dat ick in mijn tractament, 'twelck maer 6 realen 's maents is, neffens andre proponenten mochte getracteert werden. Eenen Rogier in Amboyna[228] heeft er 12, ende 7 cannen wijns, eenen Nagel in Banda[229] heefter 10, soo ick op Amboyna verstaen heb, en oock wat rantsoen rijst. Wijst aan dat men ons maer tracteeren sal neffens een sieckentrooster, maer in 't stellen der lijst der rantsoenen sijn se mett stilswijgen vorbijgegaen, derhalven noch blijven staen op haeren ouden gront, naemelijck d'onbesorchden cost. In dit versoeck ick om te minder mij met de lichaemlijcken nootdruft behoeven te becommeren, want mij datselven gheen profijt en doet in 't neerstich gehouden betrachten mijns ampts-halven. Dit doende sal mij selven verplicht gehouden sijn ten dienst der broederen waer ick in can ofte mach, te meerder omdat ick sie haere christelijke gewillige onderlinge dienstbaerheyt tot voorthelping der tedere leeden ende spruyten.

Sluytende mijn voorstellinge, wensch ick de eerwaerdige vergaderinge de rijpe begnaedinge des Heeren toe, ende recommandeere mijselve in haerlieden goede gunste en gebeede tot Godt.

Datum in Malleyen den 11 augustus anno domini Christi 1627. Pieter Bonnis proponent op Malleyen. U.l. in alles wat ick vermach.

21. FRAGMENT UIT EEN VERSLAG VAN COMMISSARIS GILLES SEYS BETREFFENDE DE MOLUKKEN. Batavia, 15 september 1627.
NA, VOC 1091, fol. 210v-212v.[230]

– – –

Alle dese plaetsen ofte comptoiren sijn altsamen besedt met voorlesers ofte schoolmeesters die de gebeden dagelicx doen, te weeten: Op Maleyen is een proponent nu jongst met 't schip Orangie aldaer gecomen,[231] die des sondachs het evangely de gemeynte voorpredickt, dat seer wel ende met behoorlicke eerbiedicheyt toegaet, alwaer alle de soldaten en de andre compareren, ende ontrent 30 à 40 soo Duytse als Mardijckersvrouwen, maer geen Mardijckers selve, alwaer dan eenige gebeden door een schoolmeester in 't Malleys hun mede voorgelesen wert. Dit geschiet eens ter weecke.

Maer 't onderhouden van de schoole gaet heel slappelijck toe, somwijlen sijnder 5, 6, ende oock bij wijlen 10 kinders, ende altemet geen kinders die school willen comen, naer de humeuren van de ouders van de kinderen ende oock van de schoolmeesters selve. Op mijn arrivement op Malleyen en wiert er geen schoole gehouden, ende op mijn vertreck wasser een schoole van 10 kinders, mits sij eenige van Macqian daer ontbooden hadden. Oock soo en dunckt mij niet dat de schoolen hier veel om 't lijff hebben, oock en can niet bevinden dat daerdoor eenige vruchten voor ons schier ofte morgen te verwachten staet, doordien het altesamen kinderen van de Mardijckers sijn, dat een t'samengeraepte natie is, van de Spanjaerden overgecomen, die soo licht weer gaen als se comen, als haer eenich miscontentement geschiet, alsoo 't geen naturellen van 't landt en sijn daer se gebooren sijn,

[228] Rogier Hendricksz, proponent.
[229] Dirk Jansen Nagel, 1624 te Banda tot proponent bevorderd, aldaar overleden.
[230] Dit fragment is afkomstig uit het verslag van Gilles Seys over de steunpunten van de VOC in de Molukken (Ternate, Makian en Batjan), dat volgt op het hiervoor genoemde verslag over Amboina (zie deel I-1, doc. 34). Zie ook: Commelin, *Begin ende Voortgangh*, II 15e voyagie fol. 186-187.
[231] Petrus Bonn(i)us, zie het hiervoorgaande document.

noch lant noch sandt hebben, gelijck die van Amboyna ter contrary doen, die ingebooren, ende hun landen niet lichtelijck sullen verlaten, daer wat meerder oochmerck op is.

Op Mackian en wort nu geen schoole gehouden doordien geen meer als 3 à 4 kinderen en compareeren, doch worden alle dage tweemael de gebeden op Nofficqia ende Taffasoho gedaen, ende des sondachs met alle eerbiedicheyt een predicatie een ygelijck voorgelesen wordt, ende daernaer voor de vrouwen eenige gebeden in 't Maleys. De Mardijckers en comen niet ter kercke, seggen dat se een heele weeck wercken moeten, ende den sondach van noode hebben om den cost te soecken, wat hout ende bamboes te halen om hunne huysen te maecken etc. Maer 't beste dat hiervan te geloven is, en begeeren daer niet in te comen, doordien sij der niet seer devotich in en sijn noch de Maleytsche voorlesingen niet wel verstaen connen.

In Batsian worden de gebeden, eer der yemandt uytgaet, boven op het fort naer behooren gedaen, en sondachs oock de predicatie voorgelesen, daer weynich meer als onse eygen natie bijeen comt. Hier staet wel naer de gelegentheyt een fraye kerck, maer daer en wordt des sondachs den dienst niet in gedaen, doordien voorheenen de Labouas geconspireert hadden des sondachs in de kercke op sijn onversienste den onsen onder de predicatie te vermoorden,[232] daerom de gebeden op 't fort gedaen worden.

Hier is mede een schoolmeester, maer en heeft door verlopen van de Labouwers niet meer als 4 à 5 kinders, sulcx dat de schoolen hier in de Molucqos niet veel te beduyden en hebben ende den gouverneurs geresolveert is den schoolmeester daer vandaen te lichten, om costen ende moeyten te versparen. – – –

Actum in 't schip Orangie ady 15 september anno 1627. U.Ed. dienstwilliche dienaer Gilles Seys.

22. Acta en doopregister van de kerkenraad van Ternate, bezorgd door proponent Pieter Bonnius. Ternate, 22 augustus 1627 – 14 maart 1628.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 162, fol. 31-50.[233]

Copy uttet kerckeboeck van Malleye, eenighe dier notabelste dingen voorgevallen sijnde bij D. Pieter Bonnius tijtt en opsicht.

't Gheen gepasseert is tusschen may 22 anno 1627 en aug. 12 'tselve jaer hebben wij Ulieden met het schip Orangien geschreeven,[234] soodat dit alleen vervat sommigere die anno 1627 aug. 12 passado sich toegedraegen hebben tot december 12 desselven jaers.

Den 22 augusti anno 1627 hebben wij den vaendrich Steeven de Roos nae rijpe diliberaetie, en vereysch der saecken, hem van de bedieninghe sijns dyaecconschaps voor de volle gemeente ontslaegen en vrij gestelt, mits voordraeginge sijns fauts, te weeten, sijn verlooping in vechterij teegens meester Antooni, de barbier, sijnde oock daerover van de magistraet gecondemneerdt in 2 maenden gaedgie en versonden op een minder plaets. De voortgaende oorsaecken tot dit werck waeren deese omstandicheeden, 1. dat den kerckenraet, oft dienaeren, hier al vrij wat susspect waeren, en noch also wat heen gehouden wordt bij sommighen voor een wissiewastie, als hebbende niet veel om 't lijff. Om dan te toonen dat wij

[232] Zie over deze conspiratie fol. 196r-197r van Seys' verslag.
[233] In deze tekst is het onbepaald lidwoord 'een' veelal gespeld als 'en'. Ter wille van de leesbaarheid van de gecompliceerde zinnen is dit gestandaardiseerd op 'een'.
[234] Hiervoor, doc. 20.

onse fauten wel conden sien, en oock niet sochten te verschoonen, en dewijlle hij oock meer en meer tot den dronck verviel, soo cond 't van ons niet sonder groote cleynachtinge soo laeten heen sloeren hebben, maer mosten daerin voortvaeren; 2. ende omdat hij tot gheen bekenttenis van misdaen te hebben en wilde coomen, veelmin tot berou; 3. en oock seer hartt anstondt tot d'ontslaeninge deesere sijne bedieninge, seggende opentlijck uut: ick wilder van ontslaegen sijn oft sal mij self ontslaen, sijnde oock van ons gedaen met eene afcondinge, sonder dat wij 't driemael deeden, omdat sijn vertreck soo haest opquam en om deesere reedenen al niet cunnen verwacht en hebben de meede-stemminge der E. broederen van Battavia.

Uut aller naem des kerckenraets, Pieter Bonnius proponent et preses.

Anno 1627

October 5 heeft eenen vrij Mardijcker genaemt Francisco Ternaaten, hebbende eenen langen tijt met sijn slaevin, 8 oft 9 jaer, in hoerdom, concobijnaetschap geseeten en nou om die oorsaecke, na lange patiënteeren, hem die ontnoomen, dit vercreegen bij de E. Heer gouverneur[235] dat hij se vercochte, en dat aen de Compangie, de gouverneur hem 60 realen van achten daervoor geevende, en dat om reedenen die ons d'Heer gouverneur gaff, ten 1. omdat se met een ander, tewijl hij se gehad sou hebben, te doen sou gehadt hebben. Doch soo hij seyt en 't waer soo, sou hij hem selffs oock al vrij kennen oft dat hij nae datum niet weer sich met haer oyt had vereenicht. Ten 2, omdat se (nu siende dat hij se geern quyt was, vercocht, maer door noot gedrongen (moeten se trouwen of vrijlaeten) teegen last[236] toestaen haer te trouwen) weygertt haer sijn getroude vrou te sijn. Ten 3, omdat hij een armen bloedt is, soo sijn E. seyt. Sijnd reedenen die alle vroome rechters hen behoorden t'schaemen voort te brenghen, waerover wij hem (sijn E.) soo verre brochten dat hij moste bekennen, soo men de H. Schriftuere soude volgen dan niett wel weesen mochte (och dat christelijcke rechters sulcx durven bekennen en contrary doen), heeftet hem evenwel geconsenteert en gedaen als booven verhaelt, 'twelck wij daerna verstaen hebbende, hem sijn E. noch geern eens te spraeck geweest op hoope dit noch in tijts om meer andre diergelijcx neffens dit te voorcoomen, soo 't meuglijck waer, maer hij sieck geworden sijnde en mochtet niet weesen, hebben wij 't beslooten schriftelijck te doen, luydende als volcht.

Copy[237]

Een christelijcke clachte der kercklijcke dienaeren hier op Mallayen aen haere beschermheer en voorstander, d'Edele Heer gouverneur en directeur Jacques Lefebvre.

Nadien 't een soone geoorloft is sijn poover tractament sijn vaeder en moeder te kennen te geeven, end' een voesterkint met traenen d'ontbeeringe sijns voetsels sijnder voestermoeder bekent te maecken, soo is 't dat wij van gelijcken 't onse naer onse schuldige plicht aen U.E.E. oock alsoo sijn doende, als dewelcke hier in noott, droefheyt, angst en swaericheyt gheen naeder hoope noch troost en heeft dan onder U.E.E. sijn vleugelen der bescherminge.

Achtervolgende onsen dienst en beroepinge soo van God als der menschen tot bedieninge des godsdiensts, soo is 't dat eenen vrij Mardijcker, Francisco Ternaaten, die in hoerdom heeft geseeten, ons daerin wel de meeste moeyte en sporling[238] heeft angedaen, en dat onder anderen met trotsich snorcken en spijtticheyt teegen alle reedelijcke en godlijcke

[235] Jacques le Febvre.
[236] Tweede lezing: lust.
[237] In margine: 'October 5. Protest des kerckenraedts.'
[238] Twist.

aenspraecke, passende niet meer op onsen last, dienst en seggen dan de wint die der waeyt, seggende meer dan eenmael: ghij meucht doen wat ghij wilt, ick sall se niet trouwen, noch verlaeten. In welcken gevalle ons, die d'E. Heer van God verplicht sijnde met sijn macht gehouden is de hantt te bieden, terwijlen dit is streckende tot groot vercleyninge, ja een eyndelijcke onderganck derselvere godlijcker eer en aensien en tot bespottinge der vreemde, onsere religgies-halve, dat wij se soo armelijcken tot haerder bloeyinge en boovensweevinge onderstutten en dat de dienaeren derselvere hen moeten schaemen dat se als kind'ren in sulcken aensien schijnen te sijn, wiens werck en doen, als 't al om comt, niet van 't lijf en heeft als de wint, doende sich gelijck een godlijcke ordeninge wel costelijck op, maer als d'alderonweertste moetet verdwijnen.

En nadien wij om d'E.E. Heers willen hem (Francisco) meer dan de godlijcke stricte wet toelaet (die geen utstel van tijt en geeft den openbaeren grouwlaers) hebben verdraegen, en aengesien eenen langen tijt sien dat al om dat wij hoopten nae ons utterste gedaene devoyr van U.E.E. een goetgunstigere hantbiedinge t'onswaert te verwerven, niet alleene tot stuyttinge sijns hoerdoms, maer oock hem, tot een rechtveerdige vergeldinge sijns opstinaeticheyts 't sij of in dit, of iet anders sijner, niet meer te verschoonen dan de godlijcke ende menschlijcke wet vermach, opdat of hij of andre in desulke meer voorvallicheeden niet gestijft werden wel gedaen te sijn. Maer och Godt! Het eynde nu becoomen hebbende, tot vergeldinge onsere smaet draegende lijttsaemheytt en over ons godlijck protest, aen d'E.E. Heer nu corteling 's aevonts gedaen, waerende gevondeert op godlijck en menschlijcke reeden, worden wij noch in onse saecken als vuyl geschout en onrecht te sijn, ende de sijne (strijdende teegen alle godlijcke wetten en menschlijcke vindinge, dat eener sijn eygen vleesch en bloet mach vercoopen, 'twelck hoewel 't nu noch hem (Francisco) niet in sijn gewissen en cnaechtt soo sal 't nochtans niet naelaeten hem t'sijner tijt t'overtuygen, alsoock dergeenere die hem daerin conden stuytten, tot sijnere te mindere beswaringe, en haer selfsquyttinge) wordt daerenteegen goet gevonden.[239]

En oft sij hem niet wilde trouwen, maectet dat te niet datse sijn vleesch en bloedt niet soude sijn? Oft is hij te weerdiger omdat hij ons soo wat meer als and're moeyte, onrust en smaet heeft aengedaen, dat hij wordt gerechtveerdicht in sijn versoeck en wij daerenteegen, gevondeerdt op goede fondamenteele redenen, voor onrecht geoordeelt? Och Godt, waer sijn wij toe vervallen dat wij d'oorsaecke van Gods ondraegelijcken toorn tot onser aller onderganck dus over den hals haelen, 'twelck ontwijflijcken sal volgen, als oock de discoracieringe ons, uwer E.E. onderdaenige dienaeren, haers ampts halven, indien sijn E. hem tot voorstandt van Gods kerckx eere niet anders en toone. Soo is 't dat wij om dit alles te voorcoomen, seer instanttelijck (neffens dit ons beklaech) versoecken aen sijn E.E. discreetie (in getuyge voor Godt), ons toch in alles wat recht is toegedaen te sijn, gelijck wij ons verclaeren tot sijn Ed. Heers tijdlijck en eewich welvaeren.

Sluyttende wenschen sijn E. te sijn en blijven in de godlijcke genaedige protextie en ons allen aemen.

Gedaen op Malleyen in de kercklijcke vergaedringe onses Heeren Jesu Christi, den 5 octob. anno 1627. Ut aller naem des kerck-raets, Pieter Bonnus proponent et praeses.

Wij en hebben noytt hier eenich bescheytt op ontfangen.

Den 1 november. Nadien de kennisse des christendoms hier onder d'onduytschen seer gering is, en dewijlle het ons soo van God als d'Heere Meesters op 't hoochste gerecom-

[239] De hier gegeven tekst en interpunctie van deze alinea zijn een poging tot interpretatie van de gecompliceerde zinnen in deze passage.

mandeertt is na ons utterste devoyr dit selve te voorcoomen, en nae de weynichte der arbeyders – ick hier alleen sijnde en Abraham Janssen neffens mij als schoolmeester en bij provisie sieckentrooster, hebbende genoch te doen: 1. 't school waer te neemen, 2. 't avondtgebedt 3, den Malleyschen dienst sondaechs, en d'ouderlinck Willem Aerentsen met sijn botteliersampt, Dirck Heyndricksen dyacon met sijn sieck-huys, dewijlle sijn mede-helper, Jan, door sieckte hem begeeft, en ick oock de spraeck niet en can, soodoende hierin weynich doen cunnen ten waere ons een maringio tot behulp wierde vergunt – dit met den and'ren rijpelijck overgesien hebbende, beslooten wij aen d'E.E. Heer Gouverneur sulcx te versoecken, 'twelck oock gedaen wierde, en daetelijcken verkreegen dat wij omsien souden nae een bequaem parsoon onder d'onduytschen, maer gheen duytsman, omdat se van een onduytschen, haers eygen naestie, beeter verstaen souden, soo sijn E. meende, en die een paer maenden probeeren eer hij ten vollen aengenoomen wierde, en daervoor nae behoor gegaedieerdt, 'twelck alsoo geschiet is van ons, en hebben na alle ondersoeckinge gheen bequaemer hiertoe cunnen vinden dan eenen soldaet alhier met naemen Diego Monius, een Pampanger, cunnende Spaens, Pampangers, Tarnataans, Malleys, sijnde bij de Spangiaerts een maringio geweest, soo hij segt, dewelcke wij daertoe bewillichden, en d'E.E. Heer Gouverneur voorgedraegen, was hyer met dien in tevreeden, soo hebben wij sondaechs den 7 ditto d'onduytschen alle in de kerck doen coomen, hebbende afgecondicht als dat hij maringio van de kerck sou sijn, en hoedaenich sijn ampt, daerop hun allen ut Christi naeme deesen selven gerecommandeerdtt, en bevoolen hem in sijnen last te gehoorsaemen.

Ut aller naeme des kerckeraets, Pieter Bonnus proponent et praeses.

November

Den 8 november is eenen Mardijcker, genaemt Steeven van Sambali,[240] met deese boovengenoemde Franciscossen geweesene slaevin en bijsit voor ons gecoomen om ondertrou te doen. Soo vraegden wij haerlieden hoe: of se als vrij vrou sou trouwen, oft mits vrij-coopinge van de Compangie. Seyden se: w'en weeten 't niet, 'twelck wij hun utstelden tot 's anderdaegs, en sijn ondrentusschen gegaen bij de Heer gouverneur, verneemen der nae, om de luyden niet verstrickenderwijsse aen malcander te helpen sonder voorslaegs te weeten hoe, en daernae alsse vast waeren, commende 'tselve dan anders te verstaen alsse gemeent hadden, en dan door berou en misnoegen hun over ons beclaechden dat wijsse daerin niet voor geweest en waeren, oock om ons onbesmet te houden een saecke niet te schijnen t'approbeeren en voor goed kennen die onreedlijck was en oock te vooren van ons vals geschout, mits die toe te laeten en deurpasseeren, daer men se als een trouwen herder toestaet, en schuldich is met alle reedelijcke practycquen te verhindren, en dat meest als 't enichsins aen sijn bedieninge, ja, neen, hangtt. Waerop sijn E. ons ter antwoord gaff: 't en gaet u niet aen, ghij hebt u daer niet mee te moeyen, trout ghij se maer. Waerop wij hem antwoorden: soo en gaet ons de saeck des houlijcx, t'trouwen, t'scheyden en de mateery derselver niet aen. Daer wij nochtans meenden, Jae, en dat soo wij 't met sachticheyt cunnen utvoeren, sonder hardicheytt te gebruycken ons alleen nae d'acte tal 8,[241] maer soo der meer dan 't selve eenige strengicheyt moet sijn, ja soo moet hij ons nae sijn schuldige plicht de handt bieden. Derhalven heeft hem sijn E. in ons ampt gesteecken, en sal hij dan noch daerenbooven seggen, t'en gaet u niet aen? Ten andren, oft hem Gods woordt met alles derhalven in sulcx niet had te bemoeyen. Ten derden, waerom hem D. Candidius dan met sulcx had gemoeyt, als blijct bij 't kerckboeck eenen vrijman Jan Michielsen, willend oock sijn bijsit vercoopen, waster D. Candidyus in tijts daer voor dattet niet en geschieden. Waerop hij ons ten antwoord gaff, ghij liechter aen, in presentie een deel van sijn volck,

[240] Zambales, in het westen van het eiland Luzon (Filippijnen).
[241] Volgens artikel nummer 8, zie hierna.

dienaeren, en begonde mij met veel schelt-woorden te schandiliseeren: dat ick geen eerlijck man en was, niet dan onrust en socht, en dat hij iet van mij wiste dat hij mij noch sou in d'oogh doen druypen. Vraegende hem wattet was, seyde 't is genoch dat ick 't weett en dat Candidyus alle dingen altijt in sijn handen gestelt had. Somma, 't bleef daerbij dat ick se se niet trouwen wilde soo lang het soo stont, noch niemand in de Molluccas, oft d'opsicht most mij, en de kerckeraet haer authoriteytt benoomen worden.

Ut aller naem des kerckraets, Pieter Bonnus praeses et proponent.

Omtrent den 18 november hebben wij geresolveertt en beslooten aen sijn E. te versoecken oft wij de Mardijckers des Compangies, meede als de vrouwens, tot het cattichiseeren en oefeninge des christelijcken vondaments mochten in de weeck crijgen, elck eens in de 14 daghen een halven dach, want het doch reeckenen dienstarbeyt voor de Compangie, en sondaegs nae den dienst haerselven soo in 't bosch ofte andersints wat moeten versien, hebbende in de weeck geen tijt, door 's Compangies dienst, en oock sijnde de heele weeck soo gebonden. Soude men, seggen se, sondaechs dan niet wat oorloff om bermayen[242] hebben? Soodat wij soo wat aenlockingen moeten gebruycken, hoewel om haer eygen provijtt, 'twelck sijn E. Heer gouverneur voorgedraegen wierd. Hij daetelijck toestondt, maer begeerde dat men 't sou wachten bij der handt te neemen totdat het schip den Aerontt weer van Battatsina soud gecoomen sijn, daer se wel halff mee op waeren.

Ut aller last des kerckeraets, Pieter Bonnus praeses et proponent.

December

De 6 december, om de daeglijckse abuyssen die haer soo nu als dan tusschen d'overicheytt en ons opdoen aengaende kercklijcke saecken soo 't meuglijck is te voorcoomen, soo is 't dat wij geresolveerdt hebben schriftelijck sijn E. eens aen te spreecken, omdat hij mondelingh seer haestich en oploopende is, hoe hier des kerckx recht en preveliggie bij d'overicheyt wordt verstaen, hoe 't is, hoe verre sij strect, en oft se oock onder de haere staett.

Copye

Eerentfest, wijse, veersienige heer, onsen heer Jacques Lefebvre, raet van Indiën, gouverneur, directeur over d'eylanden in de Molluccas.

Een ootmoedich, schriftelijck versoeck is 't dat wij aen U.E.E. sijn doende, om 'tgheen wij voorstellen, soo verre wij iet bij sijn E.E. vermeughen, daervan dan ons sijnen wille gelieve te verclaeren: Ten 1. oft niet alle dingen, questiën, verschillen en saecken de kerck angaende ofte godsdienst onder 't oordeel des kerckeraets behoordt opgenoomen, overwoogen, ja de heele kercklijcke acten en jurisdictiën geadministreerdt, geregierdt, afgedaen en utgevoerdt te werden?

Ten 2. of 't een ieder, om eenighe der kercklijcke saecken sij 't oordeel over hem coomende te hebben, niet gehouden is, en sal sijn, te moeten submiteeren en volgen haere resollutie en utspraeck, nae haere jurisdictiën, soo verre hij een christen is en onder de jurisdictie van U.E.E. staet?

U.E.E. gelieve ons hierin sijn gevoelen toch te communiceeren, en antwoordt met den eersten hier op geeven ofte hij 't approbeere en voor goed kenne, gelijck 't in alle christelijcke, gerefformeerde republycquen, dat een ieder 't sijne waerneemt, soo politycque als

[242] Bermain (Mal.): spelen, vrijaf hebben.

kercklijcke persoonen, en gelijc 't ons oock opgeleytt is, beyde van d'E.E. Heer Generael en sijnen raedt alsoock d'eerwaerdige kercklijcke vergaederinge op Battavye.

Reeden deeses versoecks is, omdat wij quaelijck ronduyt weeten hoedaenich d'E.E. Heers gevoelen hiervan is, en oversulx meenichmael bedutt oft men 't aenvatten sal oft niet, om dan een seeckere grondt te hebben, alsoock opdat wij ons in 't onse onse consiëntie nae behooren moogen quytten en ontlasten, meede om te voorcoomen eenighe beschuldiginge die men ons, oft hier oft hiernae, mocht opleggen van ofte te verre gegaen geweest te sijn, ofte te nalaetich en versuymich in 'tgeen ons vertrout was. Soo gelieve dan de d'E.E. Heer hem ons hierin niet schreett te houden, maer dit ons versoeck met een sachtmoedich insicht t'ontfangen, en onse swackheyt met een meedoogende utspraeck te gemoete coomen, oft, anders sijnde, is 't belachlijck den naem van een kerckenraet te voeren, ja onnoodich datser is soo der gheen vast bekende wech, noch jurisdictie, bedieninge en utvoeringe bij sijn, soo verre haere paelen strect.

Datum Mallayen den 7 december anno 1627 in de statt Malleyen, op Ternaeten in de kercklijcke vergaedringe Christi. Ut aller naem desselven, onderstont: U.E.E. seer onderdaenigen dienaer en dienaren, Pieter Bonnus praesis et proponent, Abraham Jansse, Dirck Heyndricksen.

Den 7 december, deeses selven daegs, hoorden wij van Willem Aerentsen d'ouderlinck, tot onser grooter droeffenisse, dat hem de fiscael t'saevonts buytten in een harbergh met andre officieren had vinden toppen om gelt speelen, en van hem neffens d'andre binnengebrocht en in boete van 2 maenden gaedgie geslaegen, waerover wij hem 's donderdaeghs den 9 dito hebben ondervraeght, hoe, oft soo was, bekende jae, en belasten hem sijnen dienst op te schortten, tot naerder bescheyt. In de kercklijcke vergaedringe Christi op Malleye. Ut aller naem desselven, Pieter Bonnus praeses et proponent.

Den 8 dito heeft sijn E. Heer gouverneur, den raet vergaedert sijnde, dit ons boovenstaende versoeck met hulder oversien en 2 ut den raet, d'een Sr Pieter Waegensvelt d'ander Sr Daeniel Otthen viscael, bij mij gesonden, en mij mijn commisie te vordren om bij den raet oversien te werden. 't Welck geschiet sijnde, sijn E. schriftelijck op ons booven versoeck antwoordende, heeftet met mijn commisie mij gesonden door die 2 voorgenoemde parsoonen, en laeten seggen dat wij hem schriftelijck 't voorgaende breeder ontwerpen souden, en dat sijn E. verwondert was van sulcke vraegen, off hij 't oyt anders betoont had. De copy sijns briefs luyt dus:

Antwoordt op de boovenstaende vraegpoyncten door den proponent Pieter Bonnus ut den naeme des kerckeraets op den 7 december anno 1627 aen d'Heer Jaccques Lefebvre, raet van Indiën, gouverneur en directeur over de Molluccas, overgeleeverdt.

Op 't 1, dat hij sich noopende 't ghunt moveerdt van de kercklijcke acten, jurisdictiën, regieringe, administraetie en utvoeringe van dien watt breeder verclaere, alsoo sijn E. niet weet wat daermee voorheeft.

Aengaende 't tweede, waerin mentie maect van 't opsicht, oordeel, submistie, resollutie, uutspraeck ende jurisdictie in kercklijcke saecken, behoordt alsvooren breeder openinge te doen.

't Derde, daerin seght dat een ieder 't sijne, soo pollitycque als kercklijcke parsoonen, waerneeme, werdt genoechsaem, gelijck als andre saecken dies angaende, in d'acten der kercklijcke vergaederinge in den jaere 1624 tot Batavia gehouden, gedocceerdt,[243] daeraen

[243] De Bataviase kerkorde van 1624 (tekst in deel IV van deze uitgave).

sich sijn E. refereerdt, die nae geleegentheyt en vermoogen getracht heeft dat achtervolcht werdt, gelijck sijn E. alsnoch gesint is te doen, weshalven grootelijcx verwondert van soo ongerijmde vraechpuyncten.

Actum Malleyen op Ternaeten, den 8 december anno 1627. Jacques Lefebvrre.

Den 9 dito met den andren d'antwoorde des E.E. Heer gouverneurs overgesien hebbende, en niet aengesien ons versoeck dan claer genoch was om hem verstaen te doen gheeven wat onse meeninge was, soo hebben wij 't nochtans beslooten hem noch eens schriftelijck over 'tselve weer aen te doen, omdat hij 't van ons vordert, en 'tselve seyt niet te verstaen ofte niet oyt contrary getoont heeft.

Copy als volcht

Eerentfeste, wijsse, versienige, seer discreete heer onsen Heer Jacques Lefebvre, raet van Indiën, gouverneur en directeur over de Molluccas.

Hoewel wij bereyt sijn alle misverstanden en onheyllen, 't sij ofte door ons ofte sijn E. ofte andersints bijgecoomen, in 't goede te neemen, soudende sulcx wel moeten doen van onsen vijandt iets te lijden en Godt voor hem bidden t'sijner saelicheyt, hoeveel te meer van hem die in de plaetse Gods sorch over ons is draegende, onder sijn vleugelen der beschermingh ons bevrijt, soo is 't nochtans om reedenen, dat wij niet hebben cunnen naelaeten sijn E. met een lettertien noch eens te besoecken, omdat wij met open deuren, soo veel als in ons is, te wandelen soecken. Cunnen derhalven voor sijn E. niet verhoolen houden waerdeur wij tot vertwijflinge sijn gecoomen om sulcx te moeten vraegen, oock omdat sijn E. breeder oopeninge van ons over 'tselve begeerdt.

Sijn E. verclaerdt, niet weetende noch verstaende wat ick (daer onser aller meeninge is) met sulcke woorden voor hebbe, en nochtans op 't laetste sulcke vraegen oordeelt ongerijmt te sijn, dunct ons vreemt, naedien sijn E. voor bekent, onbekent te sijn 'tselve. Meent sijn E. in de form en maniere van spreecken, oft termen, iet ongerijmpt te sijn, soo weete doch sijn E. dattet ons om gheen woordenstrijtt te doen is, en oock dat wij gheen nuwe maniere van spreecken daerin anders opgevolcht sijn, want onse voornaemste godsgeleerden sulcke deurgaens sijn gebruyckende, selffs in 't Duyts.

Al is 't in den sin, dat wij iet gevraecht souden hebben daer wij gheen reeden toe souden hebben gehadt, gelijc 't sijn E. schijnt alsoo te meenen, daervan wij haest, 'tsij dan oft schijnlijcke oft eygentlijke oorsaecken sullen toonen.

Ten 1. sijn E. is wel indachtich van onlangs dat wij reeden hadden, van Jan Michielssens geweesene bijsit, als dat hijsse had willen vercoopen, en D. Candidyus hem daer mee moeyden, als dat hij sulckx niet behoorde te doen, daer sijn E. mij op antwoorden dat icker aen loogh, maer dat D. Candidius alle dingen altijt in sijn E. handen had gestelt. Wat wilden sijn E. daer anders mee te kennen geeven dan dat wij oock soo behoorden te doen, en volgens dien gheen dingen bij ons behoorde afgedaen te worden teegens het achte ende twaelfde artyckel.[244]

Ten 2. heeft sijn E. (aengaende de saecke van Francisco en sijn bijsit) opentlijcke omstootinge onses diensts getoontt, naedien wijsse beveelden, ut last, dat se malcanderen souden verlaeten, niet alleen hij haer, maer oock sij hem, niet als hij van haer scheydende, haer versendende, verstootende, vercoopende, maer als 2 verlaeters die aen weedersijden evenveel crachts hebben als vrij parsoonen, gelijck dat in allen geval, sonder eenich

[244] Wellicht artikelen van een Moluks reglement op het verhandelen enz. van slaven, genoemd in Van der Chijs, *Plakaatboek* I, 96.

onderscheytt 't eerste artyckel meedebrengt, spreeckende van allen in 't gemeen sulckx die in hoerdom sitten, 'twelck sijn E. als oopentlijck wederroepen heeft en als herdaen, geevende hem die macht van vrijlaetinge wel teegens haer, maer haer niet teegen hem, stellende 't hem in sijn keur oft haer te verlaeten oft trouwen maer 'tselve in haer niet, en dat om eenigen schijn van reedenen: ten 1 omdat hij se gecocht had; 2 en hij een armen bloett was, weederleggende hemselven doordien 't gheen vondament heeft; 3 omdat hijsse beschuldichde van hoerdom met een ander, gelijck oft hij hemselfs al heel vrij van een ander kenden, ten and'ren conde verclaren, nae dat se haer met den andren had vervoecht, hijsse noytt weeder bekentt heeft; ten 3 'twaer alsoo, soo maectt dat niet te niet dat se oock met hem in gheen hoerdom en leefden, wantt d'een hoerdom breect d'ander niet, gelijck het tweede trouwen 't eerste doet, maer 't blijft evenwel t'sijn, 't breect geen verbondt, wett, sij behieldt evenwel sijns selfs medegedeelte, wantt een vermeerdringhe van gelijckheytt en neemt sijn vorighe maegschap niet wech, een can sijn een erfgenaem van 2 verscheyden partijen en blijven evenwel elckx heele erfgenaem; ten 4 en genoomen daer was eenich verschil in die 't mochten verhindren dat elck de verlaetinghe niet mocht gebruycken, soo soude 't tot verhindringe van onsen last en bevel strecken, en derhalven 't oordeel hieroover anders niemantt toequam dan degeene die beyde van d'overicheytt en kercke daertoe beroepen was, en belast te bedienen deese acten, 'twelck niet sijn E. maer ons is, sijnde gheen pollitycque maer kercklijcke acten.

Sijn E. can dan wel hooren oft wij gheen reeden tot soodaenich vraegen hebben, en bevreest sijn onsen dienst waer te neemen, omdat wij niet gheern, achtervolgende d'acten, iet doen souden dat wij dan daernae soo verachtelijck weer teegengestaen souden worden. Sluyttende, wenschen wij sijn E. te sijn, en te blijven, in Gods genaedige protecxtie end ons allen, aemen.

Actum Mallayen, den 9 december anno dommene Christi 1627 in de kercklijcke vergaedringe Christi. Ut aller naem desselve, U.E.E. seer onderdanige dienaers Pieter Bonnus praeses et proponent, Abraham Janssen, Dirck Heyndricksse dyaccon.

Dit leeverden wij deesen selfden dito aen sijn E. Heer gouverneur over, en wierden s'anderdaechs den 10 dito van sijn Edele voor den vollen raet ontbooden om onse saecke mondeling voor te stellen, gelijck wijtt den 8 dito aen die 2 gecommittteerde presenteerden, en daer coomende, bij haerlieden needergeseeten sijnde (ick en Abraham Janssen), soo heeft sijn E. ons gevraeght wat wij sijnenthalven hadden te lijden, dat hij ons niet en deed dat hoorde. Soo hebben wij hem geweesen tot ons schrift: daerin, meenden wij, soud hijtt wel sien, en soo niet, dat wijtt sijn Edele dan wel corttelijck seggen souden, soo heeft hijtt den viscael bevoolen voor te leesen, en sijn Edele begonde soo eenige puyncten te berispen, maer conde niets voortbrengen teegens 'tselve dat eenich vondamenth had, maer wij maecten ons versoeck en beschuldiginge allesins vast, en 't sijne soo los dat wij ons 't sijnenthalven schaemden, dies Godt onse tuyge is, en bewijsende hem uttet beginsel en voortganck des Christendoms dat een goedt keysser wel was in de gemeyntte, maer niet booven deselve, dat de jurisdictie en opperste macht des kerckx, tot weydingh, geleydingh, regieringh en bestieringh niemandt van Christus, noch Godt, bevoolen was dan Peetrus, Poulus, alle d'apostelen en haere navolgers, hoewel soo hier soo daer, booven ordinaeris, oft een pollitycque het kercklijcke en geestlijcke heeft bedientt, oft een kerklijcke het pollitycque, en dat in tijde van noodt, als d'een oft d'ander partij 't sijne niet waer en nam, soo en maect dat het eygene [...]acx[245] niet gemeen, oft soude een vermenglinge en confuysie aen weedersijden causeeren. Daerom, soo 't sijn E. anders, hem 'tselve oock wilde eygenen, soo soudet d'army-

[245] Een deel van het woord weggevallen.

aensche[246] factie hier opgerecht sijn. 't Welck hij wel heel vreemt, jae quaelijck nam, als die gheen vreemd opienyen onder sijn leeden en had, maer dat ick veeleer scheen de paepsche heerschappij hier in te voeren, doch 't schijnt, als hij gheen stoffe van overtuyginge meer en heeft soo barst hij utt in een verdichte lasteringe. Somma 't was en bleef daerbij: ghij meucht wel acte en last volgen, en doen dat u bevoolen is. Waerop dat wij verloff en afscheyt van hun naemen.

Ut last des kerckenraets, Pieter Bonnus praesis, proponent.

Den 16 december hebben wij geresolveerdt angaende 't begonnen houlijck tusschen Joan Mendossa maringio der Mardijckers, en Heleena Leege jonge dochter van Tidoor, hebbende al 2 gebooden gehatt, maer 't derde om tusschencoomende swaericheeden opgeschordt, hij alle occaesiën op haer soeckende om ontslaegen te sijn, cunnende niet weerts inbrengen oft de betijginge doen blijcken, heeft hemselven ontslaegen, mits hem met een ander in hoerdom te begeven, waerop de dochter selfs doen versochte van hem vrij ontslaegen te sijn. Hierin een eynde te maecken hebben wijsse des sondaechs den 19 dito voor de volle gemeente van den andren ontslaegen, mits bijvoeginge der oorsaecken, en oock deese omstandicheeden, d'welck geschiede met kennis en approbatie van d'Heer Gouverneur, als dat hij achtervolgende Gods wett een man des doots was, maer dat hij voor dit mael soude verschoondt worden om sijne neffens d'onduytschene onweetentheyt in deese saecken, maer dattet hem, noch andre, in diergelijcke meer voorvallicheeden niet meer soude gebeuren.

In de kercklijcke vergaed'ring Christi op Mallayen, ut aller naem desselven, Pieter Bonnus praeses.

Den 21 december anno 1627 hebben wij met sijn E. gesproocken van een heydensche Chinees met een christen concobijne, sijnde sijn slaevin, daer hij wel 9 oft 10 jaer bij geboeleerdt had, die wij hadden belast te doen scheyden van malcander, oft trouwen en hij christen wordende, 'twelck hij presenteerde, maer sij en wilde niet, omdat hij een heel out man was, en sij nocht een jongachtige vrou, willende liever vercocht werden, 'twelck wij niet wel conden contsentteeren. Doch sijn E. vondtter hem in beswaerret dat men se hem soo heel soude afneemen, maer dat die se begeerde te trouwen hem (de Chinees) een weynich daer voor sou tegemoete coomen. Reeden: ten 1 omdat de Chinees een heyden was, en derhalven hem niet trecken mocht onder de actus schuldige plicht; ten 2den daervan niet geweeten heeft.

Waerop men hem dus diende: op 't erste ten 1 oft dan een christen sijn preveliggie moste verliesen omdat sijn partij een onchristen was, ten andren oft een heyden, een vrije, hem niet schuldich en onvrij maecten en tot de straf mee verviel door de sijde van een christen mits hem met dien vermengende, in des christen daet een fout, waertoe men hem 2 exemplen toonden 1 dat een vreemdlinck burger wordt deur de sijde eene desselven dochters trouwende, 2 van een seecker placaet, dat hij eerstdaechs hadden laeten anslaen, hoe dat een Chinees bevonden wordende met een christen, oft eener onder onse christelijcke wetten staende, dobbelen oft speelen om gelt, hij dan soo wel boeten sou als d'ander.

Op 'tweede, oft dan onweetentheyt den daeder niet alleen van de straff conde bevrijden, maer oock d'ander partij, den lijder, gansschelijck van sijn recht en preveliggie vercortten, ten and'ren oft dan onweetenheytt in allen saecken de straffe verhinderde, ten derden oft de Chinees met warheyt wel sou cunnen seggen, hebbende soo lange onder de christenen verkeertt, dat hij 't niet geweeten heeft dat hij met gheen christen mochte in hoerdom leeven.

[246] Arminiaanse. De Arminianen kenden de wereldlijke overheid gezag in kerkelijke zaken toe.

Eyndelijck ons vraegende wat het beste dan was in deese saecke, en wij hem niet anders cunnende ten antwoordt geeven dan als booven: hijsse most vrijgeeven ofte, soo 't niet weesen conde, die se dan troude de Chinees een schenckaegie en vereeringe mochte geeven, als utt liberaliteyt sijnen naem hebbende, maer niet de naem van coopingh en betalinge, om geen exempel te statueeren dat een ander daerop niet had te sondigen. Doch is soo half deur gepasseertt, dat die se ten wijve soude willen hebben die Chinees 30 reaelen van achten sou geeven, hebbende de Chinees 50 gecost, en sijn E. heeft op ons begeertt dat men 't oordeel aengaende de heydens (christen bijsitten hebbende) hoe of men met die sal handelen als d'andre, soud utstellen tot bescheyt van die van Battavya.

In de kercklijcke vergaedringe op Mallayen den 21 december 1627. Ut aller naem desselven vergaedringe Pieter Bonnus, praesis et proponent.

Deese navolgende heb ick versuymt ter rechter plaets aen te teycken.

Den 2 augusti anno 1627 (behoorende 't voorste te sijn) Corneelis Jaecobsen sieckentrooster, staende op sijn vertreck nae Taffasou, heeft op ons begeerdt een broederlijcke testimoonium van sijn leeven en hier geweesene diensthalven, 'twelck wij naer onse rouwe, onlanghse kennisse oock aldus luydende hem hebben gedaen.

Copy

Een christelijck versoeck, en der waerheyt getuychnis aen allen die den toonder deeses soude mooghen voorcoomen. Soo veele het oordeel der mensschen vermach, bekennen wij dat Corneelis Jaecobsen sieckentrooster, geleegen hebbende daervoor op Malleyen en reegeerder der acten en orden des kerckenraets door last des vroomen geleerden D. Georgius Candidio, dienselven hem in d'utvoeringhe sijns lasts wel heeft gedraegen en neerstich nae sijn utterste vermoogen gequeeten, tot utroeyinge der schandaelen en opbouwinghe der godtsaelicheyt. Ontsien hebbende nochte gespaerdt moeyte noch oncostinge, lijftocht ofte montcost, nae rijppe dilliberaetie over 't provijttelijcxte des godsdiensts, om 'tselve te raemen en practiceeren, soo hebben wij goetgevonden dattet school hier hervat soude worden, en sijn proviesioneele bedieninge is opgehouden door 't bijcoomen met last en ordre van Battavya D. Pieter Bonnus proponent, hebben wij met t'saemen-stemminge des E. Heer Gouverneurs Jaecques Lefebre hem ten keur gegeeven ofte hij 't school geliefde te houden neffens sijnen andren dienst dan oft hij wilde gaen op Taffasoho en Abraham deese plaets te laeten becleeden. Soo is 't dat hij derwaerts heeft gecoosen te gaen, terwijllen hij noch niet en conde verlost worden om thuys te vertrecken, wandt sijnen tijt noch niet geëyndicht sijnde nochtte stoff en is om die plaetse, Taffasoho, te becleeden, soo heeftet de saeck anders niet cunnen lijden. Gedaen in de vergaedringe des kerckenraets op Malleyen in Ternaeten des 2^{den} augustus anno 1627. Uut aller naem en last des kerckenraets, Pieter Bonnus praesis et proponent, Willem Aerentsz ouderlingh, Dirck Heyndricksen dyaccon.

Den 29 september anno 1627 ondersocht hebbende hoeveel end wat christenen hier sijn, en hebben bevonden onder de onchristene Chineesen dat eenighe haerder kindren gechristent waeren. Om wat reedenen dat dit misbruyck is gepasseert en weeten wij soo eygentlijcken niet. Omdat deese kinderen dan oock in de christelijcke religgie opgevoet soude moogen worden, soo hebben wij geresolveertt te versoecken aen d'ouders, omdat sij gheen christene waeren, dat men dieselve kinders bij christen, getroude Duytschen, die wel berucht van een eerlijck christlijck huyshouden waeren, sou moogen besteeden, dat sijsse daerin opvoededen, 'twelck diesselven daegs geschieden en verkreegen van d'ouders, en saegen om nae

de geschicxste getrouden onser naestie, en die in haere presentie ontbooden, contsenteerden 't aen weedersijden, d'een in 't overgeeven en d'ander in 't aenneemen, mits condietie dat se d'ouders niet weer door [...][247] sullen soecken nae haer te trecken, maer dat d'andre de kindren sullen houden als oft haer eygene waeren, opvoeden, becosten, totdat se volwassen sijn, oft ten waere dat d'ouders christen wierden en dan weer nae hun naemen. 't Sijn 3 meyskens, 't een hiet Cathryna, dat eenen goutsmit genaemt Michiel Hoffman van Luypsich naer hem nam, sijn vrou staende oock comader over 't kint,[248] 't ander hiet Oura, dat eenen corprael naer hem nam genaemt Aerent Gerretsen, 't laetste hiet Marya, dat eenen vrijburger genaemt Jan Miljaerdt naer hem nam, hebbend het oock laeten doopen hadt.[249]

Ut aller naem des kerckenraets op Malleyen, dato als booven. Pieter Bonnus praesis et proponent.

Den 8 octob. anno 1627. Hebben wij 't goedt gevonden (om de seer grootte costinghe die daeglijckx meer en meer aen d'arme wordt wat te voorcoomen) dat men de vrouwens die noch soo wat ter handt soude cunnen coomen hier oft daer bij eenige huyshoudende lieden soecke in te crijghen. Soo is 't dat eenen vrijburger genaemtt[250] Pieter Raedemaacker eene derselver, genaemt Marya Badio, tot hem heeft inghenoomen, op sijn eyghen cost en cledinge, en dat niet als een slaevin maer vrij vrou, dan datse aengaende 't huyswerck, soo veel se vermach, mee hant aenslaen soude, en oock dattet volherden of ophouden derselver aen weedersijden sal vrij staen. Alsmeede eenen serciant Lourens de Vries nam der oock eenen in genaemt Cicillio Fernande op conditie als booven, doch niet als een noothulpster maer ut caritaete.[251] Dan wat aengaet de cledinghe sullen wijsse als vooren ut d'armebeurs onderhouden.

Ut aller naem en last des kerckenraets op Malleyen. Pieter Bonnus praesis.

Den 22 augustus anno 1627 hebben wij geresolveertt dat, gelijck Abraham Janssen de onduytschen cattechiseertt en onderwijst, ick 't met den Duytschen aenvanghen sou. En om dieselvighe af te trecken van d'ijdele tijtcorttinghe en op te wecken tot aengenaeme, smaecklijcke nutticheeden, soo heb ick gelijck als een taefel van allerleij spijs oopenbaer voor gedeckt, opdat soo se tot d'een gheen treck hadden, een ander mochten kiesen, slaende een brief voor 't huys aen luydende alsdus:

> Een oopen colleegie, en voor allen bijeencomste wordt hier ghepreesenteert, en dat ut liefden voor alle liefhebbers en wijsghierighe, die haer gheern wat souden oeffenen in de consten end' weetenschappen van de musicca en gramaetica, de dialectica oft reedencaevelingh, en de H. theologia of vondamentten en gronden der saelicheyt, en dat op onderscheydene daeghen in de weeck, des maendaechs ten vier ueren in de musicca, 's donderdaechs ten drie uuren in de gramaetica en redencaevelingh, sondaechs 's achtermiddaechs ten een uren in de gronden der saelicheyt. Soo wie dan lust heeft tot eenighe der voorseyde oeffeninghen, die mach hem die tijt alhier laeten vinden, mits 't vernuft meedebrengende.

---

247 Eén woord onleesbaar.
248 Zie doc. 19 (dopelingen nr. 23, huwelijken nr. 1). Comader: peetmoeder.
249 Zie doc. 19 (dopelingen nr. 21).
250 Vanaf hier is een aantal regels in een andere hand geschreven.
251 Uit barmhartigheid.

Maer weynich doen sich op hiertoe, ten 1 datter gheen lust oft weynige reedelijcke betrachttinge bij dit ons volck is, maer alle meest schijnen die t'eenemael verworpen te hebben, ten 2 sommige die 't geern saegen, en bij der hantt naemen, laeten 't om de bespottinge die sulcke, onder de soldaeten oft bij 't grau verkeerende, moet hooren; 2 ut vreese van d'overicheyt, die se sien dat ons suspect houden en alle die sich bij ons voegen in 't oogh crijghen, en die, alsse neffens andre iewers[252] in coomen te veylen,[253] nauwer sitt en harder sal vallen dan die hem verre van ons en 't onse oft d'aenneeminge van 't godlijcke houdt, gelijck hier een oopenbaer sienlijck exempel is van 'tselve, een seecker parsoon die voor deesen in kercklijcke bedieninge was worde alsdoen soo gesocht dat hij niet wist waer hem wachtten, en cond met allen vlijtt nummer[254] voldoen, maer ister nu ut, oft gestaect, end is nu de schoonste, liefste, al valt hij nu somwijlen tot d'ooren toe in 't slijck.

Op Malleyen in de vergaedringe Christi. Ut aller naem Pieter Bonnus praesis.

Partickeliere questiën[255] eeniger dingen die mij partyckelier hier toegedraegen hebben van d'Heer Gouverneur, over mijnen eygenen bevoolen dienst.

Doen ick de vaendrich Roos van sijn diacconschap had ontslaegen voor de gemeente, en sijn faut en geweesene partij mee genoemt had,[256] liet hij mij ontbieden voor hem en ginck mij wel hart over wat ick de vaendrich had af te condigen en t'ontslaen, dewijl hij sijn straff voor den wereltlijcken rechter had ontfangen, en wat ick sijn faut daer had voor te draegen en sijn partij meester Antooni hier te noemen, en schol mij leelijck ut dat ick gheen vreedmaer twistsoecker, omdat ick oock soo op heur schiettende psalmen utcoos in 't avontgebet, daer ick se oock al[257] al nam soo se vervolchden. Oock omdat ick niet wilde trouwen die 't hem geliefden, maer om reedenen teegen hiel, schol hij mij eens heel leelijck utt, openbaerlick voor en deel slecht volck, soo Deutschen als ondeutschen, en oover de volle taevel, daer hij een deel genoodet hadt, datt de doominies met hem al ut hadden.

Oock omdat ick de daeglijcxe gemeene oopenbaere sonden te claer tentoonstelden, en de eyslijckheyt[258] desselven op 't neerstichste aenwees, en d'oordeelen Gods, en alsoo door 't bestraffen in 't gemeen ick somwijllen hem oft d'andre op 't seer raecte, was 't daetelijck dat ick op haerlieden schoott, al en had ick op hulder niet gedacht, en dat ick haer socht in 't oogh voor 't gemeene volck soo doende te brenggen, daer 't doch haer sonden doen, en dat ick gantschelijck niet en behoorde eenige fouten, 't sij verborgen noch oopenbaere, der overicheedene te toetsieren, dat ick alleen 't gemeene volckx sonden sou bestraffen en dat die niet en hadden nae heur te sien, en dat d'ovricheeden niet stonden onder de berispinge der leeraeren. En als ick sprack in 't partycklier met hem van de daeglijckse in swang gaende sonden, was 't: jae, soude men 't alles moeten rechten nae Gods woordt, soo had men noch wel soo veel te doen, en oock: wat wil men 't hier utroeyen en suyveren, 't gaet in Amboyna wel anders toe, en in Battavya, daer men openbaer hoerhuyssen toelaet. Dit laet ick de E. broedren weeten, nergens om dan alleen opdat sij mooghen bespeuren mijner troost die mij is geworden van hem die mijn beschermingh en noothulp sou sijn.

Pieter Bonnus proponent op Malleyen, der broederen in allen seer gedienstwilligen dienaer in Christo. Wat ick vermach.

---

[252] Ergens.
[253] Feylen: in gebreke blijven, zich misgaan.
[254] Nimmer.
[255] Dit tekstgedeelte is door Bonnus doorgehaald; zie de toevoeging aan het einde.
[256] Zie het begin van dit document.
[257] 'Se oock': onzekere lezing.
[258] IJsselijkheid, het verschrikkelijke.

Seer E. broederen, U.E. gelieve niet te dencken dat ick dit hebben deurgehaelt om datter iet onwaerheyts in soude staen, maer omdat ick mij teegen d'Heer Gouverneur Jacques Lefebre heb naderhant laeten ontvallen dat ick van onse partyckeliere questiën niet en soude schrijven. Oock aengesien 't hier een benaude tijt is en wij alle menschen sijn, die 't gecommuniceerde hen iet elders wat mochte ontvallen, hoewel ick 't de E. broederen niet toe en vertrouwe, soo ben ick doch beschroomt, en hout mijn swackheyt ten goede. Pieter Bonnus proponent op Gnofficquia U.E. getrouwe dienaer, dien ick hoop te blijven.[259]

De gedoopte van 't voorleedene jaer 1627
op Mallayen sijn als volchtt 17 in getal

Januari 17 is gedoopt een kintt genaemt Pasquael, de vader hiet Lourens, een Mardijcker, de getuygen waeren Pedro Joan maringio der Mardijckers, met Anna de Lima.

Januari den 3 is gedoopt een volwassen Chinees genaemt Jan Otthen, de getuygen waeren oft was Daeniël Otthen viscael.

February 28 is gedoopt het kint van de botteliers Willem Aerentsens slaevin genamet Geesien, de getuygen waeren Willem Aerentsen met Marya Jacobsen.

Den selfden dito is gedoopt een volwassen vrou genaemt Catthrina, de getuygen waeren Corneelus Jaecobsen sieckentrooster met Eva Jaspers.

Idem dito is gedoopt eene volwassen vrou, genaemt Ariaentien, de getuygen waeren Dirck Symonssen assistent mett Anna d'huysvrou van Dirck Muysert.

April 18 is gedoopt een volwassen vrou genaemt Anna van Tabocca,[260] getuygen waeren M^{sr} Luccas onderbarbier met een Mardijckers vrou, haer naem staet niet te boeck.

Idem dito is een kint gedoopt genaemt Jan, de getuygen waeren Abraham Heyndricksen, als vaeder oock meteen, met Jan Meliaertt.

May 2 is gedoopt een Mardijckers kint genaemt Christoffel, de getuygen waren Jan Tamboer, Mardijcker, sijnd' meede als vaeder van 't kint, met Francisco Tisseera, Mardijcker, en Susanna Silva.

Deese sijn gedoopt, en meen oock Ul. al toegesonden, van Corneelis Jaccobsen.[261] Nu volgen die bij den tijt van mijn Pieter Bonnussens opsicht gedoopt sijn.

Junius 13 is een kint gedoopt genaemt Stephanus, de vaeder Mattheus Rijckertsen van Leyden, 's moeders Elysabet Costa, de getuygen Stephanis de Roos vaendrich met Marya Moore.

Idem 20 is gedoopt een volwassen Chinees genaemt Niclaes. De getuygen waeren Jan Meliaerd vrijburger hier met Sussanna, huysvrou van Willem Arentsen.

Julius 4 is gedoopt een volwassen Chinees genaemt Joonas. De getuygen waeren Heyndrick Herrisee luyttenant met Joanna, Jan Meliaerts vrou.

---

[259] Bovenaan de volgende pagina, boven de lijst van gedoopten, staan nog 6 doorgehaalde regels, ongeveer gelijkluidend aan de passage aan het slot van de rapportage over 21 december: 'dat die se ten wijve nam, de Chinees 30 reaelen van achten gaff, daer hem omtrent de 60 (nae mijn onthoudt) had gecostt, en sijn E. heeft op ons begeerdt dat men 't oordeel aengaende de heydenen met christen concobijnen, hoe oft men met die gelijck d'andre sal handelen, soude opschortten tot advys van die van Battavia. In de kercklijcke vergaedring Christi op Malleyen. Uutt aller naem desselven, Pieter Bonnus, presis.'

[260] Toboko, een dorp op de zuidoostkust van Ternate.

[261] Zie hiervoor, doc. 19.

Augustus 1 is gedoopt een onduytsche volwassen vrou genaemt Cathryna van Bussayen. De getuyghen waeren Heyndrick Herrisee luytenant hier met Cathryna, Lourens de Vries sijn vrou.

September 26 sijn gedoopt 2 volwasse slaeven des maringiossens van de vrouwens, naedat se in de voornaemste puyncten des christendoms onderweesen en geoeffent waeren, 't gelooff en 't vaeder ons hadden opgeseyt voor de volle gemeente, d'een hiet Augustijn, en sijn getuyge waeren Luccas de Lay, Mardijcker, met Margrieta van Tarnaeten; d'ander genaemt Petrus, sijn getuygen waeren Joan de Costa, Mardijcker, met Joanna Daraede van Toole.

November 14 is gedoopt een kint genaemt Griettien, de vaeder, een Chinees, hiet Jan Otthen, de moeder Marya Nunus. De getuygen waeren Sivurdt Janss met Magdaleena Hamma.

December 26 is gedoopt een kint genaemt Luccas, de vaeder Domingo Tawaggo van Button, Mardijcker, sijnde christen, maer de moeder Magdaleena, onchristen, getuygen Francisco Selina, Mardijcker, met Lowyssa Tamadio [...].[262]

Idem dito is noch een kint gedooptt genaemt Aeltien, de vaeder hiet Symoon Aellewys van Goa, moeder Cathryna Symoons, de getuygen waeren Dirck Symonsen assistent met Faleerya, Spangiaerts vrou.

Mamoorye der getroude op Mallayen in 't jaer 1627[263]

Januari 3 is getrout Jan Otthen met Marya Macassa, woonende beyde hier op Malleyen.

Dito 10 is getrout Allonsa Cardynossa van Cordua, tolck alhier, met Margrieta Sandis van Ternaeten.

Dito 24 is getrout Poulo, Mardijcker, met Mary van Button.

April 18 is getrout Joris Jorissen van Amsterdam met Anna Joris van Tabocke.

May 30 is getrout Fentuere Merande, Mardijcker, met Jabel Togea van Ternaeten.

Idem dito is getrout Francisco Thyseera, Mardijcker, met Anna de Lima.

Junius 6 is getrout Lourens Costa Mardijcer met Faleerya Balodia.

Dito 24 is getrout een Chinees genaemt Niclaes met Cathryna van Saboua.

Idem dito is getrout Francisco Salvadoor van Saboua met Cathryna Consalva van Ternaeten.

Julius 4 is getrout Joonas, een Chinees, met Passiso van Bussayen.

Idem is getrout Pedro Braeni, Mardijcker, met Anna Wassa van Battatsina.

Tot hier toe sijnd der getrouden bij Corneelus Jaecobsens tijt, die ick meen hij Ul. al met 't schip Orangien sal toegesonden hebben.[264] Deese navolgende sijn in mijnen tijt getrout.

Augustus 1 is getrout een sersiant Hans Willemsen van Silbach met Cathryna.

September 12 is getrout Symoon Aellewys van Goa met Cathryna Symons van Pennegoa.

October 3 getrout Jasper Pareere van Toole, Mardijcker, met Joanna Darade van Toole.

November 28 is getrout Symoon Thiseera van Siou, Mardijcker, met Lusya Mendoosa van Ternaeten.

Idem dito, is getrout Diego Botton, Mardijcker, met Anna Pampamucca van Siou.

---

[262] Eén woord onleesbaar.
[263] Zie ook hiervoor, doc. 19.
[264] Zie hiervoor, doc. 19.

December 12 is getrout Bartholomeus Castilyaen, Mardijcker, van Lou,[265] met Cathrina Maula van Bacco.
Dito 19 is getrout Fernando Consalvus van Soloor, Mardijcker, met Fonttesianna van Macqian.

woonende alle tesaemen hier op Malleyen, somma is 18.

Mamoory der schoolkinderen. Is teegenwoordich 28, maer veele absenteeren door sieckte die der teegenwoordich onder veelen is, maer sal weynich provijtt brengen soo verre niet volcht 'tgheen wij ervan aen Ul. augustus 12 geschreven hebben.[266]

Mamoory der onduytsche christenen
Mans 136, vrouwen omtrent 140, waervan de meeste, te weeten de vrouwens, op weynich na al tot de catechissaetie coomen, eens 's weeckx en dan de helft, maer wat is 't, d'arbeyders sijn weynich, oft onervaeren in de tael, en men wordt hier soo geballantseert[267] en van sijn hanthaevers verlaeten, dat die rechtdeur soect te gaen en niet huychelen, veynssen, summeleeren, oochluycken, verschoonen can, is hier genochsaem den Jooden overgeleefertt, en met Elyas een die Israël verwarret,[268] soodat het wonder is dat deese blinde luyden, siende 's leeraers smaetheyt, noch soo een lust en liefd tot de dienst, en eender durven toegedaenheyt oft gehoor betoonen als godloff soo Duytschen, onduytschen 'tgemeen, en oock van sommige der principaelen wordt beweesen. Doch veelen toonen hen (als Nicodeemus) in 't verborghen,[269] niet, aengesien sij mercken dat de grootste seer teegen u ingenoomen is en alle die eener volchtt om 't geestelijcke, hij 't tijdlijcke tot haer soect te ontblooten, soo dat het wonder is dat eener gevonden wordt die nae godsaelicheyt tracht, oft eene der vreemden getrocken can worden. Waer heeftet Loth in Soodoma soo oyt gegaen dat hij van sijn vriendtt en belijder Gods over sijnen getrouwen ijver en sorghe voor desselvighen tijdlijcke eer, staet en ewich welvaeren (gelijck ick voor Godt verclaere altijt voor d'Heer Gouverneur geweest te sijn) met sijn verderff te soecken geloont is geworden? Och Godt, wil doch bewaeren der swackene (hebbende met mij gestreeden voor de waerheyt), dat se in gheen schipbreucke en beraedinge met vleesch en bloet vallen, siende den aenwas, voortganck en bloeyingh der verkeerden, en dat daer niemant en is die hem eens aen de schaede Jooseps keerdt, oft na omme siet.[270] Doch 't sal niet eewich duuren, want dat de kerckelijcke parsoonen, soo nu soo dan, een hem misloopt, can ick anders niet oordeelen oft het hart vallen des overicheyts aen hun doeter veel toe: sijnde swack, ontvalt hun de moet.

d'Onduytschen coomen gewilliger, vlijttiger en oock meerder in de kerck dan ons eygen volck, en onderwerpen hen beeter 'tgheen wij se seggen, belasten. Maer vreese datt sij tott verslappingh coomen sullen deur ons eygen volckx seer rebelle, quaede exempelen, en slappe aendrijvinghe onser overicheeden. Hen cunnen oock seer quaelijck verstaen dat Malleys van de cattechismus en predicaetiën.[271]

---

265 Msischien Luhu, in het westen van Ceram.
266 Zie hiervoor, doc. 20.
267 Balancer: heen en weer slingeren, ruw behandelen.
268 Zie 1 Koningen 17:18.
269 Volgens de gebruikelijke interpretatie van Nicodemus' komen tot Jezus in de nacht, Johannes 3:2.
270 Vgl. Amos 6:6 (Deux-Aesbijbel).
271 De vertaling van de Heidelbergse Catechismus door ds. Danckaerts en diens (in handschrift in omloop zijnde) preken, alsmede de (in 1628) nog ongedrukte preken van ds. Wiltens. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 05 en 10.

Macquian

1. Van de gedoopte en getrouden aldaer en is ons anders niet geschreeven dan dit ingeleyde brieftie van D. Gerrard Bohemia.[272] Corneelus Jaecobsen schrijft ons niet.

2. 't School is te niet, soodat noch op Gnoffiquia noch Taffasou gheen school gehouden wordt. Reeden van Gnofficquia: 1 omdatter maer 5, 6 kindren sijn; ten 2 daer gheen ijver en liefde is, noch in de dienaers, noch in 't volck, om de kinders en jeucht daertoe te brengen. d'Een seyt, hij mach school houden die der toe verhuerdt is, ick wil 't niet doen. d'Ouders, ja ick heb mijn kinders tot wat anders te gebruycken. Ten 3 d'oovricheeden gebruycken gheen aenlockingen, en houden hun al ofter niet aen geleegen en was of bloeyt of verdordtt.

3. Daer sijn omtrent 60 onduytschen op Gnofficquia, soo mans als vrouwens, en op Taffasou omtrent de 30 soo mans als vrouwens, en een 7 of 8 kinders, maer daer en wordt op beyde plaetsen gheen winninghe noch visschinge, onder de vreemdlingen gedaen, maer geloove, soo ick van sommige hoor, dat de christene die van de Spangiaerts t'onswaert gecoomen sijn, oft verachteren, vervallen, oft worden veel moors. Soo dat daer weynich, jae nitt van onse religgie tot wasdom compt. En oordeele dat men niet alleen nae ijvrighe, godsaelige parsoonen tot de plaetsen te bedienen omsie, maer dat op alle plaetsen ten minsten 2 parsoonen mochtten geleyt worden, opdat d'een d'ander wacker houd, d'een d'ander oprechte oft stutte als hij struyckelde, wantt soodrae onser een watt ter sijden afstruyckelt, soo verslint hem daetelijck sijn meewandeler en macker, die ghij als een voestermoeder en nootvrient hout oft houden sout.

Kerckelijcke acten van Maleyen A. Dom. 1627 december

Batsian

Daer schrijft ons D. Block[273] niets van, dan hoor dattet daer nu seer doots is, als men wel dencken mach, want ons volck en ister niet heel veel dan omtrent tusschen de 50 of 60. De Labours en coomen noch niet weer, de mooren houden hen heel abstract van ons te converceeren niet als vooren, soodat 't school en onduytschen godsdienst daer niet om 't lijff en heeft.

Van 't groot ongereegelt huyshouden D. Blocqs en hoore wij nu soo niet als vooren. Sijn vrou sal eerstdaegs oft is nu meuglijck al in de craem, en hij ontdanct hem nu 't houlijck soo seere niet als vooren. Godt geeve dattet hem en ons allen in allen ter saelicheyt mach gedijen, aemen.

Datum Malleyen op Ternaaten den 14 maart anno 1628. Pieter Bonnus proponent. Ul. in allen wat ick vermach. .

23. BRIEF VAN DS. PETRUS SCHOTTE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 18 maart 1628.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 25-27.[274]

Eerweerdige broeders in den Heere Jesu Christo.

---

[272] Niet aangetroffen.

[273] J.G. Block of Blocq, reeds in 1619 als ziekentrooster werkzaam, na verlof 1635 uit Middelburg terug, definitief gerepatrieerd 13 dec. 1649.

[274] Fol. 20 vermeldt: 'Ontfanghen van Petrus Scottus uyt Maleyen, Maleyen AD 1628, Mart 18. An de eersame, vrome en Godsalige Broeders des kerckenraets tot Batavia.'

Wij wenschen U.E. toe denselven wensch die den apostel doet den broederen in [...[275]]: genade, vrede van God den Vader en onsen Heere Christus Jesus, die hem selven [...][276] heeft voor onse sonden, om ons te verlossen uyt dese tegenwoordige boose weerelt na den wille onses Gods en Vaders, denwelcken sij eere in alle eewicheyt.

Mijn affscheyt van uwen tegenwoordigen ommeganck en vriendelijck bijwesen hebbe ick den 5 november genomen, om volgens mijn be[...][277] in Godes name mijnen dienst te beginnen op Malleyo. Daer ben ick op kersdach den 25 december wel aengecomen. De vrienden hebbe ick in goeden doene gesont gevonden, ende de saken soo redelick.

d'Heer Gouverneur[278] heeft mij wel ontfangen ende aengenomen, een [...]ment[279] op 't huys gegeven, alle hulpe belooft, die ic ooc eenichsins bij hem heb gevonden. Pieter Bonnius proponent, Abraham Jansen ouderling, Dirck Heyndricxen, diaken, maecten de kerckelicke vergadering alleen met hun driën, door fauten en gebreck van ander bequame personen. In haer geselschap was ooc voordesen geweest de Roos, vaendrager, en Willem Aerentsen, bottelier, beyde oock diakenen, waervan den eenen den 22 augusti, mits hij hem verloopen hadde met vechten tegen den opperbaas, opentlick ontslagen, ende den anderen een weynich voor mijne comste den 7 december hemselven op eenen avont in den herberch buyten het fort met tuysschen ende spelen misgaende, wert daerover van den fiscael met de ronde binnengebracht, in een boete van 2 maenden gagie beslagen en van den kerckenraet belast sijnen dienst tot naerder bescheyt op te schorten, 'twelck hem alsnoch niet en is gegeven, en dat ter oorsake mijne comste 'tselve eensdeels heeft vertraecht, anderdeels een ander inconveniënt tusschen is gecomen, en 'tselfde alsnu schijnt te beletten.

Een van ons clein geselschap heeft ons weder met schande verlaten en is Gode ter oneeren afvallich geworden. Dirck Heyndricsen bovengenaemt, diaken en sieckevaer, wiens dienst ick eenen tijt lanc gesien en redelick gevonden hebbe, is in grooter faute dan alle de ander gevallen. Op eenen avont ter herbergen sijnde geweest en meer als te vele gedroncken hebbende, heeft hij beschoncken met sijnen geselle, een soldaet, hem tot hulpe in het siechuys verordineert, een spetie van sodomie begaen. Beyde in het hembde hebben sij malcanderen met oneerlicke woorden en wercken oneerlick aengetast. Dingen niet goet om van te deincken, veel min om van te spreken, hebben sij uutgericht. Dit heeft de Heere niet verholen willen laten.

Sij, onderlinge woorden crijgende in hare actie, hebben 't selfs uutgebracht. De sieckevaer met den vinger van den anderen in 't fondament geboort, soo dat hij hem vuylmaecte, heeft het stuck aen den barbier, die op het rumoer dat sij stelden aenquam, en vraechde wat sij deden, geopenbaert, en dat noch niet genoech is, is selfs na den fiscael geloopen, en heeft de sake verder geopent. Beyde sijn sij daerop in echte[280] genomen, en na eeniger dagen gevanckenisse, sententie volgende belijdinge, justitie overgelevert den 19 february. Sij sijn gegeesselt, opentlijck aen de pale, en gecondemneert in drie maenden gagie, en behalven dat, moet de sieckevaer 4 jaren de Compagnie sonder solt[281] met de keten aen 't been dienen, de soldaet, Heyndrick Lieverse, sijnen middelsten vinger verliesen, met welcke hij de vuylicheyt gedaen hadde, en 3 jaren als den anderen een slave sijn.

---

275 Eén woord weggevallen, voorgestelde lezing: Galatiën (de naastvolgende tekst komt geheel overeen met Galaten 1:4 in de Deux-Aesbijbel).
276 Eén woord weggevallen door papierbeschadiging. De Deux-Aesbijbel heeft hier 'ghegheven'.
277 Eén woord deels weggevallen, voorgestelde lezing: bevel.
278 Jacques Le Febvre.
279 Eén woord deels weggevallen, voorgestelde lezing: logement.
280 Hechtenis.
281 Soldij.

Dit stuck heeft ons niet weynich beroert, het heeft ons als op eenen cruyswech gestelt. Wij en weten niet wat ingaen, wat doen, wat laten. Ons schijnt t'eenemael ontnomen te sijn het middel om onse kerckelijcke discipline te gebruycken, ende alle hulpe van anderen. Want wat kerckelijcke oeffeninge connen wij plegen aen soodanige personen, welckers namen, ic late staen feyten, wij niet en connen vercondigen sonder veler ooren ergernisse, en veler tongen lasteringe?

Weliswaer, sij sijn onweerdich eenige bedieninge in het huys des Heeren. Wij verlaten se oock, maer opentlic voor den volcke haer van den last te ontslaen vinden wij swaricheyt. Alreede hooren wij velen den lastermont opdoen en onderlinge scheltwoorden tegens ons uutspreken: siet de heyligen etc. Daerom wij ontsien en schamen ons hare namen uut te roepen en hare feylen te openen. Wij sullen se, met der broederen verlof, stilswijgende laten henen gaen, en tot ons geselschap, dat wij niet meer, tot grooter oneere en laster Godes, en omwerpinge van het geboude des Heeren, bedrogen en werden, geen anderen opnemen. Wij meenen met ons eyge onsselven so lange te behelpen als God de Heere gelieven sal ons van beter en bequamer personen te voorsien en de broederen geraden sullen vinden, 'twelc ick haest verhope met eene medewercker te hulpe te comen. Wij hadden alreede een bij ons, doch de Heere wilde niet dat wij hem behielden.

Touchain Lambertsen, van U, weerde broeders, gedestineert tot verlossinge van Cornelis Jacobsen op Taffesoho, een man prijsweerdich in sijn bedieninge, is, gelijc gij breeder uut anderen verstaen sult, nevens 9 personen voor sijn viant gebleven. Wij daerom, de plaetse niet connende blijven openstaen mits het vertreck van den anderen, die se nu bedient, hebben moeten resolveren dominum Petrum Bonnium, in sijnen dienst seer ijverich, met raet des Heer Gouverneurs, na Novacja,[282] de hooftplaetse van Macjan, als proponent daervoor hij van den broederen bekent is henen te schicken, en Geeraert Boheem als minder te lichten en op Taffesoho te leggen om den godsdienst waer te nemen, het Evangelium te vercondigen, het sacrament des doops te bedienen en alle andere godsalige oeffeninge te plegen. Ic meene mede daerhenen met den gouverneur te trecken, om de kerckelicke bedieningen een weynich te doorsien.

Soude alsnu de namen der gedoopte en getroude oversenden, doch vermits sij in mijnen tijt weynich sijn, en Pieter Bonnius diegene van sijnen tijt tot U overschrijft,[283] sal het voor desen uutstellen.

De schole alhier is redelic, doch conde beter wesen, de meester[284] ijverich, doch sijn veelvoudige bedieninge, als insonderheyt de sondaechse Maleysche dienst, de avontgebeden, de crancken te besoecken, sijn ouderlingschap, verhinderen hem in velen grootelicx, sodat hem noodich een medehulper gestellet werde. De kinderen leersaem, 25 of 26 in getale. 't Ware te wenschen de Compagnie de kinderen alle, ofte ten minsten eenige de bequamste, op hare costen aenname, souden eer en sekerder profijt van haer te verwachten hebben dan wel nu, dat se uut de schole tot hare ouderen weder ingaende, eensdeels vergeten wat sij in schole geleert hebben, anderdeels haer oude manieren door de gedurige gewoonte niet en connen afleggen ende niewe aendoen.

Dit is alsoo cortelijc 'tgene wij ter deser tijt aen den broederen te schrijven hebben, verhopen wederom met de eerste gelegentheyt antwoorden sullen. Vaert wel en blijft altsamen den Alderhoochsten bevolen, die u met sijne genadige regieringe en bestieringe altijt achtervolge en beware. Amen.

Datum in onse vergaderinge den 18 meert. Uyt aller naem, Petrus Scotus, ecclesiastes, 1628.

---

[282] Ngofakiaha.
[283] Zie hiervoor, doc. 22.
[284] Abraham Janssen.

24. Brief van schoolmeester Hendrick van Hengel aan de kerkenraad van Batavia. Labuha, 24 juli 1628.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 29-31.

Eerwaerdige ende seer beminden broeders in den Heere Jesu Christo.

Naer groetenisse dient desen omme U.E. mett dese goede gelegentheyt, die niet hebbe konnen laeten voorbij passeren, dese weynige regulen toe te senden, eensdeels omme U.E. hiermede in plaetse van groetenisse te besoucken, ten anderen omme U.E. mijne gelegentheyt te kennen te geven.

De vrienden sullen gelieven te verstaen hoe datt met de arrive van den godtsaligen ende getrouwen dienaer Christi, Georgius Candidius, alhier in dese Moluccos ick op Maleyen boeckhouder van de soldaeten was, doch naerdatt hij kennisse van mij gecreegen hadde, soo door uyt anderer luyden monde, alsoock mede door dagelijckse bijeencomsten ende welgewenste conversatiën, datt op mij versocht omme de ampt van schoolmeester te bedienen, waeraff ick met allen heel well tevreeden was, considererende datt Gode ende sijne H. gemeynte een aengenaeme dienst geschiede.

Soo is 't datt naer een openbaer examen in vollen kerckenraedt voor schoolmeester ben aengenomen, datt nou all over de twee jaeren alhier op Batsian bedient hebbe. In 't begintsel begonnen onse christenen alhier haere kinderen mett een wellbehaegen, soo 't uyterlijcken scheen, ter schoole te senden, datt eenige maenden well toeginck, maer mett dese verscheuringe van 't verraet van de Labours hebbe well bij de twee jaeren, met groote hartseer moet mett niet meer als 2, 3, 4 ende ten hoochsten mett 6 jongers moeten schoolhouden, hettwelck ons soo moeyelijck valdt, datt wenschten op een plaetse te leggen daer meerder quantiteyt van jongers is. Soo souden onsen dienst mett beter lust bedienen, de kercke Godes beter proffijt wesen ende mij beter eere wesen, ende en soude daegelijcks hett verwijt niet hooren van datt wij onse gagie gemackelijck winnen, mett een jongen ofte twee dagelijcks een lesse ofte twee te verhooren, hett wellck mij moeyelijcken om hooren valt, doch hoope datt de vrienden hierin versien sullen soo 't doenlijck is, want hett school datt hier te doen is kan lichtelijcken mett hett sieckentroostersampt van een man well bedient worden.

De broeders gelieven te versien datt ick mijn gerechtigt rantsoen mach krijgen, want hett rantsoen van een schoolmeester is ses reaelen van achten ende vier kannen wijns, ende hebben mij tot noch toe maer gegeven vier realen van achten ende veertich pont rijs, hettwelck te veel scheelet. Ditt segge ick omdatt alle de andere schoolmeesters alle maenden haere gerechte rantsoen genieten, hoope immers datt ick meede een dienaer van de Compagnie ben gelijck sij sijn, even alleens off ick niet voll voor ende doe. Domine Block heeft mijnenthalven verscheyde maelen aen den President omme aen geweest, maer 't en mach niet wesen, ick en weet niet watt ick meer misdaen hebbe als een ander. Dencke datt se mij benijden omdatt ick mijn ampt van boeckhouder verlaeten hebbe ende hebbe die van schoolmeester aengenomen. Doch als 't Godt behaecht, hett is beter benijt als beclaecht.

Ditt is, seer beminde vrienden ende broeders in den Heere, hettgene voor dees tijt noodich gedacht hebbe U.E. mett dese weynige regulen te verhaelen, biddende U.E. te willen considereren datt ick beter stichtinge soude doen sijnde op een plaetse daer meerder jonckheyt is als hier onder dese natiën die, Godt betert, den spott daermede drijven als men haer vermaent van haere kinderen ter schoole besteden. Oock sijnder partije die hett qualijck nemen dat men haere kinderen altemets een slach ofte placke geeft, alle 'twelck doet datt wij ons moeten bedroeven, ende onse ampt niet soo well connen bedienen als wij gaerne souden.

Hiermede, Eerwaerde ende seer beminde broeders in den Heere, hoopende datt de broeders mij in de memorie sullen houden, bij soo verre quame datter ergens een plaetse open

viele. Sall desen eyndigen, ende U.E., sampt den gantschen kerckenraedt, bevelen in de genaedige protectie des Alderhoochsten. De groetenisse van domine Block ende sijn huysvrouwe, ende van mij U.E. dienaer ende mijn huysvrouwe.

Actum op Batsian ady 24[en] july anno 1628. Met haest. U.E. dienstwillige dienaer ende broeder in den Heere, Hendrick van Hengel.

25. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 augustus 1628.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 33-35.

Genade en vrede in Christo Jesu

Eerweerdige, welgeleerde, seer godsalige medebroeders in den Heere Christo.

U.E. schrijvens[285] is mij seer wel behandicht, en daeruut hebbe ic tot mijner grooter vreuchde den goeden aenwas uwer goeder gemeinte verstaen, de Heere God die wil deselve dagelijcx meerder en meerder laten werden. Het ware te wenschen dat ick U.E. deselve tijdinge van de onse conde senden, maer met grooter leetwesen daervan het beste niet connende overschrijven, moet U.E. aencondigen het quaetste, om door uwen goeden raet en trouwe hulp midden in dit quaet geholpen en gesterct te werden.

Het is uwer E. voor desen schriftelic verwitticht[286] de nederdalinge van dese onse niew geboude gemeinte, de eene pilaer voor den andere naer, daeronder gelijck als beswijckenden. Het schijnt, wat stutten daer oock onder werden gestelt, sij den last niet en connen gedragen. In mijn voorgaende hebt gij gehoort den val van 4 oft 5 achtereen der principaelster, die eenen tijt lang in hare diaconie als columnen der kercken schenen te wesen. Derselver val, insonderheyt der jongste, heeft mij, liever geene dan alsulcke swacke ende snoode mede-arbeyders hebbende, afgehouden wederom niewe tot de verkiesinge op te soecken, en dat des te meer omdat ic geen stoffe en sach, ondertusschen ick, in tale alsnoch weynich ervaren ende meester Abraham[287] (welckers goeden dienst en getrouwicheyt ick altijts goede getuygenisse geve) genoech besich in sijn schoolampt en andere bedieningen, niet connende alles met ons tweeën soo gevoechelic als wij wel wenschten, beslichten. Bij den Mardijckers hebben, met raet en toestaen des Heeren Presidents,[288] een maringie der kercken gecoren, genoemt Diego, een Pampanger van geboorte, nadat hij in denselven dienst eenigen maenden lang al voor mijn comste door overstaen des Heeren Gouverneur Lafebre was beproeft geweest, en waerin hij hemselven, gelijc oock in sijn vorige soldaetsch leven, wel en bequaem gedraagen hadde. Desen nu, een tijt lang in sijnen dienst bevesticht, heeft ons mede niewe moeyte, en Godes kercke niewe oorsake van laster en schande aengebracht. Hij, een getrout man, met een seker vrouw haeren man van Gammalama herrewaerts ontloopen heymelic hoererende, heeft eyndelic besloten en geavontuert met haer wech te loopen na den moren, onder welcke hij een dach oft twee sich hebbende onthouden op Gilolo[289] is van den coninck van Ternaten, op het ernstich en instantich versoeck der overheyt, haer in d'handen gelevert, en na eeniger dagen gevanckenisse scherpelijck in 't openbaer aen de pale met roeden gegeesselt, met het ijser gebrant en in een thienjarige

[285] Misschien de brief d.d. 13 februari 1628, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 35-36, of die van 25 december 1627, ibidem, fol. 20, gericht 'aan Maleyen in de Molussos'.
[286] Zie hiervoor, doc. 23.
[287] Abraham Janssen.
[288] De wnd. gouverneur, Van Wagensvelt, ofwel diens voorganger Gilles Seys (overleden 10 augustus).
[289] Djailolo (Jailolo) op Halmahera.

slavernie gestelt, 'twelck alles, hoe seer het Godes naem onteert en de swacke christenen ergert, is niet genoech om te seggen. Cont hieruut wel bemercken den droevigen en deerlicken stant onser kercke. De Heere God die wilt se beter en blijder maken, waertoe ick hem ooc bidde, en mijn uuterste vlijt aenwende, gelijc ooc met mij meester Abraham, wien ic alleen onder alle trouwe bevinde en prijsweerdich achte. Hij is neerstich in sijn schoolampt, in den kinderen te onderwijsen, welcke hij in getale 17 of 18 onder sijne discipline heeft, nemen wel aen door sijne onderwijsinge in 't lesen en in 't schrijven, waertoe wij ooc, alsmede tot ons gebruyck en om anderen wat mede te deelen, eenich papier versoecken. Hij is vlijtich in 't onderrichten der vrouwen, eens ter weke deselve in den geloove stilerende, het ware maer te wenschen dat sij wat begeeriger daertoe waren als sij sijn. Hij is ijverich in sijnen sondaechsen dienst, welcken hij na de Duytsche predicatie met eenige bevallicheyt in 't Maleytsch uutricht, lesende so eenige uutgeschreven predicatiën, bij denwelcke hij yt tot meerder stichtinge dienende weet bij te voegen. Alle avond wort ooc van hem op 't huys het gebet gedaen en eenige sangveersen voorgesongen, waertoe mede wel noodich diene eenige psalmboecken overgesonden te werden, gelijc wij ooc wenschten dat, so daer eenige stichtelijcke boecken bij U.E. overich waren, ons daervan wat toegesonden wierden. Wij sullen se verdeelen ter plaetsen daer sij meest noodich sijn, en dienst doen sullen.

Op Macjan bedient de kercke van Gnovakja[290] Petrus Bonnius als proponent, van wien wij niet en weten dan alles goets te getuygen. Hij is in alle sijnen dienste seer ijverich en bequaem. God gave dat alle die hij leerd' ooc soo waren. Op Taffesoho is Geraert Boheem, welcke sijnen dienst redelic waerneemt en gereet is, sijnen tijt bijna geëxpireert sijnde, wederom te verbinden.

Batsjan wart bedient van Jan Gerritsen Block, welcke seer hart om sijne verlossinge versocht heeft, hetwelcke hem lichtelijc van d'Heer President soude hebben toegestaen geworden indien maer ymant anders tegenwoordich ware geweest om de plaetse te becleeden. De broeders gelieven met de naeste gelegentheyt ymanden te senden om hem volgens sijn versoeck, also sijne verbonden tijt nu bijna uut is en hij de meeste stichtinge met sijn ongeregelt huyshouden niet en doet, te verlossen. Heyndrick van Engelen,[291] schoolmeester aldaer, is wederom op 't nieu aengenomen ende verbonden met verbeteringe van gagie à tot 40 gulden per maent, op hope dat aldaer de schole weder opgerecht sal werden, doordien de gerebelleerde Labouers met haer vrouw en kinderen wedergecomen sijn en de voorgaende conditiën geheelijck weder aengenomen hebben. De Heere late sulcx ten beste gedijen, tot sijnen eeren en veler armen menschen salicheyt.

d'Heer President Gillis Seys sieck comende van Batsjan, is den 10 deser 's morgens in den Heere gerust. Over sijn regeeringe moet een yder sich bedancken. In sijn plaets is geauthoriseert d'Heer Pieter Wagensvelt, verwachten van hem het beste.

De saken alhier tusschen den coninc van Ternaten en ons gaen geheel op het veynsen. Den coninc toont hem heel gespagnoliseert[292] te wesen, soect na alle het blijcken ons uut te roeyen, ende met den Spagnaert allen het lant te besitten ende een monarchie over geheel de Molucqen op te rechten. Den Tidorees schijnt sulcx niet te connen verdragen, went alle middelen aen om den Ternataen in oorlooch te crijgen en also sijn voornemen te breken (want in oorlooge met den anderen gecomen sijnde, moet den Spangjaert volgens 't verbont met den Tidorees, gelijc wij met den Ternataen, de oorloge helpen voeren). Dagelicx heeft hij corrocorren te water, dien den Tarnataen als ooc ons groote afbreucke doen. In eenen corten tijt herrewaert heeft hij bij de 300 personen, meest ondersaten van den coninc van

[290] Ngofakiaha.
[291] Hendrick van Hengel.
[292] Spaansgezind.

Ternaten, alsmede eenige van de onse (Chinesen te weten) alsnu en alsdan in sijner macht gecregen, waerover hem den coninck niet eens schijnt te bemoeyen, maer geheelen op het vorige siet, om in volheyt des tijts met hulpe der Spaegnaerden den Tidorees te subjugeren en ons te verdrijven. De Heere God is hertelic te bidden dat hij ons van het quaet bescherme en het hooch voornemen des conincx van Ternaten vernietige.

Hiermede eyndigende, wensche ic den segen des Heeren over U.E. ende U.E. gemeinte, dat uwen dienst crachtich sij in den opbouw desselfs, ende recommandere U.E. ooc in den gebede onses diensts en kercke te gedencken, gelijc ic U ende de uwe doe. Vaertwel ende groetet alle den broederen. Mijn groetenisse sij insonderheyt ooc door u gedaen aen den E. Heer Generael, welck ic van Gode toewensche een goede regieringe, en met sijn huysgesin een lang leven.

Gegeven tot Maleyen in 't conincrijc van Ternaten, 23 aug. 1628. U.Eerweerdens dienstwillige medebroeder Petrus Scotus, ecclesiastes.

26. Rapport van krankbezoeker Cornelis Jacobsz Wodway over de gereformeerde religie in de Molukken. Batavia, 26 augustus 1628.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 162, fol. 5-6.[293]

Hetgeene dat noodich is tot welstandt der kercken in de Maluycques als volcht.

1. Is 't hoochnodich datter eene geeneraelle last ofte gebodt mach gaen om degeene te straffen die den huwelijcken staet soucken te schenden, hetwelcke meer als te veel geschiet, soowel van de offesiers als slechte soldaetten, hetwelcke veel twist ende oneennicheyt tusschen den getrouden is maeckende, ende mede de oorsaeck is datter altemet eenige vrouwen bij de mooren op Tydoor ofte de Specken[294] op Gammelan comen te loopen.[295]

2. Is 't van noode datter een ander cranckbesoecker nae Batsjan mach gesonden werden om Jan Gerretsz Bloock te verlossen, vermits sijn quaed huyshoudinge tot groote onstichtinge ende nadeel van de kercke aldaer is streckende.

3. Is 't nodich datter een bequaem cranckbesoecker na Malleyen mochte gesonden worden, dewelcke bequaem mochte wesen om te voorsingen ende mede als ouderlinck ofte diacken in de kerckenraet te gebruycken ende in het sieckhuys de siecken te besoecken, overmits de schoolmester aldaer niet can singen ofte eenige siecken uit Goddes H. woort can vermaenen, soodat den predicant Schodt weynich hulpe heeft om bij sieckte hem eenige assestensie te doen, tot uitvoeringe sijnes dienst, daerom was 't nodich datter een bequaem persoon mochte gesonden worden.

4. Is 't nodich dat de armegoederen met weten ende kennisse van de kerckelijcke persoonen op Macjan ende Batsjan mochte uitgedeelt worden – overmits daer geen diakenen en sijn ende de armegoederen alleen onder de coopluyden berusten ende nimmermeer en connen weten watter bij de kas van d'armen is, ende de sieckentrooster aldaer eerst van de arme luyden worden aengesocht, ende altemet eens moeten huyssoecking doen wat armen datter sijn, ende ofte het wel besteedt wordt dat men haer geven. Daerom dunckt mijn dat het niet

[293] In margine op fol. 6: 'Rapport van de standt der Moluccen aengaende de religie. A. Dom. 1628'.
[294] Spanjaarden.
[295] In margine: 'te remonstreren aen de Heer Generael als hij nae de Molucces gaet'.

onbehoorlijck en is dat de sieckentroosters niet alleen behoorden neffens de coopluyden te weten wat armen datter waeren, maer oock watter uitgegeven wort, opdat alle dinck met goede ordere mochte geschien ende toegaen.[296]

Ten vijfden Is 't noodich dat de persoonen in 't sieckhuys met meerder rantsoen mochten versien worden, ende vermits alle dincq daer niet wel is te becomen ende alle cost ende dranck seer duur is, ende met het rantsoen tegenwoordich niet en connen toecomen.[297]

6. Is 't nodich datter in den Malluycques een pertij psalmboucken mochte gesonden worden, alsoo se op alle plaetse gebreck sijn, ende oock mede vijf ofte 6 psalmboucken met noten souder wel van doen wesen.[298]

Batavia. Augustus 26 anno domini 1628. U.E. eerwaerdige wijse seer voorsinnige broeders des kerckenraets, goetwilligen dienaer ende medebroeder Cornelis Jacobsz sieckentrooster.

27. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Labuha, 16 januari 1629.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 37-38.

Godt met ons

Eerwaerdighe in den Heere Jesu Christo, Petrus Schotus

U.L. schrijven van den derden november voorleeden[299] is mij seer wel gheworden waeruyt ick versta dyne beschuldiginghe op mij, 'twelck ick t'onrecht doch in danck van u verdraghe. Ick hebbe mij lichtelijck hiervan te purgeeren, overmits onse medebroeder Pieter Bomis mij overlang heeft antwoort gesonden hoe dat hij mij twee brieven neffens de sijne ontfanghen ende wel behandicht is. Den eenen aen den Heer President, den anderen aen U.L. van den staet der kercke ende geleghenthayt alhier, ghedateert van de neghende september,[300] dien hij Bomis mij belooft met den eersten naer Malayen te senden. Doch het kan zijn naderhant U.L. die becomen heeft, soo dat ick alsdan geen getuyghenis meer behoeve.

Ick ben meer verwondert dat ick gansch geen antwoort en crijghe op die drie brieven[301] dien ick met het schip de Moninck,[302] twee met den voorleeser ende een ander met een adelborst, van hier hebbe gesonden, waervan den principaelste van alle onse gheleeghenthayt was adverteerende, dien van U.L. wel behoorde beherticht te werden.

Ick wenschte U.L. selver hier quam, 'twelck wel noodich was. Soo soude mijne vijanden, die twee à drie daer bij U.L. zijn, haere valsche tonghe kunnen gesnoeert ende gestopt werden. Och dat die stoute mochte ter schanden worden, die mij met leugens soecken neder te drucken. Ick daerenteegen spreecke van u bevelen, Psalm 119 vers 78, wat kan de valsche tonghe doen ende wat kan zij uutrichten, zij is als scherpe pijlen eens gheweldighen, als vyer in jeneverhout, Psalm 120 vers 3, 4. Doch ick weete wel dat ick Godt noch de mensche en

296 In margine: 'mede te remonstreren'.
297 Aantekening in de marge: 'mede te remonstreren'.
298 In margine: 'ter gelegener tijde sal men sende'.
299 Niet aangetroffen. De notulen kkr Batavia over 1628 zijn niet bewaard gebleven.
300 Niet aangetroffen.
301 Een daarvan is wellicht die van 2 juli 1627 (hiervoor, doc. 18); de andere twee niet aangetroffen.
302 Waarschijnlijk is bedoeld het schip Monnickendam.

kan voldoen. Hierom, seer Eerwaerdighe medebroeder, bidde doch één dinck van U.L., hebt doch acht op diegeene die mij bij U.L. beschuldigen, ende laet doch de hoerrerije niet insluypen, daer domine Candidius ende ick soo mannelijck ende dapper hebben geweert ende veel smaet daerdoor ende haet teghens ons verweckt, doch door Godes genade tot noch overwonnen. Ick hebbe hier weer daervan een groote strijt, want onse coopman van heeden hier opniu voorgaet met een schandelijcke hoer bij hem op 't huys is houdende, 'twelck ick met veel reedenen hebbe soecke te weeren, doch tevergeefs. Soo is U.L. dan wel kennelijck wat quaet hierdoor is causeerende. Ende dat ick hierdoor gehaet ben, is een waer kenteycken mijne ampt oprechtelijck bediene ende sulcke luyden niet om een dronck wijn ofte montvol kost na de mont spreecken.

Voort, wat mij ende gemalline aengaet, U.L. weet wel wat den apostel Paulus zeyt 1 Corinthen 7 vers 28, dat de getrouwede verdruckinge in den vleesche moeten hebben. Daer wert immers geen huys lachgende gehouden, maer 't en sal die muggesifters aen geen stoffe ontbreecken. Weest des verseecker dat ick mijn eer soo lief hebbe ende mijn consiëntie soecke te betrachten als een eerbaer man schuldich is te doen. Ick weete wel hoe dat den duyvel door sijne goddeloose instrumenten ons soecken. Maer ick en vreese niet, alwaer 't dat ick veel duysenden rontom mij hadde. Want wie onder de schaduwe des Alderhoochsten zit, die spreecke, Godt mijn toeversicht Psalm 91, vers 1, 2. Heeft mij Godt een cruys opgelayt, soo spreecke ick met den propheet Micha 7 vers 9, ick wil des Heere toorne draghen, want ick hebbe tegens hem gesondicht, totdat hij mijn saecke uytvoere, ende mij recht doe.

Ick hadde wel meer te schrijven, maer sprake [...][303] meer U.L. selver, doch wat niet weesen can, moet op sijn beloop blijven.

Ick moet bladeren uyt mijn schrijfboeck scheuren door gebreck van pampier, oock mede valt er weynich geleghenthayt voor om tot ons wil te schrijven ende als wij altemet een brief senden gelijck 't blijckt weynich ter handen comen, ja dat meer is, noch onlanckx voorleede den coopman de sengaje van Kayioo[304] heeft verboden geen brieven van mijn mede te nemen. Ick hadde oock groote moeyte dat ick den laeste brief U.L. aen mij gesonden konde uyt sijn handen crijgen, hadde het de mooren mij niet aengedient, want hij se wel verborgen hadde. Daerom als U.L. mij schrijft, sent het met een suffisant persoon aen mij perticulier. Wat don Helena aengaet, blijft noch even halssterch ende is nu bij den koninck. Ende wat voort de Labours aengaet, presenteeren noch niet haere kinderen ofte volck ten doop. Veel jonge luyden in concubijnschap, ja 'twelck te beclagen is eenige in bloetschande. Hierom wel hooch noodich was, U.L. selver eens hier waer, want ick geen hulp ofte kerckenraet en hebbe. Den schoolmeester ende marrynje hanghe de huyck na de wint, sijn licht met een dronck te winnen. Ziet ende oordeelt dan in consciëntie wat moeyte ick hebbe. Want wie den goddeloose recht spreeckt, ende den rechtveerdigen verdoemt, sijn voor Godt allebayde een grouwel, Proverb 17.[305]

Hiermede, Eerwaerdige broeder, blijft Godt ende 't woort sijner genade bevolen. Onse hartelijcke groetenis. Desen 16 janewari 1629 op Labou in Batsjan. U.l. medebroeder in Christo, Jan Gerrits Block.

Mijn tijt is den 8 mertius toecomende geëxpireert. Ick versoecke met ernst verlost te werde want ick mijn gesonthayt veel hier verliese, ende voort wettelijcke oorsaeck daertoe moveeren, dus wilt het beste hierinne mede doen.[306]

---

[303] Eén woord weggevallen door papierbeschadiging.
[304] Waarschijnlijk Pulau Kajoa (Kayoa) tussen Batjan en Makian.
[305] Spreuken 17:15.
[306] Onder de brief de aantekening:'Ontfangen den 25 Mart 1629.'

28. BRIEF VAN DS. PETRUS SCHOTTE AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 30 april 1629.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 39-41.

Genade en vrede in Christo Jesu

Eerweerdige, welgeleerde ende seer godsalige medebroeders in de Heere Jesu Christo.

U.E. schrijvens van den 2 january des jaers 1629[307] is mij den 5 april wel behandicht. Hebbe uut hetselvige verstaen mijn vorich schrijven[308] U.E. wel ter hand gecomen is, en door hetselvige het quaed comportement van eenige der genaamde broederen ende kerckendienaren vernemende, U.E. daerover ten hoochsten bedroeft ende becommert hebt, alsmede welgedaen oordeelt dat ic mij geheelic van eeniger dienst die ick niet dan mett perickel van 't voorige ofte meerder quaed en soude connen beroepen, afgetrocken houde, mijne beroepinge alleen gestijft met meester Abraham op Malleyen, sonder eenige kerckelijcke vergaderinge te hebben, bedienende, op welck oordeel en begin ick, alsnoch geen middel om te veranderen siende, voortgaa, en mij bevlijtige het woord des Heeren ter eeren Gods en 's menschen salicheyt te predicken, wel onderentusschen met droefheyt datter gansch geen gelegentheyt bij mij en is om het nachtmael des Heeren Christi tot onsen trooste te gebruycken en uut te deelen. De goede God die wil het eens door sijnen lieffelijcken segen ende U.E. mede-vlijt ende arbeyt ten besten keeren.

Hadde wel gewenscht dat eenige crancbesoeckers op 't versoeck waren toegestiert, insonderheyt ter deser tijt, nu het eene ongeluc het andere schijnt te treffen, want gansch geen stoffe wetende om tot den kerckelijcken dienst te imployeren, is ons weggeruct D. Geeraerd Boheem den 13 meert lestleden, wiens dienst en leven in 't eerst wel niet en is geweest sonder opspraack van sommige, maar door goede vermaningen grootelicx verbetert ende in den toom gehouden, verhope t'syner salicheyt en besten. In sijne plaetse en hebben alsnoch niemand connen resolveren, ter oorsake niemand en derve vertrouwe, meene so den eenen of den anderen uut te vinden alleen om den dienst der leer (niett des doops) voor eenen tijt tot breeder gelegentheyt waer te nemen. Connen de E. broederen tegen 't aenstaende ons met eenige bequame personen versien, 'twelck ic uyt U.E. schrijvens verstae alsnu soude 't gedaen hebben 't en ware tijt ende gelegentheyt sulcx verhindert hadde.

D. Blocq vertrec is na U.E. goedvinden wel toegestaen, maar niet geëffectueert worden, doordien het schip laet in de Molucquen gearriveert sijnde, sijne reyse over Batsjan niet en heeft connen nemen na Amboina, waerover ooc D. Blocq genoechsaem tegen sijnen en onsen sin is gebleven (Heyndric van Hengelen als schoolmeester, gelijc voordesen geschreven is, bij sich hebbende), sal met de eerste gelegentheyt nagestiert worden.

D. Bonnius op Gnoffacquia is lange tijt gelijc alsnoch sieckelijc, doch altijt vlijtich in sijn ampt geweest, hadde versocht, soo tijt en stond sich presenteerde, verlost te mogen werden, maar geene sich vertoogende[309] heeft moeten patiënteren. Oorsake sijns versoecx was eensdeels sijn ongesontheyt, welcke hij meende dat op een ander[310] beter gecureert soude connen werden, anderdeels den haet en misnoegen daermede hooge en leege, insonderheyt Sr de Meyer, opperhooft aldaer, tegens hem – doch mijn oordeels sonder reden, want ic Bonnium altijd goed en oprecht in leven ende leere bevonden hebbe – ingenomen is. Verhope de saken die duslange misnoegen ende onlust gebaert hebben sullen door de compste ende

[307] ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 53-55.
[308] Zie doc. 25.
[309] Vertogen: verschijnen, zich voordoen.
[310] Op een andere plaats.

voorsichticheyt des Heeren Gouverneurs Lodesteyns wel gebetert werden, welcke met sijne aencompste so eenige dingen, welcke van te voren uyt [...][311] wege gebracht werden, alreede geredigeert ende in behoorelijcke ordre gestelt heeft, want aengaande het uutdeelen der aelmoessen, 'twelck tot noch toe door Sr de Meyer gedaan is en noyt (niettegenstaande de president Wagensvelt[312] daerover aengesproken hadde, die sulcx beloofde te verbeteren) Bonnio daer in hadde willen kennen, heeft hij mij toegesegt dat hij den uutgeef van 't armengelt, gelijc hij alreede op Batsjan aen Blocq gedaan heeft, Bonnio sal bevelen, 'twelck hem meer aansiens ende liefde bij het volck sal veroorsaken dan wel nu etc. Wat aengaat meester Abraham, die is altijt vlijtich en wacker in sijne bedieninge, verhope hem, gemerct sijnen verbonden tijt over 1 maent of 2 geëyndicht is, wel tot den dienst der kercken te behouden. De schole alhier, gelijc mede op Batsjan, is van cleynder weerde, doordien de ouders niet seer willich sijn haar kinderen te laten leeren, gebruyckende liever deselve te huys tot haren dienste, tot verbeteringe waarvan geen of weynich apparentie en is. Soolange de sake op de begonnen voet voortgaet en op geen ander gestelt en werd, soude mijn gevoelens beter achten dat de E. Compagnie de kinderen gansch en gaer op hare costen aannamen ende alsoo onderwijsen en leeren dede, om t'avont ofte morgen merckelijcke vruchten daervan te genieten, welcke anders weynige of geen te verwachten sijn. De E. broederen gelieven de sake in hare wijsheyt en discretie in te sien, d'Ed. Heer Generael daervan aan te spreken en met hem te rade te gaen.

Den kerckelijcken stand in Indiën ter plaetsen daer den godsdienst gepleegt werd verstaa ic uut U.E. schrijvens, tot mijner vreuchde, allomme redelijc te wesen. 't Is mij leet dat het met de onse alhier (gelijc U.E. weet) soo slecht gaat, verhope in de volheyt des tijts, als het Gode belieft, eenmael beter sal werden. De vijandelijcke wapenen door eenen machtige vijant, den Mataran, tegen U.E. en de gemeinte in de hand genomen,[313] hebben gelijc als mijn herte met droefheyt verwondet, waertegens wederom de genadige verlossinge ende overwinninge die U.E. de Heere gegeven heeft, heeft wederom mijne wonden door blijdschap genesen, waerover ick den goeden God t'samen met U.E. loff en danck toesegge, hem ooc meteenen biddende dat hij sijne castijdende roeden der siecte, gelijc hij der vijanden alreede gedaan heeft, achter sijnen rugge werpe, en niet langer de teedere gemeente daermede straffe, welcke ic tot mijnen leetwesen (doch wederom met gedult in Gode, dien ic weet dat niet ongerechtich of yts tot onsen quade wercken sal) vele der voornaamster lieden verstaa verloren te hebben, onder anderen onser allen lieven ende weerden medebroeder D. Joh. Cavalier,[314] wiens dood ic naturelijc[315] betreure dat hij der gemeinte als een getrouwen dienaar en ons als enen vlijtige mede-arbeyder also ontrocken is, maar geestelijck verheuge dat hij deser wereltscher onrusten, dit lichaam der sonden ontslaegen, de hemelsche ruste en den staet der volcomen heyligen becomen heeft, waarna wij alle verlangen ende begeerte hebben. God wil 't ons allen verleenen na sijn gelieven en welbehagen ter rechter tijt.

Niet meer op dees tijt. Wensche U.E. altsamen den heyligen segen des Heeren, dat U.E. arbeyt hoe langer hoe meer crachtich mach bevonden werden tot grootmakinge van Godes naam ende voorttelinge der gemeinten.

Vaert wel, en groetet seer van mijnentwegen den Ed. Heer Generael en laet mijn persoon door U.E. bij hem vriendelijc gerecommandeert werden. Valete. Datum 30 april 1629, Mal-

---

311 Enkele woorden onleesbaar.

312 Pieter Pietersz Wagensvelt, uitgekomen 1620, korte tijd op Banda en Amboina, 1622-1629 in de Molukken, van augustus 1628 tot april 1629 waarnemend gouverneur (president), vervolgens naar Java; overleden ca. 1648 te Batavia.

313 Het tweede beleg van Batavia door de troepen van Mataram in 1628-1629.

314 Ds. Johannes Cavalier, leerling van het seminarie van Walaeus, arr. Java april 1627, predikant te Batavia, overleden 1628 aan dysenterie.

315 Volgens mijn (menselijke) natuur.

leyen in regno[316] Ternaten. U.E. dienstwillige mede-arbeyder in den Heere Christo, Petrus Scotus eccl.

Den kerckelijcken brief aen U.E. broeders geschreven sijnde te moeyelick om t'herschrijven, is dese van te voren onverwachte of veeleer onbedachte veranderinge voorgevallen, welcke ick U.E. mitsdesen ooc na behoren deelachtich hebbe willen maken. Alsoo te beduchten stond dat het schip 'twelc noch van Batavia verwachtet werd sijn wederreyse over Batsjan (vermits tijts cortheyt) niet en soude connen nemen, en evenwel D. Blocq, soo om sijn versoec als andersins, noodich dient verlost te werden, soo is 't na deliberatie met d'Heer Gouverneur Lodesteyn goedgevonden hem alsnu met het schip Orangiën, om houd te halen na Batsjan afgesonden, alhier op Malleyen op te ontbieden, waer wij hem in julio sullen verwachten, om voorts na Bataviam te sturen. Sijnen dienst (door gebrec van beter) hebbe geordineert sal van Heyndrick van Heingelen, schoolmeester aldaer, onderentusschen waergenomen werden (soo veel namelijck aengaet het voorlesen, het gebedt doen etc.), het andere, als den doop, die daer soo heel dicwils niet bedient en werd, sal tot naaste gelegentheyt uutgestelt werden. Het huywelick, soo het geen uutstel en will lijden, hebbe (als het geraadsaamste, doordien Heingelen onecht[317] is) den coopman Anthonis Verheyden (voordesen D^us^ gewesen[318]) toegeschreven in forme van magistraat te mogen bevestigen, secundem leges in patria usitatas ad quas etiam heic nos redigit necessitas.[319] Valete etc.

29. Brief van schoolmeester Hendrick van Hengel aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Labuha, 5 juni 1629.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 43.

Petre Scotus. Eerwaerdige ende seer beminde in den Heere.

U.L. aengenaeme missive van dato ultimo april 1629[320] is mij per 't schip Orangiën well geworden, waeruyt verstaen de verlossinge van D. Blocq, die nu mett ditto schip aldaer is gaende. Hadde well gewenschet mij toegevallen hadde, alsoo de schoole alhier heel swack ende niet meer als 4 à 5 ende ten hoochsten ses discipulen daegelijcks ter schoole en comen. Wenschte well datter meer waeren, opdatt watt meerder eere mochte inleggen, want daer is niet een van de Labouwers die van sijn soonen ter schoolen laet komen, watt moeyte datt wij ende D. Blocq daertoe gedaen hebben, seggen haere kinderen haerlieden in haerlieden affairen moeten dienen, oock willen haere kinderen niet geslagen hebben, meenen dat se alsdan bij ons als slaeven gehouden worden.

Aengaende hett voorlesen, naer D. Blocqs vertreck alhier neffens mijn schoole te bedienen, sullen (soo verre ons Godt de Heere sijnen seegen daertoe verleent) maeken in alles naer te comen, alsoo datt hoopen U.L. gheen clachten daervan hooren sall, oock de gemeynte goet genoegen daerin sall hebben, doch Godt bovenall. Hett doopen ende trouwen sall gestaeckt worden totdatt door U.L. ordre een ander in D. Blocqs plaetse (tot dien eynde) alhier gesonden wordt.

Wenschte well eenige Duytsche stichtelijke boucken, soo voor de kinderen als voor mijselven, mochte becommen, want van de Maleysche boucken ben genouch versien, hebben

[316] In het koninkrijk.
[317] Buiten huwelijk geboren.
[318] Te lezen als Dominus, in casu krankbezoeker. De naam komt niet voor in Mooij, *Bouwstoffen* I.
[319] Overeenkomstig de wetten in het vaderland in gebruik, waaraan ons ook hier de noodzaak bindt.
[320] Niet aangetroffen.

well twee à 300 Maleysche katechesimus, maer Duytsche weynige ofte geene die doogen, hebben oock geen ABC boucken, mede de kinderen hebben geerne watt veranderinge.

Ende alsoo de affairen alhier passeerende U.L. door D. Blocqs monde beter sall konnen verstaen, die hoope U.L. in alles de waerhayt sall seggen, sullen desen voor dees tijt cort maeken, U.L. bedanckende van de goede gunste die U.L. t'mijwaerts is draegende. Hoope hetselve naer consciëntie te verdienen. Derhalven sall U.L. beveelen in de H. bescherminge Godes, die U.L. in lange gesontheyt will bewaeren, ende mij mett sijnen H. Geest will verstercken. Amen. De groetenisse aen alle goede vrienden sampt D. Abraham Jansz ende den bottelier, als anders.

Datum 5 juny anno 1629 op Labouwa in Batsian. U.L. dienstwilligen dienaer Henrick van Hengel. Soli Deo Gloria.

30. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ngofakiaha, 31 augustus 1629.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 45-46.

Eerweerdige, geleerde en seer godsalige medebroeders.

U.E. jongste schrijven[321] met het jacht Zeeburch is mij den 10 juni anno 1629 wel geworden van Jacob Sterck crancbesoecker, welcken wij als een bequaam instrument ten dienste der kercken alhier in de Molucquen uut U.L. schaarsicheyt tot onderstuttinge van onse swackheyt met groter begeerte hebben ontfangen. Hadden gewenscht noch ymand nevens hem ware toegesonden, gelijck wij niet en twijfelen of, onsen staat en nood wetende, dat sulcx soo immers mogelijc geweest hadde naar U.E. voorsorge all gedaen hebben. Want seker, onser kercken stand is alsnu gansch gebreckelijck, als t'enemaal bijna ontblootet van eenige bedieningen door 't gebreck der dienaren. 't Is U.E. voordesen den doot van D. Boheem toegeschreven,[322] sijn plaatse is alsnoch open gebleven, geen middell vindende om deselve eenigermate te vervullen. D. Bonnus heeft nu overlange gansch sieckelic sonder eenige oeffeninge des dienstes te bedde gelegen, uut hetwelcke hij noch niet gesont en is weder opgestaan, doch begint nu allengskens beter en beter te werden.

D. Blocq is volgens U.E. ernstige begeerte en onsen (niettegenstaende den noot wel anders soude vereyschen) goeden genoegen nu verlost ende brenger deses geworden, welcken wij verhopen dat U.E. met t'samen sijn ongeschickte huysvrouwe, beter, dat is mettertijt verbetert, sullet bevinden als wij se nu hebben gelaten. Pleegt hij en ooc sij insonderheyt geen sediger leven bij U.E. als bij ons wel geschiedt is, meene vastelijc sullen even soodanigen getuygenisse bij U.E. verdienen als sij nu van ons (niet seer goed) mede connen dragen.

Meester Abraham op Malleyen is nu eenen ruymen tijt met een heftige en sware siecte bevangen worden, soodat hij van den eersten af dat D. Blocq (den 17 juni 1629) van Batsjan op Malleyen aanquam (recht te passe om den Malleytschen dienst waar te nemen), noyt eenigen dienst heeft connen oeffenen, van welcke siecte hij ooc van dage tot dage meer en meer verswackett en naar medicin oordeel een langdurige uuteeringe te verwachten heeft.

D. Sterck is nog voor eenen tijt op Malleyen verordent worden om onder mijn vertreck aldaar den dienst te plegen. Ick selfs ben in redelicker gesondheyt, en met des Heeren gouverneurs goedvinden t'samen in sijn geselschap nu op Macqjan gecomen om voorts op

[321] Vermoedelijk de brief kkr Batavia aan ds. Petrus Schotte d.d. 1 (of 7) februari 1629, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 55-56.

[322] Zie hiervoor, doc. 28.

Batsjan te reysen, om aldaar den doop en 't huywelick (gelijc sulcx tot dier tijt opgehouden word) te bedienen, ende op alles na eysch soo eenige ordre te ramen. D. Hendrick van Heingelen, welcke (gelijck mede U.E. voordesen is verwitticht) is bij provisie in D. Blocqs plaatse gesurrogeert worden, doet alles (soo wij hier hooren) beter ende stichtelicker als de voorschrevene. God geve dat door hem mach werden gestichtet 'tgene door den anderen ontstichtet is gebleven.

Dit is so cortelijcx 'tgene waaruut U.E. onse persoonele gelegentheyt met t'samen der kercken van welcke voor desen breeder is geschreven eenichsins bemercken connen. Verhope dat wij van U.E. met het naaste schip eenige hulpe ten dienst der kercken sullen becomen, om alhier het quaad, dat groot is, met malcanderen op alle plaatsen te helpen weeren en Godes heylige woord der waarheyt tot de meeste stichtinge den volcke te vercondigen.

Pampier, Testamenten, psalmboecken en soo eenige andere stichtelijcke boecxkens verwachten wij grootelijcx dat ons, als gantsch nodige dingen, toegesonden werden, waarmede wij vertrouwen dat U.E. ons na vermogen genoech versorgen sullet.

Sende hiermede de namen dergener die van mij in den jare 1628 op Malleyen gedoopt ende getrout sijn geworden, met t'samen diegene welcke van andere op 't eyland Macqian so den doop hebben ontfangen als in 't huywelic bevesticht sijn geworden.[323]

Geleerde, wel lieve en eerweerde medebroeders, en blijft all te saamen Gode in sijne heylige protectie en beschuttinge bevolen, amen.

Datum Gnoffacquia den 31 augusti anno 1629. V[r] totus,[324] Petrus Scotus eccles.

31. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 9 april 1630.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 51-53.

Genade en vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, welgeleerde, vrome en seer godsalige medebroeders.

Ter goeder en aangenamer tijd sijn van U.E. mij alhier in de Mollucquen drie cranckbesoeckers ten dienste der kercken met de jongste schepen toegesonden, hebbe deselve met grooter begeerten ontfangen ende elck den hare plaatse toegeordend.

De kercken van Gnoffacquia en Taffesoho hadden eenen ruymen tijdt sonder eenige bedieninge geweest, de ene (gelijck oock voor desen is geschreven[325]) door de siecte van D. Bonnus, d'andere door den dood van Geeraard Boheem. Boheems plaatse was soo eenichsins, t'zedert mijn jongste schrijven, met een provisioneel bedienaar (Gerrit Clingman geheeten, een deuchdelijck persoon) van mij versorcht, maar Bonni,[326] als wiens gesontheyd wij dagelicx verhoopten, was door sijn continuele siecte geheel onbediend gebleven, totdat alsnu met Aart Jansen is voorsien geworden.

Adriaan Robbens, welcke sieck sijnde veel liever het landt als het schip bewoondt, sal nu, den provisionelen hemselven niet langer tot sulck een dienst daar ter plaatsen willende gebruycken laten, Taffesoho gaan becleeden.

---

[323] In ANRI, Archief Kkr Batavia 162, fol. 241-254 bevindt zich een document getiteld 'Copye uyt het Kercke Boeck van Maackian', met lijsten van gedoopten en getrouwden op de eilanden Makian en Mothir (Moti) uit de periode 1621-1626. Hierbij bevindt zich geen lijst van Maleyo.

[324] Vester totus: geheel de uwe.

[325] Zie doc. 28.

[326] Genitief van Bonnus: Bonnus' [plaats].

Na Batsjan hebbe ick afgesonden Herman Jansen om den kerckendienst aldaar in 't geheele waar te nemen en den schoolmeester Heyndrick van Heingelen te verlossen, welcke t'zedert Blocqs vertreck bij provisie voorgelesen hebbende, alsnu met goedvinden van d'Heer Gouverneur is opontboden om op Malleyen metterwoon over te comen, om de schole in plaatse van meester Abraham, nu over eenige maanden overleden, te onderhouden, als sijnde meer vruchts door de veelheyd der kinderen van de Malleytsche als van de Batjansche te verwachten.

D. J. Sterck, welck duslang op Malleyen den dienst neerstelick waargenomen heeft, sal ick, als daartoe begeerich, op het schip 's Gravenhage gaan laten, soo wanneer dito Heindrick van Heingelen met hetselfde schip sal aangecomen wesen.

D. Bonnus, nu eenen langen tijdt heel sieckelick sijnde, alsmede ernstelick versoeckende in dese goede gelegentheyd dat alle de plaatsen genoechsaam versorcht sijn te mogen vertrecken, soo is het hem met desen toegestaan tot U.E. over te comen, temeer dewijle hij hemselven tot U.E. schrijven[327] genegen vindt en ick, soo vele ic raden mach, hem daartoe oock bequaam oordeele, als cloeck in leere en sedich in leven altijdts van mij bevonden. De E. broederen gelieven met hem, als met een geschict ende oock geleerd persoon, der kercken in sijn gesontheyd gansch dienstich, het beste te verrichten, ick hope tot Godes, sijner en der gemeynten eere en voordeel.

Soo daar eenich papier en insonderheyt psalmboecken bij U.E. overich hadden geweest, so hadde ick wel gewenscht mijn vorich versoeck van U.E. daarin voldaan ware, maar sulcx niet sijnde, verhope alsnu door 't arrivement der nieuwer schepen in ons gebreck genoechsaam van U.E. versorcht te worden.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde ende godsalige medebroeders, desen besluytende, als breeder mondelijc verhaal door Bonnum vercrijgende,[328] bevele U.E. met de christelicke vergaderinge in de goddelijcke beschuttinge, U.E. welvaart en vrede toewenschende.

Datum 9 april 1630. Malleyen in regno Ternaten. U.Eerw. medebroeder in Jesu Christo, Petrus Scotus.

32. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 augustus 1630.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 55-56.

Eerweerdige, seer geleerde en godsalige medebroeders in Christo Jesu.

Door U.E. seer goede voorsorge genoechsame bedienaars tot vervullinge der ledige ende onbediende plaatsen hebbende becomen, hebbe een yder derselvige, gelijck alsoock in den voorgaanden[329] is verwitticht, sijne plaatse der bedieninge aangewesen, welcke sij ooc alle tesame in de vreese des Heeren trouwelijc hebben aangevangen. De almachtige God geve hun ten goede het vordere uutvoeren hares dienstes.

D. Sterck is van Malleyen op hett schip 's Gravenhage, 'twelck na Talliabo[330] om sagu is verordineert, overgegaan, versoect met de naaste gelegentheyd, alsoo sijnen tijdt alsdan

---

[327] Een brief waarin hem bevordering van proponent tot predikant en plaatsing in Taiwan werd aangeboden (Notulen kkr Batavia d.d. 18 oktober 1629, Mooij, *Bouwstoffen* I, 325).

[328] Bonnus bracht rapport uit aan de Bataviase kerkenraad in diens vergadering van 26 september 1630 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 356). De kerkenraad had hem reeds voor Taiwan bestemd, waarheen hij medio 1631 vertrok (*Bouwstoffen* I, 325, 379).

[329] Zie doc. 31.

[330] Sula-Taliabu, het grootste der Sula-eilanden, leenplichtig aan Ternate en rijk aan sagobossen.

g'expireerd is, te mogen vertrecken. U.E. gelieve in sijne sake te versien, ende een anderen in sijne plaatse ons toe te senden.

De schole alhier, die eenen ruymen tijdt door 't afsterven van meester Abraham ledich heeft gestaan, wordt alsnu gehouden door D. van Heingelen, gewesene meester op Batsjan, mett soo een redelijcken (na 's lands gelegentheyd) toeloop van kinderen (25 of 26 in getale), tot welckers behoefte ende onderwijsinge eenige groote ABC boexkens en andere, gelijc ooc mede papier, wel diende toegestierd te werden.

De toegesonden psalmboecken etc. sijn met het jacht Zeeburch volgens het schrijven ter goeder hand gecomen, hadde wel gewenscht in quantitate en qualitate soo eenige ander en meerdere hadden gecregen, aangesien groot gebreck, insonderheyd van psalmboecken, hier allomme onder den volcke is. Verwachte met de eerste gelegentheyd U.E. goede versorginge in desen.

Het bevorderen des huywelijcx en afschaffen des concubinaats, alhoewel ten goeden eynde volgens Godes ordinantie en instellinge van de christelijcke kercken soo in 't vaderlandt als in Indiën ernstelijck is bevolen ende ooc door de bedienaars derselver, onder anderen alhier in de Mollucquen, trouwelijc na alle vermogen is bevlijticht, soo is 't echter well dat hetselve sijn behoorelijc effect ende sorteringe onder den Mardijckers niet en can geniten, maer veeleer tot erger en quader loopt. Want deselvige tot aflaat des concubinaats en van aanveerdinge des huywelijcx door vermaninge gelijc gepersset sijnde, en haar tot den huywelijcken staat begevende, scheyden eenen tijd lang daarna van den anderen en loopen, den eenen alsnu, den anderen alsdan, met een vremde man of vrouw na den viandt over, alwaar sij haarselven in hoerdom nedersetten, of ooc well voor den paap, die daar soo heel curieus niet op en is, het eerste huywelic verswijgende, het tweede ende grouwelijc houwelic aangaan, vanwaar sij dan wederom, eenen tijd haar vuylicheydt gepleecht ende een walge eyndelijck van malcanderen gecregen hebbende, tot ons overcomen ende in een nieu overspelich hoerdom sich onthouden, want dicwils beyde de bijeen gesetene man en vrouw, getrouwde mannen en vrouwen hier ende daar bij den vijand hebben. Welc overloopen en schandelijcke verbrekinge des huywelijcx, aangesien bij der overicheyt niet gestraft en werdet, door vreese, gelijc sij seggen, bijaldien sulcx geschiede, dat alsdan alle de Mardijckers den eenen met den anderen tot groote schade en interest der Ed. Compagnie na den vijand souden overloopen, soo is 't dat hetselvige ooc seer gemeen is en bij velen gepleegt werdt, tot een groote onteeringe des huywelijcx staat, weshalven ick U.E. ditselvige alsnu te kennen gevende U.E. oordeel en sententie in desen versoecke, of het niet veel beter soude sijn om de ongebonden ende goddeloose huywelijcxverbrekinge te ontgaan, het concubinaatschap der Mardijckers stilswijgende toe te laten, dan gelijc als voren tegen te staan? Sal U.E. goed oordeel en bijtende remedie tegen het quade mett Godes hulpe ten besten verwachten.

Hiermede eyndigende, vaart well, seer geleerde ende godsalige medebroeders, en blijft mett t'samen de christelijcke vergaderinge in Godes heylige beschuttinge. Amen.

Datam[331] 24 augusti anno 1630. U.E. dienstwillige mededienaar in Christo Jesu, Petrus Scotus.

33. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 april 1631.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 57-58.

Eerweerdige, seer geleerde, vrome, ende godsalige in den Heere Christo Jesu.

[331] Vrouwelijk vorm van 'datum'; 'epistola' is een vrouwelijk woord.

U.Eerweerde schrijven[332] heeft ons de goede en blijde tijdinge uut het lieve vaderlandt,[333] welckers voorspoed wij ten hoochsten wenschen, met groote vreuchde en blijdschap te verstaan gegeven, waarover wij oock onse solemnele danckseggingе tott den Almachttigen hebben gerichtet, hem als den milden gever aller goede gaven meteen ootmoedelijcken biddende sijnen voorderen heyl ende segen over ons gansche lieve vaderlandt, gelijc mede over alle de kercken, genadelijc uut te strecken.

D. Cornelis Jacobsen van Enchuysen, nu met het jacht Texel ons toegesonden, hebben wij ontfangen, ende denselven daar op latende, senden U.E. D. Jacob Sterck (wiens dienst wij niet anders en hebben dan te prijsen) nu met 't schip 's Gravenhage weder, verhopen dat hij voor U.E. met alle gunste en faveur in sijne aancomste (gelijc hij alsoo van ons gescheyden is) bejegend sal werden.

De saken hier allomme in de Molucquen staan noch in haar vorige wesen, onnoodich dieshalven daer weder op een nieuw verhaald ende gerepeteerd souden werden, temeer dewijle oock D. Sterck in sijn arrivement tot U.E. van alles, desgevraacht sijnde, mondelijc rapport sal connen geven.[334]

't Sal U.E. met de naaste gelegentheyt ooc mijner gelieven indachtich te wesen, also ick, mijnen tijd in 't jaar toecomende g'expireerd sijnde, mijne verlossinge ernstelijc versoecke, onderentusschen mij alletijds verplicht ende schuldich houdende U.E. seer goeden raat, wat het concubinaatschap belanget, in allen het gevoechelicst te achtervolgen.

Ende nu mits desen (niett veel anders hebbende), de namen dergenen die voor mij in de jaren 1629 en 1630 sijn gedoopt ende getrouwet, de andere van de andere plaatsen (aangesien sij mij allsnoch niet ten vollen ter hand sijn geschickett) tot op een breeder gelegentheyd versparende,[335] seer geleerde, lieve en gansch godsaligen, blijft den Alderhoochsten met t'samen U.E. weerde gemeynte in sijne gunste ende genade alletijds bevolen. Amen.

Datum 29 april 1631 in Malleyen. Uwen geheel uwen Pieter Schotte.

34. Brief van ds. Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 9 augustus 1632.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 63-64.

Eerweerdige, wijse, voorsienige ende seer godsalige medebroeders.

Hadde met een verlangen mijn gewenschte verlossinge alsnu sekerlijc bij U.E. verhopet, maar door het eerste schrijven mij van U.E. toegesonden in mijne hoope suspens gehouden sijnde, vinde mij in tegenwoordicheyt door het tweede t'eenemaal bedrogen.[336] Dat sulcx in 't toecomende niet weder en geschiede, maar in mijn versoec mach seker gaan, is bij U.E. mijne ernstige bede, welcke na U.E. seer goede affectie t'mijwaarts ende aanstaande gelegentheyd der aancomender mededienaren uut patria (dier gebrec alsnu sulcx heeft verhindert) wel mett den eersten (soo ic hope) sal connen verhoort en vervullet werden. Ten wel-

[332] Brief kkr Batavia aan ds. Petrus Schotte d.d. [1] december 1629, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 62-63. Daar ook brieven van kkr Batavia aan ds. Schotte d.d. februari en 22 december 1629 (fol. 55-56 en 59-60).

[333] Vermoedelijk is bedoeld de inneming van Den Bosch door Frederik Hendrik, half september 1629.

[334] Zie notulen kkr Batavia d.d. 5 juni 1631, in Mooij, *Bouwstoffen* I, 371.

[335] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 30.

[336] In ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 93-95 een brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 28 februari 1632. De laatste in de uitgaande brieven Batavia daaraan voorafgaande brief is van december 1630 (fol. 62-63). De eerstvolgende brief van kkr Batavia aan ds. Schotte, vermoedelijk een antwoord op de zijne van 9 augustus 1632, is van 6 januari 1633 (ibidem, fol. 103).

cken eynde ic dan ooc van desen aan de Ed. Heer Generael volgens U.E. seer goeden raad ootmoedelicken schrijve.

Nevens mijnen verlosser sal 't ooc noodich sijn dat eenige sickentroosteren verordineret werden, tot verlossinge dergener welcker tijd nu is geëxpireret en voorhenen daarom hertelic geschreven ende gebeden hebben, insonderheyd Herman Jansen op Batsjan, die sijnen tijd tot noch toe met lof hebbende bedienet, alsnu heel begeerich is sijn huysgesin in 't vaderlant te gaan versoecken ende sich met hetselvige (soo 't God belieft) weder na Indiën te begeven.

D. Adriaan Robbens is, met ordre en goedvinden (als die met een overgroot verlangen na vrouw en kinderen wierd gedreven ende niet all te wel in de Mollucquen aarden conde), op sijn veelvoudich versoec door Cornelis Willemsen, een bequaam persoon ons jongst met het Jacht Texel toegesonden, verlost ende mett ditto jacht geluckich (soo ic hoope) tot U.E. gearriveret om sijne voordere reyse naa hett vaderland te nemen.

Tot des schools onderhoudinge, die op Maleyen door der ouderen onverstand qualic eenigen voortgang nemen can, doch op Batsjan redelijck gevordert werd, sal ons wel dienen eenich schoolgoed: borrekens, boecxkens, niet in 't Maleysch (want die alsnoch hier genoech sijn), maar in 't Duytsch, toegesonden te werden, gelijc mede papier, schaften ende voornamelic psalmboecken, welcker gebrec hier allomme soo groot is dat de onlangs twintich ontfangene geenichsins en stoppen.

Wat onser kercken stand alhier belanget, deselvige is noch als voren. Weynich ijver tott godsalicheyd, groote lust tot dertelheyd is en word allomme, insonderheyd bij den swarten, bespeurt en gevonden. De Heere God geve eenmaal den tijd te comen datt sulcx door sijnen H. Geest in alles verandere en verbetere, gelijc ic dan mede sulcx in de moeyelicke gesche[...][337] van U.E. kercke ten hoochsten wensche, als welcke ic verstaa van dage tot dage grooter, meerder ende swaarder bij U.E. te werden. Hope een vaste ende geautorizeerde kerckenordeninge tott beter regliment ende minder moeyte alsnu uut patria sal gecomen ende behandicht wesen.

Hiermede, Eerweerdige, wijse, voorsienige ende seer godsalige, de namen dergener die van mij op Malleyen in den jare 1631 en van andere soo op Macquian als Batsjan in de jaren 1629, 31, 32 sijn gedoopt en getrouwt worden, tot U.E. oversendende,[338] sluyte desen, en bidde den Alderhoochsten U.E. alt'samen in sijner bescherminge te nemen, teneynde onder sijne hoede alles met een goeden ende sekeren vrede tot Godes eere ende der gemeynten opbouw van U.E. bevoordert en uutgerichtet werde. Valete.

Datum Maleyen den 9 augusti 1632. U.E. dienstwilligen medebroeder Petrus Scotus.

35. Brief van ds. Jonas Aerisz te Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 juli 1634.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 67-69.

Genaede en vreede in Christo Jesu

Eerweerdiege, vromme, welgeleerde, seer discrete medebroederen ende medearbeyders in den oogst des Heeren.

[337] Laatste letters van het woord weggevallen.

[338] Niet aangetroffen; een (andere) lijst met gedoopten op Batjan in de periode 1630-1635 in ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 176-178.

Dese tegenwoordiege goede geleegentheyt voorvallende om U.E. met schrijven te ver soecken en hebbe ick niet willen noch connen naelaeten.[339] Naer alle behoorlijcke recomandatie dan ende christelijcke groetenisse dient dese tegenwoordiege misieve om U.E. te kennen te geven onsse goede geleegentheyt, gesontheyt ende welvaeren, ik ende mijn gantsche huysgesin. Godt sij lof voor sijn onverdiende genaede, verhopende datselve mede van de E. broederen des kerckenraets te sullen verstaen. Voorts dient dese tegenwoordiege misieve om de E. broederen te verwittiegen belangende mijn reyse herrewaerts aen. Soo is mijn arievement aldereerst gevallen op Ambona, en hebbe aldaer beneffens domenis Heemste[340] den dienst waergenomen 15 weecken en van daer wederom t'seyl gegaen ende den 25 junius voor Malleyien wel gearreveert.

Belangende den stant onse vergaederinge, die gaet noch redelijcke toe. Daer is goet gehoor tot het woort Godts, de Heer Presedent betoont goede geneegenheyt tot den kerckendienst, maer soo veel aengaet om alhier een kerckenraet te formeeren en is niet wel doendelijcke, door oorsaecke dat alhier ter plaetse geen stoffe en is om soodaenige persoonen tot de kerckelijcke regieringe te verkiessen. Soo isset stichtelijcker geoordeelt sonder consiestorieaelle vergaederinge te weesen ende de plicht der godtsaelicheyt op 't nauste te bevorderen, waertoe dan alle weecken sondaegs voormiddaegs eerst den Duytschen ende een half uure daernaer den Maleytschen dienst wert verrichtet, tot welckers gehoor ende bijweesen de ovricheeden den gemeynen volck ooc neevens onsse vermaeninge vlijtich is porrende. Godt geve het meer ende meer in oprechter volcomenheyt.

De kocbijnsschap,[341] wiens werringe altijts gesocht is, waer te weynschen dat het wat beeter onder den Mardijckers toeginck, want bijden onder den Duytschen is daer sonderlinge geen gebreck van geremiedieert conde worden. Tot noch toe schijnt sulcx door merckelijcke reeden verhindert, want de dese luyden tot aflaet des cocobijnsschaps en aenverdinge des houlijcx door vermaeninge gelijck gepersset sijnde, of oock wel vanselfs haer tot den houwelijcke staet begeven, scheyden eenen tijt daernaer van den anderen ende loopen den eenen als met den anderen alsdan met een vreemt man ofte vrouw, of ook wel alleen, over nae den vijant, alwaer sij haerselven ofte in hoerdom nedersetten ofte ooc somtijts voor den paep die daer soo geheel cueriues niet en is, het eerste houwelijck verswijgende, het tweede aenvangen, waernae sij dan haer vuylicheeden eenen tijt lank gepleecht ende een walge van mallecanderen hebbende, weder voor het tweede ofte het derde mael met een ander man of vrouw tot ons overcommen en in een overspeelich hoerdoem onthouden, soodat bijden geseeten man of vrouw dicwils getroude mannen en vrouwen hier ende daer bij den vijanden dicwils hebben, welcke verloopinge en schendinge des houwelicx aengesien ongestraft, door vreese bijaldien sulcx geschiede sij alsdan meest alle nae den bijgeleegenen vijant, tot groote schaede en intrest der E.E. Compangie, souden overloopen, soo is dat tot noch toe met de cocobijnschap quaelijcke synt gewert is connen worden, tensij daertoe met een beqaem resolutie van de E.E. Heeren anders werden geresolveert. Wij sullen 't verhopen, en Godt bidden dat sulcx mach geschieden, amen.

Wat aengaet Macjan, Tafasoho, Baetsian, hebbe corttelijcke de vissieta gedaen met de E. Heer Presedent in de maent van junis 1634. Daer gaet het soo noch redelijcke toe. Inwoonders betoonnen goede gehoorsaemheyt, comen wel ter kercken om Godes woort te hooren.

Den cranckbesoecker Hermen Jansz, die staet eerenstelijck aen om verlost te worden alsoo toecomende jaer sijnen tweeden verbondenen tijt gepaseert is, en vrouw en kinderen

---

339 Vermoedelijk is deze brief een reactie op het schrijven van kkr Batavia aan ds. Jonas Aertsz, [18?] februari 1634, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 118-119.

340 Ds. Johannes Heemstede, arr. Batavia 1631, 1631-1634 predikant te Ambon, 1634-1637 te Banda.

341 Concubinaat. Deze passage is bijna letterlijk gelijk aan een alinea in de brief van ds. Schotte d.d. 24 augustus 1630; zie hiervoor, doc. 32.

in 't vaederlant hebbende. Den kranckbesoecker van Gnofficqia, die hout oock erenslijcke aen om verlost te worden, soodat het hoochnoodich is dat dese twee plaetsen met twee persoonen wederom versien werden die eerlijck en stichtelijck van leeven sijn ende daertoe outorisaetie hebben om het sacrament des doops te bedienen. Soo geef ic de E. broederen te bedyncken of het niet gevoechlijcker en stichtelijcker en soude sijn dat men soodaeniege persoonnen eerst als ouderlinge bevestichde ende dat men hen daernaer den last des doops opleyde, gelijck ons in 't jaer 1634 van de E. clasie van Walchgeren met haer raet en advys de kercke van Batavia sijn te hulpe gecomen. Nae mijn beduncken soo staet het geanoteerd in 't resolutieboeck, de E. broederen die connen 't naesien.[342]

Den luytenant Craenevelt, die hebbe ic aengesproocken om wederome de verschooten penningen in te vorderen die sijn huysvrouw genooten heeft van het armgelt. Maer hij heeft mijn tot antwoorde gegeven dat hij niet van sins en is iets daervan wederomme te restutweeren, neemende sijn excuese daerop dat se bij hem mochte gebleeven hebben, doch willende het 'tselve wel betaellen doch met die conditie, bij soo verre soo sij van mallecanderen connen gescheyden worden. Dieogo Gesa, Pampanger Mardijcker, sijn huysvrouw wederome nae Batavia te stieren is van den Heer Presedent geconsenteert en sal met den eersten, te weeten met het schip Tesel, den man toegesonden worden. De E. Broederen gelieven ons wederome wat te versien met psalmboecken, die sijn hier seer noodich, met abc boecxkens, catechismus, pampier en 4 schaften, alsoo hier vier plaetsen sijn die daermede moeten versorcht worden.

Niet anders – – –. Tot Malleyien op het ijlant Tarnaeten in de Moluckens anno 1634 den 14 juliens. U.E. dienstwiliegen, getrou ende onderdaeniegen dienaer des woordts Godts Jonas Aerisz, bedienaer des H. Evangelium tot Maleyien.

36. Naamlijst van de christelijke gemeente te Labuha op Batjan, opgesteld door Harmen Jansz, voorlezer. Labuha, 20 juli 1635.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 183-185.

Namen der christenen soo Labouwers, Mardijckers, vrije luyden als andere op Laboua in Batsjan opgheschreven primo mayus anno 1635.[343]

Labouwers

Anthony Parera sengadja	Domingos Couso	Martijn Lievensz
Adriana Nicolaes	[*slaven:*]	Anthony Ottens
Margrita Harmens	Anthony Farera	Pedro Vollenhoven
Jouan Piris	Jubella Masquereinus	[*slaven ongedoopt:*]
[*slaven:*]	Paulus Farera	Topcael
Manuel van Zanen	Maria Harmans	Docko
Bouton, ongedoopt	Raray, ongedoopt 7	t'Sjerey Lamma 8
Matrafoy, ongedoopt 7		
	Jouan Gabazyde	Bartholomeus Laboua
Constantia Lodensteyns	Maria Parera	Maria Farnandos

[342] De ontvangst van dit verzoek vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* I, 449 (notulen kkr Batavia 7 september 1634). Een reactie in de notulen niet aangetroffen.

[343] Constantia Lodensteyns wordt elders in dit document 'sengagie' van de Labours op Batjan genoemd (fol. 180).

Cataryna Philippa
Pedro Vollenhoven
Sara Copel
Susanna Bartholomeus 6

Jouan Rosera houcom
Maria d'huysvrouw
Bartholomeus Rosera
Susanna Rosera
Mattheys Masquereinus
Tanbouco, ongedoopt
3 slaven, ongedoopt 9

Louwys Gonsalvos
Ama Perera
Martha Perera 3

Michiel Napitt
Christyna Basita
Britus Costa
Lousia Nevis
Lousia Mendis
Gooli
Tandjong
Patola
Bali Mouca
Sepala 10

Jouan Saranghati
Jubella Farnandus
Paulina Paulus 3

Bastiaen Beckje
Madalena Nevis
[*slaven ongedoopt:*]
Doosjo
Saragi
Baboey 5

Maria Perera, weduwe 1

Anthony Laboua
Leonora Admiraux
Pedro Rickje-ouwa
Douwarti Bolwarti 4

Domingos de Choso
Antonia Perera
Laurens Real
Louidja van Zanen
[*slaven ongedoopt:*]
Matrafoy
Satondi
Salalos 7

Francisco piloot
Lousia Hendricks
Jusjilia Francisco 3

Thomas Manuel
Johanna Paris
Caya, ongedoopt 3

Maria Mendis
Domingos Farera
Leonora Philippa
Jouan Real 4

Lucas Figera
Anna Farnandus
Farnandus Lucas
Martha Gomis
[*slaven:*]
Maria Thomis
Jubella Vaes 6

Douwarti Bolwarti
Helena Tarnaten
Philippa de Vries
Poupouw, ongedoopt 4

Laurens Pilaum
Maria Farnandus
Adam Copel
Francisco Vollenhoven 4

Paulus Tisera
Maria Atisera
Lousia Atisera 3

Francisco Cravalo
Angjela Boukit
Moluco, ongedoopt 3

Francisco Marisiolis
Innocentia Masquereinus
Pedro Marisiolis
Bellisoso Beckje, slaeff 4

Jacob Manrycque
Jubella Both
Messia Bastiaen
Salammat, ongedoopt
Bercat slaeff, ongedoopt 5

Jouan Batchiom
Maria Farnandus 2

Jouan Boukitt
Martha Alous
Lourenso
Pedro Fransz
Madalena Boukitt 5

Lucas Towosza
Maria Peys
Cataryna, ongedoopt 3

Salvadoor Nafitt
Margrita Farnandus
Cataryna Salvadoor 3

Volgen de Mardijckers
Alexander Farera merienjo
Cataryna de Werga

Innocentia Farera
Francisco Roll

Maria Copel
[*slaven:*]

Alexo Figera
Britus Perera
Juliano de Costa
Mattheus Gonsalvos 9

Balthazar Mendis
Lousia van Mindenao
Domingos Real 3

Pasco Vaes
Orsela Pilaum
Messia Copel
Lousia Ambon 4

Nicolaes Hasselaer Geuserat
Lousia de Crastro
Jan Harmensz
[*slaven:*]
Jan van Patan
Cornelis Foppen
Susanna Paulo
Saranga, ongedoopt
Matrafoy, ongedoopt 8

Augustijn Moluco
Maria Vaes 2

Jouan Pampanger
Jubella Both 2

Augustijn Lopus Japonder
Joseph Lano 2

Mendoso Sarangany
Anna Fourou 2

Anthony merienjo
Gorgodjo Mardijker 2

Compagnies slaven:
Anthony Napatan
Jouan Bassa
Thomas Martijn 3

Bastiaen Farera
Louidja Vogel 2

Emanuel Farera
Jubella Butegia 2

Joseph Masquereinus
Johanna Alouis
Domingos Masquereinus
Anthony Rebel
Fredrick van Zuyl
Jouan de van Cocha
Domingas Tisera
Isabel Tisera
Tenga Matti, ongedoopt 9

Paulina Vaes
Lousia Philippa 2

Francisco Molindos
Angjela Martafeys
Francisca Cravalo 3

Jouan Tando
Jubella Preguaer
Lucas Narahi
Jan Pando, Mardijcker Compagnie 4

Domingos Gonsalvos
Madalena Alameda
Raphael Figera
[*slaven:*]
[.]imaum van Cocha
Bastiaen Maes, ongedoopt 5

Margrita Figreda
Anthony, ongedoopt 2

Andrea Perera oude moor
Elysabeth Bartels
Carel Pietersz
Bastiaen Farera 4

Diego Perera
Jusjilia d'vrou 2

Domingos Perera
Margrita Aribera 2

Emelia Real
[*slaven:*]
Elysbet Anthony
Michiel Domingos
Hendrick Meyer
Angjela Willems
Cataryna Willems 6

Johanna de Lima
Sara ongedoopt 2

Joseph Pindt caffer
Maria Pedro 2

Jan Symonsz
Cataryna Tipo[..] 2

Anthony Mallebaer
Jouan Manuel, Mardijcker Compagnie 2

Domingos Vaes
Lousia Boukitt 2

Vrije luyden ende haer huysgesinnen
Willem Claesz van Vollenhoven
Leonora Admiraux
[*slaven en slavinnen:*]
Balthazar Vollenhoven
Caspar Avelijn
Sara Copel
Andrea Vaes
Martha Vollenhoven
Anthony Farera
Paulus Salammat
Jan van Bengale
Maria Nicolaes
Jubella Hasselaer
Nicolaes Vollenhoven
Jan Vollenhoven
Adriana Vollenhoven
Manuel van de Cust
[*ongedoopt:*]
Roboo
Bercat
Matrafoy
Toffcael
Secodi
Croques 22

Frans Albertsz
Lysbeth Dircks
Maria Mendis
[*slaven en slavinnen, ongedoopt:*]
Adam
Maria
Anthony
Madalena 7

Jacob Leendertsz Copel
Anna Dircx
Cataryna de Costa
[*slaven en slavinnen:*]
Anthony Mallabaer
Balthasar Beersou
Bruyn Copel
Jan Willemsz
[*slaven en slavinnen ongedoopt:*]
Maria
haer kint
Totiboe
Tacot 11

Paulus Jansz
Francisco Atisera
Aeltgen van Dort weduwe 3

Pieters Florisz
Lousia Floris 2

Hendrick Reindertsz
Thomas Jansz 2

Getroude soldaten haer huysgesinnen
Anna Hoeffslach vrou van Jan Japonner
Hendrick Theunisz
Jan Hasselaer
[*slaven ongedoopt:*]
Cataryna
Sarampouri 5

Lousia vrou van Ph. Hendrickz 1

Chineesen met haer huysgesinnen
Isaac Coopel
Inis Costa
Jacob Thijsz
[*slaven:*]
Cataryna Farera
Britus van Dort
Abram Mendis
[*slaven ongedoopt:*]
Antili
Toffcael 8

Anthony Parera
Maria Vollenhoven 2

Fredrick Zwaen
Mayken Ambrosius 2
Bastiaen van Hengel
Valeria van Tarnaten
Laurenso de Chose 3

Pieter Both 1

Monteert
Labours met haer huysgesinnen 122

Mardijckers met haer huysgesinnen	92
Vrije luyden met haer huysgesinnen	47
Getroude soldaten haer huysgesinnen	6
Chineesen met haer huysgesinnen	16
Somma	283

Aldus gedaen ende naegesocht op Laboua in Batsjan ende ditt geschreven desen 20en july anno 1635. U.E. ootmoedigen dienaer Harmen Jansz.

37. BRIEF VAN DS. JONAS AERISZ AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 1 augustus 1635.

ANRI Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 71-73.

Genade ende vreede in Jesu Christo

Seer eerwaerdiege, vrome, godtsaeliege ende seer geleerde medebroederen ende medearbeyders in den wercke des Heeren des kerckenraets der stat Batavia.

Nae christelijcke groetenisse ende toeweynsinge des goddelijcken seegens over U.E. dinsten, persoonen en familiën dienen dese U.E. misive gedateert den 16 december 1634[344] van den cranckbesoecker Jan Jansz Brunt wel behandicht is. Met groote droefheyt verstaen over het afsterven van Sebastiaen Danckaerts, Domene Schot[345] en meer andere predicanten en noch eeniege krancbesoeckers. Hebbe ook verstaen van het afsterven van Domene Helmichis,[346] bedienaer des woorts in de gemeente van Amboina, waerbij de gemeente, 'twelcke te beduchten staet, groote schaede en intrest sal lijden door die goede diensten die hij in de Maleysche taelle aldaer gedaen heeft, dat wel den ougstes groot is maer de arbeyders weynich sijn.[347]

Wat belangt den staet der kercke in dese Moluckes, om de Eerwaerdige broederen eenich bericht daervan te doen, ik hebbe in de maent van juni ende julius met de Edelen Heer Presedent Jan Ottens[348] de visietie gedaen op Matjan, Tafasou, Baetsian, alwaer den kerckendienst wel gemeyntieneert wort. Commen wel taemelijcke tot het gehoor des godelijcke woorts, maer het waere te weynschen dat men wat meerder vruchten conde spueren. Belangende Baetsian, alwaer den kranckbesoeker Hermen Jansz in de Maleytsche taelle goede dienst heeft gedaen, doch alsoo sijnen tweeden verbonden tijt g'exspireert is, soo is met aprobaetie van de Heer Presedent Jan Otens 4 maenden voor het vertreck van Hermen Jansz, Jan Jansz Brunt aen lant geordieneert. Hope ende vertrouwe door den seegen des Heeren met der tijt beqaem sal weesen om den huysse Godts in de Maleytsche taelle vruchtbaerlijcke te dienen.

Belangende de plaetse van Matian, is seer noodich met een goet kranckbesoecker die stichtelijck van leeven is bekleet te worden, hebbende last om het sacraement des doops te bedienen, dewijlle den kranckbesoecker sijnen verbonden tijt g'exspireert is, dewelcke stont

[344] ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 128-131. Brunts missie in Mooij, *Bouwstoffen* I, 456v.

[345] Petrus Schotte of Scotus, medio 1633 van Ternate naar Batavia vertrokken en aldaar overleden tussen 22 juni 1634 en augustus 1636. Ds. Danckaerts overleed 2 of 3 april 1634 te Batavia.

[346] Ds. Helmichius Helmichii, arr. Batavia 12 december 1630, 1631-1634 predikant te Ambon, aldaar overleden 4 september 1634.

[347] Matteüs 9:37.

[348] Johan Ottens, gouverneur van Ambon 1637-1641. Vgl. Van Dam, *Beschryvinge* IV, 85, n. 6.

om met het eerste schip te vertrecken, maer opdat de plaetse niet en soude leedich staen, heeft hem door erentstiege persiuaetie laeten bewiliegen om noch eeniege maenden te continiweeren, tot der tijt toe dat de plaetse met een goet persoon versien is.

Belangende den godsdienst alhier op Maleyien, is tot dese tegenwoordiege tijt van de Heer Presedent wel gemeyntieniert geworden, waertoe ook alle weecken des sondaechs voor den midach eerst den Duytschen ende een half ure daernaer den Maleytschen dienst wert verrichtet, tot welckers gehoor en bijweesen sijn Ew. met sijn tegenwoordicheyt tot het gehoor van Godes woort hemselven altijt gepresenteert heeft, den gemeynen volcke ook neevens onsse vermaeninge uuterlyke heeft aengeporret, hopende dat de Heer governeur ook sulx continiweeren sal.

Hier een kercke te formeeren en is niet wel doendelijck,[349] door oorsaecke dat ons stichtelijcke persoonen ontbreecken. Daer is eertijts in de aencomste van Domene Schot een begin van een kerckelijcke regeeringe gevonden, die van Domenes Candydius was opgeheeven ende door Domenes Bonium ten deellen gevordert. Bestont deselve bij een propenent ende twee ouderlingen, ende twee diaeckenen, door haere begaene fouten al over eeniege tijt van de bedieninge ontslaegen, welcke in der waerheyt swacke beginssellen waeren, niet weynich onheyls veroorsaeckte, welcke dan oock noch van een meerder wierden gevolcht, want nae soo eeniege daegen Domenes Schot aencomste is een ouderling, sich gevoechlijcke voor de werrelt connende veynsen doch ondertuschen sijnes vlees lusten seer lieffelijcke weetende in te volgen, in een grouwelijcke spetie van sodomoteryie vervallen,[350] waernaer ook naer recht met sijnen medepleger openbaere schandaelle ende straffe heeft geleeden, ende dit was alsoo de vooriege foute.

Daernaer eerlange noch een ander bijnae niet minder heeft vertoocht, want de maryne[351] der kercke neevens andere sijn bedieninge ook als des sondags als den dieaeken onder den Maleytschen dienst ommegink om de allemoesen te versaemellen, heeft sich, onaengesien die een echtevrouwe hadde, noch met een ander door vleeselijcke welusten eenen tijt lanck heymelijcke vereenicht, ende vreesende sijn vuylicheyt door dese ofte die geleegentheyt aen den dach gecomen te weesen ende veellicht het utsterste met de hoer wilde waegen, is tot de mooren overgeloopen, uut welcke handen hij wederomme op het eerste versoeck is door de overicheyt in aprentie[352] gestelt, daernaer wel streyngelijcke aen een pael gegeeselt ende voor thien jaeren in de keten geslaegen.[353] 't Welck alles van mij aldus ten geen ander fyne[354] wert verhaelt dan om dieswille het een open bericht der oorsaecke geeft waerome de oprechte forme van kerckelijcke regeeringe is achtergelaeten gewoorden, want altijts voor hetselve ofte diergelijcke onheyl bevreest sijnde, is het met behoorelijcke advys beter ende stichtelijcker geoordeelt sonder consistoriaelle vergaeringe te weesen ende den plicht der godtsaelicheyt op het nauste bevorderen.

De cocobijnschap, het waere te weynschen dat het wat beeter onder de Mardijckers toeginck, 'twelck ik in 't voorgaende jaer in mijn misive[355] in 't breede hebbe vertoont dewelcke qaelijck schijnt geweert te connen worden, bijaldien sij op het alderegurste[356] aen den lichaeme gestraft wierden, sij alsdan meest alle nae den bijgeleegenen vijant tot groote schaede ende intrest der E. Compangie souden overloopen, soodat de cocobijnschap qaelijck schijnt geweert te connen worden, tensij daertoe een beqaeme resolutie van de E. Heeren

---

349 Vgl. met het volgende de tweede alinea van doc. 35.
350 Vgl. doc. 23.
351 Marinjo, oppasser.
352 Apprehentie, gevangenschap.
353 Vgl. doc. 25.
354 Einde, doel.
355 Zie doc. 35.
356 Op het aller-rigoureuste.

anders werde geresolveert. Wij sullen 't verhopen en Godt bidden dat sulcx mach geschieden.

Doch bijaldien de E. broederen mondellinge bericht daervan begeren, de E. Heer Presedent Jan Otens – dewelcke sijnde een litmaet van de waere christelijcke gemeynte, gesont in den geloove ende van godtvruchtigen wandel voor sooveel als mijn bekent is – gelijck ons genochsaemelijck is gebleecken den tijt van sijn stichtelijcke residentie ende goevernement, waervan ik hem van hertten bedancke, hadde wel geren gesien dat sijn E. noch langer gecontiniweert hadde, doch alsoo sijn geleegenthijt valt hemselven te transporteeren naer 't vaederlant – is een persoon die op den Compangis staet alsook op de kerckelijcke saecken wel rijpelijck gelet heeft, die de E. broederen mondelinge daervan goet raport doen sal, soo is mijn vrindelijck versoeck dat de E. broederen, met denwelcken hij desen aengaende heeft te handellen, gelieve dit ons getuygenisse te geven geloof.[357]

De E. broederen gelive ons met de eerste retoerscheepen met pampieren, schaften en psalmenboecken te versien, 'twelck hier seer noodich is.

Voorders is mijn vriendelijck versoek aen de E. broederen des kerckenraets, bijaldien dat met de eerste retoerscheepen mijn plaetse met een ander predicant of propenent can bekleet worden ende ick de kerck op Batavia kan dienst doen, mijn sal vrientschap en dienst geschieden, ende dat tot dien eynde om in de kerckelijcke dingen wat breeder te oeffenen. De E. broederen gelieve mijn gefondeerde saecke in considiratie te neemen ende daerin te doen dat tot prophijt der kercke Godts sal dienstich sijn. Niet anders – – –.

Datum op Maleyien op 't eylant Tarnaeten den 1 augusti 1635. U.E. dienstwilligen ende geaffectioneerde broeder Jonas Aertsz, bedienaer des H. Evangeli op Maleyien.

38. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 6 juni 1636.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 75-76.

Genaede ende vreede van God den Vaeder en de Heer Jesum Christum

Eerwaerdiege, godtvruchtiege, welgeleerde, waerde medebroeders ende medearbeyders in den dienst des Heeren.

U.E. aengenaeme misieve van den 19 januaeri 1636[358] is mijn wel behandicht, waeruut seer gaeren verstaen hebbende belangende den stant uwer kercke nopende het getal ende aenwas der ledemaeten uwer kercke.

Nopende het getal ende aenwas der ledemaeten uwer gemeente, is mij van hertten lief om te hooren. Belangende den stant deser Molucke alhier, als Matjan, Tafasou en Baetsian, ic hebbe verstaen uut de joncxste misieve van Jan Jansz Brunt van daer aen mijn geschreeven,[359] is noch in een goede stant. Belangende den stant alhier op Malleyien, de vergaederinge tot het gehoor van Godts woort wat aengaet den Duytschen dienst, dat gaet Godt lof noch reedelijcke toe, doch veelle hoorders maer weynich daeders des woort,[360] groote onkuysheyt, hoerderij, doch meest overspel gaet hier geweldich in swange. Geduerende den tijt mijner residentie alhier hebbe die met groote lijtsaemheyt doorgebracht, daegelijcx hoorende die schandelijcke wercken ende sonden. Mijn huysvrouw die heeft genoech te doen

[357] De ontvangst van deze brief wordt vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 20 september 1635; een rapportage van Johan Ottens wordt in de notulen niet aangetroffen (Mooij, *Bouwstoffen* I, 467 enz.).
[358] ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 137-138.
[359] Niet aangetroffen.
[360] Jacobus 1:22.

om de hoereerders af te keeren, commen haer met haer oneerlijcke, oncuysche propoosten aen, dat ic mij schaemme dat se voor eerlijcke ooren souden geleesen ende gehoort worden. Onder den Mardijckers het cocbijnsschap continiweert noch, die haer in een overspeelich hoerdom onthouden, als ic in mijn joncxste misive aen de E. broederen[361] doenmaels in 't breede ende wijtloopich hebbe aengeweessen.

Het getal der Mardijckers tot het gehoor van Godts woort is dicmaels geheel cleen, welckers voorleesinge van Hendric van Hengellen des sondaegs predicaetiën in Maleyts voorgeleesen wort, dewelcke ooc sijnen verbondenen tijt ooc is g'exspiereert, heeft seer instantelijcke versocht aen den Heer goeverneur lesentie te hebben om te vertrecken. Doch opdat de Malleytsche dienst sijnen voortganc mochte hebben, ende opdat de Mardijckers niet en souden vervreemden van het gehoor des woorts Godts, hebbe sterck aengehouden soodat den Maleytschen dienst noch continiweeren sal tot der tijt toe dat de E.E. broederen met een schoolmeester ofte goet krancbesoecker die in de Maleytsche taelle ervaeren is de plaetse te versien.

Wat mijns persoons aengaet, ben onervaeren in de Malleytsche tael alsooc door mijn ouderdom, dewelcke met veel ellendicheeden en swacheyt [...][362] comt, mijn gesichte begeeft mij seer, mijn memorie verswackt, en alsoo mijnen tweeden verbondenen tijt toecomende jaer in 't september g'exspiereert is, versoecke dierhalven dat de E. broederen mijn gefondeerde ootmoedich versoeck in considiraetie te neemen en mijn plaetse met een goet dienaer des woort Godts te versien, ofte proponent. Naedat de E. broederen sulcx raetsaems sal vinden te behooren, mijn sal groote vrientschap geschieden.

De E.E. broederen gelieve dese plaese met pennen en pampier en psalmboecken te versorgen. Niet anders, Eerwaerdiege, gotsaeliege, wijsse ende welgeleerde, wil dit eyndiege met hertelijcke groetnisse van des Heeren segen over U.E.E. persoonen en dienst en gansche familie. Godt wil de E. broederen in lange gesontheyt spaeren tot vermeerderinge des rijcke Cristi en veeler menschen saelicheyt.

Datum desen 6 junis 1636. U.E. dienstwiliegen broeder Jonas Aerisz, bediender des H. Evangeli op Maleyien.

39. Brief van ds. Jonas Aerisz aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 15 augustus 1636.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 79.

Naedien het goet ende dienstich is dengenen die door haere handelinge ende duechden haeren naesten lief ende waert sijn op haer versoeck haer te dienen met een eerlijcke getuychgenisse van haeren persoon en handel en haer bij andere die se onbekent zijn den wech te baenen tot behoorlijcke credyt, soo is 't dat ik ondergeschreeven bij dese getuyge dat de eersaeme Jan de Baene van Middelburch is een vrom lidtmaet der gereformeerde kerke Christi, gesondt in den geloove ende de reyne leere der saelicheyt, vromm in sijn daegelijcxse confersaetie onder ons alhier op Maleyien, sonder schandael ende ergernisse sich gedraegen hebbe, daeromme den vrommen van hertten lief is geweest. En alsoo onssen broeder door ordere van de E. Heer Generael ons harewaerts toegesonden is in qaelete[363] van metselaer, maer tot noch toe, te weeten van 't jaer 1635 tot dese tegenwoordiege tijt, geen

[361] Zie hiervoor, doc. 37.
[362] Eén woord weggevallen.
[363] Kwaliteit.

verbeeteringe van gaegaie[364] genooten en heeft ende hebbende binnen Middelborch een huysvrouw met dry kinderen, soo is mijn ootmoedich versoeck tot voorstant van onsen broeder sijn huysgesin dat de E. Broederen des kerckenraets der stadt Batavia onssen broeder daerinne de goede handt te bieden aen de E. Heer Generael, alsoo hij maer 12 gulden ter maent wint, verbeetert mach worden in gaegie, mijn ende onsen broeder sal vriendtschap geschieden. Soo hebbe ik hem dese mijne getuygenisse niet willen noch connen weygeren, bidde de E. broederen die met ons den naemme Jehova in den geest ende waerheyt aenroepen dit mijn getuygenisse gelief te geven.[365]

Actum in Malleyien op Tarnaeten desen 15 augusti 1636. Jonas Aerisz, dienaer Jesu Christi. In Malleyien op Tarnaeten.

40. BRIEF VAN DS. JONAS AERISZ AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 16 juli 1637.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 81-82.

Eerwaerdiege – – –

Naer vriendelijcke groetenisse en wenschinge des goddelijcke seegens over U.E. bedieninge, persoonen en familiën, dienen dese volgens den plicht van vrientschap van mijnen staet. U.L. believe te weeten dat ik door ouderdom alle daege swacker worde nae den lichaeme, maer nae den geest welgemoet. De Heere hebbe lof van zijn genaede, dewelcke ook machtich is om ons te stercken met sijnen Heyliegen Geest tot den eynde toe.

U.E. aengenaeme misieve van janwaerie 25 1637[366] is mijn wel behandicht, waeruut dat ik verstaen hebbe der E. broederen goede gesontheyt ende den goeden standt der kercke aldaer, is mijn lief om hooren. Belangende den standt in deese Molucken, soo op Baetsian als ook Macian, Tafasohu, gaet noch redelijcke toe. Hier op Malleyen, wat belangt der Duytschen dienst, gaet het noch redelijcke, waertoe dan alle weecken sondaegs om den middaeg eerst den Duytschen en een half ure daernaer den Maleytsche dienst wort verrichtet, tot welckers gehoor ende bijweesen de overicheeden den gemeynen volcke ook neevens onsse vermaeninge uuterlyke is porrende. Het waere te wenschen dat het onder den Mardijckers wat beeter toeginck. Cokobijnscap onder den Mardijckers princepael continiweert noch, daer comt er weynich tot het gehoor van Godes woort.

Den cranckbesoecker Jan Pietersz, ons toegesonde, is ons van hertten lief en waert, een man van een goet leeven. Hadde wel gewenst dat hij in de Malleytsche taelle ervaren geweest hadde. Evenwel verhoopen ende vertrouwen door den seegen Godes sonder schandael of ergernisse den plicht van godtsaelicheyt met aller vlijt op het nauste beter dan zijn voorsaet[367] heeft gedaen ende sal bevorderen, want men seyt, wat baetet dat men met zijn woorden den heemel bout ende met sijn leeven den helle. Mijn verlangen is dat mijn plaets met een goet dienaer des woorts mach voorsien worden, om alsdan bij de E. broeders te commen om haar alsdan eens mondelinge raport te doen van den standt deser plaetse, welke door schrijvens soo wel niet can verrichtet worden. Jan Jansz Brunt, leggende op Batsian, versoeckt errenstlijcke om toecommende jaer verlost te worden, vrouwe en kindt hebbende in 't vaederlant, alsoo sijn tijt toecomende jaer g'exspireert is. Dat zijn plaetse wederomme met een goet cranckbesoecker met dieselve comissie mach bekleet worden.

---

364 Gage.

365 Een vermelding van de ontvangst van deze brief of van het verzoek inzake Jan de Baene niet aangetroffen in de notulen kkr Batavia (de notulen over oktober 1637 zijn als onleesbaar niet in Mooij, *Bouwstoffen* opgenomen).

366 Niet aangetroffen onder de uitgaande brieven kkr Batavia.

367 Van Hengelen, zie de volgende alinea.

Alsoo mij huysvrouw Maria Torcou[368] aen mijn versocht heeft om met haer schoonsoon en dochter naer Batavia te trecken, soo is sulcx van mijn met aprobatie van de E. Heer Goeverneur toegestaen. Soo is mijn vriendelijck versoeck dat de Eerwaerdiege broederen gelieve mijn huysvrouwe Maria als een suster der gemeynte te ontfangen ende haer met haer dochter en schoonsoon de goede handt te bieden, mijn sal vrientschap en dienst geschieden. De E. broederen gelieven dese plaetse met pampier, schaften en psalmboecken te versorgen, insonderheyt soo dient dese plaetse Malleyen en Baetsian met Maleytsche predicaetiën versorch te worden, daervan Heyndrick van Hengellen ons heeft geheel ontbloot, geweygert heeft Jan Pietersz eenige uut te laeten copieeren tot op het uuterste van sijn vertreck dry of 4 heeft laeten copyeeren. Soo de E. broederen ons met eeniege Maleytsche predicaetiën can acomideeren, de kercke sal dienst en ons vrientschap geschieden.

Hiermede – – – Datum tot Malleyen op Tarnaeten den 16 julius 1637. U.E. dienstwiliegen medebroeder in Christo, Jonas Aertsz.

41. Brief van krankbezoeker Daniël Macque aan de kerkenraad van Batavia. Ngofakiaha, 20 juli 1640.[369]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 83.

Beminde in den Heere Christo. Achtbaere, godtsalige, seer dischrete.

Genaede ende vreede sij Ul. van Gode den Almachtigen, die verhoope Ul. altesaemen seedert mijn jongste aenwesen aldaer in goede dispositie sal gespaart hebben. Denselven Vader der genaeden wil Ul. oock voorders in alle tegenspoet schutten en beschermen.

Ick hebbe in den jaere 1639, met 't jacht der Goes (hier vandaen verseylende) in de maant augusty naer Battavia, aen onsen broeder, domine Moleneus[370] vrundelijcken versocht gehadt, hij aen den generaelen classus soude gelieven te procureren, ick als van desen jaere soude moogen vervangen worden, ende een ander bequaem persoon alhier in mijn plaetse te doen verschijnen, doch schijnt hem deselve mijnne missive[371] niet moet behandicht sijn, want geene in antwoorde van hem becoomen hebbe.

Hebbe derhalven raatsaem gedocht Ul. met dese mijne missive te induceeren, instantelijck versouckende dat mijne boovengemelte verlossinge, volgens oude costume met eerst naer herwaerts coomende scheepen, niet en mochte verachtert ofte geretardeert, maer een ander bequaem persoon, soo als Ul. aldaer sal goet vinden, gesonden werde, want mijnen verbonden tijt aen de E. Compagnie volcoomentlijck sal geëxpireert zijn in de maent october toecoomende anno 1640. Aengaende den godtsdienst alhier, staet alles in goeder teerminus, ende wert bij mij soo veel als immers moogelijck is volcoomen ende behoorlijcken geobserveert (neffens de garnisoen leggende volckeren). Hebbe sints mijn aenweesen alhier noch geen questiën ofte verschillen vernoomen. Den Almachtigen wil ons voorder sijnen seegen verleenen.

---

368 Tweede lezing: Tercou. Zie *GM* 1, 651. Zij was eerder gehuwd geweest met Coenraad van Welsingen of Welsenes (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 4; Mooij, *Bouwstoffen* I, 171).

369 In de notulen kkr Batavia geen vermelding van een brief van Macque aangetroffen, wel van zijn aankomst in 1640 (notulen d.d. 27 mei 1641, Mooij, *Bouwstoffen* I, 577); in 1638 en 1639 wordt van drie brieven uit Ternate melding gemaakt, resp. van de krankbezoekers Jan Pieters op Maleyo en Adriaan Gorgel op Taffasoho in 1638 alsmede van de krankbezoeker Dirk Jans op Maleyo in 1639 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 529, 546, 577).

370 Nicolaus Molinaeus, arr. 1626, 1628-1632 predikant op de kust Coromandel, aug. 1633 naar Batavia, predikant bij de Portugese gemeente, overleden 1640.

371 Niet aangetroffen.

Ende aengaende de voortplantinge in 't heydendom, wert naer mijn cleyn vermoogen soo veel behertticht als immers doenlijck is. De Maleysse predicatiën werden haer alle sondaegen voorgeleesen (de gemeentte bestaet behoorlijck omtrent in 80 à 90, soo mans- als vrouwpersoonen), doch op mijn aencompste alhier was hetselve in geen veel jaeren geobserveert als alleenlijcken bij den sieckentrooster, onsen broeder Harmen Jansz, omtrent 2 maanden, denwelcken, gelijck haer Achtbaerheyt bewust is, mij op Baetsian heeft coomen vervangen, alsoo het zijnne oude lechplaetse voor desen geweest heeft.

De schoole der kinderen hebbe hier t'eenemael vervallen bevonden, ende is in veele jaaren het leeren derselver in 't Christendom niet beherticht geworden, 'twelck seecker wel hoochnoodigh was weederom opgerecht ende oock onderhouden te werden. Het begin daervan is door mij weederom bij der handt genoomen, ende hebbe all tusschen de 20 à 30 soo knechtkens als meyskens, die naer mijn cranck vermoogen van den beginne aen geleert ende de fondamentten derselver, waermeede vast doende ben, geleght, sal oock daerin niet negligent bevonden werden. Den Almachtigen wil tot alles voorder sijnnen segen verleenen, en wil de verblinde heydenen een groot licht laetten verschijnnen, ter eeren sijns Heyligen naems ende tot haerder eewiger zielen salicheyt.

Alhier zijn seedert den 18^{en} augusty anno 1639 getrout vier paeren volckx, waervan de mans Neederlanders ende de vrouwen inlantsche zijn, daerneevens bennen der gedoopt vijff bejaerde persoonen ende dry kinderen. Veel anders van 't gepasseerde hier in Molucquo weeten Ul. niet aen te schrijven, vinden oock sulcx niet raetsaem, streckende hetselve gants buyten onse vocatie. Willen dan hiermeede eyndigen, ende Ul. Achtbaere, godtsalighe, seer dischreete, naer vriendelijcke groettenisse in Godes bescherminge bevoolen laetten.

Actum Gnofficquia op 't huys desen 20^{en} july anno 1640. Ul. onderdaenigen vriendt, Daniël Macque.

42. Brief van krankbezoeker Jan Gerritsz Block aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 mei 1648.[372]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 85.

Eerwaerdighe, wijse, welgeleerde dienaeren des goddelijcke woorts op Batavia.

---

[372] In de notulen van de Bataviase kerkenraad over de jaren 1641-1647 (Mooij, *Bouwstoffen* I en II) worden enkele brieven uit Ternate vermeld:
1641, notulen 18 november (*Bouwstoffen* I, 595): in 'de jongste brieven uyt Tarnaten' wordt gesuggereerd dat de situatie op Ternate zo is dat daar geen predikant nodig is; de kkr Batavia besluit de krankbezoeker Anthony Anthonissen, onlangs uit Nederland aangekomen, naar Ternate te zenden, met bevoegdheid tot dopen, en ds. Bacus naar Ambon over te plaatsen.
1642, notulen 22 september (*Bouwstoffen* I, 616): de krankbezoeker Isaac Franssen, terugkerend van een reis naar de Molukken, brengt rapport uit. Geen melding van een brief. Notulen 10 nov. 1642 (*ibidem*, 621): de kerkelijke brieven uit Amboina, Banda en Ternate zullen beantwoord worden.
1643, notulen 5 oktober (*Bouwstoffen* I, 649): ds. Sonnevelt is naar Ambon en Ternate geweest en levert zijn antwoorden in op de hem meegegeven vragen aangaande de situatie aldaar.
1644, notulen 31 oktober (*Bouwstoffen* I, 727): de drie in de Molukken liggende krankbezoekers: Jan Gerritsen Block, Alexander Rosenraet en Gerrit Senten, krijgen een instructie en verlof tot dopen. Geen melding van een brief.
1645, notulen 25 september (*Bouwstoffen* I, 773): Pieter Rosendael heeft 16 maanden als provisioneel krankbezoeker in Ternate gewerkt.
1646, notulen 8 oktober (*Bouwstoffen* II, 25): een brief van Alexander Rosenraet op Makian, verzoekt om verlossing. Gerrit Senten werkt op Batjan.
1647, notulen 30 september 1647 (*Bouwstoffen* II, 55): een brief van de krankbezoeker Gerrit Thomasz, waarin hij vraagt om verlossing.

d'Oorsaecke mijns schrijvens is om U.E.E. ghesamentlijck bekent te maecken hoe dat mijn tijt in 't jaer toecomende in augusto voor de tweede rayse volcomen sal geëndicht sijn, versoeck derhalve een bequame ende behoorelijcke verlossinge, vertrouwe U.E.E. mijn grijse hayren sult verschonen, wandt mij oock ten hoochsten daeraen is gheleegen om weeder na mijn lieve vaderlandt met de genadige hulpe Gods te moghen keeren, hetwelcke mijn erenstlijck ende oodtmoedich versoeck is.

Voorder sal U.E.E. mede verstaen hoe dat den cranckbesoecker Gerrit Jans Lely in 't joncxts van verleeden meert in Baetsjan deser wereldt is overleeden, soodat aldaer, soo daer stof is, wel een ander mede van noode sal zijn.

Mijn tegenwoordige plaetse kan tot noch wel met een cranckbesoecker versorcht werden, overmits weynich ledematen in dese quartieren sijn, soodat onnoodich achte een predicant herwaert te senden. Wandt hier gheen vrije luyden en sijn meer als twee uytputters[373] van de soldaten met haere loose dranck.

Alsoo nu niet meer en hebbe om te schrijven, bidde dien alleen wijsen almachtigen Godt U.E. in sijn heyligen bewaeringe te nemen ende gesamentlijck bijwoonen met sijnen Heyligen Gheest. Vaert wel.

Actum desen 20 may 1648 in ons Casteel Orangiën op Maleye in Ternaten. U.E.E. dienstwilliche in Christo, Jan Gerritsz Block.

43. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 mei 1649.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 93-95.[374]

Eerweerdige broederen.

Onse afscheit van U.E. genomen ende onse reise herwaerts den 5 december 1648 begonnen hebbende, hebben wij deselve den 3 february anno 49 met voorspoet volbracht, ende nae betoonde attestatie ende beroep onsen dienst alhier angevangen. Wat voordeel dat wij sullen doen, sal de tijt leeren. Het is seecker dat door het ontberen van een predyckant alhier veel ongeregeltheden zijn ingecropen, ende bij alle man grouwelijcke sonden de overhant genomen hebben, voornamelijck de sonde van overspel, die alhier soo in swanck gaet dat de meeste soldaten een besondere bijsit houden, ende is datselve tot noch toe herwaerts ongestraft gelaten, hetwelcke ick oock achte de oorsaecke te zijn waerdoor het Christendom hier soo weinich voortgancks heeft genomen. Maer wij hebben bij den Heer Praesident Jasper van den Bogaerden (een man van een seer christelijcken wandel, ende die den suyveren godsdienst met een goeden ijver soeckt helpen te bevorderen, ende mij mede in alles nae wille ende wensch mainteneert) soo veel gewerckt ende te wege gebracht, dat hij ons belooft sodanige openbaere sonden door placcaet op groote straffe wil laten verbieden, ende helpen uytwercken dat de Mardijckers (welcke inlanders sijn die haer tot het Christendom begeven hebben, die haere vrouwen bij haer houden sonder door het houwelijck aen haer verbonden te zijn) daertoe sullen off met goede vermaninge ofte met dreygementen gehouden worden om dieselve openbaerlijck voor de gemeente te trouwen, hetwelcke so het te wercke gestelt wort, soo hebben wij te hoopen dat meer voordeel als voordesen geschiet is, doen sullen, want alhoewel haere kennisse seer cleen is, soo schijnt nochtans haeren ijver seer redelijck.

Beteren voortganck souden wij onder dieselve connen doen, indien wij voorsien waren met Maleysche schoolmeesters die de kinderen in de huysen gingen onderwijsen. Wij ver-

[373] Vermoedelijk afgeleid van uytputten, water of andere drank scheppen uit.
[374] Een afschrift van dit document in ANRI, Archief Kkr Batavia 92, fol. 62-67.

soecken aen de E. broederen, so het geschieden can, ons met sodanige te voorsien, ende soo het bijgebracht conde worden soude het niet onprofijtelijck zijn niet alleen dit eylant Ternaten, maer oock Macquian ende Batsian daermede te besorgen. Laet ons ten minsten een off twee toecomen.

De cranckbesoecker Jan Gerritsen Blocq wort U.E. op sijn versoeck toegesonden, doordien de tijt sijns verbants uytgelopen is, ende vanwegen sijn toevallende ouderdom niet gesint is langer te continueeren. De opperhoofden getuygen van hem niet anders als alles goets, ende de tijt mijns bijwesens heeft hij sich alsoo gedragen dat op sijnen dienst ofte leven niet te seggen valt. Het getal der kinderen van hem gedoopt, alsoock mede der getrouden, sal hij persoonlijck U.E. connen overleveren.[375]

Alexander Rossenraet, cranckbesoecker op Macquian, neemt sijnen dienst seer neerstich waer, ende wort seer loffelijck van hem getuigt, heeft door sijn schrijven an mij versocht naerder ordere hoe sich in het bedienen des doops draegen sal, presenteert hetselve te quiteeren ende mij over te laten.

Maer, Eerweerdige broederen, om de gelegentheit dies te beter te ondersoecken ben ick den 12 april in compagnie van den Heer President selfs derwaerts gereyst, ende de saecke te recht ingesien hebbende, soo hebben wij den selven Rossenraet gelicentieert den doop te continueeren, also voor mij niet wel doenlijck is dickwijls derwaerts te reysen, want de scheepen die alhier sijn, zijn gestadig in zee om te cruyssen, ende de harde passaetwinden die hier continueerlijck waeyen veroorsaecken dat men dickwijls tusschen dese twee eylanden, welcke anders maer 9 à 10 mijlen van malckanderen gelegen zijn, een weecke oft twee tusschen het heen ende wedervaeren onderwegen is, ende met currecurren oft inlantsche vaertuygen derwaerts over te scheppen is seer periculeus, doordien de Castilianen en de Tydooreesche mooren seer daer op met haer prauwen ende galeyen gestadich [...ren],[376] temeer oock omdat wij hoopen dat ons de tweede predyckant met de toekomende schepen, so de E. broederen uyt het vaderlant voorsien zijn, sal toegesonden worden. Het register der gedoopte ende getroude op Macquian wort u op begeert van Rossenraet door desen mede toegesonden.[377]

Wij zijn verblijt geweest dat ons de E. broederen met twee soo bequame crancbesoeckers hebben voorsien, ende voornamelijck dat wij met soodanige besorgt zijn die in de Maleitsche spraecke ervaren is, want andersins souden de Maleysche dienst geheel achterwege hebben moeten blijven nae het vertreck van Jan Blocq. In plaetse van eenige lange predyckatiën die van hem in het Maleysch plegen voorgelesen te worden, hebben wij geordonneert dat Gerryt Thomassen, die hem in sijnen dienst succedeert, des sondags de hooftsumme der christelycker religie cortelijck sal voorstellen ende daerop deselve met catechisatie ende eenige vraegstucken onderwijsen totdat een weinich meer fundaments sal geleyt zijn, ende ick eenige kennisse van de Maleysche tale sal becomen hebben, sal alsdan geen gelegentheit laten voorbij gaen om so veel mogelijck is die selve te onderwijsen.

Het fort Taffesou, liggende op het eylant Macquian ende lange van een cranckbesoecker ontbloot geweest, sal nu wederom konnen voorsien worden door een van de twee toegesonden broederen. Roebert Brantsiou van Sluys, overgekomen met de fluyt de Juffer (die seer hart aen ons heeft angehouden om wederom nae Batavia te mogen keeren, maer de nootwendigheit sulx niet toelatende, temeer oock omdat hij van de E. kerckenraet hier aen

---

[375] Niet aangetroffen. Direct na aankomst in Batavia raakte Block verwikkeld in een conflict met Wouter Seroyen, oud-gouverneur van Ternate, extra-ordinaris raad van Indië. In december 1649 wordt zijn a.s. vertrek vermeld, zie echter maar in 1655 wordt eveneens melding gemaakt van het vertrek van een Jan Gerritsz Block naar Nederland (Mooij, *Bouwstoffen* II, 129, 132, 151, 250, 463).

[376] Eerste letters onleesbaar door papierbeschadiging.

[377] Niet aangetroffen.

lant is geordonneert), is derwaerts gesonden, maer met begeerte dat ick aen de E. broederen wilde recommendeeren dat sijn huysvrouwe, die hij tot Batavia verwachtet, mochte gevordert worden om herwaerts over te koomen, diewelcke so sij coomt, gedenckt hij te continueeren, so niet, versoeckt toecomende jaer gelargieert te worden doordien de tijt sijns verbants bijcants alrede uytgelopen is.

Tot noch toe hadde aldaer bij provisie door ordere van de Heer Wouter Seroyen den dienst becleet een Abraham Janssen van Houten, een jongman van een seer christelijcken leven, ende die oock goede fundamenten heeft. Maer door eenige tusschen gecomen haperinge tusschen hem ende het opperhooft van deselve plaetse is voor onse ancomste door ordere van de Heer President gelichtet, ende geordonneert om sijnen dienst op de schepen te becleden. De saecke ondersocht hebbende, bevinden wij nae de waerheit dat desen haet nergens uyt gecomen is als omdat dese borst het opperhooft, noch een jongman zijnde, bestraft hadde dat hij met een andermans vrouw al te seer groote gemeenschap hielde ende deselve verscheiden reysen op sijn camer hadde verborgen ende haere tegenwoordicheit aen haeren man geloochent, door welcke berispinge de coopman desselven forts middel heeft gesocht om den voornoemden Abraham Janssen in decadentie te brengen, doch sijn saecken met geloofweerdige getuigen verdedicht hebbende, blijft onstrafbaer, ende doordien ick sijnen grooten ijver hebbe gemerckt, ende daerenboven goede getuigenisse van sijn leven verstae, soo hebbe ick op sijn versoeck met toestemminge van den Heer President hem toegestaen dat hij met de eerste gelegentheit in de fundamenten der religie sal ondersocht worden, ende alsdan het ampt van crancbesoecker met verbeteringe van gagie sal continueeren.

Tegenwoordich is hij gesonden nae het eylant Batsian om bij provisie sijnen dienst daer waer te nemen, in plaetse van Adam Janssen die, aldaer het ampt van cranckbesoecker ende voorleser waernemende, seer ergerlijck geleeft heeft. Dese man was van de Heer Seroyen van corporael tot crancbesoecker bevordert met belooninge van 30 gulden 't maent, doch sonder eenige kennisse der broederen, ende sonder eenig voorgaende ondersoeck, ende neemt sich in dese sijne bedieninge soo veel toe dat hij niet alleene heeft derven versoecken om openbaerlijck te predycken, maer daerenboven oock den H. doop sonder onderscheit onbeschroomt bedient, ende dat alles op het toelaten van den oppercoopman derselver plaetse, Jeubel van Schagen, daer nochtans van sijn ergerlijck leven alle man de mont vol heeft. De Heer President heeft hem op mijn versoeck herwaerts ontboden om hem van sijne cladden te suyveren. Als ick de rechte gront sal verstaen hebben, sal ick sulx den E. broederen beter bekent maecken. Met de eerste gelegentheit meen ick selff nae Batsian toe te trecken, om aldaer den staet der kercke Godts te ondersoecken, sal met het jacht den Bruynvisch, hetwelcke in julio off majo volgen sal, den voorgenoemde met alle particulariteiten U.E. oversenden.[378]

Het is troostelijck dat alhier de opperhoofden niet alleen goede voorstanders der religie, maer oock goede lieden zijn van een seer goet ende christelijck leven, hetwelcke soo het soo niet en was, so soude het voorwaer verdrietich zijn onder soo een wilde ende woeste hoop van ongeregelde soldaten te verkeeren.

Den 11^{en} des voorgaenden maents hebben wij voor de eerste reyse des Heeren heilige nachtmael gecelebreert ende waren sterck 23 ledematen, waeronder tyn waeren die haer belijdenisse hebben gedaen, ende de andere kerckelijcke attestatie getoont, doch het meeste getal was wel van de schepen, eenige derselve zijn van ons met attestatie vertrocken.

---

[378] Adam Jansen van Thiel, arr. als gewoon passagier ca. september 1649 in Batavia, waar hij door de kerkenraad koel werd ontvangen; in 1651 werd hij echter toch tot krankbezoeker aangesteld en in het volgende jaar vertrok hij als zodanig naar Banda (Mooij, *Bouwstoffen* II, 143, 145, 195, 217). Zie hierna, doc. 44.

Wij hadden hier seer groot eenige psalmboecken van nooden om onder het volck uyt te deelen, also wij daer seer van ontblootet zijn. Soo de broederen daervan voorsien sijn, versoecken dat ons eenige toegesonden mogen worden, ende soo het can geschieden een dousyn met noten om op de taeffel voor de opperhoofden te gebruycken. Wenschten wel mede eenige wercken van D. Rudolphus Petri[379] om op de bijliggende fortressen uyt te deelen, want aldaer des sondaegs van een der bequaemste soldaten iets uyt eenige autoren voorgelesen wort, waervoor dubbelt rantsoen aan haer wort gegeven, want het de soldaten niet geoorloft is haer forten te verlaeten ende herwaerts om ter predyckatie te koomen.

Nieus is hier sonderlinge weenich, doch is overschrijvens weerdich 'tgeen voorleden 3 april, zijnde paeschavont, voor het eylant Tydoor, een mijle omtrent van hier gelegen, geschiet is. Aldaer onder het fort Roomen drie Spaensche schepen geanckert liggende, dewelcke uyt de Manylhas tot onser vijanden faveur angecomen waeren, is een groot ongeluck voor haerlieden voorgevallen, want als sij nae oude paepsche gewoonte haere vasten met eerscheuten wilden eyndigen, soo is het gebeurt dat haeren admirael met sijnen eersten schut terstont door onvoorsichticheit den brant in een van haer jachten geschoten heeft, waerop het in een ogenblyck tijts so schielijck nae de gront gesoncken is met ladinge ende volck, dat van 71 ophebbende persoonen niet meer als 3 levendich (doch swaerlijck door de brant gequetst) ontcomen zijn, waerover oock met een haestigen moet de busschieter die de brant in het stuck gesteecken hadde onthalst is geworden, ende de constapel majoor den 2^{den} daernae geboeyt nae de Manyllas medegenomen, sal sonder twijffel oock niet seer vriendelijck onthaelt worden.[380]

Voorleden vrijdags 's avonts, zijnde den 14 deses, zijn alhier twee persoonen die schuldich waaren bevonden van begangene sodomie in see verdroncken, sijnde den eenen vaendrich op Macquian met namen Karsten Kroon ende de andere corporael alhier, geheeten Peter van Amsterdam, twee mannen van een igelijck voordesen voor sincere lieden angesien, sijn beide met een goede voorbereidinge ende met hertgrondelijcken berouw, soo uyt haer traenen ende gebeden conden speuren, van hier verscheiden.

Eer ick eyndige, begeere ick de E. broederen gebeden hebben dat sij doch gelieven in gedachtenisse te houden 'tgeen ick mondeling voor mijn vertreck versocht hebbe, namelijck om mij, so het geschieden conde, van een ander plaetse te voorsien.[381] Voorwaer Eerweerdige broeders, voor huyshoudende lieden is hier niet veel over te sparen, doordien hier alles soo seer dier is, anders is de plaetse niet seer onangenaem. Een ongetrouwt predyckant soude mijns oordeels niet veel bequamer plaetse connen wenschen, doordien deselve voor sijn toegeleide costpenningen altijt bij den gouverneur een vrije taeffel hebben can. Maer die hier selff huys sal houden, heeft wel viermael so veel van noden. De broederen connen selff oordeelen, yder ey moet alhier een stuyver costen, een paer hoenders wort voor een reael van 8^{en} verkocht, of so sij geheel goetcoop zijn, is het minste 3 quarten, ende sijn noch dickwijls voor geen gelt te becomen. Dewijl ick dan niet alleen selfs alhier huyshoudende ben, maer daerenboven oock noch in het vaderlant hebbe eenen ouden vader, daer sittende noch met vyer kinderen die oock van mij ten meestendeel moet besorgt worden, so souden de E. broederen met goeden redenen mij hierin connen toestemmen, het welcke ick betrouwende, sal afbreecken ende met de aenstaende schepen U.E. schrijvens en onsen wensch tegemoete zyen, laetende ondertusschen U.E. alle te samen het wort der genaden bevolen.

---

379 Ds. Rudolphus Petri (Roelof Pietersz van Niedek, 1584-1649), 1612-1649 predikant te Amsterdam. Zijn stichtelijke geschriften werden veel gelezen; onder meer *'t Lof onses Heeren J.C.* (Amsterdam 1623, 1641, 1649); *'t Lof des Woordts Gods ofte der H. Schriftuere* (1640, 1662).

380 Zie *GM* 2, 371.

381 Zie notulen kkr Batavia d.d. 9 november 1648 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 104).

Actum op het eylant Ternaten in het casteel Maleyo desen 17 may 1649. U.E. geaffectioneerde medebroeder in Jesu Christo, Joh. van Warmeloo.

44. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 juli 1649.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 97-98.[382]

Eerweerdige broederen.

Brenger deses is de persoon daervan ick in de voorgaende brieven U.E. bericht gedaen hebbe, namelijck diegeen die eenige tijt het ampt van cranckbesoecker tot Batsian heeft bedient gehadt.[383] Wat in desselven is, sullen de broederen van hem selfs connen bemercken. Altijt heeft hij seer ruych met het heilige sacrament des doops te wercke gegaen, ende daerenboven tegen de waerheyt daerover den Heer President beschuldigt, als dat die hem daertoe soude geauthoriseert hebben, doch is daernae van uytspraecke verandert ende daermede belastet den oppercoopman Van Schagen, opperhooft des eylants Batsians. Daerenboven heeft oock eeniger maten in het gestadige drincken sich te buiten gegaen, also dat hij gewinnende 30 gulden per maents, ende daerenboven een vrije taeffel, van al de gagie niet een penninck heeft te goede behouden dan alleen 'tgeen hij nu 3 maenden herwaerts met het schip de Bruynvisch cruyssende verdient heeft; is oock voordesen geweldich argerlijck geweest in het misbruycken van Gods H. naem, doch nae hertelijcke onderrichtinge heeft hij seer goede beteringe belooft, ende versocht selfs aan de broederen van Batavia hem te vertoonen op hoope dat deselve nae voorgaende ondersoeck (welcke hij noch niet heeft uytgestaen) in sijnen dienst hem souden laten continueeren. De E. broederen connen de saecke nae eysch overwegen; altijt van hier, doordien hij sijn authoriteyt hem self vermindert heeft, moste hij versonden worden.

Wij willen de E. broederen gebeden hebben dat ons doch mochte toecomen ende geschieden 'tgeene wij in onse voorgaende brief[384] versocht hebben. Ende zij mede cont gedaen dat de beide toegesonden cranckbesoeckers van sin zijn toecomende jaer wederom nae Batavia te keeren, op hoope dat haer huysvrouwen daer uyt het vaderlant souden gearriveert zijn. Doch so deselve sijn overgecoomen, souden alsdan wel wederom sich herwaerts aen willen begeven, waerop U.E. gelieven voordacht te zijn ende ons in haer plaets met anderen soo lange te voorsien.

Mijn reyse nae Batsiaen hebbe ick tot noch toe niet connen vervorderen, doordien mijn huysvrouwe door het baren van een jonge soone mij hierinne verhindert heeft, maer met het jacht Concordia gae ick morgen van hier nae het eilant Macquiaen, om aldaer ter begeerte van eenige ledematen des Heeren H. nachtmael uyt te deilen. Dat verricht sijnde, sal ick sondaegs denselven avont noch van daer nae Batsian affschepen, om aldaer Gods kercke ende den staet derselve te visiteeren, sal met de naesten breeder bescheyt daer an U.E. afschrijven.

Nieuws is sonderling hier anders niet als dat wij voorleden sondags, sijnde heden 5 dagen, een groote nederlage van de vijant geleden hebben, want door 't forceeren van eenige der vijanden alhier voor het fort, zijn onse officieren beweegt geworden met de meeste soldaten, sijnde wel sterck 170 coppen, uyt te loopen. Maer onse tegenpartie op haer voordeel in het bosch liggende, hebben onse soldaten gelocket tot midden in haer achterhoede, ende aldaer

[382] Een afschrift van dit document in ANRI, Archief Kkr Batavia 92, fol. 83-85.
[383] Adam Jansen van Thiel, zie aantekening bij het hiervoorgaande document.
[384] Zie hiervoor, doc. 43.

uytbarstende, is een groote verslagentheit onder onse soldaten (voornaemelijck die nieuwe ancomelingen die dit Ternataensche foncken noch niet gewent waren) ontstaen, welcke haer op de vlucht begevende, zijn de onse voorts in disordere geraeckt, ende niet alleen onsen hoop door het verlies van 17 dooden (waeronder de vaendrich deses forts, een extraordinarys valiant chrijchsman) vermindert, maer oock mede tegelijck den capiteyn luytenant Jan Duttom (sijnde de schoonsoone van de gewesen Heer gouverneur Wouter Seroyen) neffens 11 andere oude soldaten gevangen nae Gammalamma gevoert, doordien sij met geen redenen het volck tot tegenstant hadde connen crijgen, waerbeneffens oock noch, behalven eenige cleine gewondede, tyn deerlijck gequetst hier sijn binnen gebracht, een groot verlies an onse zijde, hetwelcke voorwaer (niettegenstaende het groot getal onser vijanden, die geseyt worden 250 Spaegniaerts ende 900 Tydoresen geweest te sijn) geen noot soude gedaen hebben soo de vluchtige soldaten haer voorgaende ende anleidende officieren hadden gevolgt ende bijgestaen, want als onse Merdijckers ende des conincks van Ternaten volck ons tot ontset quaemen, zijn onse loopers een oorsaeck geweest dieselve den moet te ontnemen. Welcke verlies voorwaer so veel gewerckt heeft dat wij dit jaer niet wel offensive sullen connen gaen, hetwelck nochtans altijt geschiet is, maer wij hebben te verhoopen dat ons de goede God dese schade hiernae wederom vergoeden sal.[385]

Afbreeckende, willen wij de E. broederen neffens de geheele staet van Gods gemeente aldaer het woort der genaden bevolen laten, ende met de naeste schepen U.E. schrijven. Ende een gewenschte antwoort op mijn voorgaende brieven verwachtende, wil ick begeert hebben, so daer eenige brieven an mij uyt het vaderlant mochten gecomen ende den E. kerckenraet overgelevert zijn, dat mij deselve mede mogen overgesonden worden. Dit doende, blijve ick U.E. geaffectioneerden medebroeder, Joh. van Warmelo, eclesiastes Maleiensis.

Dabam[386] Maleien op Ternaten desen 25 july 1649.

45. Brief van ds. Johannes van Warmeloo aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 7 juli 1650.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 99-101.

Eerwaerdige broederen.

Het droevige verlies van onse schepen[387] is oorsaeck geweest dat U.E. schrijvens[388] ons niet ter hant gecomen is, soodat wij geen bescheyt hebben becoomen van 'tgeene daer wij nae verlangden. Met het jacht de Griffioen souden wij onse gelegentheyt wel an de E. broederen hebben overgeschreven, doch de hoope die wij hadden dat het jacht Concordia ons noch eenig van U.E. soude ter hant stellen (hetwelcke van hier spoedichlijck was afgesonden nae de plaetse daer onse schepen verongeluckt waeren) heeft ons hierin terugge gehouden. Om dan an onse zijde in onse plicht niet ten achteren te blijven, sullen wij dese gelegentheyt niet laten voorbij gaen.

De staet van Gods kercke is alhier noch in redelijcke toestant, ende begint ons moet ende hope te geven dat hoe langer hoe meer noch toenemen zal, wort oock, insonderheyt van onsen gouverneur, nae wensch gemainteneert. Wij hebben met alle neersticheyt gearbeyt

---

385 In *GM* 2 en Valentijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën* I wordt dit incident niet vermeld.

386 Gegeven (Latijn letterlijk: gaf ik).

387 Op 4 maart 1650 liepen vier VOC-schepen (Tijger, Bergen op Zoom, Aagtekerke en Luijpaert) bij Kabaena, een eilandje ten zuiden van Celebes, op een rif. *GM* 2, 471; Valentijn, *ONOI* I, 447.

388 Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 49; misschien van gelijke inhoud en datum als de daar vermelde brief kkr Batavia aan kkr Ambon, 11 februari 1650.

dat die ingecropen ende lang-gepleegde zonden van overspel mochten geweeret worden, daerop oock goede opsicht alreede genomen is, ende van den Raet van Justitie sommige met deportement ende andere met geltstraffen zijn gestraffet geworden, waerdoor oock de inlanders sich nu wat meer tot den houwelijcken staet genegen betoonen, te meer doordien vanwegen den gemaecten vreede[389] niet tot de Spagniaerden overloopen connen, ende nu wat meerder als voor desen in dwanck konnen gehouden worden.

Met het schip de Griffioen zijn van hier vertrocken Gerryt Thomassen ende Roebert Brantziouw, beide cranckbesoeckers, diewelcke met geen motiven hier te houden zijn geweest, voorgevende dat sij beide, also haer tijt verstreecken was, gesint waeren nae het vaderlant te vertrecken. Maer gelove vastelijck dat gevreest hebben op so een magere plaetse door het verongelucken van onse secours noch in een schraelder weyde souden geraecken. Alle man spoedigt hem uyt Ternaten te comen, want so de Heer gouverneur gewilt ende gekont hadde soude het geheel guarnisoen wel genegen zijn geweest om van hier verlost te worden.

In plaetse van Gerryt Thomassen is hier bij mij an lant gecomen Jan Huybertsen Rooman, hier gearriveert uyt Amboina met de fluit Castericom, die ons tot noch toe goet contentement heeft gegeven, heeft een belooninge gecreegen van 36 gulden 't maent, mancqueert nergens in dan dat in de Maleytsche tale onervaren is, doch beneerstigt hem genoeg dieselve te leeren. Ick heb so veel daer in toegenomen dat ick wel een igelijck zijn zin ende meeninge daerin can verstaen ende ten naesten bij daer weder antwoort op geven, oock wel eenigermaten de Merdijcquers haeren schuldigen plicht voorstellen, maer om den dienst in deselve tale te doen hadde wel meerder kennisse van nooden. Niettemin door den andringende noot ende bij gebreck van beter, hebbe mij onderwonden het ampt an te veerden dat voor desen den cranckbesoecker Gerryt Thomassen waergenomen hadde, ende opdat de Maleytsche dienst niet geheel achterwege soude blijven, waerdoor een quade gewoonte soude inwortelen, so continueere ick des sondaegs tusschen de voor- ende namiddaghspredykatie in denselven dienst, voorleesende (als oock voor desen bij anderen geschiet is) eenige geschreven predyckatiën, off de vragen ende antwoorden van onse christelijcke catechismus, hoopende mettertijt meer ende meer daerin toe te nemen, ende eyndelijck tot sodanige perfectie in de tale te geraecken dat wij onsen ijver om de inlanders te leeren genoechsaem tot contentement der broederen sullen doen blijcken.

Het getal der ledematen neemt hier van tijt tot tijt wel toe, soodat de laetste reyse al bij de 40 sterck zijn geweest, zijnde bijcants eens soo veel in 't getal als doen wij de eerste reyse hier het avontmael celebreerden, maer is tegenwoordich door het vertrecken der schepen wel tot de halfte gemindert, die door tijts expiratie vertrocken zijn, want een igelijck haestet hem so ras hij can van hier te geraecken. Het nachtmael wort alhier, gelijck bij U.E. op Batavia, vier reysen des jaers uytgedeelt, want wij alles met uwe gemeente soecken overeen te stemmen. Tot noch toe hebben wij geen inboorlingen tot medelitmaten gehadt, maer naedien sich nu wat geschicter beginnen in te stellen, staet te vermoeden sich mede eenige mettertijt daertoe vervoegen sullen.

Alexander Rossenraet, cranckbesoecker op Macquian, een man van gewenschten ijver, geeft ons goede vergenoeginge, ende alhoewel de tijt sijns verbants verloopen is maeckt nochtans geen gewach van vertrecken. Daer ter plaetse hebben wij mede dit jaer twee reysen des Heeren nachtmael gecelebreert, zijnde de eerste reyse 13, de tweede 18 à 19 sterck in getal. Ende also nu de reyse derwaerts geen peryckel off anval der vijanden onderworpen is,[390] so hebbe ick denselven de licentie in 't bedienen des doops opgeseyt ende an mij alleen behouden, waerover sommige onverstande wereltswijse sich laten voorstaen dat ick al te

[389] De vrede van Munster, gesloten 30 januari 1648.
[390] Door de in 1648 gesloten vrede met Spanje.

groote auctoriteyt anveerde, voorgevende dat denselven Rossenraet expresse licentie heeft van de kerckenraet van Batavia, hetwelcke of het schoon inderdaet so is, can haer qualijck inpreecken dat het alleen een extraordinaire toelatinge ende niet een wettelijcke plicht der cranckbesoeckers is, doch ick sal mij an sodanige tegenkibbelinge niet stooren, wenschte evenwel wel dat de broederen van Batavia tot meerder contentement der tegenspreeckeren eenige schriftelijcke approbatie hiervan mij geliefden toe te laten coomen, waerin mocht blijcken dat ick hierin niets anders hebbe te werck gegaen als de billicheyt ende plicht onses ampts vereyschte.[391]

Voor desen hebbe ick noch eenmael met sommige aldaer groote sporrelinge gehadt, want als ick anno praeterito in de maent van augusty met onsen gouverneur derwaerts per 't jacht Lisse[392] gereyst was, so heeft mij den voorgenoemden cranckbesoecker bekent gemaeckt hoe dat een gevangen paep met namen Pedro Siaves[393] (eertijts in de Manylhas geattrappeert, ende hier na toe om beter verlost te worden, overgesonden), een stouten onbeschaemden, doch ongeleerden ende onervaren mensch, sich heeft onderwonden gehadt aldaer in 't heimelijck sommige te doopen, hetwelcke alreede an een kint van seecker slavin in effecto volbracht is, ende soo ick in tijts daerin niet hadde voorgeweest soude dat oock an meer andere gepleegt hebben. Waerover als ick den Heer gouverneur aansprack, soo hebben eenige neuswijse denselven willen persuadeeren dat daer niet soo seer was in te buyten gegaen, aangesien Alexander Rossenraet hetselve kint, uyt oorsaecke beide ouderen noch moors waeren, den doop geweigert hadde. Maer hebbe mij nochtans soo seer daer tegen gestelt, dat eyndelijck de gouverneur, mij toestemmende, met harde woorden den paep heeft overgehaelt, ende gedreygt soo sulx wederom poogde een anderen wech met hem te sullen ingaen.

Het was wel noodich, soo het conde geschieden, dat dese plaetse oock met een predyckant wierde voorsien, want daer niet alleen een groot guarnisoen, maer oock een tamelijck getal der Merdijcqueren is. Het eilant Batsian (vanwaer Adam Janssen, den broederen met het jacht Bruynvis voordesen toegesonden, gelicht was) vonde ick in een verwerden stant. Het scheen dat alle zeedicheyt ende eerbaerheyt van daer gebannen was, ende dat door het ongeregelde leven van den voorgenoemden Adam, die nergens toe minder bequaem was als tot het ampt van cranckbesoecker. Want als hij sondaegs eenige predykantiën soude voorlesen off sijnen dienst doen, vervoegden hem te vooren met de soldaten in de croeg ende als nu bijcant in sagueer off aracq sijn vergenoegen hadde, vervoegden hem nae de kercke. Wat stichtinge dat gegeven heeft, late ick den broederen oordeelen. Een seeckeren soldaet, op een tijt tot hem comende om van hem eenige onderwijsinge te crijgen, also van paepsche ouderen gebooren ende in deselve superstitie altijt opgebracht was, socht met hem in conferentie te treden ende van verschil tusschen haer ende ons te spreken, waerop in plaetse van onderrichtinge antwoort creeg dat het evenveel was paeps off geus te zijn, soude vrij paeps blijven, also door het paepsche gelove so wel salicheyt te becomen was als door het onse. Het is gebeurt dat op een seeckeren tijt een slavinne in het bosch gevangen zijnde, die haer leven geen christenen gesien off daervan gehoort hadde, op staende voet van hem gedoopt is geworden, ende als sommige hierop vraegden of niet eenige onderrichtinge behoorde voor te gaen, gaf ten antwoort dat hij wel wist hoe den doop moste bedient worden. Eenige andere, die tot den houwelijcken staet haer wilden begeven, wierden afgeslagen also voorgaf geen magt te hebben het houwelijck te administreeren. Dit alles ende diergelijcke meer is also met stilswijgen der opperhoofden, die meer sich bekommerden met droncken te drincken dan met den suyveren godsdienst, ongemerckt overgeslagen. Indien dese particulariteyten voor sijn vertreck van hier geweten had, soude daervan den broederen

[391] Zie ook hierna, doc. 46 en 47.
[392] In *GM* 2 Lis en Lisch gespeld.
[393] In Jacobs, *Documenta Molucensia* III, komt de naam Pedro Siaves (Chavez) niet voor.

al voor dese beter onderrichtinge gedaen hebben. Bij sooverre denselven Adam Janssen (naedien verstaen hebbe voor cranckbesoecker in Amboina gesonden te zijn) noch continueeren, konnen de broederen dit in achtinge nemen ende hem daerover anspreecken, also voorwaer sodanige een eerlijcke bedieninge gantsch onweerdich is.

Nae sijn vertreck was daer gesonden Adam[394] van Houten, een jongman die ons in 't eerste goede hoope gaf ende oock neerstelijck sijnen dienst waernam, maer omdat hij met den gemeenen hoop den wech van sijn antecesseur niet wilde inslaen, is in den haet van een ygelick vervallen ende heeft daertoe de opperhoofden geheel tot partije gecregen, welcke nijdicheyt eyndelijck so seer is angegroeyt dat yder sijn best dede om den anderen in schade ende onder voet te helpen, alhoewel de Heer gouverneur in mijn presentie denselfden den opperhoofden ten hoogsten hadden gerecommendeert dat hem ongemolesteert in sijnen dienst souden laten, ende ick an de andere zijde hem wel scherpelijck hadde onderricht dat (indien hem eenige overlast geschiede) hij sich soo lange soude gerust houden totdat mij daer hadde kennisse van gedaen, om alsdan daerin met goede order te voorsien, hetwelcke, soo hij hadde naegecoomen, soude alsdan sijn schade verhoedet hebben. Maer dese lesse vergetende, heeft met bitterheyt sich tegen sijn haters opgestelt ende eenige scheltwoorden tegen den oppercoopman uytgespoogen, hem te laste leggende dat sijne reeckeninge veel meer hadde bespaert dan genooten hadde, hetwelck ende diergelijcke voor 't gerichte alhier niet conde bewesen worden, naedien hem alles dat genoten hadde voorgereeckent wierde, waerover gesententieert is dat hij den voornoemden oppercoopman sijne beschadigde eere soude herstellen ende sijn scheldinge wederroepen. Daertoe (ick weet niet door wat motiven) niet heeft willen resolveeren, maer de raetspersoonen opentlijck tegengesproocken alsof hem een onrechtveerdige sententie gestreecken was, soodat daerdoor van quaet in quaeder gevallen is, heeft also den geheelen Raet van Justitie tegen gekregen ende is eyndelijck soo verre geprocedeert dat hem een gloeynde priem door de tonge is gesteecken geworden, soude noch een veel swaerder straffe gekregen hebben so ick niet door mijn tusschenspreecken daer voor had geweest. Ick hadde dit openbaer schandael geerne willen verhinderen, hebbe oock alle neersticheyt daer om angewendet, maer niets connen uytwercken. Doch alsoo hij selfs met het jacht Concordia mede over coomt, sal misschyn selfs den broederen wel coomen anspreecken ende wijtvoeriger verhalen.[395]

Wij waeren in het eerste verleegen hoe wij dese plaetse wederom versorgen souden, maer met de wedercomst van het jacht Concordia zien wij eenigh middel, also met hetselve tot ons overkoomt eenen Anthony Morier, provisionelijck van de E. broederen des kerckenraets tot Batavia tot cranckbesoecker geordonneert,[396] toont ons goede attestatie van de opperhoofden der verlooren schepen, hebben dieswegen geresolveert met de eerste gelegentheyt binnen den tijt van 4 off 5 dagen denselven personelijck over te brengen, met toesegginge des gouverneurs, so hij sijn bequaemheyt toont, volkomelijck verbeteringe neffens Jan Huybertsen alhier genieten sal. Het staet te verhoopen dat aldaer wat beter opsicht ende order sal gehouden worden, alsoo dat onverstandyge ende gedeboucheerde opperhooft aldaer gelichtet is ende in sijn plaetse gesuccedeert den coopman Albert Herderwijck,[397] die selfs mede een lidtmaet is van onse kercke, daerbeneffens sich oock door den houwelijck verknocht heeft an den dochter van den cranckbesoeckers Alexander Rossenraet, so dat wij ons inbeelden vervolgens een beter uytkoomste te vernemen ende dat soo droevigen onheylen niet meer voorvallen sullen.

---

[394] Verschrijving voor 'Abraham' (zie hiervoor, doc. 43).

[395] Niet aangetroffen in Mooij, *Bouwstoffen* II.

[396] Notulen kkr Batavia 17 en 24 januari 1650 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 154 en 155). Mo(u)rier was tevoren soldaat.

[397] Albert Harderwijk, kwam in 1645 uit, geplaatst op Batjan, 1651 nog daar (zie *GM* 2, 490).

Wij hebben verstaen dat ons de E. broederen 2 schoolmeesters toegesonden hadden, waervan den eenen ons alleen bijgecoomen is, vertrouwe daermede onder inlantsche eenige vruchten sullen doen. Hadden wel gewenscht dat den anderen mede herwaerts gearriveert was, want Batsian moet noodich mede met een schoolmeester diende versien te zijn, naedemael de Labouers (zijnde desselven eylantds inwoonderen) wel de leergierichste van allen schijnen te zijn. Met de naestvolgende sullen wij hem ende so het can zijn noch een ander neffens hem te gemoete zyen, wenschten oock raet dat alsdan de behoefticheden van eenige boecken, insonderheyt psalmboecken, daerom voordesen geschreven hebben, vercrijgen mochten, naedemael zeer daerom benoodight zijn, oock tegelijck op 'tgeene in mijn voorgaenden[398] den broederen hebbe voorgestelt antwoorde te erlangen, en sal ondertusschen de E. broederen met de geheele staet der kercke Gode ende het woort zijner genaden bevolen laeten, blijvende U.E. geaffectioneerde dienstwillige vrient ende medebroeder, Johannes van Warmeloo.

Dabam in het Casteel Oranien op het eylant Ternaten desen 7 july 1650.[399]

46. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 21 augustus 1651.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 105-107.[400]

Eerweerdighe, geleerde, godzalige heeren ende medebroeders.

U.E. schrijven tot beantwoordinge van onse toegesonden brieven[401] is ons alhier wel geworden, uyt welcke wij hebben gespeurt dat de E.E. broederen qualijck onderrigt zijn van de toelatinge des doopampts 'twelck voordesen den cranckbesoecker Alexander Rossenraet op Macquian is opgelegt geweest. Want datselve is niet geweest een politycque vergunninge, als het genoemt wort, maer een expresselijck bevel ende schriftelijcke last des E. kerckenraet van Batavia, selfs van D. Fierens[402] uyt name des kerckenraats geordonneert, ende van denselven neffens eenen ouderlingh onderteeckent. Daerom, indien daerover diegeene censurabel zijn die sulcxs permitteert, so most volgen dat niet ick (gelijck de E.E. broederen facilé in haer schrijven schijnen te kennen te geven), die sulcx hebbe verhindert ende afgeschaft, maer de geheel kerckenraet van Batavia, die sulx heeft toegestaen, censurabel is. Doch also hierin alreede geremedieert is, is niet noodig daerop breder te antwoorden, sullen dieswegen alleen den tegenwoordigen toestant onser kercke alhier den E.E. broederen bekent maecken.[403]

Dieselve begint hoe langer soo beter ende ordentlijcker te worden, en sowel onse natie alsoock de inboorlingen selfs worden van het ongebonden leven, daerin sij voordesen buiten egt eenige bijsitten hielden, seer sterck ingetoomt, want de bijsitterije is met publycke placcaten op kettingstraffen ende andere swaren penen overal hier verboden, hetwelcke so veel effectueert, dat nu daegelijx haer met meerder meenigte tot het trouwen begeven. Ende om dit werck, alsoock meerder opqueeckinge van onse gemeente, beteren voortganc te doen hebben, dogt ons noodigh so wel te bearbeiden dat mede alhier een kerckenraet als in andere

398 Zie hiervoor, doc. 44.

399 Op het omslag 'Door vrient die God bewaere'. Op de andere zijde: 'Ontfangen per 't jacht de Bruynvisch den 7^{en} october 1649'.

400 Afschrift in ANRI, Kerkarchief Batavia 71, fol. 172-176.

401 Niet aangetroffen onder de afgaande brieven kkr Batavia.

402 Abraham Fierens, arr. Batavia 1641, in 1650 na onenigheid met collega's gerepatrieerd (Mooij, *Bouwstoffen* II, 168, 170-174).

403 Zie aantekening bij het hiernavolgende document.

gemeenten mogte ingestelt worden, 'twelck in het aenwesen van de Heer commissaris Arnold de Vlamingh volcomen effect gecregen heeft, zijnde vooreerst daertoe geordonneert 2 ouderlingen ende een diacon. Het ouderlingschapsampt is opgelegt de oppercooplieden Sr Joan Goessens[404] ende Joan Ruyt,[405] beyde mannen van seer goet getuignisse. Tot diacon is gecoren den opperchirurgijn Jan Roelofz Boogh, welcke persoonen tot noch toe haer ampt met onse redelijcke vergenoeginge hebben waergenomen. Ende also met dese schepen onse eene voorgenoemde ouderling vertreckt, so is wederom in desselfden plaetse verordonneert den cranckbesoecker Jan Huibrechtsz Roman, en daerbeneffens tot onse tweede diacon Goessen Theunisz, bottelier deses Casteels. Wij vertrouwen dat dieselve neffens ons den welstant onse kercken wel sullen helpen bevorderen.

Met onse school alhier doen wij tamelijck profijt ende voortganck, en souden daermede noch meerder gedaen hebben soo sulx niet met 2 sware ongelucken was verhindert geworden, sijnde het eene het ongeluckige afbranden van het geheel christenquartier, het andere de lancduyrige pocsiecte die in dese landen soo geweldigh heeft gegrasseert. De eylanden Macquian ende Batsian sijn nu oock elck met een schoolmeester besorcht, hoopen (indien den voortganck sodanig wil wesen als het begin) daer oock goede vrugten vervolgens tegemoet te zien, tot welcken eynde wij seer hertelijck versoecken dat doch de E.E. broederen niet willen naelaten ons met schoolbehoeftigheden te besorgen. Wij zijn daervan soo ontblootet, dat voortaen geen boecken meer hebben om de kinderen mede te deylen. De cas met boecken ons van Batavia toegesonden was alhier in de schepen nergens te vinden, maer de E.E. broederen des kerckenraets van Amboina hebben ons dieselve van daer laten toecomen, waerin wij vooreerst onse gerief van psalmboecken tot contentement hebben becomen, maer gantsch geene schoolboecken. Wij willen dan gebeden hebben dat met anstaende schepen de broeders willen indagtigh zijn om ons te voorsien met eenige Maleysche catechismi, vraegeboeckjens van Aldegonde, ABC boecken, pampier, ende andere schoolnootwendigheden.

Van de toegesonden crancbesoeckers is Cornelis Willemsz Non op het jagt de Leuwerck, op de reyse van Amboina herwaerts an, overleden.[406] Ende Jan Jansz[407] is om de nootwendigheit ende het versoeck van de kercke van Amboina derwaerts gelicentieert. Gerryt Wessels is op het eilant Macquian in het fort Taffasou geordonneert, de andere zijn wederom vertrocken. Alle plaetsen zijn nu behoorlijck met cranckbesoeckers versien. Doch die in Batsian, Antony Morier, is tegenwoordigh geheel impotent, hebbende sodanige roeringe in alle sijne lede dat gantsch lam te bedde blijft liggen. Wij zijn hem eerstdaegs hier verwagtende om te sien of wederom tot sijn voorige gesontheit beter hier ter plaetse soude connen geraecken, alsoo wij beter gerief als misschyn daer heeft van medicamenten ende andere nootwendigheden hem hopen an te doen.

Onse kerckelijcke vergaderinge achtet seer noodig te wesen bij de E. kerckenraet van Batavia hertelijck an te houden dat het eilant Macquian, volgens de ordere van d'E. Heeren Bewinthebbers, oock met een predicant mag voorsien worden, welk versoeck tot dien eynde onse Heer governeur in sijn brief an den E. Heer Generael mede voorstelt.[408] Voorwaer het soude niet vrugteloos zijn dat de E.E. broederen sulcx sogten te bevorderen, alsoo op dat eilant het getal, so van Hollanderen als van inboorlingen, wel overeenkoomt, ja eerder over-

---

[404] Joan Goossens jr., 1647-1650 opperkoopman te Ternate; zie voorts *GM* 2, 624.

[405] Jan Ruyt, uitgekomen als matroos, 1643 onderkoopman en secretaris van Ternate, 1646 koopman, 1650 als zodanig winkelier, 1652 op Makian, waar hij stierf (*GM* 2, 772).

[406] Volgens notulen kkr Batavia 19 december 1650 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 175) was hij niet voor Ternate bestemd.

[407] Jan Janssen van der Wee, zie de lijst van ziekentroosters.

[408] Brief PR Ternate aan HR d.d. 24 augustus 1651, NA, VOC 1187, fol. 541r-559v; de betreffende passage op fol. 558r.

treft, het getal deses eilants. Aengaende Batsian, datselve soude met eenen stigtelijcken crancbesoecker, die in 't Maleys ervaren was, wel connen afgesien worden. Indien ons de E.E. broederen toecomende jaer met sodanige conden voorsien, 't soude ons angenaem zijn, en noch angenamer indien sodanige een getroude vrouw bij hem hadde, want wat den tegenwoordigen crancbesoecker Anthoni Morier belangt, het staet te bevreesen dat sijne sware siecte, die al over de 2 maenden hem heeft bijgeweest, niet ligtelijck sal verlaten, so dat wel een verlosser van nooden hadde.

Wij hebben bij de E. Heer commissaris De Vlamingh hart angehouden om het opbouwen van een kercke alhier, en daernae van onsen Heer Governeur vercregen dat vooreerst bij provisie eerstdaegs een schuyre sal gebouwt worden tot naerder ordere van Batavia. Dit volbrogt zijnde, zijn wij voornemens de inwoonders met catechizatie te onderwijsen, waertoe wij tot noch niet hebben connen geraecken, eensdeels om de ongelegentheit der plaetsen, also onsen dienst moeten doen in de sael van de Governeur, anderdeels om dat in de Maleysche tale noch niet so volcomelijck was ervaren. Wij twijffelen niet of dit gepractiseert zijnde sal onse gemeente seer voortsetten.

Hiermede eyndigende, sullen wij de E.E. broederen neffens de geheele gemeente nae groetenisse God ende den woorde sijner genade bevolen laten, blijvende, Eerweerdige, godsalige etc. medebroeders, U.E.E. dienstwillige, geaffectioneerde medebroeder. Uyt name des kerckenraets Johannes Warmeloo, eccles. minister, Joan Ruyt, ouderlingh.

Actum in onse kerckelijcke vergaderinge op Ternate desen 21 augusti 1651.

47. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 22 augustus 1652.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia, fol. 109-111.

Eerweerde, geleerde, godtsalige, wijse, voorsienige medebroeders.

Den uwen van den 2 februari deses jaers[409] is ons, nae lange verlangen, den 1 july uyt Amboina toegecomen, uyt welcke met lief den welstant van U.U.E.E. gemeente hebben vernomen.

't Is niet noodich van het doopen des cranckbesoeckers Alexander Rossenraedt meer verhael te doen, alsoo hij persoonlijck overcomende selfs sijn toegelaten licentie, bij den kerckenraedt van Batavia geconsenteert, sal connen den broederen betoonen. Doch 'tgeene voordesen van de onderteeckeninge D. Fierens geschreven was, is abuis geweest, dewijl niet Fierens maer D. Abrahamy Rogery neffens andere sulcx gesubsigneert hadde.[410]

Den standt van onse gemeente is noch heuglijck, ende in redelijcke aenwas der ledematen vermeerdert, maer vertrecken tegenwoordich een groot gedeelte van deselve.

Onse schoolen zijn oock niet vrugteloos, alleen die in Badtsian geeft geen avancie doordien die inwoonderen aldaer, om de vrede tusschen die Ternatanen ende Tydoresen gemaeckt,[411] seer veel gaen boswaert inwoonen, ende qualijck bij der handt te houden zijn.

---

[409] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 204.

[410] Notulen kkr Batavia 7 oktober 1652 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 255): 'Alexander Rossenraedt crancb. comende van Ternaten verthoont sijn attestatie, mitsgaders den bijsonderen last hem voor desen schrijftelijck gegeven om ooc den H. Doop te bedienen, geteekent bij de E.E. Predikanten D. Candidio en Rogerio en den Ouderling Sr Duraeus anno 1644 den 31 October, waarop dan den Kerckenraadt hem voor onschuldich houdt, en sijn verzoeck om naar 't vaderlandt te vertrecken toestaat'. Zie ook Mooij, *Bouwstoffen* I, 727. Andries Duraeus, chirurgijn, 1625/1656 lid kkr Batavia.

[411] Het ophouden van de vijandelijkheden met de Spanjaarden en Tidore tengevolge van de Vrede van Munster. Betreffende de politieke situatie in de Molukken gedurende 1652 zie *GM* 2, 588-591.

Op Macquian hadden voordesen mede tot schoolmeester ingestelt een Joannes Manuelsen, van Poulo Way, welcke eertijts op Batavia dieselve qualiteyt becleedt hadde, maer sijn quade comportementen hebben hem ende de schoole, die ooc goede hope van gewenste voortganck gaf, een hoopen ten achteren gestelt, dies wij genootsaeckt waren denselven sijn affscheydt te geven ende dien van Badtsian daer te verplaetsen, hetwelcke, soo wij vertrouwen, dese schade versetten zal.

Op Ternaten alhier crijgen wij den meesten wasdom, doordien alrede soo sijn voortgegaen dat de kinderen niet alleen in lesen ende schrijven al redelijck zijn geoeffent, maer oock uyt hare antwoort in het catechiseren ende het navolgen van psalmsingen bewijs doen van voordeel. Maer het valt beswaerlijck de swarte schoolmeesteren van het tappen ende andere ongeregeltheden af te houden, daerdoor somtijts vrij wat moeyte voor ons geresen is.

De timmeringe van een kerckjen heeft wel sijn begin genomen, maer blijft den voortganck daervan lange stilstaen, eensdeels door gebreck van wercklieden, anderdeels oock door eenige andere beletselen.

Met die toegesonden boecken ende schoolbehoeftigheden sijn voor lange tijt voorsien, maer zijn ten alderhooghsten benodight van Maleytsche catechismi, alsoo niet een meer overig hebben ende ons oock niet een toegesonden is, versoecken dieswegen van de E.E. broederen op 't spoedigste daervan neffens papier ende 3 à 4 pennemessen voorsien te worden.

De cranckbesoecker Alexander Rossenraedt, hebbende alhier langen tijt gecontinueert, comt nu mede over, alsoo ten eenemael nae het vaderlandt te vertrecken genegen is ende tot geen blijven kon bewogen worden. Indien Jan Harmansen, daervan de E.E. broederen schrijven,[412] tot ons gecomen hadde, soude sijn plaetse ende bedieninge hebben connen aennemen, maer doordien niet verschenen is blijven wij verlegen, ende zijn genootsaeckt, om Alexanders plaetse te besetten, Gerrit Wesselsen van Taffasoho daer te verplaetsen, latende Taffasoho ontblootet.

In Badtsian is na het vertreck van Anthony Morier bij provisie aldaer geordonneert een seeker jongman van Vlissingen genaemt Eduwaert Jansen, sijnde een persoon van goede kennis, van godtzaligh leven ende van tamelijcke ervarentheyt in de Maleytsche tale, van dewelcke goeden geruchten tot onse contentement ons voorcomen. Sullen dieswegen oock uyt name des kerckenraedts sijn bevorderinge ende verbeteringe bij den E. Heer Gouverneur versoecken, alsoo binnen weynigh dagen de predicant D. Johannes Warmeloo neffens den E. Heer Gouverneur daerwaert meent te gaen.

De twee resteerende cranckbesoeckers, Jan Huybertsen Rooman ende Gerrit Wesselsen, sullen haer tijt aenstaende jaer mede ten eynde crijgen, ende beginnen oock van vertreck te gewagen, doch seggen alsnoch geen volcomen bescheyt daerop geven connen, maer sullen sich nae de tijt reguleeren. Tot noch toe hebben wij in alles goet contentement gehadt, maer beginnen nu groote veranderinge te vernemen, welcke te bevreesen staet dagelijckx meer te sullen aengroeyen, alsoo door het vertreck van sommige ende door verplaetsinge van andere nu eenige belhamels ende vijanden van godzaligheyt al te grooten toeganck sal vergunt worden, waerdoor dan onser achtinge wat te cleyn vallen sal. Wij twijffelen niet of eenige der broederen sullen uyt de overcomende vrienden ende derselver mondelinge verhael wel wat wijder openinge crijgen. De oneenigheyt van onse nabuerige gemeente in Amboina[413] wort ons, tot vermaeck van de bespotters, alhier mede voor de scheen gesmeten, alsof de predicanten eenlijck de oorsaeck waren dat in dese landen de eenigheyt uytgebannen wert. Het waer te wenschen dat de broederen daer en in andere plaetsen de lesse onses Heeren wat

[412] Zie notulen kkr Batavia 4 september 1651 en 1 januari 1652 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 208 en 217).
[413] De twist tussen de predikanten Hartong en Appeldoorn, zie deel I-1, doc. 123.

meerder indachtigh waren ende door de liefde betoonden dat sij zijne discipelen zijn, hetwelcke indien nagecomen wierde, soude soodanige lasteringe veel voorgecomen worden.

Wij hebben alhier overlange in onse kerckelijcke vergaderinge besigh geweest een middel te beramen waerdoor het overloopen der Merdijckers, soo aen onse als aen der Spaegniaerts zijde, moghte ingebonden worden, ende voornamelijck de lichtveerdige houwelijckx-schendinge, die soo gemeen is dat veel inwoonders haer wettelijcke getrouwde eegaden sonder eenige swarigheyt verlatende nae de een off ander zijde overloopen, meenende dan genoegh van haer eghte pertuir gescheyden te zijn. Ons heeft noodigh gedaght hierover met de Spaensche papen op Gammalamma in gespreck te treden, hetwelcke tot noch toe geen voortganck heeft willen nemen, maer meenen sulkx in weynigh daghen te sullen te wege brengen. Soo wij wat goets uytwercken, sullen daeraf in 't naevolgende den broederen kennisse doen. Wij achten dat dit de aldergrootste hinderpael is in onsen godtsdienst, ende sullen veel hebben gewonnen soo dit werck nae onsen wensch in goede standt kon gebracht worden.

Den voorslagh van de E.E. broederen over de gerustheyt der Indische kercke ende tot afhandelinge van eenige verschillen soo tusschen kerckelijcke ende kerckelijcke als oock tusschen kerckelijcke ende politycke geresen, hebben wij overwogen ende dunckt ons mede noodich ende nuttelijck te wesen, indien het soo geschieden can, dat sulcke verschillen alhier in Indiën moghten afgedaen worden, waerover wij met de broederen op Batavia in deselvige meeninge toestemmen, dat met bewilliginge van alle Indische kercken eenige hooger kerckelijcke versamelinge behoorde ingestelt te worden aen welcke hier in 't landt geresen verschillen voortgebracht ende van deselve oock hier te lande geëyndight mochten worden, om alsoo alle quade geruchten uyt het vaderlandt te houden, 'twelck toegestaen zijnde, sal onses oordeels de noodt selfs het tweede voorstel der E.E. broederen bevestigen, te weten dat sommige vergaderinge behoorde op Batavia gehouden te worden, ende dat op voorwaerde dat de advysen van alle tegenwoordige soo gaende als comende predicanten neffens (den noot eyschende) eenige andere aensienelijcke ledematen hierin plaetse mochte grijpen, of oock wel, soo het de tijt lijden wilde, de toestemminge van de buyten gelegen kercken ingewaghtet worden.[414]

Hiermede – – – Johannes Warmeloo, ecclesiastes, Jan Ruyt, ouderlingh, Jan Huybertsen Rooman, ouderlingh.

Maleyo in 't Casteel Orangie op 't eylandt Ternaten, den 22 augusto 1652.

Eerweerde broederen.

Also tegen aenstaende jaer mijn tijt van vijfjarigh verbant ten einde sal gelopen zijn, so soude het ligtelijck gebeurden, doordien hier dagelijx seer veel veranderingen gevreest worden, dat alsdan mede de reyse nae Batavia aennam, hetwelcke de broederen gelieven in gedagtenisse te houden, om na den noot van dese kercken te disponeeren. J. Warmeloo.[415]

48. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 19 augustus 1653.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 113-114.

Eerwaerde, geleerde, godtsalige, wijse ende seer bescheyden Heeren ende medebroederen.

[414] Zie Niemeijer, *Calvinisme*, 97-103.

[415] Het nawoord is in het handschrift van ds. à Warmeloo. Op het omslag: 'Per vrindt die God geleyde'.

U.E. missive van den 5en january dese jaers[416] is ons alhier wel geworden, waeruyt wij den redelijcken toestant van uwer gemeente vernomen hebben. De Heere zij gebeden sijn voordere segen tot aenwas van dieselve te willen verleenen. Onse gemeente is mede in sodanigen goeden staedt dat wij, Gode loff, dagelijckx daerin voortganck bespeuren, alhoewel nochtans onder die inlandtsche christenen niet volcomentlijck eenige langh gepleegde onbehoorlijckheden, insonderheyt concubinaetschap, ten eenemael weghgenomen is. Wij bevinden nochtans dat onsen arbeydt daerin groote voordeel gedaen heeft. Wij hebben van het overloopen derselven, dat tusschen ons ende de Spagniaerden van de een ende ander zijde geschieden, niet alleen met die Spaensche papen, maer oock met den gouverneur selfs, mondelingh ende schriftelijck gehandelt ende daerin aen beyden sijden onse vernoegen gecregen, waerdoor een goet middel van inbindinge der Merdijckers was uytgewerckt.

Edoch het is, gelijck als de E.E. broederen ende oock wij gevreest hebben, dat naemlijck die papen daerin haer belofte niet hebben gehouden, ende niet oprechtelijck handelen, alsoo sij verscheyden reysen eenige van onse getroude christenen, sonder wederom te senden gelijck bedongen was, hebben aengehouden. Maer als wij hierover aen den Spaenschen gouverneur klachtigh vielen, heeft dieselve metterdaet betoondt sulckx tegen sijn wil ende weten geschiet te zijn, ende oock daerover genoeghsaem, die papen ingebonden hebbende, andere middelen gesteldt, waerover die loose verbondtbreeckeren nu wederom de overloopers van onse zijde schuylplaetse in haer tuynen ende in het bos verleenen. Doch wij hiervan nu seeker kennisse hebbende, sullen, hoopen wij, daerin mede remedy vinden, soodat wij eyndelijck tot onse oogemerck hoopen te geraken.

De regieringe van onsen nieuwen E. Heer Gouverneur[417] toondt sich tot onsen voordeel, ende, gelijck het sich laet aensien, wij hebben daervan goede voorsorge ende hulpe te verwachten, 'twelcke ons Godt gunne. Altijt in hetgeene 'twelck wij tot noch toe met hem hebben gehandelt heeft hij ons goet genoegen gedaen, hetwelcken dan oock den predicandt D. Joannes Warmelo te eerder heeft bewogen om noch drie jaren alhier in sijnen dienst te willen continueeren. Hoe onfatsoenelijck D. Pantherus in het aennemen van sijn beroep na Taywan sich heeft gedragen ende wat onrusten daerdoor in uwe gemeente geresen zijn, hebben wij met droefheyt verstaen, ende daerom, indien die saecke soo is gelijck de E.E. broederen in haer schrijven te kennen geven, connen wij niet anders oordeelen off 'tgeene tegen hem gehandelt is heeft sijn hertneckige weygeringe wel verdient, temeer alsoo na verscheyden broederlijcke vermaningen aen hem gedaen hem geheel ongeseggelijck heeft getoondt.[418]

Onse scholen doen noch goede vrucht, soo in het Maleyts als onse tale, in welcke sondaeghs selfs door inlandtsche kinderen die catechismus in de kercke opgeseght wordt, ende hoopen dagelijckx meerder voortganck, maer het mancqueert ons aen Maleytsche catechismen ende eenige vraegboeckjens, daervan gantsch geene meer en hebben, 'twelck de E.E. broederen, soo het geschieden can, sal bewegen eenige daervan toe te senden. Het gestadigh heen en weder reysen van onse soldaten van de een ende ander plaetse heeft ons oock van onse psalmboecken gantschlijck berooft, en doet ons tot toesendinge van eenige soliciteeren.

Hiermede eyndigende – – – Joannes Warmeloo ecclesiastes, Jan Huybertsen Rooman ouderlingh, A. Umbgrove diaken.[419]

Ternaten, den 19 augustus 1653.

---

416 Niet aangetroffen onder afgaande brieven kkr Batavia; niet vermeld in notulen kkr Batavia.
417 Jacob Hustaerdt, gouverneur van Ternate 1653-1656.
418 Mooij, *Bouwstoffen* II, notulen kkr Batavia 19 juni 1652 e.v.
419 Abraham Umbgrove, 1652 als ziekentrooster uitgekomen, maar aangesteld tot onderkoopman (Mooij, *Bouwstoffen* II, 250).

49. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 16 juni 1654.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 115-117.

Eerweerdige, wijse, voorsienige ende seer bescheyde Heeren ende medebroeders.

Met het arrivement des fluytschips Hillegertsbergh is ons den 28en april voorleden den uwen[420] ter hant gecomen, uyt den welcken wij vernemen U.U.E.E. goede genegentheyt over onse gemeente alhier ende die vreughde van U.U.E.E. over den redelijke welstant derselver. 't Is tegenwoordich noch soodanigh dat dieselve onse gemeente dagelijckx in ordre ende wasdom aengroeyt, ende wij in dieselve goede vrede ende vergenoegen genieten. Die moeyelijckheden daervan wij voorleden jaer geclaeght hebben dat ons door de Gammalamsche papen waren aengedaen, hebben nu al veel afgenomen, alsoo dit jaer, door ordre uyt de Manilhus herwaert na desen plaetsen overgesonden, die twee oude belhamels daervan ons dese onrust ontstont, opontboden zijn, ende in hare plaetse wederom twee andere, beyde van de Jesuitische secte, overgecomen, edoch van diewelcke wij tot noch weynigh gemerckt hebben.

Door eenige geresen tweespalt tusschen den Tydoreeschen coninck van de eene sijde ende den coninck van Ternaten ende ons aen de andere sijde, is oock tusschen ons ende de Spagniaerden het beste vergenoegen niet, soodat nu een tijt lanck alle onderhandelinge met haerlieden heeft stille gestaen, 'twelck wij aen onse kercke niet schadelijck te zijn bevinden, maer bespeuren merckelijck dat in soodanige staet onse gemeente best soude varen, doordien dan alle gelegentheyt van inbreucke den papen wort benomen. Edogh, met Godts hulpe hebben wij moet, hetzij in vrede off in oorlogh, haer genoechsaem in de wegh te zijn, ende sien meer voordeel van haer als sij van ons.

Onse schoolen zijn mede na onse goet genoegen noch vruchtbaer, ende hebben daerin mede goede vruchten genooten, die sonder twijffel noch grooter souden zijn indien die langh geduirde ende pestilentiale sieckte op het eylandt Macquian een eynde wilde nemen. Het quam ons vreemt voor doen wij verstonden dat Wilhelmus Pantherus, na soo veel redelijcke ende broederlijcke beleeftheden bij U.U.E.E. aen sijn persoon bewesen, noch soo onfadtsoenlijck ende onbehoorlijcken hem heeft aengestelt, ende daerom oordeelen wij oock dat met goede reden gedeporteert na het vaderlandt opgesonden is.[421]

Die twee twistgeesten Petrus Appeldoorn ende Henricus Hertongh, zijnde geweest twee predicanten in een ende dieselve gemeente, hebben mede volgens uytwijsinge van haer sententie haer rechte verdiende straffe becomen. Voorwaer 't is een bedroeflijcke saecke dat die discipulen onses hemelschen Vredenvorsts soo weynigh de lesse haers Zalighmaeckers weten na te comen, dat sij, door haer onversoenelijcke haet, heftighe proceduyren, lasterlijcke scheltwoorden ende diergelijcke onfadtsoenelijckheden meer regelrecht gaen tegen het gebodt van den vreede te onderhouden.[422] Soo verre is dese tweespalt uytgeborsten, dat se niet alleen den gemeente in Amboina in haer eerste angroey wacker heeft ontroert ende die van Batavia ergerlijcke exempelen gegeven, ende groote droefheyt ende moeyelijckheyt heeft gebaert, maer buyten twijffel alle andere gemeenten mede de smerte daervan heeft doen gevoelen. Altijt van de onse is het seecker dat wij alhier door dese grouwelijcke bitsicheyt van die twee genoemde predicanten dapper indruck smaecken, doordien ons dage-

---

420 Brief kkr Batavia aan kkr Ternate, 25 februari 1654, ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 54v-59v.

421 Notulen kkr Batavia december 1653 en januari 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* II). Ds. G. Pantherus, geb. 1623, arr. Batavia oktober 1646, predikant te Malakka en te Banda, weigert in 1652 overplaatsing naar Formosa, daarom geschorst en in 1654 naar Nederland teruggezonden, predikant te Kapelle-Biezelinge, overleden 1659.

422 Zie de betreffende documenten in deel I-1.

lijckx soodanige exempelen van sommige voor de scheen worden gesmeeten, 'twelck seeker voor oprechte ende getrouwe dienaers droefheyt baren moet. Die schandelijckheden bij haer van beyde zijden betoont, sijn soo groot dat wij se sonder ontsteltenisse niet weder connen ophalen. Dieswegen, om hier af te scheyden, wij wederom seggen dat haer loon na haer wercken hebben, ende met recht van haer eerweerdige bedieninge zijn gedegradeert, ende dierhalven wij oock al hetgeene van U.U.E.E. in die saecke van Petrus Appeldoorn is gehandelt volcomelijck mede toestemmen. U.U.E.E. geeft ons in bedencken hoe men in de saecke van Henricus Hertongh handelen sal, die in dese landen noch een jaer overblijft om alsdan, gelijck U.U.E.E. vermelden, met vrouw ende huysgesin mede na het vaderlandt op te trecken. Wij seggen met U.U.E.E. dat wij voorseecker niet connen sien dat die kercke Christi sal stille sitten daer de polytycke reghter haer oordeel ende uytspraeck heeft gegeven over sulcke sware injuriën, willende die roervincken niet langer onder hare republycke lijden, ende dieswegen die een met den ander, als beyde even schuldigh, behoorde denselven gang te gaen.

Evenwel nochtans vernemen wij van eenige godvreesende ledematen, uyt Amboina herwaerts overgescheept, dat den bovengenoemden Hertongh op sijn arrivement in Ambon sijn predickampt wederom heeft aengevangen ende daer als predicant sijnen dienst wederom bekleedt, selfs tot groote ontsteltenisse van sommige. Wij connen niet bedencken hoe hij hiertoe gecomen is, ende wat die reden zijn waerom die uytspraeck tegen hem gegeven inbreucke lijdet. Wij verstaen mede uyt U.U.E.E. schrijven dat aen dito Hartongh bekent is gemaeckt dat ons van Ulieden over sijn saecke geschreven is, of hij alsoo tot naerder onderrigtinge ende sijner defensie iets soude connen inbrengen, maer uyt de Ambonsche quartieren hebben wij noch van die kercke noch van Hertongh in 't bijsonder geen schrijven tot noch toe becomen, maer alleen van lieden van qualiteyt, ende die de geheele tragedie in Amboina hebben sien handelen, mondelingh eenige openinge gecreegen, waerdoor ons bekent gemaeckt is dat in het begin van dit treurspel Hertongh harder als Appeldoorn heeft aengedrongen, ende dat het geene de alderminste redenen zijn dat dito Hartongh een haeyr minder als sijn wederpertije verschoont behoorde te zijn. Wat daervan is, is Gode bekent. Wij besluyten dat, rechtveerdelijck gesententieert zijnde, hij in soodanige honorabele kerckelijcke bedieninge, ten minsten immers op soo versche daet ende dat in dieselve gemeente, niet behoorde wederom geadmiteert te worden.

Den overgesetten Heydelberghsche catechismus in die Maleytsche tale door den Eerweerdige D. Joannes Rooman, ons toegesonden,[423] hebben wij na nalesinge geoordeelt een stightelijck werck te wesen, ende dieswegen dat in alle kercken, na U.U.E.E. voorstel, behoorde ingebracht te worden. 't Is wel soo dat wel eenige, dogh cleyne, verschelinge daerin bevonden worden, die in dese plaetse met het Maleyts, dat hier dogh vrij wat verbastert is, een weynigh ongewoonte soude baren, maer evenwel oordeelen wij dat sijn Eerweerdigheyt op het bequaemst den sin heeft uytgedruckt, ende daerom wij alrede denselven hier in onse kercke ingevoert hebben. 't Waer te wenschen dat sijn E. dieselfde moeyten tegelijcke geliefde bij de hant te nemen om oock eenige psalmen denselven bij te voegen, welcke gesaementlijck, neffens den verbeterden catechismo, den gemeente souden connen worden aengewendet. Ons dunckt doordien des catechismi oversettinge seer na met het Duyts overeencomt, dat daertoe de meeste bequaemheyt wel soude bij zijn E. bespeurt worden.

---

[423] Ds. Johannes Roman, 1647-1658 (overleden) predikant bij de Maleise gemeente te Batavia, was in de jaren vijftig de belangrijkste vertaler van diplomatieke stukken van de Hoge Regering te Batavia. Het handschrift van de door hem in het Maleis vertaalde Heidelbergse catechismus berust in GAA 379, Archief Classis Amsterdam 198. Zie betreffende deze en andere door hem vervaardigde vertalingen Bijlage Maleise Geschriften, nr. 14 en 44.

Gelijck wij tevooren in het begin mede geseyt hebben, is de staet onser kercke noch in goede doen, edogh hebben in een jaer tot onse leetwesen twee ouderlingen verlooren,[424] beyde door den doot ons ontruckt, welcker verlies na onse wensch alsnoch qualijck can vergoedet worden, doordien het beste stoff tot soodanige bedieninge hier niet al te overvloedich is.

Hiermede – – – Joannes Warmeloo ecles^{t}, Jan Huybertsen Rooman ouderlingh, A. Umbgrove diaken.

In Maleyo op Ternaten den 16^{en} juny 1654.

50. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 augustus 1655.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 121-124.

Eerwaerde, hooghgeleerde, godzalige, wijse, voorsienige ende seer bescheyden Heeren ende medebroeders in Christo.

Om U.E. kerckelijcke missive, den 19^{en} february gedateert ende den 16^{en} juny deses jaers ons alhier ter handt gestelt,[425] met weynige te beantwoorden, sal dese onsen dienen tot bekentmaeckinge van die continueerende redelijcke gestaltenisse onser gemeente, ende die dagelijckxe voortsettinge derselver, waerin wij vervolgens oock goede voortgang tegemoet sien doordien, Gode sij lof, wij wederom stoffe gecregen hebben om onse gemeente met een nieuwen ouderlingh ende diacon, mannen van goede getuygenis, te versorgen ende daerdoor die schade der voordesen twee overleden ouderlingen, daerdoor wij tot twee verscheyden reysen in onsen kerckenraet inbreuck hebben geleden, alsoock het afgaen van onsen gewesen diacon, op het nieuw connen boeten, soodat nu weder een formeelen raet uytsetten connen, ende met meerder macht alsoo die listen ende practijcken van die paepsche Baäldienaers op Gammalamma connen tegengaen, aen diewelcke nochtans soo veel gelegentheyt tot verleydinge van onse inlantsche tedere christenen niet openstaet als sij wel voordesen sich hadden uytgesocht. Die twee outste voorstanders van haren valschen godsdienst waren verleden jaer, gelijck wij in onsen laetsten U.E. hebben bekent gemaeckt, van hier na die Manylhas opgetrocken. Edogh den eenen daervan, zijnde des bisschops vicarius in dese quartieren, is met het arrivement haers secours dit jaer herwaerts wederom geretourneert,[426] maer wij zijn evenwel verseeckert dat hij met sijn collegen nooyt cans sal vinden om onse ingeboren onderdanen ende swacke christenen door soodanige misleydinge als bij haer voordesen gepleegt is tot hare schijnheyligen godtsdienst over te locken, doordien alhier die inwoonders, hoe langer soo meer sich tot onse godtsdienst gewennende, daerin smaeck beginnen te crijgen, ende daerentegen een haet ende afkeer aen die valssche superstitiën in het pausdom gebruyckelijck.

Dies wij niet twijffelen of den grooten Herder der schapen ende versorger der zielen sal hier namaels door het visnet sijns H. Evangeliums alhier uytgespannen sijn gemeente vergaderen, ende in het insamelen sijner uytverkorenen sijnen wijnbergh te verder uytbreyden, tot welcke uytbreydinge God geve dat spoedelijck door den druck onse kercken mogen medegedeelt worden die oversettinge ende verbeteringe der Maleytsche wercken van den seer lofwaerdigen ende geleerden D. Joannes Rooman, diewelcke, ons aengaende, worden

[424] Een van hen was Joan Ruyt; de ander is niet bekend.
[425] Niet aangetroffen.
[426] Vermoedelijk is bedoeld Francisco Miedes SJ, werkzaam op Siau 1655-1673, overleed te Manilla. Zie hierna, doc. 66.

gantschelijck na onse slegte kennisse goetgekeurt, ende geoordeelt het rechte saeymiddel te sullen wesen waeruyt die gemeenten ende schoolen in dese quartieren eerlange gewenschte vruchten sullen voortbrengen ende ruymer kennisse van den rechten wech der zaligheyt buyten allen twijffel sullen erlangen.

Die langhgeduyrde ende tot noch toe continueerende sterfte op het eylandt Macquian maeckt onse school aldaer bijcans geheel vruchteloos, ende indien die slaende handt des Heeren aldaer niet haestelijck ophoudt sal het gebruyck der schoolen te niete worden.

Hier op Ternaten hebben wij daerin meerderen voortganck, met soodanich avancement dat selfs die ingebooren ende inlandtsche kinderen niet alleen in het Maleytsch maer oock in onse Hollantsche spraecke sich onderwijsen laten, ja precyselijck alle sondaegh in onse publycke vergaderingen promptelijck ende bescheydentlijck de vragen onses christelijcken catechismi in die Nederlandtsche tale beantwoorden, waerover oock den E. Heer superintendent Aernoud de Vlaming in sijn aenwesen alhier een besonder goet genoegen getoont heeft. Daerom wij gesaementlijck met desen onsen tegenwoordigen op het alderserieuste aen d'E. broederen van Batavia smeecken ende versoecken dat, tot een voordere onderhoudinge ende voortganck van die kercke onses saligmaeckers Jesu Christi ende dagelijckxe voortsettinge der schoolen in dese Ternataensche quartieren, neerstigheyt magh gedaen ende sorge mach gedragen worden dat doch een anderen goeden herder van goede leer ende leven ende van een vreedsaem humeur tot ons moghte afgesonden worden, want den tegenwoordigen predicant, D. Joannes Warmeloo, heeft niet alleen den E. Heer Gouverneur gewaerschout van sijn voorgenomen opbreeckinge, maer oock alhier onsen kerckelijcke vergaderinge bekent gemaeckt dat vastelijck geresolveert heeft op het eynde van sijn verbonden tijt, 'twelck den 17^{en} july 1656 sal vervallen, van hier te vertrecken, ende versoeckt oock dierhalven mitsdesen aen d'E. broederen des kerckenraets van Batavia daertoe gelicentieert te mogen worden.

't Waer te wenschen dat voorgenoemde tot den dienst der kercke Jesu Christi alhier sich langer wilde laten gebruycken, maer het schijnt niet dat door onse beweeglijcke redenen dit zijn voornemen can omgestooten worden, doordien bij hem het vertreck te vaste gestelt is ende hij hem niet raetsaem achtet langer in dese gewesten, sijn verbonde tijt tweemael daerin uytgedient hebbende, te blijven continueeren, maer veel eerder na het vaderlandt hem te begeven genegen is. Ten alderhooghsten isset dierhalven noodigh dat op het versoeck van hem in sijn plaetse een ander predicant ten dienste van de gemeente Christi herwaert werde overgesonden, want andersins sal onse kercke, die nu eerst in postuyr van een rechte kercke gestelt is, niet alleen desen haren luyster wederom connen te verliesen, maer oock in haer aengroeiinge daertoe nu alreede geraeckt is een ongeneeslijcken crack crijgen, ende onse teedere aengewonnen christenen die opslockinge van die Spaensche wolven ende die verleydende lagen des Antichrist-dienaers, onse nabuyren, ten prooye worden gestelt, ende wij, neffens onsen heyligen kerckendienst, bij haerlieden in groote opspraeck ende bespottinge vervallen. Dies wij den broederen ten alderhoogsten willen gebeden hebben dat doch, om dese genoemde onheylen voor te comen, hier wat nader op magh worden gelet.

Een onverstandigh, een schandelijck, ende ten hooghsten Christi kercke schadelijck is het voornemen van sommige diewelcke van meeninge zijn dat dese schrale quartieren geen predicant souden vereyschen, ende dat den godsdienst door een cranckbesoecker ende voorleser genoegsaem soude connen waergenomen worden. Want voorwaer, die ervarentheyt die leert ons geheel anders, waerover oock, neffens dit onse schriftelijck versoeck aen U.U.E.E., den E. Heer Gouverneur Jacob Hustaerdt (die, voor sooveel in hem is, met ons in die opbouwinge van het huys des Heeren sijn goeden ijver altijt toont) den E. Heer Generael ende sijn raden in sijnen brief, aen Haer Mogentheden gedateert, de nootwendigheyt van dese kercke voorstelt, ende bij het vertreck van den predicant D. Joannes Warmeloo om

een ander seer hertelijck is aenhoudende.[427] Dit onse soo noodige versoeck dan gelieven die broeders in overdenckinge te nemen, ende ons met die aenstaende schepen, soo het can geschieden, met eenige psalmboecken te besorgen.

Om Maleytsche Catachismi[428] ende eenige andere schoolbehoeftigheden souden wij mede wel versoecken. Doch alsoo wij sorgen dat daeraf geen voorraet op Batavia zijn sal, willen tot nader gelegentheyt daervan swijgen, maer om van papier een weynigh versien te worden begeeren wij ten hooghsten. Hetgeen jaerlijcx herwaerts voor het gemeen overcomt is soo weynich, dat onse noot daerdoor niet ten vollen can te hulpe gecomen worden.

Hiermede – – – Joannes Warmeloo ecclesiastes, Joan van Hammen ouderlingh, Jan Huybertsen Rooman ouderlingh, Pieter d'Graeff diacon.

Ternaten op Maleyen desen 10^{en} augusto 1655.

51. Brief van ds. Fredericus Abbema aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 juni 1657.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 125.

Eerwaerde Heeren ende seer lieve medebroederen.

Alhoewel wij in het voorledene jaer, door mijne onkundicheyt van den toestandt deser gemeynte, U.Eerw. geen volcomen bericht hebben connen oversenden, so hebben wij nu voor dit tegenwoordige goedtgedacht het voorgaende gebreck door desen te vervullen.

't Is dan sulcks, Eerwaerde Heeren, dat wij God Almachtich vooreerst niet genoechsaem connen dancken voor de goede eendracht welck wij in onse gemeynte bespeuren in het gemeen, alsmede voor de lieffelijcke harmonie der ledemaeten onder malcanderen in het bijsonder. Wat belanght den aenwasch derselver, wenschten wel tot uwer en onser aller vergenoeginge dat deselve grooter en overvloediger waere. Evenwel bevinden echter nochtans dat oock onsen arbeyt niet geheel ijdel en is geweest in den Heere, want ervaeren uyt ons register, ten dien eynde gehouden, dat bij ons door den christelijcken doop de kercke Christi sijn ingelijft vierenvijftich personen, meest bejaerde persoonen, op haere belijdenisse gedoopt. Belangende de ledematen deser gemeynte, die in dese quartieren seer verstorven sijn door overval van sieckte, sijn wederom, God zij gelooft, boven het voorgaende getal van 60 vermeerdert.

Wij twijffelen oock niet dat, indien door U.Eerw. ijverigen voorsorge hier ter plaetse jonge predicanten, insonderheyt cranckbesoeckers waeren van tijdt tot tijdt toegeschickt, soude oock en buyten alle twijffel oock den oogst onder desen natie overvloediger sijn geweest. Doch vertrouwen wanneer d'insamelinge der heydenen, na Gods voorschickkinge, in dese gewesten sal gecomen sijn, alsdan oock onsen arbeydt overvloediger sal gesegent ende begunsticht werden. Wij sijn doende met planten ende natmaecken, maer ondervinden dat den wasdom van boven comen moet.[429]

Wij willen oock U.Eerwaerdicheden bij desen gantsch gedienstelijck versocht hebben eenige huyspostillen[430] over te senden per naeste gelegentheydt, dewelcke so hier als op andere onderhoorige plaetsen seer noodtsaeckelyck sijn.

Wij willen – – – Datum Ternate desen 17 juny 1657. Uyt name des E. kerckenraedts, Fredericus Abbema ecclesiae Ternatanae pastor.

---

427 Gouverneur Hustaerdt aan HR, 10 aug. 1655, NA, VOC 1211, fol. 897r-903v, nader 901v.
428 Beedoeld is de Heidelbergse Catechismus.
429 1 Korintiërs 3:6.
430 De huyspostillen van Bulaeus, zie de bijlage Beschrijving contemporaine publicaties.

52. BRIEF VAN KRANKBEZOEKER EVERT JANSZ AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ternate, 16 april 1660.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 129.

Eerwaerde lieve broederen in Christo. Ick wensche uwer aller gesondtheyt en welvaert.

De causa mijns schrivens is van weynigh importansie, doch ten aensien dat wij seer ontbloot sijn van eenighe schoolboeckties voor de aencomende leerlinghen, van Duytsche en Maleysche AB boecken, Duytsche en Malleysche groote catthechismen, Duytsche en Maleysche vrageboeckties van Aldegonde, seer noodigh gemeyne psalmboeckties voor de soldaten, cleyne evangely boeckties voor de kinderen. Ick versoecke particulier om een Testament en psalmboeck t'saemen gebonden van Cornelis de Leeuw;[431] mijn was seer nodigh tot den dienst een uytlegginghe over de cattechismis in predicatiën gestelt, het is een boecktje daer Compagnies merck op staet, in octavo, de naem des auteurs is mij vergeten, want ick heb 't in geen seven jaer in handen gehadt. Ick hebbe weynigh verversingh van boecken; als van Roelof Pietersz[432] ben ick genoech versien, maer weynigh die ons te nutte comen als het scherm met schildt, de enghe poorte ende gulde regulen.[433] Ick wenste wel wat beter van boecken versien te sijn.

Ul. sult alt'samen gelieven te weten dat het hier in Ternaten wacker op een sterven gaet, ende dat aengaende door de coude en hete coortsen, waervan ick noch tot deser uyere noch mede mijn deel geniete, doch verhoope dat Godt eenmael sijn straffende handt sal terugh houden. Ul. wert oock altesaemen van mijn bekent gemaeckt dat ick ontrent de dertien jaeren in Ternaeten sijn geweest, waervan ick over de acht jaer cranckbesoecker hier ben geweest en van die acht jaeren vijf jaer getroudt hebbe een dochter van een cranckbesoecker.

Toecomende jaer is mijn derde verbant van cranckbesoecker wederom verschenen, waer dan gaeren verlost, maer hebben om reden geresolveert noch een jaer aen te sien. Sonder meer dan, wenschen na mijn christelijcke groete dat het rijcke Jesu Christi meer en meer door Ulieder dienst mach uytgebreydet werden, die u daertoe sijn genaede ende crachtige werckynghe sijns H. Geest verleenen wil, amen.

Malye in 't casteel Orangie in Ternaten den 16 april 1660. Ul. alder gans dienstige Evert Jansz, cranckbesoecker.

Het is seer beswaerlijck dat hier geen predicant en is,[434] ten aensien van dese inlansche christenen, dewelcke den doop als een superstitie houden, want als haer kinderen niet gedoopt sijn, menen dat se dan verdoemt zijn.

---

431 Cornelis de Leeuw (1613-1664/5), boekhandelaar en uitgever te Amsterdam, tevens componist; zijn notatie van de psalmmelodieën werd gebruikt tot in de 20e eeuw. Het is niet duidelijk welke (Nederlandse) uitgave bedoeld is.

432 Rudolphus Petri, zie aantekening bij doc. 43.

433 *Scherm en schild der kinderen Godts, voorgesteld in geestelicke meditatiën over Psalm 91*, 1623 (2e druk 1624); *Enge poorte, ofte de weg der saligheydt: meditatiën*, Amsterdam 1653 (8e druk); *Korte gulden regelen eenes heyligen levens: uyt het Nieuwe Testament, in geestelicke meditatiën voorghestelt*, Amsterdam 1632.

434 Ds. à Warmeloo was medio 1656 vertrokken, en opgevolgd door ds. Fr. Abbema, die in 1659 overleed (Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 391, vgl. echter 427). In 1659 bezocht ds. Josias Spiljardus het eiland als visitator; in 1661 arriveerde uit Ambon ds. Burum, die slechts een jaar dienst deed.

53. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 augustus 1667.[435]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 131-133.

Eerwaerdige, godtvruchtige, wijse, hooghgeleerde, godtsalige heeren en broederen.

Niet alleen de gemeenschap der heylige, maer insonderheyt onsen gelijcken arbeyt in het werck des Heeren geven ons vrijmoedigheyt om dese onse geringe letteren de E.E. broederen tot aenbiedinge van jaerlijksche correspondentie op te dragen, ten eynde de E.E. broederen aen d'ene zijde innerlijcke kennisse van den toestant en gelegentheyt van onse afgelegene kerken (alhoewel een kleyn kuddeken) nevens ons mogen hebben, en wij oock aen de andere zijde den welstant van den wijngaert des Heeren, der broederen getrouwe sorge en wackere neerstigheyt bevolen, vernemende, ons daerin gelijck verblijden, alsoock tot neerstige navolginge gedijen magh, waeraen wij niet en twijfelen of d'E. broederen sullen soowel als aen andere afgelegen kercken de broederlijke correspondentie aen ons betuygen.

Om dan vooreerst een aenvanck van de gelegentheyt onser gemeente te maken, soo gelieven de E.E. broederen te weten dat, op de aenkomst van den predicant Johannes van den Sweerde uyt Amboina op den 9^{en} april deses jaers, terstont door zijn E. met onderlinge beraet, communicatie en approbatie van den E. Achtbaren Heer superintendent, admiraal en chrijghsoverste Cornelis Speelman, en oock den E. Heer president Maximiliaen de Jongh, om de behoorlijcke kerkelijcke regeringe, nu duslange achtergebleven, eenmael weder te herstellen en op te rechten, hebben een ouderlingh en twee diaconen vercoren, welckers namen en qualiteyten d'E. broederen in de onderteykeninghe kunnen beoogen, mannen van goet leven ende getuygenisse, dewelcke niet alleen opentlijck voor Godts gemeente maer oock naderhant heylighlijcken belooft en met eygen hantschrift versegelt hebben het goede van het huys des Heeren nae den regel van Godts woort en gestelden kerckenordeninge te sullen bevorderen, gelijck dan oock uyt den goeden aenvanck verder staat te verhoopen, hetwelck wij bidden sijne goddelijcke Majesteyt gelieve te zegenen.

Hebben oock volgens communicatie van haer E. Achtbaren de maniere van den sondaeghsen godtsdienst, die des morgens voormiddagh tweemael, eens in 't Maleyts en eens in 't Duyts, plagh gedaen te worden, in deser voegen verandert dat des morgens sal Duyts en des naermiddaeghs Maleyts gepredickt worden, en desen naemiddaeghschen Duytschen godtsdienst niet [...][436] die overgebraght tot des donderdaeghsmorgens, als wanneer volgens genomen[437] resolutie den catechismus sullen verhandelen, en na gedaene predicatie dat hooghnoodigh stuck van catechiseren aenvangen met eenige kinderen, op hoope dat soo allenskens de bejaerde mogen werden aengelockt, gelijck oock niet sullen verwaerloosen wat tot bevorderinge van de kennisse Jesu Christi en sijn saligh rijcke onder de eilanderen (soo hier als afgelegene onder ons districkt) dient, aen te wenden, hetwelck of wel veel moyte sal hebben (de Maleytsche gemeente in seer grooten verval gecomen zijnde) ons niet sal afschricken, en bidden wij den Opperherder ons wedersijdts met de gaaven sijnes Geestes te willen begenadigen. Onder de afgelegene kercken is tot noch toe geen kerkelijcke visitatie kunnen gedaen worden, maer vertrouwen die met den eersten te sullen aenvangen. Onderentusschen versoecken wij den E.E. broederen gelieven ons bij alle mogelijcke middelen van dese naevolgende schoolbehoeften te helpen versien, als:

---

[435] De notulen kkr Batavia over de jaren 1661-1666 (Mooij, *Bouwstoffen* II en III) maken geen melding van enige correspondentie met Ternate. De bundel afgaande brieven kkr Batavia 1653-1674 (ANRI, Archief Kkr Batavia 50) bevat geen brieven uit deze jaren.

[436] Eén woord onleesbaar door papierbeschadiging. Voorstel: 'continueerende'.

[437] 'Volgens genomen': onzekere lezing.

Genesis door D. Brouwerius	100
evangeliën Duyts en Malleits	100
psalters Duyts en Maleits	100
catechismus Maleits	200
Duytsche catechismus	200
Duytse en Maleytsche ABC boeken	200
Aldegonde vraeghboeckjes Duyts en Malleyts	400
predicatiën van Casper Wiltens	100
Duytsche psalmboecken in 4, 8 en 12	200
bijbeltjes in 4º en 8º	12

wat papier en pennen om eenige Maleytsche psalmboeken te laten schrijven ten dienste van de gemeente.

Voor het sluyten moeten wij de E.E. broederen de goede eenigheyt, gelijck der E.E. broederen des kerckenraets onder malcanderen alsoo oock derselver met de E. politycke, en bijsonder den E. Achtbaren Heer President, bekent maken, waerdoor ons als versekeren dat alle vlijt tot redres van hetgeen vervallen is aengewent zijnde aen wederzijde, wij seer haest goede vruchten daervan sullen beoogen. De Vader en Fonteyn des heyls make onsen wensch en gebedt tot welstant en aenwas vruchtbaer. De selve Godt wil oock der E.E. broederen onverdrietigen arbeyt bedauwen, opdat wij altoos in derselver welvaert ons verheugen mogen. In welck gebedt en hartgrondige toewenschinge, naedat u E.E. broederen en dienst sijne vaderlijcke voorsorge aenbevolen hebben, eyndigende zijn en blijven wij – – – U.E. gansch dienstbereyde vrunden en medebroederen, Johannes Sweerdius eccl., Govert du Lavay ouderlingh, J. Meusevoet, diacon, Jan Ulwers[438] diacon.

Ternaten in 't Casteel Oragnien, desen 14 augusti anno 1667.

54. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 augustus 1668.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 135-138.

Eerwaarde, godtvrughtige – – –

Met de overkomste van den coopman Sr Bartelsz[439] op den 5^en^ april zijn ons der E. broederen aangename letteren[440] tot sonderlinge vreughde en genoegingh wel geworden, waaruyt wij te vollen hebben gespeurt dat onse kleene gemeente, beneffens andre sigh vrij in grooter getal en menighte uytstreckende, is verweerdight om oock de wedersijtse jaarlijcxe correspondentie der E. broederen te onderhouden, gelijck dan oock door de toegesondene kerckelijcke behoeftigheden door goede voorsorge der E. broederen oock kragtige bewijsen daarvan sijn, waarover wij altoos ons verplight houden hetgene tot begeerte der broederen dient danckelijck te verrighten. Niettegenstaande alle aangewende divoiren tot opreghtinge van een kerckelijcke catichatie (waarvan in voorgaande geschreven hebben), soo is nochtans dat hooghnoodige werck niet kunnen ingevoert werden, waarom tot noch toe achterwege is gelaaten, sijnde andersints onse kercke hier aen 't Casteel in een goeden en vredelijcken

[438] Andere lezing: Volwers.
[439] In *GM* 4, 828 (1685) wordt een 'wijlen opperkoopman Cornelis Bartelsz' genoemd.
[440] Brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 20 februari 1668, ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 187v-188v.

staat, de politie en kerck, d'opperhoofden van beyde in soodanigen eenigheyt en vreedsamen ommeganck verbonden als te wenschen sij, 'twelck Godt de Heere lange wil laaten dueren.

De afgelegene kercken en schoolen geven ons oock goeden moet om te sijner tijt goede vrughten aldaar te vernemen. Insonderheyt dient ons grootelijcx tot verheugingh den iver en aanwas die d'eerst opgerechte gemeynte op Manado[441] verthoont, mits dagelijcx soo out als jonge haar in de schoole tot onderwijsinge begeven, waartoe de neerstigheyt van den schoolmeester veel vordert, soodat door de zegen des Heeren wij verhoopen aldaar Christo een rechte kercke te vergaderen.

Het heeft den goeden Godt gelieft nu sedert het nieuwe jaar ons hier aan 't Casteel met swaare sieckte (waardoor veele uyt het leven sijn weghgeruckt) te besoecken, en hadden gehoopt met het veranderen van het mouson dat het sijne goddelijcke Majesteyt soude goet gedaght hebben sijne kastijdende handt te verminderen en ons verligtinge te verschaffen, maar eylacy, sijne rechtvaardige roede schijnt te willen vermeerderen. Hij geve ons maar oprechte lijtsaamheyt, waarachtige verootmoedinge, een ongeveynsde bekeeringe en stantvastigh vertrouwen op sijne goddelijcke goetheyt, totter tijt hem gelieve ons te verlossen.

Onder de afgestorvene sijnde den kranckbesoecker Johannis Verket, wort hetselve de E. broederen bekent gemaackt opdat het haare E. gelieve tegens de versendinge herwaarts onse kercke daarin indachtigh te sijn, en bij haare Edelheden daartoe aan te houden dat ons een goet man magh werden toegesonden.

De predicant D. van den Sweerde heeft ons bekent gemaackt dat hij, nu sijnde ontrent seven jaaren om de Oost geweest, in dien gantschen tijt nauwelijcx seven maanden sigh in goeden gesondtheyt heeft bevonden, gelijckerwijs wij ook van den tijt dat hij sigh hier onthouden heeft van sijn ongesondtheyt genoegsaame getuygen sijn, nu selver bij de vijff weken bedleger sijnde, en soodanigh gedisponeert dat voor een geheele lammigheyt gevreest wert, weshalven versouckt eenmaal van de Oost ontslagen te mogen werden, om te sien of in ander quartieren Godt hem sijne gesondtheyt gevende, hij sijn dienst met meerder lust magh bedienen, welck versouck (alhoewel met leetwesen) wij hem niet hebben kunnen weygeren de E. broederen voor te stellen.

Schoon het de E. broederen gelieft te oordeelen dat onsen eysch van kerck- en schoolbehoeften vrij groot geweest te sijn, en door haare goede voorsorge ons een goet gedeelte is toegekomen, soo dringht ons nochtans den noot soodanigh, dat wij nochmaal moeten aanhouden bijsonder om dese navolgende:

Maleytse predicatiën van Casper Wiltens, evangeliën Duyts en Maleyts, als van Mattheus, Marcus etc., huyspostille van Buleus, aangesien niet een eenige hier te vinden is waaruyt de meesters in d'afgelegene plaatsen voorlesen kunnen, 'twelcq wij de E. broederen op het ernstigh voorstellen.

Ons gebeth tot Godt is tot vermeerderinge der kercke de E. broederen opsight bevolen, dat hij sijn Zion laate bloeye, in spijt en weerwil die sigh daartegens verheffen, teneynde en de broederen en wij, en alle die 't welvaaren van Godts kercke soecken, overvloedige stoffen altijt vinden mogen om sijnen naame daarvan te loven ende te dancken. Dieselve Godt wil U.E. persoonen en diensten genadiglijcken zegenen. Hiermede – – – Johannes Sweerdius, Govert du Lavay, J. Meusevoet, W. van den Broeck.

Ternaten in 't Casteel Orangie, ady 17^{en} augustus anno 1668.

---

[441] Gesticht na de aftocht van de Spanjaarden en de missionarissen uit Noord-Celebes in de jaren '60. In 1666 werd te Manado het fort Amsterdam gebouwd en aan de laatste missionaris, Francisco Miedes SJ, te verstaan gegeven dat hij Manado niet meer mocht komen bezoeken zonder verlof van de Compagnie. Zie C. Wessels, *De Katholieke Missie in de Molukken, Noord-Celebes en op de Sangihe Eilanden gedurende de Spaansche bestuursperiode, 1606-1677*, Tilburg 1935.

55. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 2 september 1670.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 139-140.

Achtbaare, wijsen, voorsienigen Heeren en medebroederen.

Dese letteren dienen alleene om U.E. broederen bekent te maken den toestandt deser kercken die, Godt den Heere zij danck, nu noch goet en allenthalven zijne gesonde leeden heeft, overgeslagen eenige misverstanden die (gelijck veelmalen elders gebeurt) waaren ontstaan over dat onsen leeraer den E. Albertus Struys, noopende eenige mesusen[442] ende andere familiare ontsteltenissen, mits welcken de prudentie van den Heer President veel heeft moeten contribueren door bequaame middelen de saeke sulcx te dirigeeren dat nae vergangen bequame g'appliceerde censuren, de saeken te meerendeel wederom in goeden staet waeren herstelt op de overcompste van den getrouwen herder D. Montanus uyt Amboina, hetwelcke nu langer niets meer ontbreeckt om te seggen dat alles wel is, ergernissen weghgenomen, reconciliatiën gedaen, ende wijders sulcx dat we reeden hebben den Heere te looven en te dancken, hem biddende, gelijck U.E.E. versocht werden met ons te bidden, opdat het lange duure en opdat hij altijdt ons bijstae met sijnen genade, opdat de struykelende niet blijven leggen maer haer bekeeren, hem om sijne genade biddende.

Wat voorts den stand onser kerken aangaat, behalven de plaatsen van Macquian en Batsjam, soo geeft ons voornaamentlik goede hoop de plaetse Menado tot winning veeler verdoolden heidenen. Op de plaats Tagellando[443] is de goede voortgank een wijnig tegengestaan, mits het overlijden van den christenkoning aldaar. Alsoo versoeken U.E. toegenege goedhertigheyt om herwaarts ons te laten toekomen eenigen Maleitschen catechismen, hetzij van D. Dankertsz, hetzij de gecorrigeerden door den Eerw. broeder D. De Buk.[444]

Hiermeede, achtbaare, wijse, voorsienigen Heeren en meedebroederen, na aller heilwensching van boven sijn wij ons verheugende over den aenwas uwer leerraaren, waarmeede beneffens de Nederlandschen, Portugeeschen, ook den publiken godsdienst in de Maleitsche taal gepredikt, soodat binnen uwer stede als binnen een herbout Jerusalem in meenigerly taalen verkondigt worden de wonderheden Godes,[445] ja als in een klijn tafereel het wijde bestek aller deeser Indischen kerken afbeelt. Opdat wij besluyten, seggen wij en wenschen wij van herten: de genade des Heeren Jesu Christi zij met u allen.

Uit name des kerkenraats U.E. lieve broeder en dienaar Jacobus Montanus, p.t. scriba.

Anno 1670, 2 september, Maleye op het eiland Ternate.

56. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 mei 1671.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 141-143.

Eerwaarde, godsalige, hooggeleerde, seer bescheydene heeren en medebroederen, wijse mannen.

---

442 Misbruiken.

443 Tahulandang, op het gelijknamige eiland. Montanus geeft als zijn naam Balango (zie doc. 61).

444 Ds. Simon de Buck, promoveerde te Utrecht op een dissertatie *De commentariis rabbinorum*; arr. Batavia januari 1664, 1664-1668 predikant te Ambon, aldaar overleden. In 1666 visiteerde hij Ternate (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 71v; een revisie van de catechismus door ds. De Buck aldaar niet vermeld).

445 Vgl. Handelingen 2:11.

Wij hadden gedacht enige kerckelijcke letteren van U.Eerwaerdens met het eerste of laetste aenkomende schip te gemoet te sien, maer uyt herdencken aan de hoedanicheyt des jongsten berichts komt ons te binnen off U.Eerw. daeruyt consideratie mochten genomen hebben van ditmael niet te schrijven.[446]

Echter hebben wij, volgens onse oude begeerte van kerckelijcke correspondentie met elkanderen, niet kunnen nalaten U.Eerw. ditmael met d'eerste gelegentheyt te verwittigen de tegenwoordige heughelijcke toestant van dese onse christelijcke kercke alhier in Ternaten, nevens de trouwe overeenkomste van kerck en staat, waerover wij al lange reden hebben gehad de God der geesten van herten te dancken, en met eenen te bidden tot verdere continuatie in dusdanigen gesteltenissen als 't sigh op heden noch toedraecht.

De aenwas deser kercken in Moluqco is t'sedert ons laeste bericht opgelopen tot hondert en seven, soo kinderen als bejaerde persoonen, uyt inlanders en Duytse, die onse gemeynte door den H. doop sijn ingelijft.

De predikatiën houden haren gewonelijcken gang, op elcken sondagh voormiddach sijn se in 't Duyts en naer middagh in de Maleytse tale gepleegt, nevens de catechisatiën, die hier alle woensdagen namiddagh ten dry uren met klockgeluy scherpelijck van den beginnen aff tot noch toe onderhouden worden.

Wat de aenneminge der ledematen tot het H. en hoogwaerdigen avontmael onses Heylants Jesu Christy belangt, staet oock niet stil, als sijnde desselfs tel gekomen tot dicht aen de darchtigh persoonen, nadien wij nu ('tgunt hiervoorens geen plaets noch gehad heeft) eenige van de bescheydentste Inlanders hebbende onderwijsen totdat sij haer belijdenis hebben gedaen, die dan mede met ons niet alleenlijck commenuceeren, maer ook (wijl se als hoofden onder de Mardijckers sijn) haere opsicht onder de rest hebben, tot beter frequentatie van kerck en scholen.

Oock is onsen Hooggeachten Heere, den E.A. Verspreet President,[447] met versoeck voorgecomen seecker jongen koningh van Teronnen op 't eylant Sanchy[448] om aldaer een schole te bouwen en een meester te houden, tot aenwas der Christenheyt, 'twelck sijn effect genomen heeft, sijnde dan daertoe, door ordre en met communecatie van den gemelte Heere President, eerst bequaem gemaeckt seecker discreet persoon uyt de Mardijckers,[449] en toegelaten te verblijven door inwooninge, die oock meteen 's E. Compagnies dienst in andere gelegentheyt niet ongevoegelijck presteert.

Wij hebben al een en andermael den E. broederen bericht hoe onse kercke benodigt was enige weynige soort van boecken, en oock wel (met danck) enige ontfangen, maer egeene ABC boeckjens, soo in 't Maleyts als Duyts, die bij de kinderen en aenkomelinge, soo inlantse als andere, gantsch niet konnen gemist worden, maer dagelijcks, en wel onder andere meest, employ eysschen, waerom wij willen (met smeeckingen) hopen dat U.Eerw. ons per naesten daervan sullen versien, gelijck van de andere soorten wel is geschiet.

Wat en hoe 't nu jonghst op Manado en Tagulando staet met de scholen en Christenheyt, daervan hooren en verstaen wij den E. gemelten Heere goede vrucht politycken heeft uytgewrocht, het beste bescheydt (alsoo den E. predikant A. Struys van nu derwaerts reys-

---

[446] Met het 'jongste bericht' is vermoedelijk de brief kkr Ternate aan kkr Batavia van 2 september 1670 bedoeld. In de notulen kkr Batavia 6 november 1670 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 111) staat zonder commentaar vermeld dat 'een brief van de kercke van Ternate' is voorgelezen; op 29 januari 1671 wordt, eveneens zonder bijzondere opmerkingen, de antwoordbrief voorgelezen en ondertekend (Mooij, *Bouwstoffen* III, 118).

[447] Abraham Verspreet, gouverneur van de Molukken, overleden 7 augustus 1671.

[448] Tahuna of Taruna, op Groot-Sangihe, in 1669 onder het gezag van de Compagnie gebracht. De naam van de vorst was Tatandam, elders Tatando gespeld. In 1676 wordt hij beschreven als 'een man van seer goede kennis, vromicheyt en ijver in de gereformeerde religie' (*GM* 4, 132). Zie ook doc. 61.

[449] Vermoedelijk Marcus de Rosario, zie hierna, doc. 62.

vaerdich staet) sullen (soo God wil) met de laeste besendinge U.Eerw. nader en breder communiceren.

Soo dat wij dan voor dese tijd niets anders hebben te schrijven – – – U.Edelens dienstbereyde medebroeders in Christo, A. Struys, Gover du Lavay, W. van den Broeck.

Maleyen, op 't eylant Ternaten, in 't Casteel Orangiën, desen eersten may anno 1671.

57. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 augustus 1671.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 147-150.

Eerwaerde, godsalige, wijse, hooghgeleerde, seer bescheyden Heeren en broederen in Christo Jesu.

't Is droevigh dat naer veele en groote moeyten aangewent, de onlusten en ergernissen niet sijn te blussen, gelijck hier in dese kleene en tedere gemeente, daar langen tijt veele moeyten aangewent zijn om de ergernissen die voordesen waren geresen tot ons leetwesen en droefheyt, selfs uyt het huys van onsen herder D. Struys, wegh te nemen, daar somtijts wel goede hoope scheen toe gegeven te werden, maar telckens wederom tot een groote vlamme van onlusten uytgebarsten is, beklaghlijck en droevigh ongetwijffelt voor diegene voornamentlijck die de sorge van goede vrede en stightinge in de kercke te bevorderen is aanbevolen en met hert en ziele trachten tot ruste te brengen, soodat alle aangewende middelen schijnen niet hebben cunnen helpen. Den prediker dito Struys ons eyndelijck voorgecomen is met zijn E^s^ versouckschrift,[450] in copie hiernevens gaande, om ontslagen te werden van dese gemeente en te mogen naar Batavia sigh vervougen, 'tgene bij de oude kerckenraat, doch met advyse van de aancomende en genomineerde nieuwe, zijn E. is toegestaan,[451] insiende dat, schoon hier seer noodigh een goeden herder en leeraar van noode is ende dat hier wel goede dienst en stigtinge (bijaldien hier een godsaligh vreedsaem en iverigh herder ware) soude wesen te doen, het nochtans dese tijt en gelegentheyt dienstiger en nutter ware, opdat we van alle die onlusten en ergernissen eens ontslagen te zijn en dat ruste en eendragtigheyt in dese gemeente wederom mochte bloeyen en ergernissen uytgeroeyt werden, desselfs vertreck toe te staan, hoopende en biddende nacht ende dagh dat de God der geesten wederom in desen sijnen oogst een herder sal uytstooten dienstigh voor dese gemeente en opbouwinge van het nieuwe Jerusalem, opdat dese aancomende gemeente magh bloeyen en wassen in kennisse en godzaligheyt.

Wij bidden dienvolgens dat oock de E. broederen ons gelieven de handt te bieden en sorge te dragen dat we met de naast aankomende schepen mochte versien werden met een godzaligh herder en leeraar tot opbouwinge van 't huys Godts. Wat sullen wij veele redenen gebruycken en overhoop halen om ons versouck te verkrijgen, wel wetende dat de E. broederen uyt een christelijcken ijver en liefde alsoo wel bedroeft zijn als wijselver, ende dat het haar in 't hert zeer doet sulcx te moeten hooren ende zien daar haar Edelens niet anders hoopten te hooren als goede ruste en bloeyende vrede en wasdom deser gemeente, ende daarom sorge genoegh sullen dragen dat een leeraar met den eersten ons sal toegeschickt werden.

---

[450] Op fol. 151-152 de tekst van een brief van ds. Albertus Struys aan de Politieke Raad van Ternate d.d. 16 juli 1671. In deze brief verzoekt Struys tevens of hij de dertien attestaties ten laste van zijn tegenpartij die bij de secretaris liggen, mag meenemen naar Batavia.

[451] Over Struys' komst ter vergadering van de Bataviase kerkenraad, zie notulen kkr Batavia 3 november 1671, Mooij, *Bouwstoffen* III, 136.

Oorsaacke hebben wij genoegh om tranen als waterbeeken voor den Heere uyt te storten dat onse wederpartijen soo de mont geopent sijn tot schimpe van dese gemeente, ende datter geen beteringe aan en is geweest. Maar wij hoopen dat de Godt der vertroostinge naar ons lange droefheyt met troost ons sal bijcomen, ende sijn bedroefde kercke verheugen.

Belangende dese kercke, deselve neempt noch dagelijcx redelijck toe, ende sijn vrij veele door den H. doop, soo bejaarde als kinderen, ingelijft in de kercke Christy. God de Heere wil sijn kercke dagelijcx vermeerderen en in kennisse doen wassen, opdat de volheyt der heydenen magh ingaan en komen tot de waare kennisse Godts en harer zaligheyt, tot sijns H. naams eere.

Van dese volgende benoodightheden versoucken we d'E.E. broederen ons gelieve te helpen versien, te weten: 25 ps psalters Maleyts, 25 ps Maleytse Testamenten, 25ps Maleytse catachismus, 50 ps Aldegondes Maleyts en Duytsche, ende so er eenige nieuwe Maleytse vraaghboecjens, dienstigh voor de kinderen te leeren, opnieuw uytgegeven waaren, wenschten van deselve mede versien te mogen werden; 200 ps ABC boeckjes Duyts en Maleyts, pampier en schafften.

Wij en willen niet vertragen alle vlijt en neerstigheyt, soo veel ons doenlijck is, aan te wenden tot stightinge ende opbouwinge van 't huys Godts. God de Heere wil ons met sijn genade bijwoonen, weldoen bij Zion, ende de mueren van Jerusalem opbouwen, opdat de offeranden onser lippen die hem behagen van ons hem toegebraght werden, ende deselve God des heyls wil oock der E.E. broederen arbeyt zegenen, opdat we ons in haaren voorspoet mogen verheugen, ende beveelen naar onse nedrige en hertgrondige groetenisse d'E.E. Heeren predicanten en broederen in de vaderlijcke hoede Godes ende blijven, Eerwaarde, wijse, voorsienige, hooghgeleerde, godzalige Heeren en broederen, U.E.E. dienstbereyde vrunden. J. Meusevoet ouderlingh, W. van den Broeck diacon, Jacobus de Gheyn[452] diacon.

Ternaten in 't Casteel Orangie desen 20^{en} augustus anno 1671.

58. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 augustus 1672.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 153-155.

Eerwaardige, godtsaelyge – – –

Alhoewel wij met grote redenen dit jaer stilswijgens, sonder eenig missieve aen U.U. Eerw. te senden, hadden kunnen laeten voorbijgaen, alsoo U.U.E.E. onse kercke, die voorleden jaer door sulcken grooten lamenterende, claegende en suchtende brief[453] haeren elendygen, bedroefden en jammerlijcken staet, in welcken wij verclaerden reden te hebben om traenen als waeterbeecken voor den Heere uyttestorten vanwegen de ergernissen, onlust, jae uitbarstende vlammen van onlusten, selfs uyttet huys desgeenen door welcke alle ergernissen ende onluste en onrust uyttet midden van ons allen hadde behooren geweerdt ende wechgenoomen te werden, aen U.U.E.E. met hert- en zielroerende woorden wijtloopig en crachtich heeft bekent gemaeckt, ende daerenboven dat U.U.E.E. als de occasie en gelegentheyt hebbende, haer uyt een christelijcke liefde, ijver en genegentheyt de handt geliefde te bieden en te helpen versorgen dat haer in denselven haeren bedroefden en elendygen staet een godtsalich vreedsaem en iverigh harder en leraer mocht toegesonden worden, heeft ver-

[452] Jacob van Gheyn, intussen ouderling, werd in 1675 provisioneel gezaghebber en verzocht dienvolgens van zijn ouderlingschap ontslagen te worden (Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 394). In 1677 was hij secunde van Ternate.

[453] Vermoedelijk is bedoeld de brief van 20 augustus 1671, zie het hiervoorgaande document.

socht, niet hebben verwaerdicht het minste lettertje van correspondentie, advys, meewaerdicheyt, medelijden noch vertroostinghe toe te senden, jae selfs oock niet wanneer 't haer Edelheden de Ed. Heer Gouverneur Generael ende d'E.E. Heeren Raeden van India gelieft heeft ons den Eerw. en godtsaligen predikandt Daniël Brouwerius tot onsen ordinaren predikandt, met U.U.E.E. communicaetie, toe te senden[454] – alhoewel wij, seggen wij, hieromme reden hadden, van dit jaer met stilswijgen en sonder missiven aen U.U.E.E. voorbij te laeten gaen, soo hebben wij evenwel tot overvloet ende tot betoninge soo van onse innerlijcke genegentheyt tot U.U.E.E. kerke ende persoonen welstant als tot onse onderlingen christelijcke correspondentie over en weer niet willen naerlaeten U.U.E.E. den tegenwoordygen heuchelijcken ende loffelijcken toestandt onser gemeente,[455] waerin deselvige, boven bedenckinge, in soo een corten tijt door den vigilanten ende goeden iver ende loffelijcke ordere van onsen tegenwoordigen predikandt Daniël Brouwerius herstelt ende gebracht is.

Want, broeders, alle onlusten en ergernissen en sijn nu niet alleen uyttet midden onser gemeente weggenoomen, maer gerustheyt, stichtinge, liefde, vreede, aenwas der gemeente ende diergelijcke christelijcke deuchden en segeningen beginnen, Godt loff, daegelijcx onder ons te groeyen ende de overhandt te nemen.

Onse waerde predikandt Brouwerius betoont sich ongemeen viegelandt,[456] iverich en onvermoeyt in alle plichten des godtsdiensts, doch booven allen in het catechiseren ende onderwijsen der inlantsche of Maleytsche christenen, dewelcke op zijn Eerw. aencomst noch meest alle, jae bijnae alle so onwetende, bot ende onervaeren in 't Christendom ende in de waere reliegie waeren dattet sonde voor Godt en schande voor de menschen was. Maer nu, nu sijn Eerw. maer ontrent vier maenden sijn vlijt en iver ontrent haer in dagelijckse menichvuldyge ende continueele catechisatiën en onderwijsingen betoont heeft, waerin sijn E. noch daegelijcx volhart, soo isser alreets sulcken verandering gecoomen dat men sou seggen dattet onmoogelijck was, want alreets een getal van twaelf personen, de Europiaenen die nieulinghs haer belijdenisse gedaen hebben niet gerekent sijnde, uytte Maleytsche christenen hebben met grooten lof en contentement van ons 't jonghste avontmael haer belijdenis gedaen.

En daerom, indien onsen tegenwoordyge predikant maer in 't leven ende gesontheyt ende in sijn begonnen iver volherdende blijft, en Godt de Heere sijne segen en genadige medewerckinge des Heylygen Geestes bij sijnen dienst ende arbeyt doet continueeren, gelijck uytte vruchten onwederspreeckelijck blijckt datte Heere tot noch toe sijn segen tot sijnen dienst en iverygen arbeyt heeft toegedaen, soo sal onse cleyne gemeente binnen corten ende in getal, ende in kennisse en betrachtinge der waerheyt die nae de godtsalicheyt is wonderlijck en na wensch wassen en groeien, bloeiende als de lelyen en haer wortelen uytslaende als de Libanon, ende haere heerelijckheyt wordende als des olijfbooms, ende ten leven en ter saeligheyt plantingen des Heeren voortbrengende als 't koorn in menichte, welck begonnen goede werck Godt de Heere soo wil seegenen, dat beyde en onder ons en onder U.U.E.E. daegelijckx veele totte gemeente mogen worden toegedaen die saelich worden.

---

[454] De notulen kkr Batavia van de maanden september 1671 e.v. bevatten geen commentaar op de brief van Ternate d.d. 20 augustus 1671. In de notulen van 1 februari 1672 wordt de voorgenomen verzending van een brief aan kkr Ternate vermeld (*Bouwstoffen* III, 147); de minuut van deze brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 196r-v. Betreffende de benoeming van Brouwerius als predikant van Ternate zie brief HR aan PR Banda, 16 februari 1672, NA, VOC 3608, fol. 95-115, in het bijzonder 95-97. Hierin werd zijn 'onrustigh humeur' gehekeld en vermeld dat hij in Batavia 18 maanden leeggelopen had doordat hij een conflict had met de kerkenraad aldaar; hij werd naar Ternate gezonden met de kennisgeving aan de PR aldaar dat, als hij ook daar niet in vrede kon leven, hij zonder proces of schrifturen naar Batavia teruggezonden diende te worden.

[455] Zin onvolledig.

[456] Vigilant, waakzaam.

Wij eyndigen ende bidden Godt dat sijn hoge Majestijt U.U.E.E. persoonen ende hooghwaerdyge diensten overvloedichlijck wil segenen, tot sijns naems eere ende sijns volcx saeligheyt, ende nevens onse cordiale broederlijcke groetenisse en onse gebiedenis aen U.U.E.E., soo verclaeren wij te blijven, gelijck wij betuygen te sijn, Eerw. godtsalige, hooghgeleerde, wijse, voorsienige, seer bescheidene Heeren, vaeders ende broeders, U.U.E.E. seer toegeneyghde ende dienstvaerdige medebroeders, Daniël Brouwerius ecclesiae Ternatensis ecclesiastes, J. Meusevoet ouderlingh, Van den Broeck ouderlingh, Jacobus de Gheyn diakon, Joost Jorissen diakon.

Malleyo in 't Casteel Orangiën den 18^{en} augusty 1672.

59. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de Hoge Regering te Batavia. Ternate, 18 augustus 1672.

NA, VOC 1287, fol. 1163r-1164r. Afschrift.

Edele, hoogachtbare Heeren.

Wij cunnen niet anders als met alle onderdaenige, toegeneygde en gedienstige eerbiedigheyt en hooge danckbaerheyt erkennen U.U.E.E. bijsondere trouwe, effective, vaederlijcke voorsorge voor de gemeente des Heeren in onse plaetse van Ternaten, soodat wij onse verschuldinge en verplichtinge dieshalven, voor 't goede aen onse gemeente bewesen, niet genoegh kunnen uytten, noch uwer Edelheden goedertiere weldadigheyt volprijsen, in 'tgeene waerin U.U.E.E. sich bethoonen waerlijck te zijn voesterheeren van Godts kercke en gemeente, dewelcke nu al vrij eenigen tijt onder ons als een desolate en bedroefde weduwe geseten hebbende, door U.U.E.E. wederom van een goet en getrouw herder door 't oversenden van den Eerwaerdigen predicant Daniël Brouwerius, tot onser grooten blijdschap en nieuwe luyster onser gemeente versorght en voorsien is.

Sijn Eerwaerde is dan den 10 april alhier met'et fluytschip Hilversum gearriveert, en den 13 dito, soo haest wij uyt den poleticen commissaris U.U.E.E. ordre en schrijvens belangende zijn Eerwaerde persoon en dienst verstaen hadden,[457] in onse kerckelijcke vergaderinge met communicatie en approbatie van onse poleticke regering voor ordinair predicant deser gemeente aengenomen. En is wijders terstont onse gemeente, door zijn Eerwaardens goede ordre, dienst, neerstigheyt en leeren, van dagh tot dagh in beter luyster en gestalte als eenigen tijt voorhenen beginnen te geraeken, en het schijnt tot noch toe niet anders als dat zijn Eerw. met een vollen zegen des Evangeliums tot ons is overgecomen, alsoo de alderhoogste Godt, de Heere des oogstes, sijnen dienst soo onder de Nederlanders als Inlanders met merckelijcken aenwas der gemeente en nieuwe ledematen in deselve oogenschijnelijck zegent, want daer ten tijde sijner Eerwaardens aencomst alhier onse gemeente pas vijffentwintigh ledematen kon uytmaeken, daer is se nu effectivelijck tot een getal van vijfftigh communicanten opgeclommen.

Onse inlantse off Maleytse gemeente, die tot noch toe in de saeken der christelijcken religie en der saligheyt tot schamens toe onweetende en onervaeren was gebleven, is in den corten tijt van sijn Eerwaardens inwooninge en dienst onder ons, door sijn Eerwaerdens geduerige, menighvuldige, daegelijckse catechesatie en onderwijsinge onder Godts zegen en medewerckinge alreets tot sulcken verlichtinge der kennisse Godts en der fondamentele pointen der christelijcke religie gecomen, dat alreets twaalf persoonen uyt haer, niet alleen tot ons vernoegingh, maer verwonderingh, soodanige rekenschap en belijdenis van haer geloove en van de hoope der saligheyt die in haer was in 't bijwesen en ten overstaen van

[457] Niet aangetroffen.

onse gecommitteerde gegeven hebben, dat wij haer tot ledemaeten onser gemeente aengenomen en der gemeynschap des lichaems en bloets onses Heeren Jesu Christi waerdigh geacht hebben.

Ende indien Godt de Heere onsen tegenwoordigen predicant Brouwerius in 't leven en gesondheyt spaert, en hem voortaen met sulcken ivergeest als tot noch toe blijft begaven, en sijn goddelijcken zegen daernevens doet continueeren, soo hebben wij in vervolg van tijt onder onse gemeente vrij wat goets te hoopen en te verwachten. Onse gantsche gemeynte wordt tegenwoordigh in sulcken goeden ordere, stichtinge, rust en vreede geleert, bedient en geregeert als men sou mogen wenschen. Tusschen de politie en de gemeente, tusschen de politicken en kerckelijcke, is mede sulcken goeden accord en overeenstemmingh dat se niet anders als met liefde, trouwe, vreede en eendragt malcander ontmoeten en omhelsen. Onsen Achtbaere Heer President Cornelis Francx[458] bethoont sich alsints een getrouw voorstander en voortsetter van de saeke Godts en de waere christelijcke religie, waerin wij ons met danckbaerheyt des herten verblijden.

Van de afgelegene christenen en schoolen op Macquian, Batchian, Manado, Taroena en Tagalando hebben wij tot noch toe niet als 't goede gehoort, doch hoe de saecken daer nu eygentlijck staen kunnen wij niet speciael schrijven, alsoo daerin lange over 't jaer geen kerckelijcke visite gedaen is, staende deselvige nu in 't corte, nae het vertreck deser jongste scheepen na Batavia, van onsen predicant selvs, oock onder opsicht van onsen achtbaeren Heer President Cornelis Francx, te geschieden.

Wij versoeken eerbiedelijck dat U.U.E.E. den oppercoopman des Casteels gelieven te ordineeren ons eenige noodige schoolbehoeften toe te senden, als twee riem pampier, acht bossen schaften, 60 à 70 Maleytse catechismus, 150 ABC boeckjes Duyts of Maleyts, want noch catechismus noch ABC boucken en is hier bij d'E. Compagnie niet, oock niet tot een toe. 40 à 50 Stucx Nieuwe Testamenten door D. Brouwerius in de Maleytse taele getranslateert,[459] nevens 6 off 8 psalmboeken in 4° geheel op noten, waeren hier mede wel noodigh.

Voor tegenwoordigh niet meer hebbende om desen te prolongeeren, soo breken wij aff etc.

Onder stond: U.U. Edele Edelachtbare seer onderdanige, nedrige, getrouwe, dienaers. Was geteekent: Daniël Brouwerius ecclesiastes Ternatensis ecclesiae, J. Meusevoet ouderlingh, W. van den Broeck ouderlingh, Jacobus de Gheyn diakon, Joost Jorissen diakon.

Ter sijden stond: Ternaten in 't Casteel Orangie den 18 augustus anno 1672.

60. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Ambon. Ternate, 30 september 1673.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 81-83.

Achtbare, godvruchtige, hooggeleerde heeren en medebroederen in Jesu Christo.

Deesen letteren voornamentlik beoogenden om den staat onser gemeente bekent te maken, en is sulx dat naer het overlijden van D. Daniel Brouwerius[460] deselvigen seven maanden lang van een leeraar ontbloot, hebbende dierhalven benoodzaakt geweest om die van Amboina te versoeken om deesen herderloosen kerken te gelieven ondersteunen, 'twelcke

[458] Cornelis Francx, gouverneur van de Molukken, eerder opperkoopman op Ambon en boekhouder-generaal, arr. Ternate 2 juni 1672; hij overleed 15 juni 1674.

[459] Deze vertaling was verschenen in 1668, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 17.

[460] Ds. Brouwerius overleed vóór 23 januari 1673, negen maanden na zijn aankomst op Ternate, tijdens een epidemie (*GM* 3, 878).

door hun goede voorsorge geschied door den versendinge herwaarts van den predikant Jacobus Montanus, wiens brieven van dimissie wij gelesen, hem met allen broederlike toegenegentheyd hebben ontfangen, doch tot onse leedwesen uit de gemelden kerkeliken schriften verstaan dat sijn persoon van alhier naar verrichten visitatiën stond naar Amboina weder te keeren, warom wij U.E.E. versoeken om van een permanent leeraar te mogen werden versien, voornamentlik van eenen Maleitsche taalkundige.

Den kerkeliken verrichtinge gedaan door den gemelden Montanus, berichtede dat den godsdienst in deesen omgelegenen eilanden hoop geeft tot goeden wasdom, sijnde het moorsche opperhoofd van Tagulanda door den H. doop in Jesu Christi gemeente ingelijft,[461] door 'twelken veelen oneenigheden beslecht en een wijde deure geopent, in welken veelen verdoolden zielen in den schaapskooien van dien grooten Herder der schaapen sullen ingaan, hierbij komende dat den koning van Candhaar op het eiland Sangi alsmeede die van Caudipan, gelegen op het eiland Celebes, hun vrijwillig aanbiedenden het Moorschdom weg te werpen en 't Christendom aan te nemen, lichtelik deesen zaake een haastige uitkomst konnende erlangen, soo niet deesen teederen tijden een naauw omsichtigen handel omtrent de koning van Ternaten vereischten. In de Menado is het gantsche land in goeden welstand. Terwijlen meest allen deesen inlanderen hun begeven onder de regeeringe der E.E. Compagnie, begeven se haar tegelijk onder den bannieren des Evangeliums, doch de oprokkeninge der Jesuïtschen paapen verduisteren niet wijnig deese opgaande son. 't Soude te wenschen sijn dat se al overlange deesen landen geruimt hadden. Het oogmerk van het nabijgelegen eiland Chiau ('twelken de verblijfplaats deeser mispriesters) blijft mogelik, om den tegenwoordige naauwe verbintenisse tusschen den onsen en den Spaanschen staat,[462] tot laater gelegentheden uitgestelt.

Het heeft Gode belieft deese Ternaatschen gewesten thuis te besoeken met swaaren sterften en siektens, eindigenden met een haastige dood, met aardbevingen door welken geheelen eilandjes uit den diepten der zee opgeborrelt, de zee de velden met sulk een geweld overstroomende, grooven boschgediertens van daar slependen en grooten visschen in den bosschaadjes opwerpende, uut de gebergten op de plaats Gammaconorra geduyrigen smoordampen vermengt met flammenden vuyren hoog in den lucht opgeworpen, onder welken soo meenigen assche dat het daer des ochtens ten acht uyren naauwelix toegelaten heeft om eenig boek sonder eenig opgestooken licht te doorlesen, ja de zeën schijnenden als met salpetersteenen bevloert geweest, soo dat dit vertoonsel niet anders afbeelde dan een levenden gedaante der verbrandenen steden van Sodom ende Gomorra.[463] De Heere geve dat niet soodaanigen wonderwerken eenig ongeval mogen voorbeduiden.

Voorders sijn wij behoeftig deesen navolgende boeken:

200 ABC boekjes, 6 postilboeken, 8 Schatboeken van Ursinus, 1 Duitsche bijbel in folio, 200 Maleitsche catechismus, 50 Duitschen Aldegonden, 12 Letterkonsten, 50 Maleitschen Testamenten,[464] 1 riem wit schrijfpapier. Versoeken deselvigen ons mogen toekomen.

Hiermeede – – –. Jacobus Montanus p.t. praeses, Govert du Lavay, Jacobus de Gheyn diakon, Joost Jorissen diakon.

Anno 1673 den 30 september op Ternate, in de negrie Maleie.

---

[461] De doop van de goegoegoe van Tagulanda door Montanus, in 1673, vermeld in zijn visitatieverslag van dat jaar (hierna, doc. 61), zie ook Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 397v.

[462] Het bondgenootschap van de Republiek met Spanje in de oorlog tegen Frankrijk 1672-1678.

[463] Genesis 19.

[464] Bedoeld is de vertaling van het Nieuwe Testament door ds. Brouwerius, verschenen in 1668.

61. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ternate, Obi, Batjan, Makian, Manado, Tahulandang en Siau door ds. Jacobus Montanus. Ternate, z.d. [oktober 1673].
NA, VOC 1294, fol. 169r-181r. Afschrift.[465]

Copie van de kerkelijke verrichtingen gedaan door den predikant Jacobus Montanus, aengevangen den 9en juny en geëyndigt den 30en september deses jaars anno 1673.

Ouby. Den 9en juny sijnde den Duytse predickdienst eenmaal van mij waargenomen onder de soldaten, twee bevonden die in toecomende beloofden om, in de kennisse des godsdienst haar wat meerder geoeffent hebbende, hun tot de nuttiging des Heere avondmaals te sullen begeven. Een, op Batavia voor den predikant N. Brelius sijn geloofsbelijdenis gedaan en sijn kerkelijke attestatiën aen den kerkenraadt op Ternate behandigt, ten tijde van den E. Daniël Brouwerius aldaer gecontinueert, versouct hij mogte somwijlen de gelegentheyt genieten om op Maleyen dese heylige oeffening te continueren.

De predicatiën werdende voorgelesen van eenen Tjerk Pauw, de dagelijckschen gebeden lesende uyt de Christelijcke Seevaart.[466] Dog vermits deselvigen soo juyst niet overeencomstig met de staat en gelegentheyt dier plaatse, waarom voor dienstigh geoordeelt dat alhier, en meer anderen plaatsen waer d'E.E. Compagnie garnisoenen gelegen, de gebeden gebruykelijk in de Amboinse provintie moghten werden ingevoert.

Batchian. Den 15den juny den Maleytschen predickdienst eenmaal van mij waargenomen, gedoopte kinderen seven, bejaarden een, getrouwden een paer, de scholen sijnde in een slegten stant, niet meer als ses kinderen bevonden, van welke twee allen den gebeden, den anderen daerbeneffens de vraagen Aldegonde hebbende van buyten geleert, den singadia[467] alsmede veele ouders haer kinderen sullende laten ter schole gaan. Onder 't catechiseeren der bejaerden thien vrouwspersoonen en vier mannen die eenige gebeden en vraagestucken des geloofs wisten te beantwoorden. Den christen Paulus Parera, ten tijden van de E. Heer president De Jongh gekoosen tot hooft over de Mardijkers van Labuha, schijnt niet seer in humeuren met de singadia Martyn Parera overeen te comen, dog in mijne tegenwoordigheyt wederom met malkander versoent, houdende den gemelten singadia huys met een seekere doghter, dog en can niet resolveren om hem met haer in den houwelijken staat te laten bevestigen, latende ditselvigen hem ten hoogsten gerecommandeert.

Den marinie deser plaats versouct met eenigen kleynen incompste, het sij met een rijxdaalder ter maant, te mogen werden beloont, temeer volgens sijn te vrijmoedig voorgeven den marinies ten tijden van de E. Heer Gouverneur Van den Boogaerd twee rijxdaalders en een sack rijs 's maandelicx hebbende genoten, genietende den tegenwoordigen op Macqiuan een rijxdaalder.

Macquian. Den [...][468] juny Maleytschen predikdienst eenmael van sijnde waergenomen, gedoopt 6 kinderen. De schoole sijnde t'eenemalen verdweenen, 't gheele getal schoolkinderen twee uytmaekende. Onder 't catechiseeren der bejaerden bevonden vrouwlieden

---

465 De tekst van dit rapport is op vele plaatsen moeilijk te volgen, met name in het laatste gedeelte. Vermoedelijk zijn zowel de compacte schrijfstijl van ds. Montanus als de matige kwaliteit van het afschrift hieraan debet.

466 Vermoedelijk is bedoeld: Adam Westerman, *Groote christelijke zeevaert, in xxvi predicatien, in maniere van een zeepostille*, Amsterdam 1653.

467 Sengadji, zie glossarium.

468 Datum niet ingevuld.

19, manspersonen seven, van welcke sommigen eenigen weynigen gebeden hadden van buyten geleert, weynige die eenige vraagen van de goddiensten wisten te beantwoorden, sijnde den schoolmeester geen kleyne oorsaek van allen desen ongelegentheden, als sijnde van al te traagen inborst, daerbeneffens met sijn huysvrouw al vrij verre de weth der christelijke huyshouding overtredende.

Maleyo. Den 25 juny voor de middag den Maleytschen en naer de middagh den Duytschen predikdienst van mij waargenomen, gedoopte kinderen.[469]

Manado. Den 9en july. 't Sint mijn drieweekig verblijff alhier den Maleytschen tweemael en den Duytschen predickdienst viermaal van mij waergenomen, gedoopte kinderen 10, bejaerde 42. De schoolkinderen 20, allen meest nu aencomelingen, hebbende sommige meest alle de gebeden ende Aldegonden, sommige alhier het vader ons van buyten geleert. Onder de cathechisatie de bejaerde bevonden 40, die sooverre in de kennisse des godsdienst hadden toegenomen dat vrij hoognodig agten sommige derselver, mede subtilijck versoekende, om tegens aenstaande reyse hun in te willigen de genietinge des Heeren avondmaal.

Een vrijburger deser plaats genaamt Lendert Hooft, een geruymen tijt huysgehouden met sijn overledene huysvrouw halve suster en sijnde van voornemen om met deselvige in den houwelijken staat te treden, heeft mij en den vaandrig Joachim Sipman daerover aangesprooken of sulcx soudet connen werden toegestaan, hebbende g'antwoort sulcx al strijdig tegen de goddelijke wetten en sig vorders hebbende te reguleren naer de statuyten harer Edelhedens ordonnerende dat voornoemde vrou vermagh te trouwen[470] met de man van haere overleden suster, dienvolgens dat se beyden van soodanig onwettigen voornemens soude afstaen, tegelijk oock van haeren bijeenwooninge, die ligt mogelijck in toecomende quade vermoedens comen te baaren, mits de gelegentheyt somwijlen de genegentheyt tot ongeregeltheden ontfonkende. Niet twijffelen of den houwelijcken van d'onsen met desen landaart ingegaen, veele christenhuysgesinnen sullen werden aengeplant, des lants taal en manier kunden, en genegentheyt door 't blootverbunschap[471] toenemen, temeer dewijlen veelen deser Inlanderen niet traagsaam om sig te gewennen tot den Nederlandsen manieren, daerenboven niet sooseer (als wel op andere plaatsen de gewoonte, verbonden aen den grooten sleep haerer bloedvrunden) alles bijnae van den mannen wegslepende, welke beletselen van den huishoudelijken staat afgescheyden, grootelijcx de burgelijke en meteenen de godsdienstige wellevendheyd aenqueecken.

Den tegenwoordigen staat van de Manado verleenende seer goeden aenleydingen waerdoor veelen verdoolden sielen in den schaapskooy Jesu Christi souden connen werden ingeleyt, vermits allen de Alphoresche negorijen, uytgesondert eenige weynige, d'E. Compagnie sijn toegevallen en den Manadischen coninck,[472] sijnde een man wiens hart niet en hangt na het Christendom, sooverre dat hij voordesen verstouten dorst om op de vrouw van den hoecom deser plaatse, Parera getoenaamt, pretensiën te maken, selfs versoekende dat se niet meer in onse kercken mogten gaen. Desen tegenstrevigheyd door den goddelijken rechtveerdigheyt gewraact, want sijnen onderdanen, weynig gelijck verhaelt uytgesondert, te ongeduldig om sijne wreedheden en roverijen uyt te staen, als verscheydene dogters der Alphoeresen dorp-hoofden de ouders werden ontrooft, die alsdan met swaren losgelden ofte goederen wierden gelost, hier bij comende het joegh van meer als slaven moeyenissen dese

469 Aantal niet ingevuld.
470 Aldus het handschrift. Voorgestelde lezing: niet vermagh te trouwen.
471 Bloedverwantschap.
472 Loloda Mokoagow, van Bolaang-Mongondow, zie ook doc. 66 en de bijlage Vorsten in deel IV.

arme menschen op den hals gelegt heeft. Desen landaard om dese geweldenariën de wapenen en een eeuwigen haat tegen hunner conink opgevat hebbende, een het niettegenstaande[473] dewijl de conink een aental veele vrouwen onderhout, welke tegenstrijding tegens hunnen houwelicxrechten, die in desen opsigten met d'onse overeencomende niemant toelatende om meer als een vrou tegelijk te trouwen, hetwelke alles desen gemoederen tot onses geloofs aenneminge aenlockt, versoekende oodtmoedigh U.E.E. Agtb. dat hier te lande den publiken moorschen godsdiensten die mogelijk door eenigen der omleggende Inlanders soudet connen werden ingedragen, mogte werden verboden, voorgecomen en tegengestaen uyt insigt den bovengemelten coninck deser landen, schoon wel het begrip sijnes vernufts soo ver sig niet toe en draagt om de moorschen van christen godsdienst nauw te onderscheyden, egter de naam van een moorsgesinden dragen wil, misschien ook uyt eenige hevige sucht de selvige onder sijn gemeente te versprijden. Dog door Godts genade dit onkruyt hier tot nog toe eenige wortels geschoten hebbende, te ligter door goede voorsorge sal cunnen blijven gedempt, diende soodanige middelen bij der hant gevat waerdoor het Christendom in groote agting raeken magh, mits het selvige in groote kleynaghtinge vervallen door de paapsche superstitiën, waerdoor dikwils tegelijk seventig, tachentig heyden sonder eenige voorgaande onderwijsingh den doop ontfangen hebbende, met een geschilderde sanct of santinne alsdan werden begiftigt, waardoor 't gebeurt dat sommige om soodanige slegte vodderij te genieten sig twee à drie male hebben laten doopen. Een hert dat slegts met een vonk van christelijke liefde is aengestooken sal sig ontfermen over nog soo menigte heydenen, in welcke de menschelijkheyt als uytgestorven ende het flauwe natuurligt van goddelijke kennisse schijnende te sijn uytgedooft, daer den een den anderen vergunt dat hij sijn stockouden vader laat dootslaen, onder beding soo wanneer des anderen vader tot diergelijke ouderdom gecomen, hij alsdan hetselve regt van hem te dooden genieten sal. Den gestorvenen licham naer negen dagen beklaagt met een levende slaaf in d'aarde begraven, ofte op die tijt voeten en handen en andere leden dese slaaf werden afgekapt ofte op een andere wijse door een langsame pijning van 't leven berooft, sijn hooft beckeneel tot een pronck aen gevels hunner huysingen opgehangen. Den graven der koningen niet onder maer boven d'aerde gestelt, werdende alle nagten bij ontstoken brandende fackels beschildwagt, het eten ofte den drank van haer niet werdende genuttigt tensij dat se een weijnigh gekoockten rijs boven haere toespijse hebben geleit, ofte van haeren dranck ieder op der aerde tot een gifte aen haeren duyvelen uytgegoten. Haer heydensche diensten, hun vergapende aen laggelijke en schandelijke gedierte, sullende op die plaatse geen pady planten alwaer hun een slang mogte ontmoet sijn. Het langsaam gebrul van den vogel bariece[474] bij haer genoemt geluck, het ras en hard geluyt des selvigen vogel ongeluck voorspellende, en haere padyplanting, plucking en insameling verscheyde feesten ter eeren van haer [d..][475] en andere goden aengeregt door haeren priester ofte in haeren taele baliang, van welke sommige dorpen,[476] in anderen wel 6 à 7 in getalle sijnde. Dewijl veele deser heydenen [...d][477] veele te plomp om de Maleytse tale aen te leeren, heb ik mijn vlijt aengewent om door een tolck en andere dese landtaal kundige het vader ons en de twaalf geloofsarticulen in den Manadischen tale te laten oversetten.

Den 4^{en} augusty. Hier ter plaatse onder anderen mede door d'H. doop in Jesu Christy gemeente ingelijft den gougugu van Tagulanda, eerst genaamt Botarono Saubol, sigh vrijwillig

---

[473] Vermoedelijk is hier een aantal woorden uit het origineel weggevallen.
[474] Onzekere lezing.
[475] Eén woord moeilijk leesbaar. Voorstel: duyvel (afgekort tot duy).
[476] Wellicht zijn hier in het afschrift enkele woorden uitgevallen.
[477] Eén woord onleesbaar.

aengeboden hebbende om het christengelooff te aenveerden, gevende hij ende eeniger sijner onderdanen, nu voordesen al eenigsints onderwesen in de kennisse der godsaligheyt, goede blijcken en beloften om meer en meer aen te leeren, daerenboven gemelten gougugu sijn tulleband van 't hooft af hebbende tersijde bij hem nederleggende, uyttende dese woorden: 'Dien ick de pijne waardt aghte hierop 't rappier te stellen. Vrijwilligh (sijde hij) leg ick desen tulleband aff, sonder dat mij iemant als God en mijn eygen gewisse daertoe bewogen heeft, alle vuylnissen der leere Mahoma verwerp ick van mij, d'Heere des hemels sij dank die mij de ooghe en 't herte geopent heeft, nu geloof ick dat Jesus Christus voor mij gestorven is,' hebbende daerop hertelijk versogt om de heylige verbondsegel der wedergeboorte te mogen erlangen, 'twelk hem en eenige der sijner naer voorheer gegane geloofsbelijdenisse is toegestaan, sijnde sulcx met behoorlijcke solemniteyten geschiet, gelijck voordesen volgens ordre der E.E. Heeren presidenten gerecommandeert ontrent den capteyn laut op Manado, uyt insigte dat sulcx mogte strecken tot een spiegel aen anderen.

Tagulanda. Den Maleytschen predikdienst eene maer van mij waergenomen, gedoopte kinderen 11, bejaarden 19. De schoole seer dickmaal van schoolkinderen ontbloot, die, alle gelijkelijck ter schoole commende, een groot getal konden uytmaeken, 17 hadden alle de gebeden ende antwoorden van Allegondes van buyten geleert, negen alleen de gebeden. Onder het catechiseeren seer weynige bevonden die sig iets in de kennisse des godsdienst hadden geoeffent, den voortgank des godsdienst seer grootelicx werdende verhindert.

1. Vanwegens de inwoonderen hier en daer verstroyt en meest in haere bosschadies woonagtig, waerdoor de publiecke gebeden en andere heylige oeffeningen niet en werden bijgewoont. De plaats alwaer tegenwoordigh den christennegorije gelegen, sijnde de strant, soo rotsig en vol steenklippen dat men sonder groot gevaar daer niet kan aenlanden, waerom de plaats Pehe genaamt, sijnde van daer ontrent een groot half uyr afgelegen, door d'E. Heer Abraham Verspreet geordonneert om aldaer als sijnde (gelijk ick selve gesien) seer bequaam om een nieuwe negorije voor de christenen op te rigten.

2. Dese christenen nog niet ten vollen gesuyvert van 't Moorsch- en heydendom, het eerste overlang aengenomen onder de Tarnataansche en Maccassaarsche regeering, het andere van de tijden haere voorvaderen, de heydensche bijgelooffigheden haer nog in swangh gaande, sijnde overeencomstigh in verscheyde opsighten met de Manadischen, bestaande in de agtgevingen op de ingewanden der vogelen, voornamentlijk uyt de galle, geluck ofte ongeluck voorseggen, in de misbaaren over de overleden, pijningen ontrent hare lighamen, onthoudende van eenige soorten van spijse, etc.

3. Het overlijden van den conink deser plaatse, Balango, een man seer geijvert hebbende in het verdelgen en uytroyen van de moorsche tempel en 't uytbannen van den paap aldaer. Den substitut conink, Monia, wiert de kennisse wat schaars medegedeelt en te slap van geest. Mits sijn kleyn ontsagh schijnt de staat der kerken langsamerhant meer en meer te hebben afgenomen.

4. De oneenigheden opgereesen tusschen de mooren en christenen als gebleeken ten tijde van H^{r} Voorst, wanneer den moorschen gougugu met den conink bijnaer in een oorlog waren uytgeborsten, en nogh verscheydene verstoorden gemoederen hun twistsugten niet afleggende, voor tegenwoordigh niet twijffelende ofte alle dese beletselen sullen cunnen werden geheelt door den gemelten christenen gougugu deses eylants, van welke wij tegenwoordig soodanige goede gerugten uyt verschrevene missiven hebben verstaan, daer se in versouken d'E. Heer president geliefdet haer nog een onderschoolmeester bij den anderen toe te vougen, ja hun beneerstigen in alle twisten neer te leggen, het liefdeverbondschap met elkanderen hebben ingegaen, soodat wij hier een groote deure geopent sien, waerdoor veele in het huys Godes sullen ingaan.

Sangy 22 july. Den Maleytschen predickdienst vijf malen van mij sijnde waergenomen, gedoopten kinderen 76, bejaerden 10, sijnde elf persoonen aen welke het verbondsegel des Heeren doops om haere onkunde tot de toecomende tijts gelegentheyt uytgestelt. De schoolen gesegent met een aental over de 70 kinderen, van welken uytgesondert weynige die eenige gebeden, de anderen daerenboven alle de grontvraagen onses godsdienst van buyten geleert.

Onder 't catechiseeren verscheydene gevonden dewelke seer loffelijke belijdenis deeden van 't christengelooff, de goede hoope die ons de negorij Taroena geeft tot een overvloedigh wasdom van 't gesuyverde Christendom steunende op goede fondamenten, dewijle 1. De soone van den overledenen conink Bongtuan, getoenaamt Tatanda,[478] sijnde ten tijde van de Heer A. Verspreet in sijns vaders ampt ingehuldigt, volgende oock desselffs goede voetstappen, al sijnde door den vader de gereformeerde godsdienst aldaer geplant ende door den heyligen ijver sijns soons en een wenschelijke wasdom opgeschooten. 2. De afkeerigheyt van de moorsche regeeringe, als insonderheyt den Tidoreschen, onder welken sij voordesen in groote vrindschap getreeden, maact desen landaart insgelijcx afkeerigh van desselfs valsche, en genegen tot de waare godsdienst. 3. De schandelijke verlating der Spaansche paapen, hun begeven hebbende ten tijde van bovengemelde Bongtuan naar de Manilhas, naer dese dorpluyden niet hebbende omgesien, doet haer insgelicx t'eenemaal de paapsche afgodendiensticheden verlaten en den waaren God aenkleven, tragtende dagelijcx, gelijk eerst begonnen ten tijde van de E. Heer Gouverneur Cos, meer en meer te schuylen onder de bescherminge en heerschappie van d'E. Compagnie. 4. Den coninck van Candaar (dese regeringe mede op Sangy gelegen), voordesen in een plaatsgebuurschap gewoont bij die van Taroena, mij mondelingh versogt hebbende, ick wilde den Achtb. Heer president Cornelis Francx versouken dat hem een christen schoolmeester mag werden vergunt, in welke de christenen heden woonagtig, alsmede de uytwooningen staande onder Candaar, mogten bijeenvergaderen, een campon ofte buurschap uytmaeken, in welken alsdan sijn soon Anthony van Voorst (nu acht jaeren sijnde, in de kennisse der waarheydt opgevoet, ook lange sijn verblijff gehad ten huyse van d'Heer van Voorst) mogte woonagtigh sijn, 'twelke alles diende niet alleen ten dienste van Taroena, maer ook in 't toecomende van verder plaatsen, op dit en andere eylanden gelegen, mits desen conink voornemende sijn om sijn soon aen de dogter van den conink op Manado uyt te huwelicken, welk huwelick mogelijck goede gevolge sal voorspellen, dog schoon op dese en andere redenen onse hoope gevest staat, soo is het dat eghter verscheyde moeyenissen hierin voorcomen. Om veele voorbij te gaen:

1. De tweespalt ten meestendeele gesprooten uyt oorsaeke dat den jonger soon van Bongtuan tot conink verheven, den oudtsten Govan[479] Pecorila sijnde voorbijgegaen. Desen Govan uyt staatsucht en uyt spijt in een onversoenlijckheyt en haat tegen sijn broeder uytgelaten, dierhalven sijn persoon van Sangy verplaats sijnde soude den staat der godsdienst vrediger gerustheyt, ende den conink meerder ontsagh behouden over sijn volck als 1670, niet sonder oprockingh van desen sijn ouderen broeder, uytgesondert 100, alle den anderen Taroense van desen tegenwoordigen conink afvalligh geworden.

2. De moorsche verleyding, voornamentlijk van hare priesteren gepleegt, doende de Roomsche christenen het Moordom aengenomen, als blijct in de voornaame negorijen op dit eylant, als in de negorije Manganite nu in den jaere 1673 door een Javaansche moor met sijnen hoere[480] vergiftigt, sijnde den singadie Adil sijn soon op Maleyen christen geworden, alsmede den capteyn laut deser plaats, sijn naam de Foenanan, vertrouwende dese saeke tewege gebragt door medehulpsaamheyt des coninks van Taboecan, die met den conink van

---

[478] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 56. Zie de bijlage Vorsten en Ambten in deel IV.
[479] Onzekere lezing.
[480] Vemoedelijk een verschrijving van de kopiist voor 'leere'.

Manganite opperhoofden sijn over de negerije Saloeran, alwaer het Mahometdischdom insgelijcx geplant in de negorie Saban, den gougoegoe Philip alsmede sijn vader bij de roomsche gedoopte christenen, egter desen sijn soon, tegenwoordigh goegoegoe, hellende met sijne onderdanen na desen verderffelijken leer, van welken ook swanger gaet Taboucan, sijnde de voornaamste en volckrijckste negorijen van geheel Sangy. Wierden conink Francisco Gomma, goegogoe en capteyn laut Tabboeby genaamt door den Spaanschen padre Francisco gedoopt, dog Garoeda, sijnde wel tevreden in sijn vaders overleeden ampt maer niet in sijn vaders godsdienst, als sijnde door hem binnen de reex van vijf voorledene jaeren geen overblijffselen van christenen, voorheen in sulken overvloet aldaer te vinden, jae het geloof aen Mahomet alsoo op de throon gehemelt, dat negorijen op dit land soo veel moors geleerde gevonden worden, onder welke voornaamste belhamels de priester in daar een Malayer en een kipon genaamt, sijnde een Javaan,[481] leerende hedendaegsche ervarentheyt op Amboina hoe bijnaa al de christenen op Bonoa door dusdanige verleyders tot het Moorsdom verleyt en de Alphoeresen tot hetselvige op Ceram verloct, verhoopende dat onder dese handel niet soodanig voornemen mogen schuylen dewelke mogten veragteren de welstant der kerke en de E. Compagnie.

3. Alle de paapsche afgodendiensten van mij alhier maer allermeest op 't eylant Chiauw gesien: bambousen en houten kruysen aen de seestranden en voor de kerken opgerigt, de kercken opgepronct met een steene Mariabeeld, dragende eenen steenen Christus in haere armen, ter regter met het beeldtenis van Ingnatius Loiola, ter slinker hant van Francisco Naveno beschildwagt, schijnen na ick vermoeden met eenen geringen eerbied bejegent, en schoon veele gevoelen dat soodanige uytterlijke toestellen veel hebben vermogt op de gemoederen der heydenen, immers sijn se hier hinderpalen van de bekeeringe der mooren, hebbende sulcx dan niet al te ligtelijck gebleeken op Ambon in de eerste beginselen der Portugeese tijden, de Helueesche, om dese gruwelen ment het gelooff der Portugeesen vermagschap aen de heydensche, en daarom, hunlieden niet gedoogende, tot de heydenen van Leytimor hebben verdreven.[482]

Bij dese bovengemelte afgodediensten bijcomende de oprokkeninge der Jesuïten en hunner voorsaten, soo hoog gestegen dat 'et buyten haar aanrading desselvige in bloetstortinge sijn uytgeborsten, laat ick staan aen naeder ondervinding. Immers, den Chiauwschen k sig meer en meer gewennende sijn personadies op moordagtige wijse te speelen, als door hem in den jaere 1670 15 Talauwers, sijnde onderdanen van Tagulanda en Taboecan, vermoort, welck doodlot nog over drie maanden geleden de 2 persoonen van den houcum Moura[483] (gelegen op 't lant Manado) is te beurt gevallen, gevende dese misplegticheden mogelijk goede aenleydingen om het eylant Chiau te brengen onder d'E. Compagnie, gelijck sulcx bij d'Heer Verspreet en andere presidenten voorgenomen, egter vooralsnu om de tegenwoordige naeuwe verbintenisse tusschen de onse en Spaanse staat tot laater gelegentheyt uytgestelt. Om de genegentheyt des Chiauwschen conink van d'E. Compagnie af te wenden en door den teugel der vreese hem in te breydelen, verscheydene der Chiauwers naer de Manilhas overgevoert en geen verloff tot wederkeering aen deselvige vergunt, den broeder van desen Manadischen coninck, genaamt Maccarom Pius, de wapenen tegens denselvigen aengevat, tegenwoordig op Chiauw sig onderhoudende, werdende aldaer met verscheyde paapenpraaties om den thuyn geleyt.

---

481 Het voorgaande lijkt door de kopiïst niet correct overgeschreven te zijn. 'negorijen' is wel een verschrijving voor 'nergens'. De term 'kipon' is niet bekend.

482 Een poging tot interpretatie: De Moslims van Hitu beschouwden het Christendom als niet veel beter dan heidendom, en verdreven daarom de de Portugezen, die aanvankelijk (sinds 1569) een vesting hadden bij Hila, naar Leitimor, waar de bevolking toen nog niet gekerstend was. De Portugezen evacueerden het fort op Hitu in de nasleep van de moord op sultan Hairun van Ternate.

483 Onzekere lezing.

De negorij Tamaco op Sangy, alwaer de padre Emanuel Espangiola[484] woonagtig sijn missen waerneemt, schijnt vreemder van humeur tegens onse godsdienst te voeden als wel de andere inwoonderen deses eylants, soodat alleen dese mishandeling, mits se van naamchristenen schandelijck te werk gestelt, alle dese beuselagtige godsdiensten, de eerste in de heydenen en de andere in de mooren, een afkeer tot het waare Christendom en daerenboven een bespotting verwecken.

De schoolen gelegen in dese negorijen sullende met meerder aental van kinderen werden versien als die van Taroena, Manado, Tagulande. Deses lands taal kundige schoolmeesters op dese 3 negorijen seer noodig, waertoe yder dese 3 schoolmeesters aengemaant om een schooljongen die hij dunct de gausten van vernuft onder de anderen de kennisse des godsdienst te deegen in te prenten, om te sijner tijt tot het schoolampt te werden bevordert. En dewijle volgens oude gewoonte de helft van 't getal der kinderen de ouderen werden onttrocken om ter schoole te gaan, waerdoor gebeurt dat veele nooyt ter schoole gaande nooyt tot eenige kennisse raeken, hebbende dienvolgen bij provisie goetgevonden dat bij beurte d'eenen op d'eenen dagh en d'ander den anderen dagh de helft der kinderen souden ter schoole gaen, evenwel behoorlijken consideratie behoorden gedragen ontrent soodanige ouders welke haer armoedigen nooddruft door de arbeyd der kinderen de spijse voor hun opsoeken moeten werden ondersteunt. Eenige Maleytsche predicatiën op de hoogveesttijden gebruykelijk werden in dese gewesten vereyscht, temeer dewijlen veele dese Inlanders bij de tijden der Spanjaarden sulcx gewent, ende naerlating hiervan geen goeden nabedenkingh in haer veroorsaect.

Van den conink van Caudipan versoect met al sijn volk om het moors gelooff te verwerpen en de christene aen te nemen, in welk voorstel van hem ick mij gedrage aen de E. Heer president Cornelis Francx en den E. kerkenraat op Malayen, waerom den genoemde coninck met mij van Manado op Maleyen is gearriveert.

1. Sijnde mogelijck dit versoek des godsdienst vermengt met soodanigen voornemens die wel een weynig haken naer de wereltsche voordeelen, ofte liever na een verlossing van geduyrige vreesen, dreygementen en geweldenarijen van den Chiauwschen conink hem aengedaen, door welke sijn thuynen en sagoubossen omgekapt, dog 'twelke hem aen 't herte gaat, van sijn eygen dogter berooft sijnde, gevoelende hierin te pijnlijker naa smerte, mits denselvigen voor den wellustigheyt des Chiauwschen conink te speel dient. Sommige Inlanders op Manado om den naam van Mardijker te voeren te liever het christengelooff omhelsden, waerom d'E. Heer Verspreet uytdrukkelijk belaste dat men dien naam Mardijker in Nassarany[485] soud' veranderen, en de negorijen[486] souden noemen negrie campon Mardica, maer negerie en campon Nassarany.

2. Ten vollen niet bewust hoe nauwe[487] de verbonden bepaalt hebben de vrijheyd van publieken godsdienstoeffeningen tusschen de mooren en christenen, de godtvrugtigste voorsigticheyt in desen gevalle vereysschende, om niet met de smerten van verbondquetsingh sig te besoedelen, sijnde vreemden valschen godsdienst toegelaten opdat de waaren temeer behouden werden gants noodsaekelijck voor de gemeene best en de staat der kerken geoordeelt. In den jaere 525, wanneer Justinus[488] in de oostersche gewesten aen het Arriandom vrije godsdienstoeffeninge vergunde, bevrijde hij sijn rijck van het swaart des coninks

---

[484] Manuel Spañola, pater Jezuïet, sinds 1672 in de Molukken, superieur van de missie op Sangir en de naburige eilanden (Jacobs, *Documenta Malucensia* III, 696). Zie ook Leupe, 'Het journaal van Padtbrugge's reis', 193, 209, 226-227; Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 398; de daar vermelde beschuldiging weerlegd in Leupe, 'Het journaal', 289.

[485] Nassarani, Nasrani: onder moslims gebruikelijke aanduiding van christenen.

[486] Leesvoorstel: niet souden noemen.

[487] Onzekere lezing.

[488] Justinus I, keizer van het Oostromeinse rijk 518-527, voorganger van Justinianus.

Teodorich Atanatius.[489] Ditselve voor goed keurende verkreeg het regt van den gemelten godsdienstoeffening voor het sinnige[490] Christendom. Of nu het versouk van Caudipan toegestemt eenige wederwaardicheden naer sigh sleepen mogten voor andere christenkerken, laet ick aen wijser oordeel berusten.

3. De vrijwilligh versoght en haer godsdienst ingewilligt, daerdoor wort niemant in sijn gevoele aengaande het gelove geturbeert, welke woorden den conink Mandasaha met ons geaccordeert, anno 1652 den 31 january,[491] daerenboven dese Caudipianse conink, woonagtig in de negerie Dau, sijnde benabuurt aen de digtbij gelegene negorie Bolanitan, alwaer deses coninkx swagerinne genaamt Lincacoa het ampt van coninginne bekleed, en door den Spaansche paap, niet sonder weten van den Tarnataanschen conink, het Christendom op dit Bolanitan ingevoert, 'twelke mogelijck ook op Caudipan dan dienvolgens met hulpe der hoge overheyd soude cunnen werden tewege gebragt, immers de godsdienst hun kundig gemaact, blijvende dan nog het believen des coninks op Caudipan, alsnog onkundig, dan kundig geworden, deselvige te verwerpen of aen te nemen, hetwelke selfs niet den minsten dwang aen sijn gewissen sal opdringen.

Desen inlandschen landaart het Christendom met het Moorsdom en het Moordom met het Christendom hebbende verwisselt, dese sijn de oorsaaken waerom in dese gemoederen nog veele ongelofficheden sijn ingewortelt, die nu haer soo haastig niet werden uytgeroeyt, mits den grondering van onse godsdienst een langsame tijt van nooden heeft, de uytroyjingh der valscher leeren vereyschende dat men nog eenige onkruyt daervan laet opwassen voor eenigen tijd. Der christenen bijeenwooningen, soo met de heydenen dog allermeest met de mooren, smakende nae te schaarschen eerbaarheyt, veele buyten den huwelicken staat kinderen voorteteelen, waerom den schoolmeester indagtigh gemaect om te houden de order van d'E. Heer Maximiliaen de Jongh[492] 1668, alsdat voor den schoolmeester ondertrouw passeert en van de ondertrouwden onderteekent, en degeene die bijsitten waren, soodra deselvige door d'heylige doop in Jesum Christum ingelieft, in den houwlijken staat nae drie voorheengegane proclamatiën te bevestigen. Mogelijck sijn se hierdoor tegencomende het vuyl voorstel, sommige seyden op Manado, tragtende den handel des gewijnen[493] door onkuysheyt uyt insigte van armoede te verschoonen.

Eenige bejaarde lijfeygenen nu onderwesen in de christelijke leere, de bequaamheyt der kennisse toelaat aen deselvige den heylige doop te bedienen. Haere heeren ofte meesters versoekende dat sij haer name, geen lastersin in sig behelsende, in haer heydensche geboorte van haer eygenaers ontfangen tot haer volwassen ouderdom hebbende behouden, denselven mogen behouden en gegeven werden in den doop, als blijvende daerdoor allerbesten bekent ende onderkent, hebben dit toegelaten volgens Roomsche recht der heeren over hunnen slaven ofte onderhoorige, deselvigen een naam gevende die hun gedogt. Voorbeelden van sommige gevonden die hun naam, selfs genaamt na de heydensche afgoden, dus behielden, als Appollos, Actor. XIX:I vergeleeken met I Cor. I:12 en III:3,4, Hermes, Roomen XVI:14, Senas Titus III:13.[494]

---

489 De Ostrogotische koning Theoderik (486-525), van Ariaanse confessie, die Italië veroverd had en het Oostromeinse rijk bedreigde. Arrianendom: het Arianisme, dat de goddelijkheid van Christus ontkende. Bedoeld zal zijn dat door de Arianen vrijheid te geven in zijn eigen rijk, Justinus hetzelfde verkreeg voor de katholieken in het Ostrogotische gebied.

490 Misschien een verschrijving voor: rechtsinnige.

491 *Corpus Diplomaticum* II, 37-42.

492 Gouverneur van Ternate 1667-1669. De resoluties PR Ternate over deze periode zijn niet bewaard gebleven.

493 Gewin, voordeel.

494 Handelingen 19:1, 1 Korintiërs 1:12; 3:4, 5 (Apollos); Romeinen 16:14 (Hermes); Titus 3:13 (Senas/Zenas). Roomsch: Romeins

Maleyen. Augusty gedoopten kinderen ... bejaerden ...,[495] waeronder een Chinees, die seer loffelijken sijn gelooffsbelijdenis gedaen, eenemael den Duytschen ende eenemael den Maleytschen predickdienst van mij sijnde waargenomen.

Eenen Dionisius de Gins,[496] sijnde candidatus theologiae, versogt bevordering van sijn persoon tot het prediktampt, hebbende sedert den tijt sijns verblijvens op Maleyen seer goede genegentheyt getoont om aen den godsdienst hier te lande de behulpsaamheyd te bieden. Dit sijn voorstel steunende op het recht der Indische kerken de krankbesoekers tot proponenten, en de proponenten tot predikanten te bevorderen, 'twelke met goede redenen door de godsgeleerden op Batavia, als anders, beweert,[497] want:

1. Geen kerken (is het kerken segwoort) is boven een anderen, geen leeraar boven een anderen leeraar.[498] De E. predikanten in Banda anno 1636 meenden eenige superiore magt over haar in de saeken van Pontcaas door dien van Batavia gebruyct te sijn, 'twelke sijnde bij abuis verstaan,[499] de meeninge harer Edelheden andersints niet toestaande sulck een superioriteyt te gedoogen ingevalle de leeraersdienst opgeschort ofte hij ontampt, welke opschorting in' t vaderlant de naam draagt van classicaal te sijn,[500] dit evenwel volgens wijser gevoelen geen kerkenraad connende werden ontseyt, voornamentlijk soo de waarheyd (bewaarheyd bij soo veel godsgeleerde mannen) in wesen blijft dat eenen kerkenraad soo veel regt behoud om[501] haer een eenen gemeente als een gantschen synoden over veele gemeenten, ende dienvolgens wien het recht toecomt om den gemelte persoon op te schorten ofte te ontampten van sijnen dienst, ook dienvolgens denselven toecomt het recht om den soodanigen tot sijnen ampt te beampten, en indien van dese kerkelijke rechtsplegingen de kerken alhier ontbloot waren, waer souden eenige voetstappen van kerkelijk disciplin (sijnde van alle godsgeleerden gehouden voor het merkteeken van een waare kerk) te vinden sijn? De afgelegentheyt deser kerken geen classicale vergadering toelatende, de rechtgeving tot het predikampt niet wesentlijk bepaalt aen den classicale vergaderingh.

2. Bij de synoden gehouden binnen Hoorn in den jaere 1623 den 8 augusto[502] voor goed gekeurt dat dien kerkenorden na der gelegentheyt van Indiën soude werden geappliceert als met deselvige overcompstigheyt, dies luyden de woorden D. Sebastianus Dankaarts,[503] alree besig met een extract onser kerkenordening, door de gedeputeerden deser[504] en de Suyd-Hollandsche synode de hand geboden, teneynde hetselvige bij haer geëxamineert en naer gelegentheyt in Indiën geappliceert sijnde;[505] de vergaderinge der Seventiene gerecom-

---

495 De aantallen niet ingevuld.

496 Dionysius Geens, predikantszoon, proponent, bood zich in Nederland in 1654 en 1665 aan als predikant voor Indië, in 1672 opnieuw te Batavia als proponent of krankbezoeker; de GG Maetsuycker verhinderde zijn aanstelling op Ambon (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 142).

497 Zie betreffende deze kwestie deel I-1, doc. 172.

498 Een van de grondregels van de gereformeerde (presbyteriale) kerkorde.

499 In 1635-1636 werd Hendrik Pontcaes van proponent bevorderd tot predikant. De Bataviase kerkenraad vond goed dat hij ter plaatse zou worden geëxamineerd en bevestigd, maar de GG eiste dat het examen te Batavia zou plaatsvinden. Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 470, 473, 490. De betreffende brief van de Bandase predikanten niet aangetroffen, zie aantekening bij deel III (Banda), doc. 46.

500 Tot de competentie van de classis (groep van genabuurde kerken) te behoren.

501 Vermoedelijk verschrijving voor 'over'.

502 De Particuliere Synode van Noord-Holland. De Acta van de Synode van Hoorn 1623 in Noordhollands Archief (Haarlem) 119, inv. nr. 3, Acta NHS 1620-1639.

503 Ds. Seb. Danckaerts was 1623-1624 in Nederland en was daar betrokken bij de voorbereiding van de Bataviase Kerkorde die in 1624 werd ingevoerd.

504 Van de Noordhollandse.

505 Artikel 30 van de Acta der Synode van Hoorn. De tekst van dit artikel is gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* I, 1.

mandeert bij denselvigen synode gehouden binnen Hoorn anno 1629 articult 35,[506] dat de kerken van Oost-Indiën geheel één synode met de kerken der gereformeerde Nederlanden, dienvolgens één in 't recht van beroepingh.

3. Kerkendienaers tot haeren dienst seer gevoegelijck gewettigt van dien gemeente die se staan te bedienen, sijnde derselver bequaamheyt van leer en leven bij denselven des te beter bekent. Hierom tot een wenschelijck beroeping altijt vereyscht de verkiesingh der gemeente, en niet alleen de approbatie, maer ook het verloff der overicheyt, die soodanigen leeraer alsdan toestaat den oeffeningh van een openbaren dienst. De kladde onwettelickheyt in de eerste geboorten der herstelde godsdienst[507] is met dese tegenreden uytgewischt alsdat de beampting wettig die van dese ofte geene kerk geschied, gelijck als ook Luterus van Wittenbergh, Calvinus van de Geneefsche kerke beroepen. Dese tegenwerpende vraage der pauschegesinden: waeruyt blijct de beroepinge onser eerste leeraars, werdende onder andere met dese redenen wederleyt, dat sommige der leeraars haren behoorlijcken beroep in de roomsche kerken hebben ontfangen, dewelke sij daernaer van haere vuylnisse hebben geloutert.

4. Noyt hebben eenige gemeenten of kerkenraden in Nederlant eenigen kerkenraat of classicale bijeenvergaderinge in dese Indiën gestight, sijnde sulck door de Indische kerke te weeghe gebragt, en indien se den raad en behulpsaamheyt der Nederlandsche hierin gebruyct, soo hebben se hierdoor weynig verlooren haer recht als een particuliere kerke nieuwelincx gestigt, waerover een classicalen vergadering voor een tijdt het bewind heeft ontrent de verkiesing en stellingh eens kerkenraats, hetwelke dieselvighe kerken daer uyt haer eygen magt sonder met eenige classen ofte synode te rade te gaan ordinarlijken oeffent. Tusschen een nieuwgeboren en tusschen een kerke die alreets, door langwijlige deugdsaamheyt, volcomentheyt becomen heeft, is groot onderscheyd, en schoon dese Indiën bekeert van de Nederlandse, egter daerom en wiert haer gemelde regt niet vermindert. De paapsche noemt sig de moederkerke, en Petrus als haer eerste bisschop die onder de heydenen het Evangelium gepredikt en daerom hebbende oppermagt boven alle de andere kerken. In de heylige schrift, 2 Cor. 7:2, 1 Cor. IX:11, 12, alwaer gewaagt van die op hun eygen arbeydcosten andere gemeentens hadden bekeert, eyscht I. den apostel alleenelijcx een dankbaarheyt en vergelding van een tijdelijke weldaadicheyt. Geeft, die van Colossen hadden bekeert de gemeente van Laodicea, maer daerdoor en kreegen se in dese opsigte geen magt ofte voorrecht boven haer. De gemeenten der heydenen waren bekeert door de Joodsche, als blijct uit Rom. 10:27,[508] vergeleeken met Actor. I:8, Joanes IV:12, Jesay II:4,[509] Rom, XI:17, 18. Jaa de Joodsche[510] selfs was bijeen versamelt en geplant door een eenige naam de Jerusalemsche kercke, als dewelken op haer eygen costen allereerst de appostelen en evangelisten versonden ende alles versorgende 'tgene tot soo een versendinge nodig was, Actor. IV:3, 4. De bekeeringhe en de bekeerden hebbende den naam dat se genaamt wierden den kerken Christy, dierhalven hebben se een wesen en een tegelijke magt.

5. Schoon het wierden toegestaen dit dickwils vermelde recht de vaderlandsche[511] alleen toecompstig, soud se dan gebonden sijn aen de Amsterdamsche en Middelborgsche kerkenraaden, aengesien de eerste predikanten van naer Indiën gesonden en in Oost-Indiën aen de

---

[506] Noordhollands Archief 119, inv. nr. 3. De tekst van dit artikel is gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* I, 4-6. Het handelt tevens over de wijze van doopbediening in Indië.

[507] De vlek, smet, die sommigen werpen op de gereformeerde of protestantse kerken, als zou de beroeping van haar eerste dienaren niet wettig zijn verlopen.

[508] Voorgestelde lezing: 15:27.

[509] Zie Jesaja 2:3.

[510] De kerk, gemeenten, uit Joden bestaande.

[511] Kerken.

Batavische, in West-Indiën aan Pharmabuco,[512] van welcke stad de dienaars derwaarts pleegen nae andere gemeentens versonden te werden. Hetselvige regt soude mede plaatse grijpen aen de steden Embden, Wesel, Geneven, uyt welken al overlang de versendinge der kerkendienaers, de plantinge van veele gemeenten in de Nederlanden geschied sijn. Insgelijcx dit toegeëygent aen die van Antwerpen, Uytrecht, Dortrecht, Gent, ter Veer, Vlissingen, Cuylenborgh, Vyanen, Buuren, Leerdam, etcetera, van welken den meesten gemeenten in Hollant, Seelant en Gelderlant nae drie nederlage van den hertog Albaar[513] geplaast sijn, dog om hierinne niet paalen van dit cort vertogh te buyten gaen door te lange redenkaveling, nemen wij ons uyteinden.

Volgen absolute order der versending, verplaatsingh der predikanten staande aen onse wettighe overheyd en de 22 Heeren Bewinthebberen,[514] allen de Indische kerken toeschrijvende het recht van studenten tot proponenten, en proponenten tot predikanten te bevorderen, dienvolgens gemelde candidatus Dionisius de Geens de gunsten haer Edelhedens streckende tot bevorderingh van in 't toecomende vooreerst tot de predickdienst te werden toegelaten tot dewelcken hij voorheen in 't vaderlant is gerechtigt geweest.[515]

62. Brief van schoolmeester Marcus de Rosairo aan gouverneur Cornelis Francx. Sangihe, 16 maart 1674.

NA, VOC 1301, fol. 270r-v. Afschrift.

Translaet uyt het Maleytsen briefken van Marcus de Rosairo, schoolmeester op 't eylandt Sanghy.

Desen brieff comt van mij, Marcus de Rosairo, schoolmeester van Tarouna, aan d'E. Heer Cornelis Francx praesident.

In de maendt october anno passado heb ick een brieff geschreven dewelcke ick gelove al tot mijn Heer sall gebracht sijn, waerinne ick bekent hebbe gemaect mijn sieckte. Maer 't is bedroeft dat ick sedert dien tijt noch geen de minste beterschap hebbe bevonden. Daerom bid ick, als de Heer een predicant naer hier toesent, dat dan oock een meester mach toecomen, niet om dit off dat, maer dat ick niet hier ende daer can gaen, gelijck als mij de predicant belast heeft. Niettemin oeffen ick de schoole ende 't gebed alle morgen ende avonden, met alle mijn vermogen, gelijck dat behoort.

Wegen de vreemde geruchten, daervan schrijff ick nu niets, omdat Capiteyn Hendrick Cors sulcx alles bekent is, ende aen mijn Heer mondelingh vertellen can de namen van alle de hier sijnde christenen, die mijn Heere gelast heeft op een roll te setten. Gaet nu met Hendrick over. Ick sende mede 223 Compagnies oly over,[516] zijnde in 6 potten, ende blijven hier noch 8 ditos resteren, d'andere sijn gebroocken, gelijck ick mijn Heer bekent gemaeckt hebbe, soodat ick, omdat de praauw cleyn ende daer veel volcq in is, geen meer hebben connen inschepen, gelijck Capiteyn Hendrick wel weet. De 8 potten die hier gebleven sijn sal ick met 't volcq en praauw van Candar naesenden.

---

512 Pernambuco, Brazilië.
513 Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van Alva.
514 Conform het afschrift.
515 Namelijk het proponentschap. Hier eindigt het handschrift.
516 N.l. 223 kannen olie. Sangihe was een belangrijke leverancier van klapperolie, die te Ternate voor de verlichting van huizen en gebouwen werd gebruikt. Doorgaans waren de dorpsschoolmeesters belast met de inzameling van deze olie, die in aardewerken potten werd bewaard totdat een compagniesdienaar of predikant langskwam ter afrekening.

Hiermede bid ick Godt dat hij mijn Heere met sijn familie veel geluck ende gesontheyt verleene.

Was ondergeschreven: mijn Heers dienaer, ende geteyckent: Marcus de Rosairo.

Ter zijden stont: geschreven in de negorie Tarouna den 16 maert 1674.

63. BRIEF VAN SCHOOLMEESTER ANDRIES FORTADOS AAN GOUVERNEUR CORNELIS FRANCX. Tahulandang, 23 maart 1674.

NA, VOC 1301, fol. 273r-v. Afschrift.

Translaat uyt 't Maleyts brieffie van den schoolmeester Andries Fortados op Tagulanda.

Aan mijn Heere praesident Cornelis Francx, opperbevelhebber van Moluccos.

Ick mijn Heers nederige dienaer, dat hier van twee schoolen, een in de negorie Minanga, en een daer de conincq woont. Nu sijn in Minanga 40 schoolkinderen, maer jegenwoordich is hier weynige christelijcke bijeencomst, alsoo se wijt ende zijd loopen, en ick alleene can niet telckens bij haer comen om te leeren, daerom heb ick een van mijn beste discipulen genomen, om nevens mij haer te helpen leeren, ende ick geve hem als een leermeester de cost en cleeren.

Ick versoucke om eenige ABC bouckjens, oocq eenige van Allegonde, de boucken Mosis off Genesis, eenige Psalters en eenige catthechismus, met Duyts ende Maleyts, die mijn Heere aen den tolcq Hendrick Cors believe te geven, met wat papier ende pennen, die se mij dan met de Sangeresen well sall toesenden.

Wijders maeck ick mijn Heere bekent hoe ick de Compagnie al lange jaeren gedient heb, sijnde 14 jaeren ende vier maenden. Daerom soud ick mij geerne noch wat verbinden, als mijn Heer noch wat meer gagie gelieft te geven, gelijck ick begeert heb, want mijn tractement seer sober is, oocq soo isser geen schoolmeester die de E. Compagnie soo langh gedient heeft als ick, doch ick stell het in 't believen ende discretie van mijn Heer, biddende dat mij de versochte boucken met den eersten mochte toegesonden werden.

Hiermede bidde Godt dat hij mijn Heer veel gesontheyt ende zeegen verleene in sijn geheel huyschgesin.

Onder stondt: mijn Heers dienaer ende knecht. Was geteyckent: Andries Fortado.

Ter zijden stont geschreven: op het eyland Tagulanda den 23 maart 1674.

64. BRIEF VAN DS. FRANCISCUS DIONYSIUS AAN DE HOGE REGERING. Ternate, 10 juli 1674.

NA, VOC 1301, fol. 274r-v.

Edele, grootachtbare, wijse, voorzienige, erntfeste, manhafte Heeren, Gouverneur en Raaden van India.

Edele Heeren.

Volgens den goeden wille van U.Ed. beneffens ons schuldige plicht dient desen om U.Ed. Achtb. cortelijck bekent te maacken hoe dat op sondach den 4 maert 1674 met 't schip Durgerdam alhier als predicant is gearriveert D. Franciscus Dionisius met sijn E. huysvrouw ende kinderen, alle gesont, waerover wij Godt Almachtich voor sijne genade, mitsgaders U.Ed. voor haere vaderlijcke sorge over dese kercke ende gemeynte, loven ende bedancken.

Sijn Eerw. hier eenen cleynen tijt geweest sijnde, is nevens sijn familie vervallen in krenckten ende veele swackheden, die sommige van desselfs kinderen hebben wechgeruct, in andere ende bijsonder in sijn Eerw. huysvrouw met dreyginge van een aenstaende doot continueren, waerdoor dan sijn Eerw. is verhindert geweest volcomentlijck te betoonen ende uyt te wercken sijnen goeden ijver ende voornemen, bijsonder in de Maleytse kercke. In welcke tale noch niet welgeoeffent sijnde, ende door ongesontheyt niet well connende oeffenen, in deselve met prediken weynich heeft connen arbeyden, behalven in de weeckelijckse catechisatiën.

Ende dewijle alle Europianen alhier, soo in dienst der E. Compagnie als vrije, van verscheyde quartieren ende dienvolgens van religie sijn (doch aldermeest papist of luthers), soo sijn de gereformeerde ledematen onder deselve weynich ende niet meer als 3 onder alle de soldaten bevonden. Van de Mardijckers is niet veel te schrijven als dat de meestedeel onder haer weynich om kerck ofte school geeft, 'tsij dat dit geschiet door haere occupatiën in 't thuynieren ende pady planten, 'tsij door den sloffigen aert, 'tsij omdat sijlieden onder verscheyden secten ende natiën gewoont ende opgevoet sijn, ende dienvolgens van yder yet ende van niemant alles hebbende geleert, het houden met diegene daer sij laatst bij sijn. Echter, soo hebben wij in het H. avontmael den 8 aprill uytgedeelt noch geëgaleert,[517] jae met weynich persoonen te boven gegaen het meeste getall dat voor desen is geweest, beloopende in de dertich persoonen, onder dewelcke 4 met attestatie ende 8 met belijdenisse. Van de buytenkercken connen wij U.Ed. alsnoch geen bericht doen, alsoo visiten aldaar noch niet sijn gedaen, sullende met d'eerste gelegentheyt onse schuldige plicht geensints naelaten.

Vorders, Ed. groot Achtb. Heeren, dewijle wij (sooveel als in 't packhuys gesien hebben) noch tamelijck van boecken versien sijn – behalven van catechismussen, vocabulaeren ende schrijftpapier, naer welcke eerste wij seer veel vragen nae hebben van diegene die wat beginnen te leeren, ende het laatste soo noodich is als broot voor de schoole – soo is ons ootmoedich versoeck dat U.Ed. ons daervan wat gelieven te versien.

Edele groot Achtb., naerdat ick, door U.Ed. gunst ofte toelatinge predicant alhier, desen jegenwoordigen dusverre hadde geschreven, ende den 10^{en} deser de ouderlingen ende diaconen volgens voorgaende rapport ende besluyt[518] hadde doen roepen om denselven te lesen ende onderteeckenen, soo is de bode wegens Sr Coornput[519] gecomen niet aen mij, maer aen de broederen, ende verbiedende eenige consistoriale vergaderingen ofte oeffeningen bij te woonen, derhalven vinde mij genootsaackt bij U.Ed. tot mijn groot leetwesen bekent te maecken door desen nevensgaenden dien seer erbermelijcken staat der kercke alhier, die t'zedert mijn aencomste alhier tot de doot van den Ed. ende goeden Heer Francx rust, vrede ende welstant gehad hebbende, nu door gemelte Coornput gansch verwerret ende 't onderste boven gekeert is.

Onderstont: mijn Ed. Heeren U.Ed. geringe, doch getrouwe ende oprechte dienaer in Christo, was geteyckent F. Dionisius. In margine stont: den 10 July 1674.

Lager stont: van het laatste gemelte can behalven andere wel getuygen den diaken Anth. Cramers[520] die in mijn huys dit gebodt ontfangen heeft, de ander op de wech gestut[521] sijnde.

---

517 Geëvenaard.
518 Niet aangetroffen.
519 Willem van den Corput, provisioneel president van de Molukken 1675 (overleden).
520 Anthony Cramers, in 1676 en 1677 ouderling (zie hierna, doc. 67 en 69), en aangeduid als 'meester' (doc. 69) en als opperchirurgijn (doc. 66).
521 Gestuit, tegengehouden.

65. BRIEF VAN DS. FRANCISCUS DIONYSIUS AAN DE HOGE REGERING. Ternate, 13 juli 1674.
NA, VOC 1301, fol. 275r-277v. Afschrift.

E.Edele, hoogstachtbare, wijse, voorzienige, erntfeste, manhafte Heeren, mijne Heeren Generaal mitsgaders ordinaris Raaden van India.

De laatste articul in mijn kerckelijcke brieff gemelt ende meer andere gewichtige reden dwingen mij, tot mijn groot leetwesen, om met alle ootmoedicheyt ende behoorlijcke respect naest Godt mijn toevlucht te nemen tot den stoel der gerechticheyt van U.E.Ed. grootachtbare, ende hertelijck mijn beclach te doen over de buytenspoorige ende onrechtmatige proceduren van den plaatsvervangend gesachhebber alhier, Willem van den Coornput, die mij van sijn E. wedervaren sijn t'sedert den doot van de E. Heer president Francx, ende dat om gene andere reden als primo, omdat gemelte Coornput door alle sijn listige oprockeninge ende lagen mij gelecht, aenstonts nae mijn arrivement alhier niet heeft connen trecken tot parsialiteyt ende vijantschap tegen genoemde Heer Francx.

Ten tweeden omdat ick grootelijcx in eer ende reputatie van een uyt de familie van sijn E. gekrenckt sijnde, ende daervan met alle beleefde termen reparatie versoeckende, sijn E. mijn niet alleenlijck onwaerdich geacht heeft eenige antwoorde te geven, nee, maer sijnen bitteren ende ongefondeerden haet grootelijcx tegens mij vermeerdert en openlijck meer vuur van vijantschap laaten uytblaacken, terstont naer de doot van den E. Heer president Francx, met welcken Heer ick soodanich geleeft hebbe ende door Godts genade soude hebben gecontinueert als ick ende alle goede christenen soude connen ofte willen wenschen, ende in welcken Heer niet alleen icq, maer oock veele goede die hier lange jaeren hebben geweest niet hebben bevonden van alle hetgene 'twelcke sijn E. eenige lasterlijcke tongen hebben naergegeven.

Terstont naer desselfs overlijden heeft gemelden Sr Coornput van trap tot trap beginnen te steygeren naer de hoochste twist ende vijantschap tegens mij, vooreerst verclaerende absoluyt dat sijn E. mij niet en wilde medenemen om de kerckelijcke visite te doen op Manado ende de omleggende eylanden, naer dewelcke nochtans het gantsche coninckrijck Teroenen ende Sangy tot conincq incluys al over jaer ende dach seer verlangen, gelijck U.Ed. van d'Eerwaerde kerckenraadt alhier is verwitticht, voorleden jaer.[522]

Ten tweeden, sijn E. Coornput beleeffdelijck versocht sijnde van den predicant om te verstrecken de betalinge aen eenen Jacob Paats, wettelijck vercoorne leermeester, heeft geantwoord dat het de predicant niet toe en quam op sijn eygen houtjen een leermeester te maecken, waerover gemelte predicant den kerckenraad hebbende vergadert op den 29 july, is bevonden ende beslooten het seggen van sijn E. onwaerachtig te wesen, waervan hem telcken reyse rapport gedaen sijnde, heeft sijn E. met soodanige extravagantie geantwoordt dat drie leden des kerckenraats daer tegenwoordich heeft derven heeten liegen, ende den predicant sijn huys ontseggen. Ende als andermael sijn E. werde gethoont de authentycqen briefjes van den predicant in ieder kerckenraedt geschreven, d'welcke alle de leden bekennen te wesen deselve ende onverandert, waerbij bleeck dat gemelte Jacob Paets met voorige ende naervolgende toestemminge van de E. Heer Francx door de heele kerckenraedt tot meester was vercooren, soo geliefden sijn E. te antwoorden, de predicant mocht schrijven wat hij wilden, hij, Coornput wist er niet van ofte wilde daer niet van weten, 'twelcq genoech was, 'twelck alle hier van alle de broederen souden sijn bevesticht ende onderteeckent, ten waere gemelde Coornput op den 10 july de kerckenraedt alreede vergadert sijnde om de kerckelijcke brieff te formeren volgens bevel van U.Ed. Hooch Achtb., door de boden hadde geïnterdiceert eenige kerckelijcken vergaderingen ofte oeffeningen van dien

[522] Vgl. hiervoor, doc. 60.

bij te woonen. Jae, gemelden E. Coornput is tot soodanige extremiteyt gecomen dat hij gemelden predicant heeft gescholden voor alle luyden voor een duyvelse paep, met dewelcke hij geen vreede wilde hebben, dewelcke hij op 't scheymael niet wilde nooden, gelijck oocq niet gedaen heeft, hoewel 'tselve drie dagen duyrde, behalven dat Mandarscha[523] den 13 't eetmael becostichde, door sijn secretaris versocht heeft dat den predicant soude genoodicht werden. Deselve Coornput heeft met een voet ten huyse uyt laten schoppen de slaven van den predicant, comende om carnemelck, dewelcke sijn E. rijckelijck van de voorigen president plach te crijgen, ende met dewelcke sijn huysvrouw boven haere doodelijcke crancte met een geduurige coortse beladen sijnde haer ellendich leven meest heeft onderhouden. Hoewel de gemelde Coornput deselve rijckelijck uytdeelt aen smits, schrijnwerckers ende timmerluyden, die jegenwoordich anders niet doen als Coornputs ebbenhouten cassen ende andere dingen meer maecken.

Deselve Coornput heeft aen alderley soorte van menschen, selfs ouderlingen ende diaconen, op sijn ongenade verboden in de predicant zijn huys te comen ofte met hem te verkeeren, gelijck op den 13 deser een ouderlingh ende diacken aen sijn E. hebben verclaert, ende den stuurman Jan Samuelsz, driemael daerom voor recht geroepen sijnde, U.Ed. Achtb. sal connen getuygen. Meer andere dingen die ontallick sijn op te haelen, soude sijn een misbruyck U.E.Ed. Achtb. lanckmoedicheyt, daerom referere mij aen den brieff geschreven aen de Ed. Heer Cornelis Speelman als beschrijver van dese provintie, dewelcke ick meynde te senden aen yder lit van U.Ed. Achtb.,[524] 't en waere de quale hier genamet de koeck[525] mij hierin hadde verhindert. 't Welcke alle alsoo zijnde, bidde ick ootmoedelijck, niet om mijnselven sooseer als Gode ende Jesu Christy wille, dat U.Ed. Achtb., aen dewelcke de gerechticheyt ende gerichte, de goedertierentheyt ende genade in dese lande van Godt is bevoolen ende toevertrouwt, niet toe en laat dat de kercke Christy onder de christenen ende door de christenen soodanich werde verdruckt ende onder het cruys gebracht.

(*Het verongelukken van het schip De Gouden Leeuw*[526] *op de heenreis naar Ambon is veroorzaakt door onachtzaamheid van de scheepsofficieren. Het zelfde geldt ten dele voor de problemen met het schip Durgerdam.*)

't Welck alle ick aen U.E.Ed. schrijven niet omdat mij bemoeye met eenige policie off Compagnies saecken, maer alleen om te voldoen mijn schuldige plicht. Ende daerom vertrouwe U.E.Ed. het ten besten sall nemen, cunnende 'tselve te aller tijt geverifieert werden door Dominy Durant,[527] S^{r} van Hoogen ondercoopman, capiteyns Ruttens[528] ende veele andere vrome lieden, voornamentlijck d'Heer admirael Jan Frans.

Eyndelijck, E.Ed. groot Achtb. Heeren, versoucke nochmaels ootmoedelijck dat U.E.Ed. mijne ende der kercken gerechtige saacke met dese mijne nevensgaende interrogatorium,[529] 'twelcke vertrouwende sal blijven etc.

Onderstont: U.E.Ed. geringe doch getrouwe ende oprechte dienaer. Ende was geteyckent: Franciscus Dionisius ecclesiastes in der Molucco.

In margine stondt: Ternaten in 't Casteel Orangie ady 13^{en} july anno 1674.

---

523 Mandar Syah kaicil Tahubo, alias Mandarsaha, sultan van Ternate 1648-1675.
524 Niet aangetroffen.
525 Koekziekte, opgezette buik.
526 Vermeld in *GM* 1, 924, met verwijzing naar Dagregisters Kasteel Batavia 1674, p. 114.
527 Ds. Petrus Durant 1674-1676 te Ambon, leed op de reis daarheenschipbreuk met de Gouden Leeuw.
528 Waarschijnlijk identiek met de volgens notulen kkr Batavia 28 december 1671 enige jaren van het gedurende avondmaal gesuspendeerde luitenant Claes Ruttens (Mooij, *Bouwstoffen* II, 142).
529 Niet aangetroffen.

66. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ternate, Obi, Batjan, Makian, Tidore, Manado, Tahulandang, Siau en Sangihe door ds. Jacobus Montanus. Ternate, 17 november 1675.
NA, VOC 1320, fol. 14v-24r. Afschrift.[530]

Kerkelijck rapport door D. Jacobus Montanus, in Ternate en onderhoorige plaatsen gedaan. Dese letteren tot haar voornaamste doelwit beoogende een terloops verhaalt vertoogh mijner verrigtingen op de eylanden Oeby, Batsjan, Macquian, Tidoor, Manado, Tagulanda, Chiau en Sangy.

De gelegentheyt des godsdiensts op het eylant *Oeby*, alwaar voor een vergadering bestaande uyt een corporael, een bosschieter en 9 schildergasten[531] eenmaal gepredikt: het gebedenboek, waaruyt bij hoy en gras een gebedeken voorgelesen uyt de oeffeningh der godsaligheyt (vrage 259),[532] een out beschimmelt huyspostil lagh in een hoek met spinnenwebben beset ternedergelegt, zommige krijgspersoonen sogte dees bijnaar uytgestorve godsdienstoeffening met blauwe logenen te verschoonen mits arbeyden aan de nieuwe wederopgeregte barricado, zommige, waaronder de hoofdofficier, met klaghten dat de gebeden (door een soldaat voorgelesen) in veele ooren meer jockernij als eerbied verwekten, zullende misschien de harde bestraffinge (door mij hier aangedaan) niet genoegsaam desen ijserharden herten vermurwen, zoo se niet door gevoeliger argumenten eerst tot redelijkheyt gedreven en daarnae tot godtvrugtigheyt bewogen werdende, niet een eenigh lidtmaat onder hun gevonden die den inhout daarvan niet en weten, selfs die de naam daarvan niet en verstaan.[533]

Op *Batsjan* in de negorije Laboua 2 predicatiën, een voor de Hollandse, een voor de Inlandse gemeente, neffens den H. doop aan 3 kinderen bedient. Van de thien schoolkinderen 7 verscheenen, van welcke 4 het vraaghboekje van Aldegonde, drie die alleen de gebeden van buyten geleert. Onder 't catechiseren der bejaarden bevonden 4 manspersoonen die het vader ons, 2 mans- en 5 vrouwpersoonen die alleen de gebeden, 6 die daarenboven allen de vraagboekjens hadden van buyten, d'and're niets geleert. Zijn door den sergiant en schoolmeester de soldaten ondervraagt naar de kennisse des godsdienst, zijnde allen (uytgesondert 3) daarin redelijck ervaren. Alhier zijn slegts 2 ledematen, de weduwe van den overleden sergeant Angus Willemsz met de schoolmeester Benjamin de Lima, die voor dese uyt de Uliasse, de schoole op het eylant Honimoa in de negorij Ouw eenige tijt bedient en op Laboua van den elffden juny des jaart 1665 heeft waargenomen. Uyt insighte van den Batsjaanse koningh niet met argen vermoedens te aghterhaelen, even off sijn lust buyten sijn negorij tot de christenen oversprong, is voor dit hek een slot geschoten, mits de christen doghter Margareta Paulsz (ter sijnen huysen aangehaalt) met een Hollander, een soldaat, den huwelijcken staat aanvangt. Door het al te groote aandringen tot de gebedenoeffeningh krijgt deselve geen kleyne krack, de boogh van de openbare godsdienst (om zoo te spreken) wil niet al te strack, nogh altijt gespannen staan, de arme noodtdruftigheyt (met welke desen Inlander beslommert) heeft mij aangeraden om den dagelijckse avontgebeden te veranderen in drie avonden, als vrijdags, saterdags, sondags, zijnde dees onderwijstijt met die van

530 Eerder gepubliceerd in Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 392-400, met op fol. 401 de in het handschrift ontbrekende Korte Schets. Waarschijnlijk heeft Valentijn terwille van de duidelijkheid de tekst bewerkt. Andere afschriften in NA, VOC 1318, fol. 407-428; NA, VOC 1317, fol.816r-830v. De hier opgenomen tekst is op enkele plaatsen vanuit VOC 1317 verbeterd.

531 Gewone soldaten.

532 Er zijn meerdere boeken en boekjes met deze titelwoorden; het is niet mogelijk met zekerheid vast te stellen om welke uitgave het hier gaat.

533 Valentijn (Molukse Zaaken van Godsdienst, 392), heeft hier: 'Ik heb niet een eenig Lidmaat onder hun gevonden, ja geen, die den inhoud daar van weten, zelfs niet die den naam daar van verstaan'.

Ambon niet overeenkomstigh, alwaer in de negorij Hative des sondags en 's maandags, en op Nussanive, Soia en allen omtrent het Casteel Victoria des saterdags en sondags dees heylige gewoonte gehandhaaft, meteenen desen Labours aanseggende dat diegeene die nu alle de gebeden maar tweemaals, en die daarenboven in alle de vraagboeckjens ten vollen geoeffent, maar eenmaal 's weeks die gemelte oeffeningh had bij te woonen. Insgelijx bespeurende de domme manieren van onderwijsingen, uytende yeder sijn gebeden etc. voor den schoolmeester met een stem die als binnen tanden en lippen gekluystert, die van geene der toehoorders en wort gehoort, en bijgevolge daardoor niemant onderwijsingh ontfangt, heb ik den schoolmeester aanbevoolen dat yeder articul des geloofs, de thien geboden etc. met een luyde stem allen sijnen leerlingen voordraagt, daarop hij dan van alleen een naarvolgend antwoort moet afeyschen, hebbende ik zulx in Ambon ingevoert.

Op *Macquian* een Maleytse en Duytse predicatie gedaan, 2 kinderen gedoopt van de 8 vertegenwoordigden, hun 6 schoolkinderen 3 al de gebeden, 2 daarenboven yets uyt Aldegonde, een het vader ons van buyten geleert, onder de gecatechizeerden bejaarden 14 vrouws- die redelijck zoo yets geleert uyt een boeckjen ten deele gemaekt door den predicant Joannes Sweerdius,[534] 4 manspersoonen die de geloofsarticulen en 't vader ons geleert.

Den schoolmeester Joannes Pays, over eenige jaeren discipel geweest van de terstont gemelte predicant, heeft zedert den jaare 1667 den 16 april onder een vijfjarigh verbant sesthien guldens en 2 slegte realen costgelt van d'E. Compagnie genoten, versoekt voor tegenwoordigh bij geschrifte om (van sijn schoolampt ontslagen) naar Ambon te mogen vertrecken, om aldaar sijn landerijen op Hattala, waar hij geboortigh, en die niemant als sijn moeder beheerscht, te helpen cultiveren, hebbe dierhalven op sijn ernstigh aanhouden belooft sijn schriftelijcke versoekbede zoo den E. kerckenraat als den E. overigheyt op Maleye over te leveren, naar welckers goetvinden hij zigh zal hebben te reguleren. Bij dito schoolmeester waren nogh Caspar Wiltens, alleenlijck eenige voddige stuckjes van Maleytse predikatiën,[535] te vinden, lesende hij eens des sondags naar de middagh een kapittel uyt het N. Testament van den E. Daniël Brouwerius overgeset, de publicque godsdienstoeffeningh hier g'oeffent uyt het huyspostil eenmaal des sondags voor de middagh, en dagelijx voorgelesen het gewoon avontgebet, gewinnende hij voorleser genaamt Fredrick Schaaff, benevens sijn soldatengagie, derthien schellingen, zijnde hij nevens een soldaat Isaacq Nootmans d'eenigste ledematen op dit eylandt.

Maleyo den 12 september in de E. kerckenraat verscheenen, alwaar mijne credentiebrieven, van de Ambonse kerkelijcke raadsvergaderingh aan dese E. vergadering gesonden, overhandigt, die gelesen is, mijn persoon als leeraar het ampt van praesis en scriba opgedragen, het overhandigde versoekschrift van de Macquianse schoolmeester ingewilligt, zullende met den meester deser plaatse, genaemt Domingos Piris, die omdat de gantsche gemeente hem niet genegen ook om andere redenen naar Ambon vertrecken, zullende eenen Jacobus Pays (naardat hij over sijn wulpsheyt zal bestraft zijn) met 't school van Macquian en eenen Bastiaan met het schoolmeesterschap van Maleye werden versien, het onderschoolmeesterschap alhier staande bedient te werden door een Hendrick Tehe, zijnde de Batchianse tijtberaming van 3 dagen ter week te besteden tot de publicque catechizatiën, gebeden, insgelijx de manier van catechizeren voor goetgekeurt, het Maleytsche avontgebet door mij gemaekt zullende gelijck in Ambon zoo ook alomme hier ter plaatse werden ingevoert. Is meteenen beraemt om bij den E. overigheyt voor te stellen datter een bededagh mogt werden geviert, opdat Gods slaande handt (dese steede dusdanigh met beswaarlijcke siektens te huys besoekende) door ijverige smeeckingen mogt werden terughgehouden.

---

[534] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 49.

[535] 'Wiltens': de in 1648 gedrukte prekenbundel, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 10. De 'voddige stukjes' zijn vermoedelijk met de hand overgeschreven Maleise preken van onbekende herkomst.

Ditzelve is geapprobeert en vastgestelt tegens deesen aanstaande woensdagh. Den Agtb. Heer Jacobus de Gheyn voorstellende om van sijn ouderlingschap ontslagingh te mogen erlangen, welck voorstel (wegens sijn Eerw. nu over weynige dagen tot oppergesaghebber gekosen en bevestight) voor billijck gekeurt, en geresolveert de celebratie des H. avontmaals moste op aanstaande sondagh de gemeente werden bekent gemaekt, om op den 22 september te werden geviert. Wegens bijna de uytgestorvenen leden deser raadsvergadering, als tegenwoordigh alleen uyt 2 diakonen (zonder een eenigh ouderlingh) bestaande, heb ik de broederen in bedencking gegeven off geen stoffen zoude konnen uytvinden om dit gebreklijck getal te vervullen, waarop nae voorgaande beraadslaging, nominatie, beroepen zijn tot ouderlingen den diakon Anthony Kramers opperchirurgijn, Alexander Ougelbij sergeant, Joan Lopes inlander, tot diakon Sr Dirk de Gheyn, winckelier,[536] Carel Samine, sergeant, die allen naarstigh hun beroep aangenomen, hun 3 proclamatiën voor de gemeente afgekundigt, op den 22 september in hetzelvige zijn bevestigt. Op den 15 twaalf kinderen en den 20 september een bejaarde gedoopt hebbende, t'zedert den 15 en 22 september seven malen gepredikt.

Den 23 heb ik met communicatie aan den E. H^r^ gesaghebber den E. vergaderingh weder laten beleggen, in welcke met broederlijcke handtastinge de nieuw bevestigden verwellekomt, de zegen des Heeren toegewenscht en cessie verleent, de namen der nieuw aangenomen ledematen bekent gemaekt, de diakonen doen reecqeninge der armengelden, de krankbesoecker Pieter de Haas[537] geïnjungeert om des voor- en aghtermiddags een half uyr te employeeren tot onderwijsing der nieuwe beampten Maleytschen schoolmeesters (als niet zeer sangkundigh). Den schoolmeester Domingos Piris levert aan de vergaderingh een zeker request, waarin hij versoekt in sijn dienst op Maleye te continueren. d'E. vergaderingh geen redenen tot verandering uytvindende blijft bij haar voorige resolutie. Den gemelte Heer J. de Gheyn met allen hertelijcke danckbaarheyt wegens sijn goede diensten van sijn ouderlingschap ontslagen.

De maandagh, woensdagh en vrijdagse catechizatiën hier voordesen over 2 jaeren gebruyckelijck, hebben nu al over 't jaar al agter de bank gelegen, zijnde in zeer geruymen tijt de schoole niet gevisiteert.

Op *Tidoor*. Aangesproken den corporael die hier met 4 soldaten geplaatst, van welcken een 's maandelijx om sijn voorlesingh met vijff schellingen beloont, dogh de betalingh (zoo hij vermelt) ophoudende, houd den godsdienst ook op.

Op *Manado* 15 dagen vertoeft, ses malen den predikdienst bedient, school en catechizatiën, bedieningen des doops, waardoor 16 kinderen den gemeenten ingelijft, in de schoole 25 schoolkinderen verscheenen, van welcken den meesten in de meesten gronden des geloofs, in leeskunde redelijck wel onderwesen, onder de bejaarde 22 vrouws- en 2 manspersoonen gevonden die neffens al de gebeden ook de Aldegonde en alle de and're vragen van buyten geleert, hebbende zoo nu en dan in de week de gebeden met eenige vermaanonderwijsredenen voor dese tedere gemeente voorgestelt, als oorbaar aghtende dat men meer stigtinge hiermede te wege brengt als met uytleggingen van diepsinnige texten, off met predikatiën die als met stapels van schriftuirplaatsen opgepropt, welcken voorwaar te hoogswevende voor dese lage verstanden. Ondersoek gedaen onder de militairen, dogh niemant gevonden die oyt deelaghtigh geweest het sacrament des H. nagtmaals ofte eenige genegentheyt daartoe liet blijken, de overvloedige boomdrancken[538] sijnde den nuchteren wellevent-

---

536 Dirk de Gheyn, in 1675, winkelier, in 1686 fiscaal, wordt dan bevorderd tot koopman, 1688 secunde van Ternate; overlijdt kort daarna.

537 In 1683 werd De Haas van Manado gelicht, omdat hij meer gage wilde en het werk ook wel door een soldaat gedaan zou kunnen worden (*GM* 4, 609).

538 Palmwijn en palmbrandewijn (koolwater).

heyt niet weynigh nadeligh, en op die gevaerlijcken saguweerstroomen lijden dikwils het verstant, eer, gesontheyt, tijdelijcken en eeuwigen voordeelen een schadelijcke schipbreuk. Wenschelijck waar 't zoo de overigheyt alhier geliefde te waken tegens de ijdele misbruycken van de H. name Gods, om welcke dat Godt alles heeft gemaakt, en daarom den godslaster gestraft met de doot, de lasteraar volgens de kerckelijke reghten (eer hij versoent met den kerk) eenige off 6 weeken met een strop om den hals voor de kerkdeuren gestelt.

Mits de *negorij Manado*, wiens grootste helft van inwoonders nu al eenige tijden het Christendom omhelst, dogh den anderen zijnde in getalen tot over de 100, van welcken zommige heydenen, zommige (ik en weet niet door wiens oprockeningen) door een dommen ijver eenigsints gedreven tot het Moorsdom, waarom voor nootsaeckelijck geagt om de behulpsame handt aan dese verdoolde zielen te bieden, hun dagelijx latende vermanen, aanspreecken, aanwenden zoodanige middelen die tot de bekeringe benootsaekt, welcken door den segen des Alderhoogsten zoo begunstigt, dat nu in de 't negentigh (wiens namen in geschrifte bij ons berustende) beloven hun te laten onderwijsen in de kennisse des godsdienst, om tegens mijn wedercomst geregtigt te zijn te ontfangen het verbondtzegel van den H. doop. Ende om te doen blijcken een teecken van genegentheyt en beloften op den 20 deser maant 152 (de Hollanders en andere uytgesondert) de Maleytse predicatie ter kercke bijgewoont, in welcke op 't voorheen gegane versoek van den princesse (die mede nogh heydens, en den koningh van Manado zijnde haar volle oom) hun tot blijck van hooger eerbiedigheyt, naar haar hoger koninklijcke afcomst, in de zitplaatsen de eerste rangh vergunt, meteene haar met de bovengemelden 90 persoonen een gebedeplaats (afgescheyden van de anderen) ingewilligt. Mitsdien onmogelijck dat de Manadise schoolmeester, Hendrick Sybrantsz, de Maleytsche en Duytsche dagelijkse gebeden, het lesen derselver predicatie, met de dagelijkse catechizatiën en schooldiensten kan waarnemen, zoo is hem volgens ordre van den E. S^r^ commissaris Daniël Hellemans een ondermeester (sijn naam Joannes Adamsz van Tagulanda), die aldaar landt- en taalkundig, tot een hulpe toegevoegt, gevende dese voorval van zaken een goede hoop tot de bekeringh aan den afgelegener dogh alereerst aan de drie negorijen gelegen aan 't fort Amsterdam, als Aris, Bantinck en Clabbat,[539] wiens dorpelingen tot nogh toe met gantscher herten den Alphoerischen duyvelsdiensten aanhangen, schoon zommige onder hun geen andere kennise van 't Christendom hebben als alleenlijck dat se met eenigh uyterlijck doopwater sijn besprengt geweest door een mistische[540] leek ofte Spaance paap.

De omgelegene vorsten etc. deser landen blijven met allen ijver versoeken om hun met een nauwe verbontbant te verbinden aan d'E. Compagnie. Die van Totoly[541] en Boel, uyt vrese van den Mandaar, nogh geen drie jaaren geleden, zijn de eerste aan dese fortresse verschenen, alsmede Pariga,[542] die (zoo men zegt) in nauwe bloetvrundschap aan den Manadischen konink vermaagtschap, zelfs die van Totoly, nog voorleden 5^en^ july hun versoek op de Manado vernieuwt, en door hun 2 gesanten (den hoecom Doensaja en Kaitchil Coloja) een princenvlagh van den luytenant versogt en ontfangen. Den koninck van Cayely, genaemt Jala, wiens landerijen omtrent 14 dagen scheppens van de Manado gelegen (gelovende op sijne wijse aan de leere Muhammeds), heerschende over de plaatsen Waësan, Caili, Tabaïli en anderen, voor tegenwoordigh niet noemende de menigte van Alphoeresen dorpen staande onder sijne koninklijcke heerschappije, zijnde hij Jala eerst in twist, daarnaar in oorloge getreden met sijne onderdanen van het dorp Paloe (gelegen midden in Celebes, agter dito Caïli) om welcken oorlogh te beter uyt te voeren, hij de hulpe der Mandharesen heeft soeken

539 Aris (Ares), Bantik en Kelabat, drie districten in de Minahassa.
540 Mesties.
541 Toli-Toli.
542 Valentijn heeft hier Parigi.

uyt te kopen met de giften van 7 slaven en 7 theyl[543] gouds. Nu onlangs den Mandaarschen koningh daar weder over aangesprooken, heeft geenige hulp beloften van denzelvigen konnen erlangen. Desen zelvigen koningh Jala bij toeval op verleden september ontmoetende in de negorij Boël (gelegen op Celebes tusschen Totoli en Caudipan) den Manadischen capiteyn Hironimo Daros,[544] van wien hij op zijn veelvoudige ijverige versoekbede een prinsevlagge heeft genoten, tot een teken van dat hij over 2 maanden wil op de Manado met sijn gantsche suite overkomen om d'E. Compagnie tot sijn beschermheer te erkennen en verbontschappen met denselvigen in te gaan, 'twelcke hij alles aan dees gemelte capiteyn heeft belooft, sijn belofte met duiren eede en ceremoniën op sijn landswijse (naar 't heydendom smakende) bevestigt, blijckende uyt desen toestel hoe naar 't overheeren der Macassaarse landaart[545] het vuir der oorlogen in veelen kleynder koninkrijcken begint te smeulen, tot hetwelcke mogelijck de raadt off senuwloose magt van den hooger Macassaarsen rijxstanden niet maghtigh om uyt te blusschen, meteenen den wilden aardt dier volckeren (den regeerteugel van haeren minder heerschers ligt losbrekende), dreygen het spoor van alle ongebondentheden in te slaan, als ongewoon om hun halsen te vlijen onder het regeerjuk welcke door de wapenen van een magtiger (als d'Edele Compagnie) ten onder gebragt. De Gorontaalders, Limbotters blijven bij hun voorigh versoek, dat t'zedert de doot van Mandarsaha[546] zoo ernstigh door hun gesanten aangedrongen, zeggende sij en willen niet staan onder de Ternaatsche kroon, die met roof en bloet hunner landslieden besoedelt, jae hebben om de dwingelandije desselfs te stutten, en ook uyt vrese voor den Mandaar, een hoge sterkte opgeworpen, zijnde den befaamden schrijver Majuda[547] wel het voornaamste doelwit daar de Gorontaalsche en Limbotsche afkeerigheyt de pijlen van ziedende haatsugt op uytschiet, en om dees oorsaek tellekens door hun ambassadeurs en door veele princen en negorijen (onder belofte van leven en doot bij d'E. Compagnie op te setten) de schuyl- en schermhoede desselfs begeert, de coningh van Caudipan blijvende als hijgen naar 't Christendom, hiertoe eener sijner bloetvrienden bij de Hollanders op Manado latende onderwijsen. Des Manadischen coninx overcomst herwaarts wort bij hem uytgestelt, berigtende dat eenige Hollanders door den E. Heer Harthouwer[548] op Paloe waren versonden.

Het *Manadische rijk* zigh uytstreckende tot het land genaemt Boelanga, welk westwaart zigh uytbreyt tot Coeranga, een halven dagh reysens afgelegen van Caudipan en Boelanga. Een dagh van Gorontalo noortwaarts leggen de palen van Manado, uytgerekt tot de uytterste noorthoek Poelisan (befaamt door de Manadische duyveldiensten tot heden daar gepleegt), zijnde de ombijgelegen eylanden in de straat Bancka, Lembi en alle d'and're zoo aan de noort, oost en wester stranden aan dito rijck behoortigh. De voorvaders van desen Manadischen koningh wegens het regt der wapenen in besittingh ingenomen van de negorij Bonton (gelegen op Gorontalo), jae tribuyt daarvan genoten; sijn overledene vader met hulp van den Chiausen koningh het rijck van Caudipan overwonnen, dit rijck voornamentlijck in dese 2 dorpen bestaande, den eenen Dau, de andere Bolanitan genoemd, zijnde bij verdrag Dau aan den Manadischen en Bolanitan aan den Chiausen koningh te beurt gevallen. Dogh zoo men dese zaken wilde tot hoger terugh gegleden eeuwen ophalen, men bewees mogelijck (zoo mij berigt) dat dese Manadische koningen op het vaste lant Celebes geen regt en hebben

543 Taël, gewichtseenheid voor edele metalen (zie verder VOC-glossarium).
544 Zie *Documenta Malucensia* III, 666 n. 29. Boël: Buol.
545 Na de onderwerping van het rijk Makassar door Speelman.
546 In de eerste maanden van 1675.
547 Geheimschrijver van het rijk Ternate (zie Van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel*, I, 112).
548 David Harthouwer of Harthoorn, 1661 als koopman in Zeelandia (Taiwan), in 1666 naar het Chinese hof; 1672-1676 voorzitter van het Nederlandse kantoor te Makassar, 1676 benoemd tot gouverneur van de Molukken, op weg daarheen 8 mei 1676 overleden.

gehadt. Ik stelle dit uyt tot nader gelegentheyt, alleenlijck in 't voorbijgaand vermeldende hoe over ouwds het regeerhooft van dit noorder Celebes (dat noyt met de naam van koningh g'eertitult) sijn zetel gehadt westwaart aan de strant achter het geberghte Kima (welk woort in de Alphoerese tale een klipoester betekent, dogh daarnae in de Spaansche tale Kema, branden betekenende,[549] wegens veel brantstigtingen door de Spanjaarts aldaar aangerigt) genoemt, zijnde dit regeerhooft van zoodanigh een eer-ontsagh, dat tot desen huydigen dagh de Ternatanen, Tagulanders, Sangaresen etc. zoo wanneer se hun op haar geslagtnamen willen beroemen, sij geen ander bewijs voor den dagh brengen als dat se die van Kema van overouds vermaagtschap. Ik keer mij weder tot dese Manadischen koningh Loloda, die slegts met een bloote naam van koningh zigh behelpt, die nu al voor de comste der Hollanders een hevige wrok gevoet tegen den koningh van Boël, wegens den Menadischen koningh met sijn bijhebbende geselschap in een gastmaal vermoort, dogh nu onlangs zijnde deeser beyden koningen verschillen op Manado bijgelegt, en de onderlinge vrede onder haar getroffen.

De dorpelingen van Poeloesacan, Datahan,[550] die in den jaere 1670 het geweer van oorlogen opgevat tegens die van Tonsea, Cacas, Tondano, Remboekan, zijn nu over 2 jaaren onder malckanderen en met d'E. Compagnie bevredigt. De gerugten (die hoe se verder wandelen, hoe se met meerder logenen dikwils verselschapt) waren hier uytgestroyt als dat 500 Mandarese prauwen herwaarts in aankomst waren, om met de wapenen dese als andere hier om bij gelegene quartieren te bestoken, waardoor geen kleyne schrik in de gemoederen veeler Inlanderen ontstaan. De verbaastheyt had de meeste Tagulanders op haar gebergte (genaamt Polalauihi) gejaagt, de Sangaresen waren reets besigh om haeren toevlugt te nemen nae den heuvel Babonbeau, dogh nae de waarheyt gesogt, bevond men dat het eenige prauwen zijn geweest die afgesonden naar de Mandaar door den bovengemelte coningh van Kaïli. Het jonck dat onlanx den koningh Laloda voor Manado ontmoete, was (naar Hiëronymo Daras berigt) een Maleyer van Bantam, gedestineert naar Macasser, een pas hebbende in 't Hollands geschreven, met 's Compagnies sjap verzegelt.

Wat belangt het Menadische meyr (naar de aldaar gelegene negorij genaamt Tondano), zijnde bij de 10 uyren zuydwestwaarts, bijnaar midden in 't landt tusschen hooge bergen, van de fortresse gelegen, dogh geenige uytspruytsels die zoude uytvloeyen tot het binnenmeyr van Gorontalo, lost alleenlijck sijn waternat in zee, noortwaarts omtrent 400 treden veer van de fortres, alwaar die rivier haar naam Menangelabo. Den omtrek een daghreysens vereyschende, de breete niet konnende werden oversien, haar gronden, zommige moerassigh, zommigen sandigh, zijnde met de lecker smakelijkste visschen als cabossen, hun wateren met wilde endvogels ten rijkste verrijkt. Het binnenmeyr van Gorontalo, weliswaar dat het naar uytwijsens van de kaart niet boven 4 mijlen schijnt afgescheyden te zijn van Caudipan, echter wegens de hoogten der gebergtens als andere ongemacken den reysiger ontmoetende, zoo heeft men tot de derwaartse reyse bijnaar 2 dagen van noden, zijnde mede dit meyr van aghter tegen dit gebergte gestut, van allen uytgang naar Caudipan ontbloot.

Men verneemt alhier een seker soorte van volk die haar noemen *orangh Badju*,[551] ons berigtende hoe dat van oude tijden her sij eerst van Macassar, daarnae op Java van Bantam, en eyndelijck van Japara door hunne vijanden verjaagt, welke ongeval hun heeft benootsaekt in plaets van 't landt, de zee te bebouwen, haar prauwen in gedaente bijnaar bootsgewijs, zijnde alhier in getale van 35 aangelant, dogh wanneer haar gantsche vloot (die om zekere tijt bijeenkomt) konnen se 700 uytmaken, werdende in dese menschen zelfs niet de minste tekenen van gods- of duyvelsdienst bespeurt, trouwende niet meer als één vrouw, yemant

[549] Spaans 'quemar', verbranden, verzengen.
[550] Ratahan, misschien een kopieerfout.
[551] Badjo of Badjo-laut, zeenomaden (VOC-glossarium: Toradjeners).

onder haar een dootslagh off andere grove misdaat misgaan, en onmagtigh om sijn lighaam vrij te kopen, zoo bekoopt hij sijn misdaat met de doot. Yeder huysgesin heeft een vaartuygh, en yeder trouwt zoodra sijn vermogentheyt het toelaat om een vrouw te kopen. Zoo wanneer een huysgesin uyt veel ongetrouwde bejaarden lieden bestaat wort haar een prauw vergunt, zoodat men zelfs siet dat zommige prauwen alleen door vrouwen worden gevoert. Hun handteeringe bestaande in de vischvangst, op haar maaltijden de versche in plaats van toespijse, ende groote visschen in plaats van broot, zijnde sijlieden in het vangen der visschen zoo doorslepen, dat se yder tot verwonderingh verwecken. Tot koningh bij haar gekosen die nae hun oordeel de vernuftigste, deesen tegenwoordige genaamt Boeca. Hun t'zamenspraak met ymant houdende, geven sij van haar een sterck schreeuwent geluyt, als buyten twijffel zulx aan elckanderen gewoon wegens de stormwinden daar se gewoon zijn doorheen te schreeuwen om de stem aan eens anders ooren toe te brengen. Hun postuir, gelaat, gebaarden, zoo woest en ongestuymigh dat men genoegsaam als met levende letteren daeruyt lesen kan dat se egte kinderen zijn van den zeegodt Neptunes, en als uyt die woesten waterelementen gevormt, blijckende in haar zulcke teeckenen van afkeer tot het aardrijck, dat volgens hun inbeeldingh, indien se langewijl daarop vertoefden, het nootlot des doots zoude moeten ondergaan. Ik laat varen dese lange beschrijvinge van dit watergedierte, en wende mij naar het eylandt

Tagulanda, alwaar een etmaal getoeft, eenmaal de Maleytse predikdienst benevens den H. doop bedient aan 45 zoo volwassenen als kinderen, ook de bejaarden gecatechizeert, daaronder 30 vrouspersoonen, die reedelijck de gewoone vraagstucken wisten te beantwoorden, in de schoole 15 jongens verscheenen, die uytgesondert 3 in al de gewoone christelijcke onderwijsinge onderwesen, zijnde den aangroey van dese kinderen niet weynigh t'zedert de tijt van den overledenen koningh (tot het aantal van 50 kinderen opgeschoten) verwelkert, tot welckers herplantingh verscheydene middelen dienstigh, die wegens de kortheyt des tijts niet zijn aangewent, hebbende mij gelegen gelaten om te ondersoecken aan den goegoehoe, door mij in den jaare 1673 van het Moorsdom tot het Christendom bekeert, door wie, door wat hulpmiddelen, om wat oorsaeken, op wat wijse en wanneer de dootslagh op Tomini gepleegt, waarop hij dese antwoorde liet dienen, als dat eenige Tagulanders, waaronder hij goegoehoe neffens den goegoehoe Jacobus Tenthoehon en capiteyn laot Cornelis Franx, gevaren zijn met 3 corcorren en 2 bonitans[552] naer Gorontale, om aldaar volgens last van de substituyt-koningh Monia een vaartuygh te kopen. Derwaarts gecomen, verstonden sij hoe den conink van Gorontalo vandaar versonden had, eenen zekeren kimelaha en himam[553] naar 't gemelte Tomini, dogh niet zoo haast waren dese 2 versondenen daar aangecomen, off wierden van daar verjaagt. De verjaaghde in haar wederomreys ontmoetende dese Tagulanders, geboden aan haar dat se die van Tomini zouden beoorlogen, en dootslaan alle die van haar hun mogten ontmoeten, op welck gebodt sij 4 persoonen gedoot en 3 gevangen. Dese antwoorde in veelen opsigt mankgaande aan een opregte waarheyt, en uytende een aangematigde magt onder schijn van een onsinnige gehoorsaamheyt en wraak (zonder regt en regters daartoe gestelt te erkennen), meteenen doelende, naar eygen landsede, om afgekapten menschenhoofden, en winsugt om slaven te gewinnen, zijn voor ditmael de hoogste dreygementen hun voorgestelt, latende de verdere strafvorderingh aan het billijk goeddunckeu der E. overigheden bevolen.

Met de opperhoofden van dit eylant in gesprek getreden wegens de overblijfselen van 't heydendom, die zoo hier als elders behoorden uytgeroeyt, waarop sij voorstelden dat zonder dees zommige regtsoeffeningen niet zoude konnen werden afgehandelt. Wat zouden se doen, was haere vrage, zoo wanneer, gelijck dicwils hier ter stede gebeurt, eenige partijen

[552] Vlerkprauwen.
[553] Imam.

in twistgeschil geraekt, en door geen getuygen klaarlijck kon blijcken het regt van den eenen en het onregt van den anderen? Lieten wij dese twistzake onverhandelt, zoo raekte d'eene partij met sijn aanhangh tegens den ander, en alsoo alles door 't amokspeelen in een bloetbat geset. Daarom sij genootsaekt de twisten te vereffenen, en het regt toe te wijsen aan dengeenen die langer als sijn partij onder 't water gedoken bleef. Voorwaar een vremde vuyrschaer[554] daar de twistzaeke hangt aan de gesteltheyt van een langh off kort ademend lighaam, een wonderlijcke balanse van gerigtsvonnissen daar het gelijck en ongelijck in zulcken bedriegelijcken weegschale gewogen wert. Evenwel dit niet alleen bij desen, maar ook bij anderen als Amboinesen etc. gebruyckelijck, waarom wij dese voorstel der Tagulanders met de gevoeglijkste redenen naar vermogen beantwoort, hun een beter gevoelen ingeplant, opdat se neffens desen ook andere wortelen van 't heydendom mogten uytroeyen, 'twelk naar onse hoope al langsamerhandt tot een goede uytkomst mag uytvallen.

Insgelijx komen mij hier te voorschijn hoe dat zommige mannen van Chiau komen te trouwen met vroulieden van Tagulanda en ten wederzijden van Chiau de vrouwen met dito Tagulanderse mannen, waardoor 't gebeurt dat zommige van Tagulanda naar Chiau ter woon gaan verhuysen, en de suyvere leere met den suurdesem des pausdoms[555] verwisselen, hun kinderen laten doopen door Jezuïtse priesters, jae somwijlen dezelvigen ten dien eynde van herwaarts naar Chiau overvoeren, welke zake ik voor dees tijt beveele aan den nieuwe wagthouding van een leeraar die met raat en daat onderschraagt van den wereltlijcken staatkundigen arm, wiens placcaten, ordonnantiën, veel vrugten zouden verleenen.

Vermits den substituyt-koningh Monia woonagtigh in de negorij Tagulanda, en den goegoegoe Joan Abbama woonagtigh in de negorij Mamanga (wat verre daar van affgelegen), is door den E.E. predicant Franciscus Dionisius zaliger bij provisie den schoolmeester Davidt Jacobsz van Tagulanda aldaar geplaatst. Den stokouden marinjo al overlange versogt om eenige gagie te mogen erlangen, is hem tegemoet gevoert ik zoudet hem recommanderen bij den E.E. overigheyt op Maleye, om met hunlieder goetvinden uyt de gelden der diaconyen desen ellendigen te onderstutten, gelijck dusdanigh een uytreyckingh, indien niet op Macquian, op Batsjan gebruyckelijck.

Op *Chiau* blijft den coningh verholen, volgens de oude malle maxime der Jezuïten, als slegts een Hollander hier verschijnt, zijnde twee padres, den eenen van Arragon, Emanuel Spanjola, woonaghtigh in de negorij Oeloe, den anderen van Vlaanderen genaamt Carolo,[556] woonagtigh op dito eylant in de negorij Pehe, alwaar voordesen gewoont de padre Hieronimo de Creberos,[557] die van daar op Tamaco en van Tamaco nogh onlangs op Talau[558] metter woon verhuyst, zijnde den Jezuït Francisco Miedes al bij de 2 jaeren geleden naar de Manilha vertrocken, en naar een jaar aldaar geleeft, deser werelt overleden.[559] Ons doelwit beoogt hebbende om te leen de vertooghschriften van haeren zoo kerkelijcken als politique geschiedenisse, voorgevallen zoo in ouder als later tijden, te verkrijgen, is hetzelvige teleur-

---

554 Rechtbank (Valentijn: vierschaar).

555 Vgl. Matteüs 16:6 en 11v.

556 Carolus Turcotti, pater Jezuïet, arriveerde in de Molukken 1673. Over hem zie, behalve Jacobs, *Documenta Malucensia* III, Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* I, 59, 70, 398 en Leupe, 'Het journaal van Padtbrugge's reis', 130v, en *passim*.

557 Dit handschrift heeft Creheros; de spelling Creberos ontleend aan het hs. in NA, VOC 1317. *Documenta Molucensia* heeft Cebreros.

558 De Talaud-eilanden.

559 Fr. Miedes SJ werkte op Siau 1655-1673, overleed te Manilla. De drie andere Jezuïeten werden na de verovering van Siau in november 1677 op Ternate gevangengezet; via Batavia arriveerden zij in 1680 in Macao.

gestelt, mits eenige deelen door Francisco Miedes, den andere door Emanuel Espanjola naar de Manilha gesonden.[560]

Dese Emanuel, om in de voorbaat te zijn van niet beschuldigt te worden, beschuldigde zeer hevigh den predicant Franciscus Dionisius wegens zekere sijner herwaarts toegesondene brieven, waarin hij onder anderen vermelde hoe dat volgens het getuygnisse van Taroena en Tapboecan hij meergemelte Espanjola door aanradingh en bevel den roomschen godsdienst op Talau door 't swaart sogt in te dringen, zoodat dengeenen die de paternosters niet aannamen op aanstonts omgebragt,[561] 'twelcke hij met kale tegenredenen mij (hem oversulx nogh in 't minste niet aansprekende) anders tragte diets te maecken, zeggende het vredeverbont te cesseren van wapenen, gemaekt ten tijden van den E.E. Heer president zaliger Cornelis Franx, was allereerst door die van Tapboecan gebroken, mits naar Talaauw gescheept, van voornemen om een menschenroof aan te regten, 'twelk hun mislukt, waarom die van de negorij Tamaco, gelegen op Sangy, d'wapenen van een regtvaardige wrake opgevat en eenige Talauwers gedoot.

In de negorij *Taroena* op het eylant Sangy tweemaal gepredikt, op d'eerste 16, den 2^en^ sondagh 28, ook een kint in dootsnode ten mijnen huyse gedoopt. De 95 schoolkinderen, beneffens de bejaarden, betoonden blijken van zeer goede kennisse in de godsdienst, zommige zintwistingen over houwelijxse verlatinge, een vrouw van haar man, zijnde beyde van Taroena, op Chiau zigh onthoudende en aldaar in alle wulpsheyt haar verlopende, welcke zaken tot later gelegentheyt wort uytgestelt.

Op dito Sangy in de negorij *Tabucan* ons komende verwelkomen den koningh dier plaats, alsmede die van Limau benevens Don Philippi,[562] die over beyde zijden hinkt, zoo na lighaam als na ziel, de godtloosheyt van veynserij, gewelt en apostasie als in sijn gebeenten ingedrongen, een man die bijnaer uyt allerley schelmstucken t'zamen gesmeet, waarover, dogh insonderheyt wegens sijn christengeloofs verlogeningh, aangesproocken, vervuylde zich met dese sijne verschoningh, zeggende met eenige omwegen hoe dat hij eenige jaaren geleden, getrout met de volle suster van den tegenwoordigen koningh van Taroena, zijnde hij met sijn getrouwde door den Spanjaart christen gedoopt, daarnaar in oorlog geraekt met die van Tapboecan, en deselve oorlogh door d'E.E. Heer Maximilianus de Jongh geslist, en met de alhiercomste van den E. president Cornelis Franx hem tot nader bevestingh van sijn goegoegoes ampt een rotting en van sijn gereformeerde christen gelooff een hoet tot een schenckagie belooft, om welcke te ontfangen hij naar Maleyo vertrocken en in des E. presidents huyse verscheenen, hij niets van 't beloofde heeft genoten, en hem van daar naar 't hoff van den konink Mandarsaha begeven, wiert hem gevraegt off hem de beloofde schenckagie was ter handt bestelt, 't welk, zoodrae sijn Majesteyt verstont niet geschiet te zijn, is hem van dito Majesteyt een tulbant vereert, die hij behoude tot de onlanx geledene overcomste van den nieuwen Ternataanschen konink Amsterdam, die hem met een Moorsche cassisi heeft versien en op Tapboecan tot koninck over de negorij Saban ingehult, welcke inhuldingh niet dan veele onheylen heeft naar zigh gesleept, die ten hoogsten schadelijck, beyde voor de kerk en politie.

Zommige naamchristenen van Taroena, uyt dertele lusten naar Saban toevlugtende om volgens de Moorse vrijheyt hun te besoedelen met de polygamie, de huyshoudelijcke regeringe in 't voetsant geschopt, de voncken van jalousyen in den vrouw tegens haar man op-

---

560 Deze geschriften worden genoemd in Jacobs, *Documenta Malucensia* III, 682, document 222b.

561 H. Jacobs SJ acht deze voorstelling van zaken onjuist, zie zijn commentaar in *Documenta Malucensia* III, 681 n. 5. Zie ook het aanhangsel bij dit document.

562 Een gugugu, door Sultan Amsterdam van Ternate benoemd tot radja van Sawang, in het noordwesten van Sangir, en bij die gelegenheid van het Christendom tot de Islam overgegaan. Zie *GM* 4, 131v, 268.

blakende van ligterlij, de houwelijcken van christenen met ongelovigen (met hooftverbeuring volgens zommige wetten gedoemt) ingegaan, veele gemoederen als op de wip staande om van het Christen- tot het Moorsdom over te swencken, veele opregten overladen met schrik dat wel eerstdaags ditzelvige moorsche jock door de Ternatanen hun mogt werden opgelegt, d'E. Compagnies ontsagh gekrenkt, de streng der verbonden met de Ternatanen ontstrengelt, de landtscostuymen van Sangy (niet meer als 2 koningen voor desen erkennende, als op Calonga en Tapboecan) met voeten getreden, de onderdanen als Saban van haeren regtwettigen overheer ('twelk is den conink van Taroena) ontrooft, de liefde beyde tot den godsdienst en de E.E. Compagnie in de gemoederen der Taroenesen verflaut, de baldadigheyt van den gemelden Don Philippi tot meer en meerder ongeregeltheden aangemoedigt, de Moorsche stoutmoedigheyt meer en meer de swacke christenen verstreckende voor spiegels van een sondige navolging, zijnde de Taroeneeschen coning, indien hem slegts het minste ooghwencken van de E.E. Compagnie toeluykte, terstont gereet om die van Talau, bij mij tot nogh toe beneffens andere zaken niet ondersogt, meteenen die van Saban met de wapenen te wreeken, en die van Chiau en eenige dorpelingen op Sangy, hem veel volx afhandigh gemaekt, tot redelijkheyt te brengen, opdat sijn rijck niet meer tot een proye en voor rooffsugtige handen onvatbaar. Den coning van Candhar over eenige maanden naar Sarangane[563] gereyst, wagt de verrigtingh van de plantingh der godsdienst aldaar nae sijne wedercomst.

Vermits den schoolmeester van Sangy, Marcus de Rosario, alsook bijsonder den schoolmeester van Tagulande blijven versoecken om van daar verplaatst, 'twelk ik hun afgeraden, en wel een ervaren meester vereyscht, zoo in onderwijs als in tugtkunde, om dese wonderlijcke humeuren van menschen met leenigen en stracken zeelen te leyden, te breydelen, waartoe een jongh schoolmeester, bij wien de besadigde voorsigtigheyt zigh zelden herbergt, zelden bequaam, mitsgaders desen dommen lantaart, door 't moorse als Castiliaansche bedrogh van landen berooft, van hun volck ontvolckert, en sommige Amboinse schoolmeesters, vrij snediger bedreven, zouden mogelijck zeer handtsaam zijn om de stantvastige[564] inborst die dese, alsmede den lantaart van Celebes, erflijck aangebooren, tegen te komen. Waarom ik U.E. Agtb Heer. in bedencking geven off niet den schoolmeester Jeremias Rodrigos, die het hooft en sinnen wel laat hangen naar dese Moluccos, ook van Uw Agtb. nogh onlanx voor mijn vertreck naar herwaarts geprojecteert, niet en zoude na dese quartieren versonden. Ik schrijve dit als vereyschende tot weghneming van 't quaat zoodanigh een die 't quaat in sijn binnenste kent, en uyt sijn kennisse het quaat doen zelfs vermeyt en bij gevolgen sijn evennaasten daarvan afhout. Den schoolmeester Anthonio de Melo van Nussanive, volgens gouverneurs ordre met mij herwaarts gereyst, de behulpsame handen aan de schoole toegereykt, zal bij provisie op de meest dienst-vereyschende plaatse als Sangy geplaatst. Met alle nedrigheyt verwagt ik op alle dese mijne geringe voorstellingen, insgelijx op de zaken nogh staande te verhandelen met die van Caïli, Gorontalo, Limbotto etc., U.E.E. wijse raat en veel vermogende behulpsaamheyt.

Grootagtbare manhafte Heer, ik hebbe goet gedagt dit verhaalde dus over te senden, hebbende een copia daarvan aan den Agtb. Heer J. de Gheyn, alsook een aan den commissaris Daniël Hellemans verleent, versoeke verexcuseert te zijn indien ik wegens de kortheyt des tijts neffens andere ongelegentheden verhindert om na naukeuriger waarheyt te ondervinden. Ik hebbe echter dese letteren in 't ruwe dus afgemaakt, verhopende uw wijsheyt met medogen zal ingenomen zijn over mijne onmagt, blijvende van voornemen om U.Ed^{s} schriftelijcke aanradingh (bij mij voor een gebot geagt) met een wederaanbot van alle vrij-

[563] Sarangani, eiland ten zuiden van Mindanao, waarvan de vorst verwant was aan die van Kandahar.
[564] Leesvoorstel: onstantvastige.

willigheyt uyt te voeren. Blijkstucken heb ik daarvan niet alleen aan U.Grootagtbare, maar ook aan anderen bij geschrifte ten overvloede vertoont. Ik zal dan op desen gront, op Manado, Sangy, tot over de twee maanden verblijven, verbiddende off mij een copia van 't Duytsche avontgebet door mij gemaekt, ook der Ambonise kerckenordres,[565] mogt werden toegesonden, hebbende ook verscheydene schriften benodigt, daar ik mijn huysvrouw om geschreven heb.

Voorts is mijn ijverige versoekbede, ik mogte eens door de minste tijdingh de welvarentheyt van mijn huysgesin vernemen. Die berigting zoude mij (die afscheyt genomen van mijn vrouw, alsdoen met sware sieckelijcke overvallen gequelt) geen weynigh troost en blijdschap toebrengen, mijn egtgenootschap en vaderlijcke liefde zoudet leven in mijn lieve kinderen en hoogwaarde vrouw. Wat mijne gesontheyt betreft, ik betuyge dat zoo ik een maant langer op Maleyen hadt moeten vertoeven, ik waar naar menschelijcken oogenschijn (als reets gequelt met hooftpijn daar de ziekte alhier eerst uyt ontstaat) in 't siekbedde allangh vervallen. Den capiteyn Claas Ruttens is overleden, naarlatende een weduwe die wegens onlijdelijcke pijnen als hangende tusschen leven en doot. De dootsgedaant stelt zig in veeler aansigten als levendigh ten toon, ik bidde dierhalven dat mijn huysvrouw en kinderen niet herwaarts mogte werden oversonden, vergunt haar zulx, versoeckende mijn gagie, kostgelt en recognitie, vergunt haar met mijn lieve kinderen U.E. gunste. Ik bidde den Almagtigen dat ik, sijn onweerdigen dienaar, mogt nogt in 't leven gespaart, om sijns naams wil, om sijn gemeente, en om mijne lieve kinderen. Evenwel op dit Sangy, daar dagelijx de roode loopziekten menigte menschen ten grave sent, niet vreesende al gink ik in een dal der schaduwe des doots, mijn Godt is bij mij, sijnen hemel is mij op alle plaatsen van den aardbodem even naebij. Godt de Heere zegene U.Agtb. ampt, persoon, U.E. hoogwaarde huysvrouw en lieve kinderen. Dit wenscht van harten diegeene dewelcke verblijft

Onderstont: U.E.Agtb. onderdanigste onderdaen. Was getekent: Jacobus Montanus. In margine: in den negorij Taroena, op het eylant Sangy den 17^{en} november anno 1675.[566]

Aanhangsel

De Spanjaarden van Chiau versoecken met d'E. Compagnie den koophandel van garioffelnagelen in te gaan, hetwelke naar mijn vermoeden ik haar afgeraden, dat se zulk een versoek vrij mogten aghterwege laten. Sij hebben meteenen door de paap Emanuel Espanjola een brief gesonden aan den Ed. Heer J. de Gheyn, waarin sij haar soeken te verontschuldigen over 't dootslaan der Talauwers.

Den 14 dito deser is alhier op Taroena een stercke dogh kortduyrende aartbevingh ontstaan, hebbende t'zedert ons veertien dagens verblijf de stormwinden met een groot gedruys alhier gewaayt.

Het bovengemelte volck Badjoe, naar ik van verre vermoeden, zouden wel hun onthouden willen omtrent het vischrijcke eylant Oebi, bijaldien haar eenige permissie daartoe vergunt.

---

565 De Ambonse kerkorde van 1673, zie deel I-1, doc. 179.

566 Bij Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, fol. 401 verso, volgt hier een 'extract-schetse' met de volgende inhoud. *Obi*: 1 kerk; *Batjan* 1 kerk, 1 school, 1 meester, 10 schoolkinderen, 2 lidmaten, 10 catechisanten (6 vrouwen, 4 mans); *Makian* 1 kerk, 1 school, 8 sk, 2 kinderen gedoopt, 2 lidmaten, 18 cat. (14 vr, 4 mans); *Ternate Maleyo* 1 kerk, 1 school ('slegt'), 12 kinderen gedoopt; *Manado* 1 kerk, 1 school, 25 sk, 1 volw. gedoopt, 24 cat. (22 vr, 2 mans); *Tagulanda* 1 kerk, 1 school, 50 sk, 15 volw. gedoopt, 30 cat. (30 vr); *Sangir* (Taruna en Tabukan): 2 kerken, 2 scholen, 95 sk, 45 gedoopte kinderen.
Totalen: 9 kerken, 9 dorpen, 9 kerken, 6 scholen, 188 schoolkinderen, 108 kinderen gedoopt, 15 volwassenen gedoopt, 8 meesters, 4 ledematen, 82 catechisanten, van wie 72 vrouwen.

Een zekeren adsistent genaamt Jan Fransen[567] versoekt om herstelling van gesontheyt van Maleye op Ambon te mogen (met communicatie van den E. Heer Jacobus de Gheyn) te werden verplaatst, zijnde sijn persoon een curieus teeckenaar en kender van diamanten, ook konstig in silver en gouden, versoeke d'E. Heers gunste, mitsdien sijn geslagten aan mijn persoon in vrundschap verknogt.

Ik hebbe de grafsteeden van de twee predikanten als Isacq Huysman en Franciscus Dionisius met een schreyend gemoet gaan besigtigen, die neffens elckanderen, in zoo wat geringer als andere grafsteden, met een weynigh aarde bedolven, waarom d'Heer de Gheyn ook voorgenomen om dezelvigen met wat kalck etc. op te metselen.[568]

67. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 28 augustus 1676.[569]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 159-160.

Eerwaardige, godtsalige – – –

Wij sijn wederom (van wegen den soob're en periculeusen staat onser kerken alhier in Ternaten en der onderhoorige plaatsen) genootsaackt dese missive U derwaarts toe te senden, ende te kennen te geeven hoe dat wij nu bij de drie jaaren lank sonder ordinarische ofte vaste predicant en bedienaar des goddelijke woorts en der heyliger bontteekenen sijn geweest, waardoor de gemeynte alhier krak is komen te leyden en so in kennisse als in 't getal in die tijt veel vermindert en afgenomen is. Want als er geene prophecie en is, wordt het volck woest, en daar geen herder is, dwaalen de schaapen.[570]

Wij hadden wel gehoopt dat domine De Largie[571] ons soude hebben worde toegesonden, maar dewijl die van Banda sijn Eerw. niet hebben gelieven te missen ofte te laaten volgen, sijn wij (och lacy) in onse hoope bedroogen geworden. De kerkenraad en policie van Amboina hebben wel op ons ernstelijk en vriendlijk versoek tot drie verscheyde reyse ons een uyt haare leeraars toegesonden, als eerstelijk den Eerw. welgeleerde D. Isaak Huysman, die niet lange naar sijn aankomste alhier in Ternaten godsaliglijk overleeden is, daarna den Eerw. welgeleerde D. Jacobum Montanum, die ook corts naa sijn vertrek naar Amboina al in de Heere ontslaapen is, en nu tegenwoordig den Eerw. welgeleerde D. Gualtherum Peregrinum, die alhier den 12 augusto is gearriveert om de kercken en schoolen alhier in Ternaten ende de onderhoorige plaatsen te visiteeren, de gemeynte met haare praedicatiën uyt Gods Woord te onderrichten en te verquicken ende door de bedieninge der sacramenten in 't geloove te verzeek'ren en te verstercken, ende 'tgeen vorders in de kerke vervalle ofte ontstelt mochte zijn wederom (zoo veel doenlijk) te helpen oprechten ende te herstellen, waarinne die Eerw. voornoemde gecommitteerdens haare goede iver en getrouwe neerstigheyt (waarvoor wij haar ook grootelijke bedancken) hebben betoont en aangewendt.

---

567 Jan Fransz, assistent, in 1677 ouderling van de gemeente te Ternate. In doc. 85 is sprake van een gelijknamig persoon, vaandrager der milities, waarschijnlijk een ander dan de hier genoemde assistent en ouderling, vermoedelijk dezelfde als de gelijknamige luitenant die in 1686 en 1688 op Timor actief was (*GM* 5, 37v, 210). In de notulen kkr Batavia komt ook nog een krankbezoeker van die naam voor (Mooij, *Bouwstoffen* III, 129, 340).

568 Deze graven werden in 1925 opnieuw gerestaureerd op kosten van de Sangirese gemeenten (Brilman, *De Zending op de Sangi- en Talaud-eilanden*, 120-121, met foto).

569 Notulen kkr Batavia 26 november 1674 vermelden de ontvangst van een brief van kkr Ternate aan kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III, 227); over 1675 geen vermelding. Een brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 1674 in ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 201v-202r; een brief uit 1675 n.a.

570 Spreuken 29:18.

571 Simon de Large, arr. Batavia 1670 als krankbezoeker, 1674 proponent, 1674-1677 te Banda.

Eerstelijk, dewijl haare Eerw. de and're kerken en schoolen die ook onder Ternaten behooren, wijd en verre afgeleege sijnde, meede (volgens haare commissie) gehouden sijn te visiteeren en te bedienen, ende dan wederom naar Ambon keeren, soo is 't dat wij in die voorschreeven tijd van drie jaaren (alles t'saamen gereekent) geen drie maanden van een predicant hebben connen bedient worden, en dierhalven staat te besorge (bij soo verre daar niet met den eersten in versien en werd) dat kerk en schoolen, ja den gantsche waare godsdienst, tot soodanige slechten staat sal vervallen dat se naderhand niet sonder groote moyten en besond're medewerkinge Gods sal konnen in haar voorige stand gebracht werden. Daarom dan, soo bidden en versoeken wij van de Eerw. Heeren predicanten en de and're Heeren broederen des kerkenraads van Batavia dat haare Eerw. om Christi wille, soo veele mogelijk is, gelieve bij de E.Edele HooghAchtbaere Heer Generaal en haare Edelheedens de Raade van India uyt te wercken dat ons met de naaste gelegentheyt eenige bequame en stichtelijke taalkundige leeraaren en bedienaars des goddelijke woords mogen worde toegesonden, om 't geestelijke Tsion in dese gewesten op te bouwen, de diergekochte cudde Christi te weyden en te leyden, en die daervan verbeystert zijn weder terecht te brengen, waartoe dat wel nootsaakelijk drie kloecke en bequaame predicanten vereyst werden, alsoo in Manado, Tagoulanda en Zangi, alsook meede de verre ende bijeenleggende plaatsen, wel een predicant van noode is, ende aldaar groot voordeel tot aanwas van de kerke Gods onder de mahhumudanen en heydenen soude kunnen uytwercken.

Hier op Tarnaten zijn ook grootelijx twee bequame en stichtelijke leeraers van nooden, overmits de christenen op Macquian, Batsjan en Oubi ten minsten viermaal des jaars van een predicant behoorde besocht te werden en bedient, ende dienvolgens den meesten tijd Ternaten maar eenen predicant tot haare bedieninge soude connen behouden, alsoo dat drie kloecke arbeyders in den oogst Christi alhier wercx genoeg soude vinden, want den oogst des Evangeliums is alhier groot, ende de arbeyders sijn tegenwoordig (God beter 't) geene. Daarom bidden wij, om de liefde Gods, dat U.E.Eerw., naast God, met alle ijver gelieve te helpen uytvoeren dat ons alhier getrouwe arbeyders in den oogst Christi mogen werden toegesonden, gelijk wij die dan ook niet sonder hertelijk verlange met de naaste scheepen sullen verwachten ende tegemoet sien.

Vorders, dewijl tot aanwassinge en onderhoudinge der kerke Gods de onderwijsinge der jeught ende de goede onderhoudinge en voortsettinge der schoole vereyst wordt, soo verzoeken wij insgelijcx gants dienstiglijk dat ten dien eynde ons dese naavolgende boeken meede moogen toegesonden worden, namentlijk: 24 Maleytsche Testamenten, 150 Maleytsche catechismi, 200 Aldegonde vraagboeken, 200 ABC boeken, 6 à 7 riem papier, die ons tot onderhoud der schoolen seer nootsakelijk zijn, en sullen hetselve meede verwachten. Sullen ondertusschen – – – .

Als dus gedaan in onse kerkelijke vergaderinge in Tarnaten, den 28 augusto anno 1676. Uyt aller naam en last Gualtherus Peregrinus syned. p.t. praeses et scriba, Anthony Cramers ouderlingh.

68. Resolutie van gouverneur Anthonio Hurdt van Ambon betreffende de invoering van de Ambonse Kerkorde in de Molukken. Ternate, 22 oktober 1676.

NA, VOC 1325 Ambon 1, fol. 205-206. Afschrift.

Anthonio Hurdt, Raad extraordinaris van India, Gouverneur en Directeur over deze provintie mitsgaders present commissaris in Molucko onder 't beleyd van den Ed. Heer Joan Maet-

suycker, Gouverneur Generael, ende d'Ed. Heeren Raden van Nederlands India, alle dengeene die dezen zullen zien ofte hooren lezen saluyt, doen te weten:

Nademael hun jegenwoordig te dezen plaatse bevinden d'Eerw. predikanten D.D. Gualterus Peregrinus en Petrus Durant, permanente residentie houdende aan 't Casteel Victoria in Amboina, welke haere Eerw. uyt naam van den E. kerkenraed alhier in Molucco ons vertoond hebben hoe eenigen tijd aan den anderen, zoo mits 't afsterven als gebrek en absentie van predikanten, de kerk voorschreven niet verzien geweest was met een vaste ordre, op hunne constitutie of toestand passende, ende dat haar Eerw. dierhalven, na 't formulier jegenwoordig in Amboina gebruykelijk, met eenparige stemmen beraamd hadden een ordre waarna zig die van den Eerw. kerkenraad alhier in toekomende precyselijk zouden hebben te reguleren, dierhalven verzoekende dat dezelve met onze authoriteyt mogte werden vastgesteld ende bevestigt,

soo is 't dat wij, zodanige billijke en goede zake lauderende, met advys van rade, goed gevonden hebben tot wering van alle disputen en misverstanden hetzelve verzoek in te willigen en genoemde kerkenordre te approberen, gelijk wij die agre-eren en approberen bij dezen, bevelende ende zulx wel expresselijken die van den Eerw. kerkenraad in Molucko voornoemt hun daarna precyselijk te reguleren, alzoo wij oordelen zulx tot welstand der kerken mitsgaders goede harmonie onder de Eerw. broederen ende die die weder met de polityque overheyd strekken zal.

Gegeven in 't Casteel Orangie op Maleio desen 22^{en} october anno 1676, was getekent: Anthonio Hurdt.

Terzijden: onder Compagnies zegel in rooden lakke gedrukt, stond geschreven: ter ordonnantie van welgemelte zijn E., was getekend: Isaac van Tije, secretaris.[572]

69. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP TERNATE, MANADO, SANGIHE EN TAHULANDANG DOOR DS. GUALTERUS PEREGRINUS. Ambon, z.d. [augustus 1677].

NA, VOC 1334, fol. 805v-813v.[573]

Rapport visite van kerken en schoolen in Ternaten, gedaan door den eerwaarden predikant Gualterus Peregrinus, en hoe dezelve van zijn E. aldaar bevonden en gelaten zijn.

Augusty anno 1676

Den 5^{en} dito hebben wij onse reyse naar Ternaten aangevangen om aldaar en in derzelver onderhoorige eylanden de kerken en schoolen te visiteren en vorders te doen wat mijn volgens commissie van politie en kerke aanbevolen was.

Den 12^{en} dito zijn wij op Ternaten aengecomen en geankert, en met de boot aen land gevaren wierde van de gezaghebber en officieren en sommige leeden des kerkenraads vriendelijk verwellekomt.

Den 13^{en} dito. Des namiddags is binnen het fort Orangjen kerkenraad gehouden, alwaar ik binnen stond, en hebbe de reden mijner overkomste te kennen gegeven en mijn kredentie overgeleverd, en ben doen van alle de leden des kerkenraads wederom vriendelijken verwellekomt geworden, en verzogten dat ik in hare vergaderinge het ampt van preses en scriba

[572] Isaac van Thije. Zie ook het hiernavolgende document, sub 6 oktober.

[573] Van dit verslag is een tamelijk sterk afwijkende versie afgedrukt in Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 401-406, met op een ongepagineerd blad tussen 405 en 406 de in het handschrift ontbrekende Korte Schets.

wilde bekleden, gelijk ik zulx aannam. Hebbe haar gevraagt na den staat en gelegentheyd haarder kerken, dien zij mij zeyden heel sober en slegt gestelt te zijn, overmids zij in dry jaren tijds gene eygene predikant hadden gehad en in die geheele tijd van dry jaren geen drie maanden van predicanten waeren bedient geweest, waardoor alles in de kerke was comen te vervallen en te verbijsteren, de gemeynte in getalle en kennisse te verminderen, gelijk ik sulx ook met droefheyt hebbe bevonden. Verzogten ook die van den kerkenraad dat ik eenigen tijt lank wilde bij haar blijven om haer en de gemeynte Godts woord te verkondigen ende het vervallene in de kerke soo veele mogelijk onder Godts zegen te helpen opregten.

Den 16^{en} dito hebbe ik des voormiddags in het Nederlands en des namiddags in het Maleyts den dienst gedaan en het H. avondmaal afgekondigt.

Den 18^{en} dito hebbe ik neffens den ouderling, meester Anthony Cramers, de ledematen der gemeynte aan de tafel des Heeren gaan nodigen.

Den 21^{en} dito hebbe ik de voorbereydings- en proefpredikatie gedaan.

Den 23^{en} dito hebbe ik in 't Nederlands gepredickt, het H. avondtmael aan 55 personen bedient, en des naermidags den Maleytsen dienst gedaan.

Den 25^{en} dito hebbe ik neffens een ouderling buyten het fort de schole bezogt, die wij heel sober en slegt bevonden alsoo daer niet meer dan twaalf kinderen in waren, waarvan maar 6 de Aldegonde vragen en de andere 6 de gebeeden leerden, die ik ondervragende niet veel en wisten te beantwoorden.

Den 30^{en} dito hebbe ik des voormiddags den Duytsen en des naemiddaags den Maleytsen predikdienst gedaan.

Zeptember

Den 6^{en} dito hebbe ik zoo den Nederlandzen als den Maleytschen dienst gedaen. Den 8^{en} dito ben ik voor de politique vergaderinge verscheenen, versoekende van haar E.E. Agtbaerhedens dat mijn geliefden te demitteeren om naer de Manado, Tagulanda en Zangie te verreysen en volgens mijne commissie aldaar mijnen opgeleyden dienst te verrigten, temeer alsoo de moesson haest sou comen te veranderen en alsdan de reyse niet wel en soude connen krijgen, waerop mijn van den president wierd geantwoort dat ik noch een tijt lank moste daer blijven, en dat men de reyse naer de Manado ten allen tijden conde becomen.

Den 13^{en} dito hebbe ik wederom soo den Nederlantsen als den Maleytsen dienst gedaan.

Den 19^{en} dito hebben wij wederom kerkenraad gehouden, ende de acten derselver in het kerkenboek ingeschreven.

Den 20^{en} dito hebbe ik wederom soo den Duytsen als Maleytsen dienst gedaen.

Den 27^{en} dito wederom voormiddaags Nederlants gepredikt en des naemiddag Maleytsen dienst gedaen.

October

Den 4^{en} dito hebbe ik des voormiddags Nederlands gepredikt en D. Durandt, die met den Edelen Agtb. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt op Maleyen overgecomen was, des naermiddags de Maleytse dienst gedaen.

Den 6^{en} dito hebben wij wederom kerkenraad gehouden, waerin ik het ampt van preses en D. Durant als scriba bekleden. Hebben eenen nieuwen ouderlingh en diaken vercooren, ende op alles tot stichtinge van Godes kerck konde dienen goede ordere gesteldt, ende den kerkenorder van Amboina[574] (soo veel applicabel) in de kerken van Ternaten ingevoert, en

[574] De Ambonse kerkorde van 1673, zie deel I-1, doc. 179. Zie betreffende de invoering op Ternate hiervoor, doc. 68.

van de kerkenhandelingen aen den Agtb. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt rapport gedaen, die sijn Agtb. sigh wel liet gevallen.

Den 11^{en} dito heeft D. Durandt soo voor- als naermiddagh den predickdienst waergenomen.

Den 18^{en} dito hebbe ik voormiddags in het Hollants gepredickt en D. Durandt des naermiddags den Maleytsen dienst gedaen.

Den 21^{en} dito ben ik met Sr Dirk de Ghijn en de secretaris Anderis Olofs en den krankbesoeker Adriaen de Jong aen het boort van het fluytschip St Hellena gegaen, om de reyse naer Manado te vervorderen.

November

Den 6en dito zijn wij alle wel gesont gearriveert op Manado. Den 8^{en} dito hebbe ik voormiddags den Duytsen predikdienst verricht en twee persoonen getrout, en des naermiddags den Maleytsen dienst gedaen en 6 kinderen gedoopt.

Den 9^{en} dito hebben wij de schoole geviseteert, dien wij in een redelijk goeden stand hebben bevonden. De oude luyden ende volwassenen hebben wij in de fondamenten der christelijke religie ondersocht, die meerendeels goede beginselen van de kennisse Godes betoonden te hebben. Hebben ook dienselve ernstelycken aengemaent tot neersticheyt in die dingen die Godes eere en haere zaligheyt betreffen. Wij hebben ook den kranckbesoeker ende den schoolmeester de kerkenordre voorgelesen ende ter handt gestelt, en tot vlijtigheyt in haeren dienst vermaent.

Den 11^{en} dito zijn wij wederom zeylgegaen om onse reyse nae Sangie te vervorderen.

Den 23^{en} dito zijn wij op het eylant Zangie in de negeri Terroena geluckigh en wel gesondt g'arriveert, en hebben op den 29e gepredikt en 31 kinderen en 8 volwassene gedoopt.

December

Den 2en dito hebben wij op Terroena de schoole besichtigt en daarin bevonden 152 kinderen, en waeren de absenten volgens het getuygenisse des conings van Terroena ende des schoolmeesters ook noch wel soo veel.

Nota. In deese schoole was niet één Catechismus te vinden, daar wiert ook niet één discipel gevonden die daer eenige kennisse van hadden om een eenige vraege daeruyt te beantwoorden. Daer waeren noch sommige Allegondes vraegboeckjes, die veele noch redelijken wel wisten te beantwoorden. Ook waeren der noch sommige Geneses en Caspari Wiltens en eenige Testamenten Brouweris,[575] daerin de kinderen leerden leesen, en veele daerinne redelijken hadden toegenomen. Veele konden de gebeeden ende de 5 hooftstucken der christelijker relligie van buyten.

Den 5^{en} dito hebbe ik in de negorij Calangan, 'twelk mede onder den coninck van Terroena gehoort, gepredikt, 18 kinderen ende 20 volwassene gedoopt, en eenen schoolmeester Hendrik Tehou, sijnde eene van de onderschoolmeester van Terroena, aldaer tot ordenaeris schoolmeester gestelt, om aldaer de kerken en schoolmeester te bedienen.

Den 6^{en} dito hebbe ik weder op Terroena gepredickt en 14 kinderen gedoopt. In deese negrie worden alle avonden d'avondtgebeden gedaen, kinderen en volwassenen in de hooftstucken der religie onderwesen.

Den 7^{en} dito zijn wij van Terroena weder aen boort gegaen, om onse reyse naer Siau en Tagulanda voort te setten. Doch alzoo wij vermits contrarie winden en stroom aldaar uyt de baye niet en costen geraeken ben ik den 13en, naedat ik voormiddags aen boort hadde ge-

[575] Zie Bijlage Maleise Geschriften, resp. nr. 16, 10 en 17.

predickt, weder in de negrie gegaen, ende des naermiddags aldaar den Maleytsen dienst gedaen en vier kinderen gedoopt, en sijn wij noch denselfden dito uyt de voornoemde baye geboegseert,[576] maer alsoo wij doen contrarie windt en stroom kreegen, sijn wij buyten het eylandt Zangie heenen gedreven, conden ook naderhandt geene van de voornoemde eylanden, overmits haerde en sterke contrarie winden en stromen, aendoen, maer sijn verre afgedreven, tot bijcans aen Miau[577] toe, en naer veel moeytens en suckelens, doch niet sonder gebreck van montcost, sijn wij noch ten lesten door de straet van Lembe[578] geraeckt, ende den 8 januari in anno 1677 weder op Manado gearriveert.

January

Den 10en dito hebbe ik op Manado des voormiddags den Nederlantsen ende des naermiddags den Maleytsen dienst gedaen.

Den 15^{en} dito hebben mons^{r} de Gheyn en secretaris Olofsz een corcor naer Siau afgevaerdigt om een brief van d'Ed. Agtb. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt aen den Spaenschen capiteyn aldaer[579] te doen behandigen, waerop sij rescriptie souden verwachten. Bij deese gelegentheyt hebbe ik, overmits ik selver niet wel te pas en was, den kranckbesoeker Adriaen de Jong en meester Hendrik Sijbrantsen mede naer Tagulanda overgesonden om naer den staet van kerken en scholen aldaer te vernemen en daervan pertinente raport aen mijn weder te brengen, die den eersten february weder op Manado sijn gearriveert, te kennen gaven dat de kerken en schoolen, ja den geheelen godtsdienst op Tagulanda gants en ten eenemael waeren verloopen en vervallen, ende dat in de negrie Minanga t'sedert het vertreck van zal. D. Montanus en in andere negoris op Tagulanda in d'tijt van twee maenden geheel geen kerk- ofte schooldienst was gepleegt, nogh eenige openbare gebeden ofte kerkelijcke oefeningen gedaen, waervan sij seyden de oorsaek te zijn dat de schoolmeesters vreesden vermoort te sullen worden. Ben derhalven te raade geworden om selver met een corcor naer Tagulanda over te scheppen om den droevigen vervallenen staet in school en godtsdienst soo veel mogelijcken te herstellen.

February

Den 8^{en} dito hebbe ik met meester Hendrik Sijbrantsen met den corcor onse reyse van Manado naer Tagulanda aengevangen en sijn den 12en dito naer veel moeytens en niet sonder groot prykel van vergaen op Tagulanda aengecomen. Gingen noch denselffden dito in de schole, alwaer wij doen den schoolmeester met elf kinderen hebben gevonden.

Den 13^{en} dito heb ik de inwoonders door de marinjos laeten aenseggen dat sij des anderen daegs, sijnde sondaghs, alle tesamen souden te kerke comen om de predicatie van Godts woort aen te hooren ende haere kinderen ter doop brengen. Hebbe ook denselfden dito de schoole besocht ende doen daerin 22 kinderen bevonden, die gans weynich op de vraegstucken wisten te antwoorden.

Den 19^{en} dito hebbe ik den godtsdienst op Tagulanda gedaen en 54 kinderen gedoopt. De kerk was vol menschen, dien wij mede hebben g'catechiseert, en haer aengeseyt dat sij des woensdags wederom souden in de kerke comen om Godts woort aen te hooren, ende dat sij de reste van haer ongedoopte kinderen alsdan souden ter doop brengen.

Den 15^{en} dito hebbe ik met den substituyt-coning ofte president (alsoo den rechten coning een kint was) alsook zijnen raet vergaderinge gehouden. Hebbe haer afgevraegt wat de oor-

---

576 Boegseren: door roeiboten getrokken vooruitkomen van een schip.
577 Onbekend, wellicht: Mindanao.
578 Straat Lembeh, tussen het vasteland van de Minahasa en het eilandje Lembeh.
579 Niet aangetroffen.

saecke was van het naelaeten en deerlijk vervallen haarder kerken en schoolen, en wat reeden sij hadden den waeren en ter zaligheyt nodigen godtsdienst nae te laten, 'twelk regelrecht strijdende tegens het accort en verbondt tusschen d'Ed. Agtb. Compagnie ende haere vorige coningen opgericht,[580] alsook tegen haere eygene beloften, noch laestmael aen zaliger D. Montanus gedaen,[581] stelde haer meteenen voor oogen de schrickelijke soo tijdlijcke als eeuwigen oordeelen en straffen die sij seekerlijck daerover hadden te verwachten. Hierover bleven sij een tijtlanck staen als verstomt, sonder te antwoorden, daernae seyden den oude goegoegoe dat de voorgaende coningen en hijselven den godtsdienst en schoolen wel hadden gehandhaeft ende de inwoonders met goede exempelen waeren voorgegaen, dat ook dese tegenwoordige coning of president sijn devoir daertoe wel hadde aengewendt en gaern den welstand der kerken en schoolen soude sien, maer dat eenige sijner officieren en onderzaeten hem niet naer behooren en wilden gehoorsamen, ende dat sij derhalven wel hertelijken wensten dat haerluyden van d'E.E. Agtb. Compagnie een sergeant met eenige Hollantse soldaten mochten toegesonden worden om aldaer te resideeren, dat alsdan de rebellen beter in dwanck gehouden en sij van haere vyanden te beter beschermt souden sijn. Verhaelde insgelijx hoe dat op den vierden july in d'anno 1676 den coning van Siau met sijn hongie[582] op de reede van Tagulanda was gecomen en aldaer twaalf dagen verbleven, eyssende van de Tagulanders hondert slaven, en als hij daer quam te arriveeren dat sij hem souden brengen rijs, toeback, pynang, sagueer etc., en dat sij hem souden erkennen voor haeren heere, waerop sij hem tot antwoort hadden gegeven dat sij sulx niet en begeerden te doen, dewijl sij anders geen heeren erkenden als d'Compagnie, waerop den sergiant van de Spanjaers seyde, soo sij de g'eyste slaven niet en wilden geeven, ende den coning van Siau niet voor haeren heere erkennen, dat hij last hadd van sijn opperhooft dat sij niet en souden weeder naer Siau keeren, al souden zij alle dootgeslagen worden, waerop de schoolmeester antwoorde: toont ons uwe commissie, wij sullen u doch niet geven de waerdye van een muys, gij cundt blijven totdat u alle de moort steeckt, wij sullen u niet geven of met u handelen voor ende alleer dat wij andere ordre hebben van de E. Compagnie.

Hebbe haer ook gevraeght waerom sijluyden niet in eene negrie op de Pehee gingen woonen, gelijk sij aen D. Montanus hadden belooft.[583] Gaaven tot antwoord dat wanneer sij aldaar bij malkanderen in eene negri woonden, haer haeven en eyland van rovers en vijanden niet en souden connen bewaeren, en dienvolgens haer eyland geheel onvrij soude sijn, dat ook D. Montanus haer eenig quantiteyt van buspoedder en cogels belooft te sullen verschaffen om haer in haere negriën te verweeren, maer dat D. Montanus sijn beloften niet was naergecomen.

Hebbe haer insgelijcx afgevraeght of sijluyden ook van herten gesint waere de Ed. Agtb. Compagnie getrou en gehoorsaem te blijven in allen deelen, en insonderheyt den godtsdienst, kerck en schoolen wederom op te rechten en te maincteneeren volgens accort 'twelk haeren laest overleedene coning Anthoni Bapias met de E.E. Agtbare Compagnie hadde ingegaen.[584] Gaven tot antwoort dat sij de Compagnie in eewigheyt wilden getrou blijven, den godtsdienst handthaeven en de schoolen wederom oprechten en herstellen soo veel haer enichsints doenlijk soude sijn, en dat sij ook de helpende handt van d'E.E. Compagnie versochten opdat sij de rebellen ende haere nabuyrige vijanden genoechsame resistentie souden konnen doen.

---

580 Niet aangetroffen in *Corpus Diplomaticum*. Het in 1684 met radja Philip Anthonisz van Tagulanda gesloten verdrag aldaar, III, 359-365.
581 Zie doc. 61 en 66, sub Tagulanda.
582 Oorlogsvloot.
583 Zie hiervoor, doc. 61, sub Tagulanda.
584 Niet aangetroffen.

Vraegde haar ook of sij ook ietswes teegen haere schoolmeesters hadden in te brengen en of sij ook eenigen misnoegen in een van beyde hadden. Gaven tot antwoort dat sij in meester Andries Fortados volcomen goet genoegen hadden. Aengaende meester David Jacobus, daer waeren voordeesen wel eenige quaede geruchten door valse tongen uytgestroyt, maer dat se de saecke nu nau hadden ondersocht en alles bevonden leugens te zijn, daerom nu met hem gecontenteert waeren.

Hebbe ook meester Andries Fortados afgevraegt of hij deese vergaderinge ook ietwes voor te draegen hadde, en of hij ook op ymant misnoegen hadde. Gaff tot antwoort, dat hij in niemant anders groot ofte kleyn misnoegen hadde als alleen in een persoon genaemt Abidoel, sijnde een vrindt van den coning van Siau, woonende op het eyland Tagulanda, die hem hadde willen laeten vermoorden, waertoe alreede deesen Abidoel de waerdye van een halve slaeve aen een andere hadde gepresenteert, waerover hij seer ontrust was, en zijn school niet hadde derven waernemen, gelijk den voornaemden Abidoel selver in d'vollen raedt hadden bekendt, met bijvoeginge van dreygementen aen die van den raad.

Hebbe hierop de schoolmeesters tot neerstigheyt en iver in haer kerke- en schoolendienst vermaend en haer dieselve weder op een nieuw aenbevoolen, en meester Davidt Jacobus wederom naer de negrie Minanga toegesonden, en de opperhoofden vermaent neerstige opsicht op de schoolmeesters te nemen en dieselvige in haeren dienst te handhaevenen, 'twelk sij belooft hebben te sullen doen.

Den 17^{en} dito, op woensdach, hebbe ik wederom op Tagulanda gepredickt en 9 kinderen gedoopt.

Den 22^{en} dito wederom gepredickt en eenige kinderen gedoopt, en vier paer persoonen in den houlijcken staet bevestight, hebbe ondertusschen alle dagen de schole besoght en de kinderen g'examineert, die in mij aenwesen in een redelijk getal aldaer vergaderden, en sijn op den 24en dito wederom met een corcor van Tagulanda vertrocken en den 26en dito wederom op Manado gearriveert.

Den 27^{en} dito volgde ons nog een andere corcore van Tagulanda op Manado, ophebbende goegoegoes met noch eenige andere van haere bobatos, versoeckende van de E. provisioneel vaendrich, die daer voor opperhooft leydt, dat sijn E.E. haer geliefde een sergiant met vier soldaaten mede te geven om aldaer guarnisoen te houden, teneynde sij des conings gesag over sijne ondersaeten souden helpen stabileeren. Waerop den vaendrager tot antwoort gaf dat hij daer geen commissie toe en hadde, en dat sijn voorsaet Jochum Sipman daer voordesen soldaaten met een corporael hadde geleydt, maer d'E. Heer Franx[585] deselve daer vandaen hadde doen vertrecken. Daerom, bijaldien sijluyden een sergiant met soldaaten begeerden om op Tagulanda te resideeren, dat sij sulcx op Ternaten bij den E. Heer gesaghebber ofte gouverneur, die aldaer moste sijn ende het opperste gesach over dese plaetsen hadde, mosten versoeken, gelijk sij dan ook seyden sulx te willen doen.

Deese president ofte provisioneel coning heeft, soo het bleek, weynig gesachs over sijn onderzaeten, alsoo een ieder hier onverbuert[586] doet wat hem goed dunkt, en leven als wilde menschen in alderley godtloosheden en sonden, sonder gestraft te worden.

Het staet wel te vermoeden dat veele van de Tagulanders van de Siauwers ende de Spaense paepen tegen haere overheeden opgerockt en gestevigt worden, met welke sij veeltijts verkeeren ende ommegaen. Daer worden op Tagulanda verscheyden groote nagelbomen gevonden en hebben der buyten twijffel noch meerder hier en daer in verborgene en niet wel toegankelijcke plaetsen, welkers nagelen sij aen de Spanjaerden op Siau weten te vercopen, gelijk ook de Siauwers haere nagelboomen eerst van Tagulanda gehaelt hebben.

---

585 Cornelis Francx, gouverneur van Ternate 1672-1674.
586 Onverbeurd, onverboord: straffeloos.

Den 28en dito hebbe ik wederom op Manado voor- en naermiddagh den predickdienst waergenomen, gelijk ik voorts alle sonnedaegen hebbe gedaen, vernemende ondertussen neerstelijk naer het leven ende ommeganck soo van de Hollantse christenen als ook van de inlantse, waeronder ik veele gebreeken en grove sonden hebbe bevonden in swanck te gaen, als insonderheyt de sonde van hoererie, concubinaetschap, overspel en polugamia, bloedtschande, schrickelijke vloeken en lasteren van den H. naam Godts, welk ik met alle kracht hebbe tegen gegaen, soo in 't openbaer als in 't bijsonder, soo met vermaenen, bestraffen, dreygen en met overtuyginge haeres gemoets uyt Godts woort, soodat ik door de medewerckinge van Gods Geest de luyden op heel beteren stel hebbe gekregen, soodat het vloecken en sweeren onder de Hollanders nu soo niet in swanck en gaet. De meeste part hebben haere bijsitten getrout, de andere hebben se verlaten, soodat sij nu als christenen beginnen te leven en neerstigh haeren godtsdienst oeffenen. d'Inlandse christenen comen ook neerstigh tot het gehoor van Godts woort en de cattegesatie, beloven ook haere ongetroude wijven ofte bijsitten te sullen trouwen ende haer bij eene vrouwe te houden. Sommige Alphoreesen hebben ook het christengeloove aengenomen, eenige laeten haer noch onderwijsen.

Staet ook aen te merken dat eenen Binanckal, coning van Coudipan, met alle sijn volk, duslange mahumetaens geweest sijnde, het christengeloof en reliegie wil aennemen, heeft selver met eenige van sijn officieren en orangcayen en voorts alle sijn bijhebbende volck in het gehoor van mijne predicatie en Maleytsen godtsdienst geweest, heeft al een kerk ende een huys voor een schoolmeester opgericht, versoekende dat men hem een goede schoolmeester wilde toesenden om hem en sijn ondersaten in de christelijcke religie te onderwijsen, waerover, gelijk hij ons heeft ontboden, de paep van Siau hem seer gedreigt en gelastert heeft, seggende onder anderen, indien Binankel de Hollantse kettersche religie wilde aennemen en niet de rooms-catholicke, dat sij de kercke souden laeten afbranden, dreygende hem insgelijx met den coning van Siau, sprekende seer lasterlijk van de Heeren Staeten en d' Agtb. Compagnie. Niettemin gaet den coning van Coudipan in sijn goet voornemen voort, waertoe wij hem goede moet en coragie hebben ingestampt.[587]

Mey

Den 23en dito hebbe wederom als vooren den laetsten predickdienst voormiddag en naemiddagh in de kerk gedaen ende mijn afscheyt van alle de toehoorders genomen en hebbe doen aen Zacharias Cahingh, die als ordinaris en vast predicant der Manadosche kerke gestelt en verordoneert was, de besorginge van kerkelijke saecken en den waeren suyveren godtsdienst aenbevolen.

Den 24en dito ben ik aen 't jacht Boero gegaen, om mijn keer wederom naer Ternaten en van daer naer Amboina te nemen.

Junius

Den 5en dito, op pinxteravondt, sijn wij weder op de reede van Maleyo g'arriveert, en naedat onse anker geworpen was ben ik aen lant gevaeren.

Den 6en dito, den pinxterdagh, hebbe ik des voormiddachs den Hollantsen en des naermiddaghs den Maleytsen dienst waergenomen en verricht.

Den 9en dito hebbe ik den kerckenraet bij malcanderen laeten roepen, waerin wij tot ouderlingen hebben vercoren in de plaets van Johan Lopis, Johan Fransen, en in plaets van

[587] Betreffende de ontmoeting van gouverneur Padtbrugge en ds. Caheyng met radja Binankal in september 1677, zie Leupe, 'Het journaal van Padtbrugge's reis naar Noord-Celebes en de Noordereilanden', 122-125.

Anthoni Cramers, Pieter Tytus, tot diaconen in plaets van Pieter Titus, Andries Cors, in plaets van Johan Fransen, Dirk van Kleverkerken.

Den 13en dito heb ik des voor- en naermiddaags naer de predicatie der voorgemelte vercoren ouderlingen en diaconen namen van den predikstoel afgeleesen, ende het bedienen des H. avondmaels vercondicht.

Den 20en dito hebbe ik weder als vooren der ouderlingen en diaconen naemen afgelesen, en de bedieninge des hooghwaerdigen avondtmaels aengeseyt, en doen vorders de nieuwe vercoren ouderlingen en diaconen in haeren dienst bevestight.

Den 21, 22 en 23en dito hebbe ik met twee ouderlingen, Jan Fransen en Pieter Titus, de leeden der gemeynte besocht, en klaer tot gebruyk des H. avondtmaels genodigt ende aengemaent.

Den 25en dito, op vrijdagh, hebbe ik de proef- en voorbereydingspredikatie des voormiddags in 't Hollants en des naermiddags in 't Maleyts gedaen, en 15 nieuwe ledematen in de gemeente aengenomen.

Den 27en dito hebbe ik het H. hoogwaerdigh avondtmael soo in het Neerlandts als Maleyts bedient en aen de gemeente uytgedeelt.

July

Hebbe alle de volgende sondagen in den maant july des voormiddags in het Nederlants en des naemiddags in het Maleyts den predikdienst naer mijn vermogen waergenomen, verscheyden kinderen en volwassenen gedoopt, menighmael de schoolen gevisiteert, de leeden der gemeynte ghecatechiseert, en soo menigmael als ik maer tijt hadde den eenen voor den anderen naerstightelijken besocht, 'twelck ik bevondt haer seer aengenaem te weesen.

Augustus

Den 1en dito hebbe ik weder des voormiddaghs den Hollantsen ende des naemiddags den Maleytsen dienst gedaen ende mijne afscheyt van de gemeynte op Maleyo genomen.

Den 4en dito heeft d'Agtb. Heer Gouverneur Padtbrugge met sijn E. gantschen raad als ook den gantschen kerkenraad mijn uyt de fortresse Orangiën uytgeleyd gedaen tot aen het buytenbolwerk, alwaer d'Agtb. Heer Gouverneur en capiteyn Swerius,[588] naer veele onderlinge heyl- en gelukwensingen, haer afscheyt hebben genomen. De reste, met mijn in het boodt stappende, geleyden mijn op het jacht Boeren, alwaer wij onse afscheydt van malkanderen genomen hebben.

Den 15en dito hebbe ik op Batsjan des voormiddagh in het Nederlants en des naermiddags in Maleyts den predikdienst gedaen, een kindt gedoopt, en ben deselfden dagh weder aen boort gevaeren.

Den 21en dito sijn wij naer een langen reyse van Ternaten op Amboina aen 't casteel Victoria wederom, gesond en seer wel te pas sijnde, gearriveert, Gode sij gelooft en gedanckt voor zijne genaeden.[589]

---

588 Kapitein Cornelius Sweers.

589 In de bij Valentijn volgende Schets geeft ds. Peregrinus de volgende data: *Ternate* 1 meester, 1 school, 12 schoolkinderen, 70 lidmaten; *Manado* 1 kerk, 1 krankbezoeker (Adriaan de Jong) en 1 meester (Henrik Sybrandszoon), 1 school, 6 dopelingen; *Sangir* (Taruna en Kalongan) 2 kerken, 2 meesters, 2 scholen dopelingen 50 resp. 18, schoolkinderen totaal 150, volwassen christenen 8 resp. 20; *Tagulanda* (Tagulanda en Minanga) 2 meesters (Andries Fortados en David Jacobus), 2 kerken, 1 school op Tagulanda, 73 dopelingen, 22 schoolkinderen, 4 paren getrouwd; *Batjan* 1 kerk, 1 meester. *Totalen* 7 kerken op 7 dorpen, 7 meesters, 5 scholen, 148 dopelingen, 184 schoolkinderen, 28 volwassen christenen, 70 ledematen, 4 getrouwde paren.
Dit document is gevoegd bij een kopie van een kerkelijke resolutie van Ambon d.d. 1 september

70. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 juli 1678.[590]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 161-164.

Eerwaardige godvruchtige – – –

U.Eerw. missive, ons ten hooghste aangenaam, in dato 26 december des voorledene jaars,[591] is ons op den 8 february laastleden wel geworden, waaruyt met groote blijdschap hebben gezien U.Eerw. getrouwe en vaderlijke voorzorge voor dit ons Zion, een geruyme tijd Gods sware kastijdende hand tot hertelijck droefheyd en leetwezen gevoeld hebbende, en dat wel voornaamlijck in 't veelvuldig wegrukken onzer herderen uyt dit dal der tranen, ons door U.Eerw. toegezonden. Nogtans is 't dat U.Eerw. niet op en houd in geduirig dit ons Zion na haar breuke wederom te vertroosten met zodanige mannen die wederom deszelfs breuke heelen mogen, gelijk ons dan uyt Amboina toegekomen is den Eerw. Corn. van der Sluys, op den 4 july laatstleden, zijnde nog in goede gezontheyd, een man, waarlijk met een goede zegen des H. Evangeliums begaaft, van wien deze gemeynte zoo in 't Hollants als Maleyts geen klijne diensten, met de hulpe des Heeren, staat te verwagten, waarom wij dien vriendelijken hemelschen Vader dagelijx van herten bidden dat het dog zijn goddelijk welbehagen zij, zijn Eerw. in een groote lengte van jaren onder ons gezont te behouden, opdat deze kercke wederom eens mag oorzake vinden om haar in den Heere te verheugen en lof te spreken ter gedagtenis zijner heylighheyd, want hij heeft groote wonderen aan ons gedaan, en met zyn rechterhand, met den arm zijner heyligheyd heeft hij ons een groot heyl gegeven.[592]

Den toestand der kercke Jesu Christi alhier is nog reed'lijk, en werden nog daaglijx tot de gemeynte toegedaan die zalig werden. 't Is waar, is niet geheelijk zonder smetten, en werden zoo hier als op Batsjan en Macquian al verscheyde ergernissen gevonden, voornaamlijk door 't geduirig verliezen onzer herders en wagters, gestadig op de muyren van dit Zion niet konnende waken, ontstaan. Evenwel, zoo het dien oppersten Herder der schapen moght behagen ons den voornoemden toegezondenen herder te laten behouden, zien wij middel om dit onkruyt, voor zoo veel in ons is, uyt den akker des Heeren uyt te weeren.

Belangende het Zion Christi op de Manado en de bijgelegene eylanden, als Zangy, Chiauw, Tagulanda, bloeit en groejt heerlijk, voornaamlijk op Chiauw, vanwaar de Spanjaarden nu vertrokken zijn, want de coning van Taboekan, den coning van Candaar, van Magieta en Cajoeris,[593] met de coning van Caudipan en meest alle d'inwoonders der gemelte landen van gantscher herte genegen zijn haar tot onze ware christelijke gereformeerde gods-

1630 (NA, VOC 1092, fol. 420r-v), waarin de proponent Pieter Bonnius (ook wel Bonis, Bonnes, Bonius, Bonnus) verklaart dat hij genegen is te Ambon te blijven, en voorstelt dat hem de bevoegdheid zal worden gegeven tot bediening van de doop. Hij verklaart daartoe, indien de nood het vereist, ook commissie te hebben bij afwezigheid van een predikant. De kerkenraad wilde die commissie niet uitbreiden, doch op Bonnius' aanbod de predikbeurten in Ambon waar te nemen reageerde hij positief, mits de predikanten altijd toegang konden hebben tot de predikstoel. Uiteindelijk bleek Bonnius hiermede niet tevreden, en verklaarde hij liever naar Formosa te gaan. Zie ook deel I-1, doc. 40.

590 In de notulen kr Batavia d.d. 25 oktober 1677 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 359) wordt de ontvangst van een kerkelijke brief uit Ternate vermeld; niet aangetroffen.

591 Niet aangetroffen. Wellicht was ze gelijkluidend aan de brief van dezelfde datum aan de kerk van Amboina (ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 60-61).

592 Psalm 98:1.

593 Magieta: Manganitu; Cajoeris: Kajuris, een rijkje, eveneens op het eiland Sangir, dat al vroeg werd samengevoegd met Manganitu (*GM* 4, 326).

dienst te begeven,[594] gelijk daarvan al eenige door den Eerw. D. Caheing met het water des H. doops zijn besprengt geworden, en zoude zijn Eerw. al vrij verder in dit heylige werk hebben gevordert 't en ware door sware krankhedens tot 2 bijzonderen reyzen in zijn voornemen niet was belet geweest. Evenwel door de genade Gods wederom reedlijke gezondheyd bekomen hebbende, heeft hij geen klijne diensten aldaar aan Christi kerke bewezen en uytgevoert, blijkende uyt het rapport van zijn Eerw. door de E. policy alhier aan haar Edelens toegezonden, waaraan wij ons refereeren.[595]

Maar ziende de groote distantie niet alleenlijk, maar ook de veelvuldigheyd der plaatzen, voor onze beyde herders om wel waar te nemen onmooglijk, is 't dat meerder leeraers noodwendig alhier vereyscht werden om alle die dwalende schapen tot de regte schaapskoye Christi te verzamelen, weshalven wij op 't ernstige en ootmoediglijk verzoeken dat U.Eerw. ons nog 3 predikanten en 3 krankbezoekers om alhier in deze oogst te arbeyden, gelieven toe te zenden – want den oogst is alhier groot, maar d'arbeyders weynige[596] – opdat Christi kercke alhier schier of morgen geen oorzake hebbe van klagte, uytzugtende: wij breyden onze handen uyt, maar daar en is geen trooster voor ons,[597] maar integendeel, dat men deze lieflijke stemme mag hooren klinken: hoe liefflijk zijn op de bergen de voeten desgeenen die het goede boodschapt, die den vrede doet hooren, desgeenen die goede boodschap brengt van 't goede, die heyl doet hooren, desgeenen die tot Zion zeyd, uw God is coning.[598]

Voorders is ons ootmoedig verzoek aan U.Eerw. dat U.Eerw. ten dienste der kercke alhier geliefde te laten maken dit navolgende zilver vaatwerk om tot het H. avondmaal des Heeren gebruykt te werden, als:

1 doopbekken, wegende	36 rijxdaalders
2 schootels 't stuk mede wegende	36 rijxdaalders
t'zamen	108 rijxdaalders
4 tafelberden yder 16 rijxdaalders	64 rijxdaalders

[594] De kerstening (protestantisering) van Tabukan werd bezegeld in een verdrag tussen radja Macarompo van Tabukan en de Compagnie d.d. 3 november 1677, *Corpus Diplomaticum* III, 83-90. Tabukan werd een leen van de Compagnie; art. 5 bepaalde dat de gereformeerde christelijke religie als vastgesteld op de Synode van Dordrecht 1618-1619 de alleenheersende religie van het rijk Tabukan zou zijn; rooms-katholieke parafernalia zouden worden verbrand. Tussen 3 november en 20 december 1677 trad een aantal andere vorsten tot dit verdrag toe. Overigens wordt in de dagregisters van het Kasteel Batavia 1663, p. 244 (uitgave Heeres) reeds vermeld dat de radja Tagulanda (protestants) christen wil worden.

[595] Dit rapport is niet aangetroffen. Het betrof waarschijnlijk de activiteiten van ds. Caheyng tijdens de maanden aug.-dec. 1677. Hij vergezelde gouverneur Padtbrugge op de tocht met de fluit de Vliegende Zwaan en de sloep Tolokko, toen deze samen met de Ternatanen de Spaanse bezetting en de missiepaters van het eiland Siau verdreef. Padtbrugge's verslag van deze tocht vermeldt ook het een en ander over Caheyngs verrichtingen. NA, VOC 1337, fol. 1-618, gepubliceerd in P.A. Leupe, 'Het journaal van Padtbrugge's reis naar Noord-Celebes en de Noordereilanden', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 14/2-3 (1867), 105-340 (met aanvullingen en correcties in 14-4 (1867) 558-565). Op p. 122-125 zijn onderwijs aan de radja Binankal van Kaidipan; p. 233 hij doopt het gezin van de radja van Tabukan, p. 298 een briefje van hem aan Padtbrugge. Overigens wordt op p. 320 vermeld dat ds. Caheyng reeds enige maanden 'bezwaarlijk weder aan zijn spraak zal geraken, kunnende geen geluid meer slaan, dat nu al enige maanden geduurt heeft, behalven dat zijn Eerw. aan handen lam en zeer zwakkelijk is'. Zie verder ook p. 329-330, instructies van Padtbrugge aan sergeant Jan Lodewijksz inzake de behandeling van moslims en christenen alsmede het beleid inzake slaven die christenen wensen te worden. Van Padtbrugge is er ook een beschrijving der zeden en gewoonten van de bewoners der Minahassa, gepubliceerd door G.K. Niemann in *Bijdragen TLV* 13 (1866), 304-331. Zie ook deel IV, illustraties, 'Gezicht op Siau'.

[596] Matteüs 9:39.

[597] Vgl. Klaagliederen 1:17.

[598] Jesaja 52:7.

2 bekers yder 15 rijxdaalders	30 rijxdaalders
t'zamen	202 rijxdaalders

N.B. is met Spaansche matten gewogen.

Hiertegens 120 rijxdaalders oud zilver en een wissel van 130 rijxdaalders bij ons dit overslag gemaakt hebbende. Zoo yets wegens 't fatzoen mogte te kort komen, zullen U.Eerw. ons hierin konnen behulpig wezen, en meugt vastelijk vertrouwen dat wij met het eerste schip van hier na Batavia navigeerende 'tzelvige zullen overmaken. Wij willen dan gelooven U.Eerw. in dit gebrek ons niet te zullen verlegen laten, waarom wij met het eerste aankomende schip van Batavia de vaten voornoemt zullen tegemoet zien.

D. Caheing op Manado, alsnog de gagie van proponent genietende en zeer goede diensten, als gezeyt is, aan ons Zion alhier hebbende gedaan, is 't, dat wij voor zijn Eerw. van herten solliciteeren dat U.Eerw. bij haar Edelens zijn E. geliefden voor te dragen, opdat deszelfs gagie volgens zijn Eerwaerden ampt wat mogte verhoogt werden.

De boeken tot deze kercken noodzaaklijk, als andere behoeftens, zijn volgens dit volgende rolletje: 150 N. Testamenten Brouwery, 50 Caspar Wiltens predikatiën, 500 Heydelbergsche catechismi, 1500 Aldegondens, 2000 ABC boekjes, 1000 Capalla capallanja derri agamma Nassarani,[599] alle te zame in de Maleytze tale; 8 Nederlandsche bijbels, om op de fortressen te gebruycken, 10 Bulaei huyspostillen, 25 Nieuwe Hollantse Testamenten, 20 Psalmboeken in quarto, 1500 klijne psalmboeckjens, 4 riemen Hollants wit schrijffpapier, 20 bossen schagten.

Hiermede eyndigende – – – Uyt last ende naam des kerckenraads Cornelius van der Sluys synedry p.t. praeses et epist. scriba, Dirck de Gheyn ouderling.

Maleyo, in 't Casteel Orangie, den 24en july anno 1678.

71. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 30 augustus 1679.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 166-171.

Eerweerdige, godvrugtige – – –

1. U.Eerw. aangename letteren, d'eene van den 30en december 1678, d'and're van den 23en january 1679 aan ons afgevaardigt,[600] benevens 't kasje met zilverwerk tot behoorlijke vaten bereyd,[601] zijn ons per 't jagt d'Experiment wel geworden, uyt dezelven U.E.E. zonderlinge voorzorge, trouwe, liefde en ongeveynsde genegentheyd t'onswaarts, om ons met zodanige hulpmidd'len ten beste dezer kerken bij te springen en t'onderschragen als in U.Eerw. vermogen eenigzins geweest is, zonneklaar beogende, waarvoor wij ons ook verpligt agten van gantscher herte U.Eerw. te bedanken.

2. De krankbezoekers Pieter Bremis en Antony Boon zijn ons beyde wel toegekomen, waarvan den eerste reets op Zangi geplaatst is om vooreerst aldaar wat in de Zangeresche spraak kundig, want aldaar de Maleytze t'eenemaal bijna buyten gebruyk is, en daarna praeparatoir tot minist. s. cand.,[602] zoo 't gevoeg'lijk alhier kan geschieden, onderzogt te werden. Dezelve schijnt ons uyterlijk een perzoon eerlijk van leven en reedlijke goede theologische studie, waarvan wij verhopen deze kerke alhier schier of morgen gewenschte dienst

[599] Vermoedelijk is bedoeld de catechismus van Marnix van St. Aldegonde, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 3 en 22.
[600] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 78-79 en fol. 81.
[601] Een specificatie van het zilverwerk hiervoor, doc. 70.
[602] Ministerii sancti candidatus, candidaat-predikant.

te zullen genieten, zullen tot deszelfs vervorderinge van onze zijde alle mooglijke midd'len, waartoe den E. Heer Gouverneur, willen wij niet twijffelen, meed met ons condescenderen zal, aanwenden, 'tgeen met de hulpe Godes U.Eerw. aanstaande jaar door onze letteren staat meedegedeylt te werden.

D'and're staat eerstdaags na 't eyland Chiauw te vertrekken om krankbezoekersdienst aldaar waar te nemen, met dit inzigt voornaamlijk aldaar werdende geplaatst om deszelfs landaart, van 't pausdom jongst tot onze gereformeerde godsdienst overgegaan, in de grondstukken des geloofs te versterken en meer en meerder aan te moedigen.

3. Belangende onze twee leeraren, d'een hier op Maleio, d'and're op de Manado bescheiden, ende derzelver diensten, zijn ze alle beyde (God loff) nog in reed'lijke gezontheyd, onbeweeglijk en overvloedig in 't werk des Heeren voortgaande, tijdelijk en ontijdelijk aanhoudende, zoo in 't leeren, vermanen, op te wekken, bestraffen, vertroosten in alle zagtmoedigheyd ende lankmoedigheyd,[603] teneynde derzelver toehoorders allenxkens geoeffende zinnen mogten krijgen tot onderscheidinge van goed ende quaad, van den weg des verderffs bevrijd en tot het eeuwige leven overgebragt werden, met één woord: zoekende ende met alle vlijt tragtende haarzelven te behouden ende degeenen die haar hooren.

4. Maar niet min wensch'lijk, als wel ten hoogste nodig, zoude 't geweest zijn dat met 't verzogte getal van herders in ons voorgaande schrijven waren ondersteunt geworden, om deze gints en elders verspreyde kudde behoorlijk te weyden. Edogh, vermerkende, als boven gedagt, d'onmoog'lijkheyd, hebben wij ons met dit goddelijk welbehagen moeten gerust stellen, verwagtende en ook vast'lijk vertrouwende dat, zoo haast U.E.E. ons in dezen oogst, die zeer aan 't rijpen is, door getrouwe arbeyders zult konnen te hulpe komen, ons geenzins hierin begeven[604] zullen, als genoegzaam zijnde bewust hoe zeer de schade en verbreekinge Jozephs[605] U.E.E. ende ons zoude ter herte gaan.

5. Voorders, wat nu 't Zion Christi, zoo in deze Molukken, Manado, als de Celebische eylanden en and're buytenplaatzen aangaat, groeyt en bloeyt hetzelve nog in getal daaglijx. Wensch'lijk was 't zoo 't meed in kennis en in d'oeffening van ware godzaligheyd ware, opdat die den woorde ongehoorzaam zijn door een eerlijke wandel van godvrugtige beleyders zonder woord gewonnen werde.[606]

D. Zacharias Caheing heeft in 't voorleed'ne jaar den coning van 't coninkrijk Kaudipan met deszelfs rijxgrooten en een aanzienlijk getal harer onderdanen door den H. doop de christelijke gemeynte ingelijft, desgelyx zeer veele op d'eylanden Chiauw en Zangi, wezende nu dit Zangi van de mahumedanen t'eenemaal ontblootet, zoodat een weyde deure tot ingang van verdwaalde heidenen en mooren zig heeft geopent door de verkondiging des H. Evangeliums. Blijken van 'tzelve zijn 't overkomen van de Talauers, zijnde inwoonders van een bijzonder eyland, van 't voornoemde eyland Zangi Noord-Oost na gissing ruym 16 mijlen gelegen, daarbeneffens 't dorp Ajoon, van Manado op dezelve kust anderhalven dag reyzens, ende de Tominers, een menigvuldig volk, door den E. Heer Gouverneur alhier uyt slavernie der roofgierige Goronthalers verlost en wederom na haar oude woonplaatzen, in de Tominsche bogt gelegen, vertrokken. Na alle deese aangetoogen plaatzen zijn reets leermeesters gezonden om deze volkeren in de beginzelen onzes christelijken godsdienst t'onderwijsen, waarvan wij met 't aanstaande jaar verhoopen breder verrigting te zullen geven.

Ziet men, zoo doende, allenxkens niet dat over degeenen die in een schaduwe des doods zitten mitsgaders in een tastelijke Egyptische duysternisse wandelen de ware Zonne der

---

603 Vgl. 2 Timoteüs 4:2.
604 In de steek laten.
605 Vgl. Amos 6:6.
606 Vgl. 1 Petrus 3:1.

geregtigheyd opgaat? ende d'eylanden Gode ende zijns zoons Jezu Christi werden? Biddende ondertusschen den God ende Vader onzes Heeren en zaligmakers Jesu Christi dat alle deze volk'ren deze hare eerste liefde tot den godsdienst nimmermeer verlaten mogen, en vasthouden dat zij hebben, opdat niemand hare kroone en neme,[607] dat ze mogen opwassen in genade ende kennisse des zaligmakende gelooffs, opdat ze niet tevergeefs 'tzelve mogten ontfangen hebben, zoo zal de Heere lust hebben in hare schoonheyd, d'engelen zullen zig over haar verblijden, en de God des vredes zal den zatan onder hare voeten verpletteren, deszelfs instrumenten zullen met schaamte wijken en niet bestaan.

6. Dog, Eerweerde broederen, dit zij u meed' niet onbekent, hoe 't den Almagtige belieft heeft dit eyland Ternaten, nadat het met veele sware zuk'lingen, ziektens, ja met het ten grave rukken veler inwoonders en ook niet weynige van onze Europeaansche natie, zeer elendig en erbarmelijk door de slaande hand Gods was bezogt geweest, nu weed'rom met deszelfs overvloedigen zegen en onverdiende genade zodanig t'overschudden dat wij t'zedert may anno passato 78 tot heden geen merk'lijke ziekte, veelmin sterfte, gehad hebben, welke weldaden den E. Heer Gouverneur dezer Molukkos met deszelfs Raadt remercqueerende, haar bewogen hebben om een dank- en biddag t'ordonneren, die dan christelijk gehouden en geviert is ultimo may dezes jaars 1679, als wanneer wij zoo voor- als 's namiddags in de Hollantse en Maleytze spraak met alle stigting hertelijk God gedankt en vieriglijk ook gesmeekt hebben om ons van alle kastijdingen en andere droevige bezoekingen vaderlijk te bevrijden, alle heymelijke desseynen en aanslagen onzer vijanden goedertierentlijk af te keeren en t'eenemaal te vernietigen, opdat de kennisse des H. Evangeliums hierdoor te beter, gelijk 't licht van den dageraat, onder de rontomwezige mahumedanen en heidenen mag doorbreken.

7. Maar volmondig t'uyten nu hier alles in ruste ende vrede te zijn, zoude direct de hedendaagsche ondervinding zijn tegengesproken. Want alhier met den coning van Ternaten, nadat verscheide merk'lijke affronten voorheenen de E. Compagnie aangedaan hadde, in oorlog zijn, ende wij daaglijx met alle moog'lijke midd'len onszelver tegen des vijands listen en bedekte aanslagen zoeken te verzeek'ren.[608] De Heer wil zijn kerke, als deszelfs oogappel, onder alle deze onlusten genadelijk bewaren: want wij in deze Molukkos alhier ten opzigte onzer vijanden maar een klijn hoopken zijn. Og, of met zulken vreesagtigheyd God de Heere onze aanwezige vijanden woude slaan, gelijk als hij eertijds de Sichemiten dede, wanneer Jacob met zijn bijwezige zijne tenten ontrent de voornoemde stad hadde ternedergeslagen,[609] ende gelyk wij ook bekennen moeten dat den goedertiernen God, dewelke eeuwig loff zij, totten hedige dage nog gedaan heeft, zoo zouden deze verdrukkingen ons strekken om door dezelve te werden opgewekt tot overvloediger geestelijke pligten, en in den slaap der zondige wellusten dezes werelds niet t'eenemaal te vervallen, maar uyt dezelven integendeel op te staan om de waap'nen des lichts aan te doen, wandelende in 't licht gelijk hij in 't licht is.

De penningen te kort komende aan 't gemaakte zilverwerk zijn door onze lieve medebroederen de diakonen in 's Compagnies kasse alhier wederom ingetelt, en is dit onevene alzo gants geffent, voor welke getrouwe voorzorge ontrent 't maken van 't bewuste zilverwerk wij alsnog U.Eerw. van gantscher herte dankbaar blijven.[610]

8. De perzoonen daarvoor U.Eerw. ons broederlijk te waarschouwen gelieft hebt, naamlijk Izaak van Halmaäl en Joost Jansz Cocq, dezelve zijn bij ons in opmerking genomen. Belangende d'eerste, na 't uyterlijk schijnt draagt zig redelijk, zoodat men van openbare god-

---

[607] Openbaring 3:11.
[608] Zie Andaya, *The World of Maluku*, 177-186, en de betreffende passages bij Valentijn.
[609] Referentie aan Genesis 34, gecombineerd met Genesis 35:6.
[610] Zie hiervoor, doc. 70.

loosheyd hem met recht niet zoude konnen overtuygen, evenwel nog niet zonder eenig nadenken, ende daarom tot de H. gemeynschap des lichaams ende bloeds Christi nog niet toegelaten. D'and're is hier bij die naam onbekent, en daarom niet als te wel naspeurlijk. Edog met de laatste bezending van Batavia is hier aangeland eenen Geraard Cocq, dewelke vastelijk vertrouwt werd een ende dezelve te wezen daarvan U.Eerw. in 't laatste schrijvens gedagt hebt, temeer vermits hier eenige geloofweerdige luyden zijn, niet anders wetende of hebben voornoemde perzoon in diergelijke bediening t'Amsterdam gekent.[611] Daarbeneffens heeft zig ten huyze van de predikant alhier zeer tragten te verschoonen, deszelfs eerlijken wandel te verheffen, op deszelfs aanzienlijk geslagt te stoffen, mogelijk uyt eenige wroeging zijnder consciëntie, maar zijn Eerw. suspect schijnende, en niet veel antwoords op zijn verhaal krijgende, is hij niet lang daarna weed'rom vertrokken.

9. Eyndelijk ende ten laatste heeft 't ons niet weynig verwondert dat dit jaar ons niet een eenig Maleyts boek, 'k laat staan boekje, is toegezonden, gedenkende dit door schaarsheyd eerder van zodanige instrumenten als door yets anders geschiedt te zijn. Weshalven wij alsnog verzoeken op U.Eerw. dat deze hooge noodwendige middelen, voor zooveel plaatzen ut supra aangehaalt, volgens U.E.E. bescheidentheyd mogten werden toegeschikt en voornaamlijk werden hiermede vereyscht ten dienste van 't Zion Christi de post-acta synodi Dordraceni[612] en U.E.E. Batavische kerkelijke ordening[613] waarom wij hertelijk verzoekende zijn, om ons te konnen dienen in plaatzen en gelegentheden daar 't behoort. Zoo U.Eerw. bezonderlijk de post-acta ergens voor prijs moet bekomen, zullen wij 'tzelve dankbaarlijk restitueren, zullen dan met de hulpe Gods aanstaande jaar 't vermelte verwagten, opdat wij hierdoor 't Christendom verder en verder uytbreyden en voortsetten mogen.

Hiermede eyndigende – – – de kerckeraad dezer plaatze, en uyt aller naam ondertekent Cornelius van der Sluys syn. p.t. praeses et scriba epist, Joannes Fransz ouderlingh, Matthijs Molckman ouderlingh,[614] D. Pietersz, Carel Samie, Niclas Bartolomeus.

Ternaten in 't Casteel Orangie den 30 augustus 1679.

72. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 24 augustus 1680.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 174-181.

Eerweerdige, godvrugtige – – –

---

[611] Isaac van Halmaal wordt eveneens genoemd in deel I-1, doc. 232; niet aangetroffen in notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III); daar wel een Joost Jansen Cocq/Kock, eerder vader van het spinhuis te Amsterdam, die zich aldaar aan een van de gestraften had vergrepen en daarna naar Indië was vertrokken (notulen 26 januari 1679, *ibidem*, 411); het is niet duidelijk of deze dezelfde is als Joost Jansen Cock die in 1683 als krankbezoeker te Batavia werkzaam was nadat hij op Ternate in die functie was aangesteld (*ibidem*, 551, vgl. ook 545).

[612] Post-Acta: de handelingen van de Synode van Dordrecht 1618-1619 nadat het geschil met de Remonstranten was afgehandeld en de afgevaardigden van de buitenlandse kerken waren vertrokken. De officiële Latijnse editie van de Post-acta verscheen in 1668 te den Haag bij H. à Wouw onder de titel *Acta Synodi Nationalis...*, de Nederlandse vertaling, *Handelingen des Nationalen Synodi...*, werd in 1669 gedrukt, uitgever J. Scheltus, 's-Gravenhage. Zie Kuyper, *De Post-Acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden,* 17 en 75.

[613] De Bataviase kerkorde van 1643, zie deel IV van deze uitgave, Bijlage Kerkorde voor de gemeente te Batavia 1643, in het bijzonder de inleiding daarop. Zie ook Van Boetzelaer,*De Protestantsche Kerk*, 45-48.

[614] Matthijs Molckman, chirurgijn, in 1692 opperchirurgijn op Ambon (zie deel I-1).

U.Eerw. zeer aangename missive van den 30^{en} november dezes jaars[615] is ons uyt handen van den oppercoopman Sr Cornelis van der Duyn,[616] dewelke wederom den brenger is, zeer wel geworden, ende uyt dezelve met bijzondere blijdschap de zeer groote bloeyzaamheyd uwer toevertrouwde gemeynte vernomen, voor welken zegen en genade den Gever en Sprinkader alles goets van gantscher herte eeuwiglijk moet gedankt zijn.

Wat het Zion Christi in deze Molukkos en and're plaatzen onder den districte dezes gouvernements aangaat, hebben wij wegens dien onverdienden rijckdom zijner genade tot nog toe stoffe van dankzegging, want nog dagelijx door de verkondiging des H. Evangeliums veele de gemeynte Christi toegedaan werden, biddende den Almagtige dat hij 't woord der predikinge door de kragtige werkinge zijns H. Geestes in hare harten langs hoe meer gelieve vrugtbaar te maken, werkende in haar 'tgeen voor hem welbehaaglijck is door Jesum Christum, opdat alzoo de volheyd der heid'nen ingaande, gansch Israel mag zalig werden.[617]

't Heeft ons niet min vreemd als wonder gegeven, door een extract uyt de politycqen missive van haar Edelens aan den H^{r} Gouverneur en Raadt dezer Molukkos te verstaan hoe een der aanwezige predikanten, ter oorzake der komste van den Eerw. D. Cornelius de Leeuw alhier, 'tzij D. Zach. Caheing, of D. Corn. van der Sluys, volgens 't besluyt dezes kerkenraadts en approbatie des gouverneurs en zijnen raadt, na Amboina metterwoon zig zoude moeten transporteren om met de aanwezige broederen aldaar den dienst des Heeren te helpen onderschragen, waarvan U.Eerw. niet in 't minste in uwe aan ons gezondene letteren gewag maakt, nog ook niet van 3 à 4 perzoonen als provisioneel krankbezoekers of schoolmeesters ons toegekomen. Zulx maken wij U.Eerw. ten dien eynde niet bekent alsof gezegde last en ord're en perzoonen bij ons niet aannemelijk en waren! Geenzins, maar alleenlijk om d'oude loflijke gewoonte, zoete harmonia en stigtelijke gevoegsaamheyd, wanneer in zodanige en diergelijke voorvallen in de missive niet alleen van haar Edelens aan de Politia alhier, maar ook in U.Eerw. kerkelijke letteren werd gewag gemaakt, om des te geruster en verzekerder na zodanig meetsnoer ons te connen rijgen, daar wij anders onszelven in een geduirige bekommering bevinden zouden.

't Is dan, dat den Eerw. D. Corn. de Leeuw met het Wapen van Middelburgh behouden alhier aangeland, en onze vergadering van 'tgeen wegens zijn Eerw. door haar Edelens op Batavia besloten was onderrigting verleent heeft, overeenkomende met bovengenoemde extract, uyt welke hoofde wij zijn Eerw. dan ook sessie vergunt ende meteen wegens behoude aankomst zijn Eerw. gefeliciteert hebben, alsook den overvloedigen zegen des Heeren over zijnen arbeyd in den wijngaard des Heeren onder den resorte dezes gouvernements toegewenst.

Na eenige dagen wierd dan wegens onze vergadering eenig schrijvens aan den Eerw. D. Zach. Caheing, in zig deze ord're van Batavia behelsende, niettegenstaande wegens den krankbesoeker Pieter Bremis al voor twee maanden om op te comen versogt was, afgevaardigt, om op 't spoedigste, indien 't mogelijk was, alhier op Maleio te verschijnen, teneynde eenparlijck met alle de leden in de vreese des Heeren mogt werden overwogen welken leeraar, 'tzij gemelte D. Caheing, 'tzij D. van der Sluys, uyt de kerke dezer Molukkos best zoude konnen gemist werden (alhoewel de drie reets aanwezige ten hoogsten noodzaaklijk) en met behoorlijke kerkelijke dimissie na de Ambonsche kerke gezonden werden. D. Zach. Caheing op den ontfang onzer kerkelijke missive en heeft zig niet lang op de Manado opgehouden, maar in allerijll met zijn egtgenoot en verd're familie na Tarnaten ver-

---

615 Kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 30 nov. 1679, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 91-93.

616 Cornelis van der Duyn, na 1680 naar Ceylon, commandeur van Jafnapatnam, 1692-1696 gouverneur van de Molukken.

617 Romeinen 11:25-26.

haastigt, alwaar met 't expireren van february jongstleden in red'lijke gesontheyd aanlandede en door ons hertlijk verwellekomt werd.

Met deszelfs aankomste dan is met de eerste gelegentheyd de kerkelijke vergadering gelegt en, gelijk boven verhaalt, een ygelijk lid zijn eygen advys afgevordert rakende de versendinge van meergemelte leeraren, en zijn de stemmen eenpaarlijck op D. Zach. Caheing gevallen, dewelke daarop deze versending, als godlijk zijnde, met een volkomen genegentheyd geaccepteert heeft, en meteen alsdoen beslooten den Eerw. D. Corn. de Leeuw in gedagte Caheings plaatze op Manado te zullen succederen en D. van der Sluys op Maleio in 't Casteel ten dienste der kerke Christi te verblijven, al 'tgene d'agtbare Politia alhier bijzonder wel haar ook heeft laten gevallen.

Aangaande den krankbezoeker P. Bremis, ter dezer gelegentheyd mede opgekomen zijnde, is dezelve in de vergadering verscheenen, zoo om zijn versoek te hooren als preuven te geven van eenige taalcunde, mits bijna een jaar op de buyten eylanden Tagulande en Chiauw hebbende geremoreert, maar hebbende tot ons leetwezen bevonden zijn slegte voortgangen in geen van beyde talen, gelijk nog Sangireesch of Maleyts, gedaan te hebben, blijvende evenwel zijn ernstelijck aanhouden om tot proponent te werden gevordert, 'tgeen de broeders wegens zijn geringe taalkunde alsdoen te prematuur oordeelden, mits zijn E. niet in de Hollantse, maar voornaamlijk in de tale des landaarts of in de Maleytze 't Zion Christi op de plaatzen alsdan zijn E. te beurt vallende zoude moeten dienst doen. Derhalven werd zijn versoeck voor eenige maanden uytgestelt en ondertusschen de kerke en schoole van Taboekan, om een nauwe toeversigt daarover te nemen, hem aanbevoolen, met een ernstige recommandatie om zig wat neerstiger voortaan in 't aanleeren van de tale des landaarts, of indien zulx mogte te swaar wezen, de Maleytze tale te evertueren, kunnende daardoor zijn avancement wat te geruster op een bondige en grondige toestemming van U.Eerw. ende de Hooge Regeering op Batavia na dezen aangevaardigt werden.

Edog, als in 't voorbijgaan dunkt het ons dienstig U.Eerw. voor te houden of zodanige persoonen, als reets den krankbezoecker Bremis en mogelijk schier of morgen anderen, ons op zoodanigen wijze mede voorkomende, door de leeraaren van onze vergadering, 'tzij twee, 'tzij door vertrek of afsterven maar een, tot proponenten zoude mogen gevordert werden, met een volkomene geruststellinge aan onze zijde, wat ons aangaat? Schijnt dit ons een zake van een bijsonder gewigte te wezen, en wenschten van gantscher harte liever dat dusdanigen persoonen in voorschreven qualité op Batavia of elder onderzogt, te weten als propenenten ons toegezonden werden, want zouden alsdan onszelven uyt veel bekommeringen gereddet zien, en een weg gebaant om zekerder in des Heeren akkerwerck te arbeyden. Zullen U.Eerweerdens rijp en wijs oordeel in het antwoord op dezen onsen met de hulpe Gods in het toecomende jaar tegemoet zien.

Gelijk alsboven van ons in 't korte is aangehaalt, bloeyt het Zion Christi in deze gewesten nog na wensch. Die van Tomini hebben zelfs een wijdtloopig geschrift zoo politicq als kerkelijk overgesonden,[618] waarin zij op een bijsondere uytstekende wijse haare genegentheyd tot het Christendom hebben betoont, ernstelijck versoeckende, vermits bij de 2 jaren in de fondamenten onzes christelijken godsdienst onderwezen zijn, door den H. doop de christelijke zigtbaare gemeynte ingelijft te werden, waar na toe den Eerw. D. de Leeuw met

[618] Niet aangetroffen onder de inkomende brieven Ternate over de twaalf maanden voorafgaand aan de datum van deze kerkenraadsbrief (NA, VOC 1357 en 1366). Betreffende de kerstening van de Tomini en de activiteiten onder hen, zie de brief van Anthony Adriaensen, posthouder te Gorontalo, aan Gouverneur Padtbrugge, 16 november 1679, NA, VOC 1357, fol. 54-57. Deze brief meldt dat op 16 november 1679 vijf vorsten van de Tomini en hun 'volkeren' het gereformeerde Christendom hebben aangenomen en dat reeds 80 kinderen ter school gaan. Zie ook hierna, doc. 74 sub 7 en 8, en doc. 95.

den eersten zijne reyze[619] zal voortzetten, werdende ten desen eynde alle uyren van de Manado ende de Celibische eylanden, alwaar met de kerk- en schoolvisite bezig is, verwagt. Het dorp Demoegi op Goronthalo[620] is ongemeen mede neerstig, beginnende van de coning zelfs tot den minste toe, in 't aanleeren der beginzelen onzer christelijke ware gereformeerde religie, al 'tgeen ons eene bijsondere vreugde geeft.

Desgelijx op de meergemelte Celebische eylanden Tagulande, Chiauw en Zangi. Wel is waar dat het Christendom, wegens de aanhoudende oorlog tusschen den coning van Tarnaten ende de E. Compagnie, op de gedagte plaatzen al eenigsins in vreze staat van onverwagt buyten gissing overrompelt te werden, willen wij evenwel vastelijk op de goddelijke bescherminge ende bewaaring vertrouwen, welke kragtelijk bevonden werden in tijden van benautheyd. En al moet Christi bruyt zomwijlen door 't water gaan, zal haren bruydegom bij haar zijn; en door de rivieren, zoo zullen ze haar niet overstroomen; al moet ze zomwijlen door 't vier, zoo en zal haar nogtans de vlamme niet aansteken.[621]

Maar zal men 't ooge werpen op Gods vaderlijke voorzienigheyd en trouwe, dewelke hij tot nog toe zoo overvloedelijck aan ons heeft bewezen, zoo werd een ongemeene stoffe van dankbaarheyd gevonden dat hij zijnen sterken arm zoo geweldig aan onze vijanden geopenbaart heeft: doordien diegeenen die als door éénen weg om te verdelgen gekomen waren, wegens enkele schrik en vreeze door zeven hebben moeten wederkeeren,[622] nemende tommelings de vlugt, zonder qualijk een vervolg te zien, zoodat ze door het gedruys eens gedrevene blads zijn beangstigt geworden, gelijk zulks in 't breede d'overkomende vrinden U.Eerw. zullen konnen mededeylen, waaraan wij ook onszelven om kortheyds willen gedraagen, zoodat wij nu met den coninklyken propheet David wel mogen zeggen: Dese melden van wapenen, ende die van peerden, maar wij zullen melden van de name des Heeren onzes Gods. Zij hebben zig gekromt ende zijn gevallen, maar wij zijn geresen en staande gebleven.[623]

Voorheenen hebben U.Eerw. ons gelieven te waarschouwen wegen de persoonen van Izaak van Halmaal en Joost Jansz Kok.[624] Wat aangaat den eerste, zoo werd ons van een yder betuygt ter plaatze wonende alwaar dezen Halmaal bescheyden is, dat hij zig nu ter tijd zeer stigtelijken draagt, weshalven wij versoeken dat U.Eerw. hem van zijn censure geliefde te ontslaan en hij alzo wed'rom bij ons voor een lidmaat aangenomen werden. Wat belangt de and're is dezelve alhier in qualité als schoolmeester provisioneel aangeland, begiftigt zijnde met een kerkelijke attestatie van U.Eerw., en hebben wij in 't voorgaande jaar een misslag ontrent deze persoon gehad, vermits wij een ander daarvoor aangezien en ook ernstig over zijn dissoluit leven aangesprooken hebben.

De perzoonen dan als boven gedagt, voor provisioneel schoolmeesters alhier aangekomen, zijn op de voornaamste hooftdorpen, alwaar 't Christendom wel meest in 't bloeien is, geplaast, gelijk Joost Jansz Cocq op Caudepan, Cornelis Huer op Ciauw, Johannes Nanning op Terroena, Pieter Breemis op Taboekan, Willem Allard op Tagulande, Josua Felingius op 't jagt de Experiment, Johannes Capteyn op 't jagt 't Wapen van Middelburg.

Van welke perzoonen, voornaamlijk op de dorpen geplaast, wij wat goets zijn verhoopende, zoo om des landaarts eygen spraak aan te leeren als ook vlijtig te bezorgen dat de Inlandsche meesters neerstiglijk op de schooljeugt en morgen- en avondgebeden passen, daarbenevens dat alle zondagen de gemeynte uyt het werk D. Caron, jongst in 't vaderland

---

619 Zie betreffende de activiteiten van ds. De Leeuw in Noord-Celebes hierna, doc. 73, 76, 80, 84.
620 Dumoga, halverwege Gorontalo en Manado, 124,1º OL en 0.5º NB.
621 Vgl. Jesaja 43:2.
622 Deuteronomium 28:7.
623 Psalm 20:8-9.
624 Vgl. hiervoor, doc. 71.

ten dienste der kerken van desen gewesten uytgegeven, een predicatie het volk, in alle ord're en stigtinge vergadert zijnde, werde voorgelezen, met gezangen en gebeden begonnen en desgelijx geëyndigt. En vermits de schaarsheyd van leeraaren is 't dan dat wij ons, zoo veel 't immers kan mogelijk wezen, met dusdanigen werktuygen tot opbouw van 't Christendom tragten te behelpen. Deze Hollantse schoolmeesters is op d'alderernstige wijse belast en aanbevolen om door haar dagelijxen omgang en wandel de gemeynte te stigten, haar zeer nauw wagtende van dronkenschap, onkuysheyd, liegen, bedriegen, met één woord van al hetgene waaraan die teere gemoederen zoude mogen geërgert werden, niet anders voornemende te besorgen als 'tgene eerlijk is voor Godt ende den mensche.

De absolute krankbesoekers onder het district deses gouvernements zijn Adriaan de Jongh van Rotterdam, Pieter Adriaansz de Haes en P. Bremis, den eersten alhier in 't Casteel Orangie, d'and're op de Manado, de derde als gezegt, is op Taboekan op 't eyland Sangi verordent, van welke lieden wij niet anders konnen getuygen als dat door haare diensten dagelijx de gemeynte goed genoegen geven, en bijsonder die aan dit Casteel zijn ampt bevolen is, hebbende voorheenen op Maccasser, na wij vernomen hebben, met loff ten tijde van den Heer President Hardthouwer[625] zijnen dienst als krankbesoeker aldaar waargenomen, zijnde zijn tweede verband alhier mede geëyndigt, weshalven wij versoeken dat zijne maandelijxe gagie door intercessie van U.Eerw. bij haar Edelens wat mogte werden geaugmenteert. Gelyk wij 'tzelfde ook ernstelijk versoeken voor onze tegenwoordige kerkenleeraaren D. Cornelis van der Sluys en D. Corn. de Leeuw, zijnde des eerstens verbant geëxpireert in desember aanstaande, en des tweeden in september van het toekomende jaar 1681. 't Is U.Eerw. genoegsaam bewust wat swaare lasten op hare schouderen rusten door al die sware visitens en and're oneyndige fatigues, als de overkomende vrinden zelfs getuygen konnen. Dese zake willen wij dan U.Eerw. ernstig aanbevolen laten.

De boeken en papieren ten diensten der kerk en schoolen onder den district deses gouvernements met het aanstaande jaar van nooden zijn deze volgende: 50 Maleitze Testamenten, 50 predikatieboeken D. Caron, 50 Casper Wiltenzen, 300 Aldegondens, 300 Capalla Cappalanja, 300 ABC boeckjens, zoo in Malijts als Hollants, 50 kleyne zakpsalmboekjens, 20 Psalmboeken, in quarto, 50 vrageboekjens van D. Borstius, 4 riem Hollants schrijfpampier, 6 pond lak, 6 bosjes schagten, 3 pennemesjens, 12 Vocabularen in 't Hollants en Maleyts. Al 'twelke wij met d'eerste overkomende schepen tegemoetzien, want wij daar zeer ons om verlegen vinden, om voor sooveel ons aangaat het werk des Heeren met kragt, wakkerheyd en ijver voort te zetten.

Hiermede, na hertelijke groetenisze, en bevelinge van U.Eerw. persoonen, familiën en H. diensten in de genadige bewaringe en beschuttinge des Alderhoogsten, verblijven wij alle eenpaarlijk, U.Eerwaarde, godtvrugtige, hooggeleerde gants toegenegene, schuldpligtige en trouwhertige medebroederen in Christo, Cornelius van der Sluys syn. p.t. praeses et scriba, Matthijs Molckman ouderlingh, Carel Samie ouderling, F. Schoddenbergh, Niclas Bartolomeus.

Ternaten, in 't Casteel Orangie, den 24^{en} augusti anno 1680.

Appendix

Eerw. Heeren en medebroeders.

Aangezien wij in deze onze missive niet en hebben aangehaalt de hooge noodwendigheyd van meer leeraars in deze gewesten, is 't dat wij als nog U.Eerw. bekent maken dat wij nog om 2, ten minsten een, grootlijx verlegen zijn, want het t'eenemaal onmooglijk is dat, door de verre afgelegenheyd der plaatzen d'een van d'ander, alles door 2 predikanten kan werden

[625] David Harthouwer of Harthoorn, 1672-1676 president van het Nederlandse kantoor te Makassar.

afgedaan, 'tgeene evenwel hoognodig vereyscht werd indien men schier of morgen een gewenschte uytkomst en vrugtdraging wenschte te beschouwen. Wij laten dit derhalven dan mede U.Eerw. bijzonderlijk aanbevolen zijn. Wat schoolmeesters of krankbezoekers aangaat zijn wij nu tot ons volkomen genoegen verzien. Verblijvende wederom na hertelijke groeten, U.Eerw. gants genegene en trouhertige medebroeders in Christo, Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses et ep. scr., Matthijs Molckman ouderlingh, Carel Samie ouderling, F. Schoddenbergh, Niclas Bartolomeus.

Actum dato ut supra.

73. CONSIDERATIËN VAN DS. CORNELIS DE LEEUW OP MANADO. Z.p. [Manado], 13 februari 1681.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 213, fol. 350-381.[626] Afschrift.

a. Consideratiën van den Eerw. leeraar Cornelis de Leeuw op de Manado.

b. Gevoelens en antwoorde der politie.

c. Gevoelens en antwoord door d'Eerw. broederen des kerckenraads tot Ternate.

d. Gevoelens en antwoort des kerckenraads van Batavia.[627]

1a. Wat de schole belangt, word raad gevraagd hoe men de schoolen in zijn wesen zal konnen houden, daar de ouders de kinderen geen eeten en willen geven, de lieden verstroyt woonen, de ouders de luyheyt der kinderen stijven, de meesters de kinderen nogh met goetheyt, veelmin met disciplin, alsoo de kinders dan boslopers worden, bedwingen konnen ende, dat meer is, de marinjo's gedreygd of geslagen worden, de boeten afeysschende, ende de coningen vreesen de marinjo's te maincteneren. Wat raat hierin staat te doen.

1b. Men sal de verstroyde dorpsgewijse bijeen doen woonen, en moet men dan elders met een christelijck geduld en zagtmoedige leydinge sonder bars- of wrevelmoedigheyt en wel voornamentlijck met goede voorbeelden sijn best doen en 't verder van God Almagtigh afwagten, en den tijd beveelen.

1c. Ouderen haar pligten aanwijzen hoe dierbaar de kinderen van God haar sijn aanbevoolen, niet alleen voor deselve moetende sorgh draagen voor haer tijdelijcke, maar oock eeuwigh onderhout, en wat voordeel voor de kinderen door naarstige schoolgangh te verwagten staat, dit door overtuygde bewijsredenen bethonende, alles vergeselschapt met lijdsaamheyt omtrent desen landaard, 't overige Gode latende aanbevolen.

1d. Conformeren ons met het gevoelen van de kerckenraad van Ternate, daer bijvoegende dat de politye seer wel sou doen de ouders eenigh soulagement toe te voegen voor het senden van haer kinderen in de school, om de menschen soo met zeelen[628] der lieflickheyt te trecken, sonder eenig uyterlijcken dwangh te gebruicken.

---

[626] Het manuscript bevat de teksten van ds. De Leeuw (fol. 350-381) en ds. Van der Sluys (382-394) alsmede de reacties van resp. de politieke overheid, de kerkenraad te Ternate en de kerkenraad te Batavia op beide, in vier kolommen tekst over 2 folio's. Bij de transcriptie is ervoor gekozen deze teksten onder elkaar te zetten en te nummeren als a-d. Tevens is het manuscript gesplitst in twee documenten; het tweede gedeelte, met de consideratiën van ds. Van der Sluys en de reacties daarop, is gegeven als doc. 74.

[627] Het onder d. geschrevene is van de hand van een predikant te Batavia. Zie betreffende de behandeling van de vragen in de Bataviase kerkenraad Mooij, *Bouwstoffen* III, 500-501 (notulen 5 en 19 februari 1682).

[628] Touwen, koorden.

2a. Of de schoolen niet behoorden vermeerderd te worden, daar honderden in 't bosch loopen, ende hoe dat best geschieden zal.
2b. Als boven, nitimur et vetitum[629] etc., 't verboden wil men doen, 't gebodene altijts laten, langsaam en voorsigtigh naar 't Italiaansch spreeckwoord.[630]
2c. Waarom niet, maar met een nauwe omsigtigheyt, waaromtrent d'E. politie, voor soo veel een leeraar mogt tekort komen, gehouden is tot welstand voor de kerken en schoolen de behulpsame hand te verleenen.
2d. Het vermeerderen der scholen is seer goet, soo het op de stellinge van de antwoord op art. 1 can met goetwillicheyt geschieden.

3a. Of de kinders niet behoorden speeldagen te hebben, om haar ouders te helpen in pady te plucken als andersints.
3b. Noodsaekelijck, en zulcx sal hun 't best locken en winnen.
3c. Naardat de speeldagen niet al te dickwils konnen, hierin dient met bescheydentheyt gehandeld.
3d. Conformeren ons met het oordeel der politye en kerckenraad.

4a. Of de meesters de kinderen de vraaghjens in haer eygen taal behoorden te translateren, alsoo alles sonder verstant geleerd werd.
4b. Volgens onse gronden en praedike nogh leeren niemand in een onbekende taale, anders waare 't wonderwerck op Pinxteren vergeefs en niet noodigh geweest.[631]
4c. Soude volgens ons advys best wesen indien bij de Maleytse taale, waardoor veele jaaren onse christelijke godsdienst in dese omleggende provintiën geleerd is geworden, gebleven wierd, temeer vermits onse hoope meest uyt de jonckheyt bestaat, die de Maleytsche taale in de schoole van kintsbeen af aan leeren.
4d. De kinderen moeten in hun moedertaal onderwesen werden.

5a. Of de Hollandse meesters niet en behoorden een instructie te hebben, en hoe.
5b. Terwijle de Hollandse meesters vooralsnogh geen dienst en kunnen doen, sijnde nogh taal- nogh zedenkundigh, en er niet anders dan verwarringe hierdoor voorsien en werd, zoo is 't in desen niet noodigh, kunnende en mogende de inlandse schoolmeesters sigh aan de voorige goedgekeurde kerck- en schoolordre[632] houden.
5c. Dit onnoodigh, omdat hierin door de E. politie en kerckenraad voorsien is.
5d. Refereren ons aan het antwoord des E. kerckenraads.

6a. Off de merinjes niet behoorden attestatiën te verthoonen van haar devoir, alsoo veele luye bevonden worden.
6b. Jae.
6c. Jae, waerom niet, zoo zulcx nae waarheyd geschiede.
6d. Wij sijn van gevoelen (volgens antw. op art. 1) sodanigen wech door de merinjos niet behoore ingegaen, maer dat sulcken kercklijcken offitie moet afgeschaft worden.

---

629 Nitimur in vetitum semper cupimusque negata: wij streven naar het verbodene en begeren altijd wat ons ontzegd is (Ovidius, *Amores*, III, iv, 17).
630 Vgl. Italiaans: 'chi va piano, va sano e va lontano': wie langzaam gaat, gaat veilig en komt ver.
631 Zie Handelingen 2:4, 11.
632 Vermoedelijk is bedoeld de Ambonse kerkorde van 1673, in 1676 ook op Ternate ingevoerd; zie hiervoor, doc. 68, en deel I-1, doc. 179.

7a. Off den Chiausen coninck[633] op zijn versoeck een meester diende bijgeseth te worden.
7b. Niet eer dan wanneer de kerck- en schoolklaghten over Pehe ophouden, en men bevinden sal dat sij naarstiger en ijveriger zijn, ende een kerck behoorlijck in wesen schickelijck weten te houden.
7c. Op dit gestel gedragen wij ons aan 't antwoord van d'E. politie.
7d. Jae, hoe eerder hoe liever.

8a. Wat de kerck belangd, of het niet beter is de kinderen christene als heydense naamen te geven.
8b. Als de Spaansche uytspraack maar geweerd werd, ende dat de inlandse namen geen ontheylinge off ieds quaats in zigh en vervatten, is 't onses oordeels om 't even wat naam men heeft, sijnde in alle de Europesche en onse Nederlandsche taale, en voornamentlijck de Friesche, nogh soo veele diergelijcke die men lijdelijcker dan Daniël en wel andere uyt 't oude of nieuwe verbond soude mogen oirdeelen.
8c. De namen in haer selven en doen niet tot de zaake, als men zigh maar van de naamen den zaligmaker eygen, als Emanuel, Salvadoor etc., onthout.
8d. Conformeren ons met het antwoord des kerckenraads.

9a. Of het niet goed soude zijn, dat de gebeeden in 't Sangerees gedaan, ende de nieuwe christenen 't geloof opseggen in de Sangereesche taale, als in 't Maleytsch, dat het volck niet en verstaat.
9b. Is bevooren beantwoord, en seggen jae.
9c. Indien de kerckenleeraaren bij continuatie genegen zijn de Sangereesche spraacke in 't prediken en 't cathigiseren te gebruycken, soo is 't loffelijck en soude oock dan alle fondamentalia religionis[634] in voornoemde spraake alsnu in 't Maleyts dienen gedruckt, weshalven wij bij ons antwoord op de 4de stellingh verblijven.
9d. Referen ons aan het gegeven antwoord op art. 4.

10a. Off het niet nuttigh waare, dat de predicanten op Manado in 't Sangereesch een cort compendium op alle de praedicatiën van Caron maackten, die het volck voorgelesen wierd, dat togh geen Maleytsch verstaat, en dat dit geschiede naa het lesen van de Maleytse praedicatie.
10b. Als boven.
10c. Als boven tweemaal beantwoord.
10d. Dit is boven al beantwoort; 't sal even goet zijn de predicatiën van D. Caron of eenige andere over te setten, oordelen oock, soo in 't generael de Maleytsche tale niet verstaen wort, als de vrage inhout, dan best is deselve in 't geheel na te laten.

11a. Of 't men niet een formulier diende te schrijven voor die ten avondmaal gingen, ende waar men het avondmaal diende te celebreren.
11b. Agtervolgens de korte formulieren in onse kercken gebruyckelijck en sal buyten de Manado 't H. avondmaal 't gevoeghlijckst op Cauw konnen gehouden worden.

---

633 Radja Monasehiwu, 1678-1687.
634 Grondbeginselen der religie; zie deel IV, Bijlage Maleise Geaschriften nr. 61-64.

11c. Niet een stip af te wijcken van onse Nederlandse liturgie ontrent formulier en gebeden, volgens 't sinode van Dordrecht.[635]

11d. Refereren ons aan het antwoord des kerckenraads aengaende het eerste deel; het tweede oordelen wij dat de kerck van Ternaten blijft aenbevolen.

12a. Of die van Castilianen gedoopt zijn ende moorsch zijn geworden ende nu wederom christenen werdende, of dese nu niet dienen wederom professie te doen, ende of haar kinderen wel mogen gedoopt werden sonder confessie.

12b. Dit is gantsch kerckelijck en dient 't gevoelen der Heeren broederen praedicanten en kerckenraad tot Batavia daarover versoght.

12c. Niet alleen professie te doen, maar met de grootste omsightheyt preuve te nemen dat zulcx niet uyt loutere geveynstheyd geschiede. Wat derselver kinderen aangaat, soo godvrugtige getuygen haar aanbieden om over den doop derselver te staan en op haare opvoedinge aght te geven soude den doop salva conscientia[636] konnen geschieden, egter ons gedragende aan 't advys der Eerw. broederen op Batavia.

12d. De afvallige christenen tot het moors- of heydendom, en die daervan professie gedaan hebben, sullen niet weder aangenomen mogen worden tot het christendom sonder alvoorens te doen belijdenis van hun gelove en gegeven preuven van een goet leeven, mitsgaders sware betuyginge van haar leetwesen over haren vorigen afval; de kinderen derselven, soo staende haer professie van het moors- of heydendom sijn gewonnen, moeten wel onderscheyden worden: soo die op haar wederkeren noch cleyn en minderjarigh zijn moeten gedoopt worden, maar soo sij volwassen zijn moeten eerst belijdenis van haar gelove doen.

13a. Of het niet dienstigh en waer, daar kerck en school in ruyne lopen en dit volck alleen door vrees geregeerd word, weynig lettende op 'tgeen haar met reden voorgesteld werd, of het niet oirbaar dan zij, daar Hollands guarnizoen leght, dat een soldaat met de merinjo mede gaat om de boeten in te halen, alsoo de merinjo's vreesen omdat zij dickwils slegt onthaelt, ende niet gemaincteneerd worden van die haar behoorden voor te staan, waerdoor alle banden van ontsagh verbrooken leggen

13b. d'Onse dienen haar met het invorderen der boeten niet te bemoeyen, maar laten de coningen en grooten daarmede geworden.

13c. 't Advys der E. Politie behaagt ons op dit voorstel ten hoogsten.

13d. 't Selve antwoord op art. 6.

14a. Of het niet beter is dat de lieden in 't kort de fondamenten in haer eygen taal leeren ende gedoopt worden, als in 't Maleyts, dat het gemeene volck onmogelijck nooyt leeren sal.

14b. Meermaalen beantwoord, jae.

14c. Boven genouchsaam beantwoord.

14d. Dit is al beantwoort op art. 4 en 9.

15a. Of op Pehe ende Taboucan twee merinjes sullen gagie trecken.

15b. Eén kerck, één meester, één koster.

15c. Conformeeren ons met d'E. policie in desen.

---

[635] Het door de Synode van Dordrecht 1618-1619 definitief vastgestelde avondmaalsformulier, dat in 1685 voor het eerst in gedrukte vorm in het Maleis beschikbaar was (*Ichtitsaar Catechismoe*, 95-109).

[636] Zonder het geweten geweld aan te doen.

15d. Als boven.

16a. Wat raad daar de naamchristenen op dese eylanden niet trouwen willen naa onse wijse, een veele vrouwen heeft, ende sommige trouwen moorsche en heydense vrouwen, Spaanse christenen moorsch worden, sommige van haar kinderen gedoopt, sommige weer ongedoopt blijvende, exempelen ons op Calongan voorkomende: hoe men zigh hierin gedragen sal.

16b. Christenen mogen maar één vrouw hebben, overspel en hoererije dient gestraft, soo niet door haar overheden, soo sal het door ons geschieden, 't verdere is kerckelijck.

16c. De man sal zijn vader en moeder verlaten en zijn vrouwe alleen aanhangen,[637] overspel en hoererije moeten op aanklagten en bewijsen van den E. predikant gestraft werden, en dient op dit werck een nauw reguard genomen, om niet als te voorbarigh in desen te werck te gaan; verders refereren wij ons aan 't antwoord van de 12de stellingh.

16d. Hier sijn verscheyden stucken aen te mercken, als: 1. Die niet trouwen willen nae onse wijse sal men door goede vermaeningen daertoe soecken te bewegen, en de politye 'tselve (als polityck zijnde) aenbevelen. 2. Een christen magh geen meer dan een vrouw hebben, oock geen moorsche of heydense vrouwen trouwen. 3. Spaense christenen moors wordende en blijvende sijn afvallige; so langh deselve moors blijven sullen haer kinderen niet willen laten dopen, maer so noch naemchristenen zijn sal men haer daertoe vermanen, maer connen tot dat werck niet gedwongen worden.

17a. Of de kercken niet hoorden gebouwt te werden ende zijn appendices.[638]

17b. Jae, en daeromtrent sal men maaken dat door de coningen de noodige zorge gedragen wordt.

17c. Dit d'E. policie concernerende, werd oock door haar beantwoord.

17d. Conformeren ons met het antwoord des kerckenraads.

18a. Off men d'E. Heer Gouverneur der Moluccos niet diende te versoecken dat die lieden bijeen woonden, welcke nu verstroyt woonen, de ordre niet pareren; dit sal den onderganck van kerck en school causeren, soo dese confusie niet voorgekomen word.

18b. Op 't eerste voorstel beantwoord.

18c. Dit raakt d'E. policie en moet door haar werden besorgt.

18d. Dit is beantwoord op art. 1.

19a. Wat ordre dat op 't gebed te stellen, dat op d'eylanden niet in 't gemeen g'observeerd werd, ende op 't branden der ligten, daar weynige onkosten toe willen doen.

19b. Uyt de reets beraamde en goetgekeurde breucke[639] van 't versuym kan wel soo veel tot ligt overschieten, behalven dat de dorpshoofden daarvoor zorgh dragen moeten en 'tselvigh bestellen.

19c. Dat de bedestonden werden gehouden onder de inlandse christenen houden wij ten hoogsten noodsaakelijck, ende dat het volck hiertoe versameld werde is het werck der overigheyt, die reets daervoor gesorgd heeft; 't light belangende, is 't antwoord der policia bij ons oock aannemelijck.

19d. Conformeren ons met het antwoort des kerckenraads, en aangaande het verschaffen van licht, is Compagnies werck.

---

637 Zie Genesis 2:24.
638 Bijgebouwen.
639 Boete.

20a. Hoe men het met domine Bremus op Taboucan stellen zal, die nogh voor school, nogh kerck aldaar geen of weynigh dienst tot desen tijd toe doet, omdat hij segt geen schoolmeester maar zieckentrooster te zijn.
20b. Daarinne is gereets voorsien.
20c. Zulcx is al verrigt.
20d. Hier is niet op te antwoorden, also alreets daerin, volgens opgeven van politye en kerck, voorsien is.

21a. Of meester Anthony[640] op Boulangitan niet hoorde ergens geplaast te werden, alsoo taalkundigh is ende thans of morgen sal van nooden sijn, temeer alsoo hij niet, maar het volck van Boulangitan oirsaak van verval van school ende kerck sijn.
21b. Terwijl er alsnogh geen schoolarchen of schoolvooghden zijn aangesteld, werd het d'Eerw. leeraaren in 't geheel overgelaten om de meesters te verplaatsen waar die noodigh zijn moghten of de meeste dienst konnen doen, en sulcx tot nader ordre.
21c. Dit staat aan 't goedvinden des predicants op Manado, die best van de meesters leven en kunde kan oordeelen, off zij waardigh zijn geplaast te werden of niet.
21d. Dit blijft de predicanten aanbevolen.

22a. Of de predicant op de Manado niet behoorde sondags een korte aanspraak te doen in de Manadische taal, die met de Sangereesche meest overeenkomt, om alsoo sigh mettertijd te exerceren om die popileuse[641] eylanden in haar eygen taal met vrugt te leeren.
22b. 't Sal nut, stightelijck en loffelijck zijn.
22c. Zulcx is immers meermaalen geantwoord.
22d. Fiat.

23a. Naadien de Sangereesche en Chiauwsche jeugt is ongebonden, wild, en de schooljongens niet konnen van de meesters getemt worden, daarbij de meeste als slaven, soo zij voorgeven, aan 't land gebonden zijn, en de meeste part meesters van haar ouders, wat raad om thans of morgen school ende kerck te stabileren.
23b. Hiermede sal met de meeste bescheydentheyd als mogelijck is moeten gehandeld worden, opdat yder in zijne verpligtinge verblijve en oock de kost versorgen magh, opdat niet afkeriger en worden.
23c. Met voorsigtigheyt en bescheydentheyt te handelen is wel het naaste middel om niet alleen 't best en nut der kercken en schoole maar oock de rust der E. Compagnie te bezorgen.
23d. Conformeren ons met het antwoord van de politye en kerckenraad.

24a. Alsoo de visite op dese vier eylanden groot en langh is ende swaar valt, ende daarbij een predicant meenigmaal met zijn geselschap op die eylanden moet honger en kommer lijden, of van een inlandse swarte meester gespijsigt worden, daarbij komt dat men meenigmaal lange moet wagten naer vaartuygen, gelijck ende 't een ende 't ander mij op dese visite voorgevallen is, of het niet dienstig waar dat d'heer gouverneur zijn aucthoriteyt geliefde daartusschen te stellen dat wij naardesen wat beter geaccomodeerd wierden.
24b. Aghtervolgens de lijste moeten en zullen de coningen zorge dragen dat een leeraar, nogte 't getal der persoonen daarinne uytgedruckt, geen honger en kommer lijden, maar

[640] Waarschijnlijk Anthony Fortados.
[641] Populeuse, volkrijke.

moet oock de behoorlijcke zorghe gedragen werden dat men als een leeraar ende niet om eenig eygen belangh en komt, ende door 't opkoopen van alle de coningen selfs de middelen beneemt van behoorlijcke voorsorge te konnen dragen, of oock wel deselve afkeerigh maakt, ende een inbeeldinge doet krijgen dat het zoo seer niet om hun algemeyne welstand als wel bijsonder voordeel zoude sien. Omtrent het noodigh bezorgen van vaartuygen beloven zij mede alle mogelijcke naerstigheyt en hulpe, dogh meynen met één vaartuygh telckens te konnen volstaan, gelijck oock niet meer noodigh en is.

24c. T'eenemael politicq.

24d. Het is der politye werck (gelijck in haer antwoort seggen) de predicanten te besorgen op hare reysen om eenige plaetsen te gaan visiteren.

25a. Of het niet beter waar dat men op Candahar wat straffer meester stelde, want het aldaar seer slegt met kerck en school staat, ende wie men daartoe best employeren soude.

25b. Dit staat alsvooren gesegt is aan de Eerw. leeraaren.

25c. Refereren ons aan 't antwoord van de 21ste stellingh.

25d. Blijft de predicanten aanbevolen met discretie te handelen.

26a. Ende alsoo dese eylanden seer volckrijck sijn, of het niet noodsaakelijck zij dat om meer predicanten geschreven werde, alsoo onmogelijck door één predicant niet wel konnen waargenomen werden.

26b. Zulcx is hooghnoodigh en kan wel begrepen worden, gelijck er oock jaarlijcx om versogt word.

26c. Immers werd dit jaarlijcx agtervolgt.

26d. Is door de kerckenraad beantwoort, en geschiet 'tselve hier jaarlijckx.

27a. Alsoo op Manado weynig inkomsten voor den armen zijn, en een groot getal van armen op Sangy ende Chiauw gevonden word, hoe een predicant op Manado sigh hierin zal hebben te dragen.

27b. Ider moet zijn armen naer lands gebruyck onderhouden, of anders kreeg men die wel alle op den hals, ontbreeckende het onder dese nogh meest naamchristenen aan geen onbeschaamde bedelaars, waaromtrent het maer een verkeerde barmhartigheyd soude zijn, zoodat, als boven gesegd, deselve voortaen zoodanig sullen onderhouden moeten worden gelijck zij althoos en ten allen tijden onderhouden zijn geweest.

27c. Elck gemeynte blijft gehouden zijn eygen armen te sustenteren, anders stont het geschapen wij selfs schier of morgen te zullen ontbloot werden.

27d. Conformeren ons met het advys van politye en kerckenraad, sonder dat wij oordelen ongeoorloft te zijn om de beter bemiddelde kercken aan te spreecken.

28a. Of meester Paulus op Dauw en meester Pieter op Tagulanda op haar versoeck sullen na tijds expiratie van gagie verhoogd werden, alsmede Jacobus Pays ende Caspar Hardie.

28b. Geen meester sal voortaan meerder konnen winnen dan vier rijcxdaalders, ten waare het bijsondere overvliegers waren, en om eenige andere insighten konnen de zoodanige niet gereeckent werden, gelijck wel de Nederlanders, dat hun tijd uyt is, welckers verpligtinge g'eyndigt, eerlick hun de keur laat daerinne te volharden of niet.

28c. Dit raeckt policia.

28d. Is polityck.

29a. Wat raad daar al de eylanders, al christenen zijnde, haar heydense en moorse superstitiën [...][642] aancleven, om die te vernietigen wat middelen dienen aangewend te worden.
29b. Niet dan met goed overlegh wel te overwegen of oock sommige vermaeckelijckheden en tijdkortingen daarvooren oock wel konnen gereeckent worden, als daar zijn dansen en singen op haar wijse in haar taale, op speeltuygen te blasen, klappen of strijcken, die bij ons juyst niet gebruyckelijck en zijn etc., eenige omstandigheden in bruyloften, doodmaalen en begraafnissen die lijdelijck mogten wesen, hebbende wij selfs in Europa, als men 't zifften soude, meenighte overblijfselen van het heydendom. En waar het een nutter zaake dat men 't gevoeghlijck hervormde en naar onse wijse het wat draayde, gelijck de Jesuyten meesterlijck de inlandse gewoonte tot haar voordeel weeten te gebruycken, ende zigh daarom oock Paulisten in dese Indiëns noemen, als hierinne naarvolgers van den grooten leeraar der heydenen.[643] Dogh alle ergerlijcke ongelovigheden, wichelerijen ende aght slaan op vogelgeschrey en diergelijcke dieren en sullen van hoger hand gestraft werden.
29c. Dergelijcke voorvallen moeten op 't scherpsinnigste uytpluysen, oft 't inderdaat wel loutere bijgelovigheden zijn, soo jaa met overtuygende gelijckenissen en schriftuirplaatsen haar daarvan sien af te trecken. Soo se opentlijck strijden tegens onse waare gereformeerde leere of God en zijn heylige naame daardoor gelasterd werden, en zij door ernstige vermaningen en bestraffingen daar niet zijn af te trecken, moeten se door de overigheyt werden gestraft.
29d. Conformeren ons met het antwoort des kerckenraads.

30a. Alsoo veele twisten en vechterijen spruyten daaruyt dat een man boeleerd en hoereerd met verscheyde vrouwen sonder te willen trouwen, ende dan men komt af te eysschen schotels, slaven naa 's lands wijse, wat hierinne staat te doen.
30b. Hierin is bij afgekundigt placcaat voorsien, ende daaromtrent aan allen de nodige waarschouwingh gedaan.
30c. Dese stellingh is meermalen beantwoord, en staat oock voornamentlijck aan de regeringe.
30d. De beantwoordinge is wel gedaan bij politye en kerckenraad.

31a. Of wel tollerabel is dat kinderen nog seer jongh toterije en ondertrouw aengaen, daaruyt wij sien somtijts veel quaats te sijn spruytende.
31b. Gelijck mede op dit voorstel.
31c. Moet door de hooge magt verhinderd werden.
31d. Dit is polityck.

32a. Of meester Marcus,[644] zijnde een out ervaaren meester in de Sangereese taal, sal staan onder Joannes Nanningh, Hollands meester op Tarroena geplaatst, alsoo hier op Tarroena heftigh dispuyt voorgevallen is geweest.
32b. Met het weghnemen van den Nederlandsen meester heeft dit verschil een eynde.
32c. Hiervoor is zorgh gedragen.
32d. Het antwoort van politye en kerckenraad is seer goet, en door deselve ten vollen beantwoort.

---

642 Eén woord onleesbaar.
643 Paulus, vgl. 1 Korintiërs 9:20.
644 Marcus de Rosario.

33a. Of de Sangereesche vocabulaar van Sr Halma[645] op Taroena gemaakt wel admittibel ende aannemelijck is, alsoo verscheyde abuysen daerin konnen aengewesen werden, omdat hij niet Maleyts taalkundigh is, ende de coninck van Tarroene ende meester Marcus Sr Halma in 't Spaans spreeckende niet altijt hebben konnen verstaan, die nogtans zijn medehulpers tot dat werck zijn geweest.

33b. Hieraf moeten de taalkundige oirdeelen, en sal zulcx den tijd best leeren, zijnde prijselijck dat men iets verbeterd, dat te gemackelijcker valt wanneer den wegh een weynigh gebaant is.

33c. Een bekende wegh is beter als een onbekende in te slaan; past een yder, zoo hij 't vermogen en kunde heeft, 't een of 't ander werck te verbeteren.

33d. Conformeren ons met het antwoord van politye en kerckenraad.

34a. Of men niet behoorde alle de meesters op pene van een groote straffe te injungeren de Sangereesche taal te leeren, alsoo sonder dat onmogelijck weynigh dienst konnen doen op de eylanden.

34b. Jaa.

35c. Als booven dickmaals b'antwoord.

34d. Soo niet taalkundigh zijn connen geen bequame meesters zijn.

35a. Veele onder de coningen der eylanden versoecken schrijfpapier om te schrijven aan den gouverneur of daar het van nooden mogte wesen.

35b. De coningen sullen van papier door ons versien werden.

35c. Staat aan 't believen der E. politia.

35d. Dat staet aan de politye.

36a. Alsoo de visite op de vier eylanden met een correcorra dickwils met pericul van sijn leven te verliesen vermengt is, of het niet dienstigh zoude sijn dat de heer gouverneur de predicant op Manado hierin te hulp quam in 't versien van een goede bequaeme chialoup, om zijn visite aff te leggen, alsoo ick selfs omtrent Biare in levensgevaar ben geweest.

36b. Men sal 't een en 't ander haar HooghEdelens voordragen, komende het ons doorgaans anders althoos te bekrompen om met diergelijcke bodems tot nodige voorsorginge, selfs der behoeftens voor de buytenposten.

36c. Soude dit van harten geern wenschen, om van alle gevaar en ongeluck voor te komen.

36d. Conformeren ons met het advys van politye en kerckenraad.

37a. Alsoo op Manado als elders de christenen vermengt woonen met de heydenen, ende daaruyt komen naa te volgen haar oude superstitiën, jaa t'samen trouwen, waervan door geen vermaninge konnen afgetrocken worden, wat haar te doen staat.

37b. Wij weeten wat wij souden konnen maar niet wat wij souden mogen doen, en had dit moeten voorgesteld geworden zijn even naar dien grooten brand tot Manado, en eer datter nieuwe huysen gebouwt waren, zijnde al lange 't voornemen geweest de christenen en kerck en schoole aan de westzijde van de burgt Amsterdam te plaatzen. Om nu weder dese luyden haar huysen te doen afbreeken en aan geseyde oirt weder andere te laten bouwen en zouden wij om de haatelijckheyts wille op ons niet derven nemen.

---

[645] Blijkens deel I-1, doc. 232, identiek met Isaac van Halmaal, van Spaanse of Zuid-Nederlandse komaf (Halmaal in Belgisch Limburg?), die naar Manado en vervolgens naar Sangir werd gezonden om een Sangirees woordenboek samen te stellen, zie aldaar.

37c. Zulcx staat aan de ordre der aghtbare regeeringe.
37d. Het staet aan de politie, aangaande het trouwen refereren ons aan het antwoord op art. 16.

38a. Alsoo de schoolkinderen op Manado haar verborgen houden, en absenteren uyt school met frivole exceptiën, wel weetende op dien tijd met de heydense Alphoereesen haar afgodische gesangen naa te aapen, met ooghluyckinge van haar ouders, mede naamchristenen zijnde, ende daarvan met goedheyt niet af te trecken zijn, wat hierin staat te doen.
38b. Hiervooren op 't tweede 23e voorstel beantwoordt.
38c. Ons advys boven te kennen gegeven.
38d. Is op art. 23 en meermalen beantwoort.

39a. Of de kerck op Manado niet dient vergroot te werden, alsoo bij confluentie het volck naauwlijcx daar altemaal in kan sitten ende daerbenevens t'eenemaal van lanckheyd des tijds gecorrumpeerd ende bedorven is.
39b. Men zal een nieuwe doen bouwen ter plaatse bevoorens daertoe uytgekoren, namentlijck bijwesten den burgh.
39c. Moet bij de politia versogt en door haar g'ordonneerd werden.
39d. Is door de politye beantwoort.

40a. Of men de bejaarde christenen van het moorendom en heydendom, om uytwendige insichten tot het christendom op een corte mondbelijdenisse overkomende, wel zoo ligtvaardigh behoorde te doopen, of niet eerst suffisante proeve van een opregt berouw behoorde voor te gaan, alsoo men door de droevige ervarentheyt leerd dat veele naamchristenen Alphoereesen worden, of immers onder de naam van een christen een erger leven leyden als een heyden, moor of Alphoerees doen zoude, tot groote blaam van onse religie.
40b. Dit is gantsch kerckelijck en zullen de Eerw. broederen hieraf oirdeelen moeten.
40c. Questie raakende dese materie zijn oock al voorgekomen 't vermaard Dordrechtse sinode in den jaare 1618 en 1619,[646] waerom wij ons naar advys der Eerw. broederen op Batavia gedragen.
40d. Is de voorsighticheyt van een predicant aan te bevelen, die behoort te weten hoedanigen qualificatie in de aen te nemene ledematen vereyscht wort.

41a. Of het versoeck van de coninck van Chiauw, meester Wouter de Lima behoort op Pehe, omdat hij wel schrijven kan, geplaast te werden.
41b. Als vooren gesegt is, zullen er op Chiauw soo lange de inwoonders tot het christendom geen meerder lust nogh ijver en thoonen, maar twee meesters konnen zijn, welcke na en hoedanigh te plaatsen verblijft aan 't goedvinden van d'Eerw. leeraaren, die de coningen in dusdanige zaake vreedenshalve wel wat te wille konnen en mogen sijn.
41c. In dese en diergelijcke voorvallen magh men zigh een weynigh naer 't welgevallen der coningen schicken; in 't verdere approberen wij de stellinge der Hooge Regeringe.
41d. Conformeren ons met het antwoort van politye en kerckenraad.

---

[646] Tijdens de Synode van Dordrecht 1618-1619 werd niet gesproken over de noodzaak van een extra proeftijd voor doopcandidaten, wel over de doop van geadopteerde kinderen en over de koppeling van de bediening van de doop aan een belofte van de doopcandidaat deel te zullen nemen aan de vieringen van het Heilig Avondmaal. Zie de Acta en de Post-Acta van de Synode (vgl. deel I-1, aantekening bij doc. 33).

42a. Of de afgodische gesangen en getier der Alphoeresen, nu ettelijcke weecken met groote superstitiën neffens haaren afgodendienst gecelebreerd ende gehouden voor de oogen van ons allen, selfs op sondagen, somtijds digt aen 't forth ende kerck,[647] tot aanstoot van de swacke christenen en tot oneer van Gods naam, niet wat behoorden ingetoomt te werden.

42b. Op de sondagen zal het verboden en niet toegelaten werden, waaromtrent het opperhoofd de behoorlijcke zorge zal dragen dat den dagh des Heeren niet ontheyligt, nogte de geloovige gemeynte niet ontstigt en werde.

42c. Dat den dagh des Heeren godsdienstelijck gevierd werde, werd ons uyt kragt van 't vierde gebod[648] geïnjungeerd, en soo denselven ontheyligt werd door godloose profane menschen, is de pligt der overheeden 'tselve te weeren.

42d. Ja.

43a. Alsoo op Sangy als elders de lieden in de kerck onder het gebeth ende het leesen der predicatiën laggen en snappen, soodat de meester in sijn leesen geturbeerd werd, ende vermaand zijnde dan nog stouter worden tot blaam van onse godsdienst wat hierin staat te doen.

43b. Dusdanige moedwillige zullen in der stilte werden aengeteeckent, om bij overkomst der gesaghebbers of derselver gecommitteerdens deselve naa verdienste te mogen straffen.

43c. De predicanten, soodanige enorme wercken vermerckende, blijven gehouden in 't particulier sulcke onweetende te bestraffen en haar Gods oordeelen en plagen op soodanige godloosheeden volgende voor oogen te stellen, bij haar rijcxgrooten en coningen daerover klagtigh te vallen, en soo al ditgeene niet en vorderd de behulpsame hand van d'E. politie te versoecken.

43d. Het advys des kerckenraads is seer goet.

44a. Of men de Alphoereesen op Manado niet behoord politicq tegen te gaan, alsoo zij den sabbath schenden door haaren coophandel, compagnieswerck te doen, als andersints, tot naadeel van den publicquen godsdienst.

44b. Is op 't 42e voorstel beantwoord.

44c. Boven geantwoord.

44d. Wij antwoorden als op art. 42.

45a. Of men niet en behoord tegen te gaan die afgodische superstitiën die hier en elders van de naamchristenen nogh geobserveerd werden, insonderheyt omtrent begraafenissen.

45b. Soo mede dit op 't 29e.

45c. Ons advys boven mede opengeleghd.

45d. Dit is al meermaels beantwoort, bijsonder op art. 29.

Onderstont: rapport en consideratiën bij mij ondergeschreven overgeleverd 13 february anno 1681. Was geteeckent: Cornelis de Leeuw.

74. Consideratiën van ds. Cornelis van der Sluys op Ternate. Z.p. [Ternate], 28 februari 1681.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 213, fol. 382-394.

---

[647] Van Manado.

[648] Van de Tien Geboden.

a. Consideratiën van den Eerw. leeraar Cornelis van der Sluys tot Ternate.
b. Gevoelens en antwoorde der politie.
c. Gevoelens en antwoord door d'Eerw. broederen des kerckenraads tot Ternate.
d. Gevoelens en antwoort des kerckenraads van Batavia.

1a. Volgens mijn oordeelen, onder onderwerpingh van een beter, kan ick niet bemercken dat het christendom tot een gewenst bloeyen sal geraaken zoo lange op die plaatse aldaar met hare wooningen verblijven. De redenen hiervan zoude de sleghste genoegh konnen bevroeden, want zoo lange dese Doemoegers[649] onder dese mahumetanen vermengd blijven en zoo nabuurigh bij malkanderen woonen, sal de minste vrugt schier of morgen te verhopen zijn, weshalve ick het beter oirdeele dat dese Doemoegers op het spoedigste naa Ajou op haar eygen land mogten gesonden werden, van 't moorse gebroetsel verre sijnde afgesonderd, ende een bequaam Hollands schoolmeester als opsigter over den godsdienst haar mede toegevoegd, soude 't werck des Heeren geluckiglijck alsdan zijnen voortganck nemen.
1b. De Doemoegers verplaast, en Hollandse schoolmeesters schadelijck bevonden zijnde, blijft dit beantwoord.
1c. Aangaande de verplaatsinge der Doemoegers op Ajon door ordre der Aghtb. Politie voltrocken, en dese Doemoegers aldaar op haer eygen land aengeland, willen wij niet twijffelen of dese onse bedenckinge zal schier of morgen met de hulpe Gods geensints vrugteloose wesen; raakende een Hollandse schoolmeester confirmeren wij 't antwoord onser wettige overigheyd.
1d. Dit staet aen de politye.

2a. Was het noodzaekelijck dat 2 à 3 kinderen van de voornaemste naa desen op Ternaten bij eerlijcke deugtsame lieden wierden besteet, niet alleen om de Maleytse taale te leeren, maer oock om des te grondiger in de grondstucken van onse gereformeerde godsdienst onderwesen te werden, op welcke dan schier of morgen bij versterf 't coninckrijk vallende des te bequamer met een christelijcke leere soude connen werden ingevordert, en soude zulcs dan met thienmaal meerder ijver en vrugt geschieden, want gelijck het meest door de geheele wereld gaat: 'regis ad exemplum totus componitur orbis', naa 't voorbeeld des conings schicken haar d'onderdaanen.
2b. Dit voorstel is prijselijck, en sullen vooreerst den jongen coninck van Tagulanda en 't soontie van desselfs capitain lauwt hieromme aanhouden, gelijck mede vertrouwen het soontie van den coninck van Gorontale te sullen becomen, om in onse godsdienst te werden opgebragt, en ligt wel meer andere, dog sullen, eer verder daaromtrent gaan, haar Hooghedelens gevoelens en welbehagen daarover afwagten.
2c. 't Behaagt ons ten hoogsten dat onse Aghtb. overigheyt dese onse bedenckingen hebben believen prijselijck te keuren, want door dit expediënt wat goeds, zoo 't zaat van christelijcke opvoedingh en onderwijsingh in dese queeckelingen maar redelijcke wortelen schiet, ten besten van land of kercken te verwagten staat, gelijck oock zulcx op Amboina van oudsher tot een bijsonder genougen bewaarheyt bevonden is, derhalven zullen wij 't hooghwijs oirdeel van haar Edelhedens oock hierover verder afwagten.
2d. Dit is seer prijselijck soo het practicabel is.

3a. Diende door 't ontsagh der Aghtb. Politia daarover gewaakt te werden dat alle vuyle hoererije, overspel, onkuysheyd en andere vuyle gruwelen uyt sulcke dorpen, vooral die 't

[649] Inwoners van Dumoga, halverwege Gorontalo en Manado, 124,1º OL en 0.5º NB.

Christendom aennemen, wierden geweerd, want hoe kan God sijnen zegen over eenig goed werck laten nederdaalen, en besonderlijck daer men besig is met de leere der waerheyt voort te setten, daer zoodanige gruwelen in swangh gaan? Wel is waar dat een praedicant volgens zijn ampt oock schuldigh is soodanige sonde uyt de woorde Gods tegen te gaan, scherpelijck te bestraffen, maar indien de hand der politia hem daarinne niet te hulpe komt, sal hij weynig, voornamentlijck onder heydenen, konnen uytrechten.

3b. Zulcx bij openbare afkundinge alomme zijnde bekent gemaekt, staan de overtreders nae de christelijcke wetten sonder eenige ooghluyckinge oock gestraft te werden.

3c. Dat sulcke schandaalen en openbare ergernisse door de hooge maghten, voesterheeren der kercken Gods zijnde, tijdelijck geweerd werden, vereyscht de hooghste noodsaekelijckheyt, en sijn gehouden en verplight onse Aghtb. Politie van harten danck te seggen, dewelcke al bijtijds door openbare placcaten daervoor zorge te dragen gelieft heeft. Wenschen en bidden van God Almagtigh dat deselve, door ontsagh en behoorlijcke vreese alle christelijcke onderdaanen haer overheeden schuldig, mogen sonder de minste afwijckinge naarkomen werden, ten eynde den zegen des Heeren, beyde naa lighaam ende ziele, in een overvloedige maate over dese eerstelingen des Christendoms mogten werden uytgestort.

3d. Het antwoord der politye, wel in 't werck gestelt, sal het beste middel zijn.

4a. Diende daerop wel aght geslagen te werden, soo men een gewenschte voortgangh onder de Doemoegers in 't Christendom begeerde te beschouwen, dat dese luyden wat naarstiger tot het gehoor des godlijcken woords behoorde aengedreven te werden, want dese luyden, met den blooten naam van christenen versien, beelden haarselven in het daarmede genoug te zijn, gelijck wijdlopigh in mijn voorgaende rapport[650] aengehaald hebbe, en soo sulcx door een openbare bekentmakinge schriftelijck wegen de politia haer niet en word voorgedragen, niettegenstaande 'tselve door den predicant haar dagelijcx werd ingescherpt, zal den goeden ernst en ijver der predicanten vrugteloos verdwijnen.

4b. Zulcx is met het invoeren der kerck- en schoolordre door ons bekragtigd en goedgekeurt, ende met afgekundigd en rondgesondene placcaat geschiet.[651]

4c. Dat door d'Aghtb. Politie hiervoor door openbare afkundigingh is zorge gedragen laat haer de kerckenraad seer wel gevallen, 'tgeen de Eerw. leeraaren op haar visite zoodanige buytenplaatsen en dorpen tot meerder ijver en heylige drift om de grondstucken des godsdienst de bejaarde ende de jeughd in te scherpen sal doen aansetten en aanprickelen, en dit geschiedende soude men 't heyl des Heeren allenskens kunnen beschouwen.

4d. Dit is beantwoort op art. 1 van D. De Leeuws vragen.[652]

5a. Wanneer een predicant naa sulcke plaatsen die haar tot het Christendom nieuw opendoen gesonden werde, behoorde hem een ouderlingh of een aansienelijck lid uyt de E. Politie te werden bijgevoughd, om met deselve in alle voorvallende zaaken niet alleen te kunnen raadsplegen, maar oock onse verrigtinge daardoor te aensienelijcker en heerlijcker te mogen maaken en met merckelijcker voordeel uyt te voeren, want dat een leeraar door lijdsaemheyd met dit slagh van luyden te hebben, gelijck hij volgens zijn ampt tot de minste uytterlijckheden niet komen en magh, alles naer zijn hartenwensch soude konnen verkrijgen, bevind ick nu verre misgetast te zijn, en indien daarbij komt de onkunde der spraake des

---

650 Een visitatierapport van ds. Van der Sluys isniet aangetroffen.

651 Een schoolorde van Ternate is niet aangetroffen in Van der Chijs, *Plakaatboek*. Wellicht is bedoeld de Ambonse kerk- en schoolorde (op Ternate ingevoerd, zie hiervoor, doc. 68), die echter geen bepaling bevat betreffende de verplichting de kerkdiensten te bezoeken.

652 Zie hiervoor, doc. 73.

landaards sal hij, soo hij door een tolck niet geduyrigh onderschraaghd en werd, sijn doelwit niet beraamen konnen.

5b. Hierop zal geleth werden, als zijnde het een vaste ordre, dewelcke dan oock met een instructie voorsien staat te worden.

5c. Deze bedenckinge is van genoegsame noodwendicheyt om de bedieninge der kercke leeraar heerlijck te maaken onder alle nieuwelingen en eerstelingen van ons gereformeerd Christendom, en sullen de vaste ordre en instructiën in desen hiernae tegemoedt sien.

5d. Het is seer goet dat de predicanten in het waernemen van kercklijcke saken een ouderlingh bij hen hebben, en nootsaeckelijck moet een tolck gebruyckt werden soo langh de predicant niet taalkundigh is, 'twelck door sijn verkrijgen van kennis der tale van selfs sal vallen.

6a. Naadien in het dorp Doemoegoe nogh eenige onder de naam van duyvelspriesters bekent zijn, zoude het de hooghste noodsaeckelijckheyd vereysschen dat door de hooge maghten dese vuyligheyd en onkruyd met alle mogelijckheyd wierden geweerd uyt desen acker, opdat door dese alle het goede zaat niet verstickt en werde en soo doende alle onsen arbeyd verijdeld sien.

6b. De schoolmeesters zullen naarstigh ondersoeck daarop in der stilte doen ende de soodanige aanteeckenen, omme daarinne naar behooren te handelen.

6c. d'Eerw. kerckenraad sullen in der stilte den inlandschen schoolmeester waarschouwen om zoodanige omwroeters van den thuyn des Heeren sonder 't minst bekent te maaken in 't heymelijck tot nader gehengen[653] bij aankomste van kerckenleeraaren ofte politicque gecommitteerdens met naam en toenaam op te teeckenen, om met zoodanige dan verder te doen als men vinden sal te behooren, waervan door kerckelijck schrijven aan den Eerw. leeraar Cornelis de Leeuw de inlandse schoolmeester kennisse zal gedaan werden, alles in maintenue volgens 't antwoord onser wettige overigheyd over dese bedenckinge.

6d. Conformeren ons met het antwoord der politye.

7a. Aangaande Tomini, hebbe in mijn rapport gewagh gemaeckt hoe de kinderen van de gemene man daglijcx alleen in de schoole om te onderwijsen bevonden werden, en weynige of geene der rijcxgrooten, waeruyt mettertijd het goede ooghmerck van d'E. politia ende de kercken vervallen zoude. Soude het noodwendigh wesen dat de Agtb. Politia een gelijckheyd in dit stuck geliefde te beramen, en soude zulcx door een schriftelijcke ordre mede geschieden moeten?

7b. De bejaarde in Tomini is vrijheyd van gewisse gelaten om in hunne godsdienst te mogen volharden in der stilte, en bij hunselven in haar huysen, sonder dat zij vreemde priesters vermogen aan te houden, dogh zijn verpligt haar jonckheyd en jeughd in onse godsdienst te laten onderwijsen ende in kerck en school te zenden.

7c. Dit antwoord der Agtb. Politie sal van nu voortaen de kerckenleeraaren dienen konnen tot een vast reglement, echter onder de voorwaarde dat de Tominische coningen en verdere rijcxgrooten oock sullen gehouden blijven haare kinderen zoo wel gelijck de gemene man doet dagelijckx in de schoole te senden, opdat de teneur van onse 2 bedenckingen dusdoende niet wederom verijdeld werden, maer dat door versterf der bejaarde de reegeringe der dorpen eindelijcken vallende op de kinderen, als boven breeder aangetogen, den godsdienst des te veyliger behartigt werde.

7d. Conformeeren ons met het antwoord des kerckenraads.

---

[653] Toestaan, gedogen.

8a. De bejaarde op Tomini, soo landgrooten als onderdaanen, maaken in 't minst geen werck nogh van kerckgangh nog van in de grondstucken onser christelijcke godsdienst onderwesen te werden, vertrouwende sulcx hier vandaan zijn oirspronck te nemen niet alleen dat de leugenagtige Gorontaalders haar verscheydene naadeelige discoursen van d'E. Compagnie in d'ooren blaasen, maar oock eenige mahometaansche priesters, uyt verscheyde gewesten geboortigh, haar tot nogh onder dese Tomienders ophoudende, dewelcke als lasterlijcke Hamans[654] nagt en dagh in 't verborgen besig zijn om haare godslasterlijcke leere van Mahumeth staande te houden, dewelcke oock dienden alle door d'E. Compagnie bij de kop gevath en elders versonden te werden, en zulcx geschiedende zoude buyten twijffel het Christendom aldaar vrij dieper wortelen schieten, 'tgeene God, den Gever alles goeds, vergunne.

8b. En zullen de vreemde priesters geweerd of bij de kop gevat werden, gelijck er gereets al last toe gegeven is.

8c. Dat alle Zanheribs en Rabsakes[655] elders door d'E. Compagnie werden heengesonden, zal tot een bijsonder vrugt en voordeel omtrent onsen christelijcken godsdienst voor dese Tomienders verstrecken, want de sleghste[656] wel beseffen kan, als den eenen bij daegh bouwt, d'andere breeckt het bij naght wederom af, dat zulx een werck sonder eynde soude werden; in antwoord der Aghtbare Politie in desen en desselfs toesegginge, geeft en sal ons in toekomende groote gerustheyd geven.

8d. Soo het antwoort van politye hierop gegeven voldaan wort, sal de saeck wel voortgaen.

Dit alles hebbe ick onder verbeteringe van verstandiger oirdeel goed gedagt U.Ed. Aghtb. en de Eerw. broederen open te leggen, U.E.E. en Eerw. broederen advys hiernae tegemoet siende, verblijvende (onderstont) U.E.E. Aghtb. en Eerwaardige medebroederen gehoorsamen en dienstwilligen (geteeckent) Cornelis van der Sluys.

Terzijden: overgeleverd aan d'Heer Gouverneur desen 28 february Anno 1681.

Waarmede wij dan, mits onderwerpingh van een verstandiger oirdeel, dese onse bedenckinge sluyten, onderstont: verblijvende uw E.E. onderdanige dienaaren den kerckenraad der Moluckos; lager: gecollationeerd, accordeerd, Ternaten in 't Casteel Orangie den 25e augusto 1681 en was geteeckent: G. Warrendhout[657] secretaris.

Aldus goetgevonden en beantwoort in kerckenraad van Batavia den 19 february 1682.

Naer gedaene collatie den desen met de geauthentiseerde copie bevonden te accordeeren. In 't Casteel Batavia desen 13e february anno 1682. Frederick van Artzatt, clerk.[658]

75. Afkondiging van gouverneur Robert Padtbrugge betreffende de openbare orde in Noord-Celebes en de Noorder-eilanden. Ternate, 16 mei 1681.

NA, VOC 1438, fol. 158v-160r. Afschrift.

---

654 Haman, vijand der Joden, zie het boek Esther in het Oude Testament.

655 Sanherib, koning van Assyrië die Jeruzalem belegerde, Rabsake zijn afgezant, 2 Koningen 18-19; hier: vorsten die het ware geloof vijandig gezind zijn.

656 De meest eenvoudige van geest.

657 Vermoedelijk Gerard Warnhout, van Amsterdam, arr. Batavia 1679 als sergeant.

658 In 1683 was hij eerste klerk te Batavia.

Robbertus Padtbrugge, gouverneur en directeur der Moluccos, mitsgaders den Raat, allen degeenen die dese sullen sien ofte hooren doen lesen doen te weeten:

Alsoo tot ons leetwesen dagelijx bevinden dat d'eylanders en Celibische volckeren onlangs zigh d'E. Compagnie ende derselver bescherminge onderworpen hebbende hoe langs zoo meer verwilderen in plaatse van door de christelijcke godtsdienst tot een geschicter en gemanieerder leven zigh te begeven, ontstaande wel voornamentlijk uyt d'ongebondentheyt en -gehoorzaamheyt der ingesetenen en verscheyde haer quade gewoontens, zoo datter noch opper nogh minder gebiedt, ontsagh ofte vreese voor d'overigheyt ofte derzelver wettige bevelen noch selfs voor de straffe en is, volgende een yder zijn hooft, naar desselfs eygene welbehaagen, selfs oock wel met bedreyginge van diegeene die hun tot haar pligt en schuldige gehoorsaemheyt aenmanen, welcke wanordre niet anders en kan strecken dan tot ondergangh en verderff van 't algemeyn, daar een stoute en vermetele boeff, de straffe naar zijn meyninge ontwassen, selfs wel een coningh en rechters derft metter doodt drijgen wanneer denzelven ergens alleen en op zijn voordeel ontmoet, om het welck voor te komen naar vermogen en onse schuldige pligt, ende die landen en volckeren te brengen in zoodanige gestalte van bestieringe die met de christelijcke godtsdienst wat beter overeenkomen mogt, en wel voornamentlijck tot hanthavinge der goede en straffe der quade, weeringe en voorcominge voor het toecomende van soo veel gruwelen, moorderijen ende gewelden als er wel gepleegd werden,

zoo is het dat wij goed en hoognodigh geacht hebben aen een yder te gelasten, verbieden en bevelen, gelijck wij aen allen ende een yder gelasten, beveelen en verbieden bij desen:

Eerstelijck, dat niemant voortaen en zal vermogen affsonderlijck in boschen en op gebergte woonen, maer sullen gehouden wesen in de dorpen waeronder zij bescheyden zijn ende waartoe zij gehooren, hun huysen, vrouwen en kinderen te hebben, zullende diegeene die hierinne versuymelick, naerlatigh ofte oock wel onwilligh mochten bevonden werden voor d'eerste maal hun huysen op de bergen ofte in de boschen staande in den brandt gestoken ende de vrugtboomen en thuynen vernielt werden, en voor de tweede mael naar bevindingh van zaacken oock wel tot slaven buyten landts vercocht werden.

Moorderijen en dootslagen en sullen niet meer naar den ouden en heydensche en gewoontens van 't lant, maar naar den goddelijcke wette met den doot van den moorder ofte dootslager gestraft werden, sonder hierinne en ontrent hooge off lage stantspersoonen aan te sien, alsoo bij Godt Almachtigh geen uytsonderinge van personnen en is, die de overigheyt gestelt heeft om het swaart te voeren, tot straffe der boosen en voorstandt der goeden, die dan oock alleenich toekomt naar de wetten in alle billickheyt te vonnisse en het quade te straffen, in hetwelcke soo bijaldien de coningen, grooten of gewoonelijcke regters naarlatigh ofte onagtsaem bevonden werden, soo sal het van 's Compagnies weegen geschieden, sonder ooghluyckinghe off aensien van persoonen, zooals bevorens gesegt is. Zoo mede alle overspel, eghtbreucke, echtschendinge, buytenwettige oorsake en kennisse der overigheyt en alle andere groote misdaden meer.

Ende en kan d'E. Compagnie niet verstaan, nochte gedoogen, als gantsch strijdich met onse christelijcke godtsdienst en onse wetten, dat onegte kinderen in eenigh aensienelijck bewint off in erffenisse buyten 't uyterste wille nevens de wettige kinderen gestelt werden, als smakende geheel naar 't moorsen, tensij dat bij gebreck van wettige erffgenaame de soodanige eerst bij d'E. Compagnie met opene acte op 't voordragen der koningen en grooten werden gewettight.

Soo sullen oock die ontijdige bespreeckinge van houwelijck en verlovingh onder minderjarige voor nul[659] en geender waarden bij d'E. Compagnie aengesien werden, en op die boet-

[659] Het afschrift heeft 'nu'.

breucke die de meeste daaruyt beoogen, ende waarop het wel voornamelijck aangelegt wert, geensints acht werde geslagen, veel weyniger op diegeene die eenlijck op voordeel met houwelijcken uyt zijn, en meenen door zigh naer de heydensche wijse te verlooven ofte, soo sij seggen, naar haere wijse te trouwen, onder verblomde voorwendige sigh daar weder so lange afsonderen tot sij gelegentheyt vinden om een gantsch onwettige wijse boetbreucke te eyschen, latende de christelijcke wetten niet dan wettigh houwelijck toe, en sullen alle de andere niet alleenigh niet aengenoomen werden bijaldien de verloovinge niet te eersten, ofte ten minsten binnen een maandt, bekent en de namen de schoolmeesters opgegeven werden, maar de soodanige oock naar verdiensten andere tot voorbeelt gestraft worden.

Gelijck oock om de menichvuldige verwarringhe die er uyt ontstaan, en om wigtige redenen niet en verstaan dat een man de vrouwe, maer de vrouwe de man zal volgen, soo wanneer onder den anderen eenigh houwelijck aengaen, dan met kennisse ende toestandt der E. Compagnie.

Soo mede niet dat eenige vrouwen 't bewint hebben off eernamen van bewindt voeren als radja parampean off coninginne-vrouw en dergelijcke, om quade gevolgen en voorbeelden die wij er dagelijckx van sien, willende en begeerende, gelastende en beveelende wel uytdruckelijken aan alle in 't gemeen en ider onderdaen in 't besonder de beveelen der coningen en grooten in aller onderdanigh- en getrouwigheyt te aghtervolgen en gehoorsamen, op straffe van anders als een wederspanninge metter doot off ander naar bevindinge van zaaken, anderen tot voorbeeldt en affschrick, gestraft te werden, want wij dit aldus tot den gemeyne welstandt en ruste der landen en volckeren bevonden te behooren.

Onder stondt: Ternaten, in 't Casteel Orangie, desen 16e may 1681.

76. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 augustus 1681.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 186-191. Afschrift.

Eerwaarde, godvrugtige – – –

U.Eerw. zeer aangename missive van primo january dezes jaars 1681[660] is bij ons in alle toegenegentheyd des herte ontfangen, en daaruyt uwe bijzondere liefde tot onze persoonen en onze toevertroude kerke overvloediglijk bespeurd. Wij danken tot nog den God ende Vader onzes Heeren Jesu Christi voor zijne bij ons onverdiende zegen ende genade dat hij ons en dit eyland Ternaten in 't gemeyn met gewenste gezontheyd bekroond. Verhoopende, ende zijn H. mayestijt daaglijx ook ootmoediglijk smekende, deze groote weldaad in lengte van dagen te mogen verduiren.

Wat aangaat 't Zion Christi in deze Molukkos en d'aankleven van dien, is ons nog stoffe overig van dankzegginge. Want nu en dan nogal eenige de gemeynte werden toegedaan, en zoude na alle waarschijnlijkheyd een meerder groeying en bloeying ontrent dezelve werde vernomen bijaldien wij onder onzen wijnstok en vijgeboom, gelijk voorheenen, gerust mogen leven, 't vuyr van den land- en luyd-verderfflijke oorlog uytgebluscht zijnde,[661] waartoe zig eenige schijn door 't overkomen van eenige Ternataansche rijxgrooten met hare volk'ren tot den schoot der E. Compagnie begint open te doen. Den Jehova, die de herten der coningen in zijne hand heeft, en neygd ze als waterbeeken, gelieve ook de gemoederen

[660] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 125-129.

[661] Zie Andaya, *The World of Maluku*, 179-185. Op 30 augustus 1681 gaf sultan Sibori Amsterdam zich over aan de Nederlanders.

onzer vijanden na zijne groote bermhertigheyd zoodanig te buygen dat in 't korte Israël wederom mag zeker woonen, van Dan af tot Berseba toe.[662]

Onzen aanwezige leeraar, D. Corn. van der Sluys, de kerk- en schoolvisite op Domoga en daarontrent in de Tominsche bogt op 't eyland Celebes waargenomen en ultimo maart jongstleden van daar wedergekeerd zijnde, heeft het werk des Heeren in die landstreke nog in redelijke toestand bevonden. En bijaldien deze dorpvolkeren door den groote dwingeland, den Gorentaalsche coning, zoo dikwils in haar goed voornemen niet waren gestut en door vilaine lasterlijke leugenen van[663] den E. Heer Gouverneur en slegte Compagnies toestand in deze Molukkos afgeschrikt geworden, zoude des Heeren oogst in vrij grooten getal zijn aangegroeyt geweest, en 'twelk ook zeker onder Gods medewerkende genade te verwagten staad, doordien deze Doëgs en Diotrephes[664] door de wapenen der E. Compagnie zodanig getemt zijn dat haare voornaamste rijxgrooten, zelfs deze trotze Gorentaalse coning, zig in alle ootmoed voor de E. Compagnie hebben moeten vernederen, en ook ten dezen eynde bij deze gelegentheyd na Batavia opgezonden werden.[665]

Hierbij komt ook dat door de wakkerheyd en zonderlinge voorzorge des E. Heers Gouverneurs de mahumedsche en heydensche priesters ofte derzelve voornaamste voorstanders met alle mogelijkheyd uyt den akker des Heeren werden uytgeweerd, opdat dit onkruyt 't goede zaad, 'tgeen door onze moeite en arbeyd in dezelve gezaayd werd, niet verstikke en alzoo onnut make, waarom ook de Domogische dorpluyden van haar oude woonplaatze opgetrocken, vermits aldaar op een vremde grond, en haar eygen hoven en landerijen dervende, met het dorp Ayoon haar vervoegt en vereenigt hebben, zijnde dit dorp Ajoon onze christelijke godsdienst niet alleen belijdende, maar ook deze Domogers digt bij haar vanouds vaderlijke erven en van overlang gewoone bouwlanden, zoodat dit dorp nu niet alleen een aanzienlijk dorp is, maar vrij wat goeds wegens 't aangenome Christendom te verwagten ende te verhoopen staat.

De Tominsche volk'ren, met wiens coningen en voornaamste rijxgrooten onzen leeraar van der Sluys is in gesprek geweest, blijven tot nog in zeer goede toegedaanheyd tot onze christelijke gereformeerde leere, en zullen nu voortaan, wegens den Gorontaalder alhier rontom 't voorheenen zeer ontroerde en thans door de E. Compagnie gesubjugeert is, grooter en meerder blijkstucken thoonen in 't aanleeren derzelver beginselen en fundamenten. De schoolen, planthoven der kerken, waarin de schoolmeesters in d'onderwijsing der jeugd onvermoeid dagelijx voortvaren, zoo op Tomini als Domoga, bestaan in meer als 160 scholieren, waarvan men niet alleen reets gewenschte vrugten beschouwt, maar ook nog overvloediger mettertijd gehoopt werde. Desgelijx van de kerke en schoole der Labousche christenen op Bathjan, alwaar 't met de jongste visite des predikants nog tot een goed genoegen bevonden is.

Wij hadden van dit jaar zeer geern nog een herder ten minste voor deze omliggende kerken tegemoed gezien, gelijk wij ook hertelijk aanhoudende blijven, maar heeft ons zulx niet moge gelukken. Deszelfs hooge noodzakelijkheyd zoude wij wel, als in onze voorgaande letteren, konnen aanwijsen; egter, omdat zulx voorheenen wijdlustig door ons genoeg geschied is, zullen wij 'tzelve niet herhalen, maar 't wijse oordeel en bescheydenheyd Uwer Eerw. aanbevolen en toevertrouwt laten.

---

662 Vgl. 1 Koningen 4:25. Dan en Berseba: in de tijd van het Oude Testament resp. de noordelijkste en de zuidelijkste stad van het gebied der Israëlieten.

663 Over, betreffende.

664 Doëg: hoveling van koning Saul, doodde de priesters die David voortgeholpen hadden (1 Samuel 22:18-19). Diotrephes: persoon die de apostel Johannes tegenwerkte; vgl. 3 Johannes 9-10. Hier bedoeld: tegenstanders van het christelijk geloof.

665 Zie *GM* 4, 514v.

Den Eerw. D. Corn. de Leeuw is nog standvastig, en zeer overvloedig in 't werk des Heeren, zoo op zijn woonplaatze Manado als de aangrensende dorpen en Celebische eylanden, Tagulande, Chiouw en Zangi, want zijn Eerw. niet alleen de gemeyntens in de Maleytsche maar ook in haar eygen gewoonlijke sprake tragt te stigten door predicatiën en catechisatiën, waarvan zeer goede preuven, volgens de rapporten herwaarts overgekomen, heeft en nog daaglijx meer en meer is gevende,[666] waardoor wij ons dapper verheugen, biddende dat de christenen aldaar door dat middel als levendige ranke in den waren wijnstok Jesu Christo ingeënt blijven mogen, en dat den hemelschen Vader haar langer hoe meer reynige, om allengskens meer vrugten in kennisse, godzaligheyd en vreeze des Heeren voort te brengen. Dus doende zullen wij klaar beoogen 't onverderffelijke en onvergank'lijke zaad in haar te zijn, 'twelk haar zal doen groeyen, bloeien, vrugten dragen, zoowel in tegen- als in voorspoed, zoowel in haare jeugd als staanden ouderdom, ja zullen daarvan niet afwijken zelfs in 't laaste oogenblyk des doods.

Weshalven wij dan den ongemeene ijver en gedurige vlijt en wakkerheyd van onzen medebroeder in Christo D. C. de Leeuw ingezien, en zijn beleefd verzoek van vermeerdering van gagie, vermits zijns verbands uyteynde in september des voorleden jaars verstaan hebbende, versoeken op 't vriend'lijkste dat U.Eerw. ontrent haar Edelens aan onzen medebroeder de behulpzame hand gelieft te bieden, zullen zulx altijt met een schuldige dankbaarheyd erkennen, gelijk wij ook heden doen wegens onzen Eerw. leeraar D. C. van der Sluys, voor de voorsorge en moeyte Uwer Eerw. dat zijn E. van 't negentig tot hondert met een dryjarig verband door hare hooge Edelhedens gunstiglijk verbetert is.

De Duytsche schoolmeesters, als opzigters over den welstand van de kerke Christi nevens d'Inlandsche leermeesters in de voornaamste dorpen, als Caydipan, Oele, Terroena en Taboekan voordezen geplaast, hebben wij in conformité met d'Agtbare politia alhier wederom moeten herwaarts roepen. Want eensdeels dat min of weynig hoope gaven in 't aanleeren van de tale des landaards, anderdeels haar na de humeuren dezer volk'ren niet een weynig rek'lijk of gevoegzaam, voor zooveel het met d'eere Gods en een goede gewisse had mogen bestaan, konnende schikken, waardoor nu en dan eenige moeilijkheden ontstonden en het te bedugten was dat zoodoende 't Christendom geen gewenschte wortelen zoude konnen schieten, oordeelden wij 't heylzamer en stigtelijker te zullen wezen dat gemelte Hollantse schoolmeesters opontboden wierden om alhier in deze Molukkos ter plaatze daar benoodigt zijn gebruykt te werden. En rakende den krankbezoeker Pieter Bremis, dewelke onder genoemde meesters dagelijx alhier verwagt werd, is 't voornemen dezer kerkenraad, waartoe wij vastelijk gelooven dat den Heer Gouverneur met zijne Agtb. Raad mede zeer ligt condescendeeren zullen, hem Bremis, zoo hij genegentheyd toond om 't Zion Christi onder de resorte dezes gouvernements nog langer dienst te doen, volgens U.Eerw. jongste aanschrijvens tot proponent te bevorderen, om onzen aanwezigen leeraar in zijn predikdienst te faciliteeren en in 't plegen der kerk- en schoolvisitens na deze en geene plaatzen te vervangen, en zal alzoo den predikdienst des zondaags, gelijk voorheenen zomwijlen geschied is, door dit expediënt niet zoo lang behoeven stil te staan. Nogtans zullen hem Bremis daartoe niet voortzetten tenzij genoegzame bequame preuven van theologische kunde en goede ervarentheyd in de gemeene plaatzen[667] voor onze vergaderinge bewezen heeft, zullende hem voorheenen eenige texten laten ontledigen en in forma concionis privatissimo[668] laten verkondigen, waaraf, zoo God wil, in 't jaar aanstaande breder.[669]

---

[666] De genoemde rapporten niet aangetroffen, zie echter hierna, doc. 80.

[667] Loci communes, de hoofd-stukken, hoofdlijnen van de theologie.

[668] In een besloten bijeenkomst.

[669] In de notulen kkr Batavia wordt Bremis ook na 1681 als 'krankbezoeker' opgevoerd; een schrijven aan Ternate als hier vermeld in deze notulen niet aangetroffen (Mooij, *Bouwstoffen* III, 409, 411, 526, 742, 757). De Ternataanse kerkbrief van 1682 niet aangetroffen, zie aant. bij doc. 77.

De kerk- en schoolbehoeftens voor het toekomende jaar zijn deze navolgende: 2 bijbels in folio, 20 Hollantse Testamenten met psalmboeken ineengebonden in 4°, 100 kleyne psalmboekjens, 12 Huyspostillen om op de comptoiren te gebruyken, 12 Christelijke Zeevaarder A. Westermans,[670] 50 Vraagboekjens Borstii, of Cort Begryp van M. Burs, 12 Gedrukte geschreven zentbrieven,[671] 24 Letterkonsten.

Maleytsche boeken: 50 Genesis Brouwerii Hollants en Maleyts in 4°, 50 Testamenten Brouwerii, 50 Predikatiën D. Caron, 50 Capalla capalanja agamma Nassarani, 25 Romans onderrigt van de Maleytsche tale,[672] 30 Vocabularen of woordenboeken in 4°, 300 ABC Maleyts, 4 riemen Hollants schrijfpapier, 4 bosschen schagten, 4 pennemessen, 12 pond zegellak.

Door welke werktuygen wij onderwijlen ons uyterste best doen zullen om het Woord Gods onze toevertrouwde kudde in te planten, en neerstig te gebruyken de middelen dewelke den oppersten Herder verordineerd heeft tot versterkinge des geloofs, het geloove voortaan pogende door goede werken te bewijsen ende ons als geloovigen in onzen handel en wandel vertoonende, zorgvuldig toeziende dat wij in deze laatste verdorvene tijden behouden 't geloove ende een goede gewisse, ende 't geloove behouden hebbende, hierna de kroone der regtveerdigheyd in dien dage te ontfangen.[673]

Den alleen wijzen God, bidden wij, wil U.Eerw. ende ons beyderzijds in zijne genade ende beschuttinge nemen, makende ons allezins getrouw in onze weerdige diensten en beroepingen, houdende hem altijd voor oogen, hem in alles en door alles zoekende te verheerlijken, opdat wij alzoo als getrouwe dienstknegten na zijnen heylige en god'lijke wille hem gedient hebbende, t'zijnertijd uyt deze verstrojing aller menschen in die algemeine vergadering daarboven wederom mogten bijeengebragt werden, om dan altijd bij den Heere te wezen, waarmede wij U, Eerw. Heeren en beminde medebroederen, bevelen Gode ende den woorde zijner genade, verblijvende U.Eerw. t'eenemaal toegenegene en trouhertige vrinden en zeer liefhebbende, dienstvaardige medebroeders in Christo, en was uyt last en name des kerkenraads ondertekent: Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses et scriba epist., Matthys Molckman ouderling.

Ternaten, in 't Casteel Orangie den 27^{en} augusti anno 1681.

77. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 3 mei 1683.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 194-198.

Eerweerdige, godvrugtige, hooggeleerde Heeren, zeer beminde en welgenegene medebroederen in Christo Jesu.

Niettegenstaande wij U.Eerw. hoog geagte letteren in antwoord op onse jongstledene[674] tot heden nog niet ontfangen hebbe,[675] hebben wij evenwel bij dese gelegentheyd niet willen ledig staan, of mosten uyt een broederlijke toegenegentheyd dese weynige regulen U.Eerw.

---

670 A. Westerman, *Groote christelijke zeevaart in 26 predikatiën*, Amsterdam 1660; zie de bijlage Beschrijving van contemporaine publicaties.

671 Schrijfvoorbeelden voor verschillende soorten brieven, zie Bijlage contemporaine publicaties.

672 Roman, *Kort Bericht van de Maleysche Letter-konst*, 1655, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 14.

673 2 Tim. 4:7-8.

674 Vermoedelijk is dit de brief van kkr Ternate aan kkr Batavia vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 12 oktober 1682 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 526).

675 Vermoedelijk is bedoeld de brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 2 april 1683, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 199. Zie ook het hiernavolgende document.

mededijlen om also, pligts- en oude loff'lijke gewoontenshalve, de hedendaagsche toestand van 't Zion Christi onder den resorte deses gouvernements open te leggen en bekent te maken.

Aangaande Christi kerke hier op Ternaten is desselffs uyterlijke staat redelijk, zoo onder d'Europeanen als Inlanderen, uytgenomen dat wij tegens eenige ergerlijke ledematen onder voornoemde Inlanderen d'absoluite excommunicatie te gebruyken zijn genoodsaakt geworden, op hoope of haar God door dit middel nog bekeeringe gaven, werdende onderwijlen nog eenige andere, mede ledematen sijnde, en op verr' na 't beste genoegen niet in haar dagelijx leven gevende, door broederlijke vermaningen ondergaan[676] en daardoor tot harer overtuyginge geijverd. De Duytsche en Inlantsche Maleytsche schoolen bloeien door onse voorzorge met een meer heerlijken luyster dan voorheenen, waarom wij ons met die hoope voeden weder daaruyt schier of morgen nog bequame planten en eykeboomen der geregtigheyd te zullen voortkomen.

Op d'eylanden Macquian en Batchian, volgens de rapporten ons door onsen Eerw. leeraer toegekomen,[677] is den staed als wij in onse jongstledene hebben aangehaald, en sagen onder de hulpe Gods op voornoemde plaatsen meerder vrugten te gewinnen indien het ons aan bequame Inlandsche schoolmeesters niet en quam t'ontbreken, moeten daarom dikwils met de riemen roejen die bij de hand zijn. Wij hebben 4 bequame schoolmeesters uyt Amboina ontboden, welke alle dagen van daar verwagt werden, en vertrouwen door dese werktuygen ons heylsaam doelwit wat beter te bereyken.

Op de buytenfortressen, als Zeeburg op 't eyland Macquian, Barneveld op Batchian, Den Briel op Ouby, hebben wij bequame geschikte luyden gestelt die de morgen- en avondgebeden dagelijx, mitsgaders alle sondagen de predikatie uyt de huyspostillen de posthouderen stigtelijken voorlesen. En wanneer den leeraar, D. van der Sluys, aldaar ter visite van d'Inlantsche gemeynte komt, mede met die occasie 't woord des Heeren haar suyverlijk is verkondigende.

Op 't eyland Celebes, de kerken Jesu Christi die aldaar gevonden werden onder opsigte van d'Eerw. D. de Leeuw, als Manado, Boulang, Ajoon, Boulangitan, Caydipan, Bwool, gaat het nog na die tedere beginselen middelmatig, uytgesondert dat nogal eenige heydensche afgoderijen en bijgeloovigheden onder dese volk'ren sig nu en dan opendoen, welke, na 't schijnt, soo ten eerste tot de grond toe niet en konnen uytgeroeyd werden. De grooste omsigtigheyd moet onder dese volk'ren werden gepractiseerd, want in boose inwendige sinsbehoudingen,[678] doortrapte en spitsvinde verdrajingen, ongemeene schoone, enkele bloote beloften, boven and'ren uytsteken, waarom met een bijsondere geduldigheyd, in dese en gene voorvallen, met dese natiën handelen moeten, troostende ons onderwijlen met derselver jonkheyd, waarop ons desseyn en heylsaam doelwit door het dagelijx frequenteeren der scholen voornaamlijk gesteld is.

Op Cattingôla,[679] een dorp gelegen in de Gorontaalsche bogt, ontrent 3 mijltjens landwaard in, nevens op d'eylanden Tagulande en Sangui, volgens de jongste advysen van daar ons delagtig gemaakt, bloeide 't Zion in de voornaamste dorpen, voornaamlijk Terroena, Taboekan en Magnietoe, na wensch. Maar op andere dorpen, mede op voornoemde eylanden gelegen, vindt men de dorplingen nog seer verstroyt in bosschen en op bergen woonende, welke nu en dan allenskens dorpsgewijse versameld werden en soo meer tot het gehoor van 't woord Gods, hare jeugd tot schoolgang en andere goede oeffeningen werden aangeset. Edog werd hier ook, als boven, geduld vereyscht en 't gehoopte mettertijd verwagt.

---

676 Benaderen.
677 Niet aangetroffen.
678 Het maken van een onuitgesproken voorbehoud.
679 Attingola.

Het eyland Chiauw valt ons onder allen 't alderquastigst, doordien den paapschen suyrdeesem aldaer nog seer d'overhand houd en onse christelijke godsdienst, met alle de uyterlijke kerkornamenten en uytwendige scheynheylige ceremoniën sooseer niet omhangende zijnde, met sulken ijver dan wel 't pausdom voorheenen nergens na amplecteren, wat middelen, heylsame vermaningen, harddringende overtuygende redenen bij ons ook aangewend werden. En slaan wij 't ooge op den coning en rijxgrooten, die mogen eer bloote titulairen als die vermogen en ontsag hebben genaamd werden, en daar 't manqueerd aan goede voorgangers onder haar is 't niet wel mogelijk goede navolgers te konnen gevonden werden. Evenwel houden wij aan, tijdelijk en ontijdelijk, in alle sagtmoedigheyd ende leere, met onderwijsen, bestraffen, vermanen, opwekken,[680] of nog dat heylsaam leven uyt den dooden, is 't niet ten tijde van ons 'tsij dan onser nakomelingen, onder haar mogte opstaan.

't Is ons waarlijck leed dat wij U.Eerw. moeten moeilijk vallen met het instantig versoek van onsen aanwesigen kerkleraar D. van der Sluys, wiens tweede verband in dese Molukkos met primo februario des aanstaande jaars staat te expireren, naam'lijk dat sijn Eerw. ernstig en ootmoedig aanhouden is dat, ingevallen sijn Eerw. door hulpe, goedvinden en voorspraak van U.Eerw. bij haar HoogEdelens uyt dese Molukkos door een vervanger niet en konde verlost werden en na een and're gemeynte in een ander gouvernement beroepen en versonden, mits meteen sijn verbeteringe van gagie obtineerde, liever verkiesen zoude op Batavia met sijn familie te mogen opkomen om de reyse onder Gods hulpe na 't vaderland voort te setten. Want sijn Eerw. meynd genoegsaame reed'nen te hebben waarom sulx in alle beleefdheyd en ernst is versoekende.

Wij hebben onse uyterste devoiren genoegsaam aangewend om dit voornemen sijn Eerw. te ontraden, aangesien wij met sijn E. ijverigen dienst in 't prediken, soo in onse Nederlandsche als Maleytsche tale, mitsgaders sijne andere heylige oeffeningen en voornaamlijk onergelijken stigtelijken wandel volkomen vergenoegen hebben, en daarom van herten liever sagen sijn Eerw. onder ons nog wat langer te verblijven en te continuêren, om ons also met sijne broederlijke stigtelijke bijwooninge, heylsame raadgevingen ten beste van de kerke Christi, t'onderschragen en kragtige hulpe toe te brengen. Maar also zijn Eerw. resolutie onversettelijk is, versoeken wij vrundtbroederlijken onsen Eerw. leeraar in dit sijn submis en ootmoedig versoek de behulpsame hand bij haar HoogEdelens te willen bieden, opdat sijn Eerw. gewenschte doelwit mogte bereyken.

't Is waar dat wij dit U.Eerw. tijdig bekend maken, temeer wij nog geen antwoord op onse jongstledene hebben ontfangen, door 't lang agterblijven van 't schip Sumatra geschied,[681] voornaamlijk om tijdlijk U.Eerw. praeadvertentie te geven en wij in kas van vertrek van onsen Eerw. leeraar met een nugter, bequaam, godvrugtig man mogte geholpen werden, om het goede dat dusverre met seer groote moeite en arbeyd alhier t'zedert vijfjarig verblijff van onsen leeraar opgerigt is niet wederom vervallen en ontreddert te sien, 'tgeen wij dan U.Eerw. trouwe voorsorge aanbevoolen laten. Wij sullen, soo God wil, met de tweede besending nog eenig nader schrijvens laten afgaan, wanneer 't request van D. van der Sluys aan haar HoogEdelens mede staat te volgen.

Eyndelijk, wil d'Almagtige U.Eerw. persoonen en diensten uyt den hemel overvloediglijk zeeg'nen en sijne heylsame H. beloften over uwen onophoudelijken arbeyd ter eere sijns H. naams kragtelijk vervulle, U.Eerw. alhier met sijn genade bekroonende en hiernamaals altoos en eeuwiglijk met heerlijkheyd 'twelk hertelijke wensch en bede is van U.Eerw. dienstvaardige, verpligte en welgenege medebroederen en vrienden Cornelius van der Sluys

---

680 Vgl. 2 Timoteüs 4:2.

681 De Sumatra vertrok eerst 19 juli 1683 uit Batavia naar de Molukken en begon ca. 1 november aan de retourreis, die t.g.v. de westmoesson 4½ maand duurde (*GM* 4, 601, 609). Het antwoord van de kkr Batavia (vermeld Mooij *Bouwstoffen* III, 540) zal Ternate dus na 1 september hebben bereikt.

syn. p.t. praeses, Fr. Schoddenbergh, Dirck Pietersen, Niclas Bartolomeus, M. de Roy,[682] J. van Knijff,[683] A. 't Hooft.

Ternaten, in onse kerkelijke vergadering, den 3^en^ may 1683.

78. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 1 september 1683.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 200-203.

Eerwaardige – – –

Onse voorgaande,[684] gesonde per 't fluytschip Soesdijk, is ons vertrouwen ter behoorlijker tijd besteld te zijn, in welke wij de staat der kerke en schoolen onder den resorte dezes gouvernements bescheyden, gelijk dezelve ons doen ter tijd voorquam, wijdlustig ontledigt hebbe. t'Zedert hebben wij verhoopt gehad dat op onzen van den voorledene jare 1682[685] een antwoord van U.Eerw. per 't schip Sumatra zoude sijn toegebragt, maar voornoemde bodem hier niet aangeland zijnde, hebben wij ook niet 't minste schrijvens, tot ons leedwesen, vernomen.

En aangezien nu 't fluytschip de Geele Beer de reyze na Batavia van hier wederom staat aan te nemen, dagten wij het onze pligt te zijn dese onze letteren aan U.Eerw. mede te laten afgaan, om zoo onse reed'lijke gezondheyd, God loff, als den hedendaagsche toestand van 't Sion Christi in deze Moluccos en omleggende plaatsen bekent te maken.

Volgens de rapporten dan door onsen aanwesigen leeraar, alhier op Ternaten geplaatst, rakende dit eyland Ternaten, Macquian, Batchian en Oubi gedaan,[686] staad de stand der kerken en schoolen, uyterlijke aan te zien, wenschelijk, doordien nu en dan nogal eenige de gemeynte Christi, zoo uyt de mooren als heidenen, werde toegedaan. d'Heere wil haar door zijne genade inwendig heyligen aan de ziele als se wel uytwendig de leere des Evangeliums belijden. 't Is waar datter onderwijlen ons ook eenige voorkomen die niet weerdiglijk den Evangelio Christi en wandele, maar tot een inwendige droefheyd en ergernisse van ware godvresende strekke. Houden wij nogtans niet op om tijdelijk en ontijdelijk te vermanen, bestraffen, onderwijzen in alle zagtmoedigheyd ende leere.

Op d'eylanden, voornaamlijk Tagulande en Sangui, bloeid de leere der waarheyd die na de godzaligheyd is onder de opzigte van de Eerw. D. de Leeuw, volgens zijn laatste toegesondene rapport,[687] als voorheene redelijk, en zijn een groot getal bejaarden overgegaan

---

682 Meynard de Roy, 1678 uitgekomen, in 1683 te Ternate tot vaandrig en in 1684 aldaar tot luitenant bevorderd, 1688 zending naar Mindanao, zijn verdere carrière op de kust Coromandel en op Java, hij eindigde als majoor. Zie ook *GM* 4, 797.

683 In *GM* 5, 33, wordt een 'dispensier Knijff' genoemd.

684 Zie hiervoor, doc. 77.

685 Niet aangetroffen; genoemd in notulen kkr Batavia d.d. 12 oktober 1682 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 526). Hier wordt vermeld dat de kerkenraad van Batavia aan de Hoge Regering zal verzoeken om inzage in het overgezonden (in de Sangirese taal gestelde) vragenboek van de hand van ds. De Leeuw (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 62). De overheid willigde het verzoek van de kerkenraad in (*Bouwstoffen* III, 528), waarop deze oordeelde dat 'hetselve niet en behoorde gedrukt te worden omdat in het Duijts, hoeveel te meer in het Sangerees, seer veel aenstootelijke en harde stellingen sijn, behalve dat het ook al te langh en te wijtloopigh is voor de eerst aencomende leerlingen, daer noch bij komt dat de Maleijtse taal op die meeste soo niet op alle die Eijlenden ten merendeele bekent is en in swangh gaat' (*Bouwstoffen* III, 531). Het handschrift werd aan de Hoge Regering teruggegeven met een excerpt van de 'harde en aanstootelijke stellingen'.

686 Niet aangetroffen.

687 Niet aangetroffen.

uyt het Moorts- tot het Christendom, en door de H. doop de gemeynte Jesu Christi ingelijfd, bijzonder op de dorpe Taboekan, Mangenitoe en Saloeran etc., en het hoogweerdig H. avondmaal op Terroena, als het oudste christendorp, aan de verstandigste en geschikste van leve, tot ledematen aangenomen zijnde, uytgereykt. Wenschelijk was het indien veele van deze eylanderen mede wierde opgewekt om in deze de godvrugtige voetstappen van goede voorgangeren na te volgen. Op 't eyland Chiauw stond het met de christelijke godsdienst maar tamelijk, en oordeelen wij d'oorzaken hieraff te zijn dat in verscheyde nog een inwendige trek tot het pausdom is overgebleven, andere de heydensche afgodendienst der voorouderen nog zeer aanklevendste zijn, blijvende daarom in bosschen, in valleyen, op bergen verstroyt woonen, en geen middel konnende aangewent werden om deze volkeren dorpsgewijse te versamelen, komende hier nog bij het slappe regimen des conings en zijne rijxgrooten, die haar onderdanen, zonder eenigzints te beteugelen, in haren ongeregeldheden, boosheden en andere vuyle misbruyken zonder te waarschouwen en te straffen laten voortgaan. En off wij kerkelijken daartegens met kragt willen vigileren, is 't zeker wij niets te zullen uytrigten zoo door de Hoog Agtbare Politia de behulpzame hand ons daarin niet en werd aangeboden.

Op Celebes noordkust, als Bwool, Cattingola, Caydipan, Boulanitan, Ayoon, Boulang, schijnd nog minder hoope van redres te zijn als op 't ijland voornoemt (uytgenomen de Manado, alwaar de E. leeraar zijn residentie houd), want dit land groot zijnde, en bevolkt met duyzenden van afgodendienaars, dewelke om 't rijke der duysternisse staande te houden nergens meer op toeleggen als om bij 't afweze des predikants, ter visite aldaar geweest zijnde, dat goede werk wederom om te stooten en opnieuw allerlij schadelijk onkruyt in dien akker te werpen, en merkende de wispeltuirigheyd en lauwheyd der voorgangeren, dewelke in tegenswoordigheyd van den predikant de kragtigste belofte van d'uyterste vuyrigheyd en ijver in den godsdienst te zullen aanwenden, doen, met deszelfs vertrek niets eerder, na 't schijnd, dan die belofte vergeten, en alzoo wederom de leeraar de grootste moeite veroorzake om 't werk op een goede voet opnieuw wederom te regte te brengen. En willen wij 't oog gaan laten op d'onderhouding der thien geboden Gods, zoo werde het tweede, derde, vierde, vijfde, sesde, sevende en agste op een schrik'lijke wijse van haar overtreden, 'tgeen bij hare opperhoofden geconniveerd en door de vingeren gezien werd. Evenwel, om de vroomen die, hoewel zij weynig zijn, daaronder loope, verhoope wij 't werk nog tot een goede stand te krijgen, sparende daarom geen neerstigheyd, zoo door ernstige overtuygingen als gevoelige bestraffingen, vierige opsoekkinge, wakkere onderwijsinge van hare jeugd, off haar God nog t'eeniger tijd het ooge des geloofs ende verstands geliefde te openen ende haar van de duysternisse tot het ligt, en van de magt des zatans tot God bekeeren.

De schoolen, zoo in dese Moluccos als d'opgemelte plaatse, gaan na advenant redelijk, en is onze hoope sterker op de jeugd dan op de bejaarden gevestigd, naamlijck uyt deze planthoven gewenschte planten en boome des Heeren en der geregtigheyd schier off morgen te zullen voortkomen.

Wij hebben 3 inlandsche schoolmeesters op ons versoek na Amboina van daar herwaarts gekregen, en zijn d'een op Batchian, den tweeden op Macquian, de derde op Boulang geplaatst, zijn luyde van reed'lijke goede kennisse en neerstigheyd, die wij ook haren pligt in alle wakkerheyd ontrent school en kerk aanbevoolen hebben.

Men leefd hier, God zij geloofd, nog in ruste, scheene eenige kleyne verschillen tusschen het Ternataansch en Tidoreesch coninkrijk voor eenige dagen te ontstaan, maar zijn door de voorsorge der E. Compagnie wederom geassopieerd en bijgelegt.[688] D'Almagtige gelieve ons verder met zijne vrede te bekroonen, opdat een yglijck van ons onder zijnen wijnstok en vijgeboom mag gerust woonen.

---

[688] Zie *GM* 4, 609-610.

't Instantig verzoek van onsen aanwesigen leeraar blijft nog alsvooren, naamlijk dat door U.Eerw. voorzorge, voorspraak en hulpe bij haar HoogEdelhedens zijn Eerw. mogt toegestaan werden met zijn familie, vermits verbands expiratie, op Batavia te mogen opkomen, en met U.Eerw. en HoogEdelhedens gunste, toestemming en genegentheyd na 't vaderland versonden werden. Wel is waar dat wij in onze voorgaande aan U.Eerw. hebben opengelegt, onse aanwesigen leeraar, zoo niet wel konde van hier verlost werden, in een andere plaatse te mogen werde geplaatst, maar door brieven zijn Eerw. uyt 't vaderland toegekomen werd hij als genoodzaakt, tot welwesen van zijn E. en familie, de reyze derwaarts aan te nemen. Geliefd hem, aangesien wij genoegzaam vermerken het zijn Eerw. volkome ernst te wezen, met die gunste, indien eenigzins zijn verlossinge van hier mogelijk is, te begonstigen, en de toestemming en approbatie bij haar HoogEdelhedens uyt te werken, onder voorwaarde van ons een bequaam, godvrugtig, wakker en welgeleerd man in zijn E. plaatse over te zenden, vol ijver en vierig van geeste zijnde, spreekende en leerende neerstiglijk de zake des Heere. Den Eerw. D. de Leeuw heeft ook zijn begeerte om verlost te werden in scriptis[689] ons verwittigt, maar hebben zijn E. versoek tot het jaar aanstaande uytgesteld. Wij willen vertrouwen en niet twijffelen off U.Eerw. zullen na haar wijs beleyd en rijp oordeel in desen 't heylsaamste voor onsen leeraar bevlijtigen, en hem na zijn sesjarig verblijff, ten goede genoegen der kerken en schoolen deser Moluccos, met u aanstaande schrijvens zijn dimissie broederlijken vergunnen en toestaan.

De kerk- en schoolbehoefte voor het aanstaande jaar zijn dese navolgende: *In 't Nederlandsch*: 12 oeff'ningen der godzaligheyd, 2 dozijn Havermans gebedeboekjens, 4 dozijn sakpsalmboekjens met nooten. *In 't Maleyts*: 2 dozijn Casper Wiltens predikatiën, 6 dozijn ABC boekjens in 't Maleyts, 3 dozijn catechismi van D. Dankaartz in 't Maleyts, 4 dozijn vrage boekjens in 't Maleyts, verbetert door D. F. Guinguier en is deszelfs beginsel 'Appa iang mou souka daan minta terlebe'.[690]

Eyndelijk – – – U.Eerw. dienstvaardige, trouwhertige, heylgunnende medebroederen in Christo, Cornelius van der Sluys, syn. p.t. praeses, F. Schoddenbergh, Niclas Bartolomeus ouderlingen, M. de Roy, J. van Knijf, A. 't Hooft diakonen.

Ternate, in 't Casteel Orangie den 1[en] september anno 1683.

79. Brief van ds. Cornelius van der Sluys aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 oktober 1683.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 206-207.

Eerwaardige, godvruchtige – – –

't Quam mij vrij onverwagt voor d'ordre en 't goedvinden van haar HoogEdelhedens, in de missive aan den Heer Gouverneur en raad deser Molukkos uytgedrukt,[691] naamlijk dat d'Eerw. D. Hek uyt Amboina mij alhier in dese gemeynte stond komen te vervangen en ik wederom zijn plaatse aldaar te gaan vervullen, waaraf U.Eerw. kerkelijk schrijvens, per Sumatra toegebragt, gedagtekend Batavia 2 maart anno stanti, aan de kerkenraad alhier, niet in 't minste van gewag maakt, schijnende voornoemd kerkelijk schrijvens over de 3 maan-

689 Schriftelijk.

690 'Wat wenst en vraagt gij het meest?' Bedoeld is Spiljardus' vertaling van de Wegh tot de Saligheyt van Willem Teellinck uit 1620 onder de titel 'De weg naar de hemel/Djalan ca surga'. Carons in 1683 in Nederland verschenen vertaling van hetzelfde boekje kon op datum van schrijven in Ternate nog niet bekend zijn. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 15 en 23.

691 Missive HR aan PR Ternate d.d. 21 juli 1683, VOC 909, fol. 1034-1128, in het bijzonder fol. 1102.

den oud geweest te zijn eer herwaarts aan is besteld geworden.[692] Waaraan zulx mogt gemancqueerd hebben, is mij onbewust.

't Is waar dat in onse jongste missive, van dese kerkenraad aan U.Eerw. afgegaan,[693] verzogt heb de reyse na 't vaderland mij te mogen werden toegestaan, en ook niet anders hebbende mijnzelve voorgesteld, maar mij erinnerende d'opgemelde last en aanschrijvens van haar HoogEdelhedens, nevens van 't jaar 1678 eygentlijk door d'oplegging der handen 't predikampt bediend te hebben, ben bedugt geworden 't voorschreven verzoek niet als te wel zoo bij haar HoogEdelhedens als U.Eerw. te zullen opgenomen werden, hebbende derhalven liever vast bestemd voorseyde ordre en goedvinden na te komen en, met d'aankomst van d'Eerw. D. Hek hier ter plaatse, mij met d'eerste gelegentheyd na Amboina te vervoegen, werdende zijn Eerw. per de hoeker de Brandgans alle dagen hier verwagt.

't Antwoord op de jongstledene letteren van U.Eerw.[694] zullen de broederen, als met d'Eerw. D. de Leeuw daarover gecommuniceerd hebben, in 't aanstaande jaar onder de hulpe Gods U.Eerw. laten toekomen.

Alleenlijk dit voor 't laatste, dat, mits mijn aanstaande vertrek ten dienste der Ambonsche kerke, U.Eerw. wil gebeden en verzogt hebben dat se mijn verbeeteringe, alzo mijn verband met ultimo january aanstaande zal geëeyndigd zijn, bij haar HoogEdelhedens gelieven te bezorgen, als die best bewust zijn wat diensten zoo eertijds in Amboina als in dese Moluccos ontrent het Zion Christi verrigt hebbe. Ik drage dan dit mijn nedrig verzoek U.Eerw. op, en wil vertrouwen 't goede hierin voor mij te zullen uytwerken.

Waarmede U.Eerw. persoonen en H. diensten den oppersten Herder der schapen aanbevele, dewelke met overvloedige gaven des H. Geestes U.Eerw. mildelijken wil zegenen ter eeren zijns heyligen naams en tot zaligheyd der zielen van veelen, 'tgeen de innerlijken hertenwensch en bede is van U.Eerw. dienstvaardige en alle heyl gunnende vrund en medebroeder in Christo, Corn. van der Sluys.

Ternate in 't Casteel Orangie, den 25^{en} october anno 1683.

80. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Cornelius de Leeuw. Z.p. [Manado], 3 mei 1684.
ANRI, Archief kerkenraad Batavia 213, fol. 397-400.

Rapport wegens de christennegrijen op de Celebes overgelevert aen sijn Achtbaerheyd Ed. Heer Gouverneur Jacobus Lobs ende de Eerw. kerckenraet vergadert in consistorio in 't Casteel Orangie den 3^{en} may 1684.

In 't begin van de maent september 1683 van Manado vertrocken ende meester Jan de Silva van Amboina, ons toegecomen op ordre van de Heer Governador Jacobus Lobs, op Selmendongan geplaast, onder het gebiedt van de coninck van Boulangh, naedat meester Andris Fortados aldaer den dienst ettelijcke maanden hadde waergenomen.

Den 8 september 1683. School ende kerck op Boulang Itang bevonden als volcht: 23 kinderen in 't school bevonden; 23 kinderen seggen het vader ons op soo in de Maleytsche als Cadipansche taale, 23 konnen 't gelooff opseggen in de Maleytsche ende Cadipansche taale.

---

692 De brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 200-201, vgl. Mooij, *Bouwstoffen* III, 540 (notulen kkr Batavia 1 maart 1683).

693 Hiervoor, doc. 78.

694 Vermoedelijk is de brief van 2 maart bedoeld; in notulen en uitgaande brieven kkr Batavia geen latere brief aangetroffen.

Dese voorschrevene connen meest allen de thien geboden in 't Maleyts alsmede de cleyne vraaghstucken voor de aencomelingen. Drie kinderen hebben een bladt 3 à 4 uyt de Heydelbergsche Catechismus geleert.

De oude ende bejaarde in 't examineren seer slecht bevonden, dese plompheyt spruytende uyt de naalaaticheyt in den godsdienst vermenght met een hardicheyt des herten, doch de hooffden belooffden beterschap tegen mijn wedercomste van Bool.

Den 9^{en} september 1683 op Dau gevonden derthien jongens die 't gelooff, vader ons, 10 geboden opseggen soo in de Maleytsche als Cadipansche taal. De school ende kerck sober bevonden, doch beloofden beterschap. Hier had men een nieuwe kerck gebouwt.

Den 16 september 1683. Naedat wij van de Liwas door een groot bosch een seer quaaden wech gepasseert hadden ende Gorentale te voet voorbij gegaen hadden, sijn wij op Attingola aengecomen. 22 Jongens in 't school bevonden op Attingola, 21 kinderen seggen vader ons op in 't Maleyts ende Attingolische taale, 21 kinderen seggen 't gelooff op in 't Maleyts ende Attingolische taale, 21 kinderen seggen de 10 geboden op in de Maleytsche ende Attingolische taale. Eenige connen spelden, 11 kinderen kennen de vraaghjens in 't school opseggen om gedoopt te worden.

Den 17 dito sijn voor ons gecomen 6 bejaarde vrouwen die 't gelooff, vader ons en de 10 geboden neffens eenige vraaghstuckjens opseggen om gedoopt te worden.

Den 17 dito sijn voor ons gecomen 6 bejaarde vrouwen die 't gelooff, vader ons en de 10 geboden neffens eenige vraaghstuckjens opseggen om gedoopt te worden.

Op dito. Op Attingola ondersocht 10 persoonen, daeronder de hooffden waaren, die opseyden vader ons, 't gelooff, 10 geboden neffens eenige cleyne vraaghstuckjens soo in 't Maleyts als Attingolische taale.

Verstaen op desen tijdt dat Dahoulo, de gougougou van Dimoggo, haer hadden soecken aen te raden om wech te loopen.

Den 18 september 1683. Drie mannen neffens 8 bejaarde vrouwen seggen 't gelooff, vader ons en de 10 geboden neffens de vraaghstucken in 't Maleyts ende Attingolisch op. Eenige seggen de gebeden op. Dese bovengeschreven persoonen neffens noch andere kinderen tot ontrent vijfftich toe op haer confessie ende belofte van beeteringhe des levens sijn door den doop Christo ingeleyft.

't Waer te wenschen geweest dat dit volck nae mijn vertreck, tegen alle trouwe vermaaningen aen, haer eerste lieffde niet verlaaten hadde, waervan de oorspronck is oft de quaade oft geen regeringe onder haer, ende dat de marinje geen besoldinge geniet.

Den 28 september 1683. Nae veele ongemacken op Bool gearriveert, ende de school bevonden als volcht: In 't school bevonden 36 jongens, op de roll 45 kinderen, 36 kinderen seggen het vader ons op in de Maleydtsche ende Boolsche taal, 32 kinderen seggen 't gelooff op in 't Maleyts ende Bools, 36 seggen op de 10 geboden in de Maleytsche ende Boolsche taale, 32 kinderen, soo jongens als meysiens, seggen de vraaghstuckjens voor de aencomelingen op in de Boolsche ende Maleytsche taale. Dese twee taalen gaen op dese eylanden altoos t'samen, omdat in 't gemeen de Maleydtsche taale niet verstaen wordt, ende om door haer moederlijcke taale tot de kennisse van de Maleydtsche taale ende meteenen van de goddelijcke waarheyt te comen. 29 Hebben de Aldegonde in 't Maleydts geleert, 30 kinderen seggen de gebeden op ende Caheyns vraagen, eenige leesen.

Den 29 september 1683. De bejaarde christenen op Bool ondersocht, ende van de vrouwen een-entwintich bevonden die het vader ons, gelooff ende 10 geboden soo in 't Maleydts als Bools opseggen, daerop noch seven vrouwen geëxamineert ende eenige manspersoonen, waeronder het opperhooft van het dorp was, die alle de eerste beginselen van de religie als boven van andere vermelt is redelijck aengeleert hadden.

Den 30 september op Bool 70 persoonen op haer confessie ende belofte van boete door den doop Christo ingeleyft. Dit volck hadde soo het scheen met den geest begonnen, maer eyndigen met het vlees, want nae mijn vertreck, tegen soo veele publycke ende particuliere leeringen aen, sijn vervallen van haaren ijver. Het Morendom behaaght veele noch beter, waeronder is Jacobus Ladouali,[695] die sich opwerpt voor opperhooft, ende een moorsche priester genaempt Heba Macassar[696] aenhouwt ende favoriseert, daerin hem veelen volgen.

Hoe can een christenreligie voortganck hebben daer het heydendom ende Moorendom de overhant heeft? Balamogila, deses van selffs opgeworpen opperhoofts oudste broeder, scheynt de religie beter te maintineren, is bij veele meer bemint. Sonder hem, soo hier de spraack gaet, soude op Bool noch school noch kerck sijn. Doch hoe wijnich dat hier ende elders bij veele onder de inlanders op Compagnies ordre geleth wort, dat laat ick over om te relateren aen de corporaals hier ende elders geplaast.

Den 4 october 1683. De school op Dauw bevonden als volcht: In ’t school bevonden 30 jongens, 20 seggen het vader ons op in ’t Maleyts, 19 in ’t Cadipans, 17 seggen de gebeden op, 22 seggen ’t gelooff op in ’t Maleyts, 20 kinderen seggen ’t gelooff op in ’t Cadipans, 18 de thien geboden in ’t Maleyts.

School wederom gevisiteert ende bevonden 18 die de Aldegonde opseggen, 4 kinderen de groote Catechismus ten meesten deel opseggende, 5 maer ten deele.

Op desen tijdt ginck op Cadipan een geruchte van meester Anthony Fortados’ oncuysheyt. Doch de saack ondersocht sijnde, is de waarheyt hiervan bij mij niet gebleecken. Doch hebbe Franciscus Ferdinandus, eertijdts meester op Dimoggo, omdat de Cadipansche taale verstondt, op versoeck van de grooten van Dauw aldaer geplaast.

Den 6 october 1683. Op Dauw geleert ende 13 gedoopt ende Wilhelm, de broeders soon van de coninck, aldaer getrouwt.

Op dito. De lieden op Dauw ondersocht sijnde, slecht bevonden, ende dit neempt sijn oorspronck van een luyheyt in den godtsdienst vergeselschapt gaende met een hartneckicheyt. Daerbij compt oft een quade, oft liever geen regeringhe alhier. Oock de corporael alhier geplaast maintyneert ende ondersteunt de meester alhier seer wijnich in de saecken de religie aengaende.

Ontrent desen tijdt dede de coninck Binankel met sijn grooten een belofte met eede dat sij de waare religie van herten souden hanthaven. ’t Ginck in ’t eerste wel nae mijn vertreck, doch hebben nu all haer eerste lieffde verlaaten.

Nu onlanx is des coninckx dochter, Elizabeth genaempt, gestorven. Doe heeft men de meester aldaer verboden de tifa te slaen om ’t volck bijeen te vergaderen, soodat het slecht met school ende kerck alhier gestelt is. Men volcht hier nae het heydendom, in begraeffenissen als haeren duyvelsdienst.

Den 7 october. Op Boulang Itang gereverteert en de school ende kerck bevonden als volcht: In dit school bevonden 30 kinderen, 28 kinderen connen vader ons in ’t Maleyts ende Cadipans, 28 kinderen seggen gelooff op in ’t Maleydts ende 26 in ’t Cadipans, 30 seggen de thien geboden op in ’t Maleydts, 30 kinderen seggen meest de Aldegonde op, 3 connen de groote catechismus ten deelen, sommige de gebeden. Vier getrouwt.

Naedien dat de papen hier voordesen huysgehouden hebben, soo geven sij haer alle uyt voor christenen. Doch gevraaght sijnde over haer naamen, weten dien niet te noemen, noch te seggen een regel van haer gelooff, noch connen mede niet aenwijsen van wie gedoopt sijn, ende weten noch van tuyten noch blasen, vanwegen een hertneckige slapheyt in den

---

[695] Tweede lezing: Ludouali.

[696] ‘Heba’ vermoedelijk de lokale variant van ‘leba(i)’, een functionaris in de Islam. Makassar was een centrum van islamitische expansie.

godtsdienst ende genegentheyt tot affgoderije ende bloetdorsticheyt, vergeselschapt gaende met giericheyt van Lincacoa, die daer van dat dorp sich als coninginne draeght, doch ongenegen toondt tot de religie, dat mede een van de prinscipaalste oorsaecken is dat het op Cadipan quaalijck met religie staat. Derhalven weet ick niet wat van sulcken christenen oordeelen sal, temeer veele seggen gedoopt te sijn van de paapen, die nochtans daer de minste blijck niet aff toonen connen, jae can eer contrarie getoont worden.

Op Boulang Itang geleert ende drie gedoopt, die noch een regel twee à drie van haer gelooff opseyden.

Nae swaare gedaane betuyginghen aen de lieden van Cadipan vertrocken.

Den 12 october. Op Selmendongan alle ende ydereen hooft voor hooft ondersocht, want ick door experiëntie bevinde dat door particuliere onderwijsinghen meer baate bevinde als publycke predicatiën, echter het een doende, 't ander niet naalatende.

Den 13 october. Op Selmendongan in 't school bevonden 15 jongens die vader ons opseggen in 't Maleyts en de Boulangsche taale, 13 kinderen seggen 't gelooff op en de thien geboden in 't Maleyts en de Boulangsche taale. Sommige seggen de vraagen op voor de eerste aencomelingen, 8 vrouwen hadden taamelijck de eerste fondamenten geleerdt, 3 jongens seggen de gebeden op.

Den 14 october. Nae publycke leeringen thien op haer confessie gedoopt. 't Is ellendich om aen te sien dese schaapen, die als sonder harder lopen, gelijck als wout-esels in de bosschen. De coninck van Boulang onthout sich op Mogondo, laat sich weynich aen dese sijne onderdaanen gelegen zijn. Daer hij echter de christelijcke religie met de lippen aengenomen heeft, soo beharticht hij 'tselve niet met het harte, soo ick vertrouw om de veelheyt der wijven aen te houden, daer het Christendom tegen aengaet. Wenste dat dese arme lieden aen de strandt woonden ende een vaste plaats hadden.

Den 17 maart 1684 in 't voorbijgaen nae Ternaten overvaarende, op Tagalande gearriveert ende bevonden het school als volcht: In 't geheel 89 jongens waervan 19 kinderen opseggen de vraaghjens beginnende appa jang minta; hadden redelijck leeren lesen ende schrijven.

Op dien tijdt sestich of daerontrent op Tagalande gedoopt. De kinderen op de confessie van haer ouders, ende de bejaarde op haer eygen confessie.

Ondertusschen verstaen dat op Siau, insonderheyt op Pehe, daer den coninck sich onthout, de besnijdenis ende grouwelijcke affgoderije in swange gaet, jae, dat meer is, meester Hendrick Tehu op Pehe in een affgodis huys comende om de affgoderije tegen te gaen, is bijnae met een spies gequest geworden. Daer den coninck van Siau wijnich off geen straff over oeffent, sijnde tegen alle waarschouwingen seer laff in 't maintuneren ende beschermen van de waare godsdienst, waerin hem sijn grooten ten meerder deelen naevolgen. Referere mij voorder hierin met de voorige rapporten soo door mij als den Eerw. D. Caheyn gegeven,[697] daeruyt lichtelijck de hertneckigen godtloosheyt der Siauwers te bespeuren sal zijn.

Corn. De Leeuw.

81. Brief van ds. Cornelius de Leeuw aan de kerkenraad van Batavia. Manado, 17 juli 1684.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 208-211.

Eerwaarde, godtzaalige – – –

[697] Niet aangetroffen; zie echter hiervoor, doc. 69 en 71.

't Is ons op Ternaten commorerende[698] een vreuchde geweest te verstaen den goeden wellstandt van Christi kercke op Batavia.[699] Wat den uytwendigen toestandt der kercke op de eylanden van Sanguir, Siau, Tagalande, Celebes onder onsen opsicht bevoolen belanght, sijn daagelijckx onder den zegen van Godt Almachtich seer groeyende ende vermeerderende in getaale, alsoo uyt verscheyden dorpen veeler honderden, soo uyt het Moorendom als heydendom, tot het Christendom op haer confessie voor mij gedaen, soo in de Maleytsche als haer moederlijcke taale, door den doop Jesu Christi sijn ingelijft, gelijck specialijck uyt de rapporten ende doopboecken blijcken can. Doch aengesien de goede orders van de hooge machten specterende het welvaaren van kerck ende school niet gemaintuneert en worden polityck, soo is onder die goede tarwe van ons gesayt opgecomen door satans list oncruyt van afgoderije, aenbiddinge van voorouders, polugamie, doodtslagen, overspell, oneerbiedicheyt ontrent school- ende kerckdienst ende wat diergelijcken grouwelen meer zijn, welcken grouwelen met goede vermaeningen door een leeraar gedaen alleen niet connen suffisantelijck tegengaen worden soo niet politycklijck onderschraaght worde. Temeer ick (als een wees sijnde) nu berooft ben van de soete correspondentie van mijn waarde vroome collega D. Cornelius van der Sluys, die ons plachte met goede advysen te ondersteunen, doch nu nae Amboina is vertrocken, bij welckers vertreck ick in de maant mart, april, may 1684 op Ternate alleen den dienst van school ende kerck hebbe waargenomen, catechisatiën voordesen vervallen onder Hollanders ende inlanders aldaer opgerecht. Want de inlanders, niet attenderende off soo seer lettende op predicatiën gedaen wordende, door catechisatiën bevinde bij experiëntie alderbest gesticht te worden.

Doch bij de overcomste van de predicant Heck hebbe ick Ternate verlaaten ende ben wederom op Manado gereverteert. Aldaer sijn capiteyn Augustijn du Moleyn[700] ende fiscaal Loffsang[701] gecommitteerdt om de logie te bouwen, welcke voorschrevene in plaatse van mij te maintuneren ontrent school ende kerck mij eer regelrecht tegengegaen hebben, als blijckt uyt het volgende narre.[702] Volgens de ordre van haer HoogEdelen hadde ick aengenomen onder mijn opsicht eenige discipulen, daervan ick 's maents voor de cost voor yder geniete een rijckxdaalder en een maat padie. Sommigen onder dese discipulen waaren nu soo verre gebracht dat niet alleen de fondamenteele vraaghstucken conden beantwoorden, maer selffs met texten bewijsen. Onder dese discipulen was een schorftich schaep, die ick van Ternate op versoeck van sijn ouders medegenomen hadde. Desen rebelligen jongen is, nae veele vermaeningen door mij gedaen, verre beneden sijn meriten gecastigeert door den inlantsche meester Paulus Musquita, doch echter daernae tot mijn disrespect van capiteyn Du Moleyn ende fiscael Loffsang in haer protectie aengenomen, ende alsoo sijn de discipulen stouter geworden, de meesters een vrese aengejaecht, alles specterende tot vervall van school ende kerck, die door dese plantsoenen moet gesticht worden.

Den 11 juny 1684, naedat ick gepredickt hadde over dese woorden: 'de lieffde Christi dwinght ons',[703] ende naedat ick in 't generael getoont hadde hoe veele de sonden van dronckenschap, hoererije etc. boven Jesus beminden, soo heeft S^r capiteyn Du Moleyn nae de gedaane predicatie, in praesentie van de vier opperhoofden van de hoecker de Brantgans (naemelijck schipper, stierman, boeckhouder, chirurchijn) op mijn predicatie beginnen te

---

698 Verblijvende.

699 Onder de uitgaande brieven van kkr Batavia is geen brief uit 1684 aangetroffen (ANRI, AKB 51, fol. 215-234 niet meer raadpleegbaar); echter vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 7 februari 1684 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 580).

700 Augustin du Moulin, 1681 als luitenant naar Ternate, 1690 nog steeds aldaar.

701 Andries Lofsang, in mei 1677 onderkoopman en secretaris te Ternate, 1681 fiscaal aldaar, 1682 opgeroepen naar Batavia, 1689 terug naar Ternate.

702 Verslag.

703 2 Korintiërs 5:14.

schempen ende miscontentement te toonen, scheldende onder andere mij voor meynedich ende dreygende mij met het fort, daer ick, soo S^r Du Moleyn sprack, all lange soude geseten hebben soo mijn huysvrou niet hoogh swaer[704] was geweest. Van dit voorschrevene, den 11 july[705] voorgevallen, hebben mij sommige schriftelijcke verclaaringen gegeven. Geen heyden noch moor, hoe barbaris hij is, soude soo met mij handelen als dese E. committeerders, insonderheyt du Moleyn, met mij gehandelt hebben. Seth ick een meester, volgens de ordre van haar HooghEdelheden, de E. committeerders ontbieden die wederom op; soo ick een acte van de E. Governeur Lobs become, de E. committeerders haalen die van de meester wederom op ende verwerpen de acte als off se valss was; wil de E. Governeur neffens mij, die mij wel met de politie soecke te conformeren, een meester gecontinueert hebben, sooals ick toen uyt de missive van de E. Heer Governeur Lobs, dese E. committeerders tot het opbouwen van de logie reguleren haer nae die ordre niet van de E. Governeur Lobs; vraagh ick haer E. nae haer commissie, sij antwoorden mij dat sij mij geen reden hebben te geven maer aen de superioren, gelijck er soodaenige missiven van haer E. committeerders onder mij rustende sijn. Is het dat ick leere de inlanders den dach des Heeren te heyligen, de E. gecommitteerders, insonderheyt Signeur Du Moleyn, blijft niet alleen selffs uyt 't gehoor van Godts Woort, maer oock maackt dat anderen door het laaden van padie als andersints daeruyt blijven, daerover Godt van de hemel teeckenen van gramschap getoont heeft. Dat can den hoecker de Brantgans getuygen, die op 's maendachs naedat diergelijckx voorgevallen was in geen cleyn peryckel was om te vergaen. Bij sooverre ick de volckeren hier rontomme vermaan van haer te bekeeren van polugamie, hoererije, dronckenschap, soo wort mij aenstondts geantwoort: gaet nae Manado, siet hoe de Hollanders bij de hoeren loopen, die in huys houden, ende haer droncken drincken, ende het waer te wenschen dat haar woorden onwaar mochten sijn, want vanwegen den goddeloosen ontuchtigen handel van sommige Hollanders, daeronder sommigen hooffden sijn alhier, wort Godts naem gelastert onder mooren ende heydenen. Soo breeckt men meer aff als ick opbouwen can met mijn leer, soodat een leeraer all suchtende alhier genootsaeckt is zijn dienst te doen. Ick ben niet onbewust dat sommigen mij met leugens soecken swart te maecken, doch hiertegen stelle ick een onergelijcke consciëntie,[706] niet mij soeckende te bemoeyen met saecken die mijn beroep niet raacken; oock daertegen stelle ick mede mijn oprechten onergerlijcken wandel voor Godt ende de menschen, 'twelck ick can becrachtigen met attestatiën van de Eerw. kerckenraadt der Moluccus met missive voordesen van de E. Heer Governeur van Ternate als anderssints.

Nu is mijn oodtmoedich versoeck van de Eerw. kerckenraadt van Batavia mij, die een medegenoot ben dergeener die in verdruckinge sijn, te hulpe te comen, alsoo een lidt leydende, het heele lichaem leydt.[707] Ick versoecke niet anders als uyt dit Manadische Sodoma, daer met Loth een rechtveerdigen sijn ziell moet quellen,[708] verlost te worden, om nae het vaderlant te wederkeeren over Batavia, ende dat 'tselve de Eerw. kerckenraadt gelieft te vervorderen bij haer HoogEdelhedens op Batavia, alsoo, bij oppositie als voorschreven is, een leeraer hier geen vrucht can doen. Over de injuriën voorschreven, insonderheyt van Sign^r Du Moleyn mij aengedaen, hebbe ick geschreven aen de Ed. Heer Governeur Lobs ende aen de Eerwaerde kerckenraadt, om mij soo met attestatiën, verclaringen soo schriftelijck als mondelijck, te defenderen tegen mijn partijen, hoopende redres te becomen op Maleyo, soo niet, ben ick genecessiteert mijn toevlucht nae Batavia te nemen.

---

704 Hoogzwanger.
705 De data 11 juni en 11 juli zo ook in het handschrift.
706 Een goed geweten, vgl. Hand. 24:16.
707 1 Cor. 12:26.
708 2 Petrus 2:8, vgl. Genesis 19.

Ick hebbe nader van de E. Heer Governeur ende de Eerw. kerckenraat van Ternaten versocht dat sij geliefden aen de eene sijde instantelijck bij haer HoogEdelheden, aen de andere sijde bij U.Eerw. kerckenraat op Batavia, gelieftden te schrijven ende te bevorderen mijn vertreck nae het vaderlant. Gelieft mijn ernstich versoeck gecombineert sijnde met het haare[709] in te willigen, temeer mijn huysvrou meest alhier onpasselijck is, sal 'tselve de Eerw. kerckenraadt op Batavia altoos danckbaar blijven.

Hiermede eyndigende, wensche de broeders op Batavia alle heyl ende zegen toe. Dat dien oppersten Harder der schaapen meer ende meer doe sijn lampe lichten over haeren arbeydt en de wijngaart des Heeren, tot opwassinghe meer ende meer van het lichaem Jesu Christi.

Actum in Manado den 17^{en} july 1684.

Waarde, vroome, gelieffde medebroeders in Christo, U.Eerw. dienstbaare medebroeder in Christo, Cornelius de Leeuw.

82. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [derde kwartaal 1684][710]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 214-216.

Hoog-geleerde Heeren – – –

Uwe brieven, beyde ongedagtekent,[711] zijn ons med de behoudene overkomste van 't fluytschip Aardenburg te zijner tijd wel geworden. Hoewel den eenen, aan mijn particulier behoorende, ook uyt aller last en name door D. Hellenius,[712] als praeses en D. Leydekker als scriba etc. onderteykent is, so kan echter in mijn niet vallen dat een ygelijk van u allen deselve of gelesen of hooren lesen heeft. Want ik ben mijn selven al te wel bewust dat onder ulieden noch mannen zijn van al te kloeken verstande, en bij welken de vreese Gods noch al te dierbaar is dan dat se in sodanig eenen raad mede souden bewilligen, om ymand van hare medebroederen voordat se ontrent hem die goudene spreuke 'audi et alteram partem'[713] betracht hadden, so bitterlijk onder sulken hoon en smaad, sulken partijdigheyd en onbescheydentheyd te recht te brengen, al was hij al schoon door een swaren en ergerlijken misdaad overvallen geweest, waarvan ik mijn selfs in het allerminste niet bewust ben.

Deselve na die reden en stoffe die mijn is toegevoegt directelijk te beantwoorden volgens de woorden Gods, kan ik in genen deelen raadsaam vinden. Evenwel, omdat ik al vrij wat besonders hebbe om mijne smaders en alle diegeenen die op verkeerde berichten en mogelijk valsche verklaringen en bevestigingen so ten quade tegen mijn zijn opgestaan te antwoorden, so ben ik te rade geworden liever sulks van ter zijden bij ymand particulier te

---

709 Het haare: onzekere lezing.

710 De notulen kkr Batavia d.d. 20 november 1684 vermelden de aankomst van een brief uit Ternate; vermoedelijk is dat deze brief. Op het omslag van de hier gegeven brief is genoteerd: 'Briev van D. Matt. Hek en kerkenraad in Ternaten, beantwoord den 25 jan. 1685'; aantekening van de Bataviase kerkenraad. De brief is in het handschrift van ds. Hek en is medeondertekend door leden van de kerkenraad van Ternate. Op fol. 218 een brief van ds. Hek aan de kerkenraad van Batavia, geschreven te Ambon, eveneens zonder datum.

711 ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 215-234, met uitgaande brieven kkr Batavia tussen 10 november 1683 en 1 augustus 1684, is niet meer raadpleegbaar. In de notulen kkr Batavia d.d. 7 februari 1684 wordt echter vermeld dat de kerkelijke brief naar Ternate alsmede een brief aan ds. Hek zijn voorgelezen en geapprobeerd (Mooij, *Bouwstoffen* III, 580).

712 Isaac Hellenius, predikant bij de Maleise gemeente te Batavia, overleden 1687.

713 Hoor ook de andere partij.

doen. Want wat voordeel soude ik doch kunnen doen med de geestelijke wapenen, die krachtig zijn door God tot nederwerpinge van alle sterkte, op de gemoederen van sodanige? Welkers oordeel reeds so ontijdig en voorbarig verdorven is dat se niet eens gedacht schijnen te hebben aan dat woord: 'Die den godlose rechtvaardigt en den rechtvaardige verdoemt, die is den Heere een grouwel, ja die beyde'?[714] Hoeveel te meer wanneer het geschied tegen alle goddelijke en menschelijke rechten, sodat de beschuldigde noch niet eens is tegenwoordig geweest! Maar het zij verre van mijn dat ik mijnselven in mijn eygen sake daarmede soude willen rechtvaardig verklaren. Schoon ik dan tot noch toe ontrent allen desen noch bij mijnselven noch bij ulieden gerechtvaardigt mochte weesen, soo weet ik echter dat den God des hemels en der aarden, richter zijnde, sal oordeelen en richten tussen mijn en tussen diegeenen die so als mijne smaders en vijanden med hare bittere smaadredene ten quade tegen mijn zijn opgestaan.

Hoeseer het ook mijn bedroeft heeft, en hoe seer het ook de Hoge Regeeringe op Batavia en de classicale en synodale vergaderinge in 't vaderland bedroeven mochte wanneer se de copye van desen brief med de copyen van mijne kerkelijke dimissie en attestatie en de kerkelijke verklaringe tegens de beschuldiging van D. Vosmaar zullen kunnen vergelijken, boven die, die den D. Carpius[715] voor de aankomste van D. Schoonebeek zaliger[716] mijn als gedwongen soude gegeven hebben, so sal ik evenwel ondertussen van mijnen zijde mijne neerstigheyd toebrengen om de vlamme van dit vyer der ongerechtigheyd, so hevig tegen mijn ontsteken, te blusschen, mijn geensins willende verblijden so het mijne tegenstanders selfs soude moeten verteeren. Alleenlijk sal mijn genoeg zijn dat de wereld sal kunnen openbaar werden dat ik altijd, voor soveel in mijn swak vermogen geweest is, des Heeren wegen hebbe soeken te houden en mijn God noyt godlooselijk gesocht hebben af te gaan, schoon noch so geweldige wateren der verdrukkinge en vervolginge, hetzij op mijne uytreyse uyt het vaderland als zedert den tijd van mijn aanwesen op het gansch seer boos en overspeelig Amboina, mijn mochten overstroomt hebben.

Voorwaar, voorwaar segge ik ulieden, mijne broeders, so daar den twist des Heeren alleen volgens den regel en richtsnoer van Gods woord tegens dat boos en overspeelig geslachte niet getwisten werd, selfs ook tegen sodanige medebroederen die alleen maar een gedaante van godzaligheyd schijnen te hebben, en de kracht daarvan in haar leven en wandel verlochenen, ja so daar Christus en Belial in vreede moeten samenstemmen, het kan niet anders zijn of Gods oordeelen moeten van een andere zijde ontwaken: of in het wegrukken der helden Gods, of andersins. En in desen vinden wij weder een nieuwe stoffe om ons te bedroeven over het onverwacht en ontijdig afsterven van dien kloeken held Gods D. Schoonebeek zaliger, denwelken over mijn affscheyd van hem na Ternaten, op den 9 april, gansch seer bedrukt, bekommert, ja tot de ziele toe bedroeft was, omdat onse liefde ontrent malkanderen ons wonderlijker als de liefde der wijfen geweest was,[717] en omdat sulken eensgesintheyd en harmony in het werk des Heeren wederzijds bespeurt was, sig in sijn eerste aankomste na een onpartijdig en rechtmatig ondersoek van mijne saken tussen D. Vosmaar en mijn, in vergelijking van den toestand derselven op Batavia door de verkeerde onderrichtingen ten hoogsten verwondert hebbende. Doch dewijle het so gelegen is, sal ik evenwel niet nalaten mijnen vreede aan te bieden allen dengeenen die mijn op het hoogste mochten verongelijkt of mijn quaad sonder reden mochten gesocht, of ten minsten haar daarin

---

[714] Spreuken 17:15.

[715] Alexander Carpius, cand. theologie, 1672 ziekentrooster aan De Kaap, 1673 te Batavia bevorderd tot proponent en naar Banda gezonden, 1675 daar bevorderd tot predikant, 1681-1684 predikant te Ambon, 1684 visitator van Sumatra, 1687 naar Timor, 1688 aldaar overleden.

[716] Ziekentrooster, in 1684 naar Ambon gezonden.

[717] Een vergelijking met de liefde tussen David en Jonathan; vgl. 2 Samuel 1:26 volgens de contemporaine edities van de Statenvertaling ('liefde der wijven').

mochten verblijd hebben, willende God alle tijd voor haar bidden dat hij haar wil instorten een dubbele portie van die wijsheyd die van boven is, welke onder andere die eygenschappen heeft dat se is bescheyden en niet partijdiglijk, ja ook niet voor den tijd oordeelende. En darom ben ik schuldig aan de minste twistgierigheyd, en kan ymand med waarheyd tegen mijn betuygen dat ik in den eersten twist tusschen mijn en D. Vos, over den voorrang in opsichte van de verseynding na Honimoa, of in de saken die ten huyse van D. Vosmaar[718] even voor de komste van de Heer commissaris zijn afgedaan, of in dit geschil over de bewuste verkiesing, niet gestaan hebbe na vreedelieventheyd. Men legge mij van mijnen schuldigen plicht op wat men wil, ik sal mijn alsnoch onder de allerminste, het zij selfs matroos of soldaat, vernederen. Maar wat was mijne vergeldinge als pasquil op pasquil door mijn deur te krijgen, die onder mijn noch, tot dry toe, seer schandelijk zijn berustende?

En darom: wel moogt gijlieden in uwen anderen brief, aan onsen kerkenraad in 't gemeyn, seggen dat den dienst Christi een strijd is, en dat daar strijd is ook vijanden zijn, en dat men daar vijanden zijn ook tegenstand vind. Dit heeft mijn in tegenstellinge van den anderen besonder vertroost en versterkt, vermits ik de waarheyd daarvan niet alleen ondervinde in die vijanden die buyten ons zijn, maar ook in diegeenen die binnen onder ons zijn, hoewel se den naam van broederen of medebroederen dragen, en wat wondert, aangesien het onkruyt op den akker des Heeren onder de tarwe moet blijven tot den dag des oegstes, wanneer het in busselen gebonde en in het vyer geworpen sal worden.[719] So dan is het seker, gelijk het is, datter onder ons zijn die med Judam den duyvel hebben,[720] so stemme ik ook med ulieden toe dat men ook in so een gelegentheyd moet geduld hebben, als wij maar onsselven daarin hebben gesocht te oeffenen, om altijd een onergerlijke consciëntie te behouden bij God en de menschen, en dat men tegen haar teweer gaande alleen med de geestelijke wapenen, die krachtig zijn door God, tot nederwerping van alle sterkte en hoogte, geen oordeel van lasteringe tegen haar voortbrenge, maar wachte totdat de Heere haar bestraffe, die gesegt heeft: 'en wreekt uselve niet, mijn beminde, maar geeft den toorne plaatse, want mijne is de wrake, ik sal 't vergelden'.[721]

De kerken op Macquian, Batsjan en aan 't Casteel Orangie nevens desselfs scholen zijn voor soveel ons bekent is tegenwoordig in een goeden toestand. Hoedanig het dienaangaande gelegen zij daar D. de Leeuw zijn opsicht over heeft, kunt gijlieden uyt dit sijn nevengaande rapport[722] selfs best beschouwen.

D. de Leeuw heeft ons ernstelijk gebeden ulieden gedienstelijk te versoeken dat hem doch bij de Hooge Regeeringe wilt begunstigen med Ulieder ernstige en gunstige voorsprake, ten eynde hij van hier verlost mogt werden om med de eerste gelegentheyd te mogen repatriëren. En daartoe wil ik ulieden ook om Christi wille gebeden hebben, temeer omdat het eynde van mijn eerste verband reeds staat vervult te werden, en besonder omdat den dienst in Godes kerke alhier, gelijk een ygelijk uyt ulieder brief genoegsaam kan bespeuren, dat se niet soseer is een dienst voor een Pandita,[723] als wel voor een booswicht en Bandita, 'twelke mijn sulken smerte aan de ziele heeft toegebracht dat ik liever ledig wil repatriëren dan mijnen dienst in dit Nederlands India onder so veel suchtingen langer te bekleeden. Niettemin, ik ben altijd genegen mijn te verbinden aan den wille Gods en desselfs wijse voorsienigheyd, die altijd med mij kan doen so als goed in sijne oogen is.

---

[718] Alternatieve lezing: Vos maar. Zie voor beide namen de lijst van predikanten in de bijlagen.
[719] Matteüs 13:33-43.
[720] Vgl. Johannes 6:70, 13:2.
[721] Romeinen 12:13.
[722] Hiervoor, doc. 80.
[723] De term 'pandita' als vertaling van 'dominee', 'predikant', komt in de 17e eeuw reeds voor; ze staat o.m. op de titelpagina van Carons prekenbundel (1678).

De kerk- en schoolbehoefte zijn: 50 Maleydsche Testamenten, 110 Genesissen, 100 evangeliën, 100 Maleydsche Aldegondens, 100 Maleydsche ABC boeken, 100 Duytsche catechismi, 2 huyspostillen voor de crankbesoekers.

Hiermede dan afbrekende, beveelen wij alle gesamentelijk, na hertgrondige groetenisse en toewenschen alles goeds, ulieden Gode en den woorde sijner genade, blijvende die wij te vooren geweest zijn, ulieder dienstwillige vrienden en medebroederen, die God bidden dat hij sijn geestelijk Sion in dese sware en bekommerlijke dagen wil genadig zijn en voor alle schadelijke breuken behoeden. Uyt alle last en name onderteykent door ons, Mattheus Hek p.t. praeses et scriba, Adriaan 't Hooft, Niclas Bartolomeus, ouderlingen, Hendrick de Voogt,[724] diaken, Pieter Hoogeboom,[725] diaken.

83. BRIEF VAN DS. CORNELIUS DE LEEUW AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Manado, 30 juli 1685.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 220-222.

Eerwaarde, welgeleerde – – –

U.Eerwaardens missive gedateert den 25^{en} january 1685[726] is ons op Manado geworden in 't laast van may deses jaars. Is mij ten hoogsten aangenaam geweest daaruutt te hebben verstaan U.Eerw. goede leeringen, die ik bevinde bij mijzelven conform de waarheyd te zijn, ende U.E. soete vertroostinge, zijnde een teeken, mijns oordeels, van U.Eerw. ten hoogsten dankbaar. Zal desen dienen tot antwoord.

Wat aangaat de saak tusschen de E. gecommitteerdens, inzonderheyd de injurie mij door Sr Capiteyn du Moleyn aangedaan,[727] daarover hebbe ik geen redres tot nog toe van Maleyo bekomen. In een geheel halff jaar, ja nog langer, hebben wij hier op Manado geen Compagniesvaartuyg gezien als nu een maand à twee harwaarts. Ik hebbe wel een missive van de Ed. Heer Gouverneur Jacobus Lobs ontfangen, maar deze missive raakt niet aan in 't speciaal de questiën tusschen ons partijen voorgevallen, zoodat dito saak blijft in staad als voordezen, en mij vooralsnog insonderheyd door Sr du Molyn geen satisfactie geschied is. Zoude U.Eerw. de documenten wel oversenden volgens U.Eerw. missive, edog vinde om redenen die ik op Batavia verhoope te zullen vertoonen niet raadzaam.

Voorts wat belangt de kerke Christi die onder den grooten Harder der schapen Jezu Christus op deze vier eylanden bijeen verzameld word: U.Eerw. gelieft te weten dat deze kerke door 't swaart des Geestes, naamlijk Gods woord, de Geest des Heeren in sommige harten verkooren ter zaligheyd medewerkende, groyt niet alleen in getalle maar mede in kennisze. Want nadat ik mijn jongste missive aan U.Eerw. toegesonden hadde zijnder 1440 zielen door den doop Christo ingelijft, meest alle bejaarde uutt het Moor- en heydendom tot het Christendom overkomende, zoodat degeene die den tijd onses verblijfs op de ijlanden de uuttwendige kerke Christo toegedaan zijn ontrent 5000 zielen zijn beloopende. Sommige, inzonderheyd op het ijland Sanguir, schrijven de Maleydsche vraagstukjens met een moorsche off Arabische letter. Die in 't Moorendom mannen van namen eertijds waren toonen door haar uuttschrijven smaak gekregen te hebben in de christelijke religie! Een groot ge-

---

724 Baas van de wapenkamer (doc. 89), mogelijk Hendrik de Voogt uit Utrecht, arr. Batavia als scheepskorporaal 1681.

725 Pieter Hogenboom, een assistent, zie hierna, doc. 89. In de notulen kkr Batavia wordt vermeld een Pieter Ho(o)geboom, burger te Batavia, in 1682 aangenomen als krankbezoeker. Zie Mooij, *Bouwstoffen* III, 498, 715, 798.

726 ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 252-253; zie ook Mooij, *Bouwstoffen*. III, 631.

727 Zie doc. 81.

deelte op deze ijlanden antwoorden bijna t'eenemaal uutt de vragen van Cort Begryp der Christelijke religie voor die haar begeven ten Avondmaal, 'twelk staat agter alle Hollantsche psalmboeken voor de lytergie der reformeerde kerken in Nederlant,[728] 'twelk mijn discipulen neffens eenige schoolkinderen met texten bekragtigen, en sommige met reedenen konnen bevestigen. Dit geschiet in 't gemeen in de Maleydsche ende word aanstonds in haar moederlijke taale getranslateert, dat onder Gods zegen geen kleyne vrugten baart.

Het ijland Talaoud, wat ver van Sanguir afgelegen, bid ons ende roept ons toe (met dien Macedonischen man in de Handelingen der Apostelen vermeld) seggende: 'compt tot ons over ende helpt ons'.[729] Sommige op een van de Talaoudsche ijlanden, Cabruan[730] genaampt, hebben op Sanguir voor mij met verwonderinge professie van haar gelooff ende vader ons gedaan in haar moederlijke taale, met de Sangresche eenigsints corresponderende. Voor desen hadde de Casteljaensche papen haar geleerd! Edog nu 6 à 7 jaren hebben na haar vertrek in duysternis geseten, egter hadden haar confessie in haare herte als een goeden schad bewaart. Dog het ijland Sanguir is het uyterste eynde van ons district, ende nadien deze ijlanden zoo ver vaneen verstroyd leggen, daarbij vervaarlijke stroomen loopen ende swaare stormwinden wayen, zoo kan een leeraar alleen nauwlijx alles waarnemen, temeer alzoo met een kleyn vaartuyg of corracorra overscheppende veeltijds levensperykel leyd, zoo ik zelve ondervonden hebbe, zijnde 't vaartuyg dry malen gesonken onder mij ende hebbe met swemmen gesalveert mijn leven. Dog Gode zij gelooft, die ons in alle gevaren zijn god'lijke hulpe heeft laten zien.

Uyt deze ijlanden hebbe ik eenige discipulen dese vijff jaaren onderhouden ende met een groote sorge onderwezen, boven de kost haar ook verziende met kleederen, geniete maar van een discipel een rijxdaalder ende een maat padie. Hadde ik niet gezien op de eere Gods ende Sions opbouw, ik hadde alle die discipulen (die nu meenig inlands meester in kennisse beschamen konnen) all lange gedimiteert en laten gaan, maar ik hebbe liever mijn eygen gewin wat aan een zijde te stellen, opdat Gods naam tans off morgen onder deze volkeren meer ende meer mogt verheerlijkt worden.

De staad van onse kerken kan vorders gezien worden uutt de rapporten van mij overgezonden na Ternaten. Wat de uuttwendige disciplyn belangt op deze ijlanden, continueert ende is nog als voorheen aangewezen. Edog, ben met U.Eerwaarde in een en 'tselve sentiment, dat in deze wereld tarwe ende onkruyt altoos moeten vermengt gaan, totdat volgens de lesse Christi in de voleyndinge der eeuwen de tarwe van het kaff off onkruyt zal gesepareert worden, ende het onkruyt in den vuirigen oven zal verbrand worden,[731] ondertusschen ons verheugende dat God in dezen tegenwoordigen tijd selfs onder deze volkeren (die eertijds vervreemt waren van het borgerschap Israëls) schijnt nog een overblijfsel na de verkiesinge der genade gelaten te hebben, verwagtende met lijdzaamheyd de vervullinge van de prophetie dat de volheyd der heydenen eens inga ende alzoo gants Israël zalig worde.[732]

Eyndelijk is dit mijn eenigste bede aan U, Eerw. broederen, dat U.Eerw. bij d'Ed. Heer Generaal ende Raden van Indiën gelieft te effectueren dat mijn dimissie bekome na het vaderland. De redenen cont U.Eerw. ligtelijk bedenken. Den tijd mijns verband is geëxpireert in september 1686. Wij zijn met het 't Wapen van Zirikzee in september 1676 op Bata-

---

[728] Van de in de Bijlage Maleise Geschriften genoemde uitgaven beantwoordt alleen het Kort Begrip van Faukelius-Burs aan deze omschrijving. Maar de Maleise versie daarvan verscheen pas in 1685 (zie bijlage, nr. 24).
[729] Handelingen 16:9.
[730] Pulau Kabaruan.
[731] Matteüs 13:24-30.
[732] Romeinen 11:5 en 25.

via eertijds gearriveert. Versoeke derhalven dat in 't aanstaande jaar door een vervanger mag verlost werden, door een godvreesent, sterk leeraar! die bequaam zij na lighaam ende ziell dese 4 ijlanden te dienen ende den last van die kerke, aldaar vergadert wordende, op zijn schouderen te dragen, temeer onze genegentheyd na het vaderland neempt dagelijx meer en meer toe, alzoo wij hier van Ternate verre afleggende ons van lighamelijke noodruft niet konnen verzien. Daarbij kompt aan de andere zijde dat ik hebbe in dit jaar brieven van mijn ouders uyt vaderland ontfangen, die mijn gaarn voor haar doot nog eens wensten te zien. Derhalven zal mij ten hoogsten verobligeert agten aan U.Eerw. gantsche vergaderinge, zoo ik door U.Eerw. toedoen mijn dimissie bij de Hooge magten op Batavia na het vaderland obtineren can.

Voorts soude selfs gaarn in perzoon na Ternaten vertrokken hebben. Edog, alzoo nu laater in 't jaar geworden en den tijd van de jaarlijxse visite, die in 't gemeen 4 à 5 maanden duurt, nu allang is verstreeken, zoo ben ik genoodzaakt dese groote visite op deze 4 ijlanden alsnu waar te nemen. Andersints langer wagtende is onmogelijk nae den tijd des jaars bij contrarie winden ende stroomen dese togt te doen, wenschende daarop, zoo God wil en wij leven, na gedaane visite cito cito[733] na Ternaten op te comen om aldaar af te wagten de ord're van Haare HoogEdelheden en U.Eerwaardens om te mogen repatriëren.

Waarmede – – –. Cornelius de Leeuw.

Manado aan d'ronduite Amsterdam, den 30 july anno 1685.

84. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Sangihe, Siau, Tahulandang en in Noord-Sulawesi door ds. Cornelius de Leeuw. Manado, 31 juli 1685.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 162, fol. 19-29.

Visiet rapport aangaande kercken en schoole gelegen op dese vier eylanden, te weten Sanguir, Siauw, Tagulande, Celebes, zooals op dag en jaar hier onderschreven bevonden is, ende overgezonden van de Eerwaarde D. Corn. de Leeuw van Manado naer Ternaten, den laasten july anno 1685, aan de E.E. Agb. H^r^ Gouverneur en Direkteur der Moluccos en onderhoorige rijken, alsmede aan de Eerwaarde kerckenraad aldaar vergadert.[734]

Nadat wij in 't laast van de maand july 1684 van Manado om kerck ende school op de ijlanden Ziau, Zanguir ende Tagulande te visiteeren vertrocken waren, zijn wij den 1sten augusti 1684 op Tagulande gearriveert. Daags daaraan 't school op Tagulande gevisiteert en bevonden als volcht: in 't school present in 't geheel 73 kinderen, verscheyde uyt siekte ende andere redenen absent bevonden, 31 kinderen seggende Aldegonde op zoo in 't Tagulandis als Maleytse tale, 35 appa mou minta[735] etc., dat is: wat wenst gij aldermeest. Deze vraagstuckjens seggen de kinderen op zoo in 't Maleyts als Tagulandis, sommige edog van de bejaarde in haar eygen moederlijke tale. 24 Kinderen seggen de gebeden op, lesen, schrijven gaat redelijck. Het kon hier vrij beter gaan, dog hier op Tagulande was een klagte dat meester Wilhelm Allart de schoolkinderen hadde voor hem laten werken, dat mede een oorsaak is dat hier d'school soodanige luyster niet heeft als wel behoorde.

---

[733] In grote haast.

[734] Enkele fragmenten uit dit rapport werden gepubliceerd in: Godée Molsbergen, *Geschiedenis van de Minahassa tot 1829*, 47-49.

[735] De Zeeuwse catechismus van Willem Teellinck, in 1657 vertaald door ds. J. Spiljardus, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 15.

Den 2den augusti 1684. Aangesprooken Capiteyn laout genaampt Emmanuel Frans vanwegen den drank off dronkenschap ende eenige ontugtigheden, steld sig in 't eerst ons wat tegen, dog belooft egter daarna beterschap.

De jongen coning van Tagulande, eerst onlangs aldaar gearriveert zijnde, hadde een weerzin in meester Andries Fortados eenigsins gekregen, ende hadde sig wat te verre als behoorlijck was in school en kercksaaken ingewikkelt. De conink hierover van mij aangesprooken zijnde, heeft sig daarop verbetert, ende sig wel ontrent school ende kerk gedragen, de religie defenderende, zoodat, zoo God wil, nog van desen jongen plante wat goeds te verhoopen is.

4den Dito. Op des coningx versoek om redenen will mijn discipel Claas Sasubbaen op Tagulande gelaten tot mijn wederom komste van Sanguir, ende meester Andries Fortados elders daarna geplaast, 'twelk ook tot vorder ende meerder aanwas in kennisse op Tagulande gedient heeft, zooals bij mij daarna van Sanguir wederkerende ondervonden is.

6den Dito. Nadat daags te vooren op Pehe, leggende op het ijland Siau, gearriveert was, ende verscheyde vrouwpersoonen publyk ondersogt hadde ende redelijk bevonden ervaren in de vragen van D. Spiljardus, beginnende 'appa yang minta etc.', die sij opseggen in de Siausche aan de eene zyde ende in de Maleydsche taale aan de andere zijde van de kinderen in 't school gerepeteert worden, zoo zijn daarop na gehouden examen verscheyde kinderen op dito voorschreven door den Heyligen doop Christo ingelijft.

Dito voorschreven. In 't school op Pehe gevonden 30 kinderen; 20 van dese kinderen seggen de meeste vragen op van D. Spiljardus 'appa jang minta', die door ons zeer veele vermeerdert zijn.

7en augusty. Bevonde school wederom als volgt. Agt kinderen connen de Aldegonde meest uutt, 4 seggen onse vraagjens beginnende 'wat begeert gij aldermeest' heel op, 20 kinderen na meer als de helft. In 't geheel op dit voorschreven dorp bevonden 33 kinderen, seggen except een alle op vader ons, 't gelooff, 10 geboden, aan de een zijde in de Siausche, aan de andere zijde in de Maleydsche tale, dog ontrent de 10 geboden zijn eenige wat defect; seggen ook mede op de vraagjes gedestineert voor de nieuwe aankomelingen uyt het Moorende heydendom.

9en dito. Op Oulou 't school gevisenteert ende bevonden als volgt. In 't geheel 52 kinderen, waarvan 15 opseggen de vraagstukjens beginnende 'wat wenst gij aldermeest' etc. bijnae geheel uyt, 5 kinderen geheel uyt, ten deele aan de een zijde in 't Maleyds ende translaterende dezelve vraagjens in de Siausche taale, toonende dat zij nu niet als voor dezen de Maleydsche taale neffens de christelijke religie aanleeren als een papegaje, maar eenigzins met verstand na het begrijp van die jeugt, 15 jongens seggen de Aldegonde op, meest alle seggen vader ons, 't gelooff, 10 geboden ende de gebeden op in 't Maleyds en de Siausche taale.

Dito voorschreven. De ouders (van die kinderen hadden om gedoopt te worden) na onse gewoonte over de 12 articulen des christelijke geloofs ondersogt zijnde, zoo zijn daarop de kinderen na publyke leeringen gedoopt. 't Lezen en schrijven gaat alhier redelijk in 't school.

12en dito. Op Pehe wedergekeert en aldaar de schoolkinderen neffens alle de bejaarden ondersogt. Onder de schoolkinderen bevonden 5 die uuttstaken; hier als elders streng observerende in 't school de Maleydsche taale, vragende de schoolkinderen de vraagstukjens in 't Maleyds ende repeterende dezelve vraagstukjens in de Siausche taale, zoodat bijde oude en jonge mans ende vrouwen nu beter begrijp en verstand krijgen zoo van de Maleydsche taale als christelijke religie, daaruyt dan spruyt dat hier, en insonderheyd op het volkrijke Zanguir, veele, zelfs onder de Alphourezen, meer lust en vermaak scheppen in de religie als voordesen gespeurt is.

13en dito. Worden de gebeden van de vrouwen opgesegt, daarin weynig mans ervaren waren, zoodat wijven de mans in 't gemeen hier als elders in neerstigheyd ontrent den godsdienst overtreffen.

14en dito. Op Siauw publyk gepredikt ende veele gedoopt. Weynig manvolk bij vertrek van de coninck van Siauw in de kercken gehad.

Alhier op Pehe verschijnd een vrou genaamt Ines Ampe, klagende dat haar man sonder reden haar verlaten hadde ende liet sitten met twee kinderen, een andre vrouw nemende, Mariana genaampt. Diergelijke klagten comen ons hier ende elders veel voor, dog hebbe dit affgewezen tot de politie, alzoo woorden hier niet suffisant zijn tot verbeteringe van dit verharde volk.

15en dito. Op Tamacko, leggende op Sanguir, gearriveert. 26 Kinderen in 't school bevonden, veele absent, seggen alle 't geloof ende vader ons op in 't Maleyds en Sanguirees, alsmede de 10 gebooden.

16en dito. De school na instante vermaninge op Tamacko vermeerdert van 26 kinderen tot het getal van 47, zoo dogters als jongens; 16 kinderen konnen meestendeel alhier de vraagjens beginnende 'wat begeert gij aldermeest etc.', 7 seggen de gebeden op.

17en dito. Het geheele volk geëxamineert, ende bevonden dat sommige vrouwen de gebeden wel opseyden; 't gelooff, vader ons, 10 geboden ende eenige vraagstukjens voor de eerst aankomelingen gedestineert hadde 't gemeene volkje tamelijk in haar moedertale aangeleerd, die zij voor ons opseyden.

18en dito. De ouders die haar kinderen ten doop presenteerden geëxamineert, ende na publyke leeringen hare kinderen gedoopt.

19en augusti 1684. Op Magnite[736] de school bevonden als volgt: 11 kinderen seggen de Aldegonde op, 5 kinderen hoorende onder de jonge conink Tahinetan connen de vraagjens beginnende wat wenst gij aldermeest etc. meestendeele opseggen. Hier klaagt een vrouw zonder reden van de man verlaten te zijn, ende contrarie een man over het wijff, dat van haar verlaten word sonder oorzaak.

20sten dito. School op Magnite wederom gevisiteert, bevonden in 't geheel 60 kinderen sterk, veele absent, 52 seggen op 't gelooff, vader ons, 10 geboden ende de kleyne vraagjens zoo in de Maleydsche als Zangreesche taale, 12 seggen de gebeden op, ende konnen wat lezen en schrijven.

21sten dito. Een goet getal van de kinderen, na publyke leeringen ende examen zoo van de ouders alsmede van de bejaarde eenige op haar confessie, door den doop Christi ingelijft. Hier alsmede elders daaglijx de kinderen in 't school in de Maleydsche taale, ende oude bejaarde zoo mans als vrouwen in de Sanguiresche tale de fondamenten in de christelijke religie affvragende, hebbe ik daardoor goede vrugten gezien. Edog, alzoo de school op Magnite vermindert was, omdat, zoo men seyde, meester Wouter d'Lima de schooljongens liet voor hem werken, zoo hebbe ik meester Andries Fortados neffens zijn soon Lucas onse discipel aldaar geplaast, ende heb door dit middel in mijn wedercomste 't school in wat beter staat daarna bevonden als voordesen gespeurt was.

24sten dito. Aangehoord de confessie van 14 Sabanders[737] op Terroene.

25sten dito. Zeer veele aankomelingen uyt het Morendom overkomende tot het Christendom, haar belijdenisse over de christelijke religie gedaan hebbende, zijn tot den Heyligen doop gedestineert.

26sten dito. De school gevisiteert op Tarroene en bevonden als volgt: 70 kinderen konnen vader ons in 't Maleyds, 99 kinderen seggen 'tselve op in 't Sangrees, 82 kinderen seggen

---

[736] Manganitu.

[737] Bewoners van Saban, het huidige Sawang, op Sangir.

de 12 artikulen des geloofs op in 't Maleyds ende 87 kinderen in 't Sangrees de 10 geboden op in de Maleydsche taale, 85 in 't Sangrees 93, 35 kinderen seggen op de vraagjens van de Aldegonde, zoo in de Maleydsche als Sangreesche taale. Zeer veele kinderen onder de jeugt hadden de vraagjens beginnende 'appa jang minta etc.' insonderheyd 30 zeer moey aangeleert. In 't school op Tarroena gevonden in 't geheel 101 jongens, voorwaar de beste school op alle dese Celebische ijlanden. De conink van Tarroena is hier een goed voorganger in kerck en school te mainteneren, ende in 't gezang, daardoor het gezang op dese negrij onder mans ende vrouwen in 't gemeen beter als elders gesteld is, want goede voorgangers goede navolgers maken.

27sten dito. Op Terroena na haar voorgaande confessie 120 gedoopt, daarna na het dorp Salouran vertrokken.

29sten dito. Na publyke leeringe op Salouran na haar confessie verscheyde gedoopt op belofte van boetveerdigheyd. Na desen de school van Salouran bevonden als volgt: 26 jongens seggen 't gelooff, vader ons en 10 geboden op in de Maleydsche en Sangreese taale op, uuttgezondert een die wat haperde, alsmede de kleyne vraagjens voor de aankomelingen tot het Christendom; 3 kinderen seggen de gebeden op, alsmede de vraagjens beginnende 'wat wenst gij aldermeest', 'tgeen de meeste pard in 't school meer als de helft geleerd hebben, alsmede van de bejaarde. Hier komen ons weer verscheyde voor die in polugamie leven.

30sten dito. De kleyne dorpkens onder Taboucan resorteerende gevisiteert ende bevonden als volgt: op het dorpje Sinalo 20 jongens in 't school die opseggen 't gelooff, vader ons, 10 geboden, ende de kleyne vraagjens, 40 bejaarde persoonen op haar confessie gedoopt.

Op het dorpje Coulor in 't school bevonden 23 jongens, die mede als op Sinalo de fundamenten der religie opseggen, ende 110 bejaarde persoonen op haar confessie gedoopt.

Dito als voorschreven. Op het dorpje Commang[738] 16 jongens in 't school bevonden en alles opseggen dat die kinderen van Sinalo leeren, ende alhier 80 persoonen op haare confessie gedoopt. Hier op dese dry negrije worden de volkeren niet door een inlands schoolmeester dog een jongen uyt 't school van Taboucan geleert, egter doen sij goede progressen, zoodat veele van de bejaarde persoonen een groot gedeelte van de vraagjens opseggen, beginnende 'appa mau minta daan souca terlebe?' etc.

Primo september deden op Taboucan 70 persoonen confessie om gedoopt te worden.

2den dito. De lieden in 't gemeen geleerd ende ondersogt op Taboucan.

3den dito. Meer als hondert op hare confessie gedoopt.

4den dito. Op Sarabe in 't school bevonden 40 kinderen, die meest alle 't gelooff, vader ons, 10 geboden en de kleyne vraagjens voor de nieuwe aankomelingen gedestineert aangeleerd hadden, alsmede veele bejaarde persoonen, die daarna op belofte van boetveerdigheyd door den Heyligen doop Christi zijn ingelijft. Deze lieden waren onderwezen door een van mijn discipels, dog hadden egter in corten tijd goede progressen gedaan.

Den 5den en 6den dito. Continuelijk op Taboucan geleerd, ende de meester alhier een model gegeven om de bejaarde persoonen op haar belijdenisse ende boetveerdigheyd tot het avondmaal te prepareren, alzo de kennisse op d'ijlanden, inzonderheyd dit Sanguir, begint te groeyen, ook alhier ende elders eenige vonken van waare godzaligheyd onder sommige te bespeuren zijnde.

7den dito. 't School op Taboukan gevisiteerd ende bevonden als volgt. In 't geheel 62 kinderen, seggen meest alle, except twee à dry, op 't gelooff, vader ons, 10 geboden, de kleyne vraagstukjens voor de aankomelingen in de Sanguiresche ende Maleydsche tale; 20 jongens seggen op de vraagjens beginnende 'wat wenscht gij meest etc.' geheel uyt, veele van de

738 Coema (Koema).

resterende maar halff, 30 jongens seggen de gebeden zoo in 't Maleyds als Sanguirees op, 36 kinderen seggen d'Aldegonde op.

9den dito. Zoo voor als na continueelijk de inlandsche meesters geleerd, 's avonds de jongens in 't school ende kerk de vraagjens uyt het tractaatje begind 'wat wenst etc.', in 't Maleyds affvragende, welke van de bejaarde persoonen zoo mans als vrouwen in de Sangreesche taale, dat een lust om hooren was, wierden beandwoort in presentie van de soon van de Ed. Heer Gouverneur Jacobus Lobs[739] en Sr de Roy vaandrig, die na Sanguir in commissie versonden waren, en aldaar gearriveert. Daarbij publyk gepredikt en veele gedoopt.

10den dito. Op Taboukan voor het laast geleerd.

11den dito. Na Matane vertrokken.

12den dito. Veele bevonden die de vraagjens beginnende 'appa mou minta' etc. tot den articul van de opstandinge[740] geleerd hadden.

13den dito. In 't school op Matane gevonden 26 jongens. Deze alle seggen vader ons, 't gelooff ende 10 geboden op in 't Maleyds en Sanguirees alsook de gebeden, beter als in 't gemeen op andere negerijen, 16 seggen op geheel uyt de vraagjens, beginnende 'wat begeerd gij aldermeest', ende agt kinderen meer als d'helft.

14den dito. Publyk geleerd ende veele op hare confessie gedoopt. Alhier heb ik een schriftelijke instructie geschreven voor de inlandsche meesters, om de volkeren op deze ijlanden woonende kragtelijk uut de Hl. schriften ende mede uutt de reden en de natuur meer en meer te overtuygen om haar te bekeeren van haar oude heydensche superstitie ende gewoonten, die, hoewel niet openbaar, edog heymelijck bij sommigen bespeurt worden te continueren.

15den dito. Verstaan op Kandaar dat meester Jacobus Pais aldaar een schijn van ontugtigheyd zoude gegeven hebben, waarom ook daarna ben genoodzaakt geweest hem elders te verplaatzen, hebbe hem derhalven op Siauw gelegt ende meester Pieter Pais in zijn plaatse gesteld.

Den 16den dito. Het dorp Candaar slegt ontrent religie bevonden. Het school gevisiteert ende bevonden als volgt: 30 jongens in 't geheel, seggen op 't gelooff, vader ons, 10 geboden ende eenige vraagstukjens beginnende 'appa jang minta etc.' alsmede de Aldegonde zoo in 't Maleyds als Sangrees; zijn maar redelijk in de gebeden op te seggen. Het Christendom en hadde hier onder het Morendom zulken voortgank niet als 't behoorde.

Om zoo ik gelooff dat meester Jacob Pays hier geen goet exempel gegeven hadde, derhalven was het volk hier niet al te wel gedresseert. Hebbe derhalven meester Marcus di Rosario, een oud, bequaam, mij ten hoogsten dienstig meester, belast om wat regard op deze negrij te nemen, als leggende niet verre van Tarroene daar hij als meester zig onthoud. Sommige edog op haar confessie gedoopt.

Den 17den september 1684. Onder 't gebied van de conink van Tarroene wederom voor de tweede maal gekomen. Op Calongan in 't school bevonden 24 kinderen, konnen meest alle 't gelooff, vader ons, thien geboden, zoo in 't Maleyds als Sangrees; 10 konnen de vraagjens 'appa mou minta etc.' ten deele. Sommige hadden ten deele de Aldegonde geleert. Alle de mans en vrouwen in haar moederlijke taal geëxamineert en nu bevonden dat in kennisse gegroeyt waren. Alhier quam uyt het Morendom tot het Christendom op haar confessie over een seekere princes genaampt Magdalena Susvaneng, ende met haar verscheyde andere persoonen, zoo mans als vrouwen, die op haar confessie ende belofte van boetveerdigheyd gedoopt zijn.

---

739 Jacob Lobs jr.; zie betreffende deze commissie *GM* 4, 796v.

740 Vermoedelijk is bedoeld art. 17.

19den dito. Op Magnite aangeweest. Aldaar in 't school bevonden 58 jongens, 11 seggen Aldegonde op, vader ons seggen alle op in twee taalen, ontrent 52 kinderen seggen 10 geboden en 't gelooff op, 20 seggen de gebeden op, 5 appa jang minta etc.

20sten dito. De lieden in 't gemeen op Terroene ondersogt en tamelijk in kennisse bevonden, in haar moederlijke taale de fondamenten affgevraagt zijnde.

21sten en 22sten dito. Continuelijk besig geweest op Terroene, gelijk mede op de andere dorpen voordesen gedaan hadde, met de inlantsche meesters met distinctie te leeren lezen, haar schriften na te zien, alsmede haar de fondamenten ingescherpt. Ende hebbe het evangelium van Marcus in de Sangreese taale bijna geheel overgeseth.[741]

23sten dito. Continuelijk gelijk als te voore op dit dorp Tarroene, alsmede die ouders die kinderen hadden in de fondamenten van de religie ondersocht en een ongemeen groot getal uyt het Morendom tot het Christendom overgaande op haar confessie ende beloften van boetveerdigheyd gedoopt, welker namen in 't doopboek beschreven staan.

24sten dito. Eenige van Sarabe ondersogt, die uutt het heydendom overkomende op haar confessie op Terroene gedoopt zijn.

25sten dito. Eenige van het dorp Saban op haar confessie gedoopt, de school op Tarroene in 't wederkeeren bevonden als voorschreven is. Ja sommige onder de schoolkinderen ende bejaarde nog meer ende meer bevonden in kennisse te zijn gegroeyt. De conink van Terroene neffens alle zijne rijxgrooten, ende die wat onder haar van aansien waren, alleen genomen ende meer als een geheel uur ondersogt. Hebbe den conink zelfs, neffens eenige van sijne raadsheeren, redelijk in kennisse bevonden. Op zoodanige maniere hebbe ik mede de coning van Taboucan ende zijn raadsheeren, de principaalste op Matane, Candaar, Magnite, ende andere dorpen, in de fondamenten der religie ondersogt, ende hebbe hierdoor goede bate bevonden, gevende de meesters op alle negrijen ordre dat zij den derden dag de principaalste van de negrijen, zoo mans als vrouwen, zouden alleen nemen ende examineren in de fondamenten, omdat eenige beschaamt zijn voor den volke te antwoorden. Alzoo ik oordeelde best te zijn dat de reformatie van de hoofden eerst begon, twijfelende niet off het gemeen volkje zal zoodoende haast volgen, hebbe ook veele gerecommandeert haar te prepareren tot het avondmaal.

28sten dito. In 't wederkeeren op Tamako gearriveert, alwaar voor een tijd Johan Macquasi, een van mijn discipels, in absentie van meester David Sahari de school loflijk waargenomen hadde. Op dit dorp in 't school bevonden 56 jongens. 't Gelooff, vader ons, 10 geboden, ende de corte vraagjens voor de eerste aankomelingen konden zij alle opseggen zoo in 't Maleyds als Sangrees, 7 jongens konden ten meesten dele de vraagjes appa mou minta etc. Veele op hare confessie gedoopt, ende het gemeene volk nam hier dagelijx toe in kennisse, alzoo alhier, gelijk op alle negrijen, ik gewoon ben, van het hooft beginnende, elk in 't bijzonder, zoo mans als vrouwen, aff te vragen de fondamenten van de religie, daardoor ydereen wat meer opmerkende word als voordesen, 'twelk mede een oorzaak van de aanwas in kennisse van veele is, tot een vermaak voor ons te zien op Sanguir dat den tijd dat wij onder dese volkeren verkeert hebben zoo ordentlijk bijna alle de dorpen van Sanguir, van de heuvelen ende bergen neerkomende, op de strant haar nedergeslagen hebben, versierende haar dorpen in 't gemeen met steenen kerken, kostelijke houte pilaren! sommige met planken als andersins.

Het heeft ons ook ten hoogsten verheugt bijwijlen op Sanguir te zien en te hooren sommige van het ijland Talaoud in haar eygen moederlijke taale confessie doende van 't gelooff, vader ons ende andere punten van de christelijke religie, gelijk zoodanige ons verschenen zijn op het dorp Matane. Dese lieden comen op Sanguir bijwijlen in onse kerken, ende

741 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 63.

sommige zouden geern een meester hebben, waartoe sommige van haar hoofden ende coningen niet ongenegen zijn, insonderheyd die van het ijland Cabrouaen[742] die voor dezen van de Castelliaansche papen onderwezen zijnde alsnog toonen de fondamenten der religie door haar confessie voor ons gedaan in haar herte te hebben. Dog den oogst is groot, de arbeyders weynig. De Heer des oogsts wil eens arbeyders in sijnen oogst zenden om dese volkeren van de duysternisse tot zijn wonderbaarelijk ligt te brengen.[743]

Primo october 1684. Van Sanguir op Oulou gelegen op Siauw gearriveert ende bevonden de school als voorschreven is, in de 50 kinderen.

2den dito. Na leeren gedoopt. In 't school bevonden 30 die 't gelooff, vader ons, 10 geboden opseggen, 5 seggen Aldegonde op, 15 kinderen seggen op 'appa jang minta etc.' De lieden in 't bijzonder hier geëxamineert zijnde, beter door de bank als tevooren gedresseert bevonden.

3den dito. Op Ondo, een buert leggende digte bij Pehe daar de koning huys houdt, hoort onder de jongen capiteyn laout van Ziauw. Aldaar bevonden 18 jongens seggen op vader ons, 't gelooff, 10 geboden en de vraagjens voor de nieuwe aancomende christenen. Daar wiert 's avonds 't gebet gedaan; eenige alhier op hare confessie gedoopt.

Dito. Aangekomen op Pehe. Bevonden in 't school 40 jongens, 36 seggen op 't vader ons, 32 't gelooff, 22 konnen eenige gebeden ende de eerste vraagjens voor de aankomelingen. Hier was een schooljongen besneden, 'twelk sommige raporteren niet geschied te sijn na de moorsche maar na haar oude heydensche costuymen. De jongen ontboden zijnde en compareert niet, ende blijft daarna nog uutt de school.

De godsdienst zoo uuttwendig als inwendig is hier in weynig agtinge. De justitie word hier op Siauw zoo 't schijnt niet veel beter gehandhaaft als den godsdienst, als blijkt in des conings broeder selve, die swaarlijk gequest was. De nijdigheyd, zoo gesegt wort, continueert nog tusschen de hoofden heymelijk alhier als voordezen. Elk deffendeert zoo men segt zijn eygen volk, ondertusschen op het gemeen weynig agt slaande. Ende nadien dat het hier na gunst, zoo het gemeen volk klaagt, toegaat, zoo hoort men hier veel dat den een den anderen quest, gelijk den 6den october op Siauw een vrouw nog ellendig, als wij op Oulou waren, gequest wiert, 'twelk zoo gezegt wort uyt onkuysheyd veeltijds zijn oorspronk neempt. 't Volk woond nog, op Pehe, verstroyt meer als elders ende 't is bij na alhier in haar superstitie ende andere sonden niet beter als voordesen gesteld, gelijk in onse rapporten voordezen gegeven meermaals aangewezen is.

5den October. Op Lehi, gelegen aan de andere zijde van Pehe na Sanguir toe, veele geleerd ende verscheyden gedoopt op hare confessie. Hier hielt men gebed ten huyse van de singhadi Manghimba, ende hadden haar redelijk geoeffent door toedoen van een schooljongen, verscheyden kinderen en bejaarde persoonen. Op desen tijd op de strand van Siauw openbaar geleerd, ende de Siauwers affgevraagt in haar moederlijke tale de fondamenten der religie, alzoo op de strand een grooten hoop volkx bijeen vont.

6den dito. Op Oulou geleerd, ende verscheyden gedoopt.

7den dito. Op Menangen,[744] een dorp op Tagulande leggende, gearriveert. In 't school bevonden 34 jongens. 't Gelooff, vader ons, 10 geboden, Aldegonde, gebeden en de vragen voor de eerste aankomelingen seggen zij alle op; 17 kinderen seggen op appa mou minta etc. Veele onder de kinderen hebben de texte tot bewijs van hare vraagstukjens mede geleerd. Onder de bejaarde veele die in kennisse andere negerije voorbij gingen. Zoo overtreffen op dese ijlanden veeltijds in neerstigheyd cleyne negrije de groote.

---

742 Kabaruan.
743 Matteüs 9:37 en 1 Petrus 2:9b.
744 Minanga.

8sten dito. Na publyke leeringen op haar confessie sommige gedoopt, elk in 't bijzonder de vraagstukjens affvragende, bevonden dat sommige redelijk in kennisz gegroyt waren.

9den dito. Op Tagulande in 't school bevonden 60 kinderen. Uuttgezondert 4 à 5 seggen alle de kinderen op 't gelooff, vader ons, 10 geboden ende hadden de gebeden aangeleerd; 23 seggen de Aldegonde op alsmede de helft van de vragen beginnende 'appa mou minta etc.' Ontrent dien tijd klaagde hier een manpersoon dat zijn vrouw hem ontnomen was, ende dat dezelve wederom eyschende nog gedreygt wiert, dog hebbe dese saake, zoo hier op Siauw als elders voorvallende, gelijk andere van diergelijke alloy, tot de politie affgewezen, alzoo woorden om deze quale te genezen niet genoegzaam te zijn d'experientie claarlijk ons genoeg geleerd heeft.

Volgt de visite door zijn Eerwaarde voorschreven gedaan op de Celebes den jare anno 1685

Den 10den jannuary anno 1685. Op Selmendongan gearriveert, ende het school aldaar bevonden als volgt: 12 kinderen seggen op vader ons, 't gelooff, 10 geboden, gebeden, ende de vraagjens beginnende appa mou minta etc. ende de vraagjens voor de eerste aankomelingen. Edogh d'resteerende seggen 't gelooff, vader ons, 10 geboden, gebedekens maar ten deelen op. Verstaan dat de inlandsche meester voordesen hier zeer qualijk gehandelt was. Hier is weynig ontsag voor God en de weereltsche overheyd, elk doet wat goet is in zijn oogen. Dese menschen dwalen als schapen sonder herder, alzoo de coning van Boelang zeer verre hier vandaan op Magondo zijn residentie houd: doet wel goede beloften, edog speeld den veynsaart. Hier was in desen tijd naulijx een illuster hooft, derhalven ben ik geresolveert te voet na Magondo marcheren om van de conink aldaar te versoeken een bequaam subaltarn opperhooft tot maintunu ende redres van de christelijke religie aldaar.

12den Jannuary 1685. Op Magondo gekomen.

13den dito. Aldaar op Magondo met den conink zelffs gesprooken van de desolaten staat van de religie. Ende versogt dat hij zelfs, off immers capiteyn van Boelang genaampt Lalitha, met mij geliefde te laten gaan na Selmendongan om de religie te helpen maintuneren. Dese capiteyn laout voorschreven was niet lang te vooren door den doop op zijn confessie uuttwendig Christo ingelijft op Manado.

16den dito. Met capiteyn laout voorschreven op het dorp Selmendongan weder aangekomen.

17den dito. Op Selmendongan partikulier yder in 't bijzonder gevraagt, edog sober in kennisse bevonden, ende nadat ik de hoofden aldaar maintunu der religie aangerecommandeert hadde, zoo hebbe ik mijn reys na Boulangitang genomen, niet wel tevreden zijnde dat Manopo, des coninkx zoon, op Selmendongan niet vond, die ik aldaar gelaten hadde om op de religie wat gade te slaan. En die te vooren, niet lang verleden, mede door den doop op zijn confessie Christo was ingelijft.

18den dito. Op Boulangitang gearriveert.

19den dito. Een examen gedaan over de punten der religie, edog hebbe bevonden dat de lieden een kleyne progresse aldaar gedaan hadden.

20sten dito. Op Dauw 't school gevisiteert ende bevonden als volgt: 30 kinderen seggen op 't vader ons, 't gelooff, 10 geboden, kleyne vraagjens voor nieuwe aankomende christenen, gebeden, alsmede 13 seggen op een groot gedeelte van de Aldegonde, 12 kinderen seggen op uutt de Heydelbergsche catechismus ende de vraagjens appa mou minta.

21sten dito. Vijftig op haar confessie ende beloften van boete gedoopt. De lieden elk in 't bijzonder ondersogt op Dauw, ende bevonden dat veele, zoo mans als vrouwen, niet alleen

over de stukken van 't gelooff en de 10 geboden in de Maleydsche, maar mede in de Caidipansche taale, die zeer veel verschilt van de Sangreesche spraak, konden antwoord geven.

22 en 23sten dito. Op Boulangitang in 't school bevonden 38 jongens, 17 daarvan seggen op de vraagjens van Aldegonde, 7 seggen alhier op de Heydelbergsche catechismus, 14 seggen de gebeden op. Dese twee dorpen waren ontrent de religie slegt gesteld, edog was Dauw in 't punt van de religie beter als Boulangitang, daartoe zeer veel helpt de goede instructie van meester Franciscus Ferdinandus, die in de Caidipansche taale zeer wel ervaren is. Nadat die van Caidipan goede beloften van verbeteringe in 't stuk van religie gedaan hadden, zoo zijn wij na het dorp Bool vertrokken.

Den 28sten dito. Op Bool publyk geleerd, en elk in 't bijzonder ondervraagt alsmede verscheyde lieden op haar confessie ende beloften van boete tot den doop geadmiteert.

29sten dito. 't School bevonden als volgt. In 't geheel 50 kinderen, onder welk meest part jongens waren ende 11 dogters; 16 seggen op de helft van de vraagjens beginnende appa mou minta etc., 50 seggen op de helft van de vraagjens beginnende appa mou minta etc., 50 kinderen seggen op 't vader ons, 't gelooff, 10 geboden ende de vraagjens voor de nieuwe aankomelingen, niet alleen in de Maleydse maar mede in de Boolsche taale; 20 kinderen seggen op de gemeene avond- en morgengebeden.

30sten dito. Op Bool in 't school bevonden 23 kinderen, die de Aldegonde ten grooten deele opseggen. Ontrent dese tijd verscheenen voor ons de hoofden van een heydens dorp genaamt Tambelo, digte bij Bool gelegen, ende begeerden mede met die van Bool, het heydendom verlatende, haar tot het Christendom te begeven, 'twelk ons verheugt heeft dat het coninkrijk Christi alzoo onder dese volkeren schijnt toe te nemen. Hebbe derhalven Bastiaan de Gratia, inlands meester aldaar, belast op dit volk te letten ende haar niet met dwang, maar met goede leere, met koorden der lieffde ende met sagtsinnigheyd allenxkens uutt het heydendom tot het Christendom over te brengen. Nadat haar alle publyk geleerd ende veele vermaninge gegeven hadde, zoo heb ik affscheyt van de lieden van Bool en de corporaal Jan Blauw, rezident aldaar, genomen, die als een goede christen deze lieden op Bool minnelijk dikmaals onderrigt, 'twelk alhier de christelijke religie onder de zegen Gods nog eenigsins doet groeyen.

Den 4den february 1685. Van Bool op Dauw wederom gekomen zijnde, verscheyde lieden ondersogt in de religie ende gedoopt.

5den dito. Op Dauw in 't school bevonden 33 kinderen; 13 seggen de Heydelbergse catechismus op, 13 de vraagjens appa etc., 19 kinderen seggen op vader ons, 't gelooff, 10 geboden en de morgen- en avondgebeden, alsmede de vraagjens voor de eerste aankomelingen tot het Christendom; schrijven is hier redelijk.

6den dito. Op Boulangitang publyk geleerd ende 't school gevisiteert en bevonden sterk 33 kinderen. Negen kinderen seggen de groote catechismus op, 16 de vraagjens van Aldegonde, 14 de gemeene gebeden, 17 kinderen de kleyne vraagjens voor de nieuwe aankomelingen ende de vraagjens appa mou minta etc. De kinderen die eerst aanquamen hadden iets van het vader ons en 't gelooff geleerd, sommige alhier op haar confessie gedoopt.

Op deze dry negrijen voorschreven, te weten Bool, Dauw, Boulangitang, is het met de religie en niet min met de politie onder dien landaart qualijk gesteld, zoodat alhier nog veel caff vermengt gaat onder het cooren, gelijk blijkt uutt dese staaltjens. Sommige op Bool brengen haar kinderen bij de duyvelpriesters om den duyvel te dienen. 't Hoofft zelfs op Bool, zijnde genaampt Ladoali, volgt de moorsche costuymen nog na, neemt twee wijven etc. Men heeft voordesen een heba Macassar, zijnde zooveel als een moorsche paap,[745] groot credyt gegeven.

---

[745] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 80, sub 4 september.

Op Cadipan gaat het niet beter als op Bool. Hier wil men de duyvel ende God tegelijk dienen. Sij hebben hier priesters ende priesteressen voor haaren Baäl of Simpon. Zoo word haren duyvel genaampt. Omdat de meesters dezen duyvelsdienst tegengaan, zijn zij bij haar gehaat, gelijk eertijds van meester Jan Pais gebleeken is. Hier op Caidipan is een groote oneerbiedigheyd ontrent God ende haar eygen hooffden. Hier verlaten de mans de vrouwen sonder suffisante redenen. Hier ontneemt men een anders vrouw; polugamie, bloetschande gaan hier in swang. In 't gemeen klaagt men hier over princes Lincacoas wreedheyd ende begeerlijkheyd tot een anders goet ende slaven. Hier vermengt men Morendom, heydendom met Christendom, hier neempt men op vogelgeschrey agt.

Hier op Dauw is een van Limbotti die de moorsche religie kompt in te voeren! Die eenige moeylijkheyd hebben met de conink off bobatos blijven mede uyt de kercke. Hier houd men een anders slaven op, soo in capiteyn Lethe als andere is blijkende, dewelke een anders slaven niet willen laten volgen. Ook kan hier het volk haar regt niet bekomen en staat het eene hoofft meenigmaal op tegen het ander. In 't kort: hier op Cadipan grasseren groote grouwelen bijna tegen alle Gods geboden, als blijkt uyt mijne voorige rapporten, alsmede uutt de rapporten continueel van de inlandsche meesters mij overgelevert. Dog alzoo dese fouten met geen goede vermaningen te redresseren zijn, zoo hebbe ik die continuelijk affgewezen tot de politycke maghten.

9den dito. De schriften van de meesters op Caidipan nae laten zien.

11den dito. Is mijn corrocorra digt bij Boelangitang midden doorgeborsten ende leet ik groote schade. Zoo hebbe ik voordesen digt bij Andegila in gevaar geweest van te vergaan. Eens hebbe ik het ontswommen digt bij Boulang; ook eens in groot perykul van te vergaan ontrent Tagulanda geweest.

Den 14den february 1685. Op Selmendongan wedergekeert. In 't school bevonden 20 jongens, 19 seggen op 't vader ons, 't gelooff, 10 geboden, 14 de gemeene gebeden, ook de korte vraagjens voor de eerst aancomende christenen, 3 seggen geheel op de vraagjens beginnende appa mou etc., 6 seggen de helft op. 't Volk hier in 't bijsonder onderzogt, edog in 't gemeen slegt bevonden. Lalitha, capiteyn laout van Boulang, Manopo, de zoon van conink Laloda, waren in mijn wederkomste alhier op Selmendongan niet te vinden als besprooken was te vooren met de conink op Magondo, alzoo men seyde dat de conink voorgaff dat hij seer siek was, ende hadden derhalven haar beyde gelijk opontboden. Dog deze conink schijnt door zijn veynserije met ons als de spot te drijven, 'twelke de oorsaak is dat de religie hier weynig voortgank heeft. Edog bij versterff van dese coning voorschreven nog goede hoope van redres alhier in de religie onder Gods zegen voorhanden gezien wert.

Den 28sten july. 't School op Manado gevisiteert ende bevonden als volgt: 37 seggen 't gelooff op, 28 seggen op de 10 geboden, 40 seggen op vader ons, 26 seggen op de vraagjens voor de eerste aankomelingen, 23 seggen op de Aldegonde, 2 seggen op de vraagjens beginnende appa minta etc. In 't geheel bevonden 46 kinderen. Bijsonder agt van mijne discipels welke seggen op ten grooten deele niet alleen de Heydelbergsche catechismus ende de vraagjens beginnende appa mou minta etc., maar zijn ook magtig met texten uut Gods woort en de redenen dezelve vraagstukjens te bekragtigen tot beschaminge van veele inlandsche meesters. Ook schijnt nu onlangs op Manado kerck en school een nieuwe fleur gekregen te hebben, alzoo de neerstigheyd groeyt ende sommige onder de Manaders 's woensdaags in onse weeklijke ordonaris catechisatie komen, 'twelk mede effectueert dat sommige in kennisse groeien.

Observatie in 't generaal

1. Hier jegenwoordig is voor den krankbezoeker nog Hollandsche bijbel nog apostil. Derhalven word een bijbel ende apostil tot gebruyk van de Manadische kercke versogt.

2. Dat de inlandsche meesters, immers sommige onder haar, veel op haarzelven nemen sonder kennisse aan mij te geven, als blijkt onlangx in meester Wouter di Lima, door wiens toedoen zonder mijn weten de coning van Tagulande getrouwt is.

3. Sommige inlandsche meesters absenteren van haar plaatsen, meenigmaal buyten ons weten.

4. Sommige coningen op de ijlanden willen de meesters die haar toegezonden werden niet accepteeren, zooals in meester Anthony Fortados onlangx gebleeken is. Ook als zij een meester hebben die met haare humeur niet overeenkomt, waren die gaaren metten eersten quyt, dat ons moeylijkheyd baart.

5. Hebbe ik mede compagniesboeken op de ijlanden onder de inlandsche meesters gedistrubueert, alsmede aan alle meesters bijna een geheel boek wit papier gegeven tot het copieren van de vraagstukjens in de Maleydsche ende translateeren in haar moederlijke taale, tot uuttschrijven van psalmen alsmede texten ende bewijsen over de vraagen van Aldegonde en de Heydelbergsche catechismus etc.

6. 't Gezang gaat nu beter op de ijlanden als voordesen, alzoo den inlands meester een regel voorlezende ende voorsingende, van veele gevolgt word, inzonderheyd is dit op Terroene, Manado ende elders klaar blijkende.

7. Ook is door onse continuele vermaninge, onder Gods zegen, bij sommige zoo veel geëffectueert dat die ordinarie gebeden in sommige huysen gedaan worden door schoolkinders, ja zelfs word dit door toedoen van sommige hoofden op de corcorra in 't reyzen geobserveert.

8. Is te noteren in dit rapport dat op veele dorpen in mijn visiet hebbe tweemaal aengeweest, eerst in mijn aankomste, daarna in mijn wederkomste, ende is bij mij ondervonden dat veele in mijn wederkeeren in kennisse toegenomen hadden.

9. Trouwen na de christelijke kostuymen word op de ijlanden weynig geobserveert.

Hier volgt 't getal van degeene die door mij onderschreven op deze laaste visite voorschreven op de vier ijlanden bovengenoemt gedoopt zijn, t'samengeteld 1440.

Teroena	168	Manganitou	66
Sabang	104	Pehe	65
Calongan	49	Oulo	60
Candaar	48	Tagoulanda	96
Mattane	70	Minanga	18
Sarabe	71	Manado	19
Taboukan	129	Selmendongan	12
Couma	75	Boulangitang	30
Coulour	125	Dauw	43
Manalou	56	Bool	36
Salourang	67	t'samen	1440
Tamacko	33		

Den inhout van dit voorschreven rapport geschreven ende door mij ondergeschrevene op Manado geteeckent den laasten july 1685. Cornelius de Leeuw, eccl^{s}, 1685.

85. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 augustus 1685.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 224-227.

Den kerkenraad van Ternate aan den kerkenraad van Batavia groetenisse, welvaart en zaligheyd!

Heeren Mede-broederen.

Om besondere en gewichtige redenen dunkt het ons voor jegenwoordig goed alleen maar meldinge te doen van den toestand der kerken en scholen op de eylanden der Moluccos onder ons opzicht behorende, namentlijk Ternaten, Macquian en Batchian, latende het oordeel over den bloeyenden en gansch seer gezegenden toestand der kerken en schoolen op de eylanden van Manado (de opsicht van D. De Leeuw toebetrouwt) den kerkenraad van Batavia selfs aanbevolen, temeer omdat wij sijn schriftelijk rapport dienaangaande hiernevens overseynden.[746]

Aangaande dan de kerken en schoolen op 't eyland *Ternate*, deselve zijn onder Gods zegen vooralsnoch in een redelijk bloeyenden toestand, werdende noch dagelijks veele, so bejaarde als kinderen, door den H. doop de gemeynte Gods toegedaan.

Aangaande de kerken en schoolen op 't eyland *Macquian*, in mijne laaste afgeleyde visite aldaar vond de schoole gansch en gaar vernietigt, uyt pure passie en nijdigheyd van sommige tegens den inlandschen schoolmeester opgenomen sonder dat daarvan eenige schuld in hem te vinden was. Edoch, op ons dreygement van dienaangaande aan hogerhand te sullen klachtig vallen, so is deselve van selfs weder in wesen als voorheenen geraakt. Aldaar waren 2 jonge kinderen te dopen, die na de publyke godsdienst Christi kerke door den H. doop zijn ingelijft.

Den kerken en schoole op het eyland *Batchian* hebben wij onder Gods zegen in onse laaste visite aldaar, doch onder veel strijd en sware verdrukkinge, in beeter toestand gelaten als gevonden, zijnde ook aldaar na onsen publyken godsdienst dry bejaarde en vijf kinderen door den H. doop in den schoot van Christi kerke ingehuldt.

Den tragen aanwas der christenen en ledematen der kerke aldaar oordeelt men veroorsaakt te werden omdat men tot nu toe de gewoonte niet ingevoert heeft om het H. avondmaal soo daar als op Macquian te bedienen, behalven dat ook de weynige ledematen die op Batchian sijn somtijds van daar tot Ternate wel dry weken of ten minsten 14 dagen moeten onderwegen zijn, so hare begeerte strekken mochte om des Heeren avondmaal med ons te genieten. Weshalven wij tot meerder en beter aanwas der christenen en ledematen in des Heeren vreese onder de verwachting van sijne zegen beslooten hebben, in onse naaste visite ook het avondmaal so op Macquian als Batchian te bedienen, al was het schoon maar voor 2 à 3, die aldaar tot dien eynde in des Heeren name mochten vergadert zijn, temeer omdat hij na luyd sijner belofte in 't midden selfs ook van so weynige wil tegenwoordig zijn.[747]

De kerkenraad van Batavia dit jaar tot bevordering van mijn verlossing om te repatriëren niets hebbende kunnen te wege brengen, vermits geen predicanten uyt het vaderland waren aangekomen, en oversulks mij versocht en gebeden heeft noch eenigen tijd in Ternate te willen continueren, so ben ik eyndelijk te rade geworden in den Heere voor te nemen het versoek en de beede van de Batavische kerkenraad op te volgen, onder die hope en verwachtinge dat se ook dan tegens het naaste jaar 1686, in 'twelke den tijd van mijn eerste vijfjarig verband sal vervult zijn, mijn versoek om verhooging mijner gagie zal trachten met

[746] Zie hiervoor, doc. 84.
[747] Matteüs 18:20.

allen ernst te secunderen. Want is het selfs door de Hoge Regering om voorschreven reden mijn verlossing dit jaar onmogelijk is voorgestelt. En nu Gods kerke in Amboina na Gods rechtvaardig en verborgen oordeel onder het droevige en erbarmelijke noodlot moet treuren en suchten, zedert mijn vertrek van daar sig van alle hare leraren, uytgesondert onsen half kreupelen en meer als half blinde medebroeder D. Van der Sluys, berooft en ontbloot vindt,[748] so vreese ik dat mijn versoek tot verlossing om te mogen repatriëren tegens het naaste jaar noch veel minder sal kunnen voldaan werden, schoon ik hetselve nu med een nieuwe instantie quam te versterken. Lieve medebroeders! Wat sal van Gods kerke nu in Amboina werden, so hetgeene dat gijlieden nu hoort en siet maar beginselen van smerten zijn, gelijk grotelijks te duchten is. Och, dat doch Gods Sion sig daar eerlange eens weder konde verheugen, opdat gansch Israël daarover mochte verblijdt zijn!

De kerkenraad van Batavia heeft mijn opnieuws weder gelieven te vermanen dat ik mijn selven in Ternate voorsichtiger soude dragen als in Amboina. Hertslieve medebroeders, vergeeft het mijn om Christi wille so ik te vooren ulieden mochte verongelijkt hebben of in toekomende ulieden verongelijken mochte med het voornemen mijnes herten om bij den Heere te blijven, om desnoods zijnde liever sijn gebod en ordinantie op te volgen dan die van menschen. Hebbe ik eens med David gesworen dat ik onderhouden sal alle de rechten van Gods gerechtigheyd,[749] het is dan immers maar recht en billijk dat ik mijn in desen altijd onversettelijk aanstelle, om bij allerley voorval, onder het behouden van het gelove en een goede consciëntie, des Heeren wegen te houden en mijnen God noyt valschelijk te soeken af te gaan. Hing eertijds eenen godlosen Bileam so vast aan het bevel des Heeren dat, al wilde schoon Balak hem sijn huys vol silver en vol goud geven, hij evenwel daarvan niet wilde afwijken,[750] wel, oordeelt gijlieden dan selfs of het mijn voorheenen niet veel meer paste en ook in toekomende passen sal God meer te gehoorsamen dan de menschen, en van twee gedrongen zijnde, liever sijn ordre op te volgen dan een menschelijke ordre. Belieft ymand mijn om dese onversettelijkheyd uyt te krijten en af te schilderen als een stijfsinnig hooft, als een harde cop en als een incompatibel humeur, in so verre dat men wilde seggen dat men eer een berg versetten soude dan dat ik van dese mijne opgenomene devotie soude af te brengen zijn, ik schrik evenwel in het minste voor sulke beuselingen niet, want dat den duyvel en liefdeloose menschen in desen mochten laken, dat sal God sekerlijk prijsen, die ook mijn uyt genade gegeven heeft in de saken Gods en Christi niet alleen in hem te geloven, maar ook voor hem te lijden, en tot den bloede toe te strijden. Want dit baart een besondere gerustheyd in mijne ziele, dat ik med waarheyd en een volkomen herte tot God kan seggen: Gij, Heere, weet hoe ik het gemeynt en ook gedaan hebbe, en dat ik niet mijn eygen eere maar uw eere, niet mijn selven maar alleen U gesocht hebbe. Het gaat mijn derhalven dan sodanig als het wil, het sal vleugelen aan mijn gebed geven als ik met vrijer en geruster herte mag uytroepen: o God, help mij, verlost mijn en zegent mijn, o Heere! hoort, o Heere! vergeeft, o Heere! merkt op, doet het ende en vertrekt niet, om Uwes selfs wille.[751] Gewisselijk, ik oordele dat God noyt yets meer behagen kan als sijn eygen eere, in so verre dat men meer na hem, na sijne geboden, bevelen en ordinantiën, soekt te luysteren als na den menschen, die somtijds in middelmatige saken, en die ordre alleen raken, des noods zijnde niet de minste gevoegelijkheyd plaatse geven, maar liever willen te rade gaan med haar eygen vleesch en bloed, en med haar verdorven verstand en uyt geestelijke hovaardije om verwerring in kerk en politie te veroorsaken altijd even stipt willen blijven

[748] In 1684 vertrokken daar de predikanten Carpius en Hek en overleden er ds. Vos en ds. Schoonebeeck; op 11 mei 1685 overleed ds. Dix. Daarna was tot de aankomst van ds. Valentijn (30 april 1686) ds. Van der Sluys de enige predikant in het gouvernement Ambon.

[749] Psalm 119:106.

[750] Numeri 22 en 23.

[751] Daniël 9:19.

staan op haar particuliere en eygensinnige concepten. Sodanige, waarlijk, gelijk ik tevoren in Amboina geoordeelt hebbe, so oordele ik alsnoch in Ternate: dat meer zijn te verachten dan na te volgen. En dat ik in dat oordeel noyt misgetast hebbe, noch sal mistasten, dat kan ik mijne hertslieve medebroederen med de woorden van den eerwaarden godzaligen en hooggeleerden D. Saldenus zaliger als levendig voor oogen afschilderen, wanneer hij elders in sijn Weg des Levens segt: 'het is soo dat in saken die middelmatig zijn, en ordre alleen raken, somtijds eenige gevoegelijkheyd kan en moet plaats hebben. Wil ymand daarin altijd even stip blijven staan op sijn particuliere en eigensinnige concepten, die is meer te verachten als na te volgen, dewijle sulks meest altijd voortkomt uyt een geestelijke hovaardije, en veel verwerringe kan veroorsaken. Maar indien daardoor eenigsins de consciëntie soude kunnen verseert of gequelt werden, en kan noch mag niet af- of toegedaan werden daarin na dese of geene omstandigheden wat te willen dispenseren of te willen laten vallen; dat is Gods recht verbreken en hem ontstelen en weggeven dat ons niet toe en komt. Ja, die desen afgod van moderatie so aanbidden noemt een uytstekend man des Heeren maar desperate beulen en moorders van de kracht der godzaligheyd.'[752] Ja, ik mag daar ook mijn oordeel toe voegen: het zijn sodanige die een mugge willen uytzijgen om een geheele kemel door te swelgen,[753] niet denkende dat die hare ziele kan vertreeden en verwoesten, en hare consciëntie beroeren en verderven.

En darom, alle die twisten om dit mijn gesond gevoelen oyt of oyt opgeresen eyndelijk so moede geworden zijnde dat ik het niet uytspreken kan, sal ik in des Heeren vreese deese[754] afbreken en dat nieuwe kruyt en loot van bitterheyd, mijn opnieuws in ulieder kerkelijke brief[755] daarover toegeschooten, sal ik, mijn ziele verder in lijdsaamheyd besittende, voor suyker en honing opeeten. Want ik weet niet alleen, maar ben ook versekert dat, schoon de schutters mijn wel mochten bitterheyd aandoen en beschieten, en haten, dat echter mijn booge in stijvigheyd sal blijven en de armen mijner handen sullen gesterkt werden door de handen des Machtigen Jacobs, en dat mijns vaders God mijn eens sal helpen, en dat den Almachtigen mijn ook sal zegenen med zegeningen des Hemels van boven, en med zegeningen des afgronds die daaronder ligt.[756] Hem dan ook als den Richter der ganscher aarde, die mijn recht te sijner tijd wel sal uytweren en alles te sijner tijd so hier als hiernaamaals tussen mijn en mijne wederpartijders (mijn door ondervinding uyt hare werken niet onbekent) rechtvaardiglijk sonder aanneminge des persoons sal oordeelen en richten, hebbe ik alles overgegeven, onder dese beede dat hij al dat leed dat se mijn so onverdient hebben aangedaan haar wil vergeven en noyt toerekenen, en dat hij vooral ook zijn rechtvaardigen toorn en grimmigheyd so hoog over de kerke van Amboina opgeresen weder van deselve wil afwenden, seggende: het is genoeg, Heere, laat doch uw gunstig aanschijn weder over uwe kerke lichten, so sal se verlost zijn, verandert haare weeklagt weder in eene reye, ontbind den sak harer droefheyd en wilt haar eerlange weder met blijdschap omgorden, opdat hare eere u psalmsinge en niet en swijge, maar u in eenheyd love. Ja Heere, hebt een wel-

---

752 Guiljelmus Saldenus, *De Wech des Levens [...]*, editie Utrecht 1657, 341-342 (in hoofdstuk 12: 'Van de onversettelijckheyt in de Godtsaligheydt'). Het citaat wijkt in spelling en woordkeus hier en daar af van de gedrukte tekst. In het voorgaande betoog wordt Saldenus enkele malen indirect geciteerd. *De Wech des Levens* werd voor 1685 zesmaal herdrukt; het boek verscheen ook in het Duits (1667, drie herdrukken bekend, waarvan een in Kopenhagen). Zie Van den End, *Guiljelmus Saldenus*, 285. Saldenus (1627-1694) was predikant, o.m. te Enkhuizen, en een geliefd bevindelijk schrijver.

753 Vgl. Matteüs 23:24.

754 Deese: onzekere lezing. In het verdere van deze alinea gaat ds. Hek op dit thema door.

755 Vermoedelijk is bedoeld de brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 25 januari 1685, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 250-251. In de notulen kkr Batavia d.d. 7 februari 1684 wordt melding gemaakt van een brief aan ds. Hek persoonlijk (Mooij, *Bouwstoffen* III, 580; brief niet aangetroffen).

756 Genesis 49:25.

gevallen aan Jerusalems steenen, om die weder op te richten en hebt medelijden med haar gruys. Amen!

Derhalven dan, wat mijn verband opnieuws soude mogen aangaan, ik verklare mijn van ganscher herten genegen te zijn mijn selven so lange onder Gods toelaten opnieuw te wille verbinden als het hare HoogEdelhedens mocht goeddunken mijn onder de trouwe medeopsicht en medebescherming van den E. oppercoopman Isaac van Thije[757] te laten, waarlijk een man nu eerst in Ternate mijn door familiaire ommegang sodanig in voorsichtigheyd, bescheydentheyd, lieftalligheyd, vredelieventheyd, ja in goede hope en verwachtinge bekent geworden, dat ook te sijner tijd door sijn E. het licht van Gods kerke en politie tegelijk op een besondere wijse sal kunnen gevoedt en voor alle duysternisse van vervolging en verdrukking sal kunnen beschermt en bewaart werden.

De Eerw. kerkenraad sal mijn (vertrouw ik) niet qualijk afnemen dat ik voor het toekomende bereyd ben liever alle geweld en verdrukkinge in mijne bedieninge te lijden dan weder eerst te klagen, opdat ik niet weder als de eerste partije geoordeelt werde, die in sijne twistsake gemeynlijk schijnt recht te hebben. Dit is dan ook de reden warom ik eenige droevige voorvallen en sware verdrukkingen mijn in mijne visiten en andersins hier ontmoet niet [...][758] heb willen klagen. Mijn aangaande, ik heb altijd te [...][759] bereyd te zijn tot verantwoording aan een ygelijk die mijn rekenschap (van het eene of het andere dat hij tegen mijn mocht hebben) mochte afvorderen.

Med den eysch der kerk- en schoolbehoeften sullen wij in toekomende ook de E.Ed. Politie alleen begaan laten, nadat wij ons gebrek dienaangaande haar sullen voorgestelt hebben, opdat door des een of des anders abuys de eyschen van den anderen niet weder en mochten verschillen en wij ondertussen van het principaalste souden moeten versteken blijven. En darom sal dan ook de kerkenraad van Batavia haar alleen dienen te beroepen op de eysch der E.Ed. Politie, en med hare gunstige voorsprake bij de Hooge Regering aan te houden, in so verre dat ons gebrek in dieselve eysch vertoont mag vervult werden.

Op het oogmerk dat den kerkenraad van Batavia in Philippus Gotino[760] soekt te bereyken, gelijk ik daarvan particulier bericht ben, staat de Eerw. Kerkenraad besonder te letten, omdat die borst den besten reuk in Amboina niet gelaten heeft, besonder in sijn verkering med vrouwvolk en anderssins, gelijk ik ook mondeling van den E. Oppercoopman Van Thije daarvan onderricht ben. So kan dan de kerkenraad licht gedenken aan die goudene spreuke: 'Qualem commendes etiam atque etiam aspice, ne mox incutiant aliena tibi peccata pudorem'. Of ook aan dese: 'Turpius ejicitur, quam non admittitur hospes'.[761]

Sijn Eerw. D. De Leeuw heeft mijn particulier bericht dat med het begin van 't aanstaande jaar staat op te komen med sijn volle huyshoudinge, en heeft dienvolgende ons weder versocht bij de kerkenraad van Batavia tot bevordering van desselfs verlossing om te mogen repatriëren aan te houden, ten fine deselve door haar bij de Hoge Regering mocht toegestaan werden.

---

757 Isaac van Thije, werkzaam als (onder)koopman op Ambon, 1684 secunde op Ternate geworden, 1689-1695 werkzaam te Palembang en Batavia, 1695-1700 gouverneur van Makassar, 1700 aldaar overleden. Hij vertaalde het formulier voor de volwassendoop in het Maleis (British Library, ms. Sloane 3115, gedigitaliseeerd).

758 Eén woord onleesbaar door papierbeschadiging.

759 Eén woord onleesbaar door papierbeschadiging.

760 Philippus Go(o)ting, arr. Batavia 1683, ziekentrooster, 1689 predikant, overleden 1717. Zie Bijlage Predikanten. Goting bereidde zich in deze periode voor op het proponentsexamen (Mooij, *Bouwstoffen* III, 620, 672v).

761 'Zie goed toe wie ge aanbeveelt, opdat niet vervolgens andermans fouten u beschaamd maken', Horatius, *Epistolae*, 1.18.76-77. 'Voor een gast is het minder oneervol niet toegelaten dan uit het huis verwijderd te worden', Ovidius, *Tristia*, 5.6.13.

Monsr Jan Fransen,[762] vaandrager der militie, hoewel te vooren wettig van dese kerkenraad gecensureert is over sekeren ergerlijken wandel, komt niettemin med een kerkelijke attestatie na de gemeyne trant over, ter oorsake niemand in onse vergadering zedert mijn aanwesen in Ternate yets anders op sijne uytwendigen wandel wist te seggen dan dat se in dien opsichte na de geoeffende censure geheel verbetert was.

Monsr Andries Olofsen Lofsang, onsen oud-fiscaal,[763] vermits dry maal in onse kerkelijke vergadering ontboden was en telkens geweygert hadde te komen, ja vermits ook geen kerkelijke getuygenis heeft willen versoeken, moet sonder deselve overkomen. Sijn huysvrouwe, med welke hij seer onchristelijk geleeft heeft, hoewel op haar wandel med reden niets valt te seggen, heeft hij liever believen hier te laten dan mede te nemen, omdat in hem niet is datter behoort te zijn, namentlijk liefde tot sijn eygen huysvrouwe.

Hiermede dan afbrekende – – – de kerkenraad van Ternate, en uyt aller naam Mattheus Hek ecclesiastes p.t. Praeses et scriba, P. Hogeboom ouderling, Hendrick de Voogt ouderling, A^s^ Cors diaken, De Laurentius.

In onse kerkelijke vergadering den 20 augustus 1685.

Bij soverre de kerkenraad van Batavia onsen overkomenden ouderling Sr Pieter Hoogeboom eenige hulpe beliefde te bewijsen tot bevordering van het bereyken sijns oogmerks, in so verre dat ook weder tot ons mocht overkomen, het soude ons besonder aangenaam zijn, en souden ons tot dankbaarheyd daarover allenthalven verplicht vinden.

86. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Mattheus Hek. Ternate, juli 1686.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 213, fol. 465-471. Afschrift.

Rapport der kerk- en schoolvisite gedaan door den predikant Mattheus Hek op de eylanden Batchian en Macquian, en door denselve bij desen geschrifte overgelevert in de Eerw. kerkenraad, met versoek dat ook hetselve den Edele en wel Agtbaren Heer, mijn Heer Joan Henric Thim, gouverneur en directeur der Moluccos, mogt werden behandigt, 'twelck de Eerw. kerkenraad in Ternaten in 't Casteel Orangie den 1 augusty vergadert met eenparigheyt van stemmen heeft toegestaen.

Nadat den Eerw. kerkenraad (den 12 juny 1686 in Ternaten in 't Casteel Orangie vergadert) herinnert was met hoe goeden succes het H. avondmael onder des Heren seegen voor de eerste mael in februario laastleden op *Batchian* door den predikant Mattheus Hek aan 15 persoonen so mans als vrouwen bedient was, waarvan 14 bevorens de belijdenisse der christelijke gereformeerde religie met sagtmoedigheyt en vreese gedaen hadden, en den H. doop aan 4 jonge kinderen bedient was, daarbeneven hoe dat ook het H. avondmael op Macquian bedient was aan 20 soo mans- als vrouwsperzonen, van welke 16 bevorens ook belijdenisse der christelijke gereformeerde religie gedaen hadden, nadat ook den H. doop aldaer aan een kindeken en 3 bejaerde perzonen bedient was – zoo was het dat de Eerw. vergadering, weder op nieuws voorgedragen sijnde de noodsakelijkheyt van dito visite op de eylanden voorschreven, met eenparigheyt van stemmen heeft goed gedacht dat deselve visite in julio aanstaende met het vertrek van den E. Welagtbaren Heer Jacob Lobs, oud-

[762] Vermoedelijk een ander dan de in doc. 66 genoemde assistent en ouderling van die naam.

[763] Mei 1677 onderkoopman en secretaris te Ternate, 1681 fiscaal, 1682 naar Batavia opgeroepen, in 1689 terug naar Ternate.

gouverneur en directeur der Moluccos, soude mogen geschieden, temeer omdat dan ook de tijt soude vervult sijn welke den predikant Mattheus Hek die jong aangequeekte en nieuw bloeyende gemeyntens Christi belooft hadde weder te sullen bijkomen, om deselve door den wille Gods weder te versterken en te vertroosten aan de siele met de bedieninge des woorts en der heylige sacramenten.

Den 5 july dan tot dien eynde in des Heren name de reyse met het jagt Naaldwijk (gedestineert na Batavia over Amboina) hebbende aengenomen, ben ik onder Gods segen en veylig geleyde den 12 dito op de rhede van Batchian gekomen. Edoch, vermits het holle water, de seer sterke branding en de vervaerlijke plasregenen mijn het aanlanden dien dag beletteden, was ik genoodsaakt bequamer gelegentheyt af te wachten, om de voet met minder perikel te kunnen aan land brengen, gelijk mijn dan ook deselve door den wille Gods ten goede over mijn den 13 dito des morgens vroeg gegeven wierd.

Denselven dito dan, nadat wij op het versoek van schipper Evert Verbrugge de scheepsarmbus geopent en daerin tien rijcxdaalders en drie agsten gevonden hadden tot voordeel van den armen op Batchian, ben ik behouden aan lant gekomen, mijn aanstonds bevlijtigende om de huysbesoeking met den crankbesoeker en schoolmeester bij de ledematen der kerke Jesu Christi alomme af te leggen onder de Labousche christenen, en om haar meteenen tot het H. avondmael te nodigen.

Dewijle wij dan daarmede besig waren, vonden wij allerwegen bijsondere stoffe en oorsake om ons tot in het binnenste van onse siele te verheugen wegens den vreedsamen ommegang der broederen en susteren onder malkanderen, Gode in desen alleen de eere gevende, die haar door sijnen H. Geest nu sodanigen hoogachting aengaande het H. avondmaal des Heren hadde ingestort om in vrede met malkanderen te leven, opdat ook den God des vreedes met haer wesen mochte.

Den 14 dito hebbe ik, onder de verwagting van de kragtige mede-werking van Gods Geest, des voormiddags den godsdienst in de Nederlandsche tale vervult, na mijn swak vermogen, en des naarmiddags desgelijkx in de Maleydsche tale, tot stigtinge van Gods kerke, waarop de bedieninge des H. doops aan twee jonge kinderen en de bediening des H. avondmaels aan 18 soo mans- als vrouwsperzonen gevolgt is.

Den 15 dito is ook de schoole gevisiteert, en hebbe in deselve 14 schoolkinderen bevonden. Lesen en schrijven ging redelijk, alsmede het beantwoorden der vragen aangaande de eerste beginselen des christelijken geloofs. Op het versoek van den vaandrager commandant Sr Pieter Lijn, en dat van seker vader en moeder, is een discipel wegens genoegsame bequaemheyt in lesen en schrijven geheel uyt de schoole gelicentieert. En een ander maer ten deelen, vermits deszelfs moeder, een weduwe sijnde, klaagde sonder hulpe van haer zoon aan den kost niet te kunnen geraken. Voorts is den kinderen naar oud gebruyk voor een weeke oorlof om te speelen gegeven.

De armbus na verrigte kerk- en schoolsaken in de tegenwoordigheyt van den commandant voornoemt, krankbesoeker en schoolmeester door mijn geopent sijnde, is in deselve negen en twintig rijxdaalders en seven agsten bevonden, welke somma tot dertig rijxdaalders vereffent is.

Tegens den avond afscheyd van de broederen en susteren nemende, en haar wegens hare weldadigheyt aan den armen bewesen bedankende, beval ik haer gesamentlijk Gode en den woorde sijner genade, onder belofte dat ik haar met het aanstaande jaar door den wille Gods weder verhoopte te komen besoeken, waarover sij haar verheugden en verblijden, in hope van mijn aangesigte daar dan weder te sullen sien. Waarop sij mijn alle geluk en heyl en behoudene reyse toegewenscht hebbende ik met sonsondergang na de chialoup d'Eendragt gevaren ben, om daarmede mijne reyse na Macquian voort te setten.

Den 16 dito het anker geligt sijnde, sogten wij met laveren van de rhede te geraken. Edog, vermits den suydoosten wind ons seer sterk tegen was, en ons sodanig drukte dat onse raa in twee stukken brak, wierden wij genoodsaakt het anker weder te laten vallen. Den stuurman aen land gevaren sijnde, versogt den commandant de mast van de chaloep Medemblik te mogen erlangen, om daarvan sig weder met een groote raa te mogen dienen, om te minder tijd te spillen, welke hem wierd toegestaen. Denselven tot een raa klaar gemaakt sijnde, waren wij evenwel wegens contrarie wind en stroom genoodsaakt het nog den ganschen nagt voor anker te laten leggen.

Den 17 dito het anker met het doorkoelen van den noordoostenwind weder geligt hebbende, raakten wij voor wind en stroom de straet van Batchian uyt, met sodanigen voorspoed en segen dat wij den 18 des morgens ten tien uren het ancker voor het fort Zeeburg op de *Macquian*sche rhee lieten vallen en behouden aanlanden, wegens de hand Gods ten goede over ons. Aanstonts gaf ik den krankbesoeker last dat hij de ledematen der christelijke gereformeerde religie soude waarschouwden dat ik den 19 dito de huysbesoeking bij haar soude komen afleggen, en tot het H. avondmael des Heren haer soude komen nodigen.

Den 19 dito uyt den mond van verscheyde broederen en susteren verstaende den gansch seer ergerlijken wandel van Catharina Philipse, huysvrouwe van den corporael Gilles, uyt wiens mond ik ook daarna deselfde klachten met groote droefheyt en smerte des herten aanhoorde, alsmede hoe dat se menigmael broederlijk en susterlijk, vaderlijk en moederlijk, van hare ouders en vrienden tot betering vermaant sijnde, geen gehoor had willen geven, hoewel ook tevoren van de kerk met censure gedreygt was, so vonde ik mijn genooddrongen haar voor mijn te roepen. En van haren ergerlijken wandel overtuygt sijnde, verkondigde ik haar Gods schrikkelijke dreygementen en wee over den egtbreuk en hoererij in Gods woort uytgesprooken, en seyde haar bij provisie uyt naem van de kerkenraad aan dat se haar de tafel des Heren soude hebbe te onthouden ter tijd en wijle dat se betering hares ergerlijken wandels quam te beloven en te bewijsen, opdat se haerselven niet mogt eeten en drinken het oordeel als een onwaardige, niet onderscheydende het lichaam des Heren.[764]

Sij dan, in liefde en lijdsaemheyt dit alles aennemende, versogt vergevinge harer misdaden en beloofde haar van de dwalinge hares wegs door Gods genade te sullen bekeren, en also sulx toeging met het storten van vele tranen, wierden wij sodanig over haar beweegt, dat ik haar toewenschte dat God door sijnen Geest haar sodanig wilde versterken dat se de beloofde betering hares levens ook met der daad mogt bewijsen, opdat wij niet mogten genoodsaekt wierden harder wegen over de verharding hares herten in te gaen om haar als een schadelijk en verderfelijk lit van de gemeynte geheel en al af te snijden, opdat de gansche gemeynte door haar geen schade mogt lijden, en Gods name niet mogt gelastert werden in deselve.

Verders bevonden wij alles onder de andere broederen en susteren in een gewenschte toestand, soodat wij aan d'eene sijde wel merkelijke droefheyt vindende, aen d'andre sijde wederom stoffe tot merkelijke vreugde en blijdschap des herten gevonden hebben.

Den 20 dito hebbe ik in mijne meditatiën doorgebragt, om met een goede voorbereydinge den godsdienst tegens den aenstaende sabbath te kunnen vervullen.

Den 21 dito hebbe ik aldaar des voormiddags den godsdienst in de Nederduytsche tale na mijn swak vermogen vervult, en daarop is het H. sacrament des doops aan des commandants nieuw geboren kindeken toegevoegt. Des nademiddags weder de godsdienst in de Maleytsche tale vervult hebbende, is het sacrament des H. avondmaels aen 20 personen bedient.

De armbus aldaar in de tegenwoordigheyt van den commandant, krankbesoeker en schoolmeester geopend zijnde, is in deselve twee rijxdaalders en 15 stuyvers bevonden,

[764] Vgl. 1 Korintiërs 11:29.

waarop ik afscheyd van de broederen en susteren nemende haer gesamentlijk Gode en den woorde sijner genade bevolen hebbe, met belofte van haer op bovengenoemde tijd weder te sullen bijkomen, waarover sij verblijd waren, en sij mijn geluk en behouden reyse toegewenscht hebbende, ik weder ben aen boort gevaren.

Het anker geligt sijnde, kregen wij na des sonsondergang een voorspoedige wind, die ons onder Godes besonderen segen weder op de rhede van Ternate gebragt heeft, sodat wij den 22 dito des morgens ten tien uren veylig en behouden zijn aangelant. En na mondeling rapport aen den Edelen en Welagtbaren Heer Gouverneur en Directeur Joan Henric Thims ben ik tot lof en dank des Allerhoogsten in mijn huys met vrede weder gekeert.

Onderstont en was getekent: Mattheus Hek, Ecclesiastes.

87. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 12 september 1686.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 228-229.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. gansch seer aangename missive van den 12 february 1686[765] is ons te sijner tijd wel geworden, waarin wij onder andere beoogden U.Eerw. ernstige wensch en verwachtinge van dat van nu voortaan selfs de gedachtenisse van het ampel geprotesteerde mocht werden geroyeert, hetwelke de praedicant Mattheus Hek betuygt gedaan te hebben.[766]

Dat de Eerw. kerkenraad van Batavia de verhoging der gagie van den praedicant Hek mede heeft gelieven te helpen bewerken, dat weet denselven U.Eerw. hertgrondelijk dank, en uytet daarom te meer sijne inwendige genegentheyd om de kerke Jesu Christi noch eenigen tijd na sijn swak en gering vermogen, behoudens gesondheyd en bequaamheyd, onder den wille Gods, te dienen.

Niettegenstaande de verhoging van de gagie van den praedicant De Leeuw, die daarvoor ook de Eerw. kerkenraad van Batavia seer hooglijk bedankt, werd de Eerw. kerkenraad van Ternate door desselfs toedoen genood-drongen op het aller-ernstigste wederom aan te houden om desselfs verlossinge van hier na Batavia, en dan gevolgelijk ook na Patria.

Van den toestand der kerken en schoolen onder de opsicht van den praedicant Hek en den praedicant De Leeuw laten wij de Eerw. kerkenraad van Batavia selfs oordelen uyt de schriftelijke rapporten van kerk- en schoolvisitens door haar op de eylanden verricht.[767] Gode zij alleen de eere dat jaarlijks noch veele uyt den ongelovigen de gemeynte der gelovigen werden toegedaan.

(*De kerkenraad van Ternate reageert op berichten over de kerk te Batavia en elders.*)

De kerk- en schoolbehoeften daar wij nu meest om verlegen zijn, hebben wij dit jaar, mogelijk wegens gebrek selfs op Batavia, niet bekomen, als N. Testamenten in 't Maleydsch en de Genesissen etc., weshalven wij de Eerw. kerkenraad van Batavia gedienstelijk versoeken op het ernstichste om deselve bij de Hoge Regering op Batavia te willen aanhouden volgens onsen eysch, alhier aan den E. Oppercoopman Sr Isaac van Thije overgelevert, en door de Ed. Politie van hier ongetwijfelt aan de Hoge Regering van Batavia overgesonden.

[765] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 275v.
[766] Zie hiervoor, doc. 81.
[767] Zie hiervoor, doc. 80, 84, 86.

Hiermede dan afbrekende – – – die van de kerkenraad van Ternate, [*hier het kerkelijk zegel van Ternate, direct rechts daarvan:*] In plaats van d'hantteykeninge van Mattheus Heck[768] Ecclesiastes, epistulae hujus scriba,[769] Pieter Hogeboom ouderling, H. de Voogt ouderling.

Ternate, in 't Casteel Orangie den 12 september 1686.

88. VERKLARING VAN DS. CORNELIS DE LEEUW BETREFFENDE DE HUWELIJKSE ZAKEN VAN MARCUS LALERO, KONING VAN TABUKAN. Ternate, 20 september 1686.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 213, fol. 537-542.[770]

Een corte verklaaringe, zullende dienen tot oplossinge over sekere 14 vraagpunten nopende de matrimonieele saken van Marcus Lalero, koning van Taboucan, geëxtraheert uyt de notulen van de kerkelijke resolutiën in de kerkenraad genomen op Batavia den 25[en] january 1685 en om te beantwoorden den predicant Cornelis de Leeuw nae Ternaten toegesonden.

Nae gedaan ondersoek is door 't getuygenisse van veele geloofwaardige personen bij ons gebleken dat Marcus Lalero, altans coning van Taboccan, van kintsbeen af is verlooft en eenigen tijt daarna is getrout geweest met Susanna Lorolabo, dogter van Boissang, coning van Candahar. Dese belofte en dit huwelijk is geschiet door een onderlinge contrackt (met overleveren van eenig goet, na de inlansche wijse), aangegaan door Maccaampon, gewesene conink van Taboucan, vader van Lalero, met Boissang, coning van Candahar, vader van de princes Lorolabo, ter tijt als sij nog in 't Morendom saten. Na desen heeft Marcus Lalero geteelt uyt Lorolabo vier kinderen, waervan twee dogters nog in 't leven zijn, welker een met de Taglansche conink onlangs getrout is, en is notabels waerdig dat Lalero al een kint bij Lorolabo geprocureert heeft als de princes Lolonsiggo, van wegen haar seer jonge jaren, onbequaam was om te teelen, als nog maer een kint zijnde.

Langen tijt hierna is Marcus Lalero, neffens Lorolabo, uyt het Morendom tot het Christendom overgekomen, ende zijn zij bijde door de Eerw. predikant D. Zacharias Caheyn niet alleen in presentie van de conink van Taroena en andere geloofwaardige getuygen gedoopt, maar mede publyck na de christelijke wijse met malkanderen ondertrouwt.

Wat Bankel, de jonger broeder van Marcus Lalero, belangt, is mede na de inlansche wijse, door onderling contrackt van de ouders onder malkanderen, aen wederzijden van kintsbeen af verlooft ende daerna getrout geweest met de princesse Lolonsiggo, ende heeft uyt haer drie kinderen geteelt, waervan een tot desen tijd nog in 't leven is.

Dese Bankell voorschreven neffens Lolonsiggo zijn bijde eertijts moors geweest, dog daerna tot het Christendom overgegaan, en hebben bijde in ruste (als gesegt wert) omtrent 10 jaren als man en vrouw geleeft. Edog daerna, als Bankel gestorven was, heeft de conink Marcus Lalero sijn vorige huysvrouw verlaaten en daerop tot een vrouw genomen sijn broeders huysvrouw Lolonsiggo, waaruyt hij nu onlangs twee kinderen geteelt heeft, nadat zij bijde tot het Christendom al lang overgegaen waren.

---

768 De handtekeningen van ds. Heck en ds. De Leeuw ontbreken; zie daarvoor de beschrijving van de gang van zaken in doc. 89. Betreffende het conflict tussen beide predikanten, dat zich nog enkele jaren voortsleepte en in 1689 eindigde met de schorsing en verzending naar patria van beiden, zie Mooij, *Bouwstoffen* III, 883 (register s.v. Heck), Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 408-414, en dossier in ANRI, Archief Kkr Batavia 213 en 820.

769 Schrijver van deze brief.

770 Een in Ternate vervaardigd afschrift, met afwijkende spelling, in ANRI, Archief Kkr Batavia 213, fol. 401-409.

Uyt dese onse verklaringe voorschreven zullen wij ons antwoord formeren op de interrogatoriën aan ons overgeschreven van de Eerwaardige Batavische kerckenraad.[771]

1. Vrage. Of Marcus Lalero bij Lolonsiggo kint of kinderen heeft gehad voordat Lolonsiggo met Bankel getrout was.

Antwoort. Nog uyt 't relaas van de eylanders in 't gemeen, nog uyt de reden blijkt niet dat Lalero voor desen een kint bij Lolonsiggo gehad heeft voordat zij met Bankel is getrout geweest na de inlandsche wijse, maar eer 't contrarie, als blijkt uyt onse bovengeschreven Verklaringe, of de conink Markus moet die heymelijk alleen bekent zijn.

2. Vrage. Of dat kind, of kinderen, leefden of doot waren.

Antwoort. Lolonsiggo voor desen drie kinderen gewonnen, nog moors zijnde, niet bij Marcus Lalero maar nae het oordeel van de eylanders bij Bankel sijn broeder, alhoewel om reden wil Markus Lalero het contrarie tragt staande te houden.

3. Vrage. Of Lalero, na Lolonsiggo beswangert te hebben, getrout was met Lorolabo.

Antwoort. 't Blijkt niet dat te vooren Lalero, nog moors zijnde, Lolonsiggo beswangert heeft, edog eer contrarie, maer in 't gemeen volgens 't oordeel van iedereen op d'eylanden blijkt dat Lalero na de inlansche wijse al lange te vooren is getrout geweest met Lolorabo, ende kinderen uyt haar geteelt heeft vooraleer Lolonsiggo, nog een klijn kind zijnde, bequaam was om kinderen te teelen.

4. Vrage. Of hij doen moors of christen was.

Antwoort. Blijkt uyt het voorschrevene dat Lalero doe moors was, maer of hij doe ter tijt Lolonsiggo beswangert heeft blijkt niet als uyt zijn eygen woorden.

5. Vrage. Of 't huwelijk met zijn zin was, of tegen zijn zin.

Antwoort. Dit is alderbest Marcus Lalero bekent.

6. Vrage. Of Lalero Lorolabo ooyt bekent heeft.

Antwoort. Dit blijkt genoegsaam uyt de vier kinderen die Lalero uyt Lorolabo geteelt heeft.

7. Vrage. Of hij ooyt kinderen uyt haer geteelt heeft of niet.

Antwoort. Blijkt uyt 't voorschrevene, namentlijk dat vier kinderen uyt haer heeft geteelt.

8. Vrage. Of se leven, of doot zijn.

Antwoort. Twee van de kinderen van Lalero bij Lorolabo leven, en twee zijn gestorven, als blijkt uyt 't voorschrevene.

9. Vrage. Of Bankel met Lolonsiggo, naedat se van Lalero was beswangert, is getrout of niet.

Antwoort. Dit is te vooren genoegsaam beantwoort, te weten dat niet als uyt Laleros woorden blijkt dat Lolonsiggo bij hem soude beswangert zijn. Edog, dat Bankel te vooren met Lolonsiggo na de inlansche wijse getrout is geweest, blijkt voor alle op Sangi.

10. Vrage. Of hij met haar is getrout voor dat se was verlost, ofte daernae.

Antwoort. 't Blijkt uyt het voorschrevene dat Bankel na de inlansche wijse is getrout geweest met Lolonsiggo, eer sij verlost is geweest.

11. Vrage. Of het sijn zin was met haer te trouwen, ofte niet.

Antwoort. Dese saak is ons onbekent.

12. Vrage. Of Bankel Lolonsiggo ooyt bekent en of se ooyt t'samen kinderen gehad hebben, en of die nog leven.

---

[771] Deze vragenlijst is opgenomen in de notulen kkr Batavia d.d. 25 januari 1685, Mooij, *Bouwstoffen* III, 620-631, zie ook 625 en 703. In de tekst bij Mooij wijkt de spelling van de namen sterk af van die in dit document.

Antwoort. Uyt het voorgaande blijkt dat Lolonsiggo bij Bankel drie kinderen gehadt heeft, waervan een nog in het leven is.

13. Vrage. Of Lolonsiggo tegenwoordig moors of christen is.

Antwoort. Lolonsiggo is jegenwoordig christen, ende voor mijn aenkomste alhier al christen geweest.

Advys van de predikant Cornelis de Leeuw over de matrimonieele saken van Marcus Lalero, conink van Taboucan.

Dat Marcus Lalero zijn broeders huysvrouw Lolonsiggo (sijn vorige huysvrouw Lorolabo verlaten hebbende) tot een vrouw genomen heeft, oordelen wij geen kleyne zonde te zijn, welke voor dese tere christenen op de eylanden aenstotelijk is ende daerbij een quade consequentie is na sig treckende, en dierhalven wij dit gebrek in Lalero altoos hebben gesogt tegen te gaan. Edog, alsoo Lalero uyt Lolonsiggo nu onlangs twee kinderen geteelt heeft, en zijn ziel aan haar ziele door liefde verknogt is, en Lorolabo ter contrarie t'eenemaal van Lalero afkerig is en dit quaat (dat in 't eerst ons bedunkende konde geremedieert worden volgens 't gemene spreekwoort: principiis obsta[772]) nu soo verre en diep ingewortelt is, sien wij qualijk middel hoe dit sal geweert en t'eenemaal uytgeroeyt worden.

Was dese matrimoniale saak van den coning van Taboekan met sijn broeders vrouw, welke saak in de dagen van d'Ed. Heer Padbrugge als ongeoorlooft aen voorschreven coningh afgewesen was, daerna in de dagen van de Ed. Heer gouverneur Lobs uyt verkeerde insigten, welcke ik mijn pen niet toevertrouwe, niet wederom traynerende gehouden geweest, soude mijns oordeels nooyt soo intricaat geworden zijn als ten dese dage is blijkende.

Hiermede afbrekende, beveele U.Eerw. Gode ende den woorde sijner genade. U.Eerwaardens dienstwilligen dienaar en seer toegenegene medebroeder in Christo Cornelis de Leeuw syn. p.t. praeses.

Ternaten in 't Casteel Orangie den 20^{en} september 1686.[773]

89. Brief van ds. Cornelis de Leeuw aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 25 september 1686.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 213, fol. 473-495.

Eerwaarde, godtzalige – – –

Ul. aengename missive van den 12^{en} february 1686[774] hebbe ik, van Manado op Ternate gearriveert zijnde, met bijsondere genegentheyt ontfangen, en hebbe daeruyt verstaan hoe dat mijn gagie door haar HoogEdelens op Batavia tot 130 gulden sonder verband verhoogt is, waervoor ik haar HoogEdelens ten hoogsten dankbaer blijve, soodat de goetgunstigheyt van hare HoogEdelens de liefde tot Gods kerke en bovenal de eere Godts mijn nog een jaar aen dese kerke als verknogt hebben, niet twijffelende in 't aenstaande jaar mijn lang verwagte dimissie naer 't vaderlandt te sullen obtineren.

Vorders wat belangt de kerken en schoolen op de eylanden Sangier, Schiauw en Tagalande, Celebes, mijn opsigt toevertrout, dese gemeenten groeyen rontomme door Gods

[772] Weersta (in) het begin.

[773] Lager stond: gecollationeert, accordeert. Ternaten in 't Casteel Orangie primo october 1686 en was geteeckent: Pieter Alsteyn gesworene clercq. Gecollationeert, accordeert, Batavia in 't Casteel, den 21^{en} january anno 1687. A. van Riebeeck secr.

[774] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 276.

genade in getale, alsoo in mijn laaste visite[775] soo bejaarde op haer beleydenisse als klijne kinderen duysent en sesenveertig zielen wederom op 't nieuw tot de christelijke religie zijn toegedaan, soodat het getal dergener die den tijt mijns verblijfs op de Chelebische eylanden voorschreven, meeste part uyt blinde heydendom en Moordom tot het Christendom overgecomen sijnde, door den H. doop Christo zijn ingelijfft, bijeengerekent sijnde beloopt ontrent sesduysent zielen.

De schoolen mede op de vier eylanden voorschreven nemen dagelijkx toe, niet alleen in getale maar in kennisse, alsoo ik selve in de schoolen op de 4 eylanden bevonden hebbe present duysent en negen en veertig schoolkinderen en op de schoolrollen 1248 kinderen, daervan sommige schoolieren in kennisse seer toegenomen hebben, gelijk uyt ons jongste raport, nu onlangs aen den E. Heer gouverneur Joan Henric Thim en de Eerw. kerkenraad alhier van mij in julio 1686 op Ternaten overgelevert, klaarlijk is blijkende, waartoe ik mij gedienstelijk refererende.

Hoedanig dat de kerken op de eylanden voorschreven in kennisse zijn aengewassen, heeft gebleeken niet alleen uyt mijn raport voornoemt, maer insonderheyt den 15 july 1686 voor den E. Heer gouverneur Joan Henrik Thim, Sr de Gijn fiscaal en voor onsen Eerw. kerkenraat alsmede verscheyde Hollanders en Inlanders alhier, terwijl den Eerw. D. Hek op de visite na Macquian vertrocken was (en ick de predickdienst soo in de Hollandse als Maleydtsche taale bij sijn Eerw. absentie op Ternate alleen waernam). Op dese tijt hebben de volkeren van Zangir, Chiauw, Tagulanda, met hare vaertuygen op Ternaten gearriveert zijnde, getoont dat zij (welke nu onlangx uyt heydendom tot het Christendom overgekomen waren) verre in kennisse overtroffen de Mardijkers of vrijborgeren op Ternaten, die lange tijt voor haar christenen geweest waren, gelijk de Mardijkers op Maleyo selfs mondeling en schriftelijk getuygt hebben, siet het request der vrijborgeren op Ternate No. 1 aen de gouverneur alhier overgelevert.[776]

Want dese volkeren van de eylanden voorschreven sijden op de vraegstucken bij onsen kerckenraat voordesen geapprobeert, meest overeenkomende met de vragen van den predekant Melchior Burs, sijnde een kort begryp van de Heydelbergsche Catechismus,[777] alsmede eenigsins overeenkomende met de vragen van den predekant Franciscus Caron, nu onlangs uytgekomen,[778] welke vragen van een groote meenigte beantwoort wierden, niet alleen in de Maleydsche, maer selfs van ider volk in haer eygen moederlijke tale, en wierden daarbij van sommige eylanders becragtigt met texten en verklaart met gelijkenisse (de crancbesoecker De Haes continuelijck de antwoorden, texten ende all watter gevraaght wiert uyt de Maleydtsche aenstonts in de Hollandtsche taale publyck uytleggende)[779] tot verwonderinge van alle, soo blanken als swarten, daer tegenwoordig, insonderheyt van den Ed. Heer gouverneur Joan Henrik Thim, die de volkeren in presentie van ons allen seer prees over haar bijsonderen iver, kennisse en neerstigheyt, bedankte de vier koningen van de eylanden aldaer met haar volkeren present, recommandeerde aen haer alle dat sij mij als haren harder in waerden souden houden.

---

775 Vermoedelijk de visitatiereis beschreven in doc. 80.

776 ANRI, Archief Kkr Batavia 213, fol. 509-510 (afschrift). Met dit rekest, d.d. 27 augustus 1686, vragen mannelijke en vrouwelijke gemeenteleden uit de burgerij en de Mardijkers om aan 'pandita' De Leeuw het onderwijs aan de Maleis-sprekende gemeenteleden op Ternate op te dragen, ter meerdere ere van God en voor het heil van hun zielen. Als ondertekenaars staan op dit afschrift vermeld: Gelermo Salvador, Abram Jansz, Bastiaen Heraal, Margreta Gonsalo, Helena Tites, Catrina Baniersz, Adriana Lofsang, Christina Asme, met de toevoeging 'etc.'.

777 Met het Kort Begrip van Faukelius-Burs (1611/1640). Vgl. Bijlage Maleise Geschriften, nr. 62.

778 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 23.

779 Zinsdeel tussen haakjes in margine.

En als onsen Agtbaren Heer gouverneur haer alle, op mijn versoek, door een tolk hadde laten afvragen of die volkeren itwes in te brengen hadden tegen mijn leer of leven, soo isser onder soo grooten meenigte niet een bevonden die ietswes tegen mijn in te brengen hadde, niet anders als alle eer van mijn leer en leven getuygende. Daer beneffens is mede dagelijcx gebleken in onse avondoeffeninge dat insonderheyt de Sangeresen en Tagulanders edelder zijn in kennisse als de oude christenen op dese Moulucus, uyt welke insigte eenige inlandsche vrijburgers alhier op Ternaten, met het vier van jalousie beset zijnde, versogt hebben aen de Ed. Heer gouverneur Thim ende mijn selfs dat ik haer geliefde te instrueren op soo een wijse als ik de Sangeresen gewoon was te onderwijsen. Dit heb ik haer toegestaan, ende hebbe haer dagelijkx particulierlijk door catichisatie ondersogt, daardoor ik bijsondere vrugten onder dese volkeren bespeurt hebbe.

Voorts wat mijn particuliere questiën belangt, het verschil tussen mijn en den E. capitijn Augustijn du Moulijn[780] is door aenraden van sommige vrinden op sijn E. schultbekentenisse in presentie van eenige heeren van de politiken raat alhier afgedaan en van mijn in de zee van vergetelheyt, na de lesse Christi, geworpen, bidde voorts dat God Almagtig dit hem vergeven wil en dat het sijn E. tot beteringe des levens en saligheyt strecken mag.

Maar het eene vier van oneenigheyt was naulijkx uytgeblust of mijn colega D. Mattheus Hek heeft opnieu een ander vuur van onenigheyt weten aen te steken. Ik sal met permissie van U.Eerw. mijne twistsaken met mijn colega Hek in sijn oorspronk ophalen. 't Schijnt of mijn colega Hek het vuer van oneenigheyt met sig van Ambooina alhier op Ternaten gebrogt heeft. Want nadat zijn Eerw. in't jaar 1684 in 't eerst alhier op Ternaten gearriveert was, zoo en dede sijn Eerw. niet anders als continueel quaat rellen en blameren mijn swager Jacob Vosmaar, van wegen de overgroote onregtvaardigheyt die hij sijde dat mijn swager Vosmaar ende daerna de Batavische kerkenraat zijn Eerw. aengedaan hadde. Hierbij heeft zijn Eerw. nog gecontinueert, gelijk als blijkt uyt sijn laeste missive nu onlangs aen mijn geschreven den 7e augusto 1686, welkers copye hierneffens gaat, getekent No. 2.[781]

Op dit fondament zijn daerna andere questiën gebout. Want nadat D. Hek ettelijke dagen op Ternaten geweest was, soo moveert zijn Eerw. een questie tegen mij over 't katigeseren door mij in sijn Eerwaardens of 't predekantshuys, waeruyt ik effen tevoren vertrocken was, ende ordinaris een katigesatie weekelijks onder de Hollanders en mistiesse met communikatie van de E. Heer Lobs gehouden hadde, ende tot die tijt toe nog, met sijn Agtbaerheyts en sijn Eerwaardens believen, hieldt. Dese kattegesatie geëyndigt zijnde begint zijn Eerw. harde woorden met mij te maken, seggende dat het geen gewoonte in Hollant was dat men in een huys catigeseerde, daer bijdoende dat sijn huys met pinang bespogen was,[782] en dat hij wilde de katigesatie na 't geluy der klocken in de raatkamer gedaan hebben. De Hollandse gemeente, die andersins tot de katigesatie genegen was, wiert op desen tijt ongenegen, en is derhalven dit goede werk van katigeseren een weynig na mijn vertrek na Manado t'eenemael opgehouden. Ook hield de katigesatie van mijn opgeregt onder de inlandse vrijburgers allengskens mede op, 'twelk alhier op Maleyo een groote duysternisse in de zielen van veele gecauseert heeft.

Niet lange na desen vertrock ik wederom van Ternaten na Manado. In 't jaar 1684 visiteerde de 4 eylanden, schreef[783] en leerde publyk en particulier, of liever: katigeseerde, niet alleen in een klare Maleydsche, maer yeder eyland, jae yder volk in 't bijsonder, in haer eygen moederlijke tale. Doen begonden der blinden ogen geopent te worden, ende veele

[780] Zie hiervoor, doc. 81 en 83.
[781] ANRI, Archief Kkr Batavia 213, fol. 511.
[782] Bij het sirih kauwen wordt het speeksel uitgespuwd, wat grote rode vlekken geeft.
[783] Over de schriftelijke arbeid van ds. De Leeuw, zie bijlage Maleise Geschriften, nr. 62-64.

heydenen ende mooren, tot nog toe in duysternisse sittende, ging een groot ligt op.[784] Dese treckinge der heydenen uyt de duysternisse tot het wonderbare ligt des Evangeliums en geschiede niet door spies of swaart of eenig menschelijk gewelt (want wat soud een leeraar spies of swaart baten onder meer of min als 20.000 menschen onse opsigt bevolen), nog meede is dese bekeringe der volkeren niet geschiet door slaan van meesters en maringes met rottinge, gelijk D. Hek mijn valschelijk nageeft, 'twelk blijkt als sijn Eerw. den 20^{e} augusti 1686 in sijn kerkelijke acteboek diergelijx hadde laten inschrijven, soo is sijn Eerw. van de gansche kerkenraat van onwaerheyt overtuygt, en geconstringeert geweest 'tselve uyt te wisschen, welke klad tot gedagtenis van D. Heks leugenstofferinge tot nog toe in 't kerkelijke boek alhier blijven staan is, en zijn op dato voorschreven de acte door D. Hek als schriba colegii ingestelt, als strijdende in veele dingen tegen de waarheyt, in consistorio ongetekent gebleven.

Edog blijkt contrarie uyt de mondelijke en schriftelijke attestatiën der volkeren rontomme op de eylanden dat se getrocken sijn uyt de magt der duysternisse en overgeset tot het coninkrijke des Soons sijner liefde door 't sweert des H. Geestes, namelijk Gods woort, soo publyk als particulier den volkeren tot overtuyginge haerder consiëntiën in een bekende tale volgens de lesse des apostels Pauli door mij voorgestelt, 1 Cor. 14, Gods Geest na sijn behagen mede kragtig werkende in diegene welke God na sijn eeuwigen raat onder dese volkeren verkoren heeft ter saligheyt, tot vervullinge der profetiën in de daagen des nieuwen testaments, opdat alsoo de volheyt der heydenen eens mogt ingaan en gans Israël mogte salig werden.[785]

Egter, dit ligt en kon D. Hek niet met goede ogen aenschouwen, had hier een verkeert oordeel van, veragte ofte agte dit goede werk seer gering, vilipendeerde mijn agter mijn rugge, ten onregten, en extimeerde mijn niet als sijn colega. Dit bleek insonderheyt uyt dit volgende. Mijn Eerw. collega Cornelis van der Sluys hadde voordesen op Ternaten, gelijk als de werelt bekent is, broederlijke vrundschap en correspondentie met mijn gehouden, mijn op Manado als zijn collega copia van de kerkelijke brieven van Batavia overgesonden, alsmede den staat van sijn kerke overgeschreven, en in swaerwigtige saken erkent als sijn medearbijder in Christo. E contrarie heeft mijn colega D. Hek niet minder als dat gedaen, want alsof ik geen lit van de Tarnataense kerkenraet geweest was, heeft sijn Eerw. mijn tot desen tijt toe nooyt overgesonden de copiën van de kerkelijke brieven van Batavia, nog te regt de staat van de Molucusse kerk bekent gemaakt, nog in swaarwigtige saken (als bij exempel in 't uytbannen van S^{r} fiscaal Pieter Denijn)[786] gelieven te kennen. Bij dit alles quam nog dat de Tarnataansche kerkenraat in desen tijt ontbloot was van twee ouderlingen, en dierhalven ons advys wel van noden was.

Onder dit alles mengde sig de Heer gouverneur Lobs mede in, favoriserende D. Hek, ende aen mijn sig ongunstig vertonende, 'twelk bleek omdat sijn Agtbaerheyt meer als een jaer tijts mijn competeerende ransoen van wijn als andersins inhielt daer hij het opperhooft van de Manado zijn ransoen oversond. Soo most ik al sugtende mijn dienst doen en tegen stroom en wint laveren, egter niet verflauwende in 't werk des Heren, wel wetende dat onsen arbijt niet ijdel souden sijn in den Heere, opdat God van dit alles in allen delen alleen de eer mogte hebben.

Voorts, nadat ik van 't jaar 1684 wederom twee jaren of meer mijn dienst op Manado en de 4 eylanden waergenomen hadde, soo ben ik met mijn huysvrou ende bagagie in mey 1686 op Ternaten wederom gearriveert, met intentie om soo mondeling als schriftelijk raport van mijn schoole en kerken te doen, alsmede om de volkeren van de eylanden, met vaer-

---

[784] Vgl. Jesaja 9:1.
[785] Romeinen 11:25, 26.
[786] Pieter Denijn, fiscaal van 1683 of 1684 tot 26 maart 1686.

tuygen op Ternaten in groote menigte gearriveert zijnde, voor d'Ed. Heer gouverneur der Moulucos ende al de werelt te ondersoeken, ende toonen hoe ver dese volkeren in kennisse toegenomen hadden, gelijk mede voor de Ed. Heer gouverneur is geschiet, en daerop was ik van voornemen, soo God wilde, te repatrieeren.

Edog, soo ras en was ik niet op Ternaten aengekomen, of het vuur van oneenigheyt, dat soo lange gelijk als gesmeult hadde, begon nu tegen mijn intentie in een openbaren vlam te gaen, want D. Hek, of liever zijn gemalinne, maekte eerst omtrent mijn huysvrouwe een frivole questie over de eerste rang, en 'tgeen Juffr. Hek mijn huysvrouw, als de ouste na 't regte der natuere, al over twee jaaren toegestaen hadde, dat trok dese Juffr. nu wederom in dispuyt, edog dit verschil is haestelijk door den Ed. Heer gouverneur Lobs en den Ed. Heer Joan Hendrik Thim bijgelegt.

Dese eerste questie was nauwlijks afgedaen of D. Hek, uyt sijn twistgirigen aart, brengt wederom een andere questie over 't dicipelgelt op de baan. Want nadat D. Hek te vooren seer harde woorden over 't dicipelgelt met de Heer gouverneur Lobs gehad hadde, en zijn Eerw. harsenen door 't kijven alsoo geturbeert waren dat hij sijn ordinare predikdienst niet en konde waernemen, ende ik genootsaakt was sijn Eerw. predikbeurt waer te nemen (want wij bijden bij beurten preedikten), soo valt daerop D. Hek (deze storm met de gouverneur gestilt zijnde) mijn wederom op 't lijff, moverende[787] met mij questie over 't dicipelgelt. Ik hadde van het jaar 1680 tot heden toe 7, somtijts 8 à 9 dicipels onderhouden, van kost en klederen versorgt voor een rijxsdaalder en een maat pady hooft voor hooft, tot 7 in 't getal. Daerbij had ik dese dicipels door continueele instructie soo verre gebragt, dat se niet alleen en konde lesen, schrijven, singen op de noten, de cathegismo opseggen, maer ook mede de vraagstucken met texten bevestigen ende met gelijkenissen verklaren. Van dese bequaamheyt der disipels had ik lange versogt van de Heer Lobs dat ik een proefje mogte geven. Edog, 't is altoos afgewesen, totdat ik den 15^{en} july 1686 een proeve van hare bequaamheyt ende haere progressen in kennisse voor de E. Heer Thim ende een groote menigte alhier op Ternaten gaff, uyt welke dicipels voordesen verscheyde bequame meesters op de eylanden voorschreven gemaakt zijn, als uyt mijn raport is blijkende. E contrarie mijn collega Hek (alhoewel hij van sijn eerste aenkomste alhier maer een eenig discipel of dikwils niet een onderhouden hadde, daervoor hij maendelijckx egter continueelijk drie rijxdaalders getrocken had) pretendeerde nu de helft van 't dicipelgelt van ses dicipels, ja meer dan de helft, en dat van 't jaar 1683, doen sijn Eerweerde Ternaten nog met sijn ogen niet aenschout hadde. Sommige heren, insonderheyt de Ed. Heer Thim, siende de onredelijkheyt der pretentie van D. Hek, dat hij mayen wilde daer hij niet gesaayt en hadde, oordeelden dat hem van dat dicipelgelt niet een stuyver toequam. Egter is door 't advys van den politieken raat alhier om vredenshalven aen sijn Eerw. een part ende mij twee parten van 't dicipelgelt toegewesen. Alsoo is dese questie wederom geëyndigt en hebbe ik, om alle twisten voor te comen, zijn Eerw. dat darde part laten genieten.

Maar D. Hek, niet lange konnende in vrede leven, begint wederom een nieuwe twistzaak met mij aen te regten, welk verschil tot nog toe niet geslist is.

Dese questie quam bij dese volgende gelegentheyt op, wanneer voor den Ed. Heer Thim den 2^{e} agustusto 1686 verscheyde lieden verschenen om costgelt en gagie, en de gouverneur ondersoek dede off iedereen zijn compagniesdienst presteerde, opdat Companies middelen niet tevergeefs soude geïmployeert worden, willende alsoo ider na merite belonen. Soo quamen mede op die tijt voor de Heer gouverneur om haer gagie de inlandsche meesters welke rontomme bij de huysen leerden. De Ed. Heer Thim, om te ondersoeken of dese meesters haer dienst waernamen, liet aenstonts de krankbesoeker Pieter Adriaensz de Haas bij hem ontbieden, hem afvragende of zijn E. op de inlandsche meesters reguard nam, en of

[787] Moverende: onzekere lezing.

die meesters hare dienst presteerden. Daerop dito De Haas antwoorde dat sijn E. sulx onbekent was, daerbij doende dat hij daer geen ordre toe hadde. Daerop de Heer gouverneur aen D. de Haas aenstonts ordre gaff om op dese Inlandsche meesters, gelijk de gewoonte op Batavia is, reguart te nemen en eenmael 's weeks ondersoek te doen of zij haer pligt deden. Want voorwaar, gelijk mij van sommige Inlandsche vrijluyden geklaagt is, soo hadden alhier voor dese de inlandsche meesters wijnig op haer pligt gepast.

Dese gegeven ordere aen den D. De Haas maakte de Heer gouverneur aenstonts bekent aen mijn colega Hek, die juyst mede daer verscheen. Bij geval was de fiscaal Sr de Gijn op die tijt mede, om sijn eygen affaires te verregten, effen te vooren aldaar gekomen, welke in 't minste niet en sprak nog repte aen D. de Haas dese materie van school- of kerksaken betreffende, veel min dat de fiscaal voorschreven eenige last dese saken aengaende aen D. De Haes soude gegeven hebben, gelijk Sr de Gijn valschelijk van D. Hek en die zijn E. dat nageven belogen wort, als blijkt uyt de copye van de attestatie dienaengaende tegen D. Hek door Sr de Gijn geligt hiernevensgaende getekent No. 3.[788]

Niet lange daerna komt Jufr. Hek tot mijnen huyse om mijn huysvrou te besoeken, ende verhaelde als wat nieuws, seggende dat het nu ver genoeg gekomen was, dat wij nu onder een fiscaal stonden, 'twelk klaarlijk uyt dit bovenstaende blijkt onwaaragtig te zijn.

Ondertusschen maakte D. de Haas mijn bekent de order voorschreven dien hij van de gouverneur hadde ontfangen. Ik (wel wetende dat de onwetentheyt der Inlanders alhier op Ternaten, welke onder anderen zijn oorspronk nam uyt de luyheyt der inlandsche meesters, seer groot was) kon niet anders doen als de E. Heer gouverneur over dese goede gegevene ordere prijsen. Edog, mijn colega Hek nam dese voorschreven last gegeven aen D. de Haas heel anders op, als blijken sal uyt het volgende.

Op dito voorschreven, 'tsavonts als het donker was, soo gaat D. de Haas na mijn colega Hek, sijnde op die tijt ten huyse van S^{r} van Thijen, alwaer D. de Haas hem alleen sogt te spreken, waerop mijn colega een schree of twee buyten de deur van S^{r} van Thijen gaat, niet voor de kroeg, gelijk met onwaerheyt gesegt wort, maer voor de deur van S^{r} van Thijen blijvende staen. Op desen tijt versogt mijn collega Hek dat ik, die op de stoep van S^{r} van Thijen sat, daer bij wilde komen om te horen wat gemelde de Haas in te brengen hadde, alsoo sijn Eerw. zijde dat het kerkelijke zaken waren, die ick wel horen mogte. Op dat versoek ben ik opgestaen van de stoep, ende na sijn Eerw. toe getreden. Als doe heb ik gehoort uyt de mont van D. de Haas dat hij bij sijn Eerw. quam om bekent te maken dat hij uyt ordere van de Heer gouverneur wilde gaen agt nemen of de inlandsche meesters in 't leren harer pligt deden, waerop mijn colega aen D. de Haas antwoorde dat hij dan een racker van de fiscaal zijn zoude. Ik antwoorde hierop mijn colega dat soodanig een persoon geen racker van de fiscaal was, welke op 't leren van de inlandse meesters reguart neemt; dat wij leraars selfs somwijlen sulx mede behoorden te doen, als ook particulierlijk mede de lieden bij de huysen aen te spreken.[789] Ik dede daerbij dat het schande was dat de nieuwe christenen op de eylanden, die nu eerst uyt het blinde heydendom overgekomen sijnde, dese oude christenen op Ternaten in kennisse overtroffen, dat daer nogtans dese oude christenen op Ternaten in kennisse en goet leven behoorden de eylanders met een goet exempel voor te gaen. Waerop domene Hek wederom verkeerdelijk antwoorde, seggende daer het niet te pas en quam, sonder bewijs: ick can u oock wel wat seggen dat schandelijck is, ende verweet mij dat ik een schraper was. Voorts vraagde sijn Eerw. mij of hij dan in sijn pligt tekort quam, waerop ik sijn Eerw. antwoorde dat ik hem tonen soude dat hij in sijn particuliere instructie, insonderheyt omtrent de inlandsche Tarnataansche gemeente, al wat veel te kort quam, en dat sijn Eerw. vrij wat meer in 't goede ijveren konde, daerop D. Hek door het voorhuys van

[788] Niet aangetroffen.
[789] Huisbezoek te doen.

S^r van Thijen liep al schreeuwende en rasende alsof hij dol geweest was, soodat de Heer gouverneur van agteren uyt de galderij met S^r van Thijen komende, de deur selfs aensettende, omdat niemant het geschreeuw van D. Hek van buyten horen zoude. Ende als ik D. Hek versogt dat hij mij gehoor wilde geven, dat ik sijn Eerw. in presentie van den Ed. Heer gouverneur en Signeur van Thijen met de reden ende H. schrift overtuygen soude, soo en was sijn Eerw. door niemand te stillen, maer liep met gramschap als een rasent mens schielijk van ons aller aengesigt, het huys van S^r van Thijen uyt.

Na 't vertrek van D. Hek soo nam sijn gemalinne het woort voor haer man op. Dese Juffr. hadt een lange tong, was voordesen gewoon bij de Heer Lobs het hoogste woort te voeren. Dit sogt sij nu mede te doen, maer de pleyt[790] was, soo men sijt, van de boot af, agte niet nodig haer ongesouten woorden, doen ter tijt tegens mijn gesproken, alhier te beschrijven.

Sondaags daeraen, sijnde den 4^en augusti 1686, quam D. Hek met een verkeerde passie op stoel,[791] leerde uyt Matt. 18 v. 15 tegen mijn en den text aen (want onsen particuliere questie brogt hij op stoel, ende hij leerde publyk dat het genoeg was 't geluy der klocken, eveneens de particuliere huysbesoekinge niet nootsakelijk was, dat het beter was dat die geestelijke dode zielen die geen beginsel der godsaligheyt hadden, uyt de kerk bleven), 'twelk hij vertoonde met een historie van den H. evangelist Johannes, welke voor den ketter Cerinthus uyt de badstove liep.[792] Ook swetste zijn Eerw. dapper tegen de consiëntiedwang, ende de marinjes of de kosters in de naburige provintie, ende brogt veel dingen op stoel die soo wijnig te passe quamen, als dat de H. maget Maria twee mans sou gehad hebben, gelijk gesegt wort sijn Eerw. voordesen publyk op stoel geleert te hebben.

Maer D. Hek, daerna denkende dat ik tegen sijn Eerw. wederom publyk op mijn beurt predeken soude, begon sigselven te bedenken, en sijn Eerw. mondt begon gladder te worden dan boter, daer in sijn harte krijg was. Hij begon dan van vrede te spreken, ook versogt den E. Heer gouverneur dat ik mij moderaat in mijn predicatie dragen zoude, geen particuliere questie op stoel brengende, 'twelk ik sijn Agtbaerheyt toesijde ende ook sondaags daeraen nagevolgt hebbe. Want volgens getuygenisse van alle de toehoorders bleef ik sonder passie in generale leringe, en brogt onser bijder questie niet op stoel. Ook versogt ik mijn colega Hek in aller minne neffens andere vriende op 't kindermaal van mijn dogter, die op dien dag gedoopt was. Edog, D. Hek heeft sig op die sondag niet alleen 's morgens absent gehouden uyt de publyke godsdienst, maer quam 's avonts mede met sijn gemalinne niet op ons kindermaal, daeruyt de broeders wel sien konnen hoe ver het daar vandaan is dat D. Hek een sinsere[793] vrede met mijn, sijn colega, gesogt heeft.

Dit blijkt nog meerder uyt het volgende. Want van die tijt begon mijn colega wederom sijn swaart te scherpen, leerde sondaags daeraen (sijnde den 18^en augusto 1686) uyt den 122^en psalm vaers 6, 'biddet om de vrede van Jerusalem', waerop hij te berde bragt dat de satan meest tegen 't H. avondmaal 't vuur van oneenigheyt stookte, dat Fictor, een tijdt bisschop van Romen, onnodige questie maakte,[794] datter waren in de gemeente die Gods woort verdraayden, lieden die wenschten als sij een brocks broots binnen hadden, dat dan de leeraars in questie leefden. Dit, soo ik presumeerde, sijde sijn Eerw. op seker heer die sijn Eerw. met leugenen mede sogt te bekladden. Vorders verhaalde sijn Eerw. dat de predecanten in questie alhier leefden, en ik (dit waren deselfde woorden van D. Hek) hebbe den

---

790 Plecht, voor- of achterdek.

791 Op de preekstoel.

792 Een incident vermeld door de kerkvader Irenaeus in *Libri contra Haereses*, III, iii, 4. Cerinthus was een vroege vertegenwoordiger van de gnostiek. Badstove: badhuis, therme.

793 Sincere, oprechte.

794 Victor, bisschop van Rome 189-198, verbrak de gemeenschap met de christelijke gemeenten in Klein-Azië omdat die Pasen op een andere datum vierden dan in Rome gebruikelijk was.

vreden gesogt, quansuys dit most al de wereldt weten, en dat de overheyt de onnosele[795] partij, gelijk D. Hek meende sonder twijffel sijn persoon te zijn, behoorde bij te staan, en andere hatelijke woorden meer, etc.

Nadat D. Hek sijn moet[796] alsoo op stoel gekoelt hadden en mij publyk ten toon gestelt hadde, soo komt hij wederom als voren van vrede te spreken. Als wij bijden deden de visiten en huysbesoekinge voor 't avondmaal, ik onder de Inlanderen en zijn Eerw. onder de Hollanders, soo quam sijn Eerw. bij mijn huysvrouw, dede met tranende oogen belijdenis van sijn fouten, versogt aen mijn huysvrouw dat sij mij tot vrede soude bewegen, en hadde haer, soo sijn Eerw. daerna sijde, een heyligen cus gegeven.

Ik, die niet anders beoogde als de reformatie van onse kerke en een vrede gefondeert in geregtigheyt en waerheyt, hadde 23 intergatoriën tegen D. Hek schriftelijk bijeen gestelt;[797] hadde 't eerst particulierlijk met mij collega die verschilpunten garen willen afdoen, daerna hadde ik dese onse questie willen stellen aen 't oordeel van den E. Heer Thim gouverneur en S^r van Thijen oppercoopman, Sr de Gijn fiscaal, als arbiters. Edog, dese twee middelen hadde D. Hek, in sijn gemoet bewust zijnde dat sijn saken vuyl waren, afgeslagen.

Derhalven gaf ik op dito voorschreven onser bijder twistsaken aen onse kerkenraat over, welke dese tijt, except ons twee predikanten, bestont uyt vier leden, twee ouderlinge en twee diakens. De eerste ouderling was Sr Hogeboom, adsistent, welkers plaatse (tegens alle ordere, sijn E. na Batavia met attestatie vertrocken zijnde) opengehouden was geweest, ende nu wederom gekomen zijnde sonder toestemminge van de kerkenraat alhier sijn cessie in consistorio genomen hadde. Daerbij quam daerna nog dat sijn E. den 2^en september 1686 den degen uytgetrocken hadde, sig onnodig niet alleen defensief maer offensief tegen een sergeant aengestelt hadde. Den tweede ouderling was Hendrik de Voogt, baas van de wapenkamer, welker bijder tijt nu al lange geëxpireert was. Dese twee ouderlinge wist D. Hek, insonderheyt den laasten, gelijk in de saak van den fiscaal Sr de Gijn blijkt, om sijn vinger te winden. Daarbeneffens bestondt ook onsen kerkenraat uyt twee diakens, namelijk Dirk Fransen, adsistent en geregsbode in dienst der E. Compagnie,[798] en den inlandschen tolk Andries Cos.

Aen dese voorschreven 4 leden gaf ik over de questiën tusschen mij en D. Hek geresen, bestaende insonderheyt in drieentwintig intergatoriën voorschreven, om gedecideert te worden, 'twelk sij op mijn versoek aengenomen hadden te doen. Derhalven ontbood ik baas Hendrik en Dirk Fransz, welk ik de 23 artykelen ter hand stelden, vermaande aen haar dat sij in de vrese des Heeren na haer conscientie sonder aensien van parsonen adviseren soude, en censureren tegen 't avondmaal die te censureren waren, niemand ontsiende, dat sij de voorschreven artikelen eerst openen soude als zij vergadert waren, en geadviseert hebbende ons bijde leraren daervan raport souden doen. Dat namen sij op haer om te doen. Maer niet minder als dat geschiedender, want so ras was baas De Voogt van mijn niet weg gegaen of hij doet D. Hek tegen mijn ordere heymelijk advertentie, weet Dirk Fransen vaerdig te trecken in 't huys van D. Hek. Aldaer ageerde D. Hek dat hij soo wel een leraar was als ik, dat hij derhalven ook most weten watter gehandelt wiert, want de Geest Gods, soo sijn Eerw. voorgaff, had sijn Eerw. ingegeven dat Dirk Fransen een schrift tegen sijn Eerw. hadde, ende met een woort, sij bijden wisten Dirk Fransen soo te bepraten dat hij de 23

---

795 Onschuldige.

796 Hartstocht, drift.

797 Zie fol. 497-508 'Een corte historiale schriftelijke declaratie of deductie, met eenige omstandigheden over de 23 vraagpoincten door mijn ondergeschreven met waarheyt geformeert tegens de predicant Mattheus Hek', 27 augustus 1686. Deze 23 punten betreffen niet leerstellige kwesties, maar de (on)rechtmatigheid van handelingen en beweringen van ds. Hek.

798 In doc. 104 wordt een Dirk Franse krankbezoeker genoemd.

artykelen voorschreven aen D. Hek uyt onbedagtsaemheyt vertoonde, welke zijn Eerw. aenstonts tegen mijn zin excopieerde, soodat t'savonds, als ik het advys van de 4 leeden der kerkenraat afwagte, in plaats van dat tot antwoort kreeg dat de artikulen door D. Hek uytgecopieert wierden. Soo wiert mijn goet voornemen door D. Hek gestut.

Daags daeraen, zijnde den 28[en] augusto 1686, schreef D. Hek een vredebrieffie dat ik beantwoorde alsvooren, tonende dat ik althoos een H. vrede in Godt, met de reformatie van de kerk en ons huysgesinnen nagetragt hadde, dat eerst de wonde van Gods kerk most gesuyvert worden, en dan heelplaysters daerop gelegt, siet verder mijn missive aen D. Hek geschreven hierneffens gaende No. 4.[799]

Ik laat daerop als preses op dito voorschreven de kerkenraat beleggen, daer D. Hek neffens de 4 voorschreven leden mede verscheen. Nadat sijn Eerw. actens afgekeurt waren en zijn Eerw. volgens sijn oude gewoonte mijn wat sonder reden uytgescholden hadde, haelde de oude koeyen van Amboina weder uyt de sloot, soo las ik in de vergadering de 23 intergatoriën, als sijn Eerw. wat tot stilte gebragt was, openbaarlijk op, ende protesteerde dat dit alles geschieden tot ontlastinge mijner consiëntie, eere Gods en stigtinge der gemeente, derhalve versogt 't advys van de 4 leden voorschreven nae haer consiëntie, te meer onse verschilpoincten in de circumstantiën alhier beter als elders bekent zijnde, haer ook beter konden mijns oordeels affgedaen worden.

Versogt dat D. Hek als partij buyten staen soude, opdat de kerkenraaet met soo veel meerder vrijheyt nae hare consiëntie over dese verschilpointen oordelen zoude, welk sijn Eerw. hoewel ongeeren, naquam, mits conditie dat ik mede buyten staan soude, 'twelk ook geschiede. Nadat wij predekanten nu bijde buyten de consistorie gegaan waren, soo waren de leden seer bekommert om te adviseren, vreesden, soo sij na de waerheyt haer oordeel uytspraken, dat se D. Hek ende insonderheyt sijn gemalinne, die daags te voren uytermaten seer geraast hadde, tot partij soude krijgen; sogten dan de pot toe te decken opdat de stank daer niet uyt vervliegen zoude. Derhalven de twe ouderlingen Hogeboom en De Voogt, die van te vooren met D. Hek eer sij in de consistoriën quamen beraadslaagt hadden, gaven haar advys dat sij onbequaam waren om over soo swaerwigtige questiën als dit waren te oordelen, daer[800] sij, bij soo verre zij in haer consiëntie gingen, beter zoude gesegt hebben dat sij om weereltse insigten, aldermeest omdat sij de waerheyt seggende D. Hek tot vijand soude krijgen, niet en wilde antwoorden, gelijk ook Hogeboom eenigsins daerna selfs verklaert heeft. Dese twee ouderlinge viel mede toe den inlandschen diaken Andries Cos, welke seer onbewust zijnde van de saken die gehandelt wierden, vermits geen uytlegginge daervan konde krijgen in de Maleydsche taal, verklaarde mede onbequaam te zijn.

Edog, Dirk Franse, die de jongste in de kerkenraat was, adviseerde vrij wat gesonder, want sijn E. advys was dat de eenigste weg tot vrede was dat ider nae die maten die hij van God ontfangen hadde over de 23 artykelen voorschreven soude sijn advys geven.

Nadesen sijn wij bijde predekanten, binnen geroepen sijnde, wederom in de kerkelijke vergaderinge gekeert. Doen hoorden wij het wijse oordeel van dese twee wijse ouderlinge Sr Hogebom en baas de Voogt, welke bijde geadviseert hadden dat sij onbequaam waren om die 23 intergatoriën te beantwoorden. Dese twee ouderlingen wierde van D. Hek in onse vergaderinge niet alleen met den monde bedankt over haer goed advys, die haer onbequaamheyt in 't adviseren genoeg getoont hadde, maer daerbij gaf sijn Eerw. haer bijde met een bijsondere vreugde de regterhant, dat belagelijk om sien was, met den diaken Dirk Frants, die van advys was dat de eenigste weg tot een sincere vrede was dat ider lit na sijn conscëntie, sonder aensien der personen, schriftelijk advys, na de maten der genaden van God ontfangen, over dese 23 intergatoriën door mijn voorgestelt geven soude. Edog, desen advys

[799] Fol. 519-520, No. 4, kopie brief van Cornelis de Leeuw aan Mattheus Hek, 20 aug. 1686.
[800] Terwijl, hoewel.

wiert van D. Hek verworpen, sijn Eerw. sag daerbij Dirk Fransen seer suur aen, en die armen bloet kreeg niet een bedankje, maer D. Hek vraagde sijn E. wel twee mael, seggende met een bijsondere heftigheyt, is dat de weg tot vrede? Egter en kost Dirk Fransz van sijn gevoelen niet verset worden, en heeft sijn E., gelijk hij in de kerkenraat geadviseert hadde, sijn schriftelijk advys na de mate der kennisse hem van God verleent over de 23 artykulen voorschreven bijeen gestelt,'twelk ook hiernevens gaat, No. 5.[801]

Versoek ik dat U.Eerw. vergaderinge daerover eens U.Eerw. wijser oordeel gelieft te laten gaan, alsoo zijn E. sig garen naer gesonder ende rijper oordeel voegen wil. Edog, alzoo ik bij dese gelegentheyt van 't avondmaal aendrong op een goede censure, ende bemerkte datter sommige leden uyt de kerkenraat bekommert waren dat D. Hek wederom tegen mij iets quaats inbrengen mogte, soo versogt ik aen de kerkenraat (als hebbende een goede consiëntie) soo D. Hek of een lid van de Eerweerde vergadering tegenwoordig ietwes tegen mij in te brengen hadde, dat sijn Eerw. dat vrij mogte doen, liever als mijn daernae met leugens bekladden. Maer dese propositie wiert mede afgeslagen. Men drong alleen nu in dese kerkenraat van wege 't aenstaande avondmaal op vrede aen. Maer wat batet een vrede daer geen heyligmakinge nog reformatie is, want ik in allen desen niet anders en sogte als een H. vreden in God, volgens mijn missive aen D. Hek den 20^{en} augusto 1686 overgelevert, waervan de copije hierneffens gaet getekent No. 4.[802]

Evenwel, om alle scheyn van aenstotelijkheyt weg te nemen, alsoo 't avondmaal aenstaende was, soo heb ik, nadat D. Hek in onse vergadering openbaar, edoch generalijk,[803] schult bekent hadde, sijn Eerw. soo veel mijn persoon aenging de schult na de lesse Christi queyt gescholden, behoudens het regt der kerke, en dat de waarheyt en geregtigheyt ongevioleert blijven mosten, als ook dat niemant particuliere questie meer op stoel soude brengen. Edog, alsoo de 23 intergatoriën voorschreven van wegen de onwetentheyt der ouderlingen alhier ongedecideert gebleven waren, wiert bedongen dat ieder daer af vrij mogte schrijven na Batavia, om wijser oordeel af te wagten. Soo wierd de breuke der dogter Sions alhier tegen mijn oordeel op het ligste maar uytwendig (het inwendige quaat blijvende) genesen.

Voorts, nadien dese vrede niet samen ging met de reformatie van de kerk alhier, soo heeft de uytkomste geleert dat niet bestendig is geweest. Want naulijkx een uur geleden, als ik in D. Hekx huys als vrind quam, soo verklaarde sijn Eerweerde dat hij tegen mij een apologie maken wilde. Ik daerop sweeg stil, als willende de eerste steen tot twist niet wederom op 't nieuw leggende. Daarna D. Hek, willende verthonen zijnen woelende en twistgirigen aardt liet eerst het avondmaal verbij gaen en roept 's maandaags daeraen, zijnde den 26^{en} augusti 1686, D. de Haas bij sig, versoekt van zijn Ed. een attestatie tegen mij, waerop D. de Haas antwoorde aen sijn Eerw., 'ik meede dat het vrede was, maer is dat opregte vrede? Mijn dunkt dat gij in twist playsier schept. Ik geef geen attestatie als na waerheyt, wanneer ik daer van de overheyt toe gevordert worde.' Dit voorval quam D. de Haas aenstonts aen mijn rapporteren, en gaf niet lange daerna, op het versoek van Sr de Gijn, met andere lieden een attestatie voor gecommitteerdens, na waerheyt contrarie tegen D. Hek aen, die almede hiernevens gaat getekent No. 3.[804]

Den 27^{en} augusto 1686 sond D. Hek door baas De Voogt de kerkelijke brieff, welke zijn Eerw. als scriba ingestelt hadde, om na de Eerw. kerkenraad van Batavia overgesonden te

---

[801] Fol. 521- 531, No. 5, 'Eenige intergatoriën door den Eerw. predikant Cornelis de Leeuw alhier aen onsen Ternataansen kerkenraat opgedragen en van den diaken Dirck Fransen in deser voegen beantwoort', 3 september 1686.

[802] Zie aantekening hiervoor.

[803] In algemene termen.

[804] Niet aangetroffen.

werden.[805] Deses missive inhoud was, dat de kerke op de Moluccos bloeyde, 'twelk wij weten dat notoir onwaeragtig is, dat men den staat van de Celebische kerke uyt mijn raport sien konde. Daerbij schreef sijn Eerw., 'ik hebbe de vrede mondeling en schrifteling gesogt'. Desen brief weygerde ik (als onwaragtig) te ondertekenen. Daegs daeraen zond D. Hek aen mijn wederom die kerkelijke missive, een wijnig verandert, daerop ik sijn Eerw. schriftelijk antwoorde door een klijne missive, waervan de copy al mede hiernevens gaat getekent No. 6.[806] Welkers korten inhout was dat sijn Eerw. geen quaat agterdogt most hebben van de kerkenraat van Batavia, dat sij die oude questiën[807] wederom soude ophalen, dat sijn Eerw. gelijk nu al de werelt alhier bekend was in de kerkelijke missive most laten invloeyen dat de Chelebissche gemeente, bescheyden onder mij, dese sijn Ternataansche gemeente in kennisse verre overtrofen, ende soo sijn Eerw. 'tselve niet geloofde, versogt ik dat nog eens wederom een proeve als voordesen daeraf nemen soude, dat ik tot dien fine mijn volkeren van de eylanden die nog op Ternaten waren nog eenmaal bijeen vergaderen wilde, dat sijn Eerw. sijn inlandsche Tarnataansche gemeente soude bijeen brengen, dan soude in dat examen konnen blijken wie van bijden in kennisse de prijs behaalde.

Edog, desen heyligen strijt der volkeren was van mijn bedagt om desen louwen Laodioceaschen engel[808] D. Hek en sijn gemeynte in dit Laodioseasche Ternaten tot een heyligen iver op te wecken, gelijk ook sommigen daerdoor tot iver verwekt sijn, en aen de andere zijde om in de eylanden onder mij bescheyden 't vuur van geestelijken iver nog meer en meer te ontsteken. Edog, D. Hek, menende dat de geestelijken strijt sijn Eerw. tot schande soude strecken, wel bewust zijnde dat zijn volk door haar onwetentheyt in desen strijt onervaren was, daerentegen de Sangresen, door continuele oeffeninge in de avondgebeden, tot verwonderinge van idereen op Ternaten in kennisse als gedresseerde soldaten soude voorkomen, soo gaf D. Hek, wel insiende dat sijn volk in desen geestelijken strijt tekort komen soude, aen onse eylanders sonder slag of stoot de overwinninge.

Derhalven versogt ik als preses, neffens de twee diakenen, namelijk Dirk Fransz ende Andries Cos, schriftelijk dat de kerkelijke brief nae Batavia in waerheyt soude geschreven werden, en bij soo verre D. Hek, gelijk de waarheyt aen onse driën consteerde, wilde in sijn missive na Batavia bekent maakten dat de Chelebische kerke in kennisse dese Tarnataensche overtroffen, dat wij die dan kerkelijk ondertekenen souden, edog bij weygeringe door sijn Eerw. van sulx, dat wij dan sijn missive niet ondertekenen soude, als in de copye van onse resolutie te sien is, die hier al mede is bijgevoegd en getekent No. 7.[809]

Derhalven bleef de kerkelijke brief door D. Hek ingestelt van ons driëen ongetekent, temeer alsoo ik als preses met de twee diakonen alhier in een sentiment zijnde, en de stemmen stakende, wij samen vier stemmen uytmaakten, ende alsoo sijn E. als schriba, met sijn twee ouderlingen De Voogt en Hogeboom ondersteunt zijnde, maer drie stemmen uytmaakte, daerbij nog quam dat Hogeboom, die onlangs van Batavia gekomen was, en door de wettige deur van onser toestemminge niet en was ingelaten, soo oordelen wij, de waerheyt verduystert wordende van D. Hek, welke door ons overstemt was, niet te connen geconstringeert worden om zijn Eerw. missive tegen onse consiëntie te ondertekenen.

Middelerwijl mengde mede S^r van Thijen, oppercoopman alhier, die ik tevoren voor veel wijser versleten hadde, mogelijk uyt polityke insigten, in dese laaste kerkelijke twistsaken

---

805 Niet aangetroffen.

806 Fol. 533-534 No. 6, 'Copia van een antwoort briefje geschreven aen den Eerw. D. Mattheus Hek', 28 augustus 1686.

807 De problemen met ds. Hek op Ambon.

808 Voorganger. In het boek Openbaring wordt aan de gemeente te Laodicea haar lauwheid verweten (Openbaring 3:16).

809 Fol. 535 No. 7, kopie van een kerkenraadsresolutie in het Maleis, 1 sept. 1686.

sigselven in. Welke, vresende mogelijk dat D. Hek te kort komen soude, onderschraagde sijn Eerw. met raat, gelijk blijkt als d'E. Heer gouverneur Thim van mij (welke dese ses jaren harwaarts door expriëntie de staat van de vier Chelebissche eylanden best had leren kennen) begeerde dat ik eenige poincten, door mij te voren voorgestelt, ende ten delen al in de kerkenraat beantwoort, niet alleen kerkelijk maer ook politikelijk soude beantwoorden, 'twelk ik op de gouverneurs last involgde. E contrarie, daer de E. gouverneur en onse kerkenraat geen last van te adviseren over diergelijke saken aen D. Heck en S^{r} van Thijen gegeven hadden, soo leverde echter sij bijde, onversogt, tegen mijn haer advys in, ende oordeelden van de staat der 4 eylanden, haer onbekent, gelijk een blinde van de coleuren. Ende dat S^{r} van Thijen met D. Hek in een sentement was bleek daeruyt dat D. Hek schreef in 't voorhooft, daer hij die kerkelijke poincten of mixta quam te beantwoorden, dat sijn Eerw. considiratiën mede waren de consideratiën van S^{r} van Thijen, waervan de copye onder mij en het principaal onder de Ed. Heer gouverneur is berustende. Jae, Juffr. Hek heeft op het scheydmaal der koningen den 29^{en} augusto 1686 in een vol geselschap laten ontfallen dat haer man met S^{r} van Thijen van 's avonds af tot 's morgens toe geschreven hadde. Wie heeft ooyt in India gehoort dat een opperkoopman ongevraagt, buyten ordere van de Ed. Heer gouverneur, sig in kerkelijke of mixta, dat is politick-kerkelijke saken gestoken heeft, dat nu egter geschiede door een persoon daer ik het minst van verwagt hadde? Edog, de waerheyt wort wel gedrukt, maar niet onderdrukt.

Niet lange na desen, den 2en september 1686, ontstont er van wegen D. Hekx dicipels wederom een nieuwe questie, daervan D. Hek mij, onschuldig, egter de schult aff sogt toe te schrijven. Want D. Hek, vlammende na het dicipelgelt van drie dicipels, te weten 9 rxs en 3 quart, vernam rontom na goede dicipels. Edogh, sijn Eerw. dese dicipels niet konnende bekomen op Ternaten, Macquian en Batchiaen, daeruyt men wel denken kan wat voor fleur aldaer, gelijk sijn Eerw. schrijft, in kerk en school moet zijn, derhalven begaff sijn Eerw. sig tot den koning van Taroena, ende liet op de authoritijt van de Edele Heer Lobs en door den tolk der koning voorschreven,[810] die sijn Eerw. in 't eerste affsloeg om dese dicipels continueelijk moeyelijk te vallen, totdat sijn Eerw. van de koning eyndelijk half tegen zijn sin drie persoonen afparste. Onder dese drie waren twe dicipels, en den darden was een slaaf, die D. Hek egter voor een dicipel sogt op te trecken ende waarvoor hij ook dicipelgeld genoot. Onder dese twee dicipels was eenen dicipel welke twe hoerekinders op Taroenen hadde, welke van mijn om redenen van 't avondmaal op Sangier voordesen gehouden was. Desen egter, nadat D. Hek hem eerst ondersogt hadde, liet sijn Eerw. nu, om het getal van sijn ledematen mogelijk te grooter te maken, tot het H. avondmaal toe.

Edog, de Taroeneschen coning, verstaen hebbende (alsoo de discipel die de meester van de slaaf was daerover klagtig gevallen was) dat die slaaf welke de konink gegeven hadde om op de discipels te passen als een discipel neffens sijn Heer opgetrocken wiert, ende vresende dat de slaaf soodoende vrij soude worden, daerbijhorende dat het onbetamelijk was dat een dicipel twee hoerekinderen hebbende, welke tans of morgen sodanige foute als meester bestraffen mosten, sigselven daermede nu quam te bevlecken, soo was de koning voorschreven van sins de descipelen van D. Hek wederom te halen. Dat D. Hek qualijk opnam, quam op dito voorschreven bij de E. Heer Thim, klagende dat de koning zijn discipelen ontnemen wilde, dat zijn Agbaarheyt den koning dwingen zouden om discipels te geven, en daerbij pretendeerde D. Hek voor een dag van de maant het discipelgelt van een gansche maand. Waerop den E. Heer Thim antwoorde dat bij so verre sijn Eerw. selfs niet gesegt hadde dat de drie dicipels wilde vertrecken, dat hij alsdan 't costgelt zoude getekent hebben, dat het nergens geen gewoonte in de logimenten was dat men voor een dag slapens geen gehele maant betaalde, en waerom sijn Eerw. een discipel genomen hadde die twee

[810] Hier zijn vermoedelijk enkele woorden weggevallen.

hoerekinderen hadde, en darbij een slaaf tot dicipel maakte. Daerbij dede de Heer gouverneur dat hij de koningen niet dwingen wilde om dicipels te geven, dat hetselve uyt haar vrijen wil moste komen ('t is wonder dat een man, die tegen consiëntiedwang predikt, hier de lieden haar kinderen tegen haer dank affdwingen wil). Als D. Hek wederom tegen de gouverneur uytvoer en om het dicipelgelt aenhield, daer sijn Eerw. meest de schoen wrong, niet soo seer om de dicipels als dicipelgeld bekommert sijnde, soo gaf sijn Agtbaerheyt tot antwoort wederom, soo sijn Eerw. drie dicipels verthoonde, dat hij ook 't gelt voor 3 dicipels trecken soude.

Nu, de dicipels, daerna siende dat Juffr. Hek (als sij vertrecken zoude) schrijde, begonde mede te schrijen, aldermeest omdat haer de rockjens dien haer gegeven waren wederom wierden afge'eyst. Hierop schreef D. Hek aen de gouverneur dat sijn discipelen schrijden dat de gouverneur haar met stocken uyt den huys souden slaen. Dit waren altemaal van D. Hek gefingeerde dingen, gelijk ik selve van de dicipels gehoort hebbe, want de dicipels nog niet lang aen D. Hek gewent zijnde, garen naer Sangier wederom keren wilde. Daerover schreef de gouverneur dat, hadde sijn Eerw. wat te seggen, dat hij sulx den coning van Taroena seggen zoude, wiens volk sijn dicipels waren, dat sijn Agtbaarheyt met sodanige dingen sig niet bemoeyden. Dog als de conink voorschreven daerop de 2 dicipels en den darden, welke een slaaf was, ontboot, soo vertrocken sij alle drie met vreugde van D. Hek wegh. En dat nu nog 't argste was, D. Heck wister niet een meer te bekommen, daer ik egter tot nog toe ses dicipels onderhou, daer ik maer voor drie gelt treckende ben. Daerna schreef zijn Eerw. aen den E. gouverneur dat zijn Agtbaerheyt maar wilde geven de 9 rxs en 6 schellingen, dit was voor een dag tracterens aen de dicipels, dat dan alle questiën doot en teniet soude zijn. Soo wilde sijn Eerw. na sijn gewoonten mayen daer hij niet gesaayt hadde. De Heer gouverneur antwoorde dat sijn Eerw., drie dicipels tonende, daervoor gelt trecken soude, anders niet.

Daerop gaet D. Hek bij de koning van Taroena, met sijn twee ouderlinge, die hem tot gecommitteerdens als verstreckten, vraagden den koning of hij uyt last van de gouverneur de dicipels wederom ontboden hadde, daerop de koning neen antwoorde, maer dat hij sulcx uyt sijn eygen vrijen wil om redenen voorschreven gedaen hadde. En als D. Hek de koning (in de Maleydsche tale, die uyt sijn Eerw. mond voordtkomt als beschimmelt broot) wat over den hekel gehaald hadde, soo drijgde sijn Eerw. de koning seggende: 't is wel dat sijn hoogheyt na verleyders luystert (daer ick de coninck voorschreven selffs laaten weten hadde dat sijn Hoogheyt D. Heck discipulen soude gelieven bij te setten, edoch niet denckende dat sijn Eerw. dicipulen van soodaenigen alloy soude in sijn huys nemen). Soo inputeerde echter valschelijk D. Hek mij al dit quaat toe, even aleens of ik uyt sijn Eerw. schade mijn voordeel sogt, 'twelk ik nooyt gedaen heb, edog mijn collega selfs heeft al dit quaat voor sijn selven gebrout.

Weshalven, opdat ik besluyte soeke, ik hope, broeders, dat ik van soo een twistgierigen, blamerende collega, die soo wijnig nae een regte reformatie in de kerke Gods staat, mag verlost worden, en mijn lang versogte dimissie na het vaderland mag obtineren, alhoewel niet alleen ik, maer selffs de volkeren der eylanden met haer koningen [...],[811] gelijk blijkt uyt haer schriftelijke requesten aen d'Heer Generaal en Raden van India en gouverneur alhier, die ik om redenen versogt hebben dat sij niet oversenden soude, daerin sij alle, als gewent zijnde aen mijn leringe in een bekende tale aen haer alle voorgestelt, versoeken mij nog lange te behouden, om alsoo 't verval der kerken dat sij te moet sien voor te comen, en aen de andere sijde wij alle wel merken connen dat D. Hek niet en kan dragen de last van dese Chelebische kerk, nu in haar bloeyen door Godts genade staande, alsoo sijn Eerw. nog taalcundig nog een gedisponeert lichaam heeft om dese grote visite af te doen, daerbij

[811] Drie woorden onleesbaar.

nadien zijn Eerw. den iver van 't huys des Heren niet heeft verslonden,[812] soo is sijn Eerw. niet begerig om soo grote fatigen te doen. Derhalven dit goede werk in Gods kerke ogenscheynlijk staat te vervallen. Egter, soo U.Eerw. een vroom, cloek, om alle fatigen te dragen ijverig, taal-leergierig leeraar op ons versoek oversent, soude dit gebrek bij mijn vertrek allenskens connen geremedieert worden.

Nu trekke ik wederom van Ternaten, soo God wil, op die grote visite, die meer als een half jaar duuren sal, na de 4 eylanden. Broeders bit voor ons, dat wij mogen het Evangelium Gods met cragt, tot vervullinge der prophesiën, onder dese heydenen bedienen, opdat de offerhande der heydenen Gode aengenaam zij, geheyligt door den Heyligen Geest. En wederom komende van de visite mene ik, soo God wil, na Batavia te vertrecken, want in 't aenstaande jaar ik al een jaar boven mijn tijts verband alhier mijn wagt waergenomen hebbe, temeer mij (volgens den 10de artykel[813] der kerkelijke Batavische ordere, te vooren om mijn dimissie geschreven hebbende) geoorlooft is ordentelijk te mogen vertrecken.

Nu, om te meerder mijn vaste resolutie om te repatriëren te vertoonen soo heb ik al een groot gedeelte van mijn huysraadt neffens mijn huysvrou na Ternaten vervoert, en gaen met permissie van de Heer gouverneur de resterendt bagagie met een sloep van Manado afhalen, van voornemen vast zijnde in aenstaende jaar met de eerste schepen na Batavia, soo God wil, te vertrecken. U.Eerw. gelieve mijn versoek bij haer HoogEdelens te helpen bevorderen, en volgens ordinaris gewoonte te effectueeren dat wij in 't aenstaande jaar onse school- en kerkbehoeften als voor desen te mogen optineren.

Voorts gaet hierneffens op U.Eerw. versoek mijn advys over de matrimoniële zaken van de Taboeckansche conink,[814] alsmede 't advys van Dirk Fransz, onsen diaken, een lit van onsen kerkenraat, over de 23 poincten die tusschen mij en D. Hek in verschil staat,[815] als mede mijne declaratie off openinge tot dien fine, opdat U.Eerw. op dit mijn versoek soo veel te beter soud over die voorschreven verschilpoincten sout connen adviseren, als gaen mede hierneffens copien van de attestatie, missive etc. tusschen mij en D. Hek verwisselt. Derhalven versoek ik van U.E. ootmoedelijk dat ik in toekomende jaer een onpartijdig schriftelijk advys over de 23 poincten voorschreven mag obtineren, sullende sulx dienen tot stigtinge onser gemeente en eere Gods.[816]

Hierop mij verlatende – – – Cornelis de Leeuw, syn. p.t. praeses.

Ternaten, actum den 25en september 1686.[817]

---

[812] Vgl. Psalm 69:10 en Johannes 2:17.

[813] Ten rechte: het 9e artikel.

[814] Zie het hiervoorgaande document.

[815] Zie hiervoor, aantekening eerder bij deze brief.

[816] De ontvangst van deze brief met de bijlagen wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 25 november 1686; de Bataviase kerkenraad beperkte zich ertoe beide predikanten te vermanen tot vrede (Mooij, *Bouwstoffen* III, 695v); een jaar later echter zag hij zich gedwongen de nog steeds woekerende twist tussen beiden aan de Hoge Regering voor te leggen (notulen 11 december 1687, *ibidem*, 723).

[817] In ANRI, Archief Kkr Batavia 213 in relatie tot dit document ook nog de volgende stukken:
fol. 413-417, brief van ds. Hek aan de kerkenraad van Batavia, 30 september 1686
fol. 421-459, idem 21 sept. 1686 (zwaar beschadigd)
fol. 461-462, kopie van een briefje van ds. Hek aan ds. De Leeuw, 20 augustus 1686 'daags na de huisbesoekinge was geschiet', en twee briefjes met antwoorden van ds. De Leeuw
fol. 545-547, notulen extra-ordinaire kerkenraadsvergadering 22 september 1686
fol. 549-556, brief van Pieter de Neyn (de Nijn, Denijn) aan de kerkenraad van Batavia. Batavia 2 september 1686 (vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 23 september 1686)
fol. 557-558, idem van Pieter de Neyn 23 december 1686 inzake zijn excommunicatie door de kkr van Ternate (vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 23 december 1686)
In ANRI, Archief Kkr Batavia 820 nog:
fol. 244-262, brief ds. Hek aan kkr Batavia d.d. juni 1687, behelzende een uitvoerig verweer tegen

90. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 18 juni 1687.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 232-243.[818]

Eerwaerde, godtvruchtige – – –

U.Eerw. aengename missive van den 5 februari 1687 is bij ons ontfangen, ende hebben daeruyt met droeffheyt des herten verstaen het ontslapen in den Heere van drie van Ulieder waarde leeraars. Wij willen Godt Almachtig bidden dat het zijne Majesteyt gelieve dit gebreck door vroome ende ijverighe leeraars, vol van den Geest des Heeren, wederom te vervullen.

Vorders hadde de Eerw. D. Corn. de Leeuw als met uytgestreckten halsse antwoort verwacht op de 23 overgesondene vraagpointen alsmede op zijn ampele missive voorleden jaar aen de Batavische kerckenraadt ende op sijn advys over de matrimoniële saacke van den coninck van Taboucan,[819] maer tot noch toe niet een lettertje tot antwoort geobtineert, sal echter in 't toecomende van U.Eerw. antwoort noch tegemoet zien.

(*Ds. Hek is gebleken een twistgierig man te zijn, een lasteraar en 'leugenstoffeerder'. Hij heeft niet alleen zijn ambtsbroeders, maar zelfs ook gouverneur Thim belasterd en belogen en zich de naam van predikant onwaardig gemaakt. De kerkenraad heeft uiteindelijk eenparig geoordeeld*:[820])

dat D. Mattheus Heck, soo van wegen sijn publycke als perticuliere lasteringen, leugens ende andere gegeven argenissen, te lang alhier te specificeren, de gemeynte Christi alhier grootelijckx onsticht hebbende, voordesen van kersdach aff wettich den predickstoel verboden was, ende vooralsnoch kerckelijck verboden bleeff.

Ten tweeden dat, naedien D. Heck in de kerckenraadt alhier ontboden sijnde gewijgert heeft te compareren en de redenen van sijn tastelijcke leugens ende lasteringen te geven, uyt de kerckenraadt geworpen was ende zijn sessie in de consistoriale vergaderinghe niet nemen soude voordat sijn Eerw. over sijn sonder reden uytgebraackte lasteringen tegen de ledemaaten der gemeynte Christy, soo hooge als laage staatspersoonen, alsmede tegen geheele collegiën, volcomen satisfactie gegeven off schultbekentenis soude gedaan hebben. Want de kerckenraadt oordeelt dat, naedien de lasteringen ende andere argenissen alhier door D. Heck geschiedt zijn, alhier mede alderbest connen ondersocht worden, alsoo de saacken alhier voorgevallen zijnde de waarheyt alderbest van de leugen can onderscheyden worden, ende alsoo de questiën voor soo veel kerckelijck sijn alderbest alhier connen gedecideert worden.

Daarbij mede niet sonder reden gesustineert wort dat, nademael sijn E. soo veele broeders ledemaaten der gemeynte Christi alhier soo onbeschaampt, jae sonder de minste scheyn van reden selffs van soo [...][821] bij belastert ende belogen heeft, dat sijn E. van U.Eerw.[822]

---

de tegen hem ingebrachte beschuldigingen

fol. 264-272, brief ouderling Pieter Hogeboom aan kkr van Batavia, Ternate, 16 juni 1687, eveneens over de conflicten tussen ds. Hek en ds. De Leeuw, waarbij tweespalt ontstond in de kerkenraad van Ternate, met als gevolg dat ouderling P. Hogeboom uit de kerkenraad werd gezet.

Valentijn beschrijft en beoordeelt het conflict in Molukse Zaaken van Godsdienst, 408-414.

818 Het handschrift is dat van ds. Cornelius de Leeuw.

819 Zie hiervoor, doc. 88.

820 Fol. 240.

821 Eén woord onleesbaar.

822 U.Eerw.: onzekere lezing.

t'meerder licentie om leugens te vercieren gecregen hebbende, die leugens ende lasterconst met meerder vrijheyt sal kunnen in 't werk stellen.

Ten derden is mede alhier kerckelijck vastgestelt dat D. Heck, om redenen hierboven vermelt, tot memorie als een leugenstoffeerder ende lasteraar der broederen in het kerckelijck acteboeck sal als gebrantmerkct ende ingeboeckt staen ende dat, omdat den onschuldigen beschuldigende reden wijgert te geven ende andere redenen meer etc. Ende soude sijn E. vanwegen de menichvuldige gegeven argenissen van Ternaten, bij soo verre sijn proces geëyndicht ende sulckx kerckelijck [...][823] versocht hadde, all wechgesonden sijn geweest, naedemael sijn E. de gemeynte alhier de minste dienst niet meer doet.

Derhalven soo is de sorge van de Ternataensche alsmede van alle de gemeynten Christy op de eylanden rontomme aen de Eerw. D. de Leew alleenlijck opgedragen, welcke van voorleden kersdach aff tot nu toe sonder eenich versuym soo den Hollandtschen alsmede den Maleydtschen predickdienst met 'tgeen daeraen dependeert alleenlijck trouwelijck waargenomen heeft, ondertusschen de volckeren der eylanden soo mondeling als schriftelijck leerende, ende haer allen in goeden leer ende leven voorgaende, draaght voor alle (voor soo veel in sijn Eerw. is) gemeynten groote sorge. Daarbij is vastelijck van voornemens eersdaachs de kerckvisite op alle de eylanden rontomme te doen.

Vorders wat de schoolen en kercken in dese gewesten belanght, alhoewel de inlantsche meester, onlancx van Macquian alhier gearriveert sijnde, regelrecht tegen de rapporten van D. Heck geclaaght heeft over de soberen stant van school ende kerck aldaar, alsoo verclaarde dat maer twee schoolkinderen aldaer gewoon waaren school te comen, soo blijckt echter soo uyt de rapporten van de inlandtsche meesters rontomme als uyt de tot ons overcomende vaartuygen, dat de schoolen ende kercken op de Manado ende de Celebische eylanden door de goede aldaer gestelde ordres alsnoch in goeden fleur zijn, ende dat den gemeynten aldaer soo in getal als kennisse noch daagelijcks groeyen ende toenemen.

Vorders heeft de Eerw. D. de Leeuw in zijn voorige missive aen U.Eerw. gementioneert ende vertoont hoe dat het armegelt alhier, sonder den diakens daarinne te vooren te erkennen, tot nietige kerckelijcke ornamenten als naamentlijck een silvere lessenaer, een doopcrans en een santloopershuysie gebruyckt, off liever misbruyckt was.[824] Maer nu maacken wij U.Eerw. bekent dat, dese voorschreven silveren kerckversierselen ten overstaen van twee getuygen gewogen sijnde, bevonden is dat daer meer als veerthien ducatons op de penningen daertoe verstreckt te cort comen. Dit alles is blijckende soo uyt 't rapport als uyt het boeckje van de diaken Dirck Fransz hiervan gehouden.

Hieruyt als een staaltje connen U.Eerw. claarlijck sien hoe qualijck voordesen alhier met het armengelt gehandelt is, daer selffs daerenboven noch Hendrick Voocht, gewesen ouderlingh ende baas van de wapencamer, uyt het armengelt veertich rijckxdaalders quansuys omdat wat opsicht over 't maacken der voorschreven kerckelijcke verzierselen soude hebben, getrocken heeft. Een soberen ouderling voorwaar, welcke zijn voordeel uyt 't armegelt treckt, ende daerbij noch sonder kerckelijcke attestatie van Ternate vertrocken is. Dit maacken der kerckverzierzelen is niet alleen met conniventie maer mede door het bestier van D. Heck geschiedt, doch soodaanige lieden sijn sijn E. om sijn parsonagie te connen speelen, en een aenhang te maacken, ende sijn disseynen te effectueren, seer dienstich geweest.

Hierneffens compt tot U.Eerw. over den cranckbesoecker G. Palm, wiens comportement, alsoo alhier op Ternate sijn residentieplaatse nu ettelijcke jaaren herwaarts niet gehouden

[823] Eén woord onleesbaar.
[824] Zie hiervoor, doc. 70 en 71.

heeft, alderbest uyt de attestatie van het opperhooft van Manado alsmede uyt de kerckelijcke attestatie die sijn E. medebrenght sal te sien zijn, waertoe wij ons gedienstig refereren, versoeckende dat de broederen sijn E. met de straalen van goetgunsticheyt gelieven te bestraalen.

Daarbeneffens heeft de Eerwaarde D. de Leew sijn versoeck om te repatriëren ('twelck sijn Eerw. nu drie à vier jaaren herwaarts aen U.Eerw. laaten bekent maacken hadden, ende waerover op sijn versoeck aen haar HooghEdelens polityck van hier nae Batavia geschreven was) nu wederom ernstelijck in onse kerckenraadt vernieuwt ende herhaalt, voorstellende hoe dat nu den tijdt sijns verbants een jaar ende soo Godt wil in 't toecomende jaar all twee jaaren soude verstreecken soude zijn, ende dat tot dien fine om te repatriëren sijn bagagie van Manado nae Ternate te t'eenemaal all getransporteert hadde, niet anders als zijn dimissie nae het vaderlant continuelijck tegemoet siende. Ende alhoewel kennelijck is dat volgens den Batavische kerckelijcke ordres een leeraar een jaar over den tijdt sijns verbants zijnde ende te vooren sijn verlossinge versocht hebbende, gepermitteert is nae Batavia op te comen,[825] soo verclaardt de Eerw. D. de Leeuw echter niettemin dat, behalven de overgroote beleeftheyt van haer HooghEdelens op Batavia,[826] de ongemeene lieffde tot de gemeynten op dese eylanden den eenigste oorsaack is, als willende de cudde Christi sonder harder niet alleen laaten, welcke sijn Eerw. bewogen heeft noch een jaar alhier te blijven.

Derhalven, naedien sijn Eerw. hierover ons voorschrijven versocht heeft, soo versoecken wij bij desen dat U.Eerw. bij haar HooghEdelens de dimissie om te repatriëren voor D. de Leeuw soo veel als mogelijck is gelieve te helpen bevorderen, ende dat in plaats van sijn Eerw. de groote gemeynten onder dit Moluccossche gebiedt, welcke gelijckerwijs de nieuwe maen in haer wasdom sijn, met 2 à 3 vroome, eendrachte beminnende ende tot den swaaren last van dese kercken te dragen bequaame leeraars mochte versien worden, alles sullende strecken tot opbouw van dit geestelijck Jerusalem, ende in dit alles de eere Godts.

Waarmede eyndigende – – – de kerckenraad van Ternate. Cornelius de Leeuw syn. p.t. praeses ende epistularum scriba ecclesiae Ternatensis. Dirck de Gheyn, Pieter Scheyderuyt, A. Kors ouderlingen. Frederick Baerentsen Peras diaken. D. Fransz diaken.

Ternate in 't Casteel Orangie den 18 juny 1687.

91. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 29 juni 1689.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 274-276.

Eerwaarde, godsalige – – –

Uwe aangename missive van den 15 februari 1689[827] is ons wel ter hand gesteld, waaruyt wij met volle vernoeginge ende blijdschap onser herten die goede ende bloeiende toestand ende aanwas van Christi kerke, niet alleen in getal maar in kennisse, hebben verstaan, maar daarenboven U.Eerwaardens verwonderinge van gene letteren van ons ontfangen te hebben, waarin de Eerw. broederen geen groot ongelijk hebben, maar dat de Eerw. broederen ditselve niet en hebben te leggen op onse nalatigheyt oft quaadwilligheyt, maar alleen op 't vertoeven van dat daar van tijd tot tijd een compagniesschip soude vertrecken waarmede dat de Eerwaarde predicant Cornelius de Leeuw na Batavia zoude overgaan. Doch beloven

[825] Art. 9 van de Bataviase kerkorde van 1643, zie de tekst daarvan in de betreffende bijlage.
[826] De zojuist ontvangen verhoging van zijn tractement tot 130 gulden (doc. 89, begin).
[827] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 377. Ook in 1688 had de Bataviase kerkenraad een kerkbrief naar Ternate verzonden, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 348-350, d.d. 22 januari 1688.

wij in 't toecomende 't voorgaende te verbeteren ende de goede correspondentie te continueeren.

d'Eerwaarde D. Gellius Cammiga, voorleden jaar ons toegesonden, is hier in goede gesontheyt met 't schip de fluyt Naardermeer behouden gearriveert, ende in onse kerkenraad hertelijk verwellekomt ende met alle liefde ende toegenegentheyt des herten ontfangen en daarenboven Gods Geest en zegen des Heeren zijn Eerw. in sijn dienst toegewenscht werdende, met een gantsch toegenegen tegenwensch van sijn Eerw. aan alle de leden des kerkenraadt weder beantwoort. Wij twijfelen niet, ja wij hoopen ende willen God vieriglijk bidden ende smeken dat doch dese bedroefde en bittere onlusten,[828] dit smeulende twistvier ende brandende broedertwist moge ophouden, en dat se hier mogen werden geworpen in den poel der vergetelheyt, en dat met het vertreck van D. Cornelius de Leeuw, die met 't schip de Berg Zina[829] tot U.Eerw. overcomen zal, (soo God wil) dit Ternataansche Sion wederom tot haar vorige welstand in vrede, liefde ende eendragt sal geraaken.

Den Eerwaaerden predicant Petrus van der Vorm[830] is den 6 may alhier geluckiglijk ende behouden aangeland, ende in den tijd van sijn aanwesen betoont te zijn een vreedliefhebbende man, en wederom den 20 juny van hier vertrocken met het scheepje 't Woudtje genaamt.

d'Staat van 't Ternataansche Zion, haar groeien ende bloeien op de eylanden, zal de Eerw. Cornelius de Leeuw met zijn aancomste op Batavia (waarnatoe wij hem geluk ende behouden reis toewenschen) in 't brede afleggen ende U.Eerw. bekent maken. Verders versoeken wij dat wij met nog twee à drie godsalige, vrome, eendrachtige ende vreedliefhebbende leeraren mogten werden versien, om met eenparige schouderen den swaren last te dragen ende dit geestlijke Zion meer ende meer te doen opbouwen, alsmede worden geëischt Maleitsche Testamenten, Vocabulaars in Duits en Maleits, predicatiën van Caron en den Wegh des Levens. Aangaende de boeken van Ichtitsaar, daarvan zijn wij nog redelijk voorsien.

Hiermede eindigende – – – den kerkenraad van Ternaten.

In 't Casteel Orangie den 29 juny 1689. Gellius Cammiga s.p.t. scriba, Pieter Scheyderuyt ouderlingh.

92. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 14 september 1689.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 280-283.

Eerwaarde, godsalige – – –

Vanwegen die soete ende aangename correspondentie ende harmoni volgens oude ende loflijke gewoonte lange jaren onder U.Eerw. ende onse kercke gehouden, konnen wij niet in gebreke blijven nogh ledigh staan om dese weinige aan U.Eerw. over te senden ende bekent te maecken.

Wij sijn hier, Gode zij dank, nogh in tamelijke lighaamsgesondheit, ende leven voor tegenwoordigh in vrede ende eendracht, ende bidden God dat het lange magh continueren, ende wert op alle vervallene orders gelet ende die orders verbetert ende vernieuwt.

---

828 De twisten tussen ds. M. Hek en ds. C. de Leeuw; zie de hiervoorgaande documenten.

829 Zo in originali. Waarschijnlijk het schip 'Sion', vermeld in VOC Schepen en in *GM* 5.

830 Ds. Petrus van der Vorm, arr. Batavia juni 1688, 1688-1698 predikant te Ambon, 1698-1731 te Batavia, kenner van het Maleis (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 57, 29, 31 en 33).

Wij hebben alhier den 20 juli 1689 op approbatie ende goedvinden van den Edele Heer commissaris Dirk de Haas[831] ende den E. Heer gouverneur Cops eenen nieuwen kerkenraad verkoren ende van haer Achtb. geapprobeert.

De Eerwaarde predicant Gellius Cammiga, die nu mede de Maleitsche dienst waarneemt, ende van dage tot dage in deselve toeneemt, staet alle dagen, volgens kerkelijke resolutie ende van de regeringe, met eene van de ouderlingen te vertrecken ('tgene hier niet is gebruikelijk geweest gelijk in andere kerken), om eerst de visiten op de eilanden Batchian ende Macquian, ende daerna met sijn Eerw. wedercomste op de noordsche eilanden te doen, ende is duslange dan door 't eene, dan door andere beletselen, alsmede doordien alhier geen bequaame vaartuigen om te transporteren bij der hand zijn, opgeschort ende achtergebleven.

De kerk- en schoolbehoeftens zijn dese navolgende: 40 Maleitsche Testamenten, 60 Brouwerius in Genesin, 30 Vocabulaars in 't Duits ende Maleitsch, 30 predicatiën van Caron, 15 Psalmboeken in quarto met volcomene noten, 60 Psalmboekjes in duodecimo, 100 Maleitsche catachismi Dankaerts, 100 catachismus Frans. Caron, Djalang ca Surga genaamt, 30 catachismus van den predicant Borstius, 150 Cort begryp van Aldagonde Maleitsch, 200 ABC boekjes in 't Maleitsch, 100 ABC plankjes, 3 Bibels in folio, 6 Bibels in quarto met de psalmen achteraen, 2 stel van Van der Hagens werken,[832] 2 stel van de wercken van Groenewegen.[833]

Alsmede so comt tot U.Eerw. over den oppercoopman Sr Isaac van Thije, medebrengende de attestatiën van den predicant Mattheus Hek, Pieter Hoogeboom ende Anna Roseboom desselfs huysvrouw, welcke voornoemde personen sonder kerkelijke attestatie van hier versonden zijn. Dese voorschreven Sr Isaac van Thije sal U.Eerw. van 't voorgevallene tusschen den predicant De Leeuw ende Mattheus Hek beter bericht doen. Wat de quaestie tusschen dese voornoemde predicanten aengaet, so seggen wij dit, daer twee kieven ende kibbelen hebben se beide schuld, want volgens de volmacht van den predicant Hek aen Van Thije gegeven, heeft niemand sigh na de afcondiginge van des Heks attestatie geopposeert.

Mede versoeken Hendrik van den Ham, luitenant, en Juffr. Agnes Elisabeth van Eck tot Harslo, getrouwt op 't schip Sina, zijnde sij de nagelatene weduwe van Joan van Borquaest genaamt Borland, aen ons om U.Eerw. bekent te maeken dat haer beide attestatiën, also sij schielijk van Batavia sijn vertrocken, herwaerts mochten worden overgesonden.

Verders is onse versoek dat wij nogh met twee à drie vroome ende eendrachtige leeraren mochten werden versien, tot aanwas van dit swacke Christendom ende opbouw van dit geestlijk Zion.

Hiermede eindigende – – – den kerkenraad van Ternaten in 't Casteel Orangie den 14 september 1689. Gellius Cammiga, s.p.t. praeses et scriba, Pieter Scheyderuyt ouderlingh,

---

831 Dirck de Haas, 1644 uitgekomen als jongen, loopbaan binnen het VOC-apparaat, 1687-1691 gouverneur van Ambon, 1691 Raad van Indië, kolonel der burgerij en kerkelijk commissaris te Batavia, aldaar overleden 1701. Zie *GM* 4, 721.

832 Van Petrus van der Hagen (1641-1671, bij overlijden predikant te Amsterdam) werden meerdere prekenbundels uitgegeven, o.m. over de Heidelbergse Catechismus (gedrukt 1675), boet- en bededagspreken (1676) en *De Verborgentheid der Godzaligheid* (1677). Hij behoorde tot de stroming van de Nadere Reformatie.

833 Waarschijnlijk is bedoeld Henricus Groenewegen (1640-1692), predikant o.m. in Enkhuizen, Coccejaans theoloog, toepasser van de allegorische bijbelexegese. Enkele publicaties: *Het Hoog-Liedt Salomons, uytgeleyt als een voor-segginge van die dingen die in het Coninkrijcke Chrsti Jesu [...] souden geschieden* (1670); *Sleutel der prophetiën, ofte uytleggingе van de Openbaringe des Apostels Joannes* (1677); *Keten der prophetische godgeleerdheyd [...]* (1682). Zie *BLGNP* III, 151-154.

P. Alsteyn ouderling,[834] Benjamin de Lima ouderling, L. Janssen diaken, C. Doncker diaken, _ 't merk van Francisco Mantjado Inlands diaken.[835]

93. Rapport van de gecommitteerden David Haek en Pieter Alsteyn aan gouverneur Johannes Cops betreffende de staat van kerk en school op de Noordereilanden. Ternate, 9 september 1690.[836]

NA, VOC 1497, fol. 271r-279v. Afschrift.

Berigt gedaen aen den E. Here Joannes Cops, gouverneur en directeur over d' eylanden Molucco, door den vendrig David Haek en Pieter Alsteyn nopende den staet van kerk en schole op de Noorder Eylanden.

E. Here,

Gelijk wij in ons rapport nopende onse verrigtinge op de Noorder Eylanden, onder dato 2^{n} july jongsleden aen U.E.E. overgelevert,[837] onder generale termen hebben aengehaelt den staet van kerk en schole aldaer, so sullen we tegenwoordig sulx wat extenter en wijdlopiger doen, en begin maken met het eylandt *Siao*, alwaer de gelegentheyt der kerk allesints seer erbarmelijck gevonden hebben, ten opsigte seer weynige de gemeene bijeenkomste om Gods woord te hooren betragten en eenige kennisse van de fondamenten onser relegie zijn hebbende, soodanig men van deselve seggen mag dat het niet dan naemchristenen, ongelovige en superstitieuse menschen zijn, voor het grootste gedeelte door de Castiljaense papen uyt de secte der mahumedanen tot de roomsgesinde overgebragt. Sulx het wel voor het principaelste de jonge jeugt zij waervan eenige goede verwagtinge mag gehoopt werden, dog (onses eragtens) gants niet op die voet welke tot het aenleren derselver tegenwoordig gehouden werd, waervan in 't vervolg breder gewaegt werden sal, inmiddens seggende dat we op dit eyland in de 4 negorijen Oule, Ondong, Pehe en Lehi een gelijk getal scholen gevonden hebben, van welke in 't bijsonder eenelijk te seggen valt dat op *Oule* de jeugt geleert en onderwesen werd door den Inlandsen leermeester Jan de Silva, dewelke ons heeft weten te berigten dat er dagelijx een getal van 70 kinderen soo meysjes als jongetjes bij hem ter schole quamen, waeronder vele die al redelijkerwijse in de fondamenten onser religie geoeffent waren, weshalven het ons de moeyte waerdig dagte sulx wat nader te ondersoeken. Dog telkens als wij in de school geweest zijn, hebben we aldaar niet meerder dan somtijts een getal van 13 à 14, ook wel 16 en boven de 20 kinderen gevonden, waervan der 2 à 3 teffens uyt een out blat van een boek leerde. De gewone gebeden wierden door de schoolmeester voor- en van de kinderen tegelijk nagesegt, sulx men niet horen konde off er ook eenige mogte onder zijn welke deselve van buyten konden. En dusdanig was het mede op

Ondong, alwaer den schoolmeester, Domingo de Namos, verklaert een getal van 40 schoolkinderen te zijn, dog dat er niet boven 25 dagelijx ter school quamen, ook wel niet meer als de helft van het laest gedagte getal. Hier waren mede geen boeken om de jeugt te

---

[834] Pieter Alsteyn, arr. Batavia 1682 als adelborst, in 1689 provisioneel secretaris te Ternate, later definitief; enige jaren ouderling. Hij kwam eind 1695 of begin 1696 om tijdens een mislukte expeditie naar de Laluga-eilanden, ten zuiden van Mindanao.

[835] Op fol. 284-285 volgt: ''t Gevoelen van den Predicant Gelius Camminge nopens 't beantwoorden der kerkelijcke missieve van Batavia in dato den 4 febr. 1690', d.d. 23 mei 1690.

[836] Informatie betreffende deze tocht ook in Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 417-418.

[837] Niet aangetroffen; zie echter NA, VOC 8067, fol. 250-381: 'Diverse papieren rakende de eerste en twede besendingen met den vendrig Haek en den assistent Pieter Alsteyn na 't eylant Sangir, ontfangen den 25 september 1690 per de fluyt Bronstee'.

konnen leren, maer wierde alles door den schoolmeester voor- en van de kinderen tegelijk als papegayen nagesegt. Op

Pehe, 's coninx negorij, leerde den schoolmeester Lucas Fortados, dewelke ons bekent maekte een getal van diep in de 80 schoolkinderen, soo meysjes als jongetjes, onder sig te hebben, welk getal wij, verscheyde mael in de school geweest zijnde, noyt hebben gevonden, maer wel 20, 2 à 23 en noyt boven de 30. Deselve wierden almede gelijk in de voorschreve scholen onderwesen, sonder dat een eenige der leerlingen een boek magtig was, maer wel sagen w' eenige bortjens in de school hangen daer de gebeden en eenige vragen op geschreven stonden, die de jeugt dog niet lesen konden en waeruyt de meester hun onderwees met deselve gebeden, vraeg en antwoorden hun voor te seggen, dewelke dan vervolgens tegelijk van de kinderen nageschreeuwt werden. Wij seggen 'nageschreeuwt' ten opsigte ieder van hun sig boven den ander poogde te laten horen, sonder dat er egter een eenige soo verre gevordert ware dat het waerdig zij om aengehaelt te werden. Hoedanig het op

Lehi mede gestelt zij, daer den schoolmeester Philip Kahondake de jeugt was onderwijsende ten getale van 40 zielen, van welke somtijs 9 à 10 en dan wel weder in de 20 en ook wel minder ter schole quamen. Opgemelte schoolmeester verklaerde ons niet meer dan een out afgeslete predicatieboek, waeruyt al eenige bladen verloren waren, meer te hebben, weshalven ook versogte soo van school- als andere tot zijn dienst benodigde boeken versien te mogen werden, zijnde onder de leerlingen niet een eenige berustende. Sulx het onmogelijk zij dat er eenige verwagtinge van dese kerk- en schoolhuyshoudinge wesen kan, temeer de ouders der op dit gandsche eylant, gelijk ook alle de bedaegde en tot haer jaren gekomen zijnde christenen, geen de minste ijver ontrent het oeffenen onser godsdienst komen te vertoonen, 'tgunt ook gandsch niet te verwonderen zij, dewijle wij gene derselver hebben weten te vinden die de fondamenten onser religie bewust waren.

Op *Tagulanda* worden niet meer als 2 dorpen gevonden, in welke beyde ontrent een getal van 157 kinderen ter schole quamen, te weten in de negorij

Tagulanda een getal van 117, waervan dagelijx ten minsten 70 à 80 leerlingen in de schole gevonden wierden, onder welke verscheyde waren die niet alleen de gewone formelieren der gebeden, het vader ons, gelove en thien geboden van buyten kosten opseggen, maer ook redelijkerwijse de vraegjens uyt De Weg na den Hemel wisten te beantwoorden. Sulx de staet der schole alhier (daer den hemel voor moet gedankt zijn) een heel andere gedaente als die van Chiauw is hebbende, weswegens den coning van Tagulanda, Philip Anthonis, waerlijk loff meriteert, ten opsigte hij ontrent het plegen en oeffenen onser godsdienst mitsgaders het voortplanten desselfs alles contribueert dat van een soodanig een coning met regt kan gehoopt en verwagt werden, eenelijk te bedroeven zijnde dat op dese plaetse almede geen boeken te vinden zijn als soodanige welke de schoolmeester tot het doen van de kerkendienst benodigt is, waerdoor het komt dat de jeugt tot haer jaren gekomen zijnde nog lesen nog schrijven kan, welk een ander ter contrarie wesende een grote nuttigheyt en vrugt ten ontwijffel de kerke soude toebrengen. In de negorije

Minanga komen dagelijx van 40 schoolkinderen die aldaer gevonden werden somwijlen diep in de 20, ook wel in de 30 ter schole, welkers leermeester, Françisco Matheus, ons heeft versekert dat onder deselve eenige waren welke niet min de vraegjens uyt Den Weg na de Hemel wisten te beantwoorden als wij op Tagulande van verscheyde leerlingen gehoort hadden, daerbij voegende dat des sondags de kerke mede vol van bejaerde zoo mans als vrouwlieden waren, onder welke enige waren die beleydenisse hares geloofs hebben gedaen, en gevolglijk dat hij wegens de staet van kerk en schoole aldaer geen reden vinden koste om te klagen, mancquerende hem eenlijk (gelijk op alle andere plaetsen) kerk- en schoolboeken, waervan wij hopen dat door U.Edelheyts ordre dese volkeren in toekomende sullen versien werden.

In 't generael valt nog van de Tagulanders te seggen dat sij volgens berigt der schoolmeesters seer neerstig en ijverig zijn om de gemeene bijeenkomste off de predicatie des goddelijken woorts bij te wonen en aen te horen, waervan wij eenigsints weten te getuygen, aengesien de kerke op de sondag die wij aldaer geweest zijn tot aen de buytendeuren vol menschen was, en wierde de godsdienst ook seer stigtelijk en na behoren gepleegt, sulx de gemeente aldaer, ten opsigte der Inlanderen gesproken, vrij groter als hier op Ternaten zij, komende de oude en bejaerde lieden des avonts mede neerstig in de schole wanneer de gemene gebeden gedaen werden, en konnen dese volkeren waerlijk tot een exempel en voorbeelt voor alle de hier ontrent wonende eylanderen dienen. Waermede wij oversteken na *Sangir*, alwaer de Chiauweresen een dorp hebben, genaemt

Tamacko, welkers inwooneren, even gelijk alle de Chiauwse volkeren, seer loom en traeg zijn in 't oeffenen van onsen godsdienst, hebbende den schoolmeester, Davidt Sahary, ons gerapporteert dat hij, wat moeyte ook aengewent heeft, des sondags noyt boven de 20 zoo mans als vrouwen en kinderen heeft konnen doen bijeenvergaderen om tot het gehoor van Godes woord te komen, niettegenstaende hij aldaer een getal van over de 200 christenen weet te noemen, en onder die in de 20 personen welke beleydenisse van de gereformeerde religie hebben gedaen. De schoolkinderen, die bijeen zijnde ontrent de 40 coppen soo meysjens als jongens komen uyt te maken, werden ook ten meesten van hare ouders t'huys gehouden en in hare dienst gebruykt, sulx er noyt boven de 12 à 13 tegelijk ter schole verschijnen, klagende hij Sahary almede geen boeken tot onderwijsinge der jeugt te hebben, en dat hun de gebeden etc. voor moet seggen, dewelcke gelijk in alle de voorbeschreve schoolen dan van de kinderen tegelijk werden nagesegt, invoegen ligtelijk te bevroeden zij wat verwagtinge van dit Christendom kan gemaekt werden, temeer de overblijfselen der bijgelovigheden uyt de mahumedaense secte voortgekomen en die van het heydendom mitsgaders de superstitiën der Castilianen hun alle geweldig aenhangen, waerdoor de jeugt geen ware onderwijsinge van hare ouders erlangen kan. Op Mangenitoe soude het Christendom ten ontwijffel wel wat beter aensien hebben indien de twee coningen, Don Charlos Pianty en Martin Takingnetang, niet bijna gedurig overhoop lagen. Ontrent 50 schoolkinderen werden hier gevonden, waervan dagelijx niet meer ter schole komen dan 16 à 17, ook wel minder, dog selden, dewelke op deselve wijse als voorschreven zij onderwesen werden. De bejaerde versuymen steets de kerkelijke bijeenkomsten, en sijn hierom waerlijk niet waerdig de naem van christenen te dragen, temeer dewijl door hare werken allesints betonen meerder moors en heydens dan christenen te zijn. Hoedanig het op

Taroena mede gestelt is, met dit onderscheyt nogtans dat den Ed. Martin Tarandam, die de fondamenten onser religie wel verstaet en ook seer gaarn daervan discoureert, besorgt dat de jeugt ter schole gesonden werd, sulx aldaer, soo ons de schoolmeester De Rosairo betuygt heeft, dagelijx wel 50 à 60 kinderen ter schole komen, edog bij aenwesen noyt boven de 30, en voor het meeste nogal minder. Opgemelte coning soude ten ontwijffel onse godsdienst onder de zijne wel wat beter voortsetten bijaldien zijne onderdanen wat meerder ontsag voor hem hadden, dog dit ontbrekende schijnt het onder hem onmogelijk te zijn. Hier waren eenige kinderen die de formelieren der gebeden, het vader ons, geloof, thien geboden en verscheyde vraegjens uyt De Weg na de Hemel van buyten konden, dog gene, gelijk ook in alle andere scholen niet voor soo veel ons bekent zij, die lesen, veel min een weynig schrijven kan, 'tgunt hun ook (dewijl borden nog papier hebben) niet geleert werden kan. Onder de gehoorsaemheyt van opgemelte koning staet nog een negorij, Kalongan genaemt, alwaer niet meer dan in de 20 schoolkinderen getelt werden, waervan dagelijx niet boven 6 à 7 ter schole komen, dewelke, dat wel het meeste te beklagen is, ook seer weynig geleert hebben, komende de bejaerde selden ter kerke, veelmin des avonts in de gebeden, 'tgunt de

oorsake zij dat de schoolmeester somwijlen sonder het gebedt te doen, vermits er niemant in 't school verschijnt, weder moet na huys keren.

Candahar werd bewoont van moren en christenen, waeromme aldaer ook twee negorijen zijn, om hun van den anderen te separeren. Hier sijn volgens het seggen van den schoolmeester, Andries Fortadus, ontrent 40 schoolkinderen, die wij bij ons aenwesen aldaer noyt hebben gesien, maer wel 14 à 15 derselver, onder welke een jongetje en 2 meysjes waren die eenige vraegjens uyt Den Weg na de Hemel wisten te beantwoorden, mitsgaders het gelooff, thien geboden, vader ons, morgen- en avondgebeden van buyten kosten. De andere wisten niet anders dan 'tgene hun van de meester voorgesegt wierde na te klappen, sulx het alhier mede seer slegt geschapen staet, temeer dewijl de bejaerde ijverloos zijn, agtende het bijna de moeyte niet waerdig om sondags eens in de kerk te verschijnen, gelijk wij selfs ondervonden hebben, gemerkt bij ons aenwesen aldaer op dien dag niet meer dan 19 coppen, waeronder de kinderen mede getelt zijn, ter kerke quamen, zijnde uyt al haer doen en wel bijsonder uyt derselver redenen ons genoegsaem gebleken dat se nog moors nog heydens en veel minder christenen zijn, maer dat zij, van elx wat wetende, geen de minste genegentheyt hebben om in onse godsdienst geoeffent en onderwesen te werken. Oversulx van dese volkeren almede seer seynig verwagtinge ten goede te verhopen zij, immers niet soo lange den coning Datoe Boeisang leeft,[838] dewelke van de mahumedaense secte zijnde, hierontrent een grote hinderpael verstrekt.

Taboekan is de volkrijkste plaets van geheel Sangier, dog sulx kan men in kerk nogh schole aldaer bemerken, dewelke beyde meest ledig staen, waervan de soo lang getrotteert[839] hebbende verschillen tusschen den coning Marcus Lalero[840] en sijne goegoegoes, David Panjalang en Thomas Wala, almede voor een groot gedeelte oorsake zijn, welke nu een eynde erlangt hebben, waeromme te hopen zij dat voortaen door toedoen van den coning de jonge jeugt na de schole gesonden werden zal, zijnde het getal derselver voordesen bij de 90 zielen geweest, edog tegenwoordig tot op 40 gedeclineert, van welke dagelijx niet meer dan 9 à 10 soo meysjens als jongens in 't school verschijnen. De bejaerden toonen nergens minder genegentheyt als tot onsen godsdienst te hebben, welke ook van de fondamenten derselver t'eenemael onkundig zijn, waeronder de coning almede moet gerekent werden, die vol van bijgelovigheden steekt en een regte vogelgeschrey-agtnemer is, gelijk ook meest sijne onderdanen, 'tgunt nog niet lange voor onse komst aldaer gebleken is wanneer een sijner kinderen die hij bij desselfs bijslaep, de princes Lolonsego gewonnen heeft, seer krank geworden was, met welk hij verselt van een groot gevolg sijner onderdanen alsdoen na een eylantje ontrent een uur scheppens aen Taboekan is gevaren, doende aldaer na de heydensche wijse offerhanden aen den duyvel, onder verwagtinge dat het kindt daerdoor sijne voorige gesondheyt erlangen soude, 'tgene egter ter contrarie uytviel, alsoo het kindt op voorschreven eylandje, terwijle nog besig waren om hunne duyvelsdiensten te plegen, is komen te overlijden. Opgemelte princesse Lolosego doen wij op Chiauw waren in 't kinderbedde gevallen zijnde van een jonge dogter, soo heeft zijn hoogheyt dit kindt na de mahumedaense wijse mede de negorij rondt laten dragen, en bij die gelegentheyt in 't werk gestelt al hetgene onder de moren gebruykelijk is, uyt welke voorvallen voor het grootste gedeelte kan afgenomen werden wat voor christenen dese volkeren zijn, immers soodanige die dese heerlijke name hun genoegsaem onwaerdig maken. Des avonts komen aldaer gemenelijk 7 à 8 menschen in 't school wanneer het gebedt sal gedaen worden, somwijlen ook wel niet een, sulx het alhier seer droevig ontrent de godsdienst gestelt is. Waermede wij de negorij Taboekan verlaten en ons wenden na

---

838 Datu Buisan(g), vorst van het eiland Sarangani bij Mindanao en van Kandahar op Sangir, moslim.
839 Trotteren: doorgaan, zich voortslepen.
840 Zie over hem hiervoor, doc. 88 en de bijlage Vorsten en ambten in deel IV.

Mathany, een dorp mede onder de gehoorsaemheyt des conings van Taboekan staende, alwaer tegenwoordig niet meer dan 13 schoolkinderen gevonden werden, waervan er nog eenige door de ouders tehuys gehouden werden. Sulx het bijna niet waerdig is dat aldaer een schoolmeester verblijft, temeer de bejaerde na kerk nog kluys, als men segt, omsien.

Saloerang staet almede onder de coning van Taboekan en werden aldaer niet meer als 15 schoolkinderen getelt, die voor het grootste gedeelte nog in hunne ouders dienst gebruyckt en uyt het school gehouden werden. De bejaerde komen des sondags ten getale van in de 20 gemenelijk ter kerke, dog selden des avonts boven 6 à 7 personen in 't gebet, 'tgunt eenlijk maer geschiet om de sleur te onderhouden, alsoo in de fondamenten onser religie volgens berigt van den schoolmeester Joan Makauzy alle onkundig zijn en geen tragtinge vertonen om daerin geleert en onderwesen te werden. En dusdanig staet het op

Manalouw mede geschapen, alwaer 13 kinderen zijn die dagelijx alle meest ter schole verschijnen en eenige vraegjens uyt Den Weg na den Hemel weten te beantwoorden. De thien geboden, 't gelove, vader ons en eenige formilieren der dagelijxe gebeden wierden van sommige der kinderen mede opgesegt. De bejaerde komen des sondags ten getale van 17 à 18 coppen in de kerk, dog niet meer dan 4 à 5 gemeenlijk des avonts in 't gebeth, zijn almede gandsch onkundig in de fondamenten onser religie en hebben geen de minste tragting om daerin geoeffent te werden, hun genoeg zijnde de naem van christenen te mogen voeren, hoedanig het waerlijk op gans Sangir meest gelegen is, en niet beter op Chiauw, gelijk hiervoren genoeg vertoont is.

Eyndelijk moeten wij nog seggen dat op een der Talauwese eylanden, genaemt *Kabrouwang*, alwaer w' in 't voorleden jaer op onse mislukte voyagie na Sangir geweest zijn, en D. de Leeuw, soo geroemt is, onse christelijke religie ingevoert heeft, ons gebleken is dat die volkeren soo wel oude als jonge t'eenemael onkundig zijn in de fondamenten onses geloofs. Wel is waer dat zij naerstig in de kerk verschijnen, dog met geen ander intentie dan om de naem van christenen te mogen dragen, 'tgunt ligtelijk te geloven zij wanneer aengemerkt word dat dese menschen de Maleytse tale waerin geleert werdt gants niet kundig zijn, en buyten die tale van Christus bijna niet en weten te spreken, gevolgelijk ook dat se zoo wijs uyt de kerk gaen als er in gekomen zijn. Eenige uyt de jeugt konnen de formelieren der gewone gebeden, het vader ons, een gedeelte der thien geboden en de 12 articulen des geloofs in de Maleytse tale van buyten opseggen, dog hebben gans geen begrip van 'tgene sij als papegayen hebben geleert te klappen. En hoewel onsen krankbezoeker Coenraet Bertrem, doen wij jongst op Chiauw waren, hebben berigt dat onsen godsdienst aldaer van gewenschte wasdom stonde te erlangen, soo kan sulx niet ruymer aengenomen werden dan ten opsigte dese lieden, als gesegt zij naerstig ter kerke komende, haer seer ijverig vertonen, 'tgunt alle de Talauwse volkeren wel souden doen, alleen maer om de naem van christenen te mogen dragen, waerna wij dese natie doorgaens seer in keurig gevonden hebben, verhovaerdigende diegene welke daertoe geraekt zijn hun bijsonderlijk, 'tgunt al eenige jalousie onder deselve veroorsaekt.

E. Here, dus kort gesegt hebbende wat ons van de Chiause, Tagulandse, Sangiresche en Tallauwse christenen voorgekomen is, soo kunnen we niet aflaten hier nog bij te voegen dat er nog wel eenige verwagtinge ten goede onses eragtens van dit zoogenaemde Christendom soude tegemoet gesien mogen werden bijaldien eerst en vooral de leermeesters wat naerstig tot haer pligt gehouden, en deselve versien wierden van de boeken om de jeugt te leren lesen en schrijven, wanneer mettertijd de Maleytse tale soude kundig en met den aenwas hunner jaren bewust werden wat eygentlijk het begryp zij van 'tgene bij hun geleert mogte wesen, sorge dragende dat de meesters hun niet teveel gesag ontrent de koningen en groten komen aen te matigen, gelijk se voorheenen wel gedaen hebben en tegenwoordig nog niet vrij van sijn, gevolglijk dat het besorgen om de kinderen in de schole te doen verschijnen alleen van

de coningen behoorde af te hangen, wanneer het getal der leerlingen ten ontwijffel vrij meerder sal zijn, ten aensien deselve coningen alsdan daer eere en roem mede sullen tragten in te leggen daar sij haer nu inbeelden dat de leermeesters met dien lof doorgaen, waerbij niet anders te voegen hebben dan onse bede tot God etc.

Onderstont: E. Here U.E. nedrige, gehoorsame en dienstschuldige dienaren, was getekent David Haek en Pieter Alsteyn.

Ter zijden stont: Ternaten in 't Casteel Orangie 9 september 1690.

94. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 september 1690.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 290-297.

Eerwaerde, godsalige – – –

U.E.Eerwaerdens g'eerde letteren gedagtekent 4 february anno stanti[841] sijn ons met de overkomste van den Eerw. predicant Joannes van Andel wel en behoorlijk inhandigt, welke zijn Eerw. het den alwijsen God behaegt heeft, niet sonder ons innerlijke smerte derwegen te doen gevoelen, van hier tot zijn eeuwig koningrijke op te halen.[842] 't Gunt, en mits het vertrek van den Eerw. predicant Gellius Cammiga, volgens besluyt van den kerkenraad ende de daerop gevolgde approbatie van de Hoge Overigheyt alhier, na Manado om den dienst van Godes kerke aldaar en daer omher waer te nemen, de eygentlijke reden en ook sake zal zijn dat opgemelte U.Eerw. missive de vereyschte reschriptie ter sake van onse onkunde mogelijk niet erlangen sal, aengesien wij op deselve ten principalen niet anders konnen of weten te seggen dan dat de daarin gedane aenwijsinge, leringe, vermaninge en bestraffinge ons voor weg-wijsers sullen strecken om in een gelijke dwaasheyd als van eenige der leden welke voorhenen dese onse vergaderinge uytgemaekt hebben[843] U.Eerw. voorgekomen zijn, niet te vervallen. Waerbij wij nog hebben te voegen het gevoelen van den Eerw. predicant Cammiga voorschreven nopende 't beantwoorden van U.E.Eerw. missive sooeven gedagt, door sijn E. schriftelijk op desselfs vertreck na Manado bij de kerk gelaten, 'twelk wij goed gedagt hebben orgineel, benevens dese, tot U.E.Eerw. af te laten gaen,[844] in hope en verwagtinge dat deselve daerbij volkomene vergenoeginge erlangen, en dus het gebrekige datter nogh mogte resideren met den mantel der liefde bedecken sullen.

Eerwaerde Heeren, de staet van kerk en schole onder de Inlanderen op dit eyland heeft waerlijk een ongesiene en lelijke gestalte, in sulcker voegen, 'tgunt te beklagen is, dat zij welke daerop geroemd en gestoft hebben en zodanige die sulx nog zouden willen doen God genoegsaem als na de ogen komen te steken, aengesien het menschen zijn, eenige weynige goede daerbuyten gesteld, zoo vol van onkuysheyd en ontugtigheden, dat zij nauwelijks bevroeden konnen haer met die godloosheden te besondigen, tonende wijders uyt alle hare werken ten overvloede dat haer gelove of een dood gelove is, of dat se geen ware kennisse van het saligmakende gelove in Christo althans hebben, 'tgunt in praesent, gelijk U.Eerw. ligtelijk wel sullen konnen bevroeden, niet aenstaet te beteren, dewijl de gemeente, nu alhier van haren leeraer ontbloot, desselfs heylsame ende tot deugd leydende leringen missen moet.

---

[841] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 408-412.
[842] Ds. Van Andel overleed op 2 september 1690.
[843] Zie hiervoor, doc. 89.
[844] Zie de aantekening bij het slot van doc. 92.

Hoedanig het de Manadose kerke wel mede mogte te beurte gevallen zijn, aengesien de huysvrouwe van den Eerw. Cammiga meergemelt met het jagtje den Aerdenhout, jongst alhier van de Manado gereverteert, zoo gesegt werd, heeft weten te berigten dat haren man, na alle ogenschijn, de schuld der nature eerlange mede zoude moeten voldoen, gemerkt hij seer watersugtig en daerbij, onder permissie gesegt, sterk aen de parsie vast was, en oversulx het niet lang gaende zoude konnen houden, 'tgeen ook de reden is dat we U.Eerw. voor tegenwoordig niet konnen bedelen hoedanig den toestant van kerk en schole aldaer omher zij, veelmin op Caudipan, Bwool, Tontoly, Attingola etcetera, na werwaerdts zijn Eerw. de visite ter sake voorschreven niet heeft konnen doen, sijnde ligtelijk te bevroeden dat van daer weynig verwagtinge ten goede mag en kan gemaekt werden, aengesien het nu wel vier jaren verleden is dat na die plaetse de gewonelijke kerkelijke visite niet gedaen zij, en sodanige swakke christenen, hebbende moren en heydenen tot hunne naburen, tot welckers bijgelovigheden uytter nature genegen zijn, dagelijx met de melk van Godes woord dienen gevoedet te werden, wil men haer niet wederom onder het koningrijke der duysternisse zien vervallen. Weshalven U.E.Eerw. ligtelijk sullen konnen afnemen van wat noodsakelijkheyd het zij datter na herwaerts eenige leeraers afgeschikt wierden om dit wijd uytgebreyde Moluxe Christendom op te houden, en zooveel mogelijk zij aen te queken, staende het andersinds te bedugten dat tot duslange (wij spreken wegens de Inlanderen) in dit gewest tevergeefs in d'acker van Godes woord sal gearbeyd zijn. Waeromme wij ook gands vrundelijk en broederlijk versoeken dat U.Eerw. voor onse kerke bij haer HoogEdelhedens de Hoge Regeringe tot Batavia gelieven instantie te doen teneynde wij vandaer met twee à drie wakkere en ijverige leeraren mogen versien werden, teneynde den opbouw van het coningrijke Jesu Christi hier alomme eenmael met ernst mag voortgeset werden, waeromtrent, 'tgunt te beklagen is, niettegenstaande derwegen voorhenen soo gestoft en geroemt zij, waerlijk niet anders dan maer flauwelijk kan gearbeyd wesen, ten opsigte van de kleyne kennisse Godes en zijnes woords dergene welke wel de meeste lof en roem van tijd tot tijd dienaengaende toegeschreven zij, namentlijk de Sangiresen, die tegenwoordig gelijk ook alle de volkeren der noorder eylanden ten merendele voor naamchristenen beschreven werden, gelijk uyt het schriftelijk rapport van den vaandrig David Haak en secretaris Pieter Alsteyn aen den E. Heer gouverneur Joannes Cops[845] op hunne teruggekomste van daer dienaengaende gedaen, en heden onder de secretariale papieren tot haer HoogEdelens de Hoge Regering van Batavia overgaende, omstandig komt te geblijken, waeraen wij ons dan in desen, als niet twijffelende of U.Eerw. sal van hetselve communicatie geschieden, gedienstig gedragen.

Juffrou Agnes Elisabet van Ek, huysvrouwe van den lieutenant Henderik van den Ham,[846] heden tot U.Eerw. overgaende, heeft ons versogt een kerkelijk getuygschrift te mogen erlangen, om welk versoek te accorderen wij niet hebben konnen resolveren ter sake van het ergerlijk en quaestieus leven dat zij en haer man eenigen tijd herwaerds met mander elkanderen gehad hebben, waervan wij egter niet konnen denken dat zij de oorsake zij, aengesien voorschreven Van den Ham op verre na niet van de beste getuygenisse is, en met seer verfoeyelijke misdaden beschuldigt werd, waervan ook al seer kragtige inditiën, gelijk uyt de papieren heden tot haer HoogEdelens overgaende geblijkt, ten sijnen laste leggen. Dog wetende dat bij sulke en diergelijke gelegentheden de vrouwen ten meeste voor schuldiger gehouden werden als zij inderdaat zijn, en bij gevolge dat het verlenen van een attestatie aen haer zoude konnen ergernisse geven, soo heeft ons uyt dien hoofde goed gedagt deselve met dese beschrijving van haer persoon te laten vertrecken, en insgelijx ook Maria Wolf, huysvrouw van den gewesen sergeant Didelof Wolf, dewelke wij, door haar booskoppigheyt en

[845] Zie doc. 93.
[846] Zie hiervoor, doc. 92.

voogdijschap die deselve over hare man is voerende, niet anders konnen beschrijven als voor een verderf van haer gehele huysgesin, aengesien deselve hare man in 's jaer 1688 eerst hier gearriveert, en zij het jaer daeraen, door bijsondere gunste van haer HoogEdelens gelicentieert is na herwaerds te mogen overvaren, hem De Wolf op hare komste alhier al ten eersten gedwongen heeft om zijne verlossinge na Batavia te versoecken, waerop ook noodsakelijk volgens 's Compagnies maxime afschrijvinge van gagie heeft moeten volgen, wetende andersints op haer leven en wandel, voor zooveel ons bekent zij, weynig te seggen. Wij haelen dit onder anderen hierom mede aen, als van gedagten zijnde dat wel mogelijk dese familie nog ten lasten der diacony sal komen te vervallen, opdat U.Eerw. bij die gelegentheyd hierop mogen reflectie nemen, onder betuyginge dat de weygeringe der voorschreven getuygschriften door ons als onkundige in kerkelijke saken, teneynde wij ons niet mogten komen te vergrijpen, geschied is. Gaende wijders met kerkelijke attestatie tot U.Eerw. over de volgende personen: Sr Adriaan Kempe, schipper in 's Compagnies dienst,[847] heeft alhier zijne belijdenisse gedaen; Alders van Jaarsvelt, timmerman; Juffrou Leonora Margreta Herbet d'Arques, weduwe wijlen den Eerw. predicant Joannes van Andel; en Catrina Touan. Waertegens zig niemand na gewone afkundinge en heeft geopposeert, weshalven versoeken dat haer Eerw. bovengemelde personen voor zodanige gelieven te erkennen en in hare gemeente aen te nemen.

Den eysch der kerk- en schoolboeken voor dit gouvernement is door den E. Politie van Haer HoogEd. afgeëyscht, weshalven wij, om kort te gaan, ons daerom eerbiedig gedragen.

Waermede wij dese besluytende – – – P. Alsteyn ouderling, Benjamin de Lima ouderling, L. Jansse diacon, C. Doncker, diacon, X 't merk van den inlandschen diacon Fransciso Mantsjado.

Ternaten, in 't Casteel Orangie desen 23 september 1690.[848]

95. BRIEF VAN LEERMEESTER JAN PAYS AAN DE PROVISIONEEL GEZAGHEBBER PIETER BUYS.
Z.p. [Attingola], 18 mei 1691.
NA, VOC 1515, fol. 54-66. Afschrift.

Seker Maleytse brief door den leermeester Jan Pays aen den E. Heer provisioneel gesaghebber Pieter Buys geschreven de dato 18en may 1691, ontfangen tot Ternaten den 21en september 1691.

Capada Touan Touan koe.
Inilah touancoe heer gouvernadoor Robbertus Padbrugge zouda bercauol daen die dalam perjandjian. Hadapoen radja radja dengan zegala mantrie mantrienja zacalien die tana Zabella, artainja Gorontalo, Limbottoe, Souawa, Boulanga dan zampe die tana Tolo, Tominy, dan pada wactoe dan kotica ini sacarang camie compagnie tida boleh hela dan ziaza pada camoe orang masoek agama zaranie, maskie djouw orang minta, carna zebab djouw ada dengan tacotan, maca djouw orang mauw zoeca agama zaranie hanja compagnie tida mauw bagitoe. Hanja zacarang camie bacaul dan dalam perdjandjian ini zacarang capada radja2, artinja Gorontaeloe, Limbottoe dengan zagala bobatouja zacalien, djicalauw pada wactoe harie camodien baeick anack radja, baeick mantri, baeick lascar, baeick ziappa ziappa, kaloe dia poenja hati katoedjoe betoel dan tjoetji larie masock die dalam agama zaranie, djangan larang itoe. Djicalauw radja ziappa ziappa larang ito perdjandjian compagnie, kaloe die

[847] Uit Veere, arr. Batavia 19 december 1686.
[848] Aantekening in de marge: Ontfangen den 14 may 1691.

blacan compagnie tauw dan dengar, maskie radja ziappa acan hoecoem padanja dengan hoecoeman jang brat. Inila perdjandjian ada lagie die dalam tangan radja radja Gorontaeloe dan Limbotoe, zoeda bersalin tjara dia orang poenja oeroesan isalam ada de dalam radja radja poenja tangan zendierie perdjanjian toean Compagnie. Bagimana zacarang ini perdjandjian toean Compagnie dan zacarang ini radja Gorontaloe dan radja Limbottoe zoeda boeang die blacan dan zoeda indjack die bawa kakie perdjandjian toean Compagnie dan zacarang ini dia orang poenja hati tingie dan hati bessaer zepertie radja baablom[849] hilang lagie. Dauloe zedang bacalay negrie Tominie dia orang ambeel poenoe dia orang poenja roema itoe boecannja dia orang poenja hamba pada itoe Tominie dengan tindisan dan aniaja. Dan pada wactoe itoe toeancoe heer gouvarnadoor Robbertus Padbrugge zoeroe itoe Tomini caloewar combalie dia orang poenja negrie Tombelo poenja. Radja Gorontaloe dan radja Limbotto mauw tindis pada orang Tombeloe dengan poetar balec zeperti orang Tomini, hanya boecan dia orang poenja lascar pada orang Tombeloe.

Dan pada jang kadoea moela moela begini anac anac radja dengan zegala bobatonja deri Tombeloe zoeroe zoeroean zoeroean orang, zatoe namanya Dodoti, zatoe namanja Tankude, datang capada zaya de negrie Attingola. Maca zaya zoeroe marinjoe pangeel capada negrie negrie Attingola dengan Boelangan radja dengan zegala bobatoe zacalien bacampong die dalam zaya poenja roema. Maca zaya tanja zoeroean zoeroean orang itoe zebab appa maca bobato Tombeloe zoeroe doea orang de zini. Bagitoela 2 orang itoe menjauot capada zaya hadapan negrie, artinja Boulanga dan Attingola: camie 2 orang datang ini bielang deri camie poenja hal capada meester hadapan negrie negrie. Zoeda lama camie tahan dengan zabar, hanya zakarang ini camie daulang dengan hati renda tjoetji dan zabentar mati pon dengan agama zaranie hidop pon dengan agama zaranie, carna zacarang cami boecan radja Limbottoe poenja lascar pada camie Tombeloe, boecan roesa pada camie, boecan dia hilang oebat dengan pilor tagal camie tidak, boecan dia hielang mas, pera tagal camie tida, tetapie beta orang Tombeloe poenja hati zendierie datang doedoek die tana Gorontaeloe zeperti badagan dalam dia orang poenja negrie, dan camie basobat dan bagitoe zalamanja boeat cabon camie tanam zagala percara zamoa die dalam itoe cabon. Kaloe Limbottoe masock zacalie kalie dalam cabon zeperti dia orang poenja, tida tanja dauloe pada camie, rampas djoega. Maskie camie masock macanan die dalam balangan die orang rampas dia orang pegie. Kaloe beta orang Tombelo mau catta dia poekol combalie. Ajam die bawa roema dia orang tangcap, dia orang bawa. Bagitoe orang Tombelo catta radja Limbotoe: djica boeat pada beta orang Tombelo zaharie harie bagini, lebe baey beta orang mati dengan anack bini, dan radja Limbotto dengan orang Tombelo poenja bacatahan cras. Maca die blacan radja Limboto catta dengan bacatahan manis dan boedjoek pada Tombelo: mariela beta orang zamoea laki dengan parompan pegie die quala macan minom dan bermayen, dan bagitoe orang Tombelo zouda tauw radja Limbotto poenja acal, maca camie Tombelo tida mau pegie die quala kaloe wactu itoe Tombelo zouda mati zamoa.

Dan Tombelo datang minta zatoe tanda derie zaya, dan zaya lagi zatoe tjapiu[850] dengan zoerat kitjil satoe. Beta toelis dalam itu zoerat: kaloe radja Limbotto tida ada zala, bole zabar zampe toean compagnie datang bole priexa acan dan adjar zeperti patoet dan haros, hanja djangan haroe bieroe pada orang Tombelo.

Pada jang katiga kalie anack anack radja dengan bobato zamoeanja dengan manoesia barang 50 orang Tombelo datang die Attingola masock die dalam igriesia. Dan bagitoe goegoegoe Male, radja Bonda, kitjil Ligata Bea poenja zoedara tiga orang itoe dengar orang Tombelo datang die Attingola masock die igriesia, zabantar tigae orang itu datang hela

---

[849] Wellicht een verwijzing naar Nebukadnezar, koning van Babylon/Babel, vgl. Daniël 4:29vv.

[850] Vgl. modern Indonesisch ‘cepiau’ (van Frans ‘chapeau’), symbool van bondgenootschap met de VOC.

orang Tombelo bawa combalie die Gorontaloe, dan radja Limbotto dengan dia poenja manoezia catta pada orang Tombelo: camoe zoeca masock agama zarani, hanja itoe zarani boecan agama zabennar, agama cafier, dan esock loeza orang Holanda datang de zinie haroe bieroe camoe poenja bini dengan anack zaharie harie, dan lagie bagini.

Djicalauw zongoe zongoe radja Limbotto poenja hamba capada orang Tombelo, bagimanala capitan laout Gorontalo zoeroe capada imam Boulang datang capada zaya: caloe meester zoeca, beta mau casie satoe lascar pada meester, agar meester bole toetoep acan ini Tombelo djangan bielang pada compagnie? Camoedien zaya manjauot capitan laout poenja bacatahan: maske djouw orang bage maas lascar, zaya tida diem derie; orang Tombelo poenja hal zaya acan toetoer djoega capada toean compagnie. Dan radja Gorontalo zoeroe capada Gorontalo saorang namanja Mandegito datang capada marinjoe igresia: voste pegie bielang pada meester derie radja Gorontaelo poenja bacatahan: kaloe meester zoeca, radja Gorontaelo mau bage lascar brapa meester zoeca, beta acan bage pada dia poenja oepa, agar meester djangan bielang ini orang Tombelo pada toean compagnie. Zaya manjauot: maskie radja Gorontaelo bage 10 lascar zaya acan bielang djoega pada toean compagnie.

Inila negrie2 Attingola dengan Boelanga mangaco dan batanda die bawa ini zoerat maca zoeda bertandacan Poutri Attingola, Jacobus goegoegoe, Marcus hoecum, Loucas Andudu, Jacob Jan Cati, Laucas Boubanga, dan Abram Sanjandatti, dan die ziesienja tertoelis die Boulang may 18 haris 1691. Joannes Pais.

Translaat van het vorenstaende Maleyts geschrift door den leermeester Jan Pais geschreven, ontfangen tot Ternaten den 21e september 1691 per den vaendrig Haak.

Mijne Heeren.

Dit is hetgene de heer gouverneur Robbertus Padbrugge met de landen van Gorontalo, Limbotto, Souawa, Boulanga tot geheel Tolo en Tomini toe gecontracteert heeft: als dat de Compagnie tegenwoordig en van nu af aan Ulieden niet en sal vermogen te dwingen om het christengeloof aan te nemen, alschoon Ul. selfs het begeerde te doen, so en sal 't selve niet mogen geschieden vermits gijlieden sulx uyt vreese doet. Maar bijaldien na desen imant van Ul., 't zij konings soon, rijxgrooten, slaven, ofte wie het ook soude mogen wesen, met een opregt hert tot het christengeloof overkomt, so en Ul. sulx niet mogen beletten, en wanneer imant van Ul., 't zij koning ofte enige andere, hetselve sal komen te beletten, so sal de Compagnie desulke rigoreuselijk straffen; sijnde dit het contract geweest, en waarvan de copiën de koningen van Gorontaeloe en Limbotte in handen hebben, dewelke in moorse letteren sijn uytgeschreven. En hoe komt nu dat se 't selve verwerpen ende onder hunne voeten treeden, en bethoonende met hun gedoentens zeer grootshertig te wesen, alsof den koning Rega nog in het leven was, gelijk zij voor desen in den oorlog de volkeren van Tomini in haar negorijen hebben ingetrocken en met deselve gehandelt alsof het hunne slaven waren. Dog de heer gouverneur Padbrugge heeft gemelte Tominers weder naer hun lant doen keeren en 't zelfde meenen zij nu aan de volkeren van Tombelo te doen, dewelke mede hunne slaven niet en sijn.

Ten tweeden. In den beginnen hebben de koningskinderen en alle de rijxgrooten van Tombelo 2 persoonen met namen Dodati en Tankude aan mij op Attingola afgesonden. So heb ik de twe koningen van Attingola en Boulanga met hunne rijxgroten door den marinjoe bij mij ontboden, dewelke in mijn huys gekomen wesende, vroeg ik de twe gemelte afgesondene om wat redenen de bobatos van Tombelo hun na herwaarts hebben gesonden, die daarop in presentie van de twe negorijen Attingola en Boulanga antwoorden: wij sijn gekomen om ons saken aan den meester bekent te maken, also wij een langen tijd met gedult hebben verdragen, maar nu willen wij bij het christengeloof leven ende sterven, want wij

en sijn geen slaven van den koning van Limbotte die hij met kruyt, loot, gout ofte silver gewonnen heeft, maar wij zijn op Gorontale uyt eygen wille ende genegentheyt als vreemdelingen komen woonen, alwaar wij ook altijts thuynen hebben gemaakt ende beplant, dog de volkeren van Limbotte komen in deselve sonder oorlog alsof het hun eygen waren en nemen alles weg, ja selfs de spijs uyt de potten, en hoenders uyt de hocken, en wanneer wij iets daartegens zeggen, so geven se ons nog wat slagen toe, 'tgeene wij niet langer hebben konnen verdragen, maar zeyden tegens den koning van Limbotte: bijaldien sulx sijn voortgang sal nemen, so willen wij liever met vrouwen en kinderen sterven. Nadat den koning van Limbotte sulx verstaen had, gaf hij ons goede woorden en seyde: komt laten wij alle met onse vrouwen na de qual[851] gaan vermaken en vrolijk wesen. Edog, wij en wouden niet, also wij des konings voornemen wel wisten, want wij daar niet weder levendig van souden komen. Weshalven versoeken wij de meester om een teeken.

So heb ik hun een hoet[852] en een kleen briefje gegeven, waarin geschreven was dat, bijaldien den koning van Limbotto geen schult en heeft, so kan hij so lange gedulte hebben tot dat er Compagnies afgesondene komt, als wanneer de zaak na behoren sal ondersogt worden, maar en doet geen overlast aan de volkeren van Tombelo.

Ten derden: op een seker tijd sijn des konings kinderen en alle de bobatos van Tombelo beneevens 50 man op Attingola in de kerk gekomen. So is dan goegoegoe Male, radja Bonda en kitchiel Ligata aldaar mede gekomen en hebben genoemde Tombelers weder met den eersten na Gorontale geschept, als onderentusschen den koning van Limbotte en desselffs volkeren tegens de volkeren van Tombelo zeyden: wilt gijlieden het christengeloof dat een heydens geloof is, aannemen, so sullen de Hollanders morgen ofte overmorgen alhier alle vrouwen en kinderen dagelijx komen overlast aandoen.

So mede, bijaldien het seker is dat de volkeren van Tombelo dienaars van den koning van Limbotto sijn, waarom sent dan den capitan laout van Gorontale den imam Boulanga bij mij, met aansegging bijaldien ik dese saak voor de Compagnie woude verborgen houden, soo soude hij aan mij een slaaf schenken? Daarop ik ten antwoort gaf: al woude hij mij gout daarbij geven, so en sal ik de saak van de volkeren van Tombelo voor de Compagnie niet verswijgen. En van gelijken heeft den koning van Gorontale een persoon bij den marinjoe van de kerk gesonden, ten eynde den selve aan mij soude bekent maken dat, so wanneer ik dese saak wilde swijgen, hij koning aan mij alsdan so veel slaven als ik zelfs begeerde te hebben tot loon schenken. Edog ik antwoorde daarop: al woude mij den koning 10 stux slaven geven, so sal ik egter sulx niet verswijgen.

Onder stond: dit sijn de handtekeningen van de negorijen Attingola en Boulanga, en was gemerkt Poutri Attingola, Jacobus goegoegoe, Marcus hoecom, Lucas Andudu, Jacob Jancati, Lucas Boubanga en Abram Sanjandati.[853]

Ter zijden stont: aldus gedaen den 18e may 1691. En nog lager was getekent: Jan Pays.

96. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 10 juli 1691.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 298-301.

Eerwaardige, godzalige – – –

---

851 'Kuala', riviermonding.

852 Modern Indonesisch 'cepiau' (van Frans chapeau), hoed met brede rand, symbool van verbond met de VOC.

853 Zie ook de lijst met namen in doc. 97, sub 24 september (hierna, p. 275).

U.Eerwaardens van den 25 january deses jaars[854] is ons met de behoude aanlandinge van de fluyt Sparwoude wel behandigt, ende daarin gezien het leetweze van U.Eerw. omdat geen wederschrijvens op U.Eerw. missiven van den 24 january des voorleden jaars[855] hadde gekregen, ende dienvolgens van den toestand der kerke in dese proventie nog aan de corresponderende synoden en classen nog aen de Ed. Agtb. Heeren Seventienen geen kennis hebben konnen geven. Wij hebben, Eerw. Heeren en broederen, ons over het niet ontfangen van dien tegenwoordig niet te ontschuldigen, also wij daarin geensins nalatig zijn geweest, en geloven dat U.Eerw. reeds zal voldaen zijn met den ontfang derzelve. Maar dat onsen brieff[856] niet ter regter tijd is konnen aankomen, weten U.Eerw. dat onse schuld niet en is, maar sulx bijkwaam doordien het jagt St. Maartensdijk, met welke het U.Eerw. was toegezonden, de reis niet heeft konnen bekomen, ende voor Makasser den geheele moeson moest blijve overleggen.

Wij wensten wel dat onse letteren ter behoorlijker tijd waren overgekomen, want dan zoude U.Eerw. des te meer gezien hebben den nood en toestant der kerken alhier in dese gewesten, welke met het overlijden van den Eerw. D. Joan van den Andel een tijd lang zonder leeraar en opziender geweest is, zodat de staat der kerken wel eer veragterde dan staande bleeff. Dog is die breuke een weinig hersteld met de komst van den Eerw. D. Nicolaas Hodenpijl, dewelke volgens ordre van den Ed. Heer commissaris Dirk de Haas, op het verzoek van den Ed. Heer gouverneur Joannes Cops voor een tijd, en ter leen, herwaars wierde gezonden om de kerke voor eenig verval of veragtering te behoeden.

(*Volgen enkele opmerkingen betreffende de kerk te Batavia*)

Dog tot ons leetweezen zagen wij hoe dat D. Petrus Costerus door indispositie de reis niet heeft konnen aanvaarden, maar op Batavia bij U.Eerw. overblijven, zodat wij op ons niet en konnen toepassen 'tgeen U.Eerw. tot een slot van de kerke om de oost segt, dat se nu vrij beter voorzien zijn dan eenige jaaren herwaarts, want met het afsterven van onsen Eerw. leeraar Joannes van Andel en het overblijven van den Eerw. Heer Petrus Costerus is dese kerke so slegt van predicanten versien en ontbloot geworden als in lange niet geweest is, zijnde den predicant Gillis Camminga, die op de Manado legt ende meest siek en swak is, overgebleven. Waarom wij U.Eerw. van ganscher herten verzoeken om U.E. toegenegene hulpe in dese, opdat door U.Eerw. goede voorspraak twe à drie bekwame leeraren na dese noodlijdende kerke mogen werden gezonden.

Aanmerkt dog, Eerw. Heeren ende broederen, de wijt uytgestrektheid van het Christendom in dese Molukkusse eilanden. 't Is niet alleen het eiland Ternaten, 't is ook niet beide Ternaten ende de Manado op de kust van Celebes op welke de gemeinte Christi reeds geplant is, maar 't zijn ook veele en verscheide andere eilanden meer, als namentlijk d'eilanden Macqjan, Batsjan (staande onder de kerk op Ternaten), Chau, Tagulanda, Sangir, Taroune, Taboekan, Manganita, Tontoli, Bool, Candare, Boelangitan, Talaut, Kadipan etc. (onder de Manado hoorende), waarop reeds enige, dog, God betert, swakke, meest naamchristenen woonagtig zijn, welke plaatsen door de schaarsheid van predicanten niet dan eens, ja veeltijds niet eens in 't jaar de visiten kan werden afgelegt. Wat opbouwing of voortplanting kan er dan aan de kerke geschieden? U.Eerw. kan dan zelfs zien ende bemerken wat ten dienste van Gods kerke in dese oord is vereischende, ende daarom zullen het,

854 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 7-8.
855 Niet aangetroffen; wellicht is de brief kkr Batavia aan kkr Ternate d.d. 4 februari 1690 bedoeld (ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 408-412).
856 Hiervoor, doc. 94.

na ons ernstelijk versoek, ende voorstellinge onser behoefte, aan U.Eerw. goede zorge en voorspraak bevolen laten, met verwagtinge van enige hulpe ende bijstant.

Voor het laasten konnen wij niet anders van de stant ende toestand des Christendoms en de kerke alhier zeggen dan dat wij ons houden aan 'tgeene daarvan in onse voorgaanden brieff, namelijk 27 september des verleden jaars,[857] vermeld en geschreven is, temeer dewijl D. Camminga met de laaste aankomst van de sloep de Tonijn, van de Manado voor weinig dagen alhier aangekomen, geen de minste letter aan dese onse vergaderinge aan het Casteel Orangie geschreven heeft, ende den predicant Nicolaas Hodenpijl eerdaags na de eilanden Macqjan ende Batsjan de visiten staat te doen, verhoopende egter U.Eerw. enig nader berigt met het vertrek van de laaste sloep die na Batavia van hier na nog staat te gaan, te zullen geven.

Hiermede – – – den kerkenraad tot Ternaten, en uit aller naam N^s^ Hodenpijl syn. praeses et epist. scriba, Daniël Fiers ouderlingh,[858] D. Fransz diaken.

Ternaten, in 't Casteele Orangie den 10 july anno 1691.

97. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op Tahulandang, Siau en Sangihe door ds. Gellius Cammiga. Manado, 17 oktober 1691.[859]

NA, VOC 1515, fol. 541-739. Afschrift.

Berigt wegens kerck en schoolbevindinge, soo op Celebes als op de andere Noortse eylanden als Tagulanda, Chiauw, Sangier ende Talaud, gedaan door den predikant Gellius Cammiga aan den E.Agtb. Heer provisioneel gesaghebber deser Moluccos Pieter Buys[860] ende desselfs Raad.

Den 7^en^ augusto, zijnde maandag des avonds, vertrocken wij met 't hoog water van de Manado ende quamen den 9 dito aan de negorij off dorp *Boelang*, alwaar in het avondgebedt seer weynig volk wierde bevonden, alwaarom den corporael ende den schoolmeester klagende over de nalatigheyt ende versuym van 't volk omtrendt den godsdienst, soo de bejaarde des sondags in de predikatie ende des avonds in 't gebedt als de schoolkinderen in 't ter school gaan, dat 't meermalen gebeurt dat sij beyde alleen sig bevinden in de kerk of school om 't avondgebed te doen. Welke versuym off nalatigheyt in de godsdienst dan sijne redenen heeft, gelijk men voorwent, omdat dese negorij of dorp in twee gescheyden sij, 't eene gedeelte woont aan strand, 't ander gedeelte woont binnenwaarts, daar de kerk en schoolmeester is, soodat voor diegeene die aen strand woonen seer beswaarlijk sij om tot de kerk of school te komen vanwegen de menigvuldige crocodillen die in de rivier sijn, en dikwils verscheydene uyt de prauwen of vaartuygen hebben weggerukt ende verslonden.

---

857 Vermoedelijk is bedoeld de brief gedateerd 23 september 1690; zie hiervoor, doc. 94.

858 Daniël Fiers, 1698-1701 fiscaal te Ternate (Valentijn 543, zie ook *GM* 6, 145).

859 Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 414-417, vermeldt een eerder bezoek, in 1689 en 1690, toen ook de Talaud-eilanden werden bezocht. Hij noteert dat ds. Cammiga in ieder geval op die eerste tocht het Maleis niet machtig was, en beschrijft de gang van zaken in zo'n geval: een schoolmeester ging mee die de preken en het doopsformulier moest voorlezen.

860 Pieter Buys, in 1691 opperkoopman in de Molukken, juli 1691 tot april 1692 provisioneel gezaghebber wegens het overlijden van de beoogde opvolger van gouverneur Cops. Na de komst van Cops' opvolger van der Duyn was hij weer secunde; in 1694 werd hij tot secunde van Ambon benoemd, maar hij overleed op Ternate voor hij naar Ambon had kunnen vertrekken.

T'meer soo is 't dat de grooten sig niet seer bekommeren met den godsdienst, ende wanneer de jonge koning sommige wil bestraffen over haar nalatigheyt en versuym in den godsdienst, soo is 't dat sij terstondt haar begeven tot den ouden moorse of Alphoerse heydense koning op Magonda. Daarbenevens dat mede wanneer 't reegent de negorij off dorp rontom onder 't water staat, ende een iegelijk op sijn huys moet blijven.

Ende om sodanige redenen wenschten se dat sij gesamentlijk in een andere plaatse samen woonden, om den godsdienst met meerder plechtigheydt ende groter ijver te vieren ende te oeffenen.

Den 10en augusto wierden in de school gevonden 30 schoolkinderen, dog de schoolmeester segt 60 te sijn die gemeenlijks ter school komen, maar alsoo de oude koning last hadde gegeven aan eenige om voor hem kost te soeken, hadden de rest van de schooljongeren, zijnde hare kinderen, mede genomen.

Ende ondervraagden deselvige. Alle tesamen weten sij 't onse vader, de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden, waarvan 25 weten 't boekje Caron of Weg na den Hemel ende Aldegonde, waarvan 10 konnen lesen, en 4 schrijven.

In 't avondgebedt deden eenige hare belijde om gedoopt te werden, 'tgeen tamelijk was, alsmede bevond men alhier dat nog niemand van dese Inlanderen getrouwt sijn, alwaaromme men bij die gelegentheyt eenige aanraden te trouwen volgens onse christelijke leere, dog dese gaven tot andtwoordt dat eerst de hoofden moesten trouwen, ende dat sij daarnae souden volgen, alwaaromme de goegoegoe off den president off de tweede stem van het rijk, met name Harman Douwouloe, bestrafft wierde over de vuyligheyt sijns levens waarinne hij sig besoetelt, te weten t'samen woonende met twee vrouwen, en hebben hem aangeraden met allerleye overtuyginge van Gods woordt den eene te verlaten en den anderen te trouwen, om alsoo andere met een exempel van navolginge voor te gaan, dog gaff tot andwoordt 'tselve eerst den ouden koning op Magonda te sullen bekent maken.

En alsoo hier ter plaatse, gelijk op gehele Celebise cust, noyt geen avondmaal des Heeren is gehouden, bevond dan hier drie ledematen, welke nu al lang te voren op andere plaatsen 't H. avondmaal hebben bijgewoont, en nog andere twee op belijdenisse haar geloofs en goede getuygenisse van haar leven tot 'tselve mede toegelaten.

Den 13en augusto, sondag, hebben wij dan met alle stigtinge in de tegenwoordigheyt van dese nieuwe dog seer swacke christenen het H. avontmaal uytgedeelt aan dese navolgende personen:

Wouter de Lima, Ines de Lima, Jacobus Manopo, Margrita Savorou, Maria Gomes

Ende na gedane ondervraginge des namiddags

gedoopt dese navolgende kinderen:[861]

B. Wouter de Lima, I. Ines de Lima, A. Elbrechin, P. Jacobus Manopo, M. Margrita Savourou

Van ongetroude ouderen:

B. Harmen Douwouloe, I. Tompo, A. Susana
B. Barent Bahohongang, I. Omano, A. Slara
B. Jeremias Pahantigo, I. Hester Pintoe, A. Apolonia

[861] B.: Bapak (vader), I.: Ibu (moeder), A.: Anak (kind), P.: Peter (mannelijke doopgetuige), M.: Meter (vrouwelijke doopgetuige).

Ende doordien der ouderen namen niet volkomen ter papier werden gesteldt, is door gebreke dat vader off moeder nog heiden is, 'tgene hier meermalen zal gebeuren.

Alsmede op eigene belijdenisse dese navolgende personen:

Benjamin Sinpat, Damianzen Donpas, Robartus Langegoman, Robartus Sampada, Alexander Doendoengang, Sara Soebamen, Anjela Dajnoot, Fransina Amboelae, Maria Dagoeni, Dina Bagonundo, Adriana Hinken, Anica Dapinatalo

Den Inlandse schoolmeester, Wouter de Lima, versoekt, alsoo sijne verbandt nu alrede verstreken, zijn verlossing om na Amboina te vertrecken.

Den 14^{en} augusto, 's maandags, gingen wij van huys tot huys om te weten 't getal der gedoopte christenen, 'twelke wij bevonden te belopen 83 personen.

Den 15^{en}, zijnde dingsdag 's morgens, begaven wij ons op de reise na Caidipan, ende den 16^{en} dito 's morgens tusschen 7 en 8 uuren verloren wij onse vaartuyg regt voor de rivier Sancobo, alwaar wij met een redelijk vaart ende tamelijke voortgank tegens eene verborgen ende onder water leggende scherpe boom aanstierende, soodat daardoor een groot gat in onse vaartuyg sijnde, aanstonds vol water liep, ende de scheppers, soekende haar armoedtje ende kost so veel als sij konden te bergen, begaven sig na strand toe ende lieten ons alleen sitten, dog door harde woorden ende dreigementen verkregen wij 't so verre dat 't vaartuyg uyt de diepte geraakte op 't droge, ende men bevond alles spijs, drank, papier en boeken en etc. door 't soute water bedorven, ende een kistje gedreven uyt vaartuyg ende eindelijk door 't insipelende water gesonken in de grond. Voor de tweede maal gesogt zijnde, wierd bij lage water uyt de grond wederom te voorschijn gebragt.

Ende nadat onse vaartuyg op 't strant weder was hersteldt, begaven wij ons wederom omtrent der sonne ondergank op de reis, ende quamen des nagts op *Boelanitang*.

Den 17^{en} dito, donderdag, gingen wij in 't avondgebedt ende bevonden aldaar seer veel volks, gelijk mede daarna alle avonden, welke gesamentlijk 't boekie van Caron (Den Weg na den Hemel genaamt) weten op te seggen, welke gewoonte sodanig overal is: soo lang als den predikant tegenwoordig is, off dat haar kinderen nog staan gedoopt te werden, sullen sij haar seer ijverig betonen, maar daarna, als den predikant vertrocken is, off als haar kinderen gedoopt sijn, soo is den ijver gedaan ende wert allenskens slapper, soodat daarna bijkans niet eene in 't gebedt, nog jonge in de school verschijnt, gelijk naderhandt in drie maanden niet een eenige jongen ter school is gekomen.

Den 18^{en} dito, vrijdag, waren der 20 schooljongeren, dog op de meesters rol aangetekendt 45 die nu en dan eens ter school komen, 'tgeene eensdeels is door de nalatigheyt van de opperhoofden ende anderdeels door de schult der ouderen selve, die de kinderen tehuys houden, alsoo dat 't getal der schoolkinderen alhier wel soude belopen 200, dog alhier gelijk overal senden se in de school hare slaven ende houden hare eigene kinderen tehuys.

Dese 20 schooljongeren weten 't onse vader, de 12 articulen des geloofs ende den 10 geboden. Sommige van dese weten 't boekie Caron (Den Weg na den Hemel genaamt) sonder texten, andere met de texten, alsmede 't boekie Aldegonda genaamt, eenige van dese konnen lesen ende schrijven.

Den 20^{en} dito, sondag,[862] was een redelijke aantal van toehoorders in de predicatie (dog seer weinige die 'tselve verstaan, want sij gelijk overal haar eigene tale spreken ende geen Maleitse tale verstaan), soodat het getal beliep omtrent 400 personen, behalven de kleine kinderen die medequamen om gedoopt te werden. Ende dien dag gedoopt ende getrout dese navolgende personen:

[862] Ten rechte 20 augustus.

document 97 **17 oktober 1691**

Kleine kinderen van getroude ouderen:

V. Hendrik Thehou, M. Augustina Maperga, K. Joanna, C. Fransiscus Ferdinandus, Cor. Joanna Ferdinandus[863]
B. Dapomilasso, I. Maria Matinko, A. Santiago
B. Augusteyn Tompongu, I. Bastiana Nanioma, A. Jan
B. Pajong, I. Ursula Bontoka, A. Antonius
B. Jeremias Salana, I. Maria Ceabo, A. Willem
B. Augustijn Macoapo, I. Ines Ponilago, A. Magdalena
B. Fransisco Goebar, I. Boecintici, A. Joanna
B. Antonius Limpadis, I. Maria Limpo, A. Cornelia
B. Salvadoor Politua, I. Maria Linko, A. Fransisca
B. Keilaroe, I. Magdalena Kole, A. Lourens
B. Pinanon Sallo, I. Dompocillatoe, A. Joseph
B. Fransiscus Mohano, I. Susana Docaoupana, A. Cornelius
B. Bebekaa, I. Poensango, A. Anna
B. Songito, I. Kune, A. Josepha
B. Patutoe, I. Matrisa Duduto, A. Andjela
B. Pingi, I. Magdalena Libunta, A. Abraham
B. Loppoko, I. Maria Pakoeka, A. Bastiaan
B. Boei, I. Meanta, A. Magdalena
B. Bassia, I. Biouw, A. Magdalena
B. Tongoeliningo, I. Tonteanga, A. Simon
B. Donkali, I. Singumo, A. Pieter
B. Sinoeko, I. Lingatie, A. Pedro
B. Compi, I. Antonica Lalimo, A. Susanna
B. Ventura Tamancoda, I. Totoppe, A. Marcus
B. Logalo, I. Boengi, A. Antonius
B. Toelatoela, I. Linauw, A. Antonius
B. Tottonia, I. Ajango, A. Cornelius
B. Carels Tononioe, I. Bibogoe, A. Jan
B. Mainontola, I. Gorontalo, A. Fransisco
B. Santjago Compis, I. Magdalena Dinalo, A. Santjago
B. Pedro Tampanni, I. Maria Teko, A. Ursula N.B.

Dat veler christenen namen[864] alhier niet ter papier zijn gestelt, is geschiet doordien sij haar eigene namen niet en weten.

N.B. Welker kind Ursula tegenwoordige ende eigentlijke moeder tevoren is geweest eene stieffdogter van dese Pedro Tampanni, ende hij Pedro tevoren stieffvader over dese Maria Teko, met wiens moeder hij Pedro tevooren getrout is geweest, off om korter te seggen, soo is dese vader Pedro getrout geweest met des kints grootmoeder.

[863] C.: Compadre, Cor.: Comader, peetvader en peetmoeder.
[864] De christelijke naam (doopnaam) van velen.

Ende getrout dese navolgende personen:

Augustijn Mototo Boegoe lacki moeda deri negri Langan dengan Dona Magdalena Linkakoa, poetri deri negri Boelangitang, baloe deri Don Caarlo, goegoegoe (dat is president off tweede stem) Insemani.[865] Getuygen: Ignasi Toemoekoo, Michaela Boeninke, Perera Laloepe, Maria Mimiso

Het getal der gedoopte christenen beloopt op Boelangitang 655, van welke getal dan eens tien, agt, vijff, drie, ja niet een, dikwils in 't avondgebedt verschijnen.

Den 22en dito, dinsdag, geraakten wij tot Caidipan, de negorij off dorp *Dau*, ende men bevond hier in alles 't volk ijveriger ende naarstiger dan op de voorgaande negorij off dorp Boelanitan, soo de schooljongeren in de school als de bejaarde in het avondgebet, want nog op gene negorij heb gesien dat ten ses uuren 't morgensgebed gedaan wert, gelijk als hier.

Den 23en en 24en dito en de volgende dagen bevonden wij nu en dan eens 20 dan eens 28 schooljongeren, dog gene meisjes, welke in getalle 10 mede den 26en dito ter schoole quamen, soodat doemaals het getal der schoolkinderen beliep 35, daar tevoren ten tijde van den predikant Cheini'[866] zaliger waren 180 schoolkinderen, welke alle weten 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs ende de tien geboden, sommige haperende ende stamelende, sommige 't boekje Caron (genaamt Den Weg na den hemel) ende 't boekje Aldegonde (genaamt Wie heeft u geschapen), sommige lesen 't Testament, sommige konnen schrijven, waarvan de meeste part slaven sijn.

Daarna ondervraagden wij alle christenen, en bijsonderlijk de ouderen van de kinderen die gedoopt souden worden, maar in 't gemeen wisten 't grootste gedeelte weynig te antwoorden, behalven enige welke na verloop van eenige maanden, nog schooljongeren sijnde, alles wisten, selfs 't grote catachismus, maar nu wederom veel hadden vergeten doordien sij naderhant niet en passen nog op catigasatie, nog des sondags op de predikatie, nog des avonds op 't gebedt gelijk de rest, alsoo dat, gelijk overal, wanneer de predikant vertrocken is niemant bijna meer in kerk off school verschijnt, en dan eens 8, 10 à 12 ter kerk ende ter gebede komen.

Den 27 augusto, des sondags, wierden gedoopt ende getrout dese navolgende:

Kleine kinderen, gedoopt:

B. Philippus Letti, I. Joanna Poassa, A. Pedro Lotto, P. –, M. Margarita Dockino Loeloe

B. Titus Hoehin, I. Allida Sicatta, A. Catrina, P. Jan Kenke, M. Machtel Poheman

B. Harmanus Tanoeko, I. Joanna Gonsa, A. Fransina, P. Jacobus Soelo, M. Djebel Semon

B. Hendrik Kaligigoe, I. Barbara Pinintu, A. Sara, P. David Loemoluntu, M. Sara Godi

B. Daniel Dopomoeliling, I. Magdalena Ankiliu, A. Diana, P. Ezechiel Kokonia, M. Diana Bonikoedoe

B. Samuel Ponalocko, I. Martha Binoeni, A. Christiana, P. Paulo Sopacka, M. Cornelia Nankimau

B. Mattheus Kittiho, I. Anna Kindi, A. Jacobus, P. Jacobus Bahohongan, M. Barbara Bebe

B. Lucas Inoloe, I. Maria Kinonke, A. Cornelius, P. Cornelius Mackajlop, M. Catrina Pea

---

865 A.M., jongman uit het dorp Langan, met Dona M.L., vorstin van het dorp Bulang Itam, weduwe van Don Carlo, gugugu van Insemani.

866 Ds. Zacharias Caheyng.

B. Salomon Sualan, I. Cicila Loeme, A. Jesajas, P. Pedro Beleloe, M. Juliana Kalaitomo
B. Cornelius Palifo, I. Maria Dagoepo, A. Andries, P. Andries Tominono, M. Maria Toleo
B. Lucer Inseckoesin, I. Esther Monkolito, A. Fransiscus, P. Fransiscus Mackalego, M. Magdalena Dockosalou
B. Pieter Pariata, I. Alagonda Loegimo, A. Magdalena, P. Titus Gontongo, M. Magdalena Teiko
B. Diego Salamoesaka, I. Ester Dowolota, A. Maria, P. Andries Toeminoe, M. Maria Unteo
B. Simon Parankoe, I. Magdalena Teiko, A. Pieter, P. Pieter Patiata, M. Aligonda Loegimo
B. Laurenso Lalesoa, I. Magtel Tonkoelaboengo, A. Claas, P. Claas Peatta, M. Margrita Meiboengo
B. Bartholomeus Momanto, I. Fransina Dockaoo, A. Paulus, P. Paulus Onon, M. Lucia Backutaa
B. Lambert Timbat, I. Christiana Maningo, A. Cornelius, P. Mattheus Kitiho, M. Elisabet Loebani
B. Bartholomeus Nehe, I. Sara Pagito, A. Catrina, P. Abraham Marka, M. Margarita Doekiki
B. Philippus Boutanuga, I. Catrina Boelinaka, A. Laurenso, P. Laurenso Kanki, M. Maria Tano
B. Mattheus Kittiho, I. Anna Kindi, A. Martha, P. Marcus Bolonuka, M. Martha Bakikino

Ende op eigene belijdenisse gedoopt dese navolgende:
Laurentius Tanadu, Juriaan Dolenugatta, Andries Pasigu, Joannes Damopaho, Jocob Boenboelaina, Jan Toenoenga, Elisabeth Tamaoehe, Diana Beleta, Christiana Tenigoenalo, Martha Mantuate, Martha Elepoenoe, Sara Hensina, Magdalena Adio.

Alsmede getrout dese navolgende personen:
Daniel Beila dengan Eva Labenan
Ezechiel Koeronia dengan Dina Bonikodoe
Andries Takoena dengan Cornelia Dinkia
Bartholomeus Nehe dengan Sara Pagito
Lambert Lembato dengan Christina Maningho
Andries Sosampe dengan Berbara Oenta
Zacharias Oeman dengan Elisabet Nantakoedoe
Laurentius Ladoa dengan Sara Hensina
Meindert Koelonoemo dengan Johanna Lenoeso
David Damongi dengan Martha Elepoenoe.

Den 28^{en}, zijnde maandag, bevonden wij op Dauw 't getal der gedoopte christenen te belopen 356.

Alsmede een sekere vrouwe met name Magdalena quam haar beklag doen over haren man, met welke zij Magdalena na der christenen wijse in de kerk getrout is, dog nu eenigen tijd

herwaarts is blijven sitten met twee kinderen, ende hij voor tegenwoordig op Bolangitang een andere vrouw ofte hoer heeft genomen.[867]

Den 29en augusto, dingsdag, vertrocken wij van de negorij off dorp Dauw op Caidipan, ende geraakten den 3en september, zijnde sondags, voor de middag op de negorij off dorp *Bool*, ende alsoo het te laat was om selfs te prediken belaste ik voor dien tijd den meester eene predikatie te doen, ende des namiddags deed ik selve een predikatie, ende had een tamelijke bijeenkomste.

Den 4en september, zijnde maandag, bevonden wij 40 schoolkinderen, ende in 't avondgebed ondervraagden wij eenige christenen, want sommige bleven agter, sommige wisten 't onse vader, de twaalff articulen des geloofs en de tien geboden, alsmede het boekie van Caron, 't Djalan Jan ca Surga, te beandwoorden, maar vele also sij geen Maleitse taal verstaan beantwoorden 'tselve in haar moederlijke Boolsche taale.

Den 6en september ondervraagden wij alle schoolkinderen, soo jongeren als meisjes, die hare vragen wel wisten te beanwoorden, als 't onse vader, 't geloove ende de tien geboden, alsmede 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) met haare texten ende 't boekje Aldegonda genaamt: Wie heeft u geschapen,[868] alsmede sommige alle de andere gebedens, behalven 2 à 3 dewelke nu een geruime tijd uyt de school waren gelopen, waarvan d'ene hier en daar wat wiste voorgemelte boekje Caron, den ander 't onse vader en de twaleff articulen des geloofs, den derde wiste niets mendallen.

Den 7en september meenden wij te ondervraagen alle de gedoopte ouderen die hare kinderen souden brengen om gedoopt te werden, maar wij bevonden weinig mannen in 't avondgebedt, alsoo den koning in tijds was aangesegt onse vertreck na Attingola over de Lewas, welke weg off reise eenige weken lang soude duren, die daarop dan 't volk heeft belast sago (boombrood) te poccolen (te slaan) off kost op de reise te bereiden, soodat wel 67 à 68 mannen uyt de negorij off dorp waren gegaan in 't bosch.

Den 9en september, saturdag, waren in 't gebed vele vrouwen, aan welke men bekend maakte dat diegene die gedoopt begeerden te sijn des sondags voor de middags in de kerk moesten komen.

Den 10en september des sondags voor de middag gedoopt dese navolgende personen op haar eigene beleidenisse:

Resa Tomboeki, Joanna Giling, Maria Pinonagian, Aaltje Maimoena, Magdalena Tolinting, Sara Polio, Clara Lagoen, Anica Diampo, Martha Giangi, Dina Lauke, Flora Montabuo, Fransina Tinkati, Maria Panocko, Magdalena Nontake, Martha Loddo, Elisabeth Kepocko, Juliana Nauwo, Adam Intsemago, Leendert Talilo, Willem Pitto, Abel Gomottoe, Noach Tonko, Enoch Biankal, Lot Ilotojo, Christiaan Binantoe, Joseph Manea, Hendrik Antaleo, Christina Boeke, Diana Lomanelo, Grietie Talame, Adriaantie Lodo, Marcas Pomoeato, Elisabeth Deempi, Mariana Tolimma, Lucia Laloep, Lidia Taukijojo, Marotta Godoe, Potentjana Bunallo. *Dusverre bejaarde vrouwen*

Sara Boelala, Dina Tailangila, Susanna Koeping, Christina Lagiman, Francina Laginone. *Dusverre jonge dochters*

Salomon Koeditto, Zacharias Tailo, Sem Tailagidoe, Joseph Mogoene, Japhet Domottono, Gabriël Dionogio. *Dusverre bejaarde mannen*

---

867 Zie hierna, sub 3 oktober.

868 De eerste vraag uit de kindercatechismus van Marnix.

Andries Moumgalotto, Jesajas Patani, Jan Tibeboelo, Pieter Ancatto, Adriaan Ponilan, Frans Domomolialing, Hans Kale, Laurenso Linkoean, Martin Lonpo, Mattheus Toedowa, Marcus Bojoegi, Lucas Doala, Joannes Beali, Moses Mackio, Aaron Langojou, Benjamin Kojotto, Bartholomeus Pigocco, Christoffel Lankaikai, Anthonius Pelu, Bartisal Lossing, Abraham Pacadia, Isaac Ulodu, Jacob Domokiling, Joachim Melen, Djego Boetole, Tomas Pedea, Simon Lauotta. *Dusverre jongere manspersonen*

Des middags wederom gepredikt ende gedoopt dese navolgende:

Kinderen van getroude ouderen:
B. Elias Balamogila, I. Alida Donokoemo, A. Job
B. Isaac Giedolo, I. Hester Patto, A. Catrina
B. Moses Domomita, I. Elisabeth Tinapalloe, A. Jurriaan
B. Baltes Barcatta, I. Anica Lompoge, A. Cornelia, A. Mariana
B. Adam Intsjemago, I. Diana Gopango, A. Djego, A. Alida

Kinderen van ongetroude ouderen:
B. Mattheus Tunoemoen, I. Aurora Panocko, A. Pedro
B. Lucas Panonolanga, I. Anna Dobboe, A. Jesajas
B. Marcus Komoeda, I. Kristina Tile, A. Coenraadt, A. Kristina, A. Harmen
B. Leendert Talilo, I. Catrina Camang, A. Goram, A. Abiram
B. Japhet Domottono, I. Monika Goetau, A. Juliana, A. Joram
B. Goliat Binggigoe, I. Adriana Pepeo, A. Ferdinandus

Kinderen waarvan de vaders alleen christenen sijn dog de moeders heidenen:
B. Jacobus Dadoali, I. Tanina, A. Mattheus
B. Jacobus Dadoali, I. Adoppo, A. Elisabeth

Van welke beide dese kinderen den vader is den koning van Bool, uyt twee verscheydene heidense vrouwen voortgeteelt, welke Jacobus Dadoali den 9 tot mij was gekomen, vragende off hij met twee vrouwen mogte trouwen, dog ik seide van neen, waarop hij antwoorde vrijheit te hebben van den opperhooft op Manado. Daarbenevens heeft hij drie vrouwen met namen Tamina, Adoppo, Urgoddoe, van welke de eene haar man (zoo gesegt wort) omgebragt is opdat hij haar tot sijn goedt mogte hebben.

B. Joannes Daangoeny, I. Boekeniki, A. Joris, A. Kristina
B. David Mockobieting, I. Guagua, A. Juliana, A. Andres
B. Aaron Calitoetoe, I. Boeka, A. Esther, A. Sicilia
B. Noach Tonko, I. Taranoe, A. Maurits, A. Antonica
B. Gabriël Djoonogio, I. Mia, A. Flora, A. Adriaan, A. Lourens
B. Salomon Pomotto, I. Endje, A. Constantia, A. Susanna
B. Lucas Gimpang, I. Komboetto, A. Jonas
B. Semtalagoedo, I. Giappo, A. Monika, A. Samsom, A. Goliat
B. Pieter Toelongoe, I. Sapela, A. Samsom
B. Jeremias Pandi, I. Ulidon, A. Joost

Kinderen waarvan de moeder christenen is, dog de vader heiden:
B. Lienge, I. Esther Gonta, A. Rachel
B. Lolikang, I. Susanna Uwe, A. Cosinus, A. Luizar
B. Cambilangi, I. Magdalena Nontaango, A. Louys
B. Topettoe, I. Magdalena Boelelengo, A. Nicolaus
B. Cajoto, I. Hoanna Molikoe, A. Adriaantje
B. Cola, I. Lucia Loloe, A. Elisabet, A. Magdalena
B. Boekoloe, I. Lidia Tankijojo, A. Joris, A. Joachim
B. Dogilo, I. Flora Nontaboa, A. Ferdinandus
B. Boengagoe, I. Grietje Talame, A. Timotheus
B. Candoe, I. Dina Lanke, A. Thomas
B. Lukas, I. Maria Taloeglana, A. Catrina, A. Gerrard
B. Tamitto, I. Maria Patingi, A. Clara

Ende getrout dese navolgende personen:
Adam Intjemaga dengan Diana Goepanga
Isaac Gjedolo dengan Hester Patto
Casper Boegoenj dengan Christina Boeke
Paulus Moekoedae dengan Clara Lagoun
Jeremias Datonanboen dengan Susanna Tene
Enoch Bianka dengan Christina Nontaoege
Wilhem Pietto dengan Anica Diampo
Moses Domojnito dengan Elisabet Tinapaloe
Joseph Luatuto dengan Anna Moloeboni

Den 11^{en} september bevonden wij ’t getal der gedoopte christenen te belopen 293.

Dito versogt aan mij den schoolmeester Sebastiaan de Gratia op Bool om den Agtb. Heer gouverneur bekent te maken dat, nu den tijd van sijn verbant is vervult ende verlopen, hij verhoginge van gagie mogte erlangen.

Den 13^{en} september namen wij onse reise wederom van Bool af ende quamen den 17 dito, sondags, in de Leeuwas aan land, ende gingen des middags boschwaards in, ende wij geraakten na twee dagen ende twee nagten den 19 op Limbotto, en aldaar eenen nagt alsmede op Gorontale vertoevende, quamen wij tegens den middag op den negorij off dorp *Attingola*, dog vonden alhier geen meester, want hij Johannes Pays opgegaan was na de Manado om zijn gagie te ontfangen.

Den 22^{en} september gink ik met den schoolmeester Sebastiaan de Gratia (welken ik, alsoo zijne ses maanden verstreken waren om zijn gagie te ontfangen, op de reise medegenomen hadde omdat hij te voren derwaarts nog eens was geweest) in de school ende bevonden aldaar 20 schoolkinderen, welke alle tesamen kennen ’t onse vader, de twaalff articulen des gelooffs, dog 12 van dese weten de 10 geboden tot op de helft, dog de andere agt kennen de 10 geboden geheel, ’t boekje van Caron (Den Weg na den hemel genaamt) ende alle gebedens. Van dese alle is daar een die leest ende schrijfft.

Des avonds in 't gebet bevonden wij omtrent 80 bejaarde mannen ende vrouwen, die een voor[869] opseyden 't onse vader, de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden, welke sij alle tamelijk wisten.

Den 23en september wederom ondervraagden alle diegene die selfs gedoopt souden worden, alsmede de ouderen van de kinderen die ten doop souden komen, soo wasser niet een eenige die een vrage wiste van 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) behalven 8 vroulieden die korts uyt de school waren gekomen, maar sij alle wisten de vraagstucken van 't boekie Aldegonde (genaamt Wie heeft u geschapen), dog de reden, waarom sij alle 't eene wisten ende 't andere niet, konde ik niet vinden, alsoo de meester selve niet tegenwoordig was.

Den 24en september, des sondags, gepredikt ende gedoopt:

Eerstelijk op eigene belijdenisse dese navolgende personen:

Maria Doe, Isabella Namaitomo, Diana, Susanna, Daniel Doelee, Simon Nool, Gabriël Dabagie, Lourens Boetanga, Mattheus Dengelo

Kleine kinderen van getroude ouderen:

B. Lucas Andudu, I. Catrina Naubi, A. Jeremias, A. Jesajas
B. Abel Buee, I. Djebel Hoebugo, A. Jonas, A. Lucas
B. Domingus Boaa, I. Cisilia Dadigona, A. Barent
B. Andreas, I. Helena, A. Martha
B. Simon Bansello, I. Margrita, A. Sicilia, A. Goliath
B. Antonius Bilua, I. Martha Baboli, A. Bartholomeus
B. Louys Luo, I. Hester Pono, A. Tomasa
B. Andreas Toempingo, I. Anica Nuno, A. Sem

Kleyne kinderen van getroude ouderen:

B. Isaak Galangiaa, I. Sara Lamboe, A. Flora, A. Antonica
B. Abraham Saingandatoe, I. Pitria Laloendoe, A. Enoch, A. Noach
B. Pieter Paampoe, I. Maria Nomalente, A. Mercus
B. Mattheus Dengelo, I. Judik Uite, A. Aron, A. Moses
B. Daniël Umaba, I. Alida Lindimmo, A. Jonas, A. Sara
B. Gabriël Daabagie, I. Lucia Lankoege, A. Gerrit
B. Bastiaan Bao, I. Judith Uj, A. Rinsina
B. Cornelius Tapuda, I. Maria Lamboetto, A. Adriaan
B. Fransiscus Polilibuta, I. Eva Inj, A. Christiaan, A. Helena Nocropa
B. Marcus Banbango, I. Susanna Banke, A. Dina, A. Adriaantje
B. Joannes Tibo, I. Juliana Sonsolo, A. Salomon
B. Daniël Dabujang, I. Juliana Loboa, A. Bartholomeus, A. Adam
B. Manuel Depula, I. Cornelia Laburang, A. Sara, A. Goram
B. Pedro Pipio, I. Thamar, A. Zacharias
B. Lucas Dolodia, I. Catrina Lipalipa, A. Paulus
B. Daniël Daampo, I. Maria Dealla, A. Helena

[869] Vermoedelijk is in het afschrift 'een' weggevallen.

Kinderen waarvan de vader christen is, maar de moeder heiden of moors:

B. Lucas Labeloe, I. Ulongo, A. Potentjana, A. Margrita
B. Lourens Butanga, I. Dingo, A. Mattheus Engeres, A. Marcus
B. Bartholomeus Didipo, I. Nameengsi, A. Titus
B. Jeremias Toemoendo, I. Loenie, A. Jannike
B. Marcus Butue, I. Nantoguli, A. Willem

Ende des namiddags wederom gepredikt.

Den 25^{en} september, maandag, bevonden wij der kristenen getal te belopen 163.

Den 26^{en} september alsoo wij reisvaardig stonden om wederom te vertrecken van Cattingola, soo is 't dat des morgens de voorgemelte meester Joannes Pays tot ons quam, nadien hij op Caidipan zijnde gehoort hadde onse reise na Attingola weder gekeert was. En wij geraakten dienselven dag wederom op Gorontale en den 27 dito woensdag op Limbotto, ende vandaar den 30 dito aan de Leeuwas ende van de Leeuwas den 1 october op Caidipan, de negorij off dorp Dauw.

Den 3^{en} october, dingsdag, begaven ons eens na de negorij *Boelanitang* om de kinderen die dan off tevoren waren agtergebleven, off nieulijks geboren waren, te doopen, welke sijn dese navolgende:

B. Simon Padankoe, I. Maria Poengidamo, A. Domingus

Welke dese vader Simon Padankoe na der kristenen wijse in de kerk getrout is met eene vrouwe genaamt Magdalena, bij welke desen Simon twee kinderen heeft voortgeteelt, ende op Dauwe haar heeft verlaten, met de twee voorgemelte kinderen ende is op Boelangitang gaan wonen, ende hout nu bij een hoere met name Maria Poengidamo, bij welke hij Simon dit kint Domingus genaamt gewonnen heeft.

B. Samoeroe, I. Maria Bugito, A. Joanna, A. Joannes
B. Diego Dosaboedo, I. Dodomy, A. Diego
B. Diego Kaikaiso, I. Catrina Kuhinungo, A. Carel
B. Claas Popotho, I. Buhobi, A. Antonius
B. Melleh, I. Maria Koeludu, A. Margrita, A. Fransisco
B. Antonius Gogiboe, I. Sengjamasso, A. Jacob
B. Likidoe, I. Pattho Cassir, A. Lucia
B. Laurens Minkialo, I. Dion Kasima, A. Martha

Dan onse saken verrigt hebbende op Boelanitang, begaven wij ons dien selven dag wederom na de negorij off dorp *Dauw*.

Den 5^{en} october, donderdag, wierden der wederom gedoopt dese kleine kinderen, die voormaals off agtergebleven sijn off op een nieus geboren.

Kleine kinderen van christen ouders dog ongetrouwt:

B. Mauritius Binankal, I. Elisabeth Toelani, A. Magdalena
B. Carel Kasigio, I. Joannes Tahodocko, A. Jonas

Kinderen waarvan de vader alleen christen is, de moeder heiden off moors:

B. Pedro Meou, I. Nottang, A. Martha
B. Pieter Inse, I. Paleoose, A. Antonius
B. Benjamin Bintauna, I. Taupa, A. Juliana, A. Martha
B. Jacob Booksen, I. Limomo, A. Maria, P. Ritsaart Reiniersz, M. Joanna Ferdinandus
B. Jeremias Lananoengo, I. Pananoengo, A. Christiaan
B. Petrus Peapi, I. Kinudoe, A. Diana
B. Marcus Tonda, I. Lalangi, A. Antonius
B. Jones Talanoe, I. Sambito, A. Martijn
B. Louys Dapongo, I. Nondoe Wojo, A. Andries
B. Christiaan Posamoelo, I. Adimonon, A. Clara, A. Cornelia
B. Reinierszen Ganga, I. Oekoepo, A. Adrieaan
B. Jesajas Bionga, I. Bainkoe, A. Anica
B. Lucas Bobujoko, I. Tolanka, A. Joseph
B. Laurenso Pogantoema, I. Popodio, A. Mattheus
B. Paulo Manguaso, I. Langho, A. Dina

Kinderen waarvan de moeder christen is, dog de vader heidens off moors:

B. Dosaboedo, I. Ewa Pinongoduo, A. Carel, A. Maria
B. Kalainti, I. Anica Boeke, A. Susanna
B. Oliso, I. Susanna Dapolue, A. Lucia
B. Hibo, I. Sara Duka, A. Titus
B. Buntsy, I. Hester Dopuo, A. Gabriel
B. Laboelo, I. Hoanna Boetotuengo, A. Catrina
B. Liganto, I. Diana Mue, A. Fransina
B. Boenonoeu, I. Magtel Dontinake, A. Juriaan Lackoemologoe, A. Antonius
B. Lopi, I. Sara Binujo, A. Thomas
B. Mole, I. Magdalena Lanpauni, A. Anna
B. Poetoeta, I. Eva Tologigino, A. Paulo
B. Pasoele, I. Christina Dimo, A. Maricas
B. Lantolo, I. Andjela Dagogoeta, A. Maricas
B. Mocko Tomboe, I. Judik Tintinoe, A. Elias

Den 8^{en} october sijn wij in ’t geselschap van den koning van Dauw, den corporaal Ritsaart Reiniersz ende Willem Kasyli (dat is, soo men segt, die nog geen naam van regeder[870] heeft) vertrocken van Cadipan na *Boelang*, alwaar in ’t voorbij passeeren eens aanliepen ende bevonden aldaar in de school 5 schoolkinderen, ende seer weinige in ’t avondgebed, zoodat, gelijk te voren aangehaalt is, den corporaal met de meester meermalen ’t gebed doen.

Ende alsoo wij hier eenen nagt ten huyse van den corporaal vertoefden, soo is ’t dat met den aanvank van den avondstondt boven, op ’t huys van dien naamkristene goegoegoe (dat is president) met name Harmen Douwoeloe, alle de mannen ende vrouwen van gehele negorij off dorp Boelang begonden te drayen off in ’t ronde gaan ende te singen, ’tgene nu al eenige weken hadt geduert, soodat ik met de beide corporaals, als wij vanwegen ’t geraas niet konden slapen, mijn eene oppasser derwaarts sonden, belastende sig stil te houden, dog

[870] Vermoedelijk een verbastering van regidor (Spaans): heerser, vorst.

dat was voor een doofemans deur geklopt, ende gingen haren ouden gank, totdat des morgens den dageraat aanbrak, gelijk dat sodanig alle nagten geschiet is, selfs een gehele jaar rond (gelijk mij naderhand is berigt) ende dat na de heidense wijse ende manier, want sijn dogter nu swanger was geworden.

Welke dese Harmen Douwouloe wel uytterlijk belijdt een christen te sijn, dog anders betoondt in sijn uitterlijk gedoente meer eenen heiden, levende in ontucht met twee vrouwen.

Ende van Boelang geraakten wij des nagts tusschen den 13^{en} ende 14^{en} october op de Manado.

Den maand april 1691

Den 3^{en} dito, zijnde dingsdag omtrent den avond, hadden wij voorgenomen onse reise aan te stellen na de andere noordse eylanden als Tagulanda, Chiauw, Terlauwt ende Sangier, maar wierden benoodsaakt door den aanstaande ende opkomende wind ende lelijk weder in de rivier met ons vaartuyg te verblijven tot des anderen daags toe.

Den 4^{en} april 's morgens vertrocken wij van de Manado, ende geraakten des anderen daags avonds tot *Tagulanda*.

Den 7^{en} bevonden wij 74 à 75 schoolkinderen, dog op de rol van den meester 117.

Den 8^{en} april, des sondags voor de middag, quam seer veel volk t'samen in de kerk, maar des na de middags seer weinig, ende 'tgene wel staat aan te merken, dat overalle op dese plaatsen rontomme tevoren genoemt dese volkeren de gewoonte hebben niet des sondags voor de middag t'samen te komen, maar regt op den middag, ende daarom die een weinig verre woont des na de middags niet verschijnen, maar die nabij sijn nog verschijnen ende gehoor komen.

Den 9^{en} april, maandag voor de middag, ondervraagden ende ondersogten wij de schooljongeren, waarvan 26 weten 't boekje Caron (Den Weg na den hemel genaamt) ende 't boekje Aldegonde (genaamt Wie heeft u geschapen), 't onse vader, de 12 articulen des geloofs ende de 10 geboden. Van dese zijn wederom 5 die weten alle gebedens, als 't morgen ende avondgebed, ende 't gebed voor ende na den eeten, die welke mede konnen schrijven ende lesen. Onder dese alle sijn wederom (misschien korts in de school gekomen, want wanneer de predikant komen sal, alles vaardig ende bereidt gemaakt wort) 22 kleine jongeren, die alleen wisten 't onse vader.

Den 11^{en} april, sijnde woensdag voor de middag (want dan geschiet de catachisatie waarinne verschint eene gedeelte van de negorijen off dorpen welke in ses parten verdeelt sijn, welke beurt om beurt alle avonden 't avondgebed bijwonen, ende alsoo ider gedeelte op eene dag van dewelke in 't gebed verschijnt), waren sij alle t'samen gekomen, soo diegeene dewelke kinderen hadden om gedoopt te worden als diegene dewelke ten avondmaal zouden gaan, welke wij ondersogten ende ondervraagden 't onse vader, de 12 articulen des geloofs, de 10 gebodens, 't boekje Caron ende Aldegonde, welke sij 't grootste gedeelte alle wisten te beandwoorden.

Den 13^{en} april, sijnde vrijdag den dag van Jesu Christi begravenisse, heb ik wederom gepredikt ende gedoopt des voor de middag, alsmede des avonds in 't avondgebed, want ik door mijne lankdurige siekte ende maandelijkse hete koortse gelijk als afgemat, konde niet langer uytharden te staan in 't midden van sooveel volk, die haar dan vernamentlijk op sodanige dagen vercieren ende salven met eenen olie die voor sommige eenen lieflijk, voor andere een onaangenaam reuk geeft, waarom dan ik een einde moeste maken van te doopen, ende opschorten tot aan 't avondsgebed.

Kleine kinderen van getroude ouderen sijn dese navolgende:

B. Paulus Capica, I. Maria Raupan, A. Jeremias, P. Mattheus Galla, M. Susanna Mamoenpoen

B. Joannes Jamis, I. Susanna Caletta. A. Andries, P. Adam Inkan, M. Augustina Robian

B. Abel Macaminou, I. Andjela Dagoe, A. Anjela, A. Antonius, P. Jan Intise. M. Maria Neve

B. Mattheus Bovamohou, I. Catrina Benten Malla, A. Jan, P. Zacharias Sahimoe, M. Aria Sapalawo

B. Joannes Poesir, I. Christina Racko, A. Harmen, P. Andries Mamita, M. Catarina Jurj

B. Antonius Soeagan, I. Maria Timbangan, A. Maricas, P. Lurier Langan, M. Maria Mohe

B. Jeremias Galla, I. Susanna Mamoenpoen, A. Magdalena, P. Augustijn, M. Susanna Nanasin

B. Antonius Boentiga, I. Anica Walomban, A. Maria, P. Pieter Takapieter, M. Maria Kenten

B. Joris Robo, I. Magdalena Poenpoenan, A. Isaac, P. Moses Maminbo, M. Magdalena Lina

B. Nicolaus Patua, I. Maria Manimba, A. Susanna, P. David Sega, M. Catarina Timba

B. Aron Taikihi, I. Maria Mangoemon, A. Andries, P. Antonius Mangon, M. Maria Brauwan

B. Joannes Walantin, I. Catrina Walassin, A. Maria, P. Marcus Boekoe, M. Maricas Konda

B. Joannes Macalangi, I. Magdalena Poenpoenan, A. Lucia, P. Andries Lalindin, M. Maria Timban

B. Mattheus Kakobi, I. Maria Waan, A. Joannes, A. Martha, P. Augustin Londo, M. Augustina Arendaja

B. Martin Manita, I. Maria Boeoha, A. Jacob, P. Joannes Salassa, M. Maria Sintoella

B. Mattheus Pieter, I. Christina Boehohan, A. Catrina, P. Pieter Lahipe, M. Magdalena Manginkin

B. Simon Walongapa, I. Maria Toeka, A. Mattheus, P. Dirk Lahemban, M. Maria Kenten

B. Jan Claas Hoemapi, I. Cicilia Waweno, A. Philip, A. Cornelia, P. Antonius Waweno, M. Catrina Manginkin

B. Andries Maling, I. Andjela Pirinitoe, A. Aron, P. Paulus Matukapia, M. Lucia Kamagi

B. Andries Moetango, I. Catrina Hiboe, A. Casper, A. Djebel, P. Abel Honting, M. Catrina Rarikatti

B. Martin Craroe, I. Amelia Lintau, A. Abel, A. Anica, P. Fransiscus Kakoevasin, M. Pieternella Malane

B. Bastiaan Mangalis, I. Lenonora Lioeggan, A. Lucas, A. Antonika, P. Tomas Mome, M. Catrina Intahine

B. Amos Paipai, I. Antonika Mona, A. Antonika, P. Joannes Loesanan, M. Katrina Sempe

B. Antonius Bankoehon, I. Andjela Jahovon, A. Andjela, P. Joannes Kowenkan, M. Katrina Maassin

B. Mattheus Brahin, I. Lucia Sangigi, A. Adam, A. Petrus, P. Adam Insoni, M. Anika Sahoe

B. Antonius Jansoehan, I. Maria Ramoelang, A. Pieter, P. Andries Tenko, M. Andjela Pakara

B. Arnoud Boaantsjampa, I. Honona Ligin, A. Sicilia, A. Andjela, P. Pieter Prone, M. Maria Hota
B. Antonius Bahemban, I. Maria Rasongan, A. Susanna, P. Nicolaas Hoemapi, M. Maria Waweno
B. Abel Kambatoe, I. Susanna Poenissan, A. Juliana, P. Hendrik Sapontoe, M. Catarina Rari
B. Hendrik Tatemban, I. Maria Poeroe, A. Maria, P. Louys Lahiman, M. Anika Sapalawo
B. Salamon Moendapal, I. Katrina Jahi, A. Tomas, P. Martin Usoe, M. Antonika Bansa
B. Louys Roko, I. Maria Malane, A. Louys, P. Pieter Sahoeman, M. Maria Wanage
B. Jacob Harbai, I. Kristina Taiwilina, A. Jacobus, P. Jacob Joseus, M. Maria Anna
B. Joannes Prowe, I. Susanna Inbaho, A. Casper, P. Antonius Jamban, M. Maria Makitihi
B. Adam Mantaboea, I. Katrina Maboekonda, A. Salamon, P. Adam Wahias, M. Susanna Lalondasin
B. Antonius Sawari, I. Katarina Inbaho, A. Cornelius, P. Hendrik Makagiar, M. Susanna Tandin
B. Antonius Monrilla, I. Maria Lintjy, A. Symon, P. Paulus Mangotta, M. Juliana Ilogo
B. Paulus Macitia, I. Susanna Walintongoe, A. Louys, P. Fransiscus Takosora, M. Maria Tontoelong
B. Antonius Sasigian, I. Maria Jowas, A. Maria, P. Martin Koella, M. Catrina Kenten
B. Joannes Kalean, I. Sara Hessa, A. Thomas, P. Mattheus Antarea, M. Leonora Takapan
B. Jeremias Salassa, I. Lucia Poekoean, A. Bartholomeus, P. Joannes Saggan, M. Julianna Wassin
B. Hironimius Baccalei, I. Maria Poenpoen, A. Sara, P. Hieronimius Mangati, M. Amelia Katti
B. Paulus Tomindoe, I. Pieternelle Rassagah, A. Andries, P. Adam Sinsovan, M. Maria Takahiboe
B. Lucas Lalissa, I. Susannna Tamoesimban, A. Pieternella, P. Lucas Fortados, M. Margrita Kawenten
B. Isaac Tellen, I. Katrina Jahi, A. Isaac, A. Dirk, P. Andres Lissi, M. Maria Ingane
B. Jan Claas Janiban, I. Michaela Singuruhe, A. Maria, P. Manuel Galihi, M. Ursula Toentovan
B. Moses Toangoo, I. Sicilia Jahe, A. Lucia, A. Antonika Sampalen, M. Maria Uwaren
B. Jacobus Takarissahan, I. Anna Ligir, A. Atonius, P. Jacob Sahimoe, M. Maria Talla
B. Marcus Rinda, I. Maria Sasoevan, A. Catarina, P. Joannes Tatiman, M. Maria Mahoe
B. Antonius Sasigian, I. Ursula Kentengan, A. Andjela, P. Jacobus Baharia, M. Leonora Mangoeman
B. Titus Tombo, I. Leonora Jemon, A. Leonora, P. Paulus Langin, M. Maricas Emon
B. Isaac Mangiki, I. Ursula Nadaroeroe, A. Sicilia, P. Jacob Tambo, M. Maricas Sovete
B. Lasarus Lahimar, I. Sara Joenoe, A. Lucia, P. Andries Tekareke, M. Maria Liniri
B. Joseph Lalissa, I. Susanna Toegoenan, A. Joanna, A. Maria, P. Tomas Sasigian, M. Maria Tomon
B. Lasarus Gantan, I. Susanna Nangan, A. Susanna, P. Joseph Paniki, M. Joanna Benten
B. Salamon Walintus, I. Anica Masoeme, A. Anica, P. Joannes Takasengehan, M. Maria Boelan
B. Tomas Takareke, I. Andjela Laniri, A. Catrina, P. Pieter Makamea, M. Mariaoebe

B. Jan Claas Pakoe, I. Bastiaan Turang, A. Salamon, P. Joris Lolonsana, M. Maria Blisensela
B. Jochim Lalinga, I. Juliana Poekoean, A. Sara, P. Jacob Tompo, M. Diebel Makasiara
B. Jan Claas Wikoe, I. Djebel Rakoo, A. Joseph, P. Cornelius Pantoe, M. Hoanna Hasoekan
B. Marten Bogbogia, I. Anika Takahiboe, A. Isaac, P. Joannes Tagoemalog, M. Sicilia Konda
B. Isaac Panda, I. Leonora Toeka, A. Carolus, P. Fransiscus Mattheus, M. Maragrita Mattheus
B. Symon Makamea, I. Magdalena, A. Lydia

Kinderen van ongetroude ouderen:
B. Marcus Inboeloe, I. Katrina Waring, A. Djebel, A. Hohanna, P. Dirk Lahinda, M. Susanna Lahindan
B. Fransiscus Kakonansen, I. Maria Ibovan, A. Pieter, P. Abel Lahaentoen, M. Susanna Lakatimban
B. Antonius Garra, I. Lucia Taiwanica, A. Willem, P. Joannes Sekelawo, M. Susanna Nouwen
B. Hendrik Andahiki, I. Maria Indoekan, A. Anica, P. Adam Lioensondag, M. Maria Boto
B. Paulus Sinsoan, I. Maria Takahiboe, A. Claas, P. Hiromius Backalei, M. Maria Poenpoen
B. Joseph Kalaung, I. Anica Talonganis, A. Diebel, A. Maria, P. Joannes Masompoe, M. Maria Joehe
B. Fransiscus Carrampoe, I. Lucia Katinton, A. Mari-Anna, P. Andries Makaponnas, M. Pieternella Wenoewan
B. Matias Doeroebatoe, I. Anica Toehewan, A. Lucas, P. Antonius Jolis, M. Sicilia Ramolak
B. Hendrik Bahario, I. Dona Mangoeman, A. Joseph, P. Antonius Galean, M. Cristina Ingane

Kinderen van getroude ouderen waaraff de vader vader heyden, dog de moeder christen is:
B. Peruma, I. Anica Toegoenan, A. Anica, P. Koehoeni, M. Susanna Mawali

Den 15^{en} april, sijnde paasdag, vierden wij Jesu Christi zalige opstandinge uyt den dooden ende hielden des Heeren H. avondmaal, dog al een weinig op een vremde ende bijstere wijse, want de menschen de meeste part niet en weten wat 't beduyt des Heeren H. avondmaal te houden. Zij hebben geen kennisse van de tekenen ende segelen,[871] wat deselve betekenen, wat beduydenisse dat broodt ende wijn heeft in 't H. avondmaal, nog het breken des broods en de instortinge van de wijn in den drinkbeker, daarenboven soo zijn se het grootste gedeelte onkundig in de Maleitse tale, voornamentlijk 't vrouwengeslagt. Daarbij komt nog dat dese christenen vreesagtig off affkeerig zijn van der Hollanderen spijse ende drank, gelijk daarvan exempelen zijn niet alleen hier op dit Tagulanda maar mede op andere plaatsen, want eenige hielden 't brood 'twelke ik haar hadde gegeven in hare handen totdat ik haar belaste moeste 'tselve op te eeten, alsmede wederom andere setteden den drinkbeker wel aan haar mond ende lippen, dog sij en proefden ende smaakten niet eens van den wijn.

[871] Het brood en de wijn.

De namen der ledematen welke des Heeren Heylig avondmaal hebben ontfangen, sijn dese navolgende personen als:

Joan Abman Goegoe, Paulus Kapena, Jan Sense, Lucas Wahias, Andries Montago, Jacob Prowe, Andries Tovango, Jacobus Boesovan, Jacob Kokobi, Fransiscus Mattheus, Marcus Kimilaha, Hendrik Saptoe Sadaha, Pieter Makoragi, Joannes Wari, Dirk Poemalet, Lucas Toemindo, Marcus Loekar, Tomas Mome, Joannes Takarisihan, Hoanna Putri, Pieternella Bentemale, Margrita Ontong, Catarina Rari, Dona Magdalena, Katrina Maligin, Rebecca Boelain, Susanna Intalang, Mari-anna Joseus, Leonora Ninianan, Christina Jeman

Wat dese kerk belangt, soo heb ik tot nog toe geen beter gesien, also zij met een goet fatsoen door steen ende kalk is opgemetselt, ende 't volk is hier mede door de goede order van den konincq neerstiger dan op andere plaatsen. Het getal der gedoopte kristenen op Tagulanda beloopt 1328.

Vanwegen den sterken westenwind konden wij niet voortgeraken tot het agterland, de negorij off dorp Minanga, maar moesten hier vertoeven tot bequame stil weder.

Den 20^{en} april, vrijdag, quamen wij tot de voornoemde negorij off dorp *Minanga* ende wij bevonden hier geen kerk offte school, welke nu ruim anderhalf jaar alsoo gelegen heeft, sodat des schoolmeesters huys alle dien tijd de kerk ende school geweest is.

Omtrendt den avond quam het derde gedeelte van 't volk in 't gebed (want hier is 't volk in drie delen verdeelt), ende doen ondervraagden wij de bejaarde in de gronden ende fondamenten der kristelijke religie, als het onse vader, de 12 articulen des kristelijken geloofs, de 10 geboden, 't boekie Caron Den Weg na den hemel, ende Alegonda, welke de meeste part gelijk overal gemeenlijks weten.

Den 21^{en} april, saturdag voor de middag, ondersogten wij alle de schoolkinderen, in getal 33, van welke 5 zijn die lesen 't Nieuwen Testament, 2 leeren spelden, 12 weten 't onse vader, de 12 articulen des geloofs, de 10 geboden ende 't boekie van Caron Den Weg na den hemel genaamt. Daarenboven 21 zijnder die, behalven dese voornoemde vraagstucken, weten 't morgen ende avondgebedt ende 't gebed voor ende na den eeten.

Des nademiddags wierden ondervraagt de ouderen van de kleine kinderen die gedoopt souden worden (want nu alle drie gedeelten bij elkanderen waren versamelt), dog bevonden vele onder de manspersonen die wel 't onse vader, maar niet veel van de 12 articulen des gelooffs en de 10 geboden wisten, doordien sij haar veeltijds van 't avondgebedt ende catachisatie onthouden ende ontrecken. Maar aangaande andere vragen, gelijk de voorgemelte boekjens van Caron ende Aldegonde, gemeenlijks weten zij deselvige wel, door de dagelijkse oeffeninge ende ondervraginge, te beantwoorden.

Ondertusschen ondervraagde ik bijsonderlijk diegene dewelke des Heeren H. avondmaal souden ontfangen: wat 't brood betekent in 't H. avondmaal, 't breeken des broods, den wijn in den drinkbeker ende desselfs instortinge, ende wat dies aangaande meer zijn. Gaven zij tot andwoort 'tselve niet te weten nog te verstaan, maar dat sij evenwel doordien zij van te voren gewent sijn 'tselve door 't geloove zouden ontfangen, soodat ik haar voorleide de woorden van den apostel Paulus dat zij haarzelven eerst souden ondersoeken ende beproeven, want die onweerdiglijk eet ende drinkt, die eet ende drinkt hemselven eenen oordeel, niet onderscheidende 't lighaam des Heeren.[872]

Om wederom den draad aan 't voorgaande te hegten: wanneer sij sijden niet te weten nogte te verstaan, soo is 't evenwel dat sij 'tselve dagelijks beandtwoorden uyt 't boekje

[872] 1 Korintiërs 11:28, 29.

Caron den 31[en] vragen ende volgende.[873] Zoo is 't overal; vele zijnder die de vraagstucken in de Maleitse tale wel weten te beantwoorden, dog vraagt men deselve zaak met andere woorden als in 't boekie Caron staat, zoo weten se niets mendallen, schoon zij goed Maleits verstaan. Andere zijnder wederom die mede 't boekie van Caron weten te beantwoorden, maar buyten dit boekie niet een eenig Maleits woord konnen spreken off verstaan dan alleen de Sangiereese off haar moeders tale, gelijk ik op verscheidene plaatsen zulks bevonden hebbe, dat indien der ene is die de Maleitse tale spreekt, zoo sijnder wel 25 ja meer die niet een eenig Maleits woort verstaan, zoodat men haar eenigerwijse konnen vergelijken bij eenen loeri off papagay, die men leert napraten 'tgene men haar voorsegt. Off gelijk in Europa off onse vaderland onse kleine kinderen leeren 't onse vader, de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden, 'tgene sij al stamerende ende met halve woorden naseggen, off zoo sij 'tselve op weten te seggen, 'tselve in 't minste met niet verstaan, maar rabbelen daar zoo wat heen ende weten geensints de beduydenisse van de woorden die ze seggen.

Den 22[en] april, sondag, des Heeren Heilig avondmaal gedeelt aan dese volgende personen, als manspersoonen: Joannes Manekyn, Hendrik Massendag, Marcus Tiwo, Paulus Mangoto, Hendrik Tombal, Marcus Matallo, vrouwspersoonen: Pieternella Bentsjana, Susanna Tairingan, Catrina Soete, Anica Killing. Ende des nademiddags gedoopt dese navolgende

Kinderen van getroude ouderen:

B. Jan Claas Kilanta, I. Pieternella Tahagi, A. Paulus, A. Jacob, P. Paulus, M. Anika Taoero

B. Abraham Moeloet, I. Catarina Toekiran, A. Elisabet, A. Joanna, P. Nicolaas Kakabou, M. Sara Inkoroe

B. Augustin Tannama, I. Catarina Soette, A. Anica, P. Hendrik Doula, M. Susanna Jumanen

B. Pieter Goeroeaho, I. Catarina Jumanen, A.Tomas, P. Daniël Matallo, M. Susanna Baloeban

B. Hendrik Massandag, I. Pieternella, A. Lazarus, P. Fransiscus Mattheus, M. Susanna Pende

B. Cornelius Pantoen, I. Joanna Hassoekan, A. Djebel, P. Antonius Raronsa, M. Djebel Mahoe

B. Marcus Hari, I. Maragrita Malucco, A. Susanna, P. Antonius Togelang, M. Susanna Isise

B. Pedro Manon, I. Sara Iwannang, A. Susanna, P. Marcus Kakuntun, M. Susanna Tairinga

B. Willem Moko, I. Maria Tomon, A. Nicolaus, P. Nicolaus, M. Katrira Mamenten

B. Bastiaan Boeto, I. Sara Dahigan, A. Simon, P. Nicolaus Siren, M. Augustina Juri

---

[873] De betreffende vragen luiden:
31. Vr. Appa artinja maccan deri Roti pitsa daan minom deri angor touwang, dalam Djumahan-petang? Antw. Macca Christus, dengan badang dia bapacou di Cajou, daan daranja batouwang, peara daan bersedapken djiwa beta ca idopan tercacal.
32. Vr. Deri manna maccan deri Roti, daan minom deri Angor djumahan petang, berole adat itou? Antw. Deri Sabda Christus, jang Apostolus Paulus menullis begini, 1. Cor. 11.23[-26].
Vertaling: 31. Vr. Wat is de betekenis van het gebroken brood en de geschonken wijn in het Avondmaal? Dat Christus, met zijn aan het kruis gespijkerde lichaam, en zijn vergoten bloed, mijn ziel verzorgt en toebereidt voor het eeuwige leven. 32. Vr. Van waar krijgen het eten van het brood en het drinken van de wijn die zin? Antw. Uit het woord van Christus, dat door de apostel Paulus geschreven is als volgt (1 Korintiërs 11:23-26).

B. Andries Bawanda, I. Maria Imboni, A. Magdalena, P. Paulus Marampi, M. Magdalena Loeha
B. Daniël Likossan, I. Maria Remassen, A. Isaac, P. Isaac Johen, M. Diebel Mockan
B. Jeremias Salassa, I. Agganiet Simtombol, A. Margrita, P. Hendrik Massandag, M. Peternella Bentjana
B. Jan Koelilli, I. Maria Irassin, A. Nika, P. Antonius Himper, M. Susanna Pende
B. Antonius Gagehe, I. Maria Boekassan, A. Manuel, P. Hendrik Tombal, M. Helagonda Mahoeger
B. Daniël Mattallo, I. Sara Loewassen, A. Andries, P. Andries Bawanda, M. Maria Jamboei
B. Nicolaus Baghoe, I. Catarina Mamente, A. Mattheus, P. Mattheus Tamahisso, M. Marcus Taili
B. Pedro Tammamaki, I. Catarina Kahagian, A. Sicilia
B. Digo Sahissirang, I. Catarina Toeka, A. Cornelia
B. Daniël Byssa, I. Magdalena Boehoe, A. Susanna
B. Josua Jogan, I. Djebel Bentenan, A. Joannes
B. Joris Kahoe, I. Maria Poehoen, A. Jacob

Kinderen van ongetroude ouderen:
B. Manuel Bawelogi, I. Susanna Binewe, A. Jacob, P. Diego Sahissirang, M. Katrina Toeka
B. Marcus Lalento, I. Martha Dettoe, A. Maria, P. Mattheus Tanawali, M. Maria Ingane
B. Antonius Lalaida, I. Katarina Bentsjana, A. Antonius, P. Andries Manai, M. Djebel Mokan

Ondertusschen in ’t dopen dan vraagde ik menigmaal aan diegene dewelke de kinderen ten doop hielden, wat ’t water betekendt in den doop. Sij swegen stille, ’tzij dan dat zij geen Maleits verstaan, ’tsij dan sij het wel verstaan maar beschaamt sijn om te spreken, off ’tzij sij niet willen, dat laat ik daar.

Het getal der gedoopte kristenen op de negorij off dorp Minanga beloopt 347.

Den 24^{en} april begaven wij ons van de negorij off dorp Minanga, ende geraakten dienselfden avond tot dat godlose, hoeragtige ende overspelige Chiau op de negorij off dorp *Oele*.

Den 25^{en} en 27^{en} april bevond men alle dagen seer veel volk in het avondgebed, ende wel vernamentlijk van vrouwengeslagt.

Den 28^{en} april was ik eens gegaan ten huyse van den krankbesoeker Coenraadt Bertrams, ende men bevond aldaar twee vrouwen, den eenen van den chirurgijn Cornelis Jansz Landman, den anderen van Cornelis Jansz, constabelsmaat, welke dan den voornoemde krankbesoeker catachiseerde, welke catachisatie hij met mijn aankomste ende aanwesen doen begon aan te stellen.

Alsoo ik van meninge was mijn reise te vervorderen, eerst na Terlauwt, ’t eyland Cabruang, doordien dese ende toekomende maymaant den regten tijd was om derwaarts te konnen geraken, om aldaar eerst den visite van kerk ende school aff te leggen, ende daarna wederom van Terlauwt na Sangir, maar moeste hier vanwegen gebrek van een vaartuyg, ende omdat den meester van Terlauwt nog niet gekomen was eenige dagen vertoeven, ende ondertusschen dan ondersogte ik des saturdag voor de middag alle de schoolkinderen in getale 50 à 60, waarvan elff wisten alleen ’t onse vader ende twaalff articulen des gelooffs. Voorts de

rest wisten alles wat gemeenlijks in de schoolen wort geleert, als beide de boekiens van Caron met hare texten ende Aldegonda,[874] de 10 gebodens, 't morgen- ende avondgebed, 't gebed na den eeten. Agt van dese vijftig konden tamelijk lesen, dog seer weinig schrijven. Maar eenen wierd gevonden dewelke kende alle de vragen van de Heidelbergse Catachismus. Des nademiddags ondervraagden wij alle de bejaarde, dog zij hadden weinige kennisse ende waren seer weinig geoeffent in de fondamenten van de religie, zoodat maar eenige weinige 't onse vader wisten. De reden hiervan (segt men) is dat zij meest boswaarts in wonen ende selden off noyt in 't gebed of kerk verschijnen, maar jaren te huys blijven.

Den 29en april, sondag, vraag men onder 't doopen de ouderen van de kinderen die gedoopt wierden wat 't water betekent in den den doop. Gaven geen antwoord (gelijk te vooren gesegt is), want sij geen Maleits en verstaan, ende 'k heb doenmaals gedoopt dese navolgende:

Kinderen van getroude ouderen:

B. Lous Manta, I. Hoanna Tebelang, A. Coenraat, P. Coenraat Bertrams, M. Isabel Panarotang

B. Herone Wawela, I. Diana Rassim, A. Elisabeth, P. Jan Christoffel, M. Jesabel Panarotang

B. Augustin Boharia, I. Sangana Sangian, A. Tomas, P. Tomas Naoehi, M. Elisabet Pais

B. Fransiscus Sonda, I. Hoanna Diankati, A. Joannes, P. Cornelius Jansz, M. Antoni Beha

B. Fransiscus Tanatuhas, I. Andjela Ahoan, A. Joannes, A. Gerrit, P. Pieter van Haarlem, M. Catarina Soebanen

B. Laurenso Takatempalan, I. Catrina Leli, A. Josua, P. Claas Lindenburg, M. Constantia Keriver

B. Djego Jandang, I. Maria Lawewe, A. Marcus, P. Marcus Mantiaha, M. Hoanna Maboelaboe

B. Christoffel Talamoede, I. Biauzampe Ampo, A. Hoanna, P. Tomas Nahoi, M. Hoanna Ampo

B. Josepe Tacatalide, I. Magdalena Pattala, A. Sebeli, P. Antonius Tanaidindang, M. Sebeli Lawewe

B. Domingus Kalva, I. Katarina Boelan, A. Antonia, P. Hoan Kinarenting, M. Antonia Imboki

B. Fransiscus Takarendehan, I. Maria Tetahi, A. Silica, P. Christoffel Patta, M. Silica Ruynkati

B. Andreas Poquama, I. Martha Lena, A. Amesia, P. Salvadoor Bowanoe, M. Amesia Tendenang

B. Domingus Tanaisoelang, I. Sebeli Rassin, A. Maria, P. Salvadoor Bawanoe, M. Maria Lansan

B. Domingus Takalihian, I. Martha Beha, A. Anica, A. Sebeli, P. Pedor Papande, M. Martha Biling

B. Salvadoor Mamalenkade, I. Catrina Basomban, A. Fransiscus, P. Fransiscus Sanda, M. Hoanna Diankati

B. Claas Tolimen, I. Maria Laholambo, A. Anica, P. Salvadoor Hontong, M. Anica Manta

B. Domingus Sagege, I. Helena Sibiang, A. Joannes, P. Hendrik Nakakoer, M. Anna Talaugubat

[874] De vertalingen van de catechisatieboekjes van Willem Teellinck en Marnix van St. Aldegonde, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 23 en 22.

B. Laurentius Tamabonsig, I. Maria Gantiganti, A. Elisabeth, P. Jan Christoffel
B. Hoan Lomobus, I. Hoanna, A. Amasia, A. Christoffel, P. Christoffel Patta, M. Sebeli Mariti
B. Andree Sanctiago, I. Galasia Sangian, A. Marcus, P. Marcus Mantiaha, M. Hoanna Papoulabo
B. Raseli Padama, I. Maria Laboe, A. Augustin, P. Augustin Pangeti, M. Domingas Wenteng
B. Mattheus Tompia, I. Maria Bebe, A. Bastiaan, P. Bastiaan Pandal, M. Margarita Ginda
B. Augustin Pangeti, I. Sibli Oemangsangian, A. Marcus, P. Marcus Tantoehu, M. Gratia Oelo
B. Hoan Mamagia, I. Barites Maemen, A. Maskarini, P. Claas Moebiling, M. Maskaringo Sesabolan
B. Fransiscus Tasetambing, I. Siana Luingrarai, A. Nelia, P. Marcus Tontanhoe, M. Maria Imbata
B. Laurenso Tabetenen, I. Maria Igian, A. Katarina, P. Pedor Podo, M. Maria Jampe
B. Manuel Wassa, I. Maria Ankaboa, A. Magdalena
B. Mattheus Mango, I. Maria Lonsonangi, A. Gasper, P. Gasper Babonseke, M. Maria Rassagen
B. Marten Tawala, I. Martha Oekahen, A. Domingus, P. Domingus Bowanda, M. Magdalena Magolankati
B. Masenti Rarenoe, I. Raratea Oebo, A. Hieronimus, P. Hieronimus Alle, M. Ines Tocapen
B. Sanctiago Moko, I. Ines Aloho, A. Maria, P. Miskin Makakonsal, M. Maria Tasantibang
B. Fransiscus Pahangi, I. Maria Hine, A. Maria, P. Ignasius Lonson, M. Maria Lonson
B. Antonius Nilaha, I. Maskarinja Ahoeng, A. Ines, P. Christoffel Pota, M. Ines Tocapeng
B. Martin Taupahangen, I. Maria Ellanbatangen, A. Antonius, P. Antonius Tanedindang, M. Sika Bantsjana
B. Sicke Mamea, I. Maria Lonsonangi, A. Pieter
B. Laurenso Kaloesada, I. Maria Magedang, A. Hoanna, P. Augustin Pangeti, M. Hoanna Boelang
B. Antonius Makaombo, I. Hoanna Ampe, A. Domingus, P. Domingus Lalohin, M. Augustina Tinimban
B. Domingus Manahage, I. Magdalena Boli, A. Ines, P. Tobal Makakuhutin, M. Ines Lawo
B. Augustin Gagoha, I. Andjela Eno, A. Sebeli, P. Samanianu Lahenken, M. Sebeli Hassoekan
B. Pedero Lamias, I. Maria Tinoehas, A. Sara, P. Salvadoor Hontong, M. Anica Manta
B. Howaniko Tataro, I. Andjela Supela, A. Cornelius, P. Cornelius Jansz, M. Antonia Beha
B. Pedro Paponde, I. Martha Beliang, A. Maria, P. Samania Nolessi, M. Maria Ampe
B. Laurenso Tamabonsig, I. Maria Ganganti, A. Hoanna, P. Louys Nouta, M. Hoanna Toebeellang
B. Tabal Makakuhuting, I. Magdalena Lonki, A. Sasewa, P. Sasewa Babanlecke, M. Kenken Soebanen
B. Louys Lante, I. Siana Ampe, A. Maria, P. Franados Benken, M. Maria Lamouw

B. Augustin Liogo, I. Catarina Hanaoentudang, A. Alonso, P. Steven Soegehan, M. Gratia Oeloe

B. Laurenso Tenwali, I. Andjela Ensong, A. Magdalena, P. Hoan Makikama, M. Magdalena Eno

B. Goereroe Takatilide, I. Lucia Papoendalai, A. Manuel, P. Manuel Libatta, M. Maria Tasentunbang

B. Bastiaan Tapangimanen, I. Monika Kontolesa, A. Tomas, A. Joseph, P. Tomas Nahoehi, M. Ines Himikan

B. Fransiscus Makaihi, I. Casinta Railoho, A. Stresa, P. Pedro Sankan, M. Stresa Pekuan

B. Hoan Pama, I. Stresa Majang, A. Domingas, P. Pedro Mamoekas, M. Domingas Mandalai

B. Antonius Sagoema, I. Catarina Kakarra, A. Steven

B. Bastiaan Kakinsoe, I. Antonia Lecovan, A. Sanctiago, P. Sanctiago Tamalerro, M. Martha Lambo

B. Matias Sansang, I. Catarina Lekoeboelan, A. Sebeli, P. Christoffel Potta, M. Sebeli Mariti

B. Domingus Takalihian, I. Martha Marota, A. Maria, P. Domingas Tanesoelang, M. Maria Jassing

B. Christoffel Potta, I. Sebeli Matiti, A. Steven, P. Steven Moebilling, M. Andjela Boelantiti

B. Salvadoor Tinckoe, I. Hoanna Luintewa, A. Philippus, M. Magdalena Lisse

B. Laurenso Tamasensauge, I. Anica Timanding, A. Bertoes, P. Bertous Takarinckian, M. Magdalena Halawen

B. Djego Goa, I. Maria Linsahua, A. Ines, P. Hoan Macawios, M. Ines Aloho

B. Mattheus Matalo, I. Potentina Oebe, A. Sebeli, P. Samamano Kakabon, M. Sebeli Ankabova

B. Herone Mamoe, I. Katarina Tentoela, A. Helena

B. Domingos Gagova, I. Baroni Lohobinke, A. Pedro

B. Djego Taiwali, I. Maria Polli, A. Ines, A. Gabriël, P. Hieronimus Ole, M. Ines Tacapeng

B. Ferdinandus Benke, I. Maria Soeka, A. Elisabeth, P. Jan de Selva, M. Hoanna Loho

B. Lucas Wadeo, I. Catarina Tajtoendug, A. Magdalena, P. Matias Makadala, M. Magdalena Oeri

B. Domingus Bamboassen, I. Martha Maroloboli, A. Alonso, P. Alonso Londo, M. Maria Lamoo

B. Babiang Toebolleo, I. Biolante Siangian, A. Hendrik, P. Besenti Gamolallag, M. Sebeli Hasoekan

B. Ignasius Bintovahe, I. Susanna Soeka, A. Joseph, P. Joseph Gamoe, M. Ines Bockian

B. Herone Tasoenaoung, I. Gasinta Indai, A. Magdalena, P. Bertoes Takarinkian, M. Sebeli Ancabava

B. Hoan Sondang, I. Antonia Patola, A. Fransiscus

B. Manuel Pahoenballan, I. Magdalena Ampe, A. Antonius

B. Joan Sangeda, I. Leonora Loemagoeri, A. Hoanna

B. Samuel Mattheus, I. Maria, A. Martha, P. Hieronimus Babella

B. Augustin Mankalleng, I. Maria Ampihe, A. Sicka, P. Mingel Lahinda, M. Sicka Bantjana

B. Jovan Sondang, I. Leonora Tamiang, A. Augustin
B. Phablo Poehi, I. Marta Lambo, A. Magdalena
B. Fransicus Sikoe, I. Fransisca Rampellang, A. Pedro
B. Bastiaan Kakinso, I. Antonia Lecovan, A. Kristina, P. Rogier Reiniersz, M. Fransosa Reiniersen
B. Antonius Mamoni, I. Maria Nanging, A. Anna, P. Claas Lindenburg, M. Ines Bockian

Kinderen van ongetroude ouderen:
B. Bastiaan Teeken, I. Andjela Takopeh, A. Joost, P. Rogier Reiniersz, M. Fransosa Reiniersz
B. Domingus Makabelahe, I. Martha Lawewe, A. Marcus, P. Marcus Mantiaha, M. Hoanna Poepoelaboe
B. Diego Sagege, I. Gratia Poekoan, A. Hoan Bassi, P. Hoan, M. Martha Bolang
B. Antonius Sasongo, I. Dominga Pampang, A. Pedro, P. Pedro Papanda, M. Martha Biliang
B. Pedro Taiwali, I. Andjela Lambo, A. Sebeli, A. Dangana, P. Hoan Babenke, M. Sebeli Kanda
B. Djego Meloli, I. Stresa Tamaoehe, A. Tomas, P. Domingus Goa, M. Martha
B. Hoan Maholiaboe, I. Reana Nawena, A. Ferdinandus, P. Ferdinandus Benke, M. Dangana Nelara
B. Salvadoor Hange, I. Martha Kenten, A. Alonso, P. Alonso Talamode, M. Sebeli Benong
B. Mingel Mackeberloho, I. Catarina Thaente, A. Katarina, P. Laurenso Londo, M. Maria Bobol
B. Hoan Makikama, I. Magdalena Enoe, A. Stasia, P. Antonius Pahangi, M. Dangana Stasia
B. Augustin Taple, I. Kelamensia Aja, A. Tomas, P. Tomas Naoehi, M. Silica Lawewe
B. Laurenso Goegoesari, I. Catarina Batta, A. Biolante, P. Christoffel Talamade, M. Bioraten Ampe
B. Hoan Mamihin, I. Sebeli Toappa, A. Lucia, P. Andries Lolowana, M. Lucia Sangian
B. Hoan Tanisoefang, I. Leana Rampel, A. Hoanico, P. Hoanico Tatara, M. Andjela Sapela
B. Augustin Momanto, I. Lucia Menoe, A. Ines, P. Toelas Tame, M. Ines Toekapen

Een kind waarvan de moeder heiden, dog de vader cristen:
B. Jan Busschieter, I. Esperance Lanki, A. Jan, P. Jan Christoffelsz, M. Isabella Panorotang

Het getal der gedoopte kristenen op de negorij off dorp Oele beloopt 1677.

Den 30^{en} april, maandag, quam 't vaartuyg van de negorij off dorp Pehe welke mij soude overbrengen na Terlauwt (want nu de beste tijd was, gelijk te voren gesegt is, om te konnen oversteken), maar 'k vertoefde hier nog 2 à 3 dagen na den schoolmeester van Terlauwt, Tomas Naoehi.

Nadat den schoolmeester gekomen was, vertrocken wij den 4 may van Chiauw, den dorp Oele, ende quamen den 8^{en}, dingsdag, op Terlauwt aan 't eylandt *Capruang*, de negorij off

dorp *Mangara*. Maar dewijl hier voor ons geen plaats was van verblijff, ende geen gelegentheyt om te vertoeven, want de kerk ende school een en deselvige plaats was, wel met eenen adapsdak overtrocken, ende staande op houtene stutten, dog van rontom niet een eenige stuks houts, 'twelk wel scheen na eenen prauw- off vaartuygshuysje, off eene plaats van vergaderinge zoo der bejaarde om raad te plegen off der jongen om te speelen. Ende des schoolmeesters huys was geheel verscheurt ende geen plaats om onse voeten te konnen setten, ende soo 't scheen was 'tselve gebruykt tot eene wevensgetou, ende tot eene smitte om ijser tesamen te smeeden, want wij nog de puisters[875] na hare wijse gemaakt in 'tselve huys bevonden.

De droevige staat ende slechtigheyt van dese plaats gesien hebbende, begaven wij ons na den andere negorij off dorp, *Ramauw*, daar wij 'tselve, te weten kerk, school ende schoolmeesters huys, niet veel beter vinden. Derhalven hier nergens geen beter plaats vindende als de kerk, bragten wij 'tgeen wij hadden onder 't bijna ingevallene dak van de selvige, 'twelke ons plaatse van verblijff moeste sijn om te koken ende te smoken, totdat eenige de bamboesen bragten om des meesters huys tot een bequame woning te maken voor ons, welke meest door mijn bijhebbende volcq opgerigt wierde. Alsoo dat men ligtelijk bespeuren kan dat alhier gelijk overal nog school, nog kerk, nog godsdienst in agt genomen werdt, ende dat dese nieuwe kristenen alleen kristenen zijn om geen caffiers off heidenen te mogen werden genaamt, off dat sij misschien menen dat 't Compagniesdienst is, om bij tijd ende gelegentheyt van haar te mogen werden beschuttet ende beschermt wanneer haar de mooren ende heidenen overvallen wilden, gelijk mede op de Celebes vele die de naam hebben van een kristen, maar het herte seer verre van Kristus, maar moors ende heiden zijn.

Om te comen tot onse voorgaande verhaal, zoo is 't dat men op dese negorij off dorp Ramau zeer weinige blijken van 't Christendom in de kennisse Gods ende zaligmakende gelove bemerkt off bespeurt. De bejaarde alhier ter plaatse hebben weinig kennisse, want de vrouspersonen komen selden off noyt in 't avondgebed, nog des sondags in de predicatie, die daarom ja bijna niet een eenige woordt weten van 't onse vader, behalven drie vrouwen. Desgelijken onder de manspersoonen worden weinig gevonden die kennisse hebben van 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs, de 10 geboden ende van 't boekje Caron Den Weg na den hemel genaamt, ende aldus gaat het mede met de regeringe, daar is geen gehoorsaamheid, vreese offte ontsag voor den koning. Al wat die segt 't werdt niet geagt, ende alles wert in de wint geslagen al wat hij omtrent de kerk, school ende den gantsche godsdienst soekt te doen, alsoo dat de koning genoegsaem sijn ijver toont, want hij dikwijls alleen in de kerk sit, maar wert niet gehoorsaamt.

Des avonds in 't avondgebedt bevonden wij 23 schoolkinderen, die alle wisten 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs, ende 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt), dog van de 10 geboden wisten sij niets mendallen. Onder alle dese wisten 2 't morgen ende avondgebed, andere twee wisten 't gebed voor den eeten, eene schrijfft.

Den 9^{en} may, woensdag, tegens den avond, ondervraagden wij de vaders van de kinderen die gedoopt souden werden ende alle de bejaarde, dog seer droevig ende slegt (gelijk te voren is aangeroert). Alhier werdt bijna niet een eenige gevonden die de Maleitse tale verstaat off spreken kan, ende schoon nog eenige mogten zijn die 't onse vader ende gelooff konnen opseggen, zoo verstaan se dog niet wat 't beduyt ende de woorden van dien te kennen geven. 't Is al eveneens als een loeri off papagay, die door de gewoonte leeren naklappen 'tgeene een ander eerst voorsegt.

Den 10^{en} mey, donderdag. heb ik dan gedoopt dese navolgende

[875] Blaasbalgen.

Kinderen:

B. Tobal Dasonki, I. Ellang, A. Augustin, P. Fransiscus Malingato, M. Kahiboe
B. Alonso Sasonke, I. Dasagen, A. Mattheus, P. Josepe Manollang, M. Maria Wacki
B. Kakame, I. Maria Dompelang, A. Marcus, P. Fransiscus Malingaro, M. Kahiboe
B. Pedro Mangael, I. Maria Winke, A. Domingus
B. Lucas Tindik, I. Awawoe, A. Domingas, P. Pedro Sawoi, M. Potentiana Boelaennanging
B. Pedro Sowoi, I. Potentiana Boelaennanging, A. Diego, P. Mangel Tenteng, M. Lomas
B. Maarten Kinaranting, I. Carla Caleta, A. Djego
B. Lalagi, I. Bastiana Oegied, A. Joanna
B. Manahinika, I. Marta Talasakan, A. Cornelia

Ende op eigene belijdenisse dese navolgende:

Lucas Talimadung

Personen die wettelijk in de kerk met hare vrouwen getrout zijn, verlatende deselvige, nemen wederom andere, ende de verlatene hebben wederom andere mannen, als Mangagoewi van Chiau ende Maccawelohe.

Alsmede dese personen hebben twee vrouwen, eene getroude ende eene hoer off bijwijff, als: Laurenso Mehenken, capiteyn laout, zeecapiteyn, Pedro Lilapanga, zingady, prins, Djego Roel, kimilaha, graaf, Martin Daredas, Djego Kinanranting, met eene oudste suster getrout zijnde, mede den jongste als eene bijwijf gebruyk.

Alsmede maakte den Inlandse schoolmeester, Tomas Naoehi, mij bekent hoe dat eene Zingnadi, Tompo genaamt, is gekomen in de school als een rasend mensche met eenen sagoesagoe of halve piek in de hand om tegens den meester aan te gaan, omdat dat schoolmeester desen Tompo sijn kind met de plak had geslagen, alsoo de jonge nu een maant niet ter school was geweest.

Het was dan na 't doopen der kleine kinderen dat de koning met sijn bobatos of raadspersonen besloten den negorij off dorp Ramouw[876] tot des konings woonplaatse over te brengen, ende aldaar ene nieuwe kerk te stigten. Dog alsoo men dit volk weinig gelooff kan geven, vrese ik dat daar niets van worden sal, gelijk als sij mij te voren mede belooft hebben in den jare 1689 dog in 't minste niet agtervolgen, gelijk dan den koning selve den 12 may tot ons op Mangara quam met bekentmakinge dat sij datgene 'twelke sij besloten hadden aangaande 't verplaatsen van haar negorij off dorp ende aangaande 't bouwen van een nieuwe kerk aldaar geensints agtervolgen wilden.

Het getal der gedoopte cristenen op Ramauw beloopt 558.

Den 10^{en} may, donderdag des avonds, vertrocken wij van Ramau na *Mangara*, ende bevonden de kerk off school ende des meesters huys in een beter stand als te voren, alsoo zij terwijl ik op Ramauw was 'tselve hadden verbetert.

Den 11^{en} may des morgens ondersogten wij de schooljongeren, in getal 24, dog des namiddags wierden daar nog ses schoolmeisjes bijgedaan, soodat 't getal tot 30 wierden, onder welken twee waren die niets mendallen wisten, ses wisten alleen 't onse vader ende de 12 articulen des geloofs, maar de rest van de schoolkinderen wisten niet alleen 't voorgenoemde, maar de 10 geboden, 't morgen ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eeten. Van dese zijn 10 die lesen, ende drie konnen schrijven, 't boekie van Caron (Den Weg na den hemel genaamt) wetende gemeenlijks gelijck overal met haare texten.

[876] Het huidige Damau, op de zuidpunt van Kabaruan.

Des avonds in 't gebed quamen t'samen omtrent 50 mans ende 30 vrouspersonen, waarvan het grootste gedeelte niets mendallen wisten van 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs ende van de 10 geboden, behalven 7 à 8 vrouspersonen wisten de 10 geboden op te seggen, alsmede vele waren daar welke kenden 't boekje Caron (Den Weg na den hemel), dog sonder bewijsen.

Den 12[en] may, wanneer wij de kinderen souden doopen, zoo is 't dat een vrij groter getal dan daags tevooren t'samen quam, alwaaromme ik dan wederom eens willende ondervraagen, sommige gaven tot antwoort, den ene: ik heb gisteren gebeden, ende den andere: 'k heb geen kind, waaruyt men affmeten ken wat kennisse dese luiden moeten hebben, ende misschien altijd in't bosch wonen ende noyt off selden int avondgebed off predicatie verschijnen. Ende daarop gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouderen:

B. Marcus Bantalangi, I. Maria Boelaan, A. Anica
B. Joseph Kalea, I. Hoanna Kinding, A. Martha
B. Losebbe Lolage, I. Bonbolang, A. Domingas, P. Alonso Takoengetang, M. Siana Gedmig
B. Paulus Loemoeseli, I. Casinta Mamenten, A. Hoanna, P. Marcus Bantalangi, M. Maria Boelaen
B. Manuel Sonkap, I. Casinta Kahujoe, A. Josepe, P. Fransisco Taddo, M. Magdalena Binatang
B. Toemade, I. Martha Lago, A. Joannes, P. Mattheus Makagurang, M. Loekoewali
B. Ignasius Bawating, I. Lucia Bassing, A. Augustin, P. Alonso Takaangetang, M. Djana Gedung
B. Antonius Loessoe, I. Hoanna Bombolang, A. Pedro, P. Bartolomeus Makapento, M. Siana Titibang
B. Katoeroe, I. Stresa Tihoewan, A. Andjela, P. Marcus Bantalangi, M. Maria Boelaan
B. Hieromius Kamba, I. Maria Sepella, A. Anica, P. Tamea, M. Mariana Boenga

Kinderen van ongetroude ouderen:

B. Tomas Tanea, I. Hoanna Taloho, A. Paulus, P. Sanctiago Koenbolen, M. Maria Lahoe
B. Mamintoho, I. Gepet, A. Diego, P. Bastiaan, M. Karre
B. Laurenso Rahirican, I. Fransisca Maas, A. Maragarita, P. Alosobi Laage, M. Bombolang
B. Diego Manari, I. Maria Loeha, A. David, P. Paulus Moenbas, M. Martha Ahoe
B. Andries Papone, I. Catarina Tamiang, A. Casinta, P. Alonso Takaengetang, M. Siana Gedoen
B. Djego Pisseng, I. Maria Oerebinassing, A. Cornelia, P. Bartholomeus Makapento, M. Siana Titibang
B. Sanctiago Pasoi, I. Maria Tinenting, A. Domingas, P. Bastiaan Sasonke, M. Maria Benas
B. Josepe Ginsoe, I. Maria Tallang, A. Michaele, P. Bastiaan Mehanke, M. Siana Titibang
B. Domingus Mamoelangen, I. Maria Rampel, A. Daniël, P. Domingus Pasoi, M. Maria Tinentoeng
B. Marcus Maname, I. Maroth Takasengoehan, A. Matheus, P. Paulus Koembolen, M. Loesa
B. Behe, I. Toella, A. Lucas

B. Diego Boel, I. Jambeng, A. Mattheus
B. Martin Lawonuhu, I. Inanging, A. Joseph

Dat sommiger kristenen namen agtergelaten zijn, comt dat sij selven eigene namen hebben vergeten.

Namen dergener die bij twee vrouwen houden: Pedro Belianga, Casinta Totolang, Lucas Madapoe, Martin Lawonoehoe

Mede verhaalde mij den meester Tomas Nahoehi hoe dat hij, een schooljongen om redenen geslagen hebbende, eerst van de grootmoeder, daarna van den hoecum (fiscaal) Carel Rodi ende de Zinganadje (prins) Andries Tatiwoen, den ene in school, de andere in sijn huys, seer smadelijk wierde bejegent ende uytgescholden, seggende: komt slaat ons, ende indien gij schoolmeester wederom onse kinderen slaat, wij sullen geen agt meer geven nog op kerk, nog op school, nog op den gehelen godsdienst, schoon de koning van Chiauw ende d'Ed. Compagnie haar verjaagde, verwoeste, ja haar doode, waaruyt men wel kan afmeten ende afnemen met hoedanigen ijver dese hooffden christenen zijn.

Na 't eyndigen van den H. doop beraadslaagden ende belooffden de hooffden gelijk voor desen agt te geven op kerk ende schoolen, ende een nieuwen kerk te bouwen, maar 'k ben bedugt dat 't wederom zal wesen als tevoren, ende gelijk die van de negorij off dorp Ramauw: na mijn vertrek daaraan niets eens gedenken.

De marinjoe off omroeper van kerk ende school, met name Bartolomeus Makopintoe, nadat hij dan was opgekomen om zijn gagie te ontfangen, konde 'tselve niet erlangen, also hier bij den opperhoofft geen kennisse daar aff is desen Makopintoe omroeper te wesen. Derhalven versoekt de voorgem. Makopintoe, die van de E. Agtb. Heer gouverneur en sijnen raad nu omtrendt anderhalff jaar verleden als omroeper van de kerk aangestelt is, dat hij sijn toegeleyde gagie mogte erlangen van welke in mijn rapport gedaan 1689.[877]

Het getal der gedoopte christenen op Mangary beloopt 576.

Den 12^{en} may vertrocken wij van Mangary wederom na Sangir ende quamen den 14 may op de negorij off dorp *Saloerang*, ende wij bevonden omtrent 30 personen in 't avondgebed, van welke omtrendt 20 vaardig wisten op te seggen ende te beanwoorden 't boekie Caron, (Den Weg na den hemel genaamt).

Den 15^{en} may bevonden wij 15 schoolkinderen, welke wij alle ondersogten, welke, behalven eene, wisten 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs, de 10 geboden, 't morgen ende avondgebed, gebed voor ende na den eeten, sommige evenwel haperende ende stamerende doordien sij dan eens komen en dan wederom agterblijvende. Drie van dese lesen 't Nieuwe Testament ende konnen tamelijk schrijven.

Des avonds in 't gebed bevonden 55 à 56 personen, waaronder omtrendt 18 manspersonen, van welke 'k 15 na elkanderen ondervraagde 't onse vader ende 12 articulen des gelooffs. Maar niet een eenige wist daar een woord aff, 't was gelijk alsoff ik haar Hebrees quam te vragen, dog 3 hadden nog ietwes geleert. Zoo mede onder de vrouwspersonen 12 à 13 wierden bevonden iets te weten. Maar de rest waren als een stuk houts, ende evenwel moet men hare kinderen doopen, want sij de name van christenen hebben ende soo vervolgens mede gerekent in 't verbond. Daarbij wert haar nog voorgelesen 't formulier des doops, dat sij hare kinderen in de leere, daarvan sij belijdenisse doen, zullen leeren ende onderwijsen, daar sij selve niet een eenig woord van en weten.

[877] Verslag niet aangetroffen; het voornemen tot deze visite vermeld in doc. 92.

Dese volkeren komen nu in de kerk ende in 't avondgebed, gelijk overal, omdat de predikant tegenwoordig is om hare kinderen te doopen, daar zij nog te voren nog daarna oyt in de kerk off gebed ende predicatie verschijnen, ja niet eens in de kerk komen te sien, jaren an elkanderen. Gelijk hier soo is 't overal zoo op geheel Sangier, want hier ter plaats alsmede de andere drie volgende kleine negorijen off dorpen wort geen Maleits gesproken, maar op de andere grooter negorijen off dorpen is de Maleitse tale overvloediger door de veelheyt des volks.

Alsmede op dit Saloerang bevond men geen schoolmeesters huys, 'twelke vervallen sijnde dit volk niet wederom wil opregten, soodat de schoolmeester bij de marinjoe off omroeper van de kerk is ingetrocken om te wonen. Ende hier was nauwlijks plaats van verblijff voor ons, want des avonds moest ik op de handen en de voeten kruypen om tot mijn slaapplaats te konnen geraken, desgelijken is de kost, die dese negorij alsmede vervolgens de andere drie kleine negorijen off dorpen volgens Compagnies ordre gehouden zijn op te brengen, seer weinig, sober ende slegt, want, seggen sij, de schoolmeesters, die daarvan gagie winnen, moeten voor de predicant ende sijn volk sorgen ende haar de kost geven.

Menigmaal des avonds komen in 't gebed 4 à 5 personen, ende dikwils ook niet een eenige, ende des sondags in de predicatie 8 à 10 personen.

Den 16^{en} may bevonden meerder volk in 't avondgebed dan te voren. Wanneer men wederom haar wilden ondersoeken, ende vragen 't onse vader, begonden den enen tegens den anderen te laggen omdat sij 'tgene ik haar vraagde, niet en wisten. Om dan 't woort Gods niet te stellen tot een smaat ende spot, begon ik dan haar kinderen te doopen, als:

B. Tarario, I. Maragrita Soembai, A. Joannes, P. Diroe Pepe, M. Pieternella Rionkati
B. Moesawon, I. Maragrita Mawoenelou, A. Marcus
B. Pasquaal Manisa, I. Sarang, A. Domingus
B. Tacawahani, I. Catrina Lomas, A. Maria
B. Moehanke, I. Ilawo, A. Adriana
B. Louys Mangoesa, I. Kella, A. Casper
B. Lahicar, I. Cara, A. Jeremias, P. Juriaan, M. Juliana Olohong
B. Sara Papoen, I. Kondamahang, A. Susanna
B. Antonius Lahenga, I. Joeri, A. Jurjaan
B. Loengehe, I. Camoenono, A. Magdalena
B. Kalangi, I. Imo, A. Joseph
B. Namalansa, I. Nangiang, A. Elisabeth
B. Antonius Tamakatang, I. Nanging, A. Adriana
B. Macauwo, I. Toekanelang, A. Maria
B. Sivetogoe, I. Nanginglawo, A. Cornelius
B. David Tinda, I. Potentiana Benoegoeman, A. Fransiscus
B. Tomas Poepoedang, I. Catarina Mawoekonda, A. Isaac

Ende op eigene beleidenisse gedoopt dese navolgende personen, als:
Margarita Egehang, Pieternella Igiang, Rebecca Bassing, Mattheus Baboehas.

Ondertusschen klaagde aan mij den Inlandse schoolmeester, Joan Makouski, hoe dat Manonacha met een quaat voornemen tot sijn huys is gekomen, rasende ende scheldende, ende daarna is gelopen van 't huys na beneden met een sagoesagoe off halve piek in zijn hand ende ene cris off pook op sijn sijde, met meninge om den schoolmeester te quetsen ende te

steken, omdat hij meester den voorgenoemde Manonacha's broeder weder in de school brachte, 'twelke dese Manonacha niet hebben wilde, soodat tot dese tijd een iegelijk haar kinderen uyt de school neemt ende t'huys hout, ende den godsdienst allenskens ophoud ende te gronde gaat.

Wanneer de voorschreven schoolmeester den marinjo off omroeper van de kerk had gesonden om alle 't volcq in 't gebed te roepen, seyde eenen Matioene tegens hem: indien daar kost was om te eeten in de kerk, ik zoude mede in het gebed komen, alsoo spottende met den godsdienst.

Dese voorschreven schoolmeester Johan Makouski op Saloerang, alsoo zijn driejarig verbandt is verstreken, ende niets wete tot sijnen laste, maar genoegsaam sijn ijver in alles toont, versoekt aan den E. Agtb. Heer gouverneur ende sijnen raad verhoginge van gagie.

Het getal der gedoopte christenen hier op Saloerang beloopt 445.

Den 17^{en}, sijnde donderdag, vertrecken wij van Saloerang na den negorij off dorp *Manala* ende bevonden hier eenen nieuwen school alsmede een plaats 'tgene de kerk soude zijn, romtom open dog evenwel toegedekt van boven. Ende in de school bevonden wij 24 schoolkinderen, die alles vrij beter wisten als op de voorgaande negorij off dorp Saloerang, als het onse vader, de 12 articulen des geloofs ende 10 geboden, 't morgen ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eeten, ende het voorgemelt boekie Caron met hare bewijsen, ende vijff van dese connen schrijven.

Alsmede waren t'samen gekomen omtrent 30 personen, waaronder 18 vrouwen ende 10 à 12 mannen, waarvan de eerstgenoemde seer wel wisten haar onse vader ende de 12 articulen des geloofs, 't boekie Caron ende Aldegonde, maar van de 10 geboden wisten sij niet af, maar de laastgenoemde mannen hadden geen kennis van 't onse vader ende de 12 articulen des geloofs etc., behalven 2 mannen die alles wisten.

Des avonds in 't gebed wierden daar meerder volk gevonden (gelijk overal wanneer den predikant doopen sal, want andersints blijven zij agter, opdat sij niet ondervraagt mogen werden), vernamentlijk van 't vrouwengeslagt, maar alsoo 'k de nieuwlings aangekomende mede in 't korte ondervraagde wisten zij mede nergens aff, alsoff sij noyt zodanige dingen hadden gehoort, maar komen alleen om haar kinderen te laten doopen, ja de meeste gedeelte der mannen zijn soo vervaart voor 't gebed ende predicatie, dat sij selve wel tehuys blijven, maar haar vrouwen alleen senden om de kinderen te laten dopen.

Ende 'k heb in 't avondgebed gedoopt dese navolgende

Kinderen van christen-ouderen dog ongetrout, als:

B. Pieter Memenda, I. Sara Lawokang, A. Marcus
B. Pedro Jakide, I. Cornelia Iena, A. Abraham
B. Antonius Palingoa, I. Dina Lawokang, A. Marcus
B. Harman Mapasilo, I. Martha Taiwewe, A. Antonius
B. Antonius Lakekade, I. Maria Cahiborauni, A. Aron
B. Salomon Tailaon, I. Eva Rangaen, A. Harman
B. Marcus Komteha, I. Maria Alahoem, A. Regina
B. Loot Nalanga, I. Lea Irorong, A. Simon
B. Mattheus Lahamage, I. Lucia Iwali, A. Dina
B. Paulus Marompel, I. Regina Sensuka, A. Debora
B. Mattheus Tamakasaroe, I. Joanna Hama, A. Judith
B. Titus Kehan, I. Anika Kentegan, A. Augustijn

B. Paulus Poesa, I. Maria Onbolang, A. Cornelius
B. Titus Lano, I. Sara Bohoedang, A. Joannes
B. Harman Koba, I. Martha Bewe, A. Maria

Loot Nalanga heeft twee vrouwen, ene met name Lea Irorong, ende den anderen Sara Kiteilang.

Ende op eigene belijdenisse gedoopt dese navolgende personen, als:
Rachel Beha, Joanna Lawokan, Salomon Jole, Cornelius Almbanova, Moses Sadaheng, Paulus Janes.

Alsmede zijn hier ouderen die haar kinderen niet willen brengen ter school als: Paulus Poessa ende Maria Onbolang, Joannes Tampede ende Pieternella Beha, Dina Kahiboe, Antonius Palingoe ende Dina Lawokan.

Alhier ter plaatse komen des sondags tot gehoor omtrent 13 mans en 6 vrouwspersonen, ende dagelijks in 't avondgebed 3 mans ende 3 vrouspersonen.

Den schoolmeester, Mattheus Takailo, maakte mij mede bekent hoe dat de Sawohi (dat is secretaris off een boekhouder van 's konings goederen), met name Manoehoe, alhier op Manala de school ende kerk te niete maakte, scheldende ende dreigende den schoolmeester te slaan, omdat hij des voornoemde Manoehoe kinds kind in de school quam te roepen. Ende alsoo hij hier hoofft is, verrigt hij sooveel dat weinig kinderen in de school ende weinig bejaarde in 't avondgebed ende des sondags in de predicatie verschijnen, want in vier sondagen niet een in de kerk is gecomen. Maar nadat de putri van Taboekan, dat is konings vrouw, derwaarts was gecomen, quam een weinig meer volks in de school, in 't avondgebed, ende des sondags in de predicatie, ende sij, des konings vrou, belaste aan de marinjoe off omroeper van school ende kerk dat hij van degene dewelke niet ter school off in 't avondgebed ofte in de kerk quamen boetens soude affnemen, gelijk dan ook genomen heeft van eenen Antonius Palingoe, maar dese Palingoe swoer dat hij evenwel, niettegenstaande dese boetens, niet soude agt geven nog op 't avondgebed, nogte des sondags op de predicatie, gelijk hij mede, volgens sijn seggen, ook niet en doet.

Alhier bevond 'k geen marinje off omroeper van kerk en school, want voorgaande omroeper, nu 4 jaren den dienst waargenomen hebbende sonder besoldinge, is daaruyt gescheiden, ende heeft 'tselve laten staan. Daarom ik wederom tot denselven dienst heb aangesteld Harmen Mapasiho, welke daarom mede versoekt dat hem de ordinare gagie mogen werden toegelegt.

Den inlands schoolmeester Mattheus Takailo, nadat sijn tijd van drie jaren is verlopen ende verstreken ende ik niets tot sijnen laste weet (maar in alles sig ijverig betoont), versoekt aan den Agtb. Heer gouverneur ende sijnen raad dat sijn gagie mogte werden verhoogt.

Den 18^{en} may bevonden wij 't getal der gedoopte christenen te belopen op Manala 113.

Van Manala vertrocken wij dienselvigen dag en quamen tot de negorij *Koelor*, ende men bevond alhier geen meesters huys, welke eenen maandt verleden met andere ses huysen is verbrant, zoodat wij doenmaals mede genoodsaakt waren in de kerk off school ons verblijffplaats te houden.

Ende men bevond in de school 22 schoolkinderen, die alle tesamen wisten 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs, de 10 geboden, 't morgen- ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eeten, dog 't gebed na den eten al haperende ende stamerende, ende 't boekie

Caron (Den Weg na den hemel) gelijk gemeenlijks overal, want 't selve boekie alle dagen in school ende avondgebed gevraagt werdt. Ses jongens ende twee meiden lesen, ende vier konnen schrijven.

Ende bevond omtrent 30 persoonen, waaronder 14 vrouwen ende 16 mannen, van welke de helfft weten 't onse vader, dog niet de twaalf articulen des geloofs, maar ses vrouwen ende 4 mannen kennen de 10 geboden.

Maar den 19^{en} mey waren der 24 vrouws- ende 21 manspersonen, waaronder 't grootste gedeelte weten de boekjens van Caron (Den Weg na den hemel) ende Aldegonde (Wie heeft u geschapen genaamt), met de texten.

Ende 'k heb, na gedane ondervraginge der bejaarde, gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van ongetroude ouderen als:

B. Fransiscus Kaloge, I. Adriana Panowe, A. Pieternella
B. Domingus Lowele, I. Joanna Pajang, A. Cicilia
B. Mattheus Sasoeling, I. Sebeli Tongoe, A. Juliana
B. Abraham Batoedalen, I. Pieternella Pepoenang, A. Cornelius
B. Abraham Titusadage,[878] I. Michaala Nanginnamelang, A. Donatasia
B. Marcus Maninkar, I. Judith Toekirang, A. Susanna
B. Francois Moera, I. Maria Bika, A. Dina
B. Marcus Masadage, I. Sebeli Penpodoekoe, A. Aron
B. Abraham Boeroeage, I. Pieternella Lekoemang, A. Sibrand
B. Zacharias Koeba, I. Joanna Toukide, A. Sara
B. Marcus Morea, I. Susanna Leuhan, A. Sabelius
B. Petrus Saboetaga, I. Adriana, A. Salomon
B. Daniël Saseboa, I. Maria Meno, A. Moses

Ende op eigene belijdenisse des geloofs gedoopt des navolgende persoonen, als:

Neeltje Maja, Juliana Popa, Aaltje Ukaren, Hendrik Maessa, Harmen Sinkan, Sibrand Balompapon, Amos Sakoeli

Isaac Mackabangon, marinjoe off omroeper van school ende kerk op Koelor, nadat hij nu ruym drie jaren desen dienst heeft waargenomen, versoekt van den E. Agtb. Heer gouverneur ende sijnen raad dat hem zijn behoorlijke besoldinge mogte werden toegelegt.

Het getal der gedoopte christenen op Koelor beloopt 170.

Van Koelor begaven wij ons na de negorij off dorp *Koema*, ende bevonden alhier 19 schooljongens. Dese alle weten 't onse vader, de 12 articulen des geloofs, 16 van dese weten de 10 geboden, het morgen- ende avondgebed, gebed voor ende na den eten ende het boekje van Caron, behalven drie jongens welke noit off selden in school of in 't avondgebed komen.

Des avonds bevond men 24 personen in 't gebed, 10 mannen ende 14 vrouspersonen, waarvan de helft weten 't onse vader, de 12 articulen des gelooffs, de 10 geboden ende beide de boekjens van Caron ende Aldegonda.

Den 20^{en} may, sondag na de predicatie ('twelke gelijk te voren gesegt is, geschiet regt op den middag), bevonde 't getal grooter, te weten 40 mans ende 33 vrouspersonen, welke 'k

[878] Titusadage: onzekere lezing.

ondervragende tamelijk was. Maar komende tot de mannen, waren der weinig die 't onse vader kenden, maar begonden den ene tegens den anderen te laggen over haare onwetentheyt.

Ende zijn van mij gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van ongetroude ouderen:

B. Mattheus Takal, I. Maria Gantoesan, A. Eva
B. Antonius Jumar, I. Maria Doole, A. Mattheus
B. Cornelius Tadario, I. Susanna Lekoean, A. Pieter
B. Joannes Lalame, I. Helena Kacki, A. Titus
B. Mattheus Koegasadi, I. Joanna Leling, A. Joost
B. Antonius Bawilang, I. Rebecca Hasoekan, A. Pedro
B. Marcus Darani, I. Lucia Tauroeng, A. Adam
B. Antonius Piantai, I. Maria Bahemboe, A. Salomo
B. Jacob Tatetoel, I. Maragrita Daontaja, A. Dina
B. Isaac Balalanon, I. Michaela Tetoelang, A. Tomas
B. Petrus Mila, I. Maragrita Wera, A. Titus
B. Paulus Laleno, I. Maragrita Luintaja, A. Cornelia
B. Petrus Limahala, I. Elisabet Pakoe, A. Simon
B. Marcus Lalenkada, I. Catarina Kamowoan, A. Rachel
B. Laureus Pasela, I. Maria Simoe, A. Joost
B. Mattheus Manawan, I. Lucia Jempege, A. Tomas
B. Isaac Lahiwoe, I. Maria Juwe, A. Martin
B. Isaac Salopide, I. Catarina Jawowoe, A. Judith
B. Joannes Maliombo, I. Hiltic Wewe, A. Eva

Kinderen van ouderen waarvan de vader een christen is, maar de moeder heiden, als:

B. Fransiscus Makabira, I. Timo, A. Lucia
B. Pedro Loemepa, I. Tautetoelang, A. Marcus

Ende op eigene belijdenisse gedoopt dese navolgende personen:

Als vrouwen: Sara Kakite, Susanna Dajang, Judith Nabentinedang, Maria Totta, Eva Gaumang, Elisabeth Daanpakoe, Martha Kandoekoe, Joanna Kondanangin, Helena Takariboe.

Manspersonen: Tomas Lelioesawa, Pedro Talamoedi, Meindert Mangari, Pieter Mangebi.

Namen dergener die twee vrouwen hebben:

Abel Jawe met Maria Tihide ende Cornelia Rasigang, Cornelius Mahiloemau met Cornelia Tamagenen ende Maria Mamoeroe.

Zoodat uyt 't voorverhaalde men wel bespeuren kan, hoedanig 't Christendom zij daar men altesamen in een hoerdom leeft, alsmede haren ijver blijkt mede seer klaar dat op dese plaatsen dikwijls 10, 8, 6, ja niet ene in 't gebed verschijnt.

Den Inlands schoolmeester, Meindert Mendonsa, alsoo zijn tijt van verbant is vervult ende in sijn dienst sig ijverig toont, versoekt mede verhoginge van gagie, 'tgene den Agtb. Heer gouverneur ende sijnen raad wert bekent gemaakt.

Desgelijken Salomon Mithoene, marinjoe off omroeper van school ende kerk op Koema, alsoo hij nu alrede een jaar denselven dienst heeft waargenomen, versoekt mede dat hij daarvoor sijn behoorlijke gagie mogte erlangen.

Het getal der gedoopte christenen op de negorij off dorp Koema beloopt 233.

Den 21en may, maandag, begaven wij ons van Koema na de negorij off dorp *Taboekan* ende wij bevonden alhier 57 schooljongeren. Tegens den avond besagen wij de kerk, dog deselvige was van rontomme open, ende vandaar gaande na des konings huys maakte ditselve aan des konings vrou bekent, die daarop aanstonts belaste 'tselve des anderen daags rontomme te besetten, 'tgene ook geschiede met een soort van hout, genaamt gagabbegabbe.

Des daags daaraan, den 22en may, ondersogten wij de schooljongeren 46, ende 11 grote schoolmeiden. Ik heb nog nergens geen beter school met schoolkinderen gehoort off gesien, zoo in kennisse en verstant als in beleefftheyt, zeden ende manieren. Sij spreken anders niet als Maleits, zoo in school als in haar huysen, waar dat zij mogen wesen.

Eerstelijk weten se tot de minste ende kleinste toe het onse vader, de 12 articulen des gelooffs; daarna weten se (uytgenomen eenige kleine jongeren off nieulingen van Sarap) de 10 geboden, alle gebeden, 't morgen- ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eten, alle de vraagstucken van 't boekie Caron met haare antwoorden ende alle texten, alsmede het boekje van Alegonde, 5 schriven ende singen, 7 lesen niet alleen 't Testament maar ook andere gedrukte letteren off geschrifft, de catachismus van Ichtitsar,[879] desgelijken mede 5 groote schoolmeiden, welke dese 12 in eene week geleert hebben 19 vragen met haare antwoorden uyt haare voornoemde boek Ichtitsar. De overige 6 schoolmeiden zijn van de negorij off dorp Sarap, welke door den oorlog gansch is verwoest ende vernielt, ende alsoo als nieulingen wederom in de school zijn gekomen, want zij te vooren veel hebben vergeten ende nu wederom aanleeren. Van dese waren 22 dewelke opseiden 't gehele grote Heydelbergse Catachismus, haar vragen met haar antwoorden, want de meester ondervraagde haar niet, maar sij haarselven den eene den andere leerende ende ondervragende.

Des avonds in 't avondgebed waren der omtrent hondert personen, mans ende vrouwen, desgelijken des anderen daags, den 23 may, 64 mans- ende 40 vrouspersonen. De mannen wisten de meeste gedeelte het onse vader, omtrent 20 van dese kenden de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden des Heeren, maar de meeste part van de vrouwen wisten niets van het onse vader, 't gelooff offte 10 geboden, behalven weinige 10 à 12. Maar wanneer men haar gesamentlijk, te weten mannen ende vrouwen, vraagde 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) ende 't boekje van Aldegonde, vele beandwoorden den eerste tot de vierde vrage met hare texten, sodat voortaan 't beandwoorden van 't boekie Caron met hare texten quam op 10 à 12 vrouwen, die 't gehele boeki Caron weten met hare texten, waarvan 5 altijd in 't avondgebed verschijnen.

Ondertusschen, na gene ondersoek, vraagde den schoolmeester Paulus Musquita van Taboekan, in de tegenwoordigheyt van des konings vrou, mij, des konings broeder ende voor alle 't volk, aan de beide marinjos off omroepers van school ende kerk wie dat haar gesonden hadde te gaan na Koelor om aldaar dendas off boetens van 't volk aff te vorderen. Beide de marinjoos off omroepers antwoorden voor 't volk: des konings vrou ende des konings broeder haar beide derwaarts gesonden te hebben, ende met den schoolmeester Paulus Musquita.

---

[879] De *Ichtitsaar Catechismoe* van 1685, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

In ’t avondgebed bevond men omtrent 35 mannen ende 23 vrouwen.

Den 24 may, donderdag, vierden ende hielden wij gedagtenisse van onses Heeren saligmakers Jesu Christe triumphantelijke hemelvaart, ende na gedane predicatie wierden daar gedoopt dese

Kleine kinderen van ongetroude ouderen, als:

B. David Pandjalang, I. Dina Itokapen, A. Palus, P. Paulus Musquita
B. Hendrik Bantoe, I. Fransina Jowas, A. Cornelius, P. Cornelius Boeka
B. Mamontiage, I. Fransina Jowas, A. Philip, P. Philip Tagasilie, M. Hester Bajae
B. Dirk Manamunga, I. Adriana Nangilabo, A. Agata, P. Salomon Gorahi, M. Eva Sapia
B. Baweo, I. Laroeman, A. Idoena,, P. Marcus Genal, M. Kabua
B. Antonius Bengel, I. Catarina Maolan, A. Lazarus
B. Binombe, I. Laboedan, A. Leonora
B. Bawenger, I. Todaan, A. Amos
B. Bakalen, I. Maria Tatude, A. Marcus, P. Hasin, M. Iradaki
B. Tobo, I. Pako, A. Abel
B. Joost Mangura, I. Cornelia Naelan, A. Hoseas, P. Hoesimpe, M. Judith Irampre
B. Camisi, I. Judith Patima, A. Jebel, P. Mattheus Takalondokan, M. Lumbun
B. Mogig, I. Lemban, A. Cornelius, P. Cornelius Hanisi
B. Howade, I. Sipoe, A. Dina
B. Adriaan Kassin, I. Catarina Dadaki, A. Marcus
B. Tagesine, I. Ikampe, A. Elisabet
B. Martin Malendo, I. Catarina Natengun, A. David
B. Tabeta, I. Massalin, A. Sara

Namen der kinderen van ongetroude ouderen zijn dese navolgende, als:

B. Pedro Pinipe, I. Elanbatangen, A. Pedro, P. Pedro Balumpai, M. Maloekon
B. Adam Taumbasen, I. Taibebe, A. Pieter, P. Pieter Maroro, M. Libovaren
B. Kasinsalen, I. Anika Moelia, A. Dirk, P. Dirk Dararun, M. Elisabet Manenas
B. Puruama, I. Elisabet Kaite, A. Hendrik, P. Hendrik Pran
B. Marcus Paringoe, I. Taniuman, A. Joannes, P. Joannes Taibova
B. Tahombia, I. Rebecca Taelan, A. Hendrik, P. Hendrik Prau
B. Zacharias Bari, I. Soeka, A. Maria, P. Jawali, M. Martha Lakoelai
B. Cornelius Papya, I. Maria Binewa, A. Maragrita, A. Juliana, P. Cornelius Soesi, M. Margrita Bicka
B. Ibaloe, I. Meki, A. Margarita, A. Juliana, P. Cornelius Soesi, M. Margarita Bicka
B. Joannes Danda, I. Joanna Bassin, A. Gillis, M. Sara Konda
B. Pinentide, I. Martha Papunpalide, A. Adriana, P. Hendrik Bantoe
B. Pedro Taya, I. Niay, A. Leonora
B. Pedro Balumpai, I. Malokoen, A. Andries
B. Mattheus Maninde, I. Leckuan, A. Paulus
B. Tainondon, I. Tatininban, A. Helena

Ende op eigene belijdenisse gedoopt dese navolgende personen, als:

Moses Musquita, Matatias Trawi, Joseph Masandage, Surrubabel Lanoubala, Matathias Makarebi, Raphael Makararu, Jurriaan Sahaban, Claas Laloulou.

Alsmede in den egten staat verknogt dese navolgende personen, als:

Meindert Madonsa, inlands schoolmeester, jongman, met Lucia Tasitiniban, jongedogter van Taboekan.

Den 25en ende 26en may bevonden wij dan eens 27 dan eens 17 personen in 't avondgebed.

Den 27en may, sondag, hielden wij gedagtenisse van Jesu Christi lijden ende sterven in 't uytdeelen ende uytreiken van 'tselve aan dese navolgende personen, als:

Paulus Musquita, Sicilia Musquita, Joan Makouski, Elisabeth Naiman, Mattheus Takaito, Meindert Madonsa, Lucia Tasitinibam, Ansje Mabovinenge

Ende des nademiddags wederom gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouderen, als:

B. Isaac Makarenge, I. Catrina Takalame, A. Petrus, P. Petrus Liode, M. Elisabet Sapeli
B. Peter, I. Elisabeth Jowas, A. Juliana, P. Makamea, M. Juliana Tapela
B. Konsa, I. Tombokati, A. Jebel
B. Martin Marampa, I. Cornelia Roekoesapa, A. Jebel
B. Casper Tasapide, I. Elisabet Meliroekoe, A. Antonius
B. Claas Tapkus, I. Maria Ralai, A. Marcus, P. Marcus Genal, M. Joanna Tatungum
B. Nicolaas Nakoekur, I. Cornelia Bentena, A. Cornelius, P. Cornelius
B. Paulus Papente, I. Elisabet Toelan, A. Jacob
B. Paulus Sario, I. Elisabet Pakoe, A. Abel

Kinderen van ongetroude ouderen zijn dese navolgende als:

B. Marcus Laleroe, I. Joanna Lolonsengo, A. Anna Jacomina, P. Gellius Cammiga, M. Jacomina de Meester
B. Mattheus Marenkelangi, I. Magdalena Belunsiriboe, A. Zacharias, P. Zacharias Gingan, M. Sara Jeno
B. Bamenke, I. Mangua, A. Robert
B. Lucas Latinani, I. Maria Lessa, A. Cornelia
B. Pedro Teelen, I. Maria Tatunganan, A. Salomon
B. Jan Bakonkoe, I. Catarina Larobumi, A. Cornelius
B. Lamona, I. Salatomlenser, A. Abraham
B. Herbrand Datulumiu, I. Susanna Linbansania, A. Isaac, P. Isaac Datuntilu, M. Cornelia Lolotadin
B. Lalan, I. Saweli Insa, A. Joannes, P. Joannes Tatiagi, M. Catjelo
B. Paulus Gora, I. Catarina Maboelabo, A. Joris
B. Makaniraso, I. Laboedan, A. Aurora
B. Rampe, I. Pakoe, A. Hildegonda
B. Joannes Tobo, I. Trintje Meno, A. Melthi

Namen dergener die hare egte getroude vrouwen verlatende, andere vrouwen nemen:

Marcus Lalero, koning van Taboekan, welke zijn getroude, dog naderhand beter onderrigt zijnde dat sij beide noyt getrouwt zijn geweest, vrouw verstotende, wederom tot sijn bijsit off hoer Joanna Lolonsengo, sijn verstorvene broeders vrouw aanneemt, waarvan nu eenige jaren herwaarts overvloedig is geschreven.[880]

Isaac Datoentila, verlatende zijn vrouw Cornelia Lolontandin, ende neemt wederom eene andere met name Saros.

Namen dergener die vrouwen te huys hebben:

Mole boeleert met twee vrouwen, desgelijke Tabeta die met de oudste getrout zijnde mede de jongste suster Larobera boeleert, ende bij de laaste genoemde heeft gewonnen twee kinderen, waarvan de ene gestorven is ende den andere nog leeft.

Den inlands schoolmeester Paulus Musquita maakte mij bekent hoe dat, wanneer de koning van Taboekan op Ternaten was in den jare 1688 ende 1689, de kerk, school ende godsdienst redelijk was, wanneer de hoecum off fiscaal Mocko Ahoe op deselvige agt gave, maar sint dien tijd dat de koning van Taboecan weder is gekeert van Ternaten is de godsdienst wederom verslapt ende verergert en tot niet geworden, alsoo dat van al dat volk in drie delen verdeelt zijnde om in 't avondgebed te komen, dan eens 10 dan een 5 à 6 ja dikwijls niet een, gelijk overal, in 't avondgebed verschijnt, behalven 5 vrouwen, die altijdt verschijnen indien zij geen belet hebben.

Daarom den meester voornam (doordien geen volk in 't gebed verschijnt) bij de huysen als een meester coelilling (die bij de huysen rondgaat) 't volk te leeren, gelijk hij ook heeft gedaan van den 1 maart 1690 tot aan den 3 juny. Alsdoen heeft den koning met sijn rijxgenoten ditselve affgeschaft, seggende dat hij de voornoemde meester Paulus niet meer bij de huysen soude gaan leeren, maar dat 't volk wiens beurt het is in 't gebed voortaan komen sal, 'twelke dan de voornoemde meester heeft nagevolgt, ende hebben sij doenmaals van dese drie beurten ses gemaakt, dog 't is al even gelijk te voren.

Off de koning ende koninginne den duyvel[881] kan men tot nog toe niet sekerlijk seggen off weten, omdat in het verborgen gehouden wort, ende nog geen getuygen sig opdoen, schoon evenwel drie huysen daartoe heeft gemaakt, hier ende daar op de eylanden ende in 't bosch.

Alsmede in dit koningrijk zijn drie slaven van desen koning van Taboekan welke meesters[882] zijn, van welke twee er niet een eenige woord van haren konings gedoente durven spreken, vresende dat haar koning haar zoude verkopen.

Dese voornoemde meester Paulus Musquita versoekt, alsoo zijn tijt van verbant uyt is, verhoginge van gagie, te weten 6 realen ende kostgeld, off dat den Agtbare Heer gouverneur hem gelieve te verlossen om wederom na Amboina te vertrecken, alhoewel dese meergemelte meester vanwegen zijn ijver ende neerstigheyt in den godsdienst, kerk ende school wel diende te blijven.

Mattheus Balompea (eertijds drie jaren op de negorij off dorp Sarap, 'twelke verwoest is door de inlandse beroertens, ende nu tegenwoordig wederom ruym een jaar op Taboekan den dienst van marinje off omroeper waargenomen heeft, welke voornoemde Taboekan vanwegens de menigte des volks ende haar grote districtheyt ende verheyt wel twee marinjes

[880] Zie hiervoor, doc. 88.
[881] Lees: den duyvel dienen.
[882] Schoolmeesters.

offte omroepers van noden heeft) versoekt ootmoedelijk dat de Agtbare Heer gouverneur hem de gewonelijke besoldinge mogte werden toegelegt.

Alsmede dat dese negorij off dorp Taboecan vanwegen de veelheyt der christenen ende verre afgelegenheyt wel drie schoolmeesters van noden hadde indien 't een ware Christendom was, indien 't volk ijverig was tot den godsdienst ende neerstig in het gebed en de predicatie, maar 't is een geheel hoerdom heydendom, ja een ware duyveldienst, 't zijn maar naamchristenen, 'tzij om de E. Compagnie te behagen opdat sij dikwils van haar mogen werden beschuttet ende beschermt, zij doen omdat sij daarvan haar proffijt ende genot mogen hebben, want bijna niet eene koning isser off zij hebben hare slaven tot schoolmeesters ende marinjes, die wanneer se opgaan om haar gagie te ontfangen, zoo moet de meester geven eene blaauwe salempoeris ende de marinje eenen bafta.[883]

Ende daarom was 't mede beter dat die drie kleine negorijen of dorpen, als Menala, Koelor ende Koema, t'samengetrocken wierden, temeer doordien dese plaatsen tevoren geen meesters hebben gehad, maar zijn bedient geworden van de ondermeesters, want het dog al evenveel is off daar meesters sijn off niet, want 't volk dog niet en komen tot 't avondgebed ende gehoor der predicatie, gelijk 't blijkt op Taboecan, wanneer in 't avondgebed verschenen 5 vrouwen ende 4 mannen, 'tgene seer veel is.

Dat evenwel hier en daar nog eenige, dog zeer weinige, gevonden werden die 't van herten regt meenen met den godsdienst, kerk ende school.

Daarbenevens so maakt dese voornoemde meester Paulus met alle de andere meesters bekent hoe dat, wanneer se dikwils opgaan sullen om haar gagie te ontfangen, geen vaartuyg konnen verkrijgen, maar moeten niet alleen een vaartuyg huuren, maar ook 't volk dewelke scheppen, betalen, ende ider man geven een faan[884] lijwaat, ende wanneer se de opperhoofden versoeken om vaartuygen, soo word 't selve altijd van maand tot maand uytgestelt ende alsoo dan haar kost op die plaatsen dobbel moeten betalen.

Het getal der gedoopte christenen behoorende onder de negorij off dorp Taboekan beloopt 3333.

Den 30^{en} may, zijnde woensdag, begaven wij ons van Taboekan na de negorij off dorp *Matani*, ende wij bevonden des anderen daags 's morgens, den 31^{en} may, in de kerk 20 schooljongeren, 35 mannen en 34 vrouwen, van welke weinige wisten het onse vader offte de 12 articulen des gelooffs, maar de 10 geboden was tamelijk ende redelijk.

De schooljongens, waaronder twee nieuwlingen waren, wisten alle 't onse vader, de 12 articulen des geloofs ende 10 geboden, 7 van dese weten alle de gebedens. Van dese zijnder 4 die het Nieuwe Testament lesen en 2 konnen schrijven, 't boekie van Caron ende Aldegonde gelijk overal, maar hier wisten zij 'tselve niet volkomen, ende tegens den avond bevond men 50 mannen ende vrouwen, die mede niets en wisten van 't boekie Caron ende Aldegonde, ende geen wonder, gelijk mij naderhandt berigt is, want hij meester doenmaals vragen vraagde die zij noyt niet van hem hadden gehoort.

Den 1 juny, zijnde vrijdag, heb ik na gedane ondersoek getrout ende gedoopt. Eerst getrout (want men veel moeyte heeft met het doopen, want soo haast als de kinderen zijn gedoopt gaan de ouderen met haare kinderen uyt de kerk na huys toe gelijk zoodanigen wijse veel overal is) dese navolgende personen, als:

Lucas Fortados met Dona Maria Ahoenseriboe

Lucas Onssoe met Pieternella Momoraja

Christiaan Kaboetti met Susanna Bebekonda

---

[883] Salempoeris: veelkleurige sitsen doek, genoemd naar de stad Salempour op de kust Coromandel. Bafta: fijne katoenen doek, wit en zwart. Zie ook hierna, sub 3 juli.

[884] Vadem (?).

document 97 **17 oktober 1691**

Namen der kleine gedoopte kinderen van getroude ouderen:

B. Hendrik Benteloe, I. Catarina Thimbang, A. Susanna, P. Lucas Fortados, M. Dona Maria Ahoenseriboe

B. Don Pedro Takarike, I. Susanna Rongging, A. Augustina, P. Antonius Fortados, M. Elisabet Pays

B. Hendrik Benteloe, I. Catarina Thimbang, A. Cornelius, P. Paulus Musquita, M. Rajabe Musquita

B. Cornelius Moharang, I. Cornelia Tajresso, A. Neeltie, P. Jacob Balobanca, M. Catarina Taumoeng

B. Antonius Wallioed, I. Aaltje Sapallabo, A. Adriaan, P. Lucas Fortados, M. Dona Maria Ahoenseriboe

B. Antonius Passa, I. Martha Hiboelareg, A. Simon, P. Andres Assal, M. Juliana Kenteng

B. Paulus Sahoepa, I. Maria Tandin, A. Elisabet, P. Andres Assal, M. Juliana Kenteng

B. Pieter Lallawallin, I. Aurora Jowas, A. Joannes, P. Jacob Bajabanoa, M. Susanna Bebekonda

B. Casper Toemanoe, I. Maria Koropakoe, A. Rebecca, P. Philippus Antiwang, M. Maria Pahinoe

B. Benjamin Pomsan, I. Antonia Elantoebe, A. Antonius, A. Maria, P. Andries Assal, M. Juliana Kenteng

B. Marcus Makassaroe, I. Andjela Benteng, A. Andries, P. Jacob Balobanao, M. Cornelia Rampel

B. Pieter Baboeca, I. Susanna Labotaja, A. Maragria, P. Jacob Bajabanoa, M. Maria Lonson

B. Hoan Tamasoeri, I. Dominga Maboedali, A. Maria, P. Abraham Makautel, M. Maria Reattaja

B. Paulus Roemada, I. Leonora Alaroen, A. Simon, P. Jacob Baibanoa, M. Martha Balliangoeman

B. Willem Salagga, I. Catarina Linsirang, A. Dina, P. Andries Kassei, M. Adrieana Sahoelang

B. Jan Sawil, I. Elisabet Siri, A. Diana, A. Juliana, P. Jacob Balobanao, M. Pieternella Malaja

B. Marcus Kasoeba, I. Magdalena Sagianmoedig, A. Maria, P. Raphael Magoenawi, M. Pieternella Giantinading

B. Mattheus Kakambon, I. Juliana Marai, A. Simon, P. Jannes Pahapaggae, M. Eva Moena

B. Antonius Papona, I. Augustina Titahi, A. Marcus, P. Moses Tallawit, M. Catarina Pahinoe

B. Cornelius Moeharang, I. Cornelia Bairesso, A. Amelia, P. Lucas Fortados, M. Dona Susanna Fortados

B. Abraham Malemeng, I. Maria Riawang, A. Jacob, P. Andries Assal, M. Juliana Kenteng

B. Bastiaan Taibera, I. Magdalena Palide, A. Pieternella, P. Pedro Bima, M. Maria Doeta

B. Juriaan Laleang, I. Susanna Oemang, A. Lucas, A. Margrita, P. Paulus Wenke, M. Ines Alaroeng

B. Adam Sarikoela, I. Juliana Maligidi, A. Catrina, P. Lucas Tatali, M. Anica Bautaja

B. Paulus Gille, I. Catrina Lororiba, A. Neeltie, P. Hendrik Bentele, M. Catarina Timban

B. Paulus Wenke, I. Ines Aloeroeng, A. Tomas, P. Andries Assal, M. Juliana Kenteng

B. Lucas Bandil, I. Susana Kondanaging, A. Jeremias, P. Hendrik Bentele, M. Catarina Timbang

B. Dirk Takalioean, I. Cornelia Maassa, A. Neeltje, P. Lucas Fortados, M. Donna Maria Ahoesirimoe

B. Hoan Makatangin, I. Ines Sagianhiobeng, A. Pieternella, P. Lucas Fortados, M. Dona Maria Ahoesirimoe

B. Joannes Sasana, I. Pieternella Phalimoe, A. Simon, P. Jacob Balobanoe, M. Martha Batiang

B. Aaron Makapia, I. Ines Lissa, A. Lucas, P. Mattheus Bailang, M. Augustina Tima

B. Dionisius Tamolomoe, I. Neeltie Resso, A. Cisilia, P. Jacob Balobanoa, M. Aaltie Bautaja

B. Pieter Makatoeka, I. Maria Tauroeng, A. Elisabet, P. Andries Balogassar, M. Aaltie Bautasia

B. Abraham Makautal, I. Maria Reattaja, A. Martha, P. Joannes Mangallo, M. Catarina Naridang

B. Mattheus Kombang, I. Sara Tamaragin, A. Abel, P. Aron Salapapoeng, M. Martha Bating

B. Casper Takatoglang, I. Maragrita Sena, A. Joseph, P. Andries Assal, M. Juliana Kenteng

Ende op eigene belijdenisse gedoopt dese navolgende personen, als:

Pieternella Rampel, Cornelia Maessa, Lazarus Ontong, Philippus Papia, Jeremias Ragennan, Dionisius Mamossi, Jeremias Kaboeti

Alhier dan ons zaken verrigt hebbende, konde niet verder comen, maar moest hier ene dag à twee vertoeven door de holle zee die daar was opgekomen.

Den 2^{en} juny bevonde men omtrent 14 à 15 bejaarde in 't avondgebed, welke haren ijver tonen eer dat de kinderen gedoopt zijn, want dan komen zij met alle man, tensij enige uyt vrese dat sij gevraagt zullen werden agterblijven. Maar daarna, wanneer 't doopen is geëyndigt, schoon den predicant nog tegenwoordig is, de ijver is mede geëyndigt, ende de devotie is uyt ende gedaan, zoodat meermalen niet alleen weinige, maar niet een eenige 't avondgebed bijwoont.

Den 3^{en} juny, des sondags, hielden ende vierden wij dien loffelijken dag des pinxteren feest.

Het getal der gedoopte christenen beloopt 377.

Den 4^{en} juny, maandag, vertrocken wij van Matani, ende quamen dien selven dag op de negorij off dorp *Kandahaar*. Des avonds in 't gebed verschenen 35 à 36 schoolkinderen, ende 34 mannen ende 28 vrouwen.

Den 5^{en} juny, dingsdag, was alle 't volk weder des morgens versamelt bij elkanderen, ende ondervraagden eerstelijk alle de schooljongeren. Dese alle wisten 't onse vader, de 12 articulen des geloofs, dog de 10 geboden seyden sommige op al haperende ende stamerende, 17 van dese wisten alle gebeden des morgens- ende des avondsgebed, 't gebed voor ende na den eeten, de boekjes van Caron ende Aldegonde. Onder dese waren 5 die lasen het Nieuwe Testament, dog niet een konde schrijven.

Wat de mannen ende vrouwen aanbelangt, behalven eenige weynige, weten 't onse vader, de helft weten de 12 articulen christelijken geloofs, enige de 10 geboden des Heeren, aan-

gaande 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) ende Aldegonde (Wie heeft u geschapen) weten zij een weinig van het begin, want alhier mede, gelijk overal, 't volk seer traag tot gehoor koomt, daarenboven niet eene bijna off weynige verstaan de Maleidse taal.

Des avonds in 't gebed wierde wederom datselffde getal van mannen en vrouwen gevonden, maar wanneer des anderen daags den 6 juny de kinderen zouden gedoopt werden, was 't getal van mannen en vrouwen grootelijks aangegroeyt, ende ondertusschen heb ik gedoopt dese navolgende kinderen.

Kleyne kinderen van getroude ouderen, als:

B. Antonius Hapantide, I. Maria Toelan, A. Isaak, A. Joannes Oemi, M. Maria Rimoeran
B. Isaak Lalantangen, I. Anica Ligiram, A. Andries, P. Abraham Takalengo, M. Maria Lamboki
B. Antonius Tamatonpal, I. Magdalena Lilimoetaja, A. Aurora, P. Tomas Makisoebor, M. Catarina Sarang
B. Lucas Tikoe, I. Susanna Tambilian, A. Cornelius, P. Antonius Makapoeda, M. Michaela Papoepaniring
B. Andries Igoo, I. Maria Loekoan, A. Fransisco, A. Dorothea, P. Isaak Wonka, M. Magdalena Pinopoeng
B. Petrus Longen, I. Maria Banginoetaja, A. Jeremias, P. David Taboelaar, M. Katarina Loro
B. David Mamaenoedal, I. Catarina Lawotaja, A. Pieter, P. Antonius Fortados, M. Martha Jajaningin
B. Cornelius Liriang, I. Maria Tongoe, A. Manuel, P. Jacob Tatoebo, M. Magdalena Roenjantaja
B. Steven Barahi, I. Magdalena Banojo, A. Augustina, P. Isaak Renken, M. Ines Malaja
B. Antonius Adoum, I. Catarina Tindio, A. Mariana, P. Jacob Saptoe, M. Susanna Toelan
B. Titus Sinson, I. Maria Matatikaj, A. Potentiana, P. Jonas Minkilo, M. Magdalena Koetoe
B. Marcus Rapa, I. Maria Kiboe, A. Mattheus Baboean, M. Anica Kahibopindi
B. Abraham Takolengo, I. Maria Lamboki, A. Potentiana, P. Antonius Makapoedoea, M. Dominga Kamitasa
B. Isaac Lagamboa, I. Anika Wariki, A. Debora, P. Antonius Hapantinda, M. Maria Taila

Namen der kleine kinderen van ongetroude ouderen:

B. Joan Padoeka, I. Monika Sangianmare, A. Adam, P. Antonius Fortados, M. Don Maria Jaruan
B. Joost Jephta, I. Magdalena Saroembalen, A. Joost, P. Antonius Fortados, M. Don Michaala Papoenpinirin

Namen der kinderen waarvan de vader is een kristen, dog de moeder moors:

B. Titus Soenboelele, I. Maja, A. Aurora, P. Hendrik Boetara, M. Elisabeth Boeraken
B. Mattheus Painoeloegan, I. Boera, A. Rebecca, P. Antonius Adoum, M. Susanna Tailan

Alsmede na gedane ondersoek ende eigene beleidenisse gedoopt dese navolgende personen:

als vrouwen: Monika Sangiamare, Martha Jajanangin, Eva Endengan, Rebecca Gianlilawo, Joanna Kentenwili, Sicilia Leserang, Katarina Taeroesang

mannen: Adam Makatoko, Fransiscus Tatonkal, Jacobus Oundan, Esajas Malangar, Tobias Sowensoerong, Machiel Sonja, Mattheus Tanantar, Isaak Tasindoka, Hendrik Lihen, Pieter Nikan, Lazarus Lowas

Tegens den avond quamen nog drie kinderen ten doop uyt het bosch van ongetroude ouderen:

B. Marcus Taibisan, I. Martha Papoenelan, A. Antonius, A. Maria, P. Antonius Fortados, M. Don Michaela Papoenpanirin

B. Mattheys Ananaleupe, I. Maria Forotaja, A. Paulus, P. Joannes Oemi, M. Rebecca Giantilabo

Ende alhier verschijnen dagelijks soo in de kerk als in 't avondgebed dan eens 20 dan eens 10 dan eens drie à 2 ja dikwils niet een.

Het getal der gedoopte christenen op Kandahaar beloopt 389.

Den 7^{en} juny, donderdag, vertrocken wij van Kandahaar ende quamen tot de negorij off dorp *Colonge*, dog vonden aldaar geen menschen nog kinderen in de school, nadat alrede de marinje off omroeper van des morgens vroeg boschwaard ingelopen geroepen hadde. Ende nadien dese plaats gans hoofdeloos ende sonder vaartuyg was, schepten wij voort tot het koninkrijk *Taroena*, ende wij bevonden alhier in 't avondgebed 35 à 36 schoolkinderen ende omtrent 25 mans ende 40 vrouwen. Wanneer dese gesamentlijk 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) beantwoorden met de bewijsen tot aan de verlossinge, doen gebood men de schooljongeren eens te swijgen ende de bejaarde alleen te antwoorden, doen was daar niet een die zijn mond opende.

Den 8^{en} juny des morgens ondervraagden wij de schooljongeren in 't bijsonder. Alle tesamen wisten sij het onse vader, de 12 articulen des gelooffs, al hortende ende stortende, de helfft van dese wisten de 10 geboden, 19 het morgengebed.

Des nadenmiddag was 't voorgaande getal der schooljongeren gecomen tot 23, van welke 18, dog al hortende, 't avondgebed opseyden, 2 alleen wisten 't gebed voor ende na den eten, 5 schrijven konnen ende konnen lesen. Alsmede ondervraagde ik de schooljongeren in de boekjens van Caron ende Aldegonde, 'twelke haar was als een ongehoorde sake, wanneer ik haar een iegelijk in 't bijsonder vraagde. Wat hiervan de reden zij, weet ik niet, maar zoo de meester segt dat sij schooljongeren niet ter school komen nog in 't avondgebed verschijnen. Maar misschien is 't gelijk wel op andere plaatsen gesegt werdt, dat de meesters eigen schult zij: dat zij noit off selden na de school off kerk omsien, maar daartoe gebruyken een van de grootste schooljongers, op welken zij dan alles laten staan ende de meesters gaan haren gank en haar plaisier scheppen, en dan wanneer de predikant koomt off komen sal ende tegenwoordig is, dan moeten zij leeren, en dan vraagt men van de luiden 'tgeen sij noit aan jonge offte oude hebben geleert.

Ende dit blijkt wel niet alleen hier, maar overal aan de kerk ende schoolen, ende vernamentlijk alhier, dat te deser plaatse weynig volk ter kerk off ter gebede ende de schooljongeren ter school komen, want de ruychte rontom ende in de kerk nu korts was weggedaan, schoon evenwel nog vele ruychte tusschen de balken in was wassende dewelke voor tegenwoordig verstrecken tot sittelbanken, dog veronschuldigende zal men van de balken een nieuwe kerk bouwen wanneer haar koning van Ternaten wedergekeert sal zijn op Taroena, om dan met dien nieuwen kerk van nieus aan wederom den godsdienst aan te vaarden, welke tot nu toe soo slegt, droevig ende elendig is waargenomen.

Des avonds in het avondgebed was 't getal der schooljongeren wederom aangegroeit, alsmede wierden daar bevonden 54 vrouwen ende omtrent 30 mannen. In 't begin beantwoorden de vrouwen 't boekie Caron met haare texten, maar also datselvige te swaar viel voor haar, vraagde men haar 'tselve sonder de bewijsen. Maar daarinne mede steken blijvende, vraagde men haar gesamentlijk, 'tgeen in 't begin tamelijk ende redelijk was, maar daarna mede allenskens verslapte. Alsmede vraagde men haar 't boekie Aldegonde, dat hadden se niet geleert. Wat de mannen belangt, swegen bot stil.

De redenen dan waarvandaan dit volk zoo weynige kennisse heeft in den godsdienst – want dit volk van Taroena zijn wel de vermaarste ende voornaamste, de geleerste in de fondament der religie, zij hebben de grootste naam van geheel Sangier bijsondere ijveraars te zijn in den godsdienst, gelijk op Ternaten ende andere plaatsen wert voorgeven, ende dat de koning zijn volk met bijsondere ijver tot den godsdienst komt voor te ligten, en dat hij gehele dagen zoude sitten in de school bij de schooljongeren uyt een bijsondere ijver ende lust om te leeren, 'tgene 'k in alle dingen 't minste niet kan sien off bemerken, ten ware dat de koning, ja alle koningen haar geleerste volk hadden medegenomen na Ternaten toe, des koninks suster, des konincks vrou of hoer – de capiteyn laout, zeecapiteyn, ende de schoolmeester seyden dat voordesen wel ten tijde van den predicant Cahein zaliger dit volk en alle volkeren alles in de Maleidse tale hebben geleert ende geweten, maar dat van dien tijt af dat den predicant Cornelius de Leeuw is gecomen, dit volk de Maleidse tale hebben moeten verwerpen, ende alles wederom aanleeren in de Sangirese off haar moeders tale, welke dese Sangierrese tale nu eenige jaren herwaarts door den schoolmeester is affgeleert, ende de Maleidse tale wederom allenskens is ingevoert, ende dewijl dese volkeren, gewent aan haar eygen moeders taal, beswaarlijk valt wederom in de Maleidse tale te leeren, ende daarom bevreest zijnde weynig schooljongeren in de school ende bejaarde in 't avondgebed ende des sondags in de predicatie verschijnen (want 't is, wanneer men de Maleidse tale spreekt off leert, als off men haar Hebrees leerde), maar blijven te huys ledig te sitten, zoodat sij op zoodanigen wijse nog van 't een nog van het ander iets verstaan, nog in haar Sangierrese off moederlijke tale, want dat zij doen hebben geweten in 't Sangirees is haar vergeten doordien 'tselve nu eenige jaren herwaarts niet is gevraagt, nog in de Maleidse tale, want die hebben se nog niet aangeleert, ende alsoo doende konnen zij haar beleidenisse niet doen, nog in de een nog in de andere tale.

Alsoo dat dese hooffden, te voren genoemt, met 't ander volk wel een uure off anderhalff in de kerk bleven sitten, seggende haar te schamen over den slegten staat ende toestant van haar kerk ende godsdienst, ende dat dese nieuwe predicant 'tselvige zoo elendig ende droevig quam te bevinden.

Den 9^{en} juny, saturdag, waren der wederom 36 schooljongeren, welke gesamentlijk beantwoorden 't boekje Caron met haar bewijsen, al haperende ende stamerende, tot aan de sacramenten,[885] want dit boekie Caron is den schooljongeren als dagelijks gesneden brood in de mond, 'tgeen zij overal gemeenlijks weten ende kennen, want misschien dit boekje meer als driemaal haar op een dag geleert wert, als des morgens, des namiddags ende des avonds in 't gebed.

Eygentlijk zijn hier 10 schooljongers die ter school komen, maar nu, omdat de predikant komt ende tegenwoordig is, komen se uyt het bosch voor den dag springen, ende van dese 10 comen dan eens 8, 6, 4 ja minder, en ik gelooff wel dat meermalen daar niet een sij die ter school komt. Van dese 10 die ter school komen, zijn vier die lesen konnen 't Nieuwen Testament ende schrijven.

[885] Tot aan vraag 27 (van 46). Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 23.

Des avonds in 't gebed verschenen 44 vrouwen ende 48 mannen, vraagd men haar in 't bijsonder het onse vader, welke zij alle behalven 8 à 9 tamelijk beantwoorden, maar aangaande de 12 articulen des geloofs ende de 10 geboden, sommige wisten 'tselve, andere wederom niet, maar 't boekie Aldegonde waren 8 à 9 mannen alleen die 'tselve beandwoorden, dog hier en daar een weinig vergeten hebben.

Ondertusschen, na 't eyndigen van 't avondgebed, quam den capiteyn laout tot mij, bijsonderlijk mij vragende wat reden, wat oorsaak van de slegte toestant van school, kerk ende godsdienst. Dog alsoo ik aldaar altijt niet en ben, ende bijsonderlijke reden terstont met mijn aanwesen niet kan vinden en weten, antwoorde ik hem dat wel de schult van den schoolmeester off van den konink ende andere hooffden, off vanwegen des volks eygene luyheyt, traagheyt ende haars herten hardneckigheyt kan zijn.

Den 10^{en} juny, sondag, waren der verre over hondert mannen ende hondert vrouwen. Gelijk te vooren genoegsaam gesegt, is, dat vele zolange niet de kinderen gedoopt werden niet in de kerk zullen comen, opdat zij niet mogen werden ondervraagt, ja zullen niet eens de namen harer kinderen bekent maken, die ik dan onder het doopen ter papier moet stellen, maar vertoeven dan soo lange hier en daar in een naastbij gelegene huys, ende laten misschien eene oppassen. Wanneer de predikant begint te dopen – ende dan weten zij wel geen tijt te zijn om te ondervragen; 't is wel waar dat men haar wel eenige vragen off 't onse vader off 't geloof kan voorhouden, 'tgene ik mede wel gedaan hebbe, maar dan krijgt men geen antwoord, ende 't soude 't beswaarlijk zijn dat aan elk ende een iegelijk wederom gevraagt wierde – komen zij met alle man lopen na de kerk, den eene met een den andere met 2 à 3 kinderen op de rug ende in de armen, om haar te laten dopen, ende dat gedaan zijnde vertrecken zij wederom na hare woonplaatsen, ende zien nog na kerk nog na school nog na gebed niet eens om voor die tijt, totdat de predikant wederom komt om haar kinderen te laten doopen, zoo zij kinderen hebben, zoo niet blijven zij te huys.

Ende ik heb gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouderen, als:

B. Jacob Sallapapoeng, I. Isabella Ladampelang, A. Paulus, P. Pieter d'Rosario, M. Martha Bassilo

B. Andries Boamorong, I. Monika Enaubelli, A. Potentiana, P. Jan Mattamano

B. Domingus Koemenkiling, I. Isabela Marc, A. Lucia, P. Abram Maccaroboes, M. Catarina Riboang

B. Joan Tailingtang, I. Clara Toeka, A. Christina, P. Pieter d'Rosario, M. Isabella Ampiroevellie

B. Fransiscus Kebbong, I. Maria Riang, A. Noach, P. Andries Cors, M. Augustina Tota

B. Hoan Sallowawa, I. Magdalena Tadol, A. Mattheus, P. Antonius Makakading, M. Maria Ampe

B. Domingus Tandoron, I. Isabella Lekaring, A. Jacobus, P. Antonius Tamangipo, M. Martha Jemong

B. Antonius Tamangipo, I. Isabella Mabolabo, A. Robert, P. Domingus Kandorong, M. Martha Jemong

B. Daniël Meo, I. Antona Berra, A. Christoffel, P. Jan Macaowas, M. Flora Lawewo

B. Joseph Samporado, I. Maria Lorosecke, A. Juliana, P. Pedro Taimpinali, M. Isabella Rasaheng

B. Fransiscus Matonda, I. Maria Soenoekang, A. David, P. Dirk Tamamen, M. Maria Enaoerampel

B. Ignasius Kanta, I. Catarina Lororoeko, A. Moses, P. Pedro Panko, M. Fransisca Lilaja

B. Alonsa Taempoe, I. Maria Lonsonoetoeka, A. Potentiana, P. Ignasius Sasoeroe, M. Fransiscus Linankati

B. Raphael Beenginkinao, I. Joanna Loroani, A. Susanna, P. Antonius Malakading, M. Maria Ampe

B. Mattheus Koandang, I. Joanna Lonson, A. Bilgha, P. Joseph Taupisseang, M. Isabella Oekaring

B. Louys Pondal, I. Magdalena Bombolang, A. Sitpa, P. Andries Meling, M. Joanna Endissang

B. Andries Lasamoeng, I. Catarina Tajaellang, A. Sicilia, P. Ignasius Babongal, M. Josepha Babelli

B. Pedro Taimpinallie, I. Isabella Rasaheng, A. Regina, P. Abraham Abidoel, M. Klara Tiribang

B. Augustin Lalenkeda, I. Catarina Neneurampel, A. Esprance, P. Pieter de Rosario, M. Joanna Lolonseggo

B. Joan Babentillo, I. Maria Thaitimbang, A. Cornelia, P. Antonius Balomboaja, M. Klara Endissang

B. Andries Laggi, I. Lucia Thaboelang, A. Potentiana, P. Adriaan Meranke, M. Isabella Sompoemamang

B. Raphael Thanaring, I. Isabella Roekoe, A. Jacobus, P. Cornelius Babellor, M. Isabella Abbaboe

B. Jacobus Tharendoeng, I. Isabella Kariboeani, A. Klara, P. Aron Thakabulong, M. Maria Thenno

B. Joseph Baboellang, I. Maria Thaloro, A. Pedro, P. Pedro Sengassie, M. Christina Bolaenpako

B. Hendrik Panaumang, I. Isabella Maolang, A. Rosina, P. Domingus Tatoendoeg, M. Michaela Laigoenanging

B. Joan Namegang, I. Maria Samerang, A. Jacobus, P. Simon Ganna, M. Hoanna Riboelari

B. Claas Mangala, I. Maria Maransappa, A. Jacob, P. Andries Saloekating, M. Maria Taboelang

B. Raphael Kipa, I. Potentiana Marang, A. Lidia, P. Pedro Rinking, M. Maria Pekoang

B. Antonius Manara, I. Jacoba Enaoelang, A. Dirk, P. Daniël Tapedith, M. Maria Rine

B. Antonius Rontong, I. Isabella Tabelike, A. Isaac, P. Pedro Pappanko, M. Isabella Manginparino

B. Domingus Oti, I. Isabella Tabalina, A. Moses, P. Jan Mattamanoe, M. Isabella Tandingkati

B. Raphaal Malakading, I. Maria Leli, A. Juliana, P. Domingus Tatundo, M. Magdalena Enantinding

B. Augustin Boamorang, I. Monika Jemong, A. Lucretia, P. Claas Mangnala, M. Isabella Papa

B. Joseph Thaupesiang, I. Isabella Endoemang, A. Aron, P. Djego Ganna, M. Augustina Tota

B. Pieter Jenger, I. Joanna Taidandig, A. Catarina, P. Daniel Takarippis, M. Isabella Riboensecke

B. Fransiscus Tendoenoesse, I. Fransisca Toeka, A. Anika, P. Aron Sakoeda, M. Anica

B. Pedro Renkeng, I. Maria Tadingang, A. Silpa, P. Claas Gahittong, M. Isabella Toekabeli

B. Claas Tamamea, I. Potentiana Ragingan, A. Jeremias, P. Simon Gada, M. Potentiana Mara

B. Raphael Manoso, I. Joanna Labotoeka, A. Juliana, P. Ventura Papiarjang, M. Monica Maeno

B. Abraham Taindaripa, I. Isabella Teekabeli, A. Abigail, P. Domingus Takattongo, M. Magdalena Enoloeteding

B. Ignasius Babongel, I. Hosepa Babeli, A. Espranca, P. Andries Samo, M. Catarina Tajaelang

B. Jacob Gara, I. Isabella Takaris, A. Simon, P. Louys Lokar, M. Isabella Pina

B. Joan Paepiling, I. Joanna Tatoengoang, A. Jacobus, P. Pedre Papanko, M. Magdalena Marang

B. Antonius Bakolo, I. Magdalena Mohida, A. Isaac, P. Joseph Tingada, M. Monica Gantuisan

B. Ventura Kakoenong, I. Hosepa Kenkang, A. Beniamin, P. Louys Mallanging, M. Michaela Kondaminang

B. Raphael Kicke, I. Magdalena Ensambili, A. Juliana, P. Joseph Taikori, M. Maria Loromaboe

B. Antonius Assal, I. Joanna Kariboetaja, A. Tomas, P. Ventura Assal, M. Joanna Tatis

B. Machiel Lompapoke, I. Isabella Panda, A. Dionisius, P. Simon Gana, M. Hoanna Ribolare

B. Joannes Kikang, I. Maria Nenangin, A. Daniël, P. Andries Assal, M. Maragrita Mammingpon

B. Joseph Rinking, I. Isabella Tajananging, A. Constantia, P. Pieter de Rosario, M. Martha Basilio

B. Ventura Papiariang, I. Monica Bajeno, A. Dirk, P. Pieter de Rosario, M. Isabella Rassaging

B. Joseph Kubbas, I. Isabella Taitimban, A. Moses, P. Antonius Tumatalan, M. Anica Pekoang

B. Pedro Taikiri, I. Maria Naridang, A. Fransina, A. Gaspar, P. Andries Tabundal, M. Maria Sumaruang

B. Louys Melanging, I. Fransisca Kondamenangen, A. Maragrita, P. Cornelius Babuloor, M. Fransisca Sompomalaude

B. Adriaan Meranke, I. Magdalena Sompoeman, A. Sicilia, P. Raphaël Gantanoessa, M. Magdalena Ginsambili

B. Joan Bankel, I. Magdalena Linkemangin, A. Augustina, P. Pieter d'Rosarius, M. Fransisca Rionkati

B. Abraham Taindaripa, I. Isabella Toekabili, A. Susanna, P. Daniel Meo, M. Antona Berra

B. Mauritius Roemange, I. Hoanna Endisan, A. Lucia, P. Daniël Tappedu, M. Lucia Indingan

B. Domingus Kandorong, I. Isabella Laukaring, A. David, P. Abraham Taindaripa, M. Eva Miro

B. Raphaël Tanao, I. Isabella Roebe, A. Gaspar, P. Adriaan Koemaanda, M. Fransisa Lelaja

B. Augustin Lariakide, I. Maria Tanding, A. Pieter, P. Pieter Rosarius, M. Joanna Lolonsiggo

Namen der kleyne kinderen wiens vaderen niet bekent zijn:

B. —, I. Isabella Taireso, A. Michaela Papuntaja
B. —, I. Maragrita Nangiloro, A. Maria Maruhide
B. —, I. Klara Tanimgoang, A. Anica Aurulabebe
B. —, I. Maria Jaja, A. Moses Sangile
B. —, I. Fransisca Lilaja, A. Claas Kapiamendoedo
B. —, I. Maria Rindang, A. Alexander Monasso
B. —, I. Isabella Loropalide, A. Esperance Majaja
B. —, I. Catarina Kenteng, A. Aaltje Pinysang
B. —, I. Maria Oeko, A. Jannetie Makonda
B. —, I. Maria Ribonseke, A. Dirk Tamakatani
B. —, I. Fransisca Killa, A. Silpa Maroe
B. —, I. Eva Miro, A. Mattheus
B. —, I. Catarina Kondamarang, A. Sicilia Lawewe
B. —, I. Maria Lajago, A. Susanna Katiroeko
B. —, I. Maria Pira, A. Abraham Lalokir
B. —, I. Monica Lawockan, A. Daniël Ganna
B. —, I. Maria Singide, A. Sicila Lawewe
B. —, I. Clara Tatungoang, A. Mariana Lanabing
B. —, I. Esperance Toeka, A. Isaac Lano
B. —, I. Maria Momitong, A. Porcela Ite

Ende na gedane belijdenisse gedoopt dese navolgende personen, als:

Jacobus Lalindissang, Dirk Sasoebe, Sicilia, Maria, Klara

Ondertusschen was binnen des konings pagger nevens de kerk mede een paal in de gront gestelt, voorbij welke alle die uyt de kerk komen moeten gaan. Ende als men vraagde wat dien paal beduyde en de twee gaten in deselvige, wierd geantwoord een schandpaal te zijn, waaraan sommige met de handen door die twee gaten gestoken tot een schouspel, tot een vertoninge ende schande voor andere die voorbij gaan moeten staan, en dat niet alleen een à twee maar vele dagen lang, 'tzij in de hitte, 'tzij in de regen. Na dat dan haar fauten veel off de schult groot zij, werden zij gestraft, welke schandpaal alleen is gestelt voor diegene dewelke niet int gebed of in de kerk ende predicatie komen, te weten dat zij wel de boetens van haar versuym in den godsdienst betalen, maar hardnekkelijk daarin volhardende, wanneer zij door de boetens niet konnen werden afgeschrikt, zij dan als hardneckige aan desen schandpaal voor allemans oogen ten pronk moeten staan.

Het getal der gedoopte christenen op Taroena beloopt 2084, van welk getal dan eens 20, 15, 10, 8 in 't avondgebed verschijnen, ende misschien dikwils ook niet een.

Den 11^{en} juny, maandag, vertrocken wij met een kleyn vaartuygje na de negorij of dorp *Calonga*, tevoren vermeld, daar wij te voren niet één mensch bijna vonden ende niet eene schooljonge in de school, maar nu bevonden wij in 't avondgebed versameld 15 schoolkinderen, van welke nu een langen tijd herwaarts alleen 5 ter school zijn gecomen, soo de meester segt, ende ik geloof misschien in een lange tijd niet een, alsmede bevonden wij 13 mannen ende 24 vrouspersonen.

Eerstelijk ondervraagden wij schooljongeren. Alle wisten zij het onse vader, de 12 articulen des geloofs al haperende ende stamerende, 9 wetende de 10 geboden des Heeren. Ende doordien 't zeer laat begon te worden, schorten wij de ondervraaging op tot des anderen daags.

Den 12[en] juny, dingsdags, en konden wij niet een jonge in de school bekomen, maar quamen (nadat den omroeper lang gelopen hadde) tegens den middag, ende ondervraagden haar doemaals in de gebedens, dog alleen zijnder drie grote schooljongens die weten 't morgen ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eeten. Dese drie weten 't boekie Caron met de bewijsen ende texten tot het geloof toe,[886] alsmede 't boekie Aldegonde, alhoewel nog eenige andere schooljongeren wisten mede te beandwoorden de vraagstucken, dog sonder texten, dese voorgaande 3 konnen lesen ende schrijven.[887]

Des nademiddags ondersogten wij de bejaarde, in getal van 20 mannen ende 25 vroulieden, die alle te samen weten 't onse vader, behalven eenige weynige de 12 articulen des geloofs, dog al hortende ende stortende. Voorts is dit mede een droevig volcq, zoo in haar kennisse als in haar ijver, niet alleen ten aansien van de school, want nu korts zij de school hadden gemaakt. Eygentlijk zijn hier 7 schooljongens, van welke 7 dan eens 5, 4, 3, ja dikwils niet eene ter school komt, ende wie weet het selve, hoelange datter niet één, nog in 't gebed, nog predicatie, nog in school verschenen is, want de meester selve, zijnde een slave van den koning Taroena, niet zal openbaren, maar seyde tegens mij des volcks eygen luyheyt te zijn, gelijk ik selve konde sien. Maar daarenboven soo is het dat nu eenige maanden herwaarts de heete koortse sterk heeft geregeert ende als het nog tegenwoordig doet, soodat menigmaal op eenen dag 6 à 7 oude behalven de jonge sijn gestorven ende begraven, ende nu binnen de ses maanden hondertseventig oude sijn gestorven, alsmede 15 groote schooljongens, ende nog eenige door de koorts siek ende krank zijnde te huys blijven.

Ende na gedane ondersoek ende ondervraginge gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen als:

B. Louys Poedal, I. Augustina Leli, A. Gualterus, P. Pedor Tamakatie, M. Maria Arroemang

B. Martin Boele, I. Maria Tadampe, A. Sicilia, P. Simon Loemalepa, M. Maria Balai

B. Marcus Jasensilang, I. Maria Mapiaelang, A. Silpa, P. Antonius Sawoensoendoen, M. Licia Tima

B. David Lango, I. Maria Manoeroe, A. Neeltje, P. Simon Tamakaenge, M. Isabella Tamenono

B. Pedor Koeti, I. Martha Jernon, A. Monika, P. Isaac Tasajae, M. Maria Lawoinging

B. Mattheus Katana, I. Isabella Tinanding, A. Mingel, P. Mauritius Tategoos, M. Klara Malajananging

B. Bremes Tamahihai, I. Lucia Lintau, A. Domingus, P. Harman Penaumang, M. Maria Lawokang

B. Joseph Lawer, I. Catarina Lamboki, A. Marcus, P. Mauritius Tategos, M. Klara Malajananging

B. Antonius Langinang, I. Isabella Edankoa, A. Sebastiaan, P. Pedro Lamin, M. Maria Ralai

B. Pedro Langa, I. Aurora Mondoe, A. Silpa, P. Jan Balanggasseng, M. Maria Aroemang

---

886 Tot aan vraag 19 (van 46).

887 Voorgestelde lezing. Het handschrift heeft: konnen ende schrijven.

B. Moses Leka, I. Pieternella Mangenkin, A. Joanna, P. Joseph Makahengar, M. Maria Aroemang
B. Andries Perampessang, I. Katarina Pinapa, A. Lucia, P. Harmen Penaumang, M. Clara Simbang

Ende op eygene belijdenisse gedoopt dese navolgende personen, als:
Cornelius Tekandati, Dorcas Beluang

Het getal der gedoopte christenen op Calonga beloopt 291.

Tegens den avond vertrocken wij wederom van Calonga na Taroena, ende bevonden doenmaals in 't avondgebed 20 vrouwen ende 6 mannen, alsmede den 13 juny in 't avondgebed 14 mannen ende 40 vrouwen.

Den 14^{en} juny, donderdag, reysvaardig staande, versogt den inlands schoolmeester Pieter de Rosario aan mij om zijn versoek aan den Agtb. Heer gouverneur ende zijnen raad bekent te maken: hoe dat hij in drie jaren en 4 maanden over zijn tijd heeft gedient, dat hij mogte werden verlost ende ontslagen van zijn schoolmeesters ampt, ende als vrijman te woonen op Ternaten. 't Welke ook geraadsaamst voor hem is, want hij, niettegenstaande hij selve eenen getroude vrou heeft, al vrij wonderlijk den wereldt dient ende magtig met andere vrouwen in de bogt weet te springen, gelijk ik mede aan de school en kerk mede wel heb bespeurt. Alsmede had ik wel gehoort dat dese koning van Taroena ongetrout was, maar op Taroena zijnde wierde zijn hoer of bijsit putri of koningsvrou genaamt, ende daarom meende 'k dat hij naderhandt getrout mogte zijn. Welke desen koning van Taroena, in mijnen tijdt op Ternaten zijnde, mede aan den tafel des Heeren heeft geseten, ende des H.H. avondmaal gehouden alsof hem niets in de weeg waar, daar dese voornoemde koning t'samen met desen meester Pieter Rosario in allerleie vuyligheyt haar beste doen, en daarom 't beter waar hem te beteren ende te bekeren off andersints zulken hoogwigtigen werk te laten staan.

Na desen begaven wij ons van Taroena na *Mangenitoe*, den Inlandse schoolmeester Antoni Fortados van Candahaar met mij genomen hebbende, om te hooren wat zijn beschuldiginge op Mangnite mogte zijn. Maar alsoo met onse aankomste op Mangenitoe des ouden konings vrou na gewoonte om mij te verwelkomen niet was verschenen, verontschuldigde sij haar ende sond drie mannen tot mij om bekendt te maken wat de reden was, waarom sij te huys was gebleven, seggende omdat den meester Antonius Fortados herwaarts was gecomen, welke zij nog haar man niet toe en laat hier op 't land te komen ofte te willen sien, al waar 't schoon dat haar negorij, kerk, school ende godsdienst verwoest soude werden. Ik ben dan daarop na des konings vrou toegegaan, ende haar gevraagt de reden waarom, gaf dan tot antwoort, 'tselve niet te weten, maar dat haar man, die na Ternaten was vertrocken, daartoe zijn reden hadde, 'tgeen ook dan den koning op mijne aankomste van Terlaut op Saloerang door eene briefje aan mij heeft bekent gemaakt, seggende dat dese schoolmeester Antoni Fortados heeft getragt ende gesogt zijn huys bij nagt te onteren, 'tgene die voorseide meester segt gans niet te weten.

Des avonds in 't avondgebed bevond men 43 mannen ende 50 vrouwen, 35 schooljongeren. Alle weten se het onse vader, de 12 articulen des geloofs alperende ende stamerende, 12 weten niets van het 10 geboden, 26 weten het morgen ende het avondgebed, 13 weten 't gebed voor ende na den eeten, eenige weten alleen de vragen van 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) sonder de bewijsen ende texten, maar twee wierden daar gevonden onder alle dese, die dit voornoemde boekie met de texten wisten, wederom 6

weten 't boekie Aldegonde, 8 van dese konnen lesen ende schrijven. Hier zijn gemeenlijks 20 à 30 schooljongeren in de school, soo gesegt werdt, ende men 'tselve geloven mag.

Den 15^{en} juny, vrijdag, verschenen in 't avondgebed 32 mannen ende omtrent 40 vrouwen, ende den 16 juny des morgens souden alle mannen ende vrouwen t'samen komen om haar kennis ende wetenschap te tonen. Zoo bevond men dese 52 mannen ende 94 vrouwen sterk, welke 'k zoo slegt en droevig bevond, dat het nergens na gelijkt. Van dese 52 mannen gelooff ik niet datter 10 zijn geweest die 't ons vader wisten, maar 't gelooff ende 10 geboden, soo mannen als vrouwen wisten daar niet af, veel minder van 't boekie Caron ende Aldegonde, 'tgene mede wel is af te meten dat hier mede 't Christendom seer slegt moet wesen, want hier alleen 2 jongens zijn die 't boekie Caron weten met hare texten.

Derhalven dan quamen dese t'samen met haar kinderen om deselvige te laten doopen, daar zij soo veel weten van haar geloof off wat zij geloven als een steen, stok ofte blok, maar 't is zoo de mode ende manier, of zij menen dat het Compagniesdienst is om de Compagnie te behagen, off voor geen heyden te mogen werden uytgekreten.

Maar alsoo 't volcq boven dit genoemde getal gedueriglijk quam aanloopen ende toevloejen, wierden se ontelbaar, ende door geschreeuw der kinderen wasser weynig gehoor, welke disordre (te weten dat de moeders met haar kinderen quamen buyten de ordinare tijd, welke des anderen daags, sondag, soude sijn geweest) te pas quam door den omroeper van de negorij, welke soo lange den dienst van den andere omroeper, die t'samen met de meester na Ternaten was verdreven, waarnam.

Derhalven dan, doordien nu de kinderen tegenwoordig waren, heb ik gedoopt dese navolgende

Kleyne kinderen, als:

B. Don Carolus Piantai, I. Michaela Likkotja, A. Carel, P. Casper Tahidi, M. Klementja Langnosa
B. Isaack Naalen, I. Rebecca Lolonsegho, A. Cornelius
B. Jacobus Lumanpo, I. Kasinta Ahunsiribu, A. Andries, P. Hendrik Maccapel, M. Martha Nangin
B. Ferdinandus Pinonto, I. Anica Taloho, A. Noach
B. Daniël Makendega, I. Isabella Sompomalin, A. Adriana
B. Cornelius Kagin, I. Cornelia Nanginduata, A. Elisabeth
B. Pieter Babangur, I. Michala Mannenten, A. Lucas
B. Tomas Manangel, I. Magdalena Maupahimi, A. Lucas
B. Pedro Tabulongi, I. Ines Tatha, A. Lucas
B. Pedro Pogeton, I. Casintga Toekanelang, A. Antonius
B. Joseph Bone, I. Helena Isen, A. Antonius
B. Domingus Masoe, I. Anika Nangin, A. Tomas
B. Manuel Makasalonta, I. Hoanna Juwee, A. Mattheus
B. Bastiaan Moeroe, I. Maria Wadi, A. Pieter
B. Mattheus Koemoeke, I. Clara Binewe, A. Domingus
B. Johan Toedau, I. Joanna Bebemahe, A. Marcus
B. Bonaventura Toedin, I. Maria Elang, A. Marota
B. Pedro Igo, I. Maria Ampe, A. Susanna
B. Fransisco Sawaralai, I. Joanna Naduankatti, A. Antonius
B. Domingus Makasoe, I. Constantia Lonso, A. Jan

B. Antonius Tamakarui, I. Martha Kenitemihiab, A. Marcus
B. Domingus Matambataja, I. Magdalena Kentenlawewe, A. Tomas Jansz
B. Martinus Pangeiang, I. Isabela Luhuang, A. Domingus, A. Hoan
B. Lucas Magala, I. Anna Bebetewe, A. Mattheus
B. Juriaan Daromes, I. Philippa Paloho, A. Clara
B. Marcus Nauwage, I. Maria Beherbeli, A. Cassintha
B. Louys Makaloekame, I. Isabel Mini, A. Casinta
B. Manuel Tatuaren, I. Cornelia Binassin, A. Anica, P. Pieter de Rosarius
B. Pasquaal Lembo, I. Martha Lagide, A. Sara
B. Pedro Ankunai, I. Maria Mika, A. Aldert
B. Jan Akondajang, I. Maria Jaliraung, A. Catarina
B. Casper Taidi, I. Leonora Taidi, A. Amelia Taidi, P. Don Carolus Piantai, M. Michala Lekutaja
B. Lucas Sumahenie, I. Magdalena Tentung, A. Hoanna, P. Hoan Sasajonge, M. Casintha Mengeghe
B. Jan Tomango, I. Maria Rauntaja, A. Sara
B. Domingus Lissi, I. Maria Lonso, A. Catarina
B. Antonius Tatau, I. Maria Taminono, A. Martha
B. Joseph Lahankun, I. Martha Haben, A. Catarina
B. Marcus Balipose, I. Constantia Taigingo, A. Lucretia
B. Bastiaan Papehis, I. Maria Bonis, A. Gratia
B. Mattheus Masso, I. Britta Soeka, A. Gratia
B. Boventura Pangapisang, I. Susanna Boha, A. Joris
B. Hendrik Maccapal, I. Martha Nangin, A. Michala, P. Martha Takajetang, M. Cornelia Tasitunbang
B. Pasquaal Panoyang, I. Jospeha Malojo, A. Leendert, P. Pieter Sampuha, M. Hoanna Tausenkela
B. Mattheus Bedo, I. Maria Sise, A. Magdalena
B. Antonius Sumakolai, I. Maria Boli, A. Catarina
B. Lucas Tassinsawa, I. Judith Katibulain, A. Maragrita
B. Jan Maccaloando, I. Maria Bebeellang, A. Margrita
B. Djego Sasago, I. Marikas Bulainkehe, A. Adriaan
B. Lucas Londo, I. Maria Benassing, A. Catarina
B. Lourens Apane, I. Casinta Hibonseke, A. Margarita
B. David Bakara, I. Augustina Sangniongpinde, A. Katarina
B. Tomas Tanubo, I. Martha Lonsadinaging, A. Andries
B. Antonius Manoekoe, I. Maricas Bouwa, A. Jacobus
B. Claas Ankilang, I. Eva Sempung, A. Pieter
B. Domingus Awoewas, I. Heldegonda Tatungo, A. Joannes
B. Joannes Areros, I. Sara Jampe, A. Fransisco
B. Philip Tasinsandage, I. Joanna Tittahe, A. Joris
B. Abraham Meloke, I. Hosepa Kanitaje, A. Benjamin
B. Claas Babinke, I. Philippa Alohon, A. David
B. Antonius Lano, I. Brita Sagina, A. Martha
B. Bastiaan Papunas, I. Martha Maleja, A. Katarina

B. Andries Taikiri, I. Sara Sapananging, A. Hoanna
B. Leonard Tamissiboe, I. Anika Tondo, A. Casintha
B. Mattheus Manoeroe, I. Gritie Jajananging, A. Titus
B. Bastiaan Sinkalau, I. Magdalena Hindangelang, A. Moses
B. Marcus Tamakaroi, I. Constantia Kondalina, A. Hoanna
B. Joannes Kaliboton, I. Catarina Mahau, A. Magdalena
B. Simon Makasawe, I. Eva Juwe, A. Constantia
B. Harman Tagimba, I. Gratia Mahan, A. Leonard
B. Lourens Maccabiloor, I. Katarina Miro, A. Fransina
B. Bastiaan Maninsige, I. Andjela Kibili, A. Frans
B. Pedro Sakede, I. Katarina Taoemo, A. Sara
B. Hoan Sabuto, I. Hoanna Salai, A. Susanna
B. Christoffel Taukawalien, I. Katarina Mendege, A. Aspasia
B. Michiel Koenai, I. Anica Tamoe, A. Jeremias
B. Hendrik, I. Maike Laboellang, A. Elisabeth
B. Simon Ego, I. Maria Jampe, A. Pieternella
B. Pedro Makabohois, I. Maria Lohoappa, A. Gratia
B. Bastiaan Tataulinding, I. Goanna Kappa, A. Nelletje
B. Jan Bawolon, I. Maricas Bohoa, A. Pasquala
B. Claas Talaminge, I. —, A. Flora
B. Andries Pangiti, I. Casinta Elambatangin, A. Dionisius
B. Pieter Lumasia, I. Hoanna Bebeloho, A. Mattheus
B. —, I. Monika, A. Antonius
B. Lucas Lahiraho, I. Maria Bulainpako, A. Philip
B. Daniël Mahasoe, I. Maria Lonson, A. Antonius
B. Pedro Makaligge, I. Maria Langonsa, A. Frans
B. Goan Galeang, I. Maria Hibonangin, A. Mariana
B. Antonius Tasintingo, I. Maria Buhadauwon, A. Lydia
B. Fransiscus Makaloando, I. Fransisca Bebingelang, A. Maria
B. Antonius Tamakaroe, I. Katarina Kintinguhiabo, A. Salomon

En dat sommige ouderen haar namen niet zijn gestelt, is dat zij gestorven zijn, ende daarom menen zij dat zij niet mogen werden genaamt.

Namen der kinderen van ongetroude ouderen zijn dese navolgende, als:
B. Ferdinandus Lalope, I. Martha Papontaelang, A. Monica
B. Jan Lohige, I. Brita Lelingulobo, A. Salomon
B. Goan Manimpoali, I. Kasinta Tamandis, A. Adriana

Des avonds in ’t gebed verschenen na den doop 40 vrouwen ende 20 mannen, want de anderen sagen wij met verwonderinge weder boschwaarts ingaan, in kleine vaartuygens met hare gedoopte kinderen, alsoff nu de kermis gedaan was, om toekomende reise, wanneer sij hooren dat de predikant wederkomt, indien sij tegens dien tijd kinderen hebben weder te keren. Daar gaan zij nu heen, genoeg zijnde dat haar kinderen gedoopt zijn, niets eens wetende van God nog zijn gebod, niets wetende van ’t onse vader off de 12 articulen des

geloofs, ende wat verders tot harer zielen zaligheyt belangt latende varen, ende levende also in 't bosch in het hondert wat heen. Voorwaar een slegte Christendom.

Den 17en juny, sondag, verschenen in de predicatie 45 mannen ende 90 vrouwen, welke wederom, gelijk tevoren meermaalen is vermeld, moeste geschieden regt op den middag, want dan is het haren tijd om t'samen te komen.

Ende na gedane predicatie heb ik gedoopt dese navolgende kinderen:

B. Ferdinandus Babinke, I. Cornelia Tomagola, A. Albertia
B. Joannes Soelo, I. Catarina Boelain, A. Lydia
B. Hoan Tadisage, I. Fransisca Boelain, A. Fredrik
B. Ignasius Bahakiran, I. Josepha Tanding, A. Moses
B. Bastiaan Sinkalau, I. Magdalena Hindang, A. David
B. Fransisco Sambique, I. Isabel Blisinire, A. Mariana
B. Domingus Sawowas, I. Heldegonda Tatongo, A. Jan
B. Leonard Tamissaboe, I. Anika Tondo, A. Kasinta
B. Joan Manimpoale, I. Kasinta Tarnindis, A. Adriana
B. Jellis Makanone, I. Antonica Penimpo, A. Eva
B. Bonaventura Tasintipo, I. Magdalena Goha, A. Nelletje
B. Pedro Pompodo, I. Magdalena Awal, A. Joachim
B. Joan Momage, I. Martha Kema, A. Anica
B. Jan Maccatentallang, I. Maria Temo, A. Judith
B. Martin Taulenkare, I. Bastiana Ite, A. Martha
B. Jacob Takahagang, I. Lucia Sando, A. Josias
B. David Kempi, I. Leonora Takarajawing, A. Klaara

Op alle dese plaatsen komen se niet alleen sondags regt op den middag in de predicatie, maar ook wanneer 't tijd is om te doopen komt wel twee à drie delen meer in de kerk als andere tijden, want zij vresen dat men haar gelijk andere zal ondervragen, ende daarom haarselven (gelijk te voren vermelt is) met de kinderen verborgen houden ende komen juyst regt op de tijd als de predikant doopt.

Den gewesene Inlandse schoolmeester Caspar Taidi, door den predikant De Leeuw wel afgeset – dog daarvan de reden is mij niet bewust, zijnde een man van goede kennis ende verstandt, goed van leven ende wandel ende vrij ijverig in 't leeren ende onderwijsen; niet alleen dat ik dat ondervonden hebbe, maar volgens getuygenisse van den koning en den kranckbesoeker Pieter Bremes ende meer andere. Maar daarbij dat dese meester Taidi eens mogte werden ontheft ende verlost van sijn bittere armoede, waarmede hij nu eenige jaren beladen ende geperst is geworden, zijnde een man met eene hand, die niet kan werken ofte arbeyden, hebbende 4 kinderen die van dese ende gene, hier en daar, gevoet werden, ende schoon hij nu eenige schuld mogte hebben gehad, zoo is dat nu voorbij, indien hij gevallen mogte sijn, soo is hij nu wederom opgestaan, ende daarom versoekt hij, zoo aan de Agtb. Heer gouverneur ende sijnen raad als aan de E.Eerw. kerkenraad op Ternaten dat se, medelijden met hem hebbende, hij Taidi als schoolmeester werderom mogte werden aangestelt.

Het getal der gedoopte christenen beloopt hier op Mangenitoe 2807.

Alsmede de kerk op Mangenitoe was ten dele van steen opgemetselt tot een mans hoogte, maar 't ander gedeelte van steen was door 't hooge water eens weggespoelt, welk wederom is toegemaakt met doorgespleete bamboesen.

Dienselfden dag, den 18en juny, maandag, vertrocken wij van Mangenitoe na de negorij off dorp *Tamako*, ende bevonden aldaar 22 schoolkinderen in de school, des avonds in het gebed 33 mannen ende 28 vrouwen, welke alle tesamen vrij beter waren in haar antwoorden, soo de jongers in de school als de bejaarde in 't avondgebed offte predikatie, als de voorgaande negorijen off dorpen Taroena ende Mangenitoe. De schoolkinderen beantwoorden veerdig sonder haperende off stamerende het onse vader, de 12 articulen des gelooffs ende de 10 geboden des Heren alsmede 't boekie Caron (Den Weg na den hemel genaamt) met hare texten ende bewijsen tot aan het gelooff, 't overige tot nader gelegentheyt opschortende.

Wat de oude offte bejaarde belangt, alle weten se het onse vader, alle vrouwen wisten de 12 articulen des geloofs, de mannen al haperende ende stamerende. Meest alle de vrouwen weten de 10 geboden des Heeren, dog de helfft van de mannen. De vrouwen beantwoorden 't boekie Caron tot aan het geloof sonder bewijsen, ende de schooljongeren beantwoorden desselffs texten, totdat een harde storm opquam, welke een eynde deed maken van onse vergadering ende uytstellen tot een nader gelegentheyt.

Den 19 juny, dingsdag 's morgens, ondervraagden wij wederom de schooljongeren. 18 Wisten het avondgebed ende morgengebed, 10 't gebed voor ende na den eeten, dog haperende ende stamerende.

Des avonds bevond men wederom 26 mannen ende 33 vrouwen. Van 't gelooff af, daar men 't te vooren hadde gelaten, ondervraagden wij de mannen, waarvan alleen 6 de vragen beantwoorden, maar d'andere wisten niets mendallen, maar de meeste van de vrouwen kenden de vragen, ende 19 schoolkinderen bevestigden deselvige vragen met hare texten ende bewijsen.

Den 20 juny bevonden wij 19 schooljongeren beantwoorden 't boekie Aldegonde (genaamt Wie heeft u geschapen). Vier wisten 'tselve tot aan de helft, maar 15 in 't geheel tot den eynde toe. Van dese 19 zijn 2 die lesen het N. Testament, 2 lesen Carons predikatiën, dog niet een kan schrijven alhoewel den schoolmeester dagelijks aan de jongers belast heeft dat een iegelijk zijn eygen plank soude medebrengen om te schrijven, gelijk ik mede aan haar belast hebbe. Hier op dese plaatsen bij gebrek van papier schrijft men op planken, die met dun kalk werden bestreken.

Den 21 juny, donderdag, bevond men dat het getal der vrouwen wel tot 60 was aangegroit ten tijde des doops in de kerk. Ende alsoo ik doemaals wederom dese nu aancomende wilde ondersoeken ende vragen, wisten vele niet een woord van 't onse vader, want sij zoo versch ende groen uyt 't bosch waren gecomen, ende niets wetende begonden sij den een den ander toe te laggen. Derhalven dan begon ik te doopen dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouders, als:

B. Salvadoor Makahaube, I. Sabeli Lolobenteng, A. Lucas, P. Abraham Areros, M. Hoanna Loho

B. Antonius Tohys, I. Catarina Toloho, A. Antonius, P. Salvadoor Makahaube, M. Sabeli Lolobenteng

B. Salvadoor Tangoang, I. Anika Papontaja, A. Abel, P. Casper Taidi, M. Hoanna Ahoung

B. Mattheus Saliangang, I. Lucia Rahingang, A. Zacharias, P. Isaac Talamoede, M. Maria Nabunbeng

B. Mattheus Tamakasangel, I. Maria Likoeang, A. Pasquaal, P. Isaac Gansa, M. Potentiana Gunig

B. Hoan Tayngisse, I. Maria Sapankati, A. Antonius, P. Alonso Garing, M. Casintha Hiowang

B. Alonso Garing, I. Hoanna Oekaheng, A. Zacharias, P. Casintha Kaliboembang, M. Martha Pahinoeloho

B. Augustinus Kalibumban, I. Martha Pahinoeloho, A. Jonas, P. Casper Taidi, M. Cornelia Poerupakoe

B. Pedro Mangenbo, I. Joanna Kondamahan, A. Fransiscus, P. Antonius Makapadoa, M. Monika

B. Busiti Kowera, I. Hoanna Mameno, A. Salvadoor, P. Claas Talagga, M. Maria Awali

B. Djego Manganginthe, I. Maria Rampelimang, A. Carolus, A. Dina, P. Hoan Darende, M. Katarina Lina

B. Pedor Makateedu, I. Martha Tapaelang, A. Sabeli, P. Claas Taloga, M. Casintha Hiwoang

B. Antonius Taibilang, I. Joanna Miro, A. Claas, P. Antonius Nauhas, M. Andjela Rampihang

B. Joannes Tingate, I. Hoanna Abubansana, A. Andjela, P. Fransisco Kauwaiwa, M. Anica Toebe

B. Hoan Bahanimbolo, I. Hoanna Toemaongo, A. Adriana, P. Fransisco Jagit, M. Lucia Oemananging

B. Domingus Bengel, I. Hoanna Tabeline, A. Martha, P. Abraham Areros, M. Catarina Imong

B. Fransisco Babole, I. Catarina Luco, A. Adriana, P. David Jacobus, M. Andjela Ranepihang

B. Manuel Bowansampe, I. Buriti Antaja, A. Catarina, P. Steven Mangangossu, M. Maria Tukang

B. Hoan Magossi, I. Hoanna Tauproekang, A. Philippus, P. Philippus Kahundaka, M. Margarita Sapanbera

B. Djego Toemoloe, I. Liesje, A. Martin, P. Djego Tohis, M. Leonora Eegher

B. Djego Bahani, I. Maria Nanai, A. Antonius, A. Daniël, P. Antonius Lahangeng, M. Maria Oemaneng

B. Martin Dopodopo, I. Leonara Lilingang, A. Zacharias, P. Claas Talaga, M. Fransisca Tadampel

B. Tomas Tading, I. Aurora Tadampel, A. Susanna, P. Lucas Fortados, M. Elisabeth Naimang

B. Fransiscus Koja, I. Maria Taoemoe, A. Koenraat, P. Josephe Tamakatani, M. Catarina Talla

B. Raphaël, I. Casintha Nangilabo, A. Eva, P. Sanctojago Mamoeningasal, M. Magdalena Ahuong

B. Jan Christoffel, I. Lucia Langola, A. Bartolomeus, P. Ignatius Mantiva, M. Andjela Liondali

B. Isaac Tembo, I. Ines Sahoe, A. Enoch, P. Carolus Moengha, M. Maria Tajoeka

B. Lourenso Mamita, I. Catarina Mondoelang, A. Ines, P. Djego Tohis, M. Catarina Taloho

B. Empobiam Naloemada, I. Maria Pakoe, A. Dirk, P. Joseph Allal, M. Sabeli Kappoo

B. Mattheus Kalinboeroe, I. Martha Mapauloho, A. Salomon, P. Augustin Takarikee, M. Pontientiana Pakoetaja

B. Antonius Moeleode, I. Maria Benbenkati, A. Cristina, P. Ignasius Mantiba, M. Hoanna Lima
B. Domingus Tabalone, I. Maria Lekoetaja, A. Elisabeth, P. Fransiscus Jagit, M. Lucia Oemaunananging
B. Fransisco Tatoepi, I. Lucia Sompong, A. Martin, P. Antonius Nauoehas, M. Maria Ensong
B. Antonius Lombo, I. Maria Hiboe, A. Ignasia, P. Djego Bauoensihi, M. Maria Boetaja
B. Mattheus Kabauwa, I. Hoanna Toebe, A. Augustin, P. Salvadoor Pilintongang, M. Andjela Liondali
B. Petrus Kaloesada, I. Maria Toeka, A. Aurora, P. Joseph Tamakatani, M. Catarina Talla
B. Domingus Pode, I. Andjela Timbandali, A. Kristina, P. Jacob Sahapong, M. Ines Taitimbang

Namen der kinderen van ongetroude ouderen zijnde dese navolgende, als:
B. Fransiscus Tajang, I. Mariana, A. Paulus, P. Carolus Saptoe, M. Hildagonda Kamiralai
B. Jacob Sahapoeng, I. Martha Tinisije, A. Maricas, P. Fransiscus Tatoepi, M. Lucia Sompong
B. Antonius Malele, I. Klara Labokang, A. Elisabeth, P. Joan Makouski, M. Elisabeth Naimang
B. Jacob Koja, I. Hoanna Sengiee, A. Harmen, P. Ignatius Kaloesada, M. Maria Toeka
B. Fransiscus Taimbobor, I. Catarina Mite, A. Hoanna, P. Fransiscus Laloewe, M. Maria Toewe
B. Djego Londo, I. Abali, A. Pieternella

Namen der kinderen van ongetroude ouderen, eenen vader dog twee verscheidene moeders, als:
B. Hoan Tamakabera, I. Sica, A. Moses, P. Raphaël, M. Kasintha Nangilobo
B. Hoan Tamakabera, I. Katarina Lima, A. Aurora, P. Busiti Kowera, M. Kasintha Nangilobo

Des avonds in ’t avondgebed verschenen 36 vrouwen ende 23 mannen. Dit is vrij veel; andersints komen in de kerk off in het avondgebed dan eens 20, 10, 6, 4, 3, ja dikwils niet een eenige. Alsoo is ’t ook gelegen met de schooljongeren, dan eens 10, 8, dan eens minder in de school.

Den 22^{en} juny wierde mij bekent gemaakt de namen der persoonen die, haar wettelijke getroude vrouwen verlatende, met hoeren huyshouden, als:

Johan Mandiri, verlatende sijn vrouw met name Casintha Boelain, bij welke nogtans hij Johan nu en dan eens 2 à 3 dagen ja ook wel een week verblijfft, maar anders bij sijn twee hoeren woont.

Domingus Lissi, verlatende sijn vrouw ende neemt wederom tot sijn hoer des verlatende broeders vrou, welke mede t’samen wettelijk getrout zijn.

Laurens Makasaroe, dese voornoemde Lissi vader, verlatende zijn vrou met name Taneo, ende neemt wederom aan eenen hoer met name Maria Tauoeron, t’samen wonende op Mangenitoe.

Joannes Monsabo, omroeper van kerk en school, versoekt aen den Agtb. Heer gouverneur en sijn raad te mogen erlangen zijn maandelijkse gagie.

Het getal der gedoopte christenen jong ende oudt beloopt op Tamako 466.

Des namiddags begaven wij ons tot de reys, maar moesten vanwegen het aanstaande quaad weder ende onstuymige zee terugkeren, nadat wij andersints des morgens zouden hebben vertrocken, maar daar was niet een man te vinden om te scheppen, want sij desen dag boschwaarts in waren gelopen, alsoo dat wij selve met de schooljongeren de praauw off vaartuyg van strand af setten moesten ende waren genootsaakt desen nagt te verblijven. Des avonds in 't avondgebed verschenen 11 mannen ende 26 vrouwen.

Derhalven dan den 23^{en} juny, zijnde doemaals op Tamako een harde branding, geraakten wij gelukkiglijk door deselvige ende quamen den 25 juny des avonds op Chiau, de negorij off dorp *Pehe*.

Den 26^{en} juny, dingsdag, bevonden wij 50 schooljongeren. Altemets zijn der eens 60 dan eens 40. Alle weten se het onse vader ende 't geloof, uytgenomen weinig die nieus in de school zijn gecomen; 't grootste gedeelte weten de 10 geboden des Heeren, 28 kennen de gebedens als 't morgen ende avondgebed, 't gebed voor ende na den eeten, alsmede de boekjens Caron, met de bewijsen, ende Aldegonde, 9 van dese konnen schrijven, ende 15 lesen.

Des avonds in het avondgebed verschenen alhier dan eens 30, 20, dan eens 10 personen, van welke 20 weten 't onse vader, de 12 articulen des geloofs ende de 10 geboden des Heeren alsmede de voorgemelte vraagjens van Caron met de texten ende bewijsen.

Maar terwijl nu de predikant tegenwoordig was, wierde 't getal van dage tot dage meer ende meerder, ende daarom kan ik hier geen seker getal stellen, want zij dan eens in de kerk dan eens buyten de kerk staan.

Ondertussen vraagde ik aan diegene die ter taffel des Heeren soude gaan wat 't brood ende wijn in het avondmaal, wat het breken des broods ende de instortinge van den wijn in den drinkbeker beduyde, van welke zij nog redelijk wisten te oordeelen.

Den 1^{en} july, sondag, hielden wij onses Heeren en saligmaker Jesu Christi avondmaal, ende uytgedeelt aan dese navolgende persoonen, als: Dominus Coenraad Bertrams, Pieter Pais, Marcus Philoso, Andjela Pays, Augustina Boli, Elisabeth Pays, Hoanna Aboe, Maria Tukabulaan, Andjela Ahun, Katarina Mente, Hoanna Tawalapen.

Bevond ik hier mede, gelijk ik van een ander plaatse heb vermeld,[888] hoe dat eenige 't brood ontfangende 'tselve in haar hand behielden totdat ik haar belaste 'tselve te kauwen ende op te eeten, ende onder 't houden van des H.H. avondmaal waren der twee vroulieden die steets lagteden om sulken heylig ende stigtelijk werk, welken ik seer hard bestraffte ende gebood ter kerk uyt te gaan.

Alwederomme bevond ik hier, gelijk te voren is vermeld, dat men hier des voordemiddags de predicatie ende 't avondmaal moesten doen ende houden regt op den middag, zoodat de gelegentheyt om des namiddags te prediken afgesneden was, ende heb doenmaals gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouderen, als:

B. Philiph Telen, I. Lucia Pailia, A. Martha, P. Pedro Tamakatani, M. Maria Ganlas

B. Parera Sioco, I. Maria Sahoeraon, A. Isaac, P. Marcus Philoso, M. Loukare Waluwe

B. Paulo Sagege, I. Catarina Tewe, A. Pieter, P. Antonius Bale, M. Hoanna Sameran

---

[888] Zie hiervoor, sub 15 april.

B. Sancjago Menekan, I. Kancela Langini, A. Antonius Tateban, P. Antonius, M. Hoanna Benon

B. Bastiaan Kalompidin, I. Sangjan Tala, A. Jacob, P. Steven Tandon, M. Kasilida Dapan

B. Antonius Tabakali, I. Sicilia Sirian, A. Sancjago, P. Sancjago Agode, M. Katarina Lonson

B. Sancjago Bau, I. Maria Sempun, A. Antonius, P. Mingel Tasinbewe, M. Maragrita Awo

B. Andries Lalunas, I. Domingus Mahoedgide, A. Steven, P. Steven Tandon, M. Magdalena Binti

B. Hironimus Manalan, I. Brites Mamenpoen, A. Katarina, P. Pasquaal Sandagouman, M. Sicilia Mauga

B. Don Diego Bantoraroego, I. Dorada Kentengan, A. Bonaventura, P. Bonaventura Bonkahe, M. Kale Soeca

B. Domingus Babucal, I. Marcela Naulawo, A. Lydia, P. Pieter Pais, M. Andjela Pais

B. Domingus Mokotagi, I. Maria Maweha, A. Antonius, P. Prabit Takapote, M. Martha Bibelante

B. Steven Tanedoton, I. Catarina Toekan, A. Martha, P. Fransisco Londo, M. Maria Awoe

B. Mingel Makasoe, I. Saweli Ontong, A. Mattheus, P. Tomas Gagingin, M. Joanna Awoe

B. Hironimus Makanmin, I. Catarina Mindin, A. Pieter, P. Pieter Pays, M. Andjela Pays

B. Ignatius Makalonwebehe, I. Hoanna Dalacki, A. Debora

B. Donsalo Makahage, I. Maria Tewa, A. Augustina

B. Santojago Mamigesa, I. Marcela Dahengan, A. Potentiana

B. Ignatius Taingano, I. Lania Lowaseng, A. Antonius, P. Antonius Sassampe, M. Lolanson

B. Bastiaan Tahepin, I. Sicilia Ukahen, A. Lydia

B. Pedro Salouda, I. Marcela Uwaan, A. Antonius

B. Pedro Babukal, I. Marcela Tinonbo, A. Andries

B. Ignasius Taoulegoetan, I. Lucia Bantsjana, A. Martin

B. Domingus Hoemado, I. Catarina Sapahindan, A. Pieter, P. Pieter Pais, M. Andjela Pais

B. Bonaventura Kalenpioe, I. Hoanna Tewa, A. Aaron

B. Fransisco Goni, I. Diana Taemoen, A. Alexander

B. Hoan Makasangel, I. Hoesepa Ramwa, A. Abraham

B. Bastiaan Makarenten, I. Hoanna Mahiga, A. Pieter, P. Pieter Pays, M. Andjela Pays

B. Ignasius Taingano, I. Laria Loewasen, A. Maragrita

B. Masenti Tamalian, I. Potentiana, A. Antonius

B. Jan Christoffel Tobon, I. Magdalena Poenponan, A. Adriana

B. Don Diego Bantararoego, I. Daris Dakentengan, A. Lydia

B. Antonius Tatela, I. Ines Lina, A. Maria

B. Antonius Pandoisan, I. Siana Bombala, A. Maria

B. Antonius Bangi, I. Hosepha Linankati, A. Joannes

B. Bastiaan Teling, I. Christina Kiterali, A. Simon

B. Don Diego Bantonaroego, I. Donado Kentegan, A. Susanna, P. Lucas Fortados, M. Plonia Paponbata

B. Pedro Sasoesouang, I. Michaela Boelaan, A. Jeremias, P. Hoan Naoehas, M. Michaela Apoen

B. Fransisco Londo, I. Maria Awo, A. Cornelia, P. Lucas Fortados, M. Katarina Bai
B. Fransico Gagawe, I. Potentiana Nawena, A. Andjela, P. Laurenso Naiboelaan, M. Maria Caloethe
B. Manuel Makaogo, I. Maria Molaroo, A. Cornelia, P. Hoan Tamamalian, M. Potentiana Soembai
B. Claas Makabelohe, I. Bistina Ababoe, A. Fransina
B. Pedro Malotaken, I. Fransisca Kapee, A. Michaela
B. Hironimus Mamobohon, I. Maria Sovaldan, A. Bastiaan
B. Diego Maramera, I. Ines Loho, A. Maria
B. Fransisco Mansado, I. Hoanna Tendeman, A. Dona Bai, P. Lucas Fortados, M. Doroni Nanginlawo
B. Antonius Tassoenaon, I. Sabeli Tateloho, A. Pedro, P. Bonaventura Bankaye, M. Kasilida
B. Hoan Oundo, I. Eleonora, A. Simon, P. Steven Tandon
B. Hoan Mansado, I. Catarina Maloeko, A. Gaberiël, P. Steven Tandon, M. Bistina Hinki
B. Fransiscus Landa, I. Maria Taitimbang, A. Augustin, P. Lucas Fortados, M. Andjela Sape
B. Hoan Tinambela, I. Michaela Pira, A. Katarina, P. Antonius Makagoha, M. Susanna Awae
B. Dorenso Manahaga, I. Maria Taboelaan, A. Gabriël, P. Philiph Saboelare, M. Maria Batta
B. Andries Lahiwoe, I. Catarina Sapalawo, A. Louys, P. Bonaventura Bonkahe, M. Catarina Tewa
B. Djego Mataloe, I. Marota Sapa, A. Antonia, P. Hosephe Dopli, M. Antonia Lopes
B. Hoan Langang, I. Maria Kahiwoe, A. Antonius
B. Santojago Lahekade, I. Amesia Kanda, A. Lucas, P. Lucas Fortados, M. Michaela Kawasin
B. Mingel Taupesia, I. Maria Loehovang, A. Pedro, P. Casper Sandagoeman, M. Andjela Vewe
B. Mattheus Magageto, I. Lidorang Mabolabo, A. Antonia
B. Bastiaan Lohopin, I. Ameira Oekahen, A. Lucas Fortados, P. Lucas Fortados, M. Catarina Tewa
B. Augustin Mamintoe, I. Maria Tinentan, A. Maria, P. Mattheus Balana, M. Katarina Mensi
B. Manuel Patatanda, I. Magdalena Tube, A. Simon, P. Tomas Nankodin, M. Michaala Hiwodan
B. Pasquaal, I. Marasel Oegaten, A. Ines, P. Lucas Fortados, M. Donani Nanginlawo
B. Andries Londo, I. Magdalena Poepunaan, A. Antonius
B. Frans Mangagawe, I. Maria Tate, A. Pieternella, P. Mingel Tasinbewe, M. Michaala Hivondan
B. Fransisco Tanatohas, I. Augustina Loehonam, A. Antonius Tatebang, P. Antonius Tatebang, M. Hoanna Benon
B. Hoan Poepoeloeloe, I. Augustina Aewe, A. Maria
B. Dorenso Palankaden, I. Maria Mamenpon, A. Bonaventura, P. Steven Tandong, M. Maria Tate

B. Hoan Kassoenan, I. Anica Menotola, A. Antonius, P. Sompobi Makabahonis, M. Maria Giang
B. Pedro Tampillang, I. Andjela Beli, A. Simon, P. Bastiaan Panahed, M. Andela Ahoen
B. Hoan Bangi, I. Diega Malucco, A. Cornelia, P. Steven Tandoen, M. Magdalena Tasilida
B. Dorenso Aliporoe, I. Potena Boriti, A. Marta, P. Antonius Sasempe, M. Martha Tinapil
B. Hoan Boetoean, I. Catarina Pindi, A. Monica
B. Laurentius Palankaden, I. Fransisca Mamoepoen, A. Zamingil
B. Manuel Bikoe, I. Andjela Ahoeng, A. Michala
B. Pedro Papoeha, I. Elisabeth Tintangoetasaja, A. Hoanna
B. Hoan Londo, I. Maria Penpoenan, A. Bastiaan, P. Antonius Makagoha, M. Ursula Manka
B. Hoan Bartipas, I. Maria Bakete, A. Nellia, P. Steven Tandoe, M. Hoanna Papoedalai
B. Laurentius Tatiagi, I. Lucia Boeataja, A. Labiana, P. Bastiaan Panehede, M. Andjela Sahoe
B. Antonius Tape, I. Gratia Hiboeang, A. Gabriël, P. Gabriël Tamasora, M. Dominga Sahoe
B. Casper Sapata, I. Hoanna Sangiang, A. Marcus
B. Fransiscus Landang, I. Catarina Taitimbang, A. Antonius
B. Pedro Laoepoehian, I. Ines Lusoeang, A. Andries
B. Isaac Daroepi, I. Magdalena Matigide, A. Lucas
B. Hoan Sontahe, I. Hoanna Malucco, A. Maria
B. Diego Taukoekoema, I. Maria Benteng, A. Cornelius
B. Hoan Makaogho, I. Martha Melawo, A. Monika Konda
B. Hoan Mangolla, I. Maria Sapalawo, A. Augustina
B. Antonius Totamang, I. Maria Taireso, A. Pedro
B. Santojago Mapiawela, I. Maria Loepi, A. Pedro
B. Hoan Beleto, I. Hoanna Sangian, A. Hoanna
B. Pedro Mamille, I. Michaala Taumoan, A. Pedro
B. Hoan Hamoe, I. Doroni Tentoen, A. Marcus
B. Augustin Boegamen, I. Maria Dambai, A. Maria

Namen der kleyne kinderen van ongetroude ouderen zijn dese navolgende, als:

B. Horone Tabalone, I. Raela Hasubian, A. Santojago, P. Santojago, M. Domingas Tabulaan
B. Manuel Lamba, I. Hoanna Banosana, A. Michala, P. Santojago Agode, M. Michala Hiboedan
B. Pedro Boomdatoe, I. Martha Baweli, A. Potentiana, P. Bonaventura Papontaja, M. Sabeli Bonkahe
B. Claas Salahala, I. Magdalena Uwe, A. Antonius, P. Antonius Saasampe, M. Kasilida Dapan
B. Antonius Adado, I. Stresa Bokan, A. Maria, P. Mingel Tasimbewe, M. Martha Sapalabo
B. Ignatius Makalobe, I. Mensi Tagawas, A. Amelia, P. Casimirus Bareram, M. Susian Mapoelo

B. Santojago Pontuwo, I. Potentiana Ahoese, A. Santojago, P. Santojago Agode, M. Maria Sompo
B. Gaspar Manalempe, I. Martha Arian, A. Pedro, P. Santojago Agode, M. Martha
B. Pedro Tunpia, I. Maria Titian, A. Debora, P. Philip Sabulare, M. Gratia Taihoco
B. Antonius Binkage, I. Sabeli Bata, A. Maria, P. Martin Kalbewe, M. Michaala Awawo
B. Hoan Paeli, I. Agata Lohontike, A. Martha, P. Hoan Rarupa, M. Magdalena Bilirovato
B. Antonius Makagoha, I. Maria Mawoehapakoe, A. Rebecca, P. Salvadoor Manankil, M. Hoanna Taurlohan
B. Joannes Hamoe, I. Hieronima Tentong, A. Petrus
B. Domingus Boisawa, I. Katarina Malagida, A. Mingel, P. Mingel Tasinbewe
B. Augustina Gaeil, I. Andjela Hiboe, A. Abraham
B. Santojago Manambe, I. Mastrisa Lepi, A. Martin
B. Mattheus Gagelan, I. Maria Sangian, A. Margrita, P. Bonaventura Bonkar, M. Michaela Sarang
B. Domingus Tatali, I. Maria Rampihan, A. Paulus, P. Philiph Karoendaka, M. Catarina
B. Manuel Toeliaan, I. Josepha Kamba, A. Mingel, P. Mingel Tasinbewe, M. Martha Palempon
B. Hoan Tabelengan, I. Hoan Boelaen, A. Gratia, P. Martin Nonta, M. Michaela Ganti
B. Hoan Moetanto, I. Maria Senkela, A. Martin
B. Hoan Makagiade, I. Maria Toedang, A. Lydia
B. Fransiscus Teten, I. Hoanna Kionangin, A. Gaspar
B. Pedro Poekoliboetan, I. Hoanna Boehadaung, A. Hoanna
B. Manuel Mocodompius, I. Missila Lomboen, A. Anastasia, P. Lucas Fortados, M. Trintie Savanen
B. Hoan Penge, I. Monika Baweli, A. Maria

Onder het dopen was zulken geraas ende gerommel vanwegen de groote menigte des volkes, zoo jonge als oude, zoodat niet alleen 't volk, vernamentlijk het vrouwengeslagt, ontelbaar was, want de kerk volgepropt was, maar ook beneden stonden de mannen ende vrouwen met hare kinderen, welke dan eens boven dan weder beneden waren, zoodat gelijk tevoren meermalen is gesegt, zij nu op den tijdt des doopts met alle man quamen aanseten, ende ik doopte lange tijt bij 't ligt, want den dag alrede was verlopen. Ende nadat wij sagen 'tselve niet konnen voleyndigen, want sij nu quamen om haar namen bekent te maken, 'tgene ik, alsoo de schoolmeesters de radste schrijvers niet en zijn, selve mede moeste waarnemen, hebben wij het dopen tot des anderen daags 's morgens opgeschort ende uytgestelt, ende doemaals 't overschot van de kinderen gedoopt, waaraff dan de meester geen onderscheit heeft gemaakt, maar met de vorige nieugedoopt kinderen dese t'samen heeft vermengt.

Den 3^{en} july, dingsdag, gingen wij van de Pehe na *Ondon* om te doopen, ende bevonden aldaar versamelt 37 schooljongeren, 27 mannen ende 92 vrouwspersonen. Eerstelijk ondervraagden wij de schooljongeren in de fondamenten der religie. Alle weten se het onse vader, 30 weten de 12 articulen des geloofs ende de 10 geboden des Heeren, 23 van dese weten het morgengebed, 19 het avondgebed ende het gebed voor den eeten, ende na 2 van dese konnen lesen ende schrijven, 18 van dese weten beide de voorgemelte boekjens van Caron en Aldegonde.

Wat de bejaarde belangt, 27 mannen, waarvan de helft weten 't onse vader, 8 weten de 12 articulen des geloofs, alleen 4 mannen weten de 10 geboden al hortende en stortende, want aangaande de boekjens van Caron en Aldegonde weet niet eene man. Ende aangaande de 92 vrouwen, dese hadden niet veel kennisse, nog van het onse vader, nog de 12 articulen des geloofs, nog van de 10 geboden des Heren, behalven seer weynige, hetgene wel blijkt, want 11 vrouwen alleen weten 't boekie Caron, ende 4 vrouwen alleen het boekie van Aldegonde.

Ende ik heb na gedane ondervraginge ende ondersoek gedoopt dese navolgende

Kleine kinderen van getroude ouderen:

B. Pedro Lessi, I. Anastasia Wosso, A. Donsalo, P. Domingus Deramous, M. Pieternella

B. Mingel Lologe, I. Silica Sigide, A. Domingo, P. Carolus Lakangen, M. Martha

B. Fransiscus Mendes, I. Martha Tameneno, A. Pedro, A. Domingas, P. Pedro Mamepas, M. Augustina Ampihe

B. Martien Ghoha, I. Hoanna Nattin, A. Simon, P. Simon Banova, M. Hosepha Ampe

B. Fransiscus Mankole, I. Monika Tentoen, A. Andjela Sangian, P. Martin Papia, M. Augustina Ampihe

B. Hoan Saligoha, I. Maria Lawokan, A. Marcus, A. Cornelius, P. Carlous Bisara, M. Martha Kite

B. Claas Pasella, I. Fransiscus Ganes, A. Dalima, P. Philip Memeun, M. Biolante Awawoe

B. Hoan Takalohose, I. Maria Loinboe, A. Michaela

B. Domingus Bagia, I. Mastresa Raimbolaan, A. Maria, P. Santojago Monompil, M. Dona Maria

B. Pedro Bembovangi, I. Antonia Sompolawene, A. Augustina, P. Carolus Lahangen, M. Augustina Ampe

B. Polito Manegen, I. Ines Belirovata, A. Cornelius, P. Domingus Deramous, M. Starona Ampo

B. Nassio Ansodaan, I. Martha Woli, A. Paulus, P. Domingus Deramous, M. Augustina Ampihe

B. Laurenso Calora, I. Djebel Pino, A. Lucia, P. Santojago Sapoua, M. Lucia Mahoegide

B. Mattheus Sombin, I. Catarina Katinoma, A. Joannes, A. Clara, P. Balthasar Tangagane, M. Martha Wolli

B. Mattheus Kovada, I. Monika Kahiborang, A. Joannes, P. Bonaventura Kantohe, M. Biolanta Awawoe

B. Hendrik Darenci, I. Anika Taboha, A. Maragrita, P. Mingel Tasnibewe, M. Fransisca Ganes

B. Pedro Kakoude, I. Daroni Lekoe, A. Johannes, P. Gomes Deho, M. Catarina Natin

B. Hieronimus Pamban, I. Hoanna Timban, A. Domingus, P. Gansaloe Kalankan, M. Casinta Palide

B. Simon Sahai, I. Michaela Telean, A. Anika, P. Mingel Makagiade, M. Martha Nangisangian

B. Louys Gaha, I. Dominga, A. Amisia, P. Carolus Balamkanda, M. Amisia Hingin

B. Fransiscus Hagite, I. Lucia Oeman, A. Joannes, P. Casimirus Barerang, M. Monica Tentang

B. Bastiaan Sasonke, I. Djebel Sarangen, A. Magdalena, P. Pedro Lambioe, M. Dona Maria
B. Antonius Miskin, I. Maria Aholou, A. Hoan, P. Domingus Deramous, M. Maria Tate
B. Hoan Darondas, I. Maria Lawo, A. Domingus, P. Bonaventura Kantohe, M. Kristina Hinke
B. Santojago Lahenken, I. Hoanna Thaurarai, A. Memelisiana
B. Mingel Tahoelendi, I. Sabeli Tamoeman, A. Joannes, P. Philip Kahibo, M. Biolante Kahibo
B. Marcus Philoso, I. Ines Maboeralai, A. Hieronimus
B. Hoan Kaboesan, I. Maria Gining, A. Maria, A. Abraham
B. Laurenso Hange, I. Orsula Ralagen, A. Martha
B. Hoan Lahenke, I. Casintha Palide, A. Ines, P. Andries Tateda, M. Biolante Awawo
B. Hoan Takareke, I. Fransisca Enesan, A. Pieter
B. Alonso Matancalanoe, I. Maria Batta, A. Abraham

Namen der kinderen van ongetroude ouderen zijn des navolgende, als:
B. Santojago Manambe, I. Dominga Egehan, A. Carolus, P. Carolus, M. Maria Peroan
B. Hawiel Mamapai, I. Maria Ahoun, A. Michaela, P. Hoan Bagioe, M. Catarina Taboelaan
B. Mingel Tahoelendi, I. Djebel Taoemoen, A. Maria, P. Domingus Monoto, M. Maria Sompo
B. Antonius, I. Hosepha Ampe, A. Carolus, P. Carolus
B. Hoan Takainginan, I. Hoana Loewahen, A. Daniël, P. Hoan Darondas, M. Augustina Ampihe
B. Claas Prikolo, I. Jospeh Malagide, A. Hoanna, P. Hoan Banke, M. Maria Tongoan
B. Hoan Binkage, I. Maria Toengavan, A. Jardama
B. Pedro Tatebal, I. Monica Omboun, A. Margrita, P. Carolus Makaogo, M. Martha Hindan
B. Hoan Takalohose, I. Silica Lepi, A. Dona Maria, P. Domingus Baboekal, M. Marcia Naiman
B. Santojago Sandagelawo, I. Maria Timbang, A. Simon, P. Simon Bonova, M. Martha Kitedalai.
B. Hoan Lessi, I. Hoanna Tewa, A. Isaac
B. Domingus Panonsal, I. Hoanna Kitte, A. Balthasar
B. Pedro Kalonkade, I. Katarina Taboelaen, A. Maria, P. Carolus Tahangen, M. Maria Marota
B. Nassio Laleno, I. Casinta Palide, A. Catarina, P. Bonaventura Kanthohe, M. Catarina Awawau
B. Manuel, I. Dominga, A. Antonius
B. Antonius Makidauhe, I. Maria Dahingan, A. Maria
B. Parera Mantiaha, I. Catarina Akinenten, A. Andries

Alsmede bevond ik hier op Ondon een Inlandse ondermeester met name Domingus Deramous, die nu 6 jaren ende een half den school- ende kerkdienst had waargenomen, welk aan mij versogt dat hij tot een volkomen schoolmeester mogte werden aangestelt, ende zijne besoldinge daarvoor mogte erlangen. Maar alsoo ik dan zie ende bevinde rontom op alle

plaatsen dat 't een seer slegte, elendige, droevige, ja godlose Christendom is, integendeel een hoerdom, heydendom, een moordom, ja een regte duyvel-dienst, want dat sij, gelijk overal, christenen genaamt werden is alleen maar de naam, uytgenomen eenige weynige, ende dewijl ik bespeure dat alle de middelen aangewent tot voortplantinge van den godsdienst ende inwinninge van veler zielen ijdel ende gantsch vrugteloos is, derhalven, dewijle alhier 't Christendom niet aanwast, maar in tegendeel te gronde gaat, heb ik vandaar dien meester weggenomen, gelijk mede den ondermeester op Lehi waarvan hierna breder. Eerstelijk omdat voordesen op dese plaats Ondon geen meester heeft gelegen, maar altijt de schoolkinderen ende bejaarde op de Pehe zijn gecomen in de school ende kerk, alwaar sij zeer ras in eenen oogenblik zoo te voet als met praauwen konnen geraken. En daarenboven, zoo is dese ondermeester (zoo hij selve segt) eenen orang djahat[889] (dat is eene slaaf van den koning), 'tgene mede niet betamelijk is voor eene meester, want aangaande dingen die de kerk ende school betreffen zij niet een hard woort durven spreken nog kicken, maar altijt bevreest zijn dat haar eigenaar ende heer, die haar toebehoort, indien zij een eenig woord willen spreken aangaande den godsdienst, kerk ofte school, haar sullen verkopen, gelijk mede tevoren is vermelt van sekere twee meesters op Taboekan.

Daar benevens, zoo is 't dat dese voornoemde ondermeester Domingus Deramous tot sig heeft genomen een dogter tegens der ouderen ende vrinden wille, die haar beide te trouwen geensints toestaan.

Voor 't laaste, zoo is dit gemeenlijks de swier ende gewoonte in ende omtrent dese gewesten, dat de groten de religie ende godsdienst soeken voor te planten om haar eygen profijt ende gewin, ende dat sij soeken daartoe te gebruyken (te weten tot de kerk- ende schooldienst) haar eigen slaven, die dan haar telkens als zij opgaan moeten geven een blauwe salempoeris, ende een omroeper een smalle bafta.

Na het eyndigen van 't dopen der kinderen vraagde ik eens de vrou capiteyn Monompel hoe dat de saak van den Inlandse schoolmeester Lucas Fortados (eertijds op de Pehe maar nu tegenwoordig van de E. gecommitteerdens om redenen misschien, maar die ik niet en wete, geplaast legt op Matani) gelegen was. Gaf zij deselvige redenen die den schoolmeester selve geeft, namentlijk dat een sekere vrou uyt spotternije gesegt heeft dat dese voorgemelte Lucas Fortados zoude gesogt hebben haar, te weten Monompels huysvrouwe, te onteeren, of tevoren alreede zoude hebben onteert. Wat daarvan zij is mij onbewust ende onbekent, schoon evenwel dat de verdere sake of ondersoek van de E. gecommiteerdens tot mijne aankomste was opgeschort ende aan mij gelaten.

Ende alhier dan onse dingen die wij te doen hadden verrigt hebbende, begaven wij ons wederom in den avondstond na de Pehe, ende bevonden alhier alleen 9 vrouwen in het avondgebed ende 13 à 14 schoolkinderen, waaruyt men kan bespeuren hoe droevig den godsdienst is, daar tevoren des sondags was een ontelbare menigte om haar kinderen te laten dopen, ende alsoo de kerk is uyt, de devotie is g'eyndigt, ende wie weet hoe slordig, elendig ende droevig moet het hier romtomme gaan wanneer de predikant niet tegenwoordig is.

Den 4^{en} july, woensdag, vertrocken wij na *Lehy* om te doopen, ende bevonden in de school 27 schoolkinderen. Alle tesamen weten se het onse vader ende de 12 articulen des geloofs, 23 van dese weten de 10 geboden des Heeren, het morgen- ende avond-, 12 het gebed na den eeten. Sommige weten de voorgemelte boekjens van Caron alsmede van Aldegonde. Mede bevond ik omtrent 30 mannen ende 60 vrouwen (want 't ander volk was in de naaste gelegene huysen). Van al dit getal was hier ende daar een vrou die 't onse vader, de 12 articulen des geloofs, de 10 geboden en de beide boekjens voornoemt wisten, maar de rest die weten

[889] Djahat (jahat, Mal.), letterlijk: slecht, kwaad.

der zooveel af als een onwetende beest, die geen kennisse heeft, maar zij staan laggen ende lopen uyt ende in om de kinderen te laten doopen.

Na dese slegte bevindinge der kennisse Gods in dese menschen begond ik voortaan te doopen dese navolgende

Kleyne kinderen van getroude ouderen:

B. Hoan Manakam, I. Mastresa Sarangen, A. Maragrita, P. Hoan Matallo, M. Maragrita Ahung
B. Laurentius Titilong, I. Hoanna Lekoe, A. Abigail, A. Maskarinya, P. Philip Kahundaka, M. Katarina Oegateni
B. Hoan Balabo, I. Maria Nali, A. Abigail, A. Ansela
B. Fransisco Pitihokan, I. Ines Nauwo, A. Hoan, A. Guarti
B. Gonsalo Kasisi, I. Catarina Malucco, A. Hoan, A. Mastresa
B. Antonius Hembang, I. Marcela Sekati, A. Simon
B. Antonius Tataoung, I. Hoanna Dalajerang, A. Michaela
B. Claas Manulage, I. Maria Ketegan, A. Michaela
B. Laurenso Papeha, I. Sicca Kitepalide, A. Mastresa, A. Matias
B. Fransisco Kapagalli, I. Leonora Lantaja, A. Kasilida, A. Dominga
B. Marcelaus Laloehoe, I. Hoanna Giang, A. Simon
B. Claas Kabonsang, I. Lucia Tanding, A. Simon
B. Louys Baka, I. Maskarinja Basana, A. Maria, A. Jacob
B. Hoan Patoe, I. Monica Palida, A. Djego
B. Moses Sahigga, I. Maria Rajage, A. Dominga
B. Hoan Talisa, I. Sabeli Toelang, A. Antonius
B. Adaris Salamasue, I. Maria Kahihiroonate, A. Magdalena
B. Pasquaal Laluwe, I. Philippa Mamenteng, A. Maria

Namen der kinderen van ongetroude ouderen, zijn dese navolgende, als:

B. Gonsalo Sagege, I. Augustina Hote, A. Manuel
B. Pedro Moukoudi, I. Maria Ampi, A. Abigail
B. Salvadoor Mamesjappa, I. Maria Ahun, A. Pieter
B. Pedor Maccagiadde, I. Hoanna Timba, A. Antonius
B. Carolus Taibahua, I. Sicca, A. Hoan
B. Ignasius Taibangen, I. Potentiana Toebo, A. Salvadoor
B. Louys Tagugon, I. Sicca Lagigi, A. Simon
B. Louys Tanidotong, I. Maria Rajage, A. Lazarus

Ende dewijl dese plaatse Lehi in opsigt van den godsdienst mede seer slegt ende droevig is, ja erger dan Ondon, heb ik mede dese Inlandse ondermeester met name Philip Kahundaca om redenen gelijk hierboven vermelt staat, weggenomen, ende belast de bejaarde ende de schooljongeren te komen ten gebede ter kerk ende ter school, gelijk voor desen op de Pehe.

Ende in ’t bijsonder zoo is dese ondermeester Philip Kahundaka een man van een quaad leven, niet alleen omdat hij, wanneer een misdadiger zoude werden gerigt, hij Philip Kahundaka de eerste mede was om hem om te brengen ende te dooden, gevende hem eene grote snee met sijn mes, daar het betamelijker was geweest als aanstaande meester den sondaar te vermanen ende te vertroosten, dog lands wijs, lands eer. Maar daarenboven, zoo is

't dat dese ondermeester in ontugt leeft met eene slavinne van den koning, bij welken hij ook een kind heeft gewonnen. Hierbij komt nog 'tgene swaarst is, dat hij nog tegenwoordig 't houd bij de getroude vrou van Antonius Lente, welke getroude vrouwe van dese gemelte ondermeester swanger gaat, ende tevoren (zoo gesegt werdt) van dese ondermeester nog eens swanger sijnde, haar vrugt soude hebben verdreven ende gedoot.

Zoodat dan op de Pehe jong en oud sullen tesamen komen, dog tot nader order, alhoewel nogtans datter wel minder negorijen of vlecken zijn daar een meester legt.

Van de negorij of dorp Lehi begaven wij ons wederom na de Pehe, ende bevond in 't avondgebed, gelijk de daags tevoren, 9 vrouwen.

Alhier op de Pehe is geen kerk, welke nu omtrent vier jaren onder de voet heeft gelegen, zoodat des konings huys voor tegenwoordig verstrekt tot de kerk.

Alsmede bevond ik hier eene man, met name Manulen, welke eerst getrout is geweest met de oudste, welke gestorven zijnde heeft hij de tweede tot zijn wettelijke vrou genomen, ende desen verwerpende boeleert dese voornoemde Manulen met de jongste suster uyt één vader ende één moeder.

Het getal der gedoopte christenen jong en oud op de Pehe, Ondon ende Lehi beloopt t'samen 2084.

Ende doordien de meester, Pieter Pais, versogte dat hem een ondermeester mogte werden gegeven, met welken hij alles wel soude konnen bestieren ende uytregten, zoo heb ik hem dan gelaten eenen jongman met name Moses Talavid, diewelke tevoren twee jaren onder den predikant De Leeu heeft geleert ende nu ruym een jaar mijn onderwijs heeft gebruykt, dewelke is van een stil ende behoorlijk leven, en heeft goede kennisse, sooveel als mijn bewust is, ende daarom hij Moses Talavid versoekt aan den Agtb. Heer gouverneur en sijn raad dat hij tot schoolmeester mogte werden aangestelt.

Daarenboven Santojago Ago versoekt mede als boven, dat hij (nadat hij nu ruym 4 jaren den dienst van marinjoe of omroeper van kerk ende school met alle ijver, vlijt ende neerstigheyt heeft waargenomen, ende daarenboven dikwijls in dingen die de politie betreffen altijd ten dienst staat) daarvoor gagie of beloninge mogt erlangen.

Alsmede den omroeper van kerk en school den marinjoe op Lehi, welke mede nu tegenwoordig geplaast is op de Pehe, welke plaats wel twee omroepers eendeels van noden heeft, anderdeels omdat hij nu mede vier jaaren den dienst van omroeper met alle ijver ende neerstigheyt heeft waargenomen, versoekt van den E. Agtbr. Heer gouverneur en zijnen raad te erlangen zijn maandelijxse beloninge.

Van de Pehe ons begevende na de *Oele* wederom, quamen wij des nagts, ende bevonden des anderen daags 60 schoolkinderen in de school, alhoewel volgens 't raport van den schoolmeester niet meer in de school werden bevonden als 20 à 10 kleine schoolkinderen, de andere gaan boswaarts in, maar dat nu zooveel schooljongeren hier sijn, is omdat de predikant omtrent ende nabij is, gelijk meermalen voordesen is gesegt dat sij dan met alle man tesamen komen, waaruyt men wederom wel kan bevroeten ende bespeuren deser volkeren haar bedriegelijkheyt in den godsdienst, om alsoo onse oogen te verblinden ende te beguygelen met de schijn ende gedante van hare godsdienstigheyt, daar se integendeel de kracht derselver door haar botte onwetentheyt ende godlose leven verlochenen. Zoo is 't mede met de bejaarde ende oude omtrent 't gebed en de predikatie, want hier weynig volk ter gehoor komt ende wie weet dikwils niet eene, want van dien tijt af dat alhier de E. committeerdens David Haak en Pieter Alsteyn zijn geweest[890] tot mijne komste zijnder maar

[890] Zie hiervoor, doc. 93.

20 à 10 schoolkinderen in de school geweest, ende ik twijffele niet off 't sal tegenwoordig na mijn vertrek mede alsoo zijn.

Den 8[en] july sondag des nademiddags (want hier ter plaatse wort des voordemiddags op het fortres de Hollandse predikatie gedaan) na de predicatie gedoopt dese navolgende

Kleyne kinderen van getroude ouderen, als:

B. Antonius Tanatontang, I. Ines Kini, A. Hoanna, P. Hoan Koebas, M. Hoanna Toema
B. Laurentius Bebe, I. Magdalena Jenesan, A. Gasper, P. Gasper Sasewa, M. Magdalena Halaven
B. Laurentius Macamine, I. Maria Toeka, A. Siana, P. Christoffel Kakanty, M. Siana Sangian
B. Fransiscus Makaihi, I. Hoanna Tailloho, A. Pedor, P. Pedor Maebiling, M. Dominga Maandarai
B. Andries Leoto, I. Maria Lekoan, A. Domingus Kakapoe, P. Katarina Pawi
B. Djego Tatawil, I. Dominga Thaelan, A. Marcus, P. Marcus Tantauhu, M. Michaela Tabelione
B. Domingus Babante, I. Ines Intaboha, A. Fransiscus, P. Fransiscus Renkal, M. Martha Gane
B. Domingus Mataloe, I. Katarina Mangelo, A. Marcus, P. Marcus Tantoeho, M. Martha Gane
B. Hoan Kaulala, I. Maria Laehuan, A. Birites, P. Domingus Mamagia, M. Birites Mamakilat
B. Antonius Bonta, I. Sicilia Hinaekan, A. Augustin, P. Augustin Pangeti, M. Catarina Lombo
B. Claas Lembo, I. Sicilia Matena, A. Pieter
B. Ignasius Balantin, I. Siana Taloe, A. Ines, P. Jan Makalaihe, M. Ines Labu
B. Laurentius Makamina, I. Maria Toeka, A. Gasper, P. Gasper Babonseke, M. Ines Maligide
B. Hoan Mangala, I. Martha Oekahen, A. Sebeli, P. Balthasar Tawi, M. Sebeli Palide
B. Mattheus Tharampasen, I. Ines Simbang, A. Bastiaan, P. Bastiaan Babenti, M. Anica Lessa
B. Masenti Tobeleu, I. Fransisca Bianlante, A. Adriaan, P. Bastiaan Babenti, M. Michaela Lessa
B. Mingel Tahimpade, I. Maria Tirain, A. Hendrik, P. Pedor Tamasensoge, M. Maria Batta
B. Diego Makamina, I. Potentiana Oebe, A. Monica, A. Martha, P. Hosephe Wolahompa, M. Monika Laligi

Namen der kleine kinderen van ongetroude ouderen zijn dese navolgende, als:

B. Patintie Soemape, I. Maria Ontoedang, A. Martha, P. Cassintho Tatepoenoan, M. Martha Naima
B. Antonius Taangene, I. Maria Wewe, A. Anastasia, P. Pedor Maebiling, M. Anastasia Majan
B. Hoan Lakera, I. Magdalena Maeko, A. Octavius, P. Octavius Leta, M. Potentjana Langigin
B. Antonius Hamoe, I. Hoanna, A. Anica

B. Herone Mamankil, I. Maria Oetandan, A. Christoffel, P. Christoffel Makakanhutin, M. Maria Bebenkonda

B. Djego Makagoha, I. Siana Nangin, A. Hoanna, P. Ferdinandus Benke, M. Hoanna Itte

B. Domingus Segetoe, I. Magdalena, A. Antonius, P. Samanianoe Lahenkerare, M. Catarina Jette

B. Domingus Sapoea, I. Maria Pira, A. Antonia

Ondertussen versoekt met alle eerbiedigheyt Joannes de Selva aan den E. Agtb. Heer gouverneur en zijn raad om zijn verlossinge, om wederom na Amboina te mogen.

'k Soude mede wel de rol der namen die haar vrouwen ende haar mannen hebben verlaten ende wederom andere vrouwen nemen, oversenden, maar 'k kan geschrift dat den krankbesoeker Coenraadt Bertrams op Chiau mij ter handt gestelt niet wel lesen, doordien 'tselve seer slegt ende slordig is geschreven, ende des voornoemden krankbesoekers eygen hand niet en is. Maar ik gedrage mij tegenwoordig aan diegene die aangaande dese materie hebben geschreven.

Dit eyland Chiau, gelijk hetselve seer volcqrijk is, zoo is het mede bij uytnemendheyt vol godloosheyt, niet alleen levende in hoererije, overspel ende ontugt, maar in de groulijke ende godtergende bloedschande. Want waar dat ik geweest ben, zoo op Terlaut als op Sangier, zijn het meeste part die daar getroude vrouwen verlaten ende wederom andere nemen Chiauresen, waaruyt men wel kan bespeuren wat ende hoedanig de godsdienst zij, daar men zoodanigen leven voert.

Des maandags avond den 9^{en} july vertrokken wij van Chiau de negorij of vlek Oele, ende quamen den 10 july op *Tagulanda* ende den 11en july, woensdag voor de middags, naar gedane catachisatie gedoopt dese navolgende

Kinderen van getroude ouderen:

B. Paulus Makitta, I. Maria Mawalintoegoe, A. Pedro, P. Joannes Lakoekoe, M. Catarina Batian

B. Jacob Sasigian, I. Maria Jowas, A. Joseph, P. Andries Mangaling, M. Katarina Intanene

B. Harman Saindan, I. Martha Tamingin, A. Harman, P. Lucas Lalako, M. Christina Titilai

B. Dirk Antoerere, I. Catarina Lagowa, A. Christina, P. Adam Lindandagha, M. Adriana Manoeroe

B. Elias Lalissa, I. Susanna Toengoenan, A. Sicilia, P. Paulus Lahopa, M. Susanna Intalang

B. Pedro Sisigian, I. Martha Kentengan, A. Maragrita, P. Benjamin Makaehe, M. Maragrita Konda

B. Salomon Bagia, I. Adriana Takahiboe, A. Martha, P. Isaac Nalawo, M. Martha Nangin

B. Jacobus Sahimoe, I. Anika Tallo, A. Joannes, P. Joannes Ontong, M. Maria Menoo

B. Joannes Takareke, I. Lucia Liniri, A. Bastiaan, A. David, P. Michiel Abiedoel, M. Maria Jemon

B. Bastiaan Magalis, I. Augustina Lioegan, A. Daniël, P. Daniel Matalo, M. Sara Lobassin

B. Isaac Casanda, I. Catarina Lohocapis, A. Hoanna, P. Jan Claas Hoemapi, M. Susanna Waweno

B. Isaac Wankoehoen, I. Anica Jahoeon, A. Marikas, P. Harman Taimanen, M. Eva Nanloho
B. Hendrik Wawori, I. Anica Kentenga, A. Anica, P. Andries Soepepe, M. Maria Iensong
B. Joannes Ponsin, I. Maria Sako, A. Catarina, P. Augustin Londoen, M. Susanna Lasoemin

Ende na het voleyndigen des doops in den egt verknogt dese navolgende personen, als:
Adam Koehom met Sara Sapahoe
Isaac Masondo met Catarina Tonhoeban
Joannes Gagosin met Christina Lahabokan
Daniel Tenkoe met Sicilia Titiwan
Antonius Tapoenauns met Maria Tendenang

Den 12en july, donderdag 's morgens, vertrocken wij van Tagulanda op Beara,[891] ende aldaar twee nagten vertoevende vanwegen den sterken wind, geraakten des sondags avonds op de Manado.

Wat *Manado* belangt, is mede, gelijk de rest, seer slegt en haar gedaante zeer droevig, ende kan in gene dele boven anderen werden gepresen, schoon sij behoorde boven andere plaatsen uyt te steken, terwijl niet alleen hier twee schoolen en leermeesters zijn, maar mede kranckbesoeker ende predicant. Wat hier 't volk belangt, zijn verdeelt in twee, in 't Manadose quartier en den ander de nieuwe negorij, te weten, om des avonds 't gebed en des woensdags de catachisatie bij te wonen. Maar dog met de Manaders is het zoo uytnemende slegt ende slordig dat dan eens 10, dog selden gebeurt dat, dan eens 7 à 8, meermalen 2, 3, ja ook wel en veeltijts niet één, gelijk kortlijks maar één vrou in de catachisatie wierd bevonden. Maar wat den andere, te weten den nieuwe negorij belangt, die sijn hooglijks te prijsen boven de Manaders, want dese komen nog met kleine troepens als het haar beurt is tot het gebed en catachisatie.

Maar des sondags komen zeer weinige van de Manaders in de predicatie, maar met vlijt komen van de nieuwe negorij tot het gehoor des woords. Waarvandaen dese luyheyt ende traagheyt der Manaders? Misschien staat de kerk ofte school al te na bij haar, want sij is in het midden van haare negorij of dorp, waarnatoe die van de nieuwe negorij van verre moeten komen.

Wat de schooljongeren belangt, zoo heb ik meermalen in de school bevonden dan eens 13 à 16, waaronder dan mede werden gerekent mixtice kinderen, dog wanneer de marinje of omroeper van kerk en school deselvige vergadert, werden daar meerder bevonden, want den eene ende den andere is nu in dese tijd van tuynen schoon te maken met hare ouderen hier en daar, zoodat volgens 't zeggen van den schoolmeester alhier 40 schooljongeren zijn.

Dese alle kennen en weten op te seggen 't onse vader, de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden, 18 van dese kennen het meergemelte boekie van Caron met alle texten, sommige met de gemene texten, andere sonder texten, seven van dese weten 't boekje van Aldegonde, drie kennen den groten catachismus, 10 en meer weten de 19 vraagjens uyt 't boekie Ichtitsar, bijna alle weten 't morgen- en avondgebed, omtrent de helft kennen 't gebed voor ende na den eeten, 7 konnen lesen ende 8 schrijven.

[891] Pulau Biaro, tussen Tagulandang en de noordpunt van Celebes.

De personen die alhier des H. H. avondmaal genieten zijn dese navolgende, als: Sr Herman Jansz Steynkuyler, Gellius Cammiga, Jacomina de Meester, Pieter Adriaansz de Haas, Cornelia Meyndertsz, Pieter Hendriksz, Willem Jarix, Jan Mulder, Jan de Blau, Anica Jacobsz, Engelbregt Barentsz, Cosinus Damiansz, Christina Lambertsz, Juliana Dampel, Maria Dasage, Anna Cors, Maria Sompo, Anna Monkie, Anica Goyer.

Ende zijn alhier gedoopt geworden dese navolgende kinderen en bejaarde.

Kinderen van getroude ouderen, als:

B. Pieter Adriaansz de Haas, I. Cornelia Meyndertsz, A. Magdalena, P. Sr Herman Jansz Steynkuyler, M. Jacomina de Meester

B. Jan Babihug, I. Regina Mehibuassale, A. Cornelia, P. Christiaan Montani, M. Cornelia Nangiduata

B. Pieter Omben, I. Aurora Panarottan, A. Pedro, P. Pedro Seegens, M. Pieternella Malene

B. Salvadoor Lunor, I. Maria Boewe, A. Susanna

B. Simon Lumioe, I. Magdalena Perera, A. Harman, P. Sr Steynkuyler, M. Dominga Damiansz

B. Christiaan Karstensz, I. Catarina Sampo, A. Anna, P. Claas Lendenburg, M. Antonia Behaa

B. Jan de Blau, I. Anica Jacobsz, A. Catarina, P. Willem Jarix, M. Christina Lambertsz

A. Joannes, P. Tymen Lambertsz, M. Maria Pietersz

A. Mattheus, P. Pieter Stappers, M. Jacomina de Meester

B. Joan Tamara, I. Anna Monkje, A. Cornelius, P. Sr Steynkuyler, M. Anna Cors

B. Cosinus Damiansz, I. Dominga Damiansz, A. Pieter, P. Sr Steynkuyler, M. Cornelia Meindertsz

B. Louys Bakuhi, I. Juliana Dampel, A. Lucas, P. Lucas Fortados, M. Susanna Fortados

B. Isbrand Antonisz, I. Anna Pietersz, A. Catarina, P. Willem Jarix, M. Catarina Jarix

B. Jeremias Pietersz, I. Elisabeth Bobaerd, A. Maria, P. Cornelius Jansz Landman, M. Christina Lambertsz

B. Hoaniko Duirand, I. Leonora Ressak, A. Joannes, P. Joannes Rumambi, M. Margarita Krumboe

B. Dirk Rogiersz, I. Joanna Beex, A. Magdalena, P. Sr Herman Jansz Steynkuyler, M. Jacomina de Meester

B. Hendrik Perera, I. Anna Cors, A. Hermanus, P. Sr Steynkuyler

Kinderen van ongetroude ouders zijn dese navolgende, als:

B. Hendrik Boeri, I. Dominga Sunti, A. Hendrik, P. Hendrik Outuang, M. Maria Taja

B. Jacobus Manopo,[892] I. Cornelia Nangiduata, A. Maria, P. Andries Lalita, M. Maria Dassage

B. Hoaniko Papankon,[893] I. Elisabet Panoeloan, A. Hendrik, P. Hendrik Oelaang, M. Maria Apper

B. Barent Loho, I. Lydia Lawewe, A. Tomas, P. Tomas Naoehi, M. Casintha Elle

---

[892] In margine: 'te weten de jonge koning van Boelang, welke zijnde op de Manado bij dese Cornelia op troubelofte heeft gehouden edog daarna swanger sijnde niet heeft willen trouwen en haar met het kind laten raden'.

[893] In margine: 'welke dese twee beide man en vrou, wederom zijn gescheyden, de man Hoaniko heeft wederom een ander vrou, ende zij Elisabeth een ander man'.

B. Hendrik Ontuang, I. Servina Kahoe, A. Eva, P. Jan Babihoege, M. Eva Ampe
B. Mattheus Kakio, I. Maria Taea, A. Pieter, P. Manuel Perera, M. Cornelia Nangiduata
B. –, I. Juliana Biso, A. Susanna, P. Sr Herman Jansz Steynkuyler, M. Juliana Dampel

Dit dogtertie kan geen vader vinden, schoon evenwel sekerlijk een vader moet zijn, ende ook is, ende men dagelijks ook wel kan sien uyt vele blijken ende omstandigheden die wel een schijn hebben. Dog 'tselve met daar daat 'tselve te tonen, dat sou wat beswaarlijk sijn, want exempelen ende blijken vergroten en verheerlijken wel een zaak, maar konnen niet goet maken een daat.

Dit kind wierd mij des sondags namiddags om te doopen nevens andere kinderen zo simpelijk in de handen gestopt, nadat ik alvoorens des saturdags aan den schoolmeester (tot wiens huyse dit kind is geboren ende ter dier tijd de moeder mede was) had gevraagt, wanneer de schoolmeester off de ouders selve komen na gewoonte om bekend te maken en te versoeken 't doopen van haar kinderen, off dit kind mede soude werden gedoopt, dog kreeg van den schoolmeester ten antwoord: 'sappa tau diorang pounja candati', 'wie weet het, het is haar wil', alsoo dat men mij mede wel op soodanigen wijse heydense ende Alphoerese kinderen om te doopen in de handen souden konnen steken, want vader is hier niet, ende de moeder, of die christen is, gelijk dan gesegt wort dat zij christen en 't doopsel ontfangen heeft, ik weet 'tselve niet, zoodat ik voor dien tijd (schoon ik evenwel ten onregt tot eene onnosele ende onschuldige eenige woorden sprak) met stilswijgentheyt 'tselve moeste laten doorgaan ende passeren.

Kinderen waarvan vader christen, dog de moeder heydens, zijn dese navolgende:

B. David Liaha, hoecum, I. ...[894] Ele, heyden, A. Anna, P. Cosinus Damiansz, M. Dominga Damiansz
A. Magdalena, P. Pieter Adriaansz de Haas, M. Cornelia Meindertsz
A. Abraham, P. Abraham Mamuni, M. Judith Weenon
A. Jacob, P. Manuel Kabohan, M. Cornelia Hibunbang
B. Jacob Lamonua, I. ... Rensina, heyden, A. Bastiaan, P. Antony Banasa, M. Bastiaan Tahidi

Alsmede nieuwgedoopte bejaarde op eygen belijdenisse, zijn dese navolgende, als:

Jacob Eno, P. Cosmus Damiansz, M. Dominga Damiansz
Abel, P. Andries Lalita, M. Maria Dasage
Ismaël, P. Hendrik Perera, M. Anna Cors
Cornelis Rumambi, P. Tijmen Lambersz, M. Catarina Jarix

Kristenen die ongetrout leven, als:

1. Antony Bahebba dengan[895] Eva Montanus
2. ... Balinsoy dengan Zara Dampihan
3. Barent Loho dengan Alida Lewewe
4. Mattheus Kakio dengan Maria Taya
5. Hendrik Ontuang dengan Serwina Kahoe
6. Cornelius Rumamby dengan Cornelia Lebbu

---

[894] Voornaam niet ingevuld, evenals een aantal malen hierna; er staan puntjes genoteerd.
[895] Dengan (Mal.): met.

7. Alexander Kandasoeli dengan Susanna
8. Lucas Ganaseo dengen ...[896]

Der christenen namen die bij heydense vrouwen houden en met haar t'samen woonen, als:

1. Marcus Larutei hoecum dengan ... Timbava
2. Pedro Rantei dengan ... Puupuk
3. Jochim dengan ... Rompa
4. Jan Mangba dengan ... Erox
5. Hoanico Paponkon dengan ... Soorot
6. Jacob Manenku dengan ... Ragrag
7. Jan Boenkar dengan ... Roemawen
8. Salomon Dockan dengan ... Noho
9. David Liaha hoecum dengan ... Eva
10. Moses Tackalintoehan dengan ... Timbur
11. Hendrik Hendoessan dengan ... Pinintoe
12. Pedro Lalomo dengan ... Leppy
13. Jacob Lamboura dengan ... Rensina

Christene vrouwen die bij heydense of moorse mannen houden, als:

1. Klara Tinimba dengan ... Remu
2. Fransisca Blas dengan ... Goehabi
3. Judith Rassoe dengan ... Toansa, orang Boegis[897]
4. Eva Samala dengan ... Tokaneaka, orang Boegis
5. Helegon Pickuang dengan ... Tomada, orang Boegis

Welke dese Boegis voor tegenwoordig wederom sijn vertrecken.

Wat alhier onse Hollandse natie of Europianen belangt, is mede seer ende haar leven vrij wonderlijk, gelijk overal, ende 't ware te wenschen dat het beter mogte zijn, daar wij, vaster ende sterker christenen zijnde, als ligten behoorden te leven in sulken crom ende verdrayt geslagte, en met onse leven-wandel ende goede werken voorligten sulke afgodise ende duyveldienstige menschen, daar men integendeel vele tot eene aanstoot ende ergernisse zijn, 'tgene haar evenwel geen oorsake moet zijn om niet tot Jesus Christus en de kennisse der waarheyt te komen, maar nogtans is onser de schandvlecke.

Het getal der gedoopte christenen beloopt hier op Manado 393.

Den ouden Inlandse schoolmeester Andries Fortados[898] vond ik met mijn aankomste op dit Manado woonagtig met sijn huysgesin alhier, dog na twee maanden vertoevens begaf ik mij op de reyse na de verdere negorijen van de Celebes te besigtigen. Ondertussen soude dan dese voornoemde schoolmeester (die nu oud zijnde en swak, nog gaan nog staan kan, ende nu alrede 40 jaren in dese gewesten heeft omgesworven, en is mede de eerste geweest, die dese schoolen ende kerken heeft helpen opbouwen ende stigten, en het Nieuwe Testement

[896] Naam niet ingevuld.
[897] T., een Boeginees.
[898] Andries Fortados was reeds in 1659 in dienst getreden en had pionierswerk gedaan op Tagulanda en Sangir en in Noord-Celebes.

oversetten[899]) den tijd mijnes afwesens na de andere negorijen en schoolen sig van den Hollandse chirurgijn laten meesteren ter tijd toe mijner wedercomste op de Manado, om dan voortaan wederom met mij na Sangier te gaan, dog alsoo desen schoolmeester gecomen is op Sangier, was voor hem geen plaatse open. Hoewel Manganitoe zijn bescheyden plaatse tevoren is geweest, zoo had den ouden koning van Magenitoe door een briefje aan mij laten weten hem nog sijne kinderen te gedogen op 't land te komen, veel minder om hem ofte sijn kinderen aldaar als schoolmeester te plaatsen. Alwaaromme dan ik ben te rade gegaan elders een bescheyden plaats te geven (want overal zoo begeren zij hem niet) op Taboecan, de negorij Koema, want twee van des konings slaven zijnde schoolmeesters mijn versogten om op Terlaud te mogen werden geplaast, welke twee ledige plaatsen wederom den ouden schoolmeester Andries Fortados en den andere, Tomas Naouhi van Terlaud, wederom zouden vervullen. Maar den koning van Taboecan die en verstaat zulx niet te doen, zijn slaven na Terlaudt te senden ende den ouden schoolmeester Andries op Koema aan te nemen, alsoo dat desen voornoemde meester Andries tegenwoordig bij zijn zone op Candahaar woont, ende van dien tijd dat ik op Manado quam (want hij woonde hier met zijn huysgesin) geen dienst heeft gedaan, ende ook tegenwoordig niet doet (want den koning van Taboecan hem niet wil toelaten te wonen op Koema) ende ook van ouderdom ende swakheyt des lichaams hij selve niet wel kan doen, want hij altijt moet gedragen werden, maar evenwel daarom door eene goede discipel alles laten doen, gelijk hem ook eertijts op Manganitoe een ondermeester is toegevoegt geweest, zoodat ondertussen des Compagnies gagie duslange getrocken is om niet, sonder dienst te doen, dog buyten sijn schuld, hier op Manado te wonen met sijn huysgesin is hem om te meesteren toegestaan, ende nu willen de koningen hem niet hebben, en hebben niet gaarne vrije, maar haar eygene slaven tot haare meesters ende tot omroepers van kerk en school, zoo om haar eygen profijt, want een slaafse schoolmeester geeft telkens als opgaat een blauwe salempoeris, en een omroeper een dongris of smalle bafta, als om des te beter alle haar duyveldiensten en afgoderijen plegende, te doen verborgen blijven. Op Sangir zijn elf schoolmeesters, waaronder ses slaven zijn, onder welke ses evenwel nog goede zijn. Hoeveel slaafse omroepers is mij nog onbekent, op Tagulanda mede een schoolmeester slaaf zijnde met eene omroeper.

Om tot besluyt te geraken zoo is dit een seer droevige, elendige en beklaaglijk Christendom. Hoevele zijnder die Christendom aannemen ende haar laaten doopen om de naam niet te mogen hebben van heyden of moor, om des te beter toegank te mogen hebben tot hoererije ende overspel, want indien zij nog heydenen waren zij souden niet konnen werden toegelaten tot deselvige, hoevele om des noods zijnde van de E. Compagnie te werden beschuttet ende beschermt, andere wederom om haar eygen profijt.

Hoe is 't mogelijk dat het een Christendom kan zijn, daar haar de hoererijen zoo eygen sijn dat het haar onmogelijk is deselvige agter te laten, of sij getrouwt sijn of niet, en daarom ene regte hoerendom, heydendom ende duyvelsdienst, want zij volgen der christenen wijse niet na maar der heydenen, ende dat kan der niet uyt, haar ongelovigheyt kan men niet van haar weren nog keren, zoo aan land als op zee, zoo omtrent hare zieken en verstorvene, zoo omtrent hare begraffenisse. Zoo op de zee zullen se geen vuyligheyt buyten boort in zee werpen, opdat de zee niet toornig worde. Wanneer se siek werden, hebben vele ja de minste gedagte niet tot God, maar dan offeren zij den duyvel, opdat die haar wederom gesont make, en wat diergelijke dingen meer zijn, want het is onmogelijk alle haar grouwelen, vuyligheden, duyveldiensten t'eenemaal ter papier te stellen. Want bij exempel Boelang Itang – zedert mijn afwesen van daar is in drie maanden bijna niet een jonge in de school gekomen – wanneer imand siek, zoo hebben sij daartoe hare leeraren om den duyvel te offeren, met name Bouhehe en Bounicedo, diewelke hebben elf duyvelen als 1. Domomabongho, 2.

[899] Zie deel IV, Bijlage Maleise Geschriften, nr. 63 en 64.

Kiankakollo, 3. Mockogoeloengoemo, 4. Sumimpo, 5. Loeminki, 6. Sumonsoeddoe, 7. Buomaningho, 8. Kimoni Allongho, 9. Sumonoesomoe, 10. Botapotampy, 11. Pantotiboe, ende seggen ronduyt den duyvel te dienen, gelijk zij in waarheyt mede doen, seggende, wat God is hier, ende daarop wierpen se den omroeper van de kerk met stenen op den dag des Heeren. Ende hoe is 't mogelijk alle haar vuyligheden te kunnen optellen, want gelijk den predikant, de visiet doende, tamelijk bevind, want dan tonen zij haar neerstig ende ijverig opdat haar kinderen gedoopt mogen werden, maar daarna tonen zij hare schelmerijen. Ende wat zal men vele dingen ophalen; men kan haar zoo slim niet afschilderen of afbeelden, of het is nog al slimmer, tenzij men haar moet aanmerken als swacke ende seer tedere christenen, die eerst uyt de duysternisse overkomen in het ligt. Ende indien den stant der kerke aldus blijft, 't is al vergeefs, nog predicant, nog kranckbesoeker, nog meester is van noden, tenzij daar geen ander order werde gestelt over de hoofden ende over het gemene volk. Ende voorts gedrage ik mij aan alle de rapporten van alle residenten en posthouderen hier op dese plaatsen rontomme leggende, ende alle gecommitteerdens. Ondertussen bidden dat den oppersten Herder der schapen haar ende ons meer ende meer gelieve te trecken uyt de dicke duysternisse tot zijn wonderbare ligt, van de magt des satans tot God, ende dat hij ons wil geven verligte oogen des verstants, opdat wij mogen weten welke sij de hoope onser roepinge ende dat wij eens mogen sien het koninkrijke Jesu Christi uytgebreydet tot aan het uyterste van aardboden, ende dat eens den wensch der heydenen moge ingaan ende gansch Israël zalig worden.[900]

(Onderstont) en was getekent: Gellius Cammiga, etc. In margine: Manado den 17^{en} october 1691.

Gecollationeerd en accordeert, Ternaten ten Castele Orangie den 27^{en} augustus anno 1692. Pieter Alsteyn, secretaris.

98. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 17 juni 1692.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 302-306.

Eerwaarde – – –

U.Eerw. zeer aangename letteren van den 6 february deses jaars[901] zijn ons met de behoude aanlandinge van 't jagt Gasperdam wel behandigt, waarin vooreerst zagen den ontfang van de onsen des voorledene jaare aan U.Eerw. toegezonde, 'tgeene ons ten hoogsten aangenaam was, te meer also wij zagen wat werking deselve door U.Eerw. medehulpe gedaan, ende wat vrugt en nuttigheid wij daardoor verkregen hebbe, ziende reeds tot ons overgekomen onsen verwagten en waarden leeraar den Eerw. Heer Petrus Jakobus Costerus, die wij ook met alle toegenegentheid des herten ontfangen en van wien niet anders dan alle diensten in Gods kerke tot stigting en opbouwing derzelven tegemoed zien, als zijnde, na U.Eerw. ten regten schrijft, een jong en wakker man, van den hemel met bekwame gaven beschonken, door welke onder den zegen Gods de kerk vele diensten en nuttigheden genieten kan.

Ook gaf het ons geen kleine vergenoeging te verstaan de aankomst van nog een tweede leeraar, den Eerw. D. Joannes Stampioen, nu jongst met het schip de Schelde uit het vaderland aangekomen, en, volgens ordere van haar HoogEdelens, eerst Amboina zal aandoen, om dit loopende jaar aldaar zijn verblijf te nemen. Wij verwagten zijn Eerw. met een herte-

[900] Citaten uit 1 Petrus 2:9, Efeziërs 1:18, Haggaï 2:8, Romeinen 11:26a.

[901] In ANRI, Archief Kkr Batavia 52, zijn fol. 32-46 door papierbeschadiging niet meer leesbaar; vermoedelijk bevat dit gedeelte de minuut van het genoemde schrijven.

lijk verlangen, opdat dese kerk zijn Eerw. dienste te eerder genieten mag, en opdat den Eerw. D. Nicolaus Hodenpijl, volgens zijn Eerw. begeerte, alsdan tot de Ambonse kerke wederkeeren kan. Ondertusschen genieten wij den volveerdigen dienst van ons in den nood bijgekomen leeraar, den Eerw. D. Hodenpijl, die van zijn aankomst en aanlanding alhier tot die van zijn Eerw. D. Costerus, den dienst der kerke in beide de Nederduytse en Maleitse taalen nevens het doen der visiten, tot driemaalen, op de eilanden van Matsjan en Batsjan tot iders genoegen heeft waargenomen, en tegenwoordig nevens den Eerw. D. Costerus nog blijft waarnemen. – – –[902]

De godsdienst zo in 't openbaar als in 't bijzonder te betragten schijnd dese volkeren een last te zijn. Zij willen nog na vermaninge nog na bedreiginge hooren, zodat de kerken meest ledig zijn. En wat bestraffinge de jeugd werd aangedaan, zij blijven nog even traag en onwillig om ter school te gaan en onderwezen te werden. Zederd dat de boetens, door welke zij als gedwongen wierden tot het kerk en school, ook tot de gebeden te komen, zijn afgeschaft en opgehouden hebben, isser voorwaar een groote veragtering in die zaak gekomen. En indien er niet wederom iets door hoogerhand opgesteld of verordineerd werd dat het inlands Christendom noodsaakt tot het kerk- en schoolgaan, is het te vreezen van weinig te winnen. Want zonder dat komen nog de kinderen ter schoole nog de bejaarde in de kerk en gebeden. Hoe konnen of zullen zijlieden dan geleerd werden, en tot opmerking van haaren staat en jammerlijken gesteldheid haarer zielen komen? Men kan haar in de bosschen nog op de bergen (daar dese Inlanders, ja alle oosterse volkeren, wel meer en liever dan in haar negerijen zijn) niet gaan opzoeken. Ja, nog wel minder zoude zij daar te gezeggen zijn. Dese inlandse christenen moeten (want haaren luyen aard wijst het genoegsaam uit) gedwongen werden, anders kan men nog het eenen nog het anderen van haar gedaan krijgen. En daarom oordeeld dese vergadering ten hoogsten nodig (en wij verzoeken in dese U.Eerw. hulpe en voorspraake) dat 'er door ordere en bevel van haar HoogEdeles wederom iets werde ingevoerd waardoor het inlands Kristendom wierd genoodsaakt en als gedwongen om den godsdienst meerder bij te woonen en haar kinderen ter schoole te bestellen.

Wij verhoopen niet, broeders, dat dit als een geloofdwang of dwang om het kristengeloove aan te nemen zal werden opgenomen, want verre zijn onse gedagten daarvan, 'tgeene ook openbaar is, omdat wij maar alleen zeggen en verzoeken dat diegeene welke reeds kristenen zijn tot de christelijke pligte boven meergenoemt mogten werden aangevoerd. Immers het woord van onsen Heyland was Luc. 14:23, 'gaat uyt in de wegen en heggen, en dwinkt se in te komen'. Wel is waar dat dit woord zo zeer niet beoogt een van buyten aankomende geweld-dwang, maar eer een geduerig aanhoudend ernstlijk verzoek om sig eens te laten overreden. Dit ook beoogen wij daarmede, want zo zijlieden ter gehoor van Gods woord komen, dan konnen zij ook met kragt van redenen overtuygt werden.

Zodanig is de toestand der kerke, broeders, voorwaar gansch beklaaglijk ten opsigten van haar, en smertelijk voor ons die daaglijx moeten zien dat onsen arbeid met geen meerder vrugt gezegend werd. Wij zeggen dit van het geheele lighaam deser gemeinte, zo aan de hooftplaatsen als op alle d'andere plaatsen en eylanden.

Het berigt van zijn Eerw. D. G. Camminga aan dese vergadering en ook aan de Agtbaren Politie overgeleverd[903] geeft ons zulx overbodig te kennen. Zijn Eerw. ontledigt de gesteldheid der kerk onder zijn opsigt behoorende zodanig, dat den roem van alle de voorgaande in verlede en voorgaande tijden gedaan, bijzonderlijk van D. de Leeuw, gansch vernietigt en verijdeld. Want daar zijn plaatsen (zo zijn Eerw. berigt inhoud) daar geeneen paar getroude perzoonen zijn, welke zo maar bij den anderen zo lang zij willen, of onder den ande-

[902] Enkele opmerkingen betreffende de kerk te Batavia en de kerk in Azië in het algemeen. Het oordeel van Valentijn over Hodenpijl ('een los woest mensch') in Molukse Zaaken van Godsdienst, 419.
[903] Het visitatierapport van 1691, zie het hiervoorgaande document.

ren als de beesten leven. Voorzeker kan daar geen Kristendom, nog geloove, nog godvrugtigheid, maer wel eer een heidens hoerendom gevonden werden. En wat zouden wij dog meer van dese droevige zaake ophaalen? Wij zeggen met een woord, in welke wij 't alles zullen besluyten: het inlands Kristendom heeft weinig of geen kennisse van de Maleitse taale, nog meer van de zaake aangaande het kristen geloove, nog het geloove zelfs niet werd onder weinige gevonden. Ja, de Europiaanen zelven die hier eenige tijd geweest zijn (wij spreeken van het geringe volk) vertoonen in verre na niet dat ooid kristenen gebooren of in de schoot der kerke opgevoed zijn. Hoererij, dronkenschap, vloeken en andere zondige, ja godloose werken meer die de regtveerdige wrake Gods van den hemel afroepen, ja tergen, zijn ten hoogsten opgeklommen. Indien dan eens alles na gewenschte en verwagten toestant zal moeten komen, isser voor alles van nooden een kragtdadige werkinge Gods, die het herte deses volx wil aanroeren met zijn Geest, de Geest des geloofs, des kennisse en vreese des Heeren. Waarom wij ook gestadig bidden dat hij het werk van zijn dienaaren wil zegenen, haar gevende alle neerstigheid, wakkerheid en liefde om haar werk en pligt te volvoeren en het Zion Gods also op te bouwen.

Verders konnen wij niet verbijgaan te zeggen hoe dat wij tot ons aller genoegen hier met gezondheid hebben zien aanlanden den E.E. Heer Cornelis van der Duyn tot onsen Heer gouverneur en bevelhebber, 'tgene ons temeer verblijden als wetende dat zijn E.E. lang het medebestier als ouderling in de kerke gehad hebbende,[904] ons als een regt voesterheer derzelve zijn zal, door welkers voorstand en goede voorgang wij verwagten dat de godsdienst met te meerder ijver, zo van de Europianen als ingeboorne, zal betragt ende behertigt werden.

Onsen Eerw. medebroeder D. G. Camminga is wederom van zijn voorige ziekte en swakheid (Gode zij d'eere) ten volle in gezondheid hersteld, en, hebbende hier aan 't Casteel Orangie voor een korten tijd geweest, is hij wederom na zijn bescheide plaats, de Manado en kerke daaronder behoorende, vertrokken.

Voor 't laaste belooven wij de broederen tot ons met attestatie van U.Eerw. overgekomen zodanig als dezelve attestatie verzoekt te erkennen, ende onder onse opsigt aan te nemen.

Hiermede – – – die van den kerkenraad tot Ternaten en uit aller naam, N^s^ Hodenpijl syn. p.t. praeses et. epist. scriba, P.J. Costerus p.t. scriba eccl., Daniël Fiers ouderlingh, Dirk Fransz diaken.

Ternaten ten Casteele Orangie in onse kerkelijke vergadering desen 17 juny anno 1692.

P.S. Tot U.Eerw. komt over Ida Eva Elderkampius en Cornelis Donker, bij voordesen als ledematen tot het Heilig Avondmaal toegelaten, maar nu voor enigen tijd daarvan afgehouden. De eerste (namelijk Ida Eva Elderkampius, nu weduwe van den opperchirurgijn Mattheus Breine[905]) om haar ergerlijk en opspraakelijk leven en gedurige huistwist met haar man zaliger, den anderen, te weten Cornelis Donker, welke om crimeneele feyte en andere buytenspoerigheden de tafel des Heren ontseid is. Waarom wij ook met goede consciëntie niet hebben, gelijk andersins gewenscht hadde, konnen bedelen met onse gewoone kerkelijke getuygenis, maar zonder dezen tot U.Eerw. overgaan, 'tgene wij dan hier tot U.Eerw. narigt onder hebben bijgevoegt. Vale.

---

[904] Van der Duyn werd in het begin van 1679 ouderling te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III, 408). Hij bekleedde dat ambt gedurende geheel 1679 en in 1682-1683, en opnieuw gedurende het gehele jaar 1691, waarna hij als gouverneur naar Ternate vertrok.

[905] Matthijs Brayne of Brijne, arr. Batavia 1688 als 'opperbarbier', repatrieert 1689, terug in Batavia januari 1691, overleden 23 april 1692.

99. Brief van schoolmeester Andries Fortados aan gouverneur Van der Duyn. Candahar, 28 april 1693.

NA, VOC 8069, fol. 58-61. Afschrift.

Aen den achtbaren heer, mijn heer Gouverneur, die de magt van d'Ed. Compagnie in de Moluccos regeert, wien Godt met alle welvaert wil segenen.

Ik, U.E.s dienaer, zende dese letteren aan mijn heer ten eynde mijn heer de waere geschapentheyt der zaken onder de regeringe van de Heer Cos[906] in 't jaar 1660 mogte bekent wesen. U.E. dienaer is de zaeke genoegsaem bekent. Want in de vorige tijden hebben de coningen van Tagulanda, Taboecan en Candahaar t'zamen besloten om de moorse religie te verwerpen en die van de christenen aan te nemen. Dierhalven heeft de heer Cos mij naar Tagulanda gesonden om aldaar de schoole op te regten en hun in de christelijke religie te onderwijsen; als onderentusschen den predicant Sibellius[907] op Tagulanda is gecomen, en heeft het water des doops over den coning en zijne onderdanen uytgestort, en alzoo U.E. dienaer bij die volckeren gewent geworden is, zoo op het vaste land als op de eylanden gezonden, om bij gelijkenissen het land te ploegen, als wanneer dezelve zouden komen zaayen, dat is om hun het woord Gods te leeren, zoodat nu den coning van Candahaar en zijne onderdanen alleen nog overschiet om het christengeloof aan te nemen. Dog hoope dat God den Heere hun eenmael tot bekeeringe zal brengen, dat se het ware christengelooff zullen omhelzen, alzoo er reets 2 zijner zoonen en een dogter genegen zijn christen te worden, van welke 2 zoonen een, genaemt Samsialam,[908] die se besloten hebben als successeur in het rijck aan te nemen, bij mij is gecomen, versoekende dat ik zulx aan mijn heer zoude bekent maeken, en dat hij zijn vaartuyg klaarmaekt, om daarmede in de aanstaande maand mey op Ternaten voor mijn heer te verschijnen, en alsdan het water des doops te ontfangen. Zoodrae de volckeren zulx te weten zijn gecomen, is er een van de rijxgroten genaemt Janaro geweest, die hem de reyse woude beletten. Maar Samsialam en kreunde zig daar niet aan.

Zoo meede wil ik mijn heer vragen wegens de volckeren van [H...],[909] die voor desen op Tagulande gewoond en bij tijde van d'koning Balango met die van Tagulanda t'zamen besloten hebben om het christengelooff aan te nemen, wanneer naderhand bij tijde de heer Verspreet[910] zij nae Candahaar zijn vertrocken, waarvan de helft tot de christelijke en d'andere helft tot de moore seligie zijn overgegaan, off ook die weder zoude mogen inroepen om de christelijke religie aan te nemen, want om zulx te doen vrese ik, alzoo daartoe geen ordre van mijn heer en hebbe.

Nog eensdeels de heer predicant Gillis Cammiga heeft de meester Anthony Fortados in de negorij Mattane geplaast, dog den koning van Taboecan wil hem niet hebben, want ten tijde den coning weder van Taroena op Mattane was gecomen, heeft hij meester Anthony daaruyt laten gaen, alsoo hij niet en begeert dat Anthony op Mattane schoolmeester zal wesen, te meer ook alle zijne onderdanen begeren dese meester niet te hebben. Daarom heeft den coning van Candahaar hem weder op Candahaar genomen, die ook de kercke en schoole tegelijk waarneemt. Oversulx versoecke dat mijn heer een schoolmeester onder mij believen te stellen, gelijk voor desen op Tagulanda, Boelang en Manganitoe geweest is, want ik heb nu al veertig jaren gediend, en ben oud en magteloos geworden, waardoor mij de kennisse

906 Simon Cos, 1656-1662 gouverneur van Ternate.
907 Petrus Sibelius, begin 1662 tot begin 1664 predikant te Ternate.
908 Ketjil Simanciala, zoon van Datu Buisan. Zienover hem *GM* 5, 353, 449, 496.
909 Enkele letters onleesbaar.
910 Abraham Verspreet, 1669-1672 gouverneur van Ternate.

en verstand begint te begeven. Bijaldien dit van Samsialam geluckt, zoo hoopt zeeckerlijck dat de moorse religie op Candahaar teniet zal worden.

Nog mede versoeck ik aan mijn heer om wat papier, alzoo ik hier onder de mooren en christenen woone. Waarmede naar wenschinge eyndige, verblijve (onder stond) U.Edelheyts dienaer, (en was getekent) Andries Fortados.

Terzijde: Candahaar, den 28^{en} april 1693.

100. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, z.d. [1693].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 308-310.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. hoog-geëerde letteren gedateert den 13 january 1693[911] sijn ons door het geluckig en behouden aenlanden van onsen medebroeder Gerrit van Aken[912] ter hand gestelt, die wij ook als soodaenig met lievde en toegenegentheyt des herten ontfangen hebben, denwelcken, nae een kleyn vertoef aen 't Casteel alhier, agtervolgens de ordre en bestelling van d'Agtb. Politie hier ter plaetse, nae de Manado vertrocken is, die wij oock hoopen, door sijn goede bequaemheyt, taelkunde en minnelijcken ommegang omtrent de Inlanderen veel te sullen uytwerken tot redressement van de kerken en schoolen op die plaetsen, sijnde in verwisseling, nae 't verloop van sijn driejaerige dienst op de Manados, alhier aen 't hooft-cantoor geplaetst D. Gellius Camminga, gelijck sijn Eerw. ook de Maleydtsche dienst nae de gaeven en bequaemheyt waermede hij van Godt verrijckt is, is waernemende.

Ook moeten wij U.Eerw. bekent maeken dat met vreugde en lievde van ons ontfangen is den broeder Johannes Stampioen, die uyt kragt van de gunstige bestellinge van haer Hoog-Edelen op Batavia, nae sijn eenjaerig verblijv in Amboina en op sijn eygen versoekschrift uyt naem der vergaederinge, in raede aldaer tot dien eynde overgelevert, op den 10 van de maend juny per chaloup de Haes alhier aengeland is, en den dienst der Duytsche kerke waerneemd. Dog 't heeft niet sonder reeden onse ziele getroffen en geen gering hertenwee gebaert onse waerdige paer broederen D. Nicolaus Hodenpijl en Petrus Jacobus Costerus door de E. Agtbaere Politie deser plaetse te moeten ontstoelt sien, die ook haer Eerwaerde beyde geordent en beraemt hebben op te moeten koomen naer Batavia.[913] Welcke de dringreedenen daervan sijn, sullen U.Eerwaerde buyten kijf werden vertoogt door de Hoogge Regeeringe, 't best oordeelende ons in 't gedrag van dese politie in desen niet verder in te laeten. Sooveel is daervan dat wij de broeders met attestatie nae kerkelijk gebruyck souden versien hebben, gelijck sulx van ons in vergaederinge beraemt en vastgestelt was, tensij sulx door de politie hier ter plaetse was verhindert en verbooden. Welcke gewigtige zaeken, gelijck U.Eerw. veelligt kunt afmeten, niet weynig opschudding tot ons leedwesen in 't midden van ons gewrogt heeft, soodat wij teregt ons over dese breuke en kreuk mogen

911 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 72-74.

912 Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 419, noemt hem 'een discipel van D. Leidecker' en een propagandist van het hoog Maleis.

913 Beiden werden op resp. 21 en 30 januari 1693 door de gouverneur van Ternate, Cornelis van der Duyn, uit hun ambt ontzet en vervolgens naar Batavia opgezonden; aanleiding was dat zij in een conflict tussen de provisioneel kapitein Jan Holscher en de gouverneur de zijde van de eerste zouden hebben gekozen. In januari 1694 werd van beiden werd door de HR de schorsing ongedaan gemaakt; Hodenpijl werd predikant te Ambon; Costerus was voor Banda bestemd maar weigerde wegens ziekte daarheen te gaan; hij werd daarop zonder gage naar Nederland teruggezonden. Zie *GM* 5, 611, 658 en Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 419.

bedroeven. De gunstige Jehova wil in 't midden van sulcke stormwinden en wrevelige voorvallen ons bijspringen met sijn kragt uyt der hoogte, en ons alle met een lijdsaeme voorsigtigheyt versien, opdat wij onder sulck een verkeerd geslagte,[914] tot opbouw van sijner kerke, tot onser sielen gerustheyt, meerder vrugten van onsen dienst mogten bespeuren.[915]

Met geen minder bedroeving moeten wij U.Eerw. bekent maeken den droevigen staet en toestand der kerken niet veel verbeetert te sijn, hoopende door Godts genade en de kragt van sijn Geest als door onsen vlijt egter daerin mettertijd redres te bekoomen. – – –

Den kerkenraed in Ternaeten, J. Stampioen, p.t. praeses et scriba, Gellius Cammiga eccl., Daniël Fiers, L. Jansse, Fredrick Muyssevoet, Dirk Fransz, D. ten Cate.[916]

101. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 23 november 1693.
NA, VOC 1556, fol. 550v-560r. Afschrift.[917]

Berigt van kerken ende scholen op de eylanden van Batchan ende Macquian gedaen door den predicant Gillius Caminga ende den ouderling Fredrik Muysevoet 1693, ende overgelevert aen den E. Agtb. Heer gouverneur Corn. van der Duyn ende zijnen raad in Molucco.

Den 13 october dynsdag den jare 1693 vertrocken wij des avonds per 't jagje de Knol ontrent de klocke 8 uren van Ternaten, ende aenlanden op de eylanden van

Batchian

Donderdag 22 dito 's avonts ontrent 4 uren alhier bevonden wij ende wierden gewaer dat alle inlandse mannen (Labours genaemt), uytgenomen eenige oude en onbequame in getale 4 à 5 die thuys bleven, met den commandant Mattheus de meeste na Ouby waren vertrocken, om het bouvallig fortresje de Bril aldaer te repareren en herstellen. Ook bevonden wij alhier geen omroeper van kerk en schole, nog geen Maleyts gebed gedaen van die tijd en stonde aen dat den commandant voornoemt met zijn huysgesin zig aldaer heeft neergestelt tot nu toe, ende misschien dat wel voor de comste van den commandant al overlange geen gebed is gedaen geworden. De reden hiervan, segt de schoolmeester, dat de Inlanderen niet versamelen off komen ten avondgebeden, ende daerom ook de schoolmeester met de domine[918] hebben 'tselve agtergelaten, alhoewel, zoo 't waer was dat de bejaerde Inlanderen nalatigheyt daer de schult en oorsaek van was, het gebet konde en moeste geschiet zijn door den schoolmeester met de schoolkinderen, gelijk sulx overal de gewoonte en gebruyk is,

[914] Vgl. Deuteronomium 32:5, 20; Matteüs 17:17 en Handelingen 2:40.

[915] Het gedrag van de Ternataanse overheid (en het optreden van gouverneur Schaghen van Ambon tegen ds. Gordon) werd gedesavoueerd door de HR, in haar missive aan PR Ternate d.d. 24 februari 1694, NA, VOC 923, fol. 107-128, nader fol. 113-117. De HR stelde dat Schaghen de zaak tegen Gordon niet zelf had moeten moeten behandelen, maar haar naar de Raad van Justitie moeten verwijzen (zie de betreffende stukken in deel I-2 (Ambon). Indien een kerkenraad goedvindt een attestatie te geven aan iemand tegen wie een rechtszaak loopt of gelopen heeft, mag de overheid dat niet beletten; het is voldoende wanneer ze een en ander aan de HR meldt. Een dag eerder had de HR een dergelijke missive verzonden naar Ambon, zie NA, VOC 923,fol. 136-211, nader fol. 171 en fol. 180-181.

[916] D. ten Cate: onzekere lezing.

[917] Een ander afschrift in NA, VOC 8069, fol. 413-433.

[918] De op Batjan gestationeerde krankbezoeker, Josua Feylingius, oom van ds. Abraham Feylingius.

ende schoon geene schooljongeren en zijn, dat een schoolmeester 't gebet, gelijk wij op Boelang gesien in mijne voorgaende rapporten,[919] alwaer de schoolmeester met den corporael het gebed deden.

Vrijdag 23 dito sullende wij de schoolkinderen besigtigen, gingen wij na de kerk, dog vonden de kerk toegesloten. Onderwijlen quam den schoolmeester uyt zijn huys toetreden ende maekte ons bekent de school en de schoolkinderen niet in de kerk maer in zijn wooninge te wesen, tegens de voorgaende gewoonte, dewijl in de kerk de school altijd is gehouden geworden, als een plaets beter, bequamer en stigtelijker als een kleen gemeen huysje, alwaer nu en dan mooren ende anderen slag van menschen verschijnen. En wij bevonden dan alhier 6 jongens en drie meysjes in de school, dog sond men haer opstonts na de kerk, 't huys Gods, als een plaetse veel gevoeglijker ende meer eygen om den schooldienst te oeffenen en te cultiveren. Gingen wij van des schoolmeesters huys mede na de kerk, en wij vraegden aen den domine Filingius en de schoolmeester off hij niet eene van de Inlanderen wisten off kenden die 't omroeperschap van kerk en school wilde waernemen (alhoewel den commandant tot twee verscheyde reyse alle de Labours heeft afgevraegt, niemant heeft hetselve willen aennemen, als van gedagten zijnde aermgelt daervoor te moeten genieten). Antwoorden zij ons ende noemde eenen met namen Ambrosius Tissera, die met de ordinaire besoldinge niet tevreden was, alsoo dat wij onderwijlen den omroeper van het volk moesten employeren.

Des na de middags, sullende wij de schoolkinderen besigtigen in de kerk, was de deur desselfs gesloten, alhoewel het den schoolmeester uytdruckelijk was belast. Maer den schoolmeester wende voor sulx niet wel te hebben verstaen, als menende de schoolkinderen ten 5 uren met de bejaerde te sullen verschijnen in het avondgebet, omdat wij hadden gesegt des schoolmeesters pligt geweest te zijn en nog is, ingevalle de bejaerde niet verscheenen, om 't avondgebed bij te wonen met de schoolkinderen in de kerk, na ouder gewoonte voor dese gehouden.

Nadat 't Hollands avondgebet op het fortres Barnevelt was geëyndigt, ondervraegde ik den Domine Filyngius t'zedert wanneer 't Inlants gebed was opgehouden. Antwoorde hij, nu ontrent ses maenden, t'zedert de dood van den omroeper met namen Francisco Robero, dog vele andere seggen niet alleen van ses maenden maer een geheel jaer noyt geen gebed geschiet te wesen.

Daerna begaven wij ons na de Maleytse kerk, om het lang verwaerloosde gebet weder in te stellen ende aen te vangen, ende wij bevonden 9 vrouwen en 2 mannen, en de rest waren met den commandant na Ouby vertrocken. Wij ondervraegde haer in de wet, de 12 articulen des geloofs, en in het gebedt des Heren. 't Gebed des Heren wisten zij alle, het gelove iederen articul wisten een groot gedeelte, desgelijk de wet des Heren, uytgenomen 2 à 3. Dit gedaen zijnde, vraegde wij haer de vraegjes van het boekje Caron met andere voorstel van woorden als zij in het boekje staen vermelt, dog alsoo wij bemerkte dat niemand van haer antwoorden, vroegen wij aan haar van vooren wederom de vraagjes gelijk zij gewent zijn te antwoorden, en zoo eyndigde wij de vraegjens voornoemt tot de sacramenten.[920] Daerop belaste wij haer gesamentlijk te herhalen de wet, 't gelove en 't gebed des Heren. Dat verrigt zijnde, deed men het gebed, en eyndigde onse christelijke bijeenkomste met gesang ende segen.

Des avonts ondersogten, ondervraegde wij wederomme de bejaerde, in getal een weynig vermeerdert, en wij begonden doenmaels van de sacramenten, alwaer wij laest hadden opgehouden, ende met het simple tragen[921] der vraegjens bragten wij 't boekje Caron ten

---

[919] Zie doc. 97, sub 7 augustus en 8 oktober 1690.
[920] Tot (en met) vraag 34 van 46.
[921] Aldus in beide handschriften.

eynde, dog hadden sij veel van de vraegjes vermits het stilstaen van 't avondgebed zoo lange tijd vergeten, ende wij eyndigde onse avondoeffeninge met het avondgebed, als voren.

Saturdag 24 dito des voor de middags ondervraegde wij de schoolkinderen, nu thien in 't getal. Als ik dese nieuwe schooljonge vraegde waer vandaen hij was gekomen, antwoorde hij: uyt het bos, dat hij daer gesonden was. Dese alle weten het onse vader, de 12 articulen des geloofs en de wet des Heren, ook alle gebedens, maer Carons vraegjens zijn van haer niet geleert geworden, zoodat zij uyt Ichtitsar eerst beantwoorden eenige vraegjens in getale 40, wat gelooft gij van God, ende daerna de 19e luydende, Wie heeft uw geschapen; 6 jongens beantwoordende de vrage van de Heydelbergse cathechismus tot aen 't gelove.

Des avonds versamelde wederom eenig volk in 't avondgebed, en men begon haer te vragen, dog (alsoo sij haer houden en binden volkomentlijk aen den letter die dood[922] ende gene verdere beduydenisse en weten) moesten men ook selve de vraegjens beantwoorden, ende leyde aen haer uyt de wet, ieder gebod ende verbod, ook de geloofsarticulen in 't bijsonder.

Den 25 dito des voormiddags voor 't posthoudende guarnisoen in de Hollandse tael in de kerk gepredikt, ende des namiddags voor de inlandse gemeente in de Maleytse tael, ende na gedane predicatie met het heylig doopsel der kerke ingelijft twee kleyne kinderen, welkers namen zijn aldus:

Vader Salvador Bertisael, moeder Djebel Neres, 't kind Hendrik, doopvader Hendrik Schouten, doopmoeder Elisabeth Tsjantsy

Vader Domingo Kabenty, moeder Ursela Parera, 't kind Gonsalo, doopvader Jan Gonsalo, doopmoeder Margereta Gonsalo.

Den 26 dito bevonden wij wederom onder de schoolkinderen ses die lesen konden ende twee schrijven. Nadat den sergeant commandant des avonts tusschen 7 en 8 uren van Ouby met zijn volk was thuysgekomen, verschenen in 't avondgebed thien mannen en 16 vrouwen, aen welke ik doen 't onse vader uytleyde, en leerde haer Jesu Christi persoon, zijne amten ende staten, dewijl se de meeste part door het agterlaten van het avondgebet de vraegjes van Caron hadden vergeten, ende wij besloten onse avondoeffeninge met het herhalen van 't gelove, wet ende gebet des Heren, en daerop 't avondgebet, gesang ende segen over alle.

Dynsdag 27 dito wederom 16 mannen ende 16 vrouwen in het avondgebed versamelt, maer dewijl zij door 't versuym van 't gebed en de vraegjes niet veel verstaen wat men haer afvraegt, belaste men aen den schoolmeester volgens zijn pligt met de vraegjes van Caron voort te varen.

Woensdag 28 dito sullende wesen cathekisatie ontrent de klocke 4 uren, versamelde 9 à 10 vrouwen en 18 mannen. Wij ondervraegde haer in eenige kleyne vraegjens die gemeenlijk plegen gevraegt te worden aen diegene welke zoeken en begeren gedoopt te werden off 't avondmael te ontfangen, met namen: Wie heeft uw geschapen, dog de meeste wisten daer niet aff, als iets ongehoort ende noyt aen haer gevraegt, dan eenige die op andere plaetsen tevoren woonagtig sulx hadden gehoort ende geleerd. Doenmaels ondersogten wij ook een bejaerde meyd in de christelijke gronden van onse godsdienst, als het onse vader, de 12 articulen ende de wet, 'tgene sij alle wisten te beantwoorden.

Des avonts versamelde wederom 10 mannen ende 11 vrouwen, belaste den schoolmeester met een gedeelte der vraegjens voort te varen ende volgens gebruyk de avondoeffeninge te voleynden met het twede deel van het vraegboekje Caron.

Den 29 dito, na gedane ondersoekinge en ondervraginge van leven ende wandel, hebben wij op hare eyge ernstige begeerte ende beleydenisse, eerst aen domine Josua Felingius

[922] Geen (geestelijk) leven geeft, vgl. 2 Korintiërs 3:6.

gedaen en daerover door ons wederom g'examineert, hetgene tamelijk was, tot des Heeren heylig avondmael toegelaten eenen Christoffel Slepko ende Hester de Meester. Des avonds versamelde wederom 'tselve getal, ende de schoolmeester voer voort te vragen 't derde gedeelte van Caron.

Den 30 dito des voor de middags vraegde wij wederom de schoolkinderen in getal 10. Zeven jongens wisten de vraegjens van Caron tot aen 't gelove (als voren gesegt), maer de drie meysjes hadden 'tselvige nog niet geleert. Ook is hier een jongen die wel bequaem is ter school te gaen, ende woond bij den commandant De Meester, van welke hij word opgevoet, maer de sergeant De Meester segt hem de jongen onder de moren weggehaelt te hebben, en dat hij die jongen doet leren in sijn huys door den schoolmeester, temeer alsoo de ouders nog heydenen zijn. Versogten om de jongen als haer kind bij haer te mogen hebben, is zulx toegestaen tot tijd en wijle zij ouders, volgens haer eygen belofte in ons presentie gedaen, sullen hebben geleerd en op hare ernstige belijdenisse sullen zijn gedoopt, overmits dien jongen alrede gedoopt is ende een christen, voor hem beter is met christenen te woonen.

Des na de middags ontrent 4 uren gingen wij de huysbesoekinge, off nodiginge doen der ledematen Jesu Christi tot zijne tafel, afleggen. Maer vier inlandse ledematen verschenen in't avondgebed, welke wij kortelijk ondervraegt hebbende mede nodigden ter tafel onses Heren Jesu Christi, ende daer versamelde 12 mannen en 10 vrouwen, ende eyndigde onse bijeenkomste met 't gewoonlijke gebruyk.

Saturdag 31 dito des namiddags deed men de voorbereydingspredicatie voor de ledematen ende meer andere in de Maleytse tale, ende na gedane predicatie gedoopt op voorgaende eygen beleydenisse dien bejaerde meydt Juliana Parera, doopvader Andries van Batchan, doopmoeder Juliana Borgodie.

Daerop van den predikstoel afgekondigt de namen dergener die haer beleydenisse hebben gedaen om tot de tafel Jesu Christi te treden, met namen als boven: Christoffel Slepko, Hester de Meester, ende haer mede in de name Jesu Christi tot de heylige communicatie genodigt.

Den voorgemelte Ambrosius Tissera (waeraff van te voren folio 2), verscheyde mael tot het kosterschap aengesogt, was nu genegen tot de ordinairen besolding, maer dewijl aen de E. Heer gouverneur door den commandant De Meester om een coster is versogt geworden van Ternaten na Batchan over te senden, zoo is 't dat men dese Ambrosius niet vastelijk hebben derven aennemen, off dees Agtb. Heer gouverneur een coster kerk- en schooldienst mogte hebben op Ternaten verkoren.

Den primo november des voor de middags den predicant Gillius Caminga voor het Hollants guarnisoen in de kerk gepredikt en na gedane predicatie des Heeren heylig avondmael uytgedeelt aen dese navolgende personen, namentlijk: Mattheus de Meester en desselfs huysvrouwe, Clara van Nert, Josua Filingius, Hester de Meester, Christoffel Slepko, Willem Jacobsz. Des na de middags voor de Inlanderen in de Maleytse tael, ende het heylig nagtmael uytgereykt aen dese navolgende persoonen, met namen Manuel Pais, Evert Lolang, Martin Parera, Anica Felingius, Waleri Parera, Andreli Parera, Adriaentje Mengel.

Maendag 2 dito. Alsoo wij van overlange aen den schoolmeester met onse aenkomste op Batchan, alsook den domine, hadde bekent gemaekt eens eene volkomene rol der gedoopte christenen zoo van Batchan als het onderhorige eyland Ouby op te stellen, dog hebben wij sulx niet konnen bekomen tot nu toe, zoo is 't dat wij 'tselve aen den commandant hebben versogt zijne opgestelde rolle van alle hoofden, waeruyt wij selve alle de namen der gedoopte christenen hebben uytgekipt ende gesogt, opdat wij een eynde mogte erlangen van 't lang verwagte getal der christenen, 'twelk t'samen beloopt 160, zoo op de fortres Barne-

velt als buyten, zoo op de ronduyt de Bril als buyten. Des avonts versamelde in 't gebet 22 mannen en vrouwen, ende meest alle avonden zodanig getal.

Dynsdag 3 dito. Gelijk van te voren met onse aenkomste alhier op Batchan is gesegt, folio 1, dat er nog koster, nog avondgebed, nog kinderen in de kerke, altijd geweest de ordinaire plaets tot de schooldienst, geen schoolmeesters nauwe woninge, soo is 't dat men verscheyde mael heeft gevraegt de oorsaek en de tijd des vervals, dog 't is bij niemand bekent, nog bij den domine, nog bij den schoolmeester, nog ook niet bij de Inlanderen na haer seggen. Ik heb den mons^r^ vendrager Pieter Lijn,[923] tevoren mede commandant op Batchan, den 20^en^ deser mede gevraagt hoedanig het met het avondgebet bij zijn aenwesen is toegegaen, antwoord hij vendrig altemets geschiet te wesen, altemet niet.

Des avonds versamelde in het avondgebet 14 vrouwen en 2 à 3 mannen, ende vermaende haer goede agt te hebben op kerk en school, ende stelde haer voor de ernstige begeerte der Compagnie tot harer zieler saligheyt, dat daertoe aen haer wierden gegeven d'middelen om sulx te konnen bekomen, dat zij niet alleen een schoolmeester maer een domine,[924] jae nu en dan een predicant konden hooren etc. Ook stelde wij de Inlanderen voor off er nog iets dat manqueerde off ontbrak daerinne wij haer konden dienen, helpen off voordelig wesen. Antwoorden eenen Domingos Papoea uyt aller naem, dat het beswaerlijk was voor haer bij donker avond het gebed bij te woonen. Zoo hebben wij haer ingewilligt dat in plaets van half seven met tromslag nu sullen beginnen na 't gedane Hollandse gebed op 't fortres ter halff ses. Ook is 't dat zij des saterdags 's avonts geen sullen bijwoonen, gelijk ook niet geschiet op 't fortres, dewijl zij dan op dien dag veel werx hebben, zoo met hout te kappen als ook van verre 't water te halen en wat dies aengaende meer is. Ook seyde dese Domingo Papoea voornoemt dat zij op eene zekere stonde des avonts gebed zijn gekomen om 'tselve bij te woonen, met haer twee à drie, dat de schoolmeester tegens haer seyde, daer is geen volk, wij sullen geen gebed doen.

Woensdag 4 dito. Soo des voormiddags als des namiddags gesogt te weten de tijd wanneer en de oorsaek waerom, en hoe lang 't gebet heeft stille gestaen, dog tot nog toe hebben wij 'tselve niet konnen geworden, alhoewel op een sekere avondstond voor de logie soo den schoolmeester alsook den sergeant van de inlandse Labours beleden dat gebed soo lang den commandant alhier heeft gewoond, geschiet zij, zij daerna stilswijgen ofte loghenen.

Ende wij hebben haer vermaend ende geleert den godsdienst ende avondgebed op deselve voet te volgen als wij haer in ons aenwesen hebben voorgegaen, ende den domine onderwesen in alles na een predicants wijse te doen den godsdienst, te weten voor de predicatie eerst een capittel lesen, daerna de wet, 12 articulen, daerop 't gesang ende gebed, ook oplesen den text en soo vervolgens de predicatie.

Wij hebben wel van tersijden gehoort dat soo de krankbesoeker Josua Felingius wel gaern soude genegen zijn na Amboina te vertrecken, wegens zijn broeders soon aldaer predicant is,[925] ende hij domine mij versogte om sulx aen de gecommitteerde Jacob Claesz[926] bekent te maken, met bede dat Sr Claesz hem domine daerinne bij de Agtb. Politie mogte ende wilde gunstig wesen. Alsook den schoolmeester Manuel Pais, dat van Batchan mogte werden verlost ende wederom op Ternaten off elders mogte werden geplaetst. Dog sulx hebben zij aen ons niet versogt, ende noyt ons daerover aengesproken. Onderwijlen bequamen wij uyt handen van den commandant tot Batchan op 2 november jongstleden sekeren

---

[923] De vaandrig Pieter Lijn, in 1711 luitenant.

[924] Ziekentrooster.

[925] Ds. Abraham Feylingius, zie deel IV, Bijlage Predikanten.

[926] Jacob Claasz, fiscaal te Ternate met koopmansrang 1693-1696, daarna op Java, en vervolgens secunde en opperkoopman te Makassar, 1705-1706 provisioneel gezaghebber van Banda, 1706-1710 gouverneur van de Molukken, 1710 overgeplaatst naar Makassar, maar op reis daarheen overleden.

inventaris van den overleden Francisco Robero,[927] bij zijn leven coster alhier, met desselfs contanten gemaekt uyt den boedel, bedragende somma in deselve gespecificeert, welke wij aenstonts in de armbusse hebben geworpen ende voor den ontfang derselve getekent, omme wederom te herstellen aen de diaconen op Ternate. Alhier zijn twee diacony armen.

Alsoo dat het alhier niet beter en is als op de noorder eylanden, nog in kennisse off ijver om de predicatie off gebet bij te woonen, nog in getal der schoolkinderen.

Dog alsoo wij nu alrede hadde afgelegt 'tgene wij te doen hadden, zoo is 't dat men de moren niet al te vaerdig sagen lopen om ons van Batchan na Macquian te transporteren ten ware den gecommitteerde den E. Jacob Claesz door zijne authoriteyt gewrogt hadde, zoodat donderdag 5 dito des avonts tusschen negen à 10 uren van Batchan afstaken, ende wij geraekten op Macquian den 8^{en} november des sondags 's morgens ten 7 uren.

Macquian

Sondag 8 dito voor het Hollands guarnisoen op Macquian gepredikt, des voor de middags ende des na de middags in de Maleytse tale voor de Inlanderen op het fortres Zeeburg.

Maendag 9 dito verschenen des voormiddags in de school 3 inlandse meysjes, welke weten het gebet des Heren; 2 van dese beantwoorden de vraegjes van 't boekje Caron met alle de texten, dog den eenen nu en dan haperende, tot aen de sacramenten, omme bij nader gelegentheyt het overige te laten opseggen, daerna baden zij alle de gebeden zoo des morgens als des avonts, zoo voor als na den eeten. Dese twee lesen, dog den eene een weynig veerdiger als de andere, daerna beantwoorden zij eenige kleyne vraegjes genaemt Wie heeft uw geschapen, 'tgene gemenelijk gevraegt werd aen de Inlanderen die dan gedoopt off aen 't nagtmael begeren te gaen, alsmede ook het boekje Aldegonde, daeraff dese twee mede ook wisten, maer hadde 'tselvige nog niet volkomen geleert. Ende wij besloten dese schooldienst met een gebed, gesang ende zegen. Daerna sonden wij den schoolmeester om de rol off het getal der gedoopte christenen alhier aen te tekenen, ende men bevond haer getal te belopen 81 coppen.

Des avonds in het gebed versamelde de bejaerde in getal 24, te weten 7 mannen en 17 vrouwen, dog na des schoolmeesters seggen, als de predicant niet tegenwoordig is, dan eens 4, 3, 2, 1, ook wel niemant te verschijnen in 't avondgebed. Eerst ondervraegde wij haer in het onse vader, welke zij alle wisten, daerna de 12 articulen, konden sij tamelijk optellen, maer de wet des Heren ging seer slegt ende slorderig voort. Ook vraegde wij aen haer de vraegjes van Caron, 'tgene eenige beantwoorden met de bewijsen, dog de meeste part sonder texten, ja vele wisten niet dan de vraegjens alsvoren is gesegt, namentlijk (Wie heeft uw geschapen) 'tgene zij alle seer wel wisten en beantwoorden, uytgenomen eenige die niet leren, overmits nog gebed nog predicatie bijwoonen.

Daerna begonde wij de vraegjes van Caron van het begin, met andere voorstel van woorden uytleggende, ook mede de wet des Heren en daerinne gebod en verbod tot aen 't gelove, meteen haer vermanende ende bestraffende wegens en over hare nalatigheyt ende versuym harer zielen saligheyt, ende wij eyndigde onse avondoeffeninge met hare gewonelijkheden.

Dynsdag 10 dito. Des morgens versamelde wederom 20 bejaerde ende 3 inlandse schoolkinderen (waeraf tevoren fol. 11), dat wij de vraegjes hadde gelaten tot de sacramenten. Van daer beginnende te vragen aen de twee schoolmeysjens, beantwoorden zij 'tselve met alle bewijsen tot den eynde, daerna leyde wij wederom uyt alle de vraegjens van Caron, beginnende van 't gelove, daer wij 't laeste mael hadden gelaten, ieder articul voor en de ander na, van den sacramenten, doop ende nagtmael, hare tekenen ende betekende saken, van de dankbaerheyt tot aen het gebed onses Heren Jesu Christy.

---

[927] Niet aangetroffen.

Ook versamelde 6 scholieren, 2 jongens, 4 meysjes, mixtise kinderen die door den plaatselijk domine off gebeddoenders op 't fortres Zeeburg in de Hollandse tael werden onderwesen. Dese 6 mixtisen bidden 't gebed des Heren, tellen op de 12 articulen, twee kennen de wet des Heren, 4 bidden het alle de gebedens zoo 's morgens als des avonts en ook voor den eten, maer een isser die alleen bid 't gebed na den eten, ook leere dese eene de vraegjens van Borstius met bewijsen, 4 konnen lesen, een spelt, een leert ABC, een schrijft ende singt.

Des na de middags versamelden weder 't bovengenoemde getal der bejaerde, ende wij ondervraegde eerst die ter tafel Jesu Christy soude gaen, ende wiens kinderen gedoopt zoude werden, in eenige kleyne vraegjens genaemt Wie heeft uw geschapen, 'tgene zij alle wel beantwoorde. Daerna leyden wij aen haer alleen uyt 't gebed onses Heren Jesu Christy end haer begin, beden ende 't slot,[928] ende wij eyndigden onse t'samenkomste met 't avondgebed, gesang ende segen.

Woensdag 11 dito des voormiddags deden wij de huysbesoekinge der ledematen om haer te nodigen aen de tafel onses Heren Jesu Christy, ende des namiddags dede de predicatie des voorbereydings in het Maleyts op het fortres Zeeburg en na gedane predicatie mede gedoopt twee kleyne kinderen:

Vader Jan Carel Couleurs, moeder Maria Philips, kind Barbara, doopvader Fred. Muysevoet, doopmoeder Walerie Pietersz

Vader Hendrik Katjes, moeder Helena Philipsz, kind Johanna, doopvader Francisco Anthonisz, doopmoeder Maria Anthony

12 dito. Des namiddags wederom op Zeeburg in het Maleyts gepredikt, ende daerna het heylig avontmael des Heren uytgereykt aen dese navolgende leden, met namen: Jan Carel Couleur en zijn vrouw Maria Philipsz, Sara de Vries, Joannes Passee, Jan Perera, Philip Jansz Dison en zijn vrouw Grietje Willems, Cornelia Parera, Juliana Tahidi. Hier waren twee absent: een met name Annica Ines, die seer siekelijk was, en den anderen Juliana Briones, zig excuserende wegens de twist met haer man Josepho Briones, tegenwoordig op Ternaten.

Doordien nu alhier zoo des woensdag als des donderdaegs is gepredikt, zoo is hier nog Maleyts nog Hollants avondgebed gedaen, zoo men segt die gewoonte alhier alzoo te wesen.

De inlandse schoolmeester Jan Parera is ijverig, en neemt niet alleen waer de kerk- en schooldienst, maer leert ook bij de huysen.

Alhier zijn drie kerkelijke armen, met name Domingus Batatta, zijnde laserus,[929] wiens handen ende voeten al overlange onbruykbaer om ietwes te konnen verrigten, ende zijn moeder Annica Paes, wesende een vrouw oud ende nergens toe bequaem en tegenwoordig zeer siekelijk, versoekt van de E. diacony tot beyder harer armgelt (door dien se aen een handlanger[930] ter maend een reael moet betalen) een weynig mogen werden verhoogt; als nog eene arme Juliana Tahidy.

De religie, school ende kerkedienst is op dese plaets niet veel beter als op de noordse eylanden, de volkeren zijn dom en onwetende, luy ende traeg, die gelijk als moeten werden getrocken. Geen regte ijver off lust tot Gods woord werd in haer gevonden, maer is meer bij haer eenen dwang, ende andere insigten. Onderwijlen konnen wij anders niet doen als haer met goede vermaningen aen te porren ende met goede leringe ende vermaninge haer te onderrigten en God steets bidden dat zij mogen werden getrocken, meer uyt de duysternisse, tot zijn wonderbare ligt.

---

928 De drie delen van het Onze Vader.
929 Lijdend aan lepra of een andere huidziekte.
930 Helper.

Den 13 november geraekte wij op Ternaten.

Onderstont en was getekent: Gillius Caminga eccl. en Frederik Muysevoet. Ter zijde stont: Ternaten den 23 november 1693.

Lager stont: gecollationeert, accordeert, Ternaten in 't Casteel Orangie 11 september 1694, en was getekent: J. Harlaer en J. van Brugge.[931]

102. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BATJAN EN MAKIAN DOOR DS. JOANNES STAMPIOEN. Ternate, 28 juli 1694.
NA, VOC 1556, fol. 560r -564v. Afschrift.[932]

Rapport aengaende den toestant van Gods kerke, en scholen sooals die door den predicant Joannes Stampioen op de eylanden Batchian en Macquian bevonden is, overgelevert aen de E. Agtb. Politie alhier op Ternaten 28en july 1694.

Den 22en juny, dynsdag 's avonts ontrent 5 uren in den jare 1694, vertrocken zijnde met het jagje de Herderinne, quamen 's maendags 's avonds den 28 tegen den avond ten anker bij capiteyn Paulus eyland, dog van wegen de onstuymige zee niet eer dan 's anderendaegs 's morgens, zijnde den 29e, met 't scheepsbootje op

Batchian
aengeland. Dienselfden morgenstont vernamen wij uyt den krankbesoeker en chergeant dat het avondgebed wel waergenomen wierd, waerna wij ons aenstonts ter kerke begaven om school ende schoolkinderen te besigtigen, en bevonden 6 jongens en 4 meysjes, waeronder twee onlangs ter school gekomen, welke alle de vraegjes uyt de Djalan ka Surga, de korte vraegjes uyt het igtitsaar, de 10 geboden, articulen des geloofs en de gewonelijke gebeden van buyten konde, uytgenomen de twee opnieuws ingekomene. Onder dat getal bevindende vier die lesen konde, twee die soberlijk begonden te schrijven, sommige ook uyt den Heydelbergsen onderwijser antwoordende. Dienselfden dito des avonts in het avondgebed bevonden wij ter kerke niet meer dan twee Laboers, ledematen zijnde, doordien de rest in compagniesdienst uyt waren, waervan de eerste uyt het hooft vragende van den staet der menschen, zoo voor als na den val, van Christus, zijn persoon en hoedanigheden, en zoo van 't stuk der verlossinge, redelijk wel bevond, dog den anderen zeer onwetende, die wij daerom niet alleen onderwesen, maer ook des te scherper vermaend hebben in den lere aen te houden. De rest der t'samengekomene waren, zoo vrouwen als kinderen, twaelff in getal, die de vraegjes uyt de Djalang ka Surga agtervolgens wisten, dog sonder verstant, alle het vader ons kennende, sommige het gelooff en de thien geboden. De bedestont na gewoonte verrigt en ten eynde gebragt zijnde, gaven weder ordre aen de marinje om de Laboers en derselver vrouwen, zoo die ter tafel gingen als niet, tegen 's anderendaegs ontrent 9 uren bijeen te roepen.

Den 30en dito bevonden weder als daegs tevoren twee Laboers en 12 zoo vrouwen als kinderen, voor dewelke de voornaemste vragen uyt de Djalan ka Surga, het vader ons hebbe uytgelegt, wijders wat te geloven in de drie-eenige God, onder sterke bestraffing en vermaninge van 't avondgebed met vlijt waer te nemen, en hare ziele zaken ('tgeen niet zonder

[931] Militair, in 1704 op Ceylon overleden in kapiteinsrang.
[932] Een ander afschrift in NA, VOC 8069, fol. 433-443.

kennisse te doen was) te besorgen, den meester aenbevelende van haer niet alleen te leren naklappen, maer ook na zijn vermogen te doen verstaen 'tgeen zij leerde, schoon moet zeggen, nadat ondervonden heb, de bequaemheyt van den inlandsen meester kleyn te zijn, selfs het Maleyts van den igtitsaer niet verstaende, weynig off slegt schrijvende, waerom in bedenkinge wil geven off niet gevoeglijker en tot meerder bevorderinge van Gods zake aldaer soude zijn dien meester, gelijk hij ook om zijn verlossinge is versoekende, met een bequaemer te verwisselen.

Den selfden dito 's avonts in 't avondgebet op 't fortres geweest, en bevonden dat het in ordre toeging, waerna het Maleyts gebeth begaven, en als vorens haer die vergadert waren gevraegt en onderwesen, na gewoonte die goede actie zijn eynde nemende.

Den 1^en^ 's morgens bevonden wij ter cathechisatie 26 zoo mans- als vrouwspersoonen, die alle seer slegt, uytgenomen drie à vier, waeronder 2 ledematen, die redelijk wel in kennisse waren. De reden van onkunde, wanneer haer en den inlandsen meester over zijn nalatigheyt bestrafte, was na haer en zijn voorgeven dat zij veeltijts in 't bosch, off elders in compagniesdienst gebruykt wierden, die wij alle een geruyme tijd in de articulen des geloofs na haer eenvoudig begrip zooveel doenlijk onderrigt hebben, na welke een heydensche vrouw genaamt Sobou, die versogt gedoopt te werden, vanwegen haer slegte kennisse uytgestelt, tegelijk vermaend om goede preuven van een christelijk leven te geven en sig in kennisse te bevorderen, 'twelk zij beloofde.

Na de middag de huysbesoekinge gedaen en alle de ledenmaten genodigt, uytgenomen eenen Cotang, die wij vermaent hebbende onder sterke bestraffinge zig te onthouden van 't heylig avondmael zoolang hij wilde in zijn onegt[933] en ergerlijk leven voortgaen. Dienselfde avond weder op 't fortres in 't avondgebed geweest, en bevonden sulx stigtelijk toe te gaen.

Den 2^en^ 's morgens voor de Hollandse gemeente en 's namiddags voor de Inlandse gemeente een voorbereydingspredicatie gedaen. Na de agtermiddags prediking geëyndigt was, door den uytterlijken doop den gemeente Gods ingewijd vier kinderen, te weten:

Vader Jan Gonsales, moeder Maria Migel, kind Loedia Gomes, doopvader Joan Parera, doopmoeder Loedjia Gomes.

Vader Claes Gomes, moeder Margrida Parera, kind Domingo Gomes, doopvader Domingos Castilianus, doopmoeder Augustina Nandel.

Nog een slave huyskind van den krankbesoeker: doopvader Manuel Pais schoolmeester, doopmoeder Anika Filingius, kind Anika.

Nog een kind van een vrije meyt genaemt Soboe, waervan vorensgemelt, 'twelk den krankbesoeker met bewilliging van den moeder aennam als eyge in de vrese Gods op te voeden: doopvader Josua Felingius, doopmoeder Augustina Nandel, 't kind Catharina.

Den 4^en^ july gepredikt in Hollans, 's morgens 't heylig avondmael uytgereykt aen dese navolgende personen, te weten: Mattheus de Meester en desselfs huysvrouw Clara van Neert, Hester de Meester, Christoffel Slepkoe, Willem Jacobsz Slepkoe, Willem Jacobsz.[934]

Na de middag wederom voor de Inlanderen in de Maleytse tael gepredikt, en de heylige panden van Gods genade toegereykt aen dese navolgende te weten: Manuel Pais, Josua Felingius en zijn huysvrouw Anika Felingius, Domingo Parera, dog zijn husyvrouw vanwegens haer siekte niet verschenen, Capaya met zijn vrouw – zijnde een van de ledematen, te weten Pasquael Parera met zijn vrouw, en nog 13 à 14 christenen, soo oude als jonge, op Ouby al bij de twee jaren geweest zonder dat daervan eenige redenen mij zijn voorgekomen, waer ook in bedenking wil geven de noodsakelijkheyt van een meester aldaer te plaetsen.

---

933 In een buitenhuwelijkse relatie.

934 Waarschijnlijk een verdubbeling door een vergissing van de kopiïst.

's Maendags den 5 den armbosch geopent, en in 't bijwesen van den sergeant en krankbesoeker bevonden en uytgehaelt 36 rds à 48 stuivers.

Tegen den avond ontrent 9 uren ons op reys begevende, quamen den 7 ontrent twee uuren na de middag op

Macquian

Alwaer op 't fortres ten 4 uren ter schoole bevonden 6 mixtise kinderen, die door den domine off gebeddoender in de Hollandse tale onderwesen wierden, waervan vier lesen, 't vader ons, 't gelooff, de thien geboden en verdere gewonelijke gebeden kennen, een schrijven en de psalmen op noten en sonder en met woorden wist te singen. Dienselfden avond in 't fortress in 't gebed geweest en bevonden dat het in ordre toeging.

Den 8e, donderdaags 's morgens, vernamen wij in 't school der Inlanders vergadert 16, waeronder 4 manspersonen, 3 Inlants schoolkinderen, de rest vrouwen. Onder de 3 schoolkinderen konde 2 wel lesen, de vraegjens uyt de Djalan ka Surga en anderen de 10 geboden en 't gelooff, welke twee ook op 't aenhouden der ouders uyt het school verlost heb, den meester zijn verdere sorge tot welstant van die kinderen aenbevolen, en weder twee kinderen opnieuw ter school geordent te komen, bevindende de bejaerde in 't gemeen seer slegt en onwetende, twee uyt de gehelen hoop maer 't vader ons te weten, uyt de mans rest zoo wat vraegjes zonder verstant, dewelke nadat voor haer kortelijk uytgelegt had 't vader ons, hoe te geloven in de drie-eenige God, en wat in bijsonder van de Vader, Soon en heylige Geest, en zulx tot twee à drie reysen verhaelt hadde, scherpelijk met den meester van ons bestraft zijn over hare nalatigheyt, den meester sig verschonende en de reden van haere onkunde op haer eyge nalatigheyt leggende, en betuygende dat na 't afzijn van den predikant niet meer dan 2 à 3 in 't avondgebed verschenen.

's Avonts in 't avondgebet bevonden wij 20 soo mans- als vrouwspersoonen, waeronder 4 kinderen, dewelke weder van ons ondervraegt en onderwesen zijnde, die bijeenkomst na gewoonte haer eynde nam.

's Morgens den 9 verschenen in de catechisatie 14 zoo mans- als vrouwspersonen, benevens dese nog 4 kinderen, met dewelke wij gesproken hebbende van den staet der menschen voor en na den val, 't stuk der verlossinge, en zoo meteen van Jesus, zijn persoon en hoedanigheden kortelijk behandelt, bevolen den meester in de ghewone vraegjes voort te varen en die vergaderinge met segen en lofsang te eyndigen.

Denselven dito namiddags de ledematen tot het genot van des Heren heylige avondmael onder sagtmoedige bestraffinge en sterke vermaninge genodigt, vernemende dat een van deselve, genaamt Philip Jansz, na de Guiritsjes,[935] een genaemt Josepho Briones op Ternaten gestorven, een van haer siekte onmagtigt.

Nadat wij dit verrigt hadden, begaven ons 's avonts weder in 't gebeth en bevonden weder 18 zoo mans- als vrouwspersoonen en kinderen vergadert, die wij zoo veel doenlijk na de mate van haer onwetende en eenvoudige toestant ondervraegt en onderwesen hebbende, bestrafte hen scherpelijk, doorhaelde over hare onagtsame nalatigheyt als geestelijke luyheyd in 't navorschen van Gods wegen en waerheyt, bedreygende tot haer schande haer van haer meester te beroven, zoo zij als heydenen en Alphoeresen die middelen en gaven der genaden wilden misbruyken en in de dagelijxe bedestonden niet verschijnen, waerop zij eenstemmig beloften van verbeteringe deden, waerna ook die bijeenkomste ten eynde gebragt wierd als vorens.

---

[935] De Goraitji-eilanden (spelling *Atlas van Tropisch Nederland*, modern Indonesisch: Pulau-pulau Goraici), groep eilandjes halverwege Makian en Batjan. Philip Jansz is de vrijburger Philip Jansz Dison.

Den 10 's morgens voor het posthoudend guarnisoen op 't fortres Zeeburg een voorbereydingspredicatie in 't Hollands, en 's namiddags voor de Inlandse gemeente in de Maleytse tale. Na 't uyteynde van de predikatie gedoopt een kind:

Vader Gonsalo Jans, moeder Dominga Jans, 't kind Adriana Jans, doopvader Bartholomeus Niklaus, doopmoeder Cornelia Anthonia.

Na 't uytgaen der kerke twee verschillende partijen, dog over saken van kleyn gewigte, met den anderen bevredigt.

Den 11 's morgens voor de Hollandse gemeente gepredikt, 's na de middags voor de Inlanders in de Maleytse tale, en de heylige panden van Gods genade toegereykt aen dese navolgende persoonen, te weten: Jan Carel Couleurs en zijn huysvrouw Maria Couleurs, Jacob de Dove en zijn vrouw Santje de Dove, Jan Passee, Jan Parera, Grietje Jans, Cornelia Anthonia, Djoeliana Taydi.

Alhier bevonden wij maer twee armen, zijnde Anika Paes den 17 september des jaers 1694[936] gestorven. Dienselven dag opende wij den armbosch, en hebben daeruyt ten behoeve der armen, in tegenwoordigheyt van den sergeant Carel Couleurs en Jacob den Doven, gehaelt de somma van 19 rds à 48 stuivers.

Dit is hetgene wij berigten van den slegten toestant der kerken en scholen op die plaetsen. De algenoegsame Jehova wil haer herten meer en meer vervullen met liefde tot zijn eer en waerheyt, en tot dat eynde na zijn alwijse beschickinge meerder middelen verschaffen. Hij geve dat zij door zijn genadenkragt als een dwaes volk uyt haer blindheyt tot zijn waeragtig ligt getrocken werden.

's Maendags den 12 geraekten wij weder op Ternaten.

Onderstont en was getekent: Joannes Stampioen.

Lager: gecollationeert, accordeert, Ternaten in 't Casteel Orangie den 26 augusto 1694, en was getekent: J. Harlaer en J. van Brugge.

103. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Noord-Sulawesi en op de Sangihe-eilanden door ds. Gerrit van Aken. Ternate, 18 augustus 1694.

NA, VOC 1556, Ternate 1694 fol. 564v -586r. Afschrift.[937]

Berigt aengaende den staet der kerken en scholen op Manado, Boelan, Caudipan etc., alsmede op de noorder eylanden Tagulanda, Chiauw en Sangir, zooals deselve is bevonden door den predicant Gerrit van Aken in sijn eerste visiten en door hem is overhandigt aen den E. Agtb. Heer Cornelis van der Duyn, Gouverneur en Direkteur deser Moluccos, en den Agtb. raad van Politie.

Nadat den 28^{en} juny 1693 met het jagje De Bril[938] ben ik den 2^{en} july, de straet Banka gepasseert zijnde en door de stilte de reyse niet konnende bevorderen, met een vaertuyg ten dien eynde afgeveerdigt door mons^{r} Harman Jansz Steynkuyler, doenmael resident van Manado, van boort gevaren en na Manado geschept, alwaer dien volgende morgen in goede

[936] Waarschijnlijk een verschrijving voor 1693.

[937] Een ander afschrift in NA, VOC 8069, fol. 443-489. Enkele evidente verschrijvingen of weglatingen in de tekst van het document zijn vanuit dit andere afschrift verbeterd.

[938] Hier zijn enkele woorden uit het origineel weggevallen.

gesondheyt ben aengekomen en van een ieder met liefde en toegenegentheyt ontfangen en verwellekomt, zedert welke tijd van mijn aenkomst totdat een aenvang maekte van mijn visite op de Celebes dit volgende hebbe verrigt.

Eenige weynige dagen na mijn aenkomst op

Manado

heb ik een generale visite gedaen van huys tot huys, opnemende het getal en de namen der christenen alsmede der ledematen, alsoo geen berigt van iemant dienaengaende hebbe konnen erlangen, nog eenige kerkelijke papieren onder iemand waren berustende. Als wanneer bevond het getal der christenen ontrent 370 en der ledematen 12 groot te zijn, alsmede dat de christen negerijen opgepropt waren met Alphoeresen en alderhande Inlantse christenen, leefden als hoeren en boeven met en onder malkanderen, alsoo de meeste ofte immers een groot getal van deselve leefden buyten egt, en waren ongetrouwt. Zommige christen mans hielden huys met Alphoerese vrouwen, christen vrouwen met Alphoerese mans, waervan sommige 2, 3, 4, 5, 6 à 8 jaren sodanig hadden geleeft, dan eens de eene vrouw hebbende verlaten en een ander in haer plaets aengenomen, hebbende 2, 3, 4, 5 à 6 kinderen bij den anderen geprocureert, waervan eenige gedoopt en andere ongedoopt waren. Vermaenden haer seer ernstig zij wilden eenmael afstant doen van sodanige een manier van leven, als t'eenemael strijdig zijnde met der christenen zeden en godsdienst, en dat se haer behoorden te beschicken tot een heylig en eerlijk huwelijk.

Hebbe ook ondersoek gedaen na de armpenningen, en onder wie die waren berustende, dog mij wierd berigt dat er geen armpenningen als in de armbussen waren, die berustende was onder den resident bovengenoemt, en dat den predicant Gillus Caminga de sleutel hadde medegenomen na Ternaten.

Vorders hebbe ik ook den Inlandsen schoolmeester Cosmus Dama Jans van Chiauw ontboden en op Manado geplaetst om aldaer zijn dienst benevens den schoolmeester Paulus Musquita waer te nemen, alsoo mij berigt wierd door den resident bovengenoemt dat den E. gecommitteerdens, den fiscael Jacob Claesz en den ondercoopman Coenraet van Otteren,[939] op het versoek van de opperhoofden van de nieuwe negorij een twede school hadde toegestaen op te regten, daer zij nu een aenvang van begonden te maken.

Hebbe 19 paer in der huwelijken staet bevestigt, onder die twee paer Hollanders en 17 paer Inlanders, ook 16 kleyne kinderen door den heyligen doop de christenkerke ingelijft.

Hebbe eenmael het sacrament des avondmaels bediend en uytgedeelt aen 12 persoonen, en maendelijx aen twee arme vrouwen 1½ rds uytgekeert. Dagelijx in de schole bevonden 60, 65, 70 kinderen.

Den 21^{en} augustus met 't chialoepje de Kuyper van Manado geseylt en den 23^{en} daeraenvolgende aengekomen op

Boelan

Heb aldaer bevonden 117 christenen en 4 ledematen. Hebbe 11 kinderen door den heyligen doop de kerke Christy ingelijft, dog niemand die genegen was te trouwen, alsoo seyden niet te konnen doen sonder consent van haren coning.

Den corporael David Lite en den Inlandsen schoolmeester, Wouter Dalima,[940] als dat den prins Jacobus Manopo zijn overledene broeders wijff tot zijn vrouw hadde genomen, en dat

[939] Overleden in 1696 op een reis naar de Laluga-eilanden, ten zuiden van Mindanao.
[940] Vermoedelijk zijn in beide handschriften een of meer woorden weggevallen.

hij in veel gelegentheden de voetstappen van zijn quaetaerdige vader[941] navolgden. Konde hem selfs niet spreken, alsoo kort voor mijn aenkomst op Boelan na boven was vertrocken.

En aengesien den corporael en schoolmeester bovengenoemt mij ook verhaelde dat het volk van Nabontoh[942] (zijnde een kleyne negorij niet verre van Boelan af gelegen) zeer genegen waren tot het aenvaerden van de christelijke religie en godsdienst, en dat se reets een kerke hadden opgeregt tot oeffeninge van hare godsdienst, ja dat nu al eenige maenden de kinderen waren onderwesen in de scholen en 's avonts het ordinaire gebed waergenomen door een van de bequaemste discipulen uyt de negorije Boelan, en dat'er alle sondagen bovendien een predicatie wierd gelesen in de kerke door den schoolmeester van Boelan, zo ben ik daer na toegegaen om te vernemen hoe het met de sake stond. Bevond zooals mij was berigt, liet aenstonts het volk tesamen roepen in de kerke, quamen ontrent de 40 menschen in de kerk, dog meest vrouwen, alleen 8 à 9 manspersonen, onder die twee opperhoofden, beloofden haer bij de eerste gelegentheyt een meester te sullen toesenden.

Ben wederom van daer na Boelan vertrocken, hebbe verscheyde malen in de schole geweest, en aldaer bevonden 16, 17, 18, 20, 25 kinderen, en daeronder 6, 7 à 8 meysjes, de rest jongens, volgens de rol van de meester 35, zijnde 24 jongens en 11 meysjes.

's Avonts in 't gebed bevonden somtijts 60, 65, 70, dog ordinaris meer vrouwen als mans, die ook verscheyde malen hebben g'examineert en ondervraegt aengaende de eerste grondbeginselen van de christelijke religie, dog seer weynige die bequaem waren om mij te konnen antwoorden, ja vele, en de meeste, die haer ordinaire gebeden niet kundig waren, overtreffende hierin de schoolkinderen zeer verre de oude en bejaerde, alsoo onder die hebbe bevonden 9 à 10 die redelijk wel konden lesen en 5 van deselve die begonden te schrijven, en wisten ook alle de vragens benevens de texten uyt de gemene vraegboekjens, ten dele de grote cathegismus, de dagelijxe gebeden etc.

Sondags voor de middag de meester geordonneert een predicatie te lesen, als wanneer in de kerk waren 153 menschen, 78 mans, 45 vrouwen, 30 schoolkinderen. Des namiddags hebbe gepredikt in de Maleytse tael voor 138 toehoorders, en onder die 58 mans, 60 vrouwen, 20 schoolkinderen. Ondertusschen had ik de meester geordonneert na Nabontoh te gaen om aldaer een predicatie te lesen, die mij des avonts berigte dat'er 60 menschen in 't geheel waren in de kerke geweest.

Den 31^{en} dito van Boelan geseylt en den eersten september daeraenvolgende op Caudipan aengekomen.

Caudipan

Ben aldereerst aengegaen in de negorij Dauw. Daer zijnde, hebbe seer nauwkeurig ondersoek gedaen na het getal der christenen, 459 en 4 ledematen.

Sondags na gedane Maleytse predicatie hebbe ik in den huwelijken staet bevestigt 58 paer, en door den heyligen doop Christy kerke ingelijft 20 kleyne kinderen, en na voorgaende beleydenisse nog tien schoolkinderen gedoopt, en daeronder seven jongens en drie meysjes.

Hebbe alhier bevonden een zeer bequame kerk tot oeffening van de godsdienst, dog daer ook dagelijx school in wierd gehouden, maer verstond dat de coning van gedagten en voornemen was een school apart op te regten. Het getal der schoolkinderen alhier is al weynig minder als hondert, volgens de rol die de meester aen mij heeft vertoont, waeronder 4 à 5 meysjes waren die nieuwelijx in de schole gekomen waren, onder welk groot getal van schoolkinderen 11 waren die redelijk konden lesen, dog soberlijk schrijven, die ook boven-

941 Radja Loloda Mokoagow.
942 Inabonto (Nabontoh), plaats op de noordkust van Celebes, 124,1º O.L.

dien alle de ordinaris gebeden en alle de vraegjens van Caron met de texten van buyten konden opseggen, nog 15 van het getal der schoolkinderen die tot nog toe lesen off schrijven geleerd hadden, die egter de meeste vraegjes benevens d'ordinaire dagelijxe gebeden hadde geleert, 27 andere die alleen eenige vraegjens benevens eenige gebeden konde opseggen. De rest konden eenelijk maer hier en daer een vraegje dog sonder texten beantwoorden, en bovendien het vader onse, de 12 articulen des geloofs, dog meest zonder eenig verstant off begrip, 'twelk bleek wanneer haer somtijts eens nader ondervraegde.

In 't gebeth verschenen 150, 160, 180, 200, dog ordinair meer vrouwen als mans, dog de coning en andere hoofden van de negorij verschenen doorgaens in 't gebet. Dog is dat volk zeer dom en onkundig in de grondbeginselen van het Christendom, en opgepropt met heydensche bijgelovigheden en duyvelsdienst.

Den 6^{en} september ben ik gegaen van Dauw na

Boulang Itang

alwaer hebbe bevonden 847 christenen, geen ledematen, nog ook geen die haer daertoe genegen toonden, en is dit volk ongemeen traeg in 't waernemen van den godsdienst alsmede om haer kinderen in de schole te bestellen, want volgens de rolle van de Inlandsen schoolmeester Bastiaen de Gratia was het getal van de schoolkinderen in 't geheel 44, zijnde altemael jongens, blijvende de meysjes geheel en al uyt de schole. Dog beloofde de coninginne benevens hare rijxgroten voor het toekomende sorge te sullen dragen dat niet alleen het getal van schooljongens zoude vermeerdert worden, maer dat ook de meysjes voortaen soude in de schole komen, dog is 'tselve tot nog niet werkstellig gemaekt. Onder welke bovengenoemde discipelen hebbe bevonden drie die redelijk konde lesen en schrijven, die ook de gemene vraegjes van Caron, de Weg des Levens benevens de texten konden opseggen, alsmede alle de ordinaris gebeden etc., negen andere die spellen leren, en alle de gebeden benevens de vragen van Caron, dog zonder texten hadde geleert, 23 die nog maer de letters begonden te leren, en eenige weynige vragen uyt het vraegboekje, genaamt de Weg des Levens, alsmede eenige dagelijxe gebeden, 9 die leren de 10 geboden des Heren, de 12 articulen des geloofs en het vader onse. Hebbe verscheyde malen de scholen gevisenteert, en daerin bevonden 16, 18, 20, 23 schooljongens. De meester zeyde dat 'er nu nog meer als ordinaire in de school quamen, omdat de predicant in de negorij was, maer dat op andere tijden boven 10, 12, 14 jongens niet in de school quamen.

Verscheen ook doorgaens 's avonds in 't gebed, dog konde bespeuren de traegheyt van dit volk, alsoo van dit groot getal christenen niet boven de 40, 45, 50 à 60 in 't gebet verscheenen.

Hebbende alhier ook bevonden een seer grote nieuw geboude kerk, die ook tot een school word gebruykt, in dewelke (nadat in de Maleytse tale hadde gepredikt) 48 paren in den huwelijken staet bevestigt en 24 kleyne kinderen door den heyligen doop de christenkerke wierden ingelijft.

Nadat nu mijn afscheyt genomen hadden van de coninginne en de rijxgroten, onder ernstige recommandatie aen haer om alles te versorgen en werkstellig te maken wat nodig was tot opbouw van kerk en school, ben ik den 10^{en} dito van Boelangitang wederom gegaen na Dauw, om van daer met de twee aldaer gereetleggende prauwen off vaertuygen onse reyse voort te setten na Andergila,[943] blijvende de chialoep de Kuyper wagten voor Caudipan totdat wederom van Attingola terug soude komen. Voorts marchieerde wij van Andergila na Attingola, komende eyndelijk na vier dagen reysen den 14^{en} dito ontrent den avond in de negorij

[943] Andegila, aan de noordkust van Noord-Celebes, 123,1º O.L.

Attingola

Alwaer hebbe bevonden 77 christenen, geen ledematen, dog waren 7 personen die zeyden genegen te zijn om het avondmael des Heren te genieten. Dog wegens haer kleyne kennis stelden deselve uyt tot mijn wederkomste, de meester commanderende haer verder te onderwijsen en bequaem te maken.

De kleyne kinderen die door den heyligen doop de kerke Christy zijn ingelijft, waren 32 in getal. Hebbe ook 15 paer in den huwelijken staet bevestigt, waeronder 12 paer uyt de negorij Attingola en 2 paer uyt de negorij Boelangoe, welke laeste negorij nog geheel moors is, uytgenomen de coning met 4 à 5 van zijn onderdanen.

d'Schoolkinderen waren in 't geheel 13 jongens, blijvende de meysjes geheel uyt de school, waerover met de coninginne en de rijxgroten hebbe gesproken, en haer versogt ende gerecommandeert om te besorgen dat benevens de jongens ook de meysjes in de schole wierden gesonden, 'twelk zij beloofden werkstellig te sullen maken. Dog dat zijn doorgaens maer woorden, daer zij de predicant mede paijen in zijn tegewoordigheyt, denkende: als hij vertrekt, dan zien wij hem een geheel jaer niet wederom.

Aengaende dese 13 schooljongens zoo even genoemt, kende alle de vragen van Caron, het vraegboekjen genaamt het Weg des Levens met de texten, als de ordinaire dagelijxe gebeden; 5 van haer konden bovendien lesen en schrijven. In 't gebed verschenen doorgaens nogal 50, 55, 60 persoonen, dog doorgaens meer vrouwen als mans, en onder die vele die nog moors waren, die onderwesen wierden om gedoopt te werden en tot het Christendom over te komen. Dog men hoeft zig niet te verwonderen dat dit volk nog zeer onkundig van de gronden van het Christendom, gelijk verscheyde malen hebbe ondervonden in het examineren en ondervragen van deselve, en aen d'andere zijde nog seer vast zijn moorse bijgelovigheden en mahumetaense ketterijen, alsoo deselve voor weynig jaren uyt het Morendom tot het Christendom zijn overgestapt en woonen in 't midden van de moren, en bovendien seer verre afgelegen, zoodat een predicant menigmael verhindert word om de visiten aldaer te connen waernemen, want mij is verhaelt dat in de tijd van 9 à 10 jaren vier mael een predicant aldaer de visiten heeft gedaen.

Den 17^{en} dito van Attingola na Gorontale gegaen, alwaer tot 's anderen daegs verbleven.

Den 18^{en} dito voortgaende van Gorontale na Limbotto, alwaer dien dag ons onthielden tot ontrent de middernagt, als wanneer wij met het opkomen van de maen ons van daer op de weg begaven, quamen den 19^{en} daeraenvolgende 's namiddags ten 3 uuren aen de Liwas, daer wij dien nagt overbleven, vermits vele van ons volk waren agtergebleven.

Den 20^{en} dito in den morgenstond zijn wij met de twee vaertuygen bovengenoemt van de Liwas na Caudipan voortgeschept, quamen den 21 dito voor de negorij Dauw, vanwaer wij (nadat ons van eenige mondkost versien hadden) vertrocken met chialoup de Kuyper beneffens een Caudipans vaertuyg.

Den 21^{en} dito daeraenvolgende quamen wij voor de negorij

Bwool

Daer zijnde, bevond het getal der Inlandse christenen groot te zijn 333. Geen ledematen aldaer gevonden, hoewel berigt wierd door de meester Hendrik Tehoe dat 'er een stuk 8 à 10 waren die genegen waren om het avondmael des Heren te gebruyken. Zoo hebbe deselve uytgestelt, ter oorsake van haer kleyne kennis, tot mijn wederkomst, haer ondertusschen vermanende zij souden haer verder oeffenen in de grondstucken van het Christendom, meteenen haer voorhoudende wat een grote zaeke dat het was, daer men niet los off ligtveerdig ontrent moeste te werk gaen.

Ben dienselfden dag in de kerk geweest nadat alvorens de meester hadde geordonneert om een predicatie voor te lesen, bevond aldaer 49 mans, 37 vrouwen en 43 schoolkinderen. Na het eyndigen van de predicatie hebbe het volk nader ondervraegt, als wanneer gewaer dat vele van het volk de Maleytse tael geheel onkundig waren en dat zij, in de kerke komende, daer sitten, stocken en blocken. Dog andere, die de Maleytse tael kundig waren, toonden haer seer dom en bot te zijn in de beginselen van de lere Christy, bleve sitten met haer mond vol tanden, en de beste onder haer konde zoo eenige vraegjes uyt de gemene vraegboekjes, dog 't was maer exterklap, alsoo zij niet verstonden wat zij seyden.

Sondags daeraenvolgende, nadat in 't Maleyts hadde gepredikt, heb ik 50 paer in den huwelijken staet bevestigt en 14 kleyne kinderen beneffens 35 schoolkinderen na voorgaende beleydenisse door den heyligen doop Christy kerke ingelijft, bevond op die tijd in de kerk 280 toehoorders, en daeronder 104 mans, 99 vrouwen en 77 schoolkinderen.

In 't gebet verschenen doorgaens 100, 120, 150, ook wel 200 menschen, dog in absentie van de predicant zijn zij soo neerstig niet, men moet dan den predicant zoo wat blindhocken.

En alsoo den coning versogt, ik soude nog 4, 5 dagen vertoeven, alsoo hij zeyde nog eens naukeurig te sullen vernemen wat persoon nog ongetrout, en wie van deselve genegen waren te trouwen, off niet.

Den 9^{en} october ben ik met de chialoep meergenoemt van Bwool na Tontoly geseylt, quamen den 13 daeraenvolgende voor de revier van Tontoly ten anker, dog na een verblijf van 1 à 2 etmael de stuurman van de chialoep zijn commissie verrigt hebbende, zijn wij wederom den 16 dito van Tontoly vertrocken.

Den 10^{en} dito[944] ben ik wederom op Bwool aengekomen. Als wanneer vernam off nog eenige personen genegen waren te trouwen, wierd mij doenmaels nog 6 paer opgegeven, en 5 paer die niet wilden trouwen, welke aenstonts door de coning en de rijxgroten wierden van den anderen gescheyden, welke 6 paer bovengenoemt sondags daeraenvolgende, nadat de predicatie geëyndigt was, door mij in den huwelijkse staet wierden bevestigt.

Den toestant van het school alhier op Bwool is redelijk, bevonden dagelijx 60, 65, 70, à 80 kinderen in de schole, en onder die waren 10 à 12 die, behalven alle de ordinaire dagelijxe gebeden, ook de vragen van Caron en het vraegboekje genaamt de Weg des Levens en konden ook lesen en een weynig schrijven, 25 à 30 die de ordinaire dagelijxe gebeden, de vragen van Caron dog zonder texten hebben geleert, 17 à 18 die eenige van de gebeden en ontrent de helft van de vragen uyt het boekje van Caron hadde geleert. De rest, alsoo niet lang in de schole waren geweest, leerden de 10 geboden, het vader onse, de 12 articulen des geloofs en eenige vragen uyt Caron, dog de schoolkinderen overtroffen doorgaens de bejaerde en oude luyden.

Den 24^{en} dito van Bwool vertrocken en zijn den 26^{en} daeraenvolgende op Caudipan aengekomen.

Dauw op Caudipan

Aldaer zijnde nog 13 paer in den huwelijkse staet bevestigt, waervan 3 paer, alsoo een van die ziek, op haer versoek in haer huysen hebben getrout, stapte van daer voort na de negorij

Boelan Itan

alwaer een bejaerd persoon na voorgaende beleydenisse, benevens 6 kleyne kinderen, door den heyligen doop de christenkerke hebbe ingelijft, en bovendien nog 11 paer in den huwelijken staet bevestigt.

---

[944] Waarschijnlijk is hier te lezen: den 18^{en} (of: 20^{en}) dito (oktober).

Den 3en november van Caudipan vertrocken en den 3en dito op

Boelan
aengekomen, alwaer 4 kinderen door den heyligen doop Christy kerke hebben ingelijft. Den 4 dito ben ik gegaen van Boelan na de negorij

Nabontoh
Hebbe nadat het volk bijeen hadde laten roepen in de kerk haer altemael afgevraegt off genegen waren tot het Christendom, dog bijna niemand van haer die Maleyts verstond, waerom ik Cornelis Ferdinandus (die nu ontrent ses weken school en kerkdienst alhier hadde waergenomen) belast, hij zoude sulx in hun eyge tael voorstellen, welke ook geschiede, waerop zij antwoorden van ja, dat zij ten vollen daertoe genegen waren. Vraegde de meester wijders hoeveel kinderen dagelijx in de school quamen, zeyde 17 à 18, dog altemael jongens. En 's avonds in 't gebed verschenen doorgaens 25, 30, 32, 35, dog meer vrouwen als mans. Vervolgens hebbe de oude luyden ondervraegt in de Maleytse tael, dog verstonden in 't geheel geen Maleyts, waerom Cornelis Ferdinandus heb belast haer in haer eyge tael voor te stellen, dog die zeyde mij dat se nog onervaren waren. Vertoonden daerop aen mij een briefje met de naamen van degene die hij zeyden bequaem te wesen; waeren 15 van de schoolkinderen en 7 vrouspersonen, welk altemael in 't particulier ondervraegde en bevond dat se heel wel onderwesen waren, waerom haer ook daerop den heyligen doop de Christy kerke hebbe ingelijft. Dienselfden avond vertrocken wij van Nabontoh, den 6en daeraenvolgende in 't vallen van den avond zijn wij gecomen op

Manado
Sedert welke tijd tot mijn vertrek na de noorder eylanden in den huwelijkse staet hebben bevestigt 20 paer, 39 persoonen, daeronder een Hollander na voorgaende beleydenis, in verscheyde reyse, alsmede 8 kleyne kinderen door den heyligen doop Christy kerke ingelijft.

Den 25en dito wierd den bovengenoemde meester[945] gevonden, als wanneer bleek dat hij door moordadige handen was omgebragt en vermoord.

Den 29en daeraenvolgende zoo wierd goetgevonden en geordonneert (wegens de schrickelijke en droevige op Manado veroorsaact door het springen van sekere berg ontrent Lembe gelegen), datter 's morgens en 's avonts een gebed soude geschieden tot God Almagtig om het qaet dat ons dreygden weg te nemen, 'twelk ook 8 à 10 dagen na den anderen geschiet is, niet alleen van de Hollanders maer ook van de Inlandsche christenen, die dagelijx op Compagnies logie tesamen quamen. En alhoewel genegen was geweest met het begin van february een aenvang te maken van mijn visiten op de noorder eylanden, zoo wierde te rade om te wagten tot de komst van de gecommitteerden, om haer, indien het mogelijk was, eenige ontdeckinge te doen aengaende 't gepleegde feyt, dat misschien andere uyt vrese niet zoude hebben durven doen, teneynde die wrede en bloeddorstige moordenaers mogten ontdekt en uytgeroeyt worden, 'twelk ook van een goet effect is geweest, als bij de uytkomst is gebleken.

In plaets van welken vermoorden meester den Inlandsche schoolmeester Franciskus Ferdinandus van Dauw op Manado hebbe geplaetst. In plaets van den Inlantse schoolmeester Paulus Musquita, die door de E. gecommitteerden verlost is om na Amboina te vertrecken, is geplaetst den meester koeliling van Tagulanda, genaamt Andries Makapoenas.

---

945 Vermoedelijk was dit de schoolmeester Cosmus Dama Jans, vgl. het begin van dit document, *sub* Manado, en de mededeling hierna dat Paulus Musquita naar Ambon zal vertrekken.

Den 21en maert daeraenvolgende 's morgens met compagniesvaertuyg van Manado na Tagulanda gescheept om de visiten op de noordereylanden te doen, dog deden doenmaels een verloren reys en wierden genoodsaect door het onstuymige weer, alsmede door mijn onpasselijkheyt, terug te keren na Manado, gelijk wij dan den 26en daeraenvolgende laet in de avond op Manado quamen. Hielt het 5 à 6 dagen op Manado gaende, als wanneer oock nogmael opnam 't getal der Inlandse christenen, 'twelk bevond boven de 400 geweest te zijn, alsmede der ledematen, 'twelk 16 in getal was, zijnde nu wat beter te pas, waerom resolveerden om de visite op de noorder eylanden te gaen affleggen, ben dan ook voor de twede mael den 2en april van Manado gevaren en den 5en dito op Tagulanda aenkomen.

Tagulanda

En aldaer gevonden[946] christenen en 51 ledematen, 52 kleyne kinderen door de heyligen doop Christy kerke ingelijft, 20 paer door den band des huwelijx met den anderen vereenigt.

Verscheen alhier doorgaens in 't gebeth een seer groot getal menschen, bevond alhier de godsdienst meer beschaeft en gereguleert, het volk ook veel ijverig in 't waernemen van dien als ergens op Celebes. Bevond ook veel onder de bejaerde luyden die redelijk waren geoeffent in de kennisse van de gronden van het Christendom. De coning benevens eenige van zijne rijxgroten verschenen doorgaens in 't gebed, en thoonden haer voorgangeren te zijn van de gemeynte en voorstanders van de godsdienst.

Bevond alhier in de schole tusschen de 80 à 90 discipulen, zijnde het getal van de schoolkinderen meer als hondert in 't getal volgens de rolle van de meester, onder dewelke hebbe bevonden 45 die konde lesen en schrijven, en alle de vragen uyt de gemene vraegboekjes, de grote cathechismus en alle de ordinaire dagelijxe gebeden, en 43 die Caron met de texten benevens de ordinaire gebeden van buyten konnen opseggen, en 31 eenige gebeden, 10 geboden, 12 articulen des geloofs en de dagelijxe gebeden voor en na den eten hadden, gelijk en de vragen van Caron sonder texten.

Den 6en daeraenvolgende alsoo wegens sijn onpasselijkheyt verhindert wierd om na Minanga te konnen gaen,

Minanga

soo heeft den coning ordre gestelt dat de luyden die genegen waren om te trouwen, en die haer kinderen wilden laten dopen, dat deselve met d'vaertuygen aldaer gebruykelijk souden herwaerts aengebragt werden, die ook den volgenden dag aenquamen, waren in 't geheel 6 paer die gekomen waren om te trouwen, die ook 's avonts daeraenvolgende in den huwelijken staet hebben bevestigt, als wanneer ook 4 kleyne kinderen hebbe gedoopt, en zeyde de meester dat aldaer 15 ledematen waren en 47 schooljongens volgens zijn rolle, en dat dagelijx in de school quamen 25, 30, 35, somtijts meerder somtijts minder.

Den 9en daeraenvolgende van het eyland Tagulanda met een corre-corre na het eyland Chiauw geschept.

Oeloe op Chiauw

Den 10en op Oeloe aengekomen, alwaer hebbe bevonden 15 ledematen, 10 mans, 5 vrouwen, dog het getal der christenen konde niet naukeurig uytvinden, alsoo daer geen rolle van was te vinden, en bovendien een groot getal menschen van Chiauw waren vertrocken na Ternaten, en d'andere in haer thuynen om de pady in te samelen, hebbe aldaer gedoopt 80 kleyne kinderen en 9 paer in den huwelijken staet bevestigt.

---

[946] Aantal niet ingevuld.

Bevond het getal der schoolkinderen op de rolle van de meester 113 in getal, dog in de schole quamen dagelijx 40, 50, 56, 70; waren meest jongens, alleen maer 4 à 6 meysjes.

In 't gebet verschenen doorgaens 25, 20, 15 bejaerde persoonen, en dat meest vrouwen, behalven de schoolkinderen. Die soo nu en dan ondervraegde haer eenige geloofspointen, dog bevond dat deselve niet alleen onkundig waren in de Maleytse tael, maer ook in de gronden van de christelijke godsdienst, zijnde de schoolkinderen ordinair meer geoefent als de oude luyden. Want bevond onder de schoolkinderen bovengenoemt 9 die konde lesen en schrijven en nog 11 die konde lesen maer nog niet leerden schrijven, en bovendien ook alle de vraegjes uyt de gemene vraegboekjes en dagelijkse gebeden van buyten konde opseggen met hare bewijsen, en 39 die alle de bovengenoemde vraegen sonder texten hadde geleert, en de rest van haer, de helft, eenige vragen en gebeden, dog met weynig verstant. Hebbe eenmael gepredikt in de Hollandse tael op het Casteel Doornenburg.

En 's namiddags voor de Inlandse gemeente in 't Maleyts gepredikt, als wanneer een groote menigte van volk bijeen versamelt waren.

Den 14^{en} dito van Oeloe overgestapt na

Pehee

alwaer hebbe bevonden 10 ledematen, dog konde geen bescheyt krijgen aengaende het getal der Inlandse christenen, waerom den krankbesoeker Coenraet Bertrams geen kleyntje overhaelde en bestrafte zijn versuym en nalatigheyt, en meteenen recommandeerden en belasten in 't toekomende sulx te besorgen. Gedoopt 57 kleyne kinderen, en 11 paer in den huwelijkse staet bevestigt. Het getal der schoolkinderen volgens de rolle van de meester was ontrent 96, dog geen of seer weynig meysjes in comparatie van de jongens.

Dog 's avonts in 't gebed verschenen doorgaens een groot getal van menschen, dog 't gaet altijd soo wel niet in absentie van de predicant, hebben alhier bevonden 24 à 25 vrouspersoonen die nog niet lang geleden uyt de schole waren gelargeert en waervan eenige nog dagelijks in 't schole quamen, die het vraegboekjen van Caron met de texten van buyten konde opseggen en andere luyden vraegswijse voorstellen, 'twelk verscheyde malen met groot genoegen hebbe gesien en gehoord, dat ook nergens als daer hebbe ondervonden, alhoewel de oude en bejaerde doorgaens seer kleyne kennis hebben en onkundig zijn in de gronden van het Christendom.

Den 16^{en} dito van Pehee gegaen na

Ondon

Alwaer getrouwt hebbe 18 paer, en 26 kleyne kinderen door den heyligen doop der christenkerke ingelijft. Bevond alhier in de school ontrent 60 schoolkinderen, waervan 16 hebben geleerd de vragens van Caron met de texten en alle de ordinaire dagelijxe gebeden, en onder die vijff die kenden lesen en een weynig schrijven, 12 à 13 die de gemene vragen en eenige gebeden van buyten kunnen opseggen, dog de rest leerde het vader onse, de 12 articulen des geloofs, 10 geboden, alsoo vele van haer onlangs waren in de school gekomen. In 't gebeth verschenen doorgaens 50, 60, 65, meest vrouwen en seer weynig manspersonen, die doenmael niet in de negorij waren, alsoo sij haer mondkost mosten versorgen om na Ternaten te gaen.

De 18^{en} dito ben ik van Ondon gegaen na

Lehi

alwaer hebben bevonden 27 schoolkinderen, 22 jongens en 5 meysjes, waeronder 13 die alle de ordinaire gebeden en alle de gemene vraegjens met de texten van buyten konden op-

seggen, 6 die ook konden oplesen en nog 3 die ook een weynig schrijven hadden geleert. Hebbe alhier 5 paer door den ban des huwelijx t'samen verbonden, en 26 kleyne kinderen door den heyligen doop der christenkerke ingelijft.

Hebbe verscheydene malen het volk ondervraegt aengaende de gronden van het Christendom, dog ondervond dat hare kennisse zeer kleyn was, ja dat vele onder haer het vader ons, de 12 articulen des geloofs, niet konden opseggen. Dog andere, die sulx konde doen, verstonden niet hetgene zij geleerd hadde.

Hebbe ook eenige meesters geplaetst en eenige andere nieuwelijx aengestelt, op approbatie van den Ed. Agtb. Heer gouverneur, met versoek dat deselve haer gagie daervoor mogen genieten, als blijke bij de rolle hiernevens gaende.

Den 22^{en} daeraen volgende van Chiauw vertrocken en den 25 aengekomen op off in de negorij

Tamako op Sangir

Aldaer bevonden 439 christenen, 10 ledematen. In de schole bevonden 29 schoolkinderen, 27 jongens en 2 meysjes, en daeronder 16 die geleert hadden alle de gemene vraegjens met de texten, alle de ordinaire dagelijxe gebeden van buyten konde opseggen, en bovendien leerden zij dagelijx spelden. En 9 die het vader ons, de 12 articulen des geloofs en 10 geboden konden opseggen, met eenige vraegjens uyt het boekje van Caron.

Ik hebbe alhier 37 kleyne kinderen door den heyligen doop de kerke Christy ingelijft, nadat alvorens in de Maleytse tael werde gepredikt.

Den 26^{en} dito van Tamako vertrocken en aengekomen in de negorij

Manganitoe

en aldaer bevonden volgens verhael van de meester dier plaetse 1864 christenen en 54 ledematen, 65 kleyne kinders door den heyligen doop de christenkerke ingelijft en 7 paer in de huwelijken staet bevestigt. In de schole bevonden 40 schoolkinderen, altemael jongens, waervan 10 hadde geleert alle de gemene vraegjens en de ordinaire dagelijxe gebeden, en konden ook lesen en een weynig schrijven, 8 die de bovengenoemde vraegjes half en eenige gebeden van buyten konde opseggen, 4 die het vader ons, de 12 articulen des geloofs en eenige weynige vraegjes hadden geleerd, die ook begonden te spellen, dog de rest alle nieuwelijx in de schole waren getrocken, wisten niets off seer weynig.

's Avonts in 't gebed verschenen een grote menigte van menschen, dog meest vrouwen, die ook alle ondervraegde aengaende de eerste beginselen van de christelijke religie, kon nende eenlijk eenige weynige vraegjens uyt Caron opseggen en beantwoorden, dog verstonden de meeste niet wat dat se geleert hadde, ja vele die het vader ons en de articulen des geloofs niet konden opseggen.

Den 27^{en} dito van Manganitoe vertrocken en des avonds aengekomen in de negorij

Taroena

en hebbe aldaer bevonden 1900 christenen, volgens berigt van de meester daer ter plaetse, 48 ledematen. Hebbe alhier 81 kleyne kinderen door den H. doop de christenkerke ingelijft.

Volgens de rolle aen mij vertoond door den schoolmeester bevonden 110 schoolkinderen, onder die 101 jongens en 9 meysjes, waervan 16 hebbe geleert alle de gemene vraegjes en d'ordinaire dagelijxe gebeden, 5 die geleert hadden de helft van de vraegjens van Caron met de texten, en alle de gebeden, 15 andere die de vraegjens van Caron dog sonder texten

konden opseggen, 23 die alle de vragen van Caron en eenige gebeden hadden geleert, dog de rest leerden 't vader ons, de 12 articulen des geloofs en de 10 geboden. De oude en bejaerde zijn doorgaens ook seer dom en onwetende.

Hebbe alhier bevonden 6 arme, die door de christenen in de negorij worden onderhouden, en dat op dese volgende wijse. Woensdag werd in de kerke een predicatie gelesen door de meester. Wanneer nu het volk bij den anderen komt, zoo brengt een ieder wat in de kerk, sommige wat rijst, andere wat piesang, en andere eenige andere soort van mondkost en provisie, 'twelk bijde word versamelt in de kerk. De predicatie geëyndigt zijnde word hetselve verdeelt, en aen ieder van die arme luyden thuys gesonden, zijnde dit een prijselijk werk, dat ook nergens anders in gebruyk hebbe gesien, en dat te wenschen ware dat op alle plaetsen daer arme luyden gevonden werden konde in practijk gebragt werden. En werd de godsdienst alhier seer gehandelt door den ijver en goeden voortgang van de coning en coninginne alhier ter plaetse.

Den 28^{en} van Taroena vertrocken en aengekomen in de negorij van

Kalongan

en aldaer bevonden 365 christenen, 8 ledematen. Hebbe aldaer 24 kleyne kinderen door den heyligen doop de christenkerke ingelijft, en hebbe in de school bevonden 26 schoolkinderen, dog altemael jongens, waeronder 24 die alle de ordinaire dagelijxe gebeden, de gemene vraegjes met de texten van buyten konde opseggen, en 3 van deselve die lesen en schrijven geleert hadden.

Dog de christenen alhier, gelijk op andere plaetsen, zijn onkundig in de eerste gronden van het christengelooff, en de vraegjes die zij nog al geleert hebben verstaen zij doorgaens niet.

Den 30 dito van Kalongan vertrocken en op

Candahar

aengekomen, alwaer hebbe bevonden volgens berigt van de meester 388 christenen, 5 ledematen. En nadat aldaer in de Maleytse tael hebbe gepredikt voor een aensienelijk getal van toehoorders, hebbe ik vervolgens 5 schooljongens na voorgaende beleydenis beneffens 27 kleyne kinderen door den heyligen doop de christenkerke ingelijft.

De christenen die uyt de christen negorije tot de moren waren overgelopen, en haer nu in het bosch en elders ophielden, waren met mijn aencomst nog niet wederom gekomen in de negorij, gelijk de coning hadde belooft aen de E. gecommitteerdens Pieter Alsteyn en den vendrig David Haek.

Hebbe verscheyde malen met den coning daerover gesproken in tegenwoordigheyt van zijne rijxgroten, hem voorgehouden zijn belofte en contract dat hij dienaengaende hadde gedaen aen de E. gecommitteerdens, dat hij niet moest de spot houden van de E. Compagnie, en daerom hoe eer hoe liever zorge dragen dat de overgelopene wederom in de christen negorij soude komen, en zeyde hem dat niet[947] van Candhaer zoude gaen voordat ik die altemael in de kerk sag, zoodat hij eyndelijk ordre stelden om al dat volk te laten opsoeken, zoodat binnen 1 à 2 dagen 101 van de overgelopene wederom in de christen negorij zijn gekomen, waeronder eenige waren welkers namen in 't contract stonden uytgedruct, gelijk blijkt bij de rolle hier nevensgaende.[948] Dog ontrent de 30 persoonen zijn nog agtergebleven, die in 't bosch zijn gelopen om haer daer te verbergen, dog de coning beloof-

[947] Beide handschriften hebben hier 'dit'.
[948] Niet aangetroffen, maar vgl. hierna, doc. 107, sub Candahar (hierna, p. 382).

de deselve bij de eerste gelegentheyt te sullen opsoeken, en benevens d'andere bij de christenen doen wonen.

Alhier in de school bevonden 49 schoolkinderen, 44 jongens, 5 meysjens, waervan 12 hadde geleert de gemene vraegjens beneffens alle d'ordinaire dagelijx gebeden en konden ook lesen, 4 van deselve leerden ook schrijven en 19 hadde geleert de helft van de gemene vraegjes en eenige gebeden, begonden ook te leren spellen, de rest niet off zeer weynig hebbende geleerd, alsoo onlangs in de schole waren getrocken.

Den 5^en^ may van Candahar vertrocken en op

Matahany

aenkomende en aldaer bevonden 350 christenen, 26 ledematen. Elff bejaerde na voorgaende belijdenis beneffens 25 kleyne kinderen door den heyligen doop Christy kerke ingelijft, en 5 paer in den huwelijken staet bevestigt.

In de school bevonden 28 schoolkinderen, altemael jongens, waervan 15 hadden geleert alle de gemeene vraegjens uyt het boekje van Caron en Aldegonde met de texten benevens alle de ordinary dagelijxe gebeden, en 5 van deselve konden ook lesen en een weynig schrijven, 11 hadden de bovengenoemde vragen en gebeden halff geleert en konden die van buyten opseggen.

's Avonts in 't gebed verscheenen 108 persoonen, ongelijk getal meer vrouwen als mannen, die ook ieder in 't bijsonder hebbe ondervraegt aengaende de grondbeginselen van de christelijke religie, maer de meeste saten met de mond vol tanden, wisten niet een woord te antwoorden. Dog andere konden hier en daer eenige weynige vragen beantwoorden uyt het boekje van Caron etc. die zij door de tijd van buyten hebben geleert, en weten wat te klappen als een papegay.

Den 7^en^ dito vertrocken van Matahani en aengekomen op

Taboekan

Hebbe aldaer bevonden volgens berigt van de meester daer ter plaetse ruym 2000 christenen, dog het juyst getal konnen seer beswaerlijk uytvinden, vermits dit volk seer verstroyt is en haer in 't bosch en boven in 't gebergte onthouden, en leven buyten oeffening van eenige godsdienst, zoodat het te wenschen ware dat desen coning door de E. Agtb. Politie genoodsaect en gedwongen wierd om zijn volk altemael beneden aen het strand te doen woonen, opdat se des te mackelijker zouden konnen in 't gebed en cathechisatie en in de kerke. Sondags na de Maleytse predicatie gedoopt 74 kleyne kinderen.

En wanneer ondervraegde off ook eenige bejaerde personen genegen waren om te trouwen, zoo wierd mij tegemoetgevoert dat se gaerne wilden trouwen dog dat haer coning behoorde voor te gaen, gevende dese coning hierin, gelijk in vele andere dingen, een seer quaet exempel aen de christenen in zijn negorij en aen alle coningen op de eylanden. Ik moet met waerheyt seggen dat de hoererij, egtbreuke en egtscheyding[949] zoo overvloedig in swang gaet als op Taboecan, behalven dat dit volk ook seer traeg zijn in de oeffeninge van haer godsdienst en nog seer genegen tot afgoderije en duyvelsdienst etc.

En alhoewel op de rolle van de meester bevond 87 schoolkinderen, zoo heb ik nogtans dagelijx in de schole gevonden niet meer als 10, 12 à 13 kinderen en 's avondts in 't gebeth 20, 30, 35. Ja, bij mijn aensijn is 't gebeurd dat op sekeren avond niemant in 't gebed verscheen als alleen 5 à 6 scholieren.

[949] Lees: 'nergens'.

Verscheyde reyse hebbe de schoolkinderen alsmede de bejaerde christenen zoo veel en weynig als die waren ondervraegt, ieder hooft voor hooft, dog 't is niet met al, 't is bijna off het volk noyt van het Christendom gehoort. Hebbe menigmael gevraegt off hier christenen, moren, off heydenen wonen.

Den 12[en] vertrocken van Taboecan en aengekomen in de negorij

Koema

Aldaer bevonden 263 christenen en 3 ledematen, volgens berigt van de meester dier plaetse. Ook hebbe 24 kleyne kinderen door den heyligen doop Christy kerke ingelijft en 8 paer in den huwelijken staet bevestigt. Alhier in de schole bevonden 32 kinderen, daeronder 24 jongens en 8 meysjes, waervan 10 hadden geleert de gemene vraegjes met de texten beneffens alle de ordinaire dagelijxe gebeden, en 4 van deselve konde ook lesen en een schrijven, 5 hadden geleert meest alle de ordinary dagelijxe gebeden en eenige vragen uyt het boekje van Caron en Djalan ka Surga. Bevond alhier 's avonds in 't gebed tusschen de 60 en 70 menschen, dog meest vrouwen, alleen 10 à 11 manspersoonen, en ook ieder in 't bijsonder ondervraegden, dog waren door den bank zeer onnosel, ja de meeste konden haer gebeden niet opseggen, uytgenomen eenige die het vader ons, de 12 artykelen des geloofs en de 10 geboden des Heren ten delen konde opseggen.

Den 13[en] dito daeraen volgende vertrocken van Coema en aengekomen in de negorij

Koelor

alwaer hebbe bevonden volgens berigt van de meester daer ter plaetse 240 christenen en 1 litmaet. Hebbe ook alhier 4 bejaerde persoonen na voorgaende belijdenis benevens 17 kleyne kinderen door den heyligen doop de Christy kerke ingelijft.

In de school bevonden 21 schoolkinderen, allegaer jongens, zijnde onder deselve 10 die alle de gemene vragen met de texten en alle de ordinary dagelijxe gebeden van buyten konden opseggen, dog 4 van deselve die boven dit alles konde lesen en een weynig schrijven. De rest hadden meest alle de gebeden geleert, en eenige vragen uyt het boekje van Caron etc. 's Avonts in 't gebed verschenen 68 persoonen, 45 vrouwen en 23 mans, en 15 schoolkinderen, welke altemael ook ondervraegde aengaende de eerste beginselen van de leere der waerheyt, dog was hier niet beter als op andere plaetsen.

Den 14[en] dito van Koelor vertrocken en op

Manaloe

aengekomen, alwaer hebbe bevonden 226 christenen en een litmaet. En hebbe aldaer 19 kleyne kinderen door den heyligen doop der christenkerke ingelijft.

In de schole bevonden 32 schoolkinderen, 22 jongens en 10 meysjes, waervan 16 hadden geleert alle de gemene vragens uyt het boekje van Caron etc. met de texten, en alle de ordinaire dagelijxe gebeden, ook 4 van deselve konde lesen en een weynig schrijven, 6 die ontrent de helft van bovengenoemde vragen beneffens eenige gebeden van buyten konde opseggen, en die ook leerden spelden, de rest nog niets off seer weynig geleerd hebbende, vermits nog niet lang geleden in de schole waren getreden.

's Avonts in 't gebed verschenen 59 menschen, daeronder 18 mannen, 27 vrouwen, zijnde de rest schoolkinderen, die vervolgens ieder in 't bijsonder ondervraegde aengaende de fondamenten van onse religie, dog hadden nergens minder kennisse van dan van de christelijke religie, ja vele die het vader onse niet konden opseggen; verstonden niet hetgene dat se spraken.

Den 15[en] dito van Manaloe vertrocken en aengekomen op

Saloerang

en aldaer bevonden 275 christenen, 2 ledematen. Hebbe 7 bejaerde na voorgaende beleydenisse gedoopt en nog 37 kleyne kinderen door den heyligen doop den christenkerke ingelijft. Alhier in 't geheel bevonden 16 schoolkinderen, en onder die 12 jongens en 4 meysjes. En ook nog 20 paer in den huwelijken staet bevestigt, nadat sondags in de Maleytse tael hebbe gepredikt.

's Avonts in 't gebet verschenen 20, 25, 30 menschen, meestal vrouwen, geen off zeer weynig mannen, en ettelijke schoolkinderen, die ook verscheyde malen hebbe ondervraegt aengaende den toestant van het christengelooff, dog bevond dat de schoolkinderen nog meest onderwesen waren, alle sommige van deselve alle de ordinary dagelijxe gebeden en de gemene vraegboekjes met de texten van buyten konden opseggen, andere sonder de texten, daer de bejaerde nauwelijx eenige kleyne en geringe vragen konde beantwoorden, bijsonder als ik haer iets voorstelde buyten de gemene vraegjens van Caron etc, ja vele die selfs het vader onse, de 12 artykelen des geloofs niet konden opseggen.

Meende voorts mijn reyse van Sangir na Talauwt voort te setten, dog door contrarie wind en bij gebrek van een bequaem vaertuyg, alsoo die meest na Ternaten waren off gereet lagen om derwaerts te vertrecken, hebbe zulx moeten staken, waerom resolveerde om over Chiauw en Tagulanda mijn reyse voorts te spoedigen na Manado.

Dog alsoo genoodsaect mij nog een dag à twee aldaer op te houden, vermits het volk haer most versien van wat mondkost voor de reys, zoo ben ik gevaren met een kleyne prauw off vaertuyg de revier op, alwaer volgens berigt van de meester een kleyne negorij was genaemt Bajou, leyt bijna een uur verre de revier op, alwaer hebbe bevonden 108 christenen en in school 10 kinderen, alleen jongens, werdende dese school waergenomen door een mourid of dicipel genaamt Jans Jansz Mattioely, die nu reets vier à vijf jaren aen den anderen 'tselve heeft waergenomen, versoeckende derhalven zijn gagie daervoor te mogen genieten, en wierd mij doenmaels berigt dat eenen Thomas Makapuitoe derrie Chieuw den dienst als marinjo op Talouw zonder genot van gagie acht à negen jaren aen den anderen heeft waergenomen.

Wanneer nu alhier op Sangir alles hadde verrigt, ben ik den 20^{en} dito van Saloerang met de corre-corre off vaertuyg waermede van Chiauw was gegaen en geheel Sangir rondgeweest wederom na Chiau gevaren, quamen den 23^{en} dito voor het eyland Chiauw.

Oeloe op Chiauw

Den volgenden dag hebbe na gedane Maleytse predicatie 15 kleyne kinderen gedoopt. Quamen 's avonts veel minder menschen in 't gebeth als voorhenen, alsoo verscheyde prauwen met een groot getal van volk van hier na Ternaten waren vertrocken.

Den 26^{en} dito tegen den avond ben ik overgestapt aen de andere kand van 't eyland en gekomen in de negorij

Pehee

alwaer nog vier kleyne kinderen door den heyligen doop de christenkerke hebbe ingelijft.

Den 28^{en} dito van Pehe na de negorij

Ondon

gegaen, alwaer nog wederom door den heyligen doop 8 kleyne kinderen de christenkerke ingelijft. Ben voorts met een kleyn inlants vaertuyg van Ondon gevaren na de negorij

Lehi
alwaer mede nog 4 kinderen door den heyligen doop de christenkerke ingelijft. Ben eyndelijk wederom na Oeloe vertrocken.

Oeloe
Alwaer eenige kinderen op het versoek van de ouders uyt het school hebbe gelargeert en Abel Badedo van Manado aengestelt tot meester koeliling op Oeloe, en geordonneert 's avonts het gebed te doen ten huyse goegoegos Mahones, alsoo het volk wat verre van de kerk woond, en het bij donkere avonden seer periculeus van de caymans, die aldaer in grote menigte zijn.

Den 3^{en} juny van 't eyland Chiauw vertrocken met 3 corre corre off inlandse vaertuygen met den sergeant Leendert Hendriksz, die na Manado voer om provisie voor het guarnisoen te halen.

Tagulanda
Den 7^{en} daeraen volgende op Tagulanda aengekomen, alwaer nog 5 kleyne kinderen door den heyligen doop de kerke Christy hebben ingelijft en 2 paer in den huwelijken staet bevestigt.

Nog 14 jongens uyt de schole ontslagen, onder belofte van andere in desselfs plaetse te sullen brengen.

Den Inlandsen schoolmeester Franciskus Mattheus geordonneert van Tagulanda te vertrecken na Caudipan om in de negorij Douw zijn dienst als schoolmeester waer te nemen, en den Inlandsen schoolmeester heeft waergenomen[950] in de negorij Boelan geordonneert om na Tagulanda te gaen in de plaets van den bovengenoemde meester.

Den 8^{en} dito ben ik van Tagulanda vertrocken en den 11^{en} daeraen volgende op

Manado
als wanneer mij den vendrig David Haek verhaelde dat den Inlands schoolmeester Joannes Pays, die door de E. gecommitteerdens volgens zijn versoek was verlost en uyt dien hoofde per missive was opontboden, om vervolgens na Ternaten en van daer na Amboina stond te vertrecken, op Manado was gekomen, die seyde dat het buyten zijn gedagten en sonder zijn versoek dat hij verlost was, seyde dat hij niet hadde om van te konnen leven en dat hij dierhalven liever hier wilde blijven in dienst van de E. Compagnie en zijn dienst als voren waernemen.

Bovendien verhaelden mij den vendrig David Haek dat den inlandsen schoolmeester Bastiaen de Gratia van Ternaten, die ik voor mijn vertrek hadde gesonden van Boelan Itan na Attingola om aldaer zijn dienst als schoolmeester waer te nemen in de plaets van de bovengenoemde Joannes Pais, van daer weder was teruggekomen buyten kennis van het opperhooft en de predikant, alsoo trouwlooslijk zijn bescheyde plaets verlatende, 'twelk een compagniesdienaer geensins toestaet en geoorloft is te doen. Dog off het is door inductie van den corporael op Caudipan, Jacob Jojeus, kan ik voor tegenwoordig niet seker seggen. Evenwel, het laeste is bij mij waerschijnlijk, alhoewel dit den bovengenoemde meester geensints verschoont, ingevoegde van wel berigt door den vendrig Haek aen mij gegeven. Soo hebbe geordonneert dat den bovengenoemde meester Joannes Pais van Caudipan, alwaer hij door den vendrig bovengenoemt bij provisie was gesonden, wederom zoude vertrecken na Attingola, en den schoolmeester Bastian de Gratia dan geschreven dat hij per eerste occagie

[950] Leesvoorstel: de laatste twee woorden schrappen.

soude komen na Manado en aldaer verblijven tot mijn wederkomst van Ternaten, als wanneer zoude verstaen hebben wat de Ed. Heer gouverneur en den Agtb. van Politie wegens den eenen en den anderen zullen gelieven te resolveren.

Hebbe nog 6 kinderen door den heyligen doop Christy kerke ingelijft en 2 paer in den huwelijken staet bevestigt, eenige luyden g'examineert alsoo zij genegen waren haer te laten dopen, dog wegens kleynde en onbequaemheyt uytgestelt tot mijn wederkomst van Ternaten op Manado.

Den 19^{en} juny van Manado vertrocken en den 12^{en} july daeraen volgende gekomen op

Ternaten

Alwaer ik in goede gesondheyt ontrent het Casteel Orangie ben aengeland.

Aldus bevonden, betragt en opgestelt, mitsgaders overhandigt aen den E. Agtb. Heer gouverneur en den Raad van Politie, door mij. Onderstont en was getekent: Gerret van Aken eccl. op Manado; in margine: Ternate in 't Casteel den 18^{en} augusto 1694.

Consideratiën off korte aenmerkinge en bedenkinge aengaende de tegenwoordige toestant van kerken en scholen op Manado, Boelan, Caudipan, etc. en de noorder eylanden Tagulande, Chiauw, Sangir etc., zijnde een vervolg van het rapport dat den predikant Gerret van Aken dienaengaende heeft overhandigt aen den E. Agtb. Heer gouverneur Cornelis van der Duyn en den E. Agtb. Raad van Politie.

Ik sal mij niet onderwinden, gelijk ook noyt sulx van mij is geschiet, om te oordelen, veelmin te seggen, dat de toestand van kerke en scholen tegenwoordig beter off slimmer zijn als in voorgaende tijden, opdat aen de eene zijde niet en schijnen al te vermetel te oordelen en te spreken aengaende mijn eygen persoon, en aen d'andere zijde opdat ik mijn collega die voor mij het opsigt en bestier van kerken en scholen was toebetrout niet en schijne te beschuldigen van traegheyt en ijverloosheyt in haren dienst, en dus als een oorsake van dat verval soude komen te stellen.

Bovendien is 't ook een onmogelijke sake voor mij om te kennen oordelen van de toestand van kerken en scholen in voorgaende tijden, alsoo nog een nieuweling ben en nog maer eenmael de visiten hebbe gedaen, en derhalven kan ik daervan ook niet oordelen als van hare tegenwoordige toestant. Dog haer Agtb. zullen wel gemackelijker dienaengaende konnen oordelen, uyt de rapporten die van tijd tot tijd door de Eerw. predicanten aen haer Agtb. zijn overhandigt, waerom dat dan ook aen haer Agtb. overgelaten.

Aenmerkende de tegenwoordigen toestant van kerken en scholen bovengenoemt, zooals deselve hebben bevonden in mijn visiten en het rapport dienaengaende hebbe overhandigt aen haer Agtb., daervan konnen wij niet anders seggen als dat se seer sober en slegt is, en wij konnen bovendien haer Agtb. versekeren dat, de sake in zoodanig een staet blijvende als die tot nog toe geweest zijn, dat'er weynig verbetering te hopen is, en 't sal niet veel werk in hebben om haer Agtb. sulx te doen zien.

Wat aengaende de meesters, die het opsigt van kerken en scholen zijn toevertrout en aenbevolen, zijn doorgaens nergens minder bequaem toe. Ja, ik kan seggen, alhoewel vele personen hebben gevonden die men meester noemt, dat ik nogtans geen meester hebbe gesien off zijn dat meester die niet kan lesen off schrijven off psalmen singen, en de meeste ook onder die zijn seer onkundig in de gronden der christelijke religie. Ik sal niet spreken van haer manieren van leven, dat van de meeste doorgaens zoo ergerlijk en aenstotelijk is, waerbij dan nog komt dat se doorgaens seer luy en traeg zijn in haer dienst.

Aengaende de krankbesoekers, die zijn doorgaens niet beter. Ik spreke van de tegenwoordig zijnde personen van seer kleyne off gants gene bequaemheyt, en doorgaens seer ergerlijk en aenstotelijk in haer wandel onder die swacke christenen, zoodat se menigmael meer afbreken als opbouwen, menende als sij 's morgens en 's avonts een gebed gedaen hebben, dat se haer gagie daermede verdienen, oordelende dat een predicant haer soude verongelijken wanneer hij haer iets anders quam te vergen.

Maer boven dit alles, want dit oordeel ik de voornaemste oorsaek te zijn waerdoor de voortplanting van het Christendom word gesteunt[951] en de opbouw van kerken en scholen verhindert, dat de godsdienst word geoeffent in een onbekende tael, ik meen de Maleytse tael, die haer doorgaens in de schole word geleert. Ik spreke niet alleen van hoge off zuyvere Maleytse tael, die in 't geheel niet en word verstaen, maer selfs de gemene Maleytse tael, want veele, ja de meeste van de Inlandse christenen en verstaen in 't geheel geen Maleyts, selfs van de schoolmeesters.

Wel is waer dat jaerlijx kerken en scholen worden gevisiteert door den predicant van Manado, omdat hij ontrent den toestant van kerken en scholen goede ordre soude stellen, maer wat kan dog een predicant in de korte tijd veel uytregten, die genoodsaect word wegens menigte en verafgelegentheyt der plaetsen alles terloops aff te doen en op te nemen, zijnde het voor hem onmogelijk om alle dis- en wanordre te konnen herstellen, behalven dat een predikant door siekte off andere toevallen kan werden verhindert om de visite te doen. Ende dan een predicant in veel gelegentheden verlegen staet, niet wetende wat hem geoorloft off ongeoorloft is.

Ik sal niet spreken hoe dat vele off eenige schoolbedienden jaren aen den anderen haer dienst hebben waergenomen zonder gagie daervoor te genieten, dat de luyden luy en traeg maekt. Andere, die 3, 4, à 5 jaren hebben boven haer verband, en na menigvuldige versoeken gedaen aen en door de predicanten egter geen verbetering hebben konnen erlangen. Alle hetwelke hebbe aengemerkt als hinderpalen en beletselen tot verder opbouw van kerken en scholen, en de saken in die toestant blijvende moeten wij den goeden voortgang van het Christendom onder dese volkeren.[952] Waerom haer E. Agtb. dese volgende dingen in consideratie en bedenkinge geven.

Eerstelijk, off het niet ten hoogsten nodig is dat'er bequaeme schoolmeesters werden gemaekt, die in 't lesen, schrijven en singen van de psalmen werden onderwesen alsmede in de gronden van de christelijke religie. Ten anderen, off ook niet behoorde bequame persoonen aengestelt te worden tot krankbesoekers, ten minsten twee op de Celebes en twee op de noorder eylanden.

Bovendien, off niet ten hoogsten noodsakelijk was dat een predicant op de noorder eylanden wierd geplaetst om aldaer de visite waer te nemen, als wanneer in plaets van eens, veel gemackelijker de visite tweemael konde geschieden alle jaren.

En boven dit alles, off ook niet de godsdienst in de eygen tale van die volkeren, bijzonder op de eylanden, of bijsonder in de Sangirse tael behoorde voortgeset te worden, die bij alle de volkeren op de eylanden en selfs op de Celebes kan verstaen werden, en off de predicanten tot het aenleren van zodanigen tael haerselven niet en behoorde te bevlijtigen.

En boven dit alles werd haer Ed. Agtb. in aenmerkinge gegeven off ook niet de predicant op Manado behoorde versien te werden van regelen en ordre waervan sig in tijd en wijle, en wel meest in 't stuk des huwelijx, van soude konnen bedienen, opdat hij niet bij gebrek van dien uyt onkunde hier off daer in misgrijpe en zijn pligt te buyten ga.

---

951 Lees: gestuut (gestuyt, gestuit).

952 Het handschrift in NA, VOC 8069 heeft hier: *van* den goeden voortgang van het Christendom onder dese volkeren *hier*. Vermoedelijk zijn in beide afschriften enkele woorden van het origineel weggevallen.

Aldus opgestelt en d'E. Agtb. Politie voorgestelt en in bedenkinge gegeven door mij. Onderstont en was getekent: Gerret van Aken eccl. op Manado.

Ter zijden: Ternaten in 't Casteel Orangie 18 augusto 1694.

104. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 19 augustus 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 314-317.

Eerwaarde, godzaalige – – –

U.Eerwaardens aangenaame als geëerde missive gedagteekent den 31 january 1694[953] is ons door de Agtb. Politie alhier ter hand gestelt, waaruyt wij gesien hebben U.Eerw. regtschaapene droevheyt wegens dat ongelukig lod 't welk ons liev paar broederen Petrus J. Costerus en N. Hodenpijl door de regeering alhier ongelukig getroffen heeft, die wij nu weder tot onser aller vreugde herstelt sien.[954] Wij kunnen U.Eerw. betuygen dat dat voorval ons soo wel als U.Eerw. geraakt heeft, selfs insooverre dat de errinneringe daarvan nog een bittere naasmaak opgeeven, soo dat wij nevens U.Eerw. te regt smeeken en bidden dat sulke voorvallen, die niet anders dan ontstigtinge en ergernisse baaren, van voortaan door toedoen van de Algenoegsaame, die het herte der magtigen neygt werwaarts hij wil, verre van ons mogten geweert worden, 't geen wij ons nu belooven terwijl wij, schoon van den tijd van 't vertrek der broederen geen wesentlijke verschillen geweest sijn tusschen de Agtb. Politie en onse kerkelijke vergaerdering, egter, om de vreede en de gemeene ruste sooverre doenlijk voort te setten, van onse sijde belovten en toeseggingen gedaan hebben aan den Heer gouverneur om alles tot sijn E. volle genoege, nogtans sonder veragtering en behoudens de eere Godts, werkstellig te maaken.

Dat wij U.Eerw. de reeden van haar beyder suspensie niet hebben bekent gemaakt[955] kunnen wij met versekeringe betuygen nog door slaavagtige vreese of nalaatigheyt, gelijk U. Eerw. schijnt te vermoeden, maar even daarom geschiet te sijn omdat ons daarvan noyt eenige reedenen in onse vergaadering sijn voorgekomen, die daarom ook niet kerkelijk konde bekent gemaakt worden.

Dat wij die heylsaame beraaminge haarer HoogEdelens, soo omtrent het verleenen van kerkelijke getuygen als het waarnemen van de plaats van commissaris polityq, bekoomen hebben,[956] moeten wij haar HoogEdelens opregten ijver in 't voorstaan der zaaken Godts als U.Eerw. vlijtige voorsorge toeschrijven en dank weeten. Gelijk ook agtervolgens deselve den E. opperkoopman en tweede deses gouvernements den Heer Hendrik van de Waateren,[957] die wij voor vredenlievend aansien, die plaatse is waarnemende.

Wat betreft den staat der buytenlansche kerke, daarvan moeten wij tot ons leedwesen, volgens het rapport van onsen broeder Gerrit van Aken,[958] niet veel beeters opgeeven, 'tgeen U.Eerw. niet vreemd behoeft voor te koomen, terwijl van soo een groot aantal der christenen weynig bevordering in de leere der waarheyt te wagten staat, daar maar één predikant eenmaal des jaars sooveel negriën en eylanden terloops kan besigtigen, schoon een geheel rond jaar daartoe besig sijnde, waarom ook de noodzaakelijkheyt van nog een leeraer op Zanger

[953] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 114-116.
[954] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 100.
[955] Zie hiervoor, doc. 100.
[956] Missive HR aan PR Ternate, 15 februari 1694, NA, VOC 923, fol. 113-117.
[957] Hendrik van de Wa(a)teren, 1694-1695 secunde op Ternate; krijgt dan verlof te repatriëren.
[958] Zie het hiervoorgaande document.

te plaatsen de Agtbare Politie alhier hebben voorgedraagen[959] en daarom ook nog een vierde leeraar sijn versoukende, beloovende ons dan door de hulpe Godts redressement te erlangen. 't Gunt wij dies aangaande hier bijvoegen is dat tot het verval der kerke niet weynig geholpen heeft het gebrek van goede en bequaame krankbesoekers en leermeesters, die door haar sloffe naalaatigheyt in 't werk haers diensts meer naadeel als voordeel tot de zaake Godts bijgebragt hebben eenige jaaren herwaarts, en hoe kan 't minder sijn of de kennisse die eenvoudig is onder den Inlander moet verkleynen, de bijgeloovigheyt met welke sij meest alle nog eenigermaate beset sijn aangroeien, en soo de zaake Godts veragteren, daar gebrek is van leeraaren en men sig beklaagen moet over de sloffe naalaatigheyt en onkunde van inlansche meesters, als ergerlijk leeven van krankbesoekers. Waarom ook den krankbesoeker Pieter Breems U.Eerw. per 't schip Croonenburg door de ordre van de Agtb. Politie toekomt – gelijk ook Coenraad Bartrams vanweegen sijn ergerlijk gedrag staat op te koomen, soodat wij in verwisseling van dese door U.Eerw. goede voorsorge nog wel twee bequaame krankbesoekers, die den Inlanders tot voorbeeld strekken, kunnen sijn wagtende, sijnde den krankbesoeker Willem Keyl vooralsnog op 't hooftkantoir geplaatst in plaats van den krankbesoeker Dirk Franse, die ons volle genoeging gegeven heeft soo in 't stuk sijns dienstes als gedrag, die ook daarom kerkelijk getuyge verleent hebben – nevens sijn huysvrouw Maria Verdieren, Juffr. Kruyskerke, Jochem Oorthoorn[960] en sijn vrouw Deliana Buys, Jan Esselse Schenk, Ida Swart, Coenraad van Otteren en sijn huysvrouw, die wij versouken dat soodaanig onder U.Eerw. opsigt en christelijke gemeenschap aangenomen mogten werden.

Voorts – – –, den kerkenraad van Ternaaten, en uyt aller naam J. Stampioen p.t. praeses syn. et episto. scriba, G. van Aken ecclesiastes, Daniël Fiers ouderlingh.

Op Ternaten ter Casteel Orangie, in onse kerkelijke vergaderinge, den 19 augusti anno 1694.

105. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 8 juni 1695.

NA, VOC 1568 Ternate, fol. 50-61. Afschrift.

Kerkelijcke berigt wegens de kerken en schoolen op de eylanden Batchian en Macquian, gedaan door den praedicant Gellius Cammiga ende overgelevert aan den E. Agtbaren Heer Gouverneur en Directeur der Moluccas Cornelis van der Duyn ende sijnen Raad tot Ternaten den 8[en] juny 1695.

Batchian

January. Vrijdagh 21[en] 's avonds omtrent seven uuren vertrocken wij met 't chialoupje de Tonijn van Ternaten, en des maandags den 24 dito 's namiddags omtrent drie uuren aanlandeden op 't eyland Batchian. In de school bevond men 9 kinderen en op 't fortres Barnevelt het ordinaire Hollands gebedt, in 't voorlesen van een capittel in de bijbel, 't avondgebed selve ende gesangh. In 't Maleyts avondgebet versamelden veerthien vrouwen. Men ondervraagden haar in de fondamenten van haar christelijke religie, ook een bejaarde met name Magdalena Dalima, nog ongedoopt, welcke ook op haar ernstigh versoek ende begeerte omme gedoopt te worden ende de kercke Jesu Christy ingelijft te zijn, geleerd hadden te bidden het onse vader, en wiste de twaalff articulen des geloofs en de thien geboden des Heeren.

[959] Zie het slot van het hiervoorgaande document.
[960] Joachim Oorthoorn, werd in 1702 kapitein op Ternate, 1705 naar Batavia, repatrieert 1708.

Dingsdagh 25en des voormiddags bevond men in de school twaalff kinderen, te weten aght jongens en vier meysjens, zij alle weten 't onse vader, de twaalff articulen des geloofs en de wet des Heeren, ook eenige kleyne vraagjes (Wie heeft uw geschapen). Negen van dese twaalff beantwoorden 't vraagboekje Caron met de gemeene texten. Des namiddags weder twaalff kinderen in de school, elff bidden het morgen- en avondgebeth, 't gebeth voor en naar den eeten, thien beantwoorden de vraagen van de Heydelbergse cathechismis tot aan de sacramenten.[961] Des avonds verschenen in 't gebeth vijfthien Inlanderen, vijff mannen en thien vrouwen, alle weten zij het onse vader, de articulen des geloofs ende de wet des Heeren. Onder dit getal bevont sig mede Magdalena voornoemt, die doenmaels ook beantwoorde eenige kleyne vraagjens (Wie heeft uw geschapen), als nog eene andere ongedoopte vrouw, dog weynig kennis hebbende aangaende de fondamenten van onse religie, doordien zij weynig off niet den openbare godsdienst des sondags nog 't gemeene avondgebed bijwoond, dieshalven ik haar zeyde vlijtig te moeten zijn in 't frequenteren van den godsdienst en in 't aanleeren, ende zulx bethonen in haar leven ende wandel.

Woensdagh 26en des voormiddags weder elff kinderen, alle beantwoorden se de vraagjens uyt Ichtitsar (wat geloofd gij van God), nog negenthien andere kleyne vraegjens (Wie heeft uw geschapen),[962] aght lesen, drie beginnen te schrijven, ende eenige singen.

Des namiddags omtrent vier uuren hield men cathekisatie onder de Inlanderen in getal van vijff mannen en negen vrouwen, waarvan 't grootste gedeelte beantwoorden de vraagjens van Caron met de gemeene texten.

Des avonds in 't avondgebeth negen mannen en twaalff vrouwen, die wederom uyt de vraagjens van Caron wierden ondervraaght ende onderwesen. De reden waarom weynige mannen in 't avondgebeth komen is omdat eenige arbeyden, en sommige sijn siekelijk.

Donderdagh 27en des voormiddags. Nadien ik genoegsaem aan dit getal voornoemt des avonds had bekend gemaekt des anderen daags tegens thien uuren weder in de kerck te verscheynen, verschenen weynige. Onderwijlen ondersogte en ondervraagde ik drie manspersonen in de gronden van onse christelijke religie, zoo ook in 't lesen, singen en schrijven, 'tgeene tamelijk en redelijck is, als met name eenen Domingos Mangus, Jan Pietersz Mona en Domingos Cabenthy. Teneynde, dewijl de schoolmeester Manuel Pays volgens zijn versoeck om zijne verlossinge, hem van de E. Politie toegestaen, van Batchian vertreckt, de kerck ende schooldienst aldaer niet en zoude stilstaen, heb ik dan bij dese gelegentheyt uyt dese drie voornoemde personen eenen, met name Domingos Mangus, uytverkoren ende bij provisie tot de voorgemelte dienst aangesteld, zijnde dese Domingos de bequaemste, den ouste van jaren en de sedigste, die ook voor desen den jare 1688 en 89 den publycken godsdienst zeer wel ende naarstig met alle ijver heeft waargenomen, sonder oyt eenige vrught van zijn arbeyt en moeyte gesien te hebben.

Des namiddags ten vier uuren weder seven mannen en thien vrouwen bijeen, aan wien ik doenmaels weder de vraagtjes van Caron uytleyde, de wet des Heeren, hare geboden en de verboden, yder articul des geloofs, ende het gebeth des Heeren ende alle hare gebeden in 't bijsonder.

Des avonds weder in 't gebed 't voornoemde getal, en ik ondervraagde doenmaels de ledematen die ter tafel Jesu Christy gaen in de gronden van onse christelijke religie, waarinne zij tamelijck waren gegront.

---

961 Tot vraag 65 (van 129).

962 'Negenthien andere' moet betrekking hebben op de 'kleyne vraegjens', die inderdaad met deze woorden beginnen (ze zijn opgenomen aan het slot van de *Taẓlîmu* van Werndly 1730; zie deel IV, Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28 en de bijlage 'de 19 Sû'âl').

Vrijdagh 28^{en} wierd de huysbesoekinge offte nodiginge der ledematen gedaen tot het nagtmael onses Heeren Jesu Christy, en de meeste bevonden sig geresolveert tot de liefdemaaltijd op haar eygene beproevinge toe te treden.

Saturdagh 29^{en} des voormiddags heb ik in 't Hollands voor de ledematen en 't posthoudende guarnisoen de voorbereydinge-predicatie gedaen. Des namiddags desgelijx voor de Inlandse gemeynte in de Maleytse tale, en na dese gedane godsdienstige voorbereydinge tot het nagtmael des Heeren Jesu Christy heb ik met de heyligen doop de kerke Christy ingelijft twee personen en na het doopen twee paar luyden in den huwelijken staat bevestight:

Vader Domingos Mangus, moeder Brietes Parera, 't kind Jan Mangus, doopvader Jan Jansz, doopmoeder Maria Parera

Een bejaerde op eygene beleydenis: Magdalena Dalima, doopvader Paulus Prouw, doopmoeder Pasquala Prouw

Getrouwde zijn dese naarvolgende:

Johannes Pietersz van Batchian, soldaat in dienst der E. Compagnie, weduwenaer van Isabella Sjartje, met Magdalena Dalima van Macassar, jongedogter

Domingos Parera van Batchian, jongman, met Joanna Parera van Batchian, jongedogter

Sondagh 30^{en} des voormiddags in 't Hollands voor de ledematen en posthoudende guarnisoen in de kerck gepredickt en na gedane predicatie des Heeren heylig avondmael uytgedeelt aan dese navolgende personen: Matheus de Meester, Josua Fielingius, Willem Jacobs, Hester de Meester, Anica Bay.

Des namiddags weder voor de Inlanderen in 't Maleyts gepredickt, en 't avondmael des Heeren uytgereykt aan dese navolgende personen: Manuel Pays, Domingos Parera, Martin Parera, Walera Parera.

Van dit avondmael des Heeren hebben zig onthouden Carel van Nert, Adriaentje Mengels, beyde wegens hare siektens, Everd Lalang mede siek, en onder censuur, Christoffel Slepko sigzelve g'absenteert.

Maandagh 31^{en}. Alzoo dan onse godsdienstige oeffeninge allen verright hebbende, maekten wij ons gereet tot het vertrecken van Batachian na Macquian, 'tgeene dan ook des avonds omtrent negen uuren geschiede.

February

Vrijdagh 4 voormiddag ten negen uuren aenlanden wij op *Macquian*, ende ik beval aan den schoolmeester aanstonds de bejaarde Inlanderen bijeen te doen comen tegens den namiddag ten drie uuren, en doenmaels verscheenen ses mannen ende negen vrouwen. Onder dese is een zeer out man die niets en weet, en ook niets wegens zijne hoge ouderdom scheynt te konnen leeren. Alle de rest bidden 't onse vader, weten de twaalff articulen des geloofs en de thien geboden des Heeren. De grootste gedeeltens beantwoorden de vraagjens van Caron met hare gemene texten, ook eenige andere kleene vraagjens 'Wie heeft uw geschapen'. Onder dit getal waren ook vier Inlandse ledematen, die dan kortelijk in 't bijsonder alleen wierden ondervraagd in de gronden van onse christelijke religie. Des avonds in 't gebeth was het bovengemelte getal weder bijeen, en ik onderwees haar in de vraagjens van Caron, deselvige uytleggende ende verklarende.

Saterdagh 5^{en} des morgens ten negen uuren wederom versamelt ses mannen en elff vrouwen, ende ik leyde aan haar uyt de wet des Heeren, hare geboden ende verboden, yder articul des geloofs ende het gebeth des Heeren, met alle hare gebeden en ook de sacramenten.

Na 't scheyden van 't volck van elkanderen deed ik de huysbesoeckinge der ledematen en de nodiginge tot de taefel Jesu Christy.

Des namiddags de voorbereydinge-predicatie tot het nagtmael des Heeren voor de ledematen ende posthoudende guarnisoen op 't fortres Zeeburg in de Maleytse taele gedaen, dewijl de meeste Hollandse communicanten, dog weynig in getal, de Maleytse taele verstaen, ende des voormiddags conde de Hollandse predicatie niet wel geschieden, alzoo de tijd te kort was. En na gedane predicatie door den heyligen doop den kercke Jesu Christy ingelieft dese navolgende kleene kinderen:

Vader Johannes Jansen, moeder Anica Jansen, het kint Catharina, doopvader Manuel Alwes, doopmoeder Anna Alwes

Vader Hendrick Caltjus, moeder Elena Caltjus, het kint Abraham, doopvader Anthonius Francisco, doopmoeder Maria Francisco

Sondagh 6^{en} des voormiddags weder in 't Hollands gepredickt, en daarop 't hoogwaardige nagtmael des Heeren uytgedeelt aan dese navolgende ledematen: Jan Carel Colleur, Jacob de Dove en zijn huysvrouw Susanna de Bitter, Jan Passee.

Des namiddags weder in 't Maleyts voor de Inlandse gemeynte, ende des Heeren H. avontmael uytgereykt aan dese navolgende communicanten: Jan Parera, Maria Colleur, Flip Jansz Dison en zijn vrouw Grietje Willemsz, Cornelia Parera, Juliana Thalidy. Van dese H. communicanten heeft sig affgehouden Sara Jacobs de Vries wegens hare sieckte.

Maandag 7^{en} in de school bevond men des voormiddags ses Inlandse kinderen. Alle bidden zij het onse vader, de twaalff articulen des geloofs; vier van dese weten de thien geboden des Heeren, drie beantwoorden de kleene vraagjens (Wie heeft uw geschapen), desgelijx het vraagboekje van Caron met de gemeene texten, bidden alle gebedens, 't morgen- en avondgebedt, voor en naer den eeten, connen lesen, en een schrijft.

Des namiddags na andere ses Mixtise kinderen, die op 't fortres Zeeburg in 't Hollands van den gebetdoender werden onderwesen, onder welck getal eene was die kortelijck ter schole begon te gaen en nog niets had geleerd, voorts de resterende vijff bidden 't onse vader, kennen de twaalff articulen des geloofs, vier van dese weten de thien geboden des Heeren, 't morgen- en avondgebeth, 't gebeth voor den eeten en na den eeten bid eene alleen, alle vijff beantwoorden 't vraagboekje van Aldegonde al haperende tot aan de helft, vier lesen en singen ende een begint te spelden.

Des avonds in 't Maleyts gebeth, na voorgaende ondersoek des geloofs aan de ouders en getuygen, heb ik met den heyligen doop den kercke Jesu Christy ingelijft een kleen kind:

vader Everd Smith, moeder Gustina Alstiry, het kind Sem, doopvader Pieter Jansz Geel, doopmoeder Francisco Parera

Jan Passee, soldaet en gebetdoender op 't fortres Zeeburgh, neemt den godsdienst wel ende vlijtigh na behoren waer.

Dingsdag 8^{en}. Na dese gedane godsdienstige actiën vertrocken wij des avonds omtrent vijff uuren van Macquian ende quamen des donderdags 's morgens den 10 dito tusschen 8 en 9 uuren op Ternaten ter rhede.

(Was getekent) Gellius Cammiga. (In margine) Ternaten ten Casteele Orangie den 8^{en} juny 1695.

106. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 27 september 1695.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 318-321.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerw. geëerde en geleerde letteren gedateert den laatsten january deses jaars 1695[963] zijn ons door den krankbesoeker Samuel Lambregts wel inhandigt, waarinne wij saagen het ontvang van de onse des voorleden jaars U.Eerw. toegesonden.[964] Meteene verheugden wij ons ook over de goede welstand ende gesondheit van onse Eerw. broederen die aldaar gestelt sijn over het geestelijke Zion, en dat het den Heere des oogsts door U.Eerw. ijver ende wackerheit alsnog sijn gemeinte gelieft te zegenen, doen groeien en bloeien, en dagelijks tot de schoot der kerke toedoen diegene die salig sullen werden.

Onderwijlen willen wij hoopen, ja bidden wij dat God eens met de oogen van sijn genade ende barmhertigheit van sijn hoogen troon wil nedersien op sijn geringen dienaer, onsen Eerw. medebroeder D. Coop à Groen, alsnog worstelende met sijne langduurige lammigheit, omme hem weder te brengen eenmaal tot sijn vorige gesontheit, opdat hij met sijne Eerw. medebroederen met eenparige schouderen den last haar aanbevolen mogen draegen, ende de gemeinte die Christus met sijn dierbaer bloed verkregen heeft, meer en meer helpen stigten.

Dog met bijsondere droefheit, innerlijke leetwesen ende hertewee moeten wij U.Eerw. bekent maken ende onse noot klagen over het groote verlies waarmede God gelieft heeft dese onse Ternataanse kerke te besoeken in 't verlossen van onsen Eerw. medebroeder Gerrit van Aken op de Manado in january laastleden uit desen jammerdale ende worstelperk, ende te brengen in sijn koninkrijke ende die eeuwige rust. Edog is dese breuke wederom (Gode zij danck) door de goede voorsorge van de kerk en Agtbare Politie so verre geheelt dat eene van hare twee alhier aanwesende predicanten derwaarts weder is geschikt, welcke lot en deel is te beurt gevallen onsen Eerw. broeder Johannes Stampioen. De Heere wil hem voortaen bequaam maken met alle nodige gaven ende versterken met sijn genade, teneinde hij de muuren van Jerusalem meer en meer moge opbouwen, de breuke Josephs hele en genese, ende vele bekeren en Christo gewinnen en van de magt des satans tot God brengen, opdat sij vergevinge der sonden mogen ontvangen door het gelove in Christum Jesum, en also sijn kerke gestelt werden tot een lof op aarden.

De krankbesoeker Conraad Bertrams is alhier na exigentie van saeken ende na behooren gecorrigeert.[965]

Aangaande de toestand van het inlands Kristendom, so alhier als rontomher, is niet veel beter, maer slegter en erger. Wij willen evenwel daaromme niet stille staen om het onse toe te brengen, al wat strecken kan tot haerer opbouw, maar hoopen dat nog wel eens Gode gelieven sal een geopende deure te geven om te verkrijgen verligtede oogen des verstants, ende te geraken tot de kennisse der waarheit die daar is na de godsaligheit, en voorts refereren wij ons aan ons schrievens des voorleden jaars.

De twee krankbesoekers Samuel Lambregts ende Balthazar van Veen zijn hier met het jagt Jambe gearriveert, met welcken bodem de laastgenoemde Van Veen tot U.Eerw. weder terugkeert, volgens request bij de E. Agtbare Politie hem toegestaan.

De eerstgenoemde, Samuel Lambregts, is hier aan het hooftcantoor geplaatst in plaats van Wilhelm Keyl, die na eenjarige dienst na behooren waargenomen te hebben is verordineert op de Manado, ende van daar vertrekt weder den krankbesoeker Pieter Adriaanzen de Haas, een man eervaren in de Maleidtze taal ende ten dele niet onkundig in de costuymen der Inlanderen, na Chiauw om aldaer sijnen dienst waar te nemen. End' so meinen wij die kerke eenigerwijse so veel als in ons is voorsien te hebben.

---

963 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 197-199.
964 Zie hiervoor, doc. 104.
965 Zie hiervoor, doc. 103, sub 14 april/Pehee.

Tot U.Eerw. koomen met kerkelijke getuigenisse de E. oppercoopman Hendrik van de Water, Abraham de Decker[966] en sijn huysvrouwe Anna Catharina Kemps, Gillis Tiquet, Balthazar van Veen, Margarita Simons ende Simon Pieters. Wij versoeken dat dese voornoemde persoonen als sodanig onder U.Eerw. opsigt en in gemeenschap moge werden aangenomen.

Hiermede eindigende – – – die van den kerkenraad van Ternaten. Uit last en naam des kerkenraads Gellius Cammiga syn. praeses et scriba, Daniël Fiers, L. Jansse.

Ternaten ten Castele Orangie den 27 september 1695.

107. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-CELEBES EN OP DE SANGIHE-EILANDEN DOOR DS. JOANNES STAMPIOEN. Ternate, 18 september 1696. NA, VOC 1579, fol. 478-511. Afschrift.[967]

Cort beright noopende hetgeene door den predicant Joannes Stampioen in zijn eerste visite der kercken en schoolen op de noorder eylanden als op de Çelebes verright is, en aan den E. Heer Gouverneur Salomon le Sage en Agtb. raad deser Moluccos overhandight den 18^{en} september anno 1696.

Achtervolgens de geëerde schickingh van haar Agtbaarhedens in Ternaten en het goedkeuren des kerckenraads, ben ik met het jaghtje den Aardenhout op den 22^{en} augusty anno 1695 geseyld naar *Manado*, en aldaar aangeland den 3^{en} september daaraan volgende.

Zedert welcke tijd totdat een aanvangh maakte van mijn visite der kerke en schoole op de noorder eylanden, om welcke en meer andere reeden mij moest oordeelen derwaarts versonden te zijn, mijn opgelegde dienst aldaar hebbe waargenomen, tot mijn innigh leetwesen geen andere vrught van deselve bespeurende als die ik meen geproportionneert te zijn naar den aert der gemeente en wonderlijcke levenswijse aldaar, het christenvolck aldaar traag, onwetende in het stuck van haaren godsdienst, onkundigh in de Maleytse tale, overdadigh in hoererije en ontugt en dus in haar wandel grove overblijffselen van het heydendom ontwarende, 'tgunt niet te verwonderen is, want daar het aan een exempelaere straffe ontbreekt, kan een voorbeeldigden wandel en mondelingh onderwijs van weynige, weynigh ingang op het gemoet van zulkige onkundige en hartneckige vinden.

Om egter zoo veel doenelijk tot haarer verbeteringh alles aan te leggen, hebbe buyten mijn publicque diensten naauw opsigt op de schoolen en de conduite der beyde meesters in dezelve gehouden, die ik naar haar bequaamheyt genoegsaam zag ijveren, ende de schoolkinderen, die ter schoole somwijlen 30 à 40 waren, reedelijk als kinderen geoeffent, dese in het leesen, geene in het schrijven etc., waaromme ook cort naar mijn arrivement aldaar twee maal 's weeks tot dien eynde de meesters gesamentlijk met de voornaamste schooldiscipulen en die het voorts behaegde van die parthij te zijn ten mijnen huyse hebbe onderwesen in de grondstucken van ons christelijck gelooff en in het singen der psalmen, wijl ik bevatten kan geen meer vrugt en winst te doen dan de jeught bij trappen, zoo niet tot kennisse, ten minsten tot een uytwendige besadigheyt en çivile conduite te brengen.

Het getal der christenen van beyde de negorijen bevond te bedraegen naar het opgeven der meesters 438, de gestorvene zedert de tijd van den predikant van Aaken daar affgetrocken sijnde, waarbij gedaan moeten werden sesthien kleyne kinderen die zedert de maand

[966] Eerder opperhoofd van de vestiging te Padang.

[967] Vermeld in Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 419, de in het handschrift ontbrekende Korte Schets (tabel) op 420.

september tot den tijd van mijn vertreck de kercke Christy door den doop zijn ingelijfft. Dog hebbe aldaar geen rolle off register der leedematen gevonden, zijnde mij niet meer dan één bejaarde voorgekomen die versoght op eygen belijdenisse door het sacrament des doops de kercke Christy ingelijfft te werden, doch die wegens haar onkunde uytgesteld heb.

Naadat zoo ruym vijff weeken op de Manado, bij gebrek van een bekwaam vaartuygh en in verwagtinge van hetzelve om volgens het voornoemde eynde mij naar de noorder eylanden te begeven, reysvaardigh gehouden had, stapte ik met de mijne op den eersten november in een vissersprauw, tot dien eynde van de Alphoerese off heydenen door de goetheyt van ons subalterne hoofft geleent, en zoo wat toegetaekelt, en geraakte onder het geleyd van de Algenoegsame en het faveur van een zagte kalmte en slegte zee op den 3^{en} dito tegens der avondstont op

Tagulanda

alwaar bevonden hebbe 1107 christenen en 48 ledematen, 48 jonge kinderen door den doop de kercke Christy ingelijfft, ses paar door den band des houwelijks vereenight.

Het school besigtigende, vond in deselve een provisioneele meester met name Cornelis Dully, hebbende die dienst nu al bij de twee jaaren zonder belooninge waargenomen, die soo ik kon affnemen al redelijck naar zijn kleyne bekwaamheyt ijverde, in dese bijsonder bijgesprongen van den capitain laout Manuel Fransz. Op de schoolrolle liepen meer dan hondert, dog quamen daegelijx somwijle 80, somwijle minder ter schoole. 's Namiddags, zijnde den 4^{en} dito, noodigde de leedematen, naadat die in de grondstucken des gelooffs ondervraegt en tot een goed ondersoek en regte overdenkingh van haar zielenstaat en wat voorts tot het waarnemen van die heylige actie vereyscht werd, had aangepord.

Dienselffden avont bevond in het gebedt een goed aantal van bejaarden en kinderen vergadert, den meester onderrigtende op wat voor een voet de bejaarden best oordeelden, onderwesen off errineerd konden werden hetgunt haar voorens in de schoole ingeboesemt was.

Den 5^{en} des naemiddags deed een voorbereydingspredicatie in de Maleytse taal. Naar het uyteynde derzelve wierden door mij gedoopt en getrouwt als vooren blijkt.

's Anderendaags den 6^{en} reykte ik, naar alvoorens bij die gelegentheyt in het Mallijts gepredickt hadde, de panden en teekenen van Gods genade aan een goed getal leedemaaten, de kerke zijnde opgepropt met menschen.

Den 7^{en} schepten wij 's morgens naar het dorp *Minanga*, resorterende onder het regiment van dienselffden koningh, met den zeecapitain[968] Manuel Fransz, en traden aldaar omtrent negen uuren aan land, waarop mij aanstonds naar het school begaff, in welcke doenmaals bevond 25 kinderen, loopende op de schoolrolle 40, de christenen van dat dorp uytmaakende naar het opgeven van de meester het getal van 283, de schoolmeester aldaar zijnde een eenvoudig en onnoosel man, een knegt van den coningh, dogh de kinderen in haar vraagjens, gebeden en verdere redelijk geoeffent.

Dienselffden dito bevond ik 's avonts in het gebedt nevens de andere bejaarde maar 7 leedematen, die ik ondervragende, en zoo veel doenelijk door hulpe van een tolck onderwijsende wel van een besadigt en genegen gemoet bevond om te leeren, dogh ongeoeffent, wanneer ook twaelff kinderen gedoopt en vijff paar getrouwt heb.

Den 8^{en} dito, naardat alvoorens de hooffden van dat dorp met haar bijhebbende geselschap vermaand hadde, die ons tot strant toe met alle vriendelijckheyt geleydede, schepten wij wederom naar Tagulande, daar wij tegen den avond, op wegh niet sonder gevaar zijnde van door de barre clippen verbrijselt te werden, door de goetheyt des Almagtigen aanquamen.

[968] Titel van een functionaris (kapitan laut).

Den 9en deed naar de middagh een danckpredicatie, waarin bijsonder doelde om haar herte van haar voorvaders wetten en kwaade levensgewoonte aff te trecken en tot het betragten van haar heyligmaakingh en dankbaarheyt Goode aan te setten. Het volck aldaar, moet ik seggen, vrij besadiger, in haar levenswijse geschickter en uytwendige godsdienst ijveriger als op de Manado gevonden hebben.

Den 10en daaraan, naardat wij niet sonder solemniteyten van de aldaar sijnde rijxgrooten uytgeleyd, ende beleeffdelijck affscheyt genomen hadde, schepten wij met een Tagulandsch vaartuygh naar

Chiauw

alwaar wij aan land stapten op den 11en dito naa de middagh. Bevond aldaar van de leedematen niet meer als een, de rest sijnde in haar thuynen en van het land, zoo 't voorgeven was. Het getal der christenen kon niet bekomen, alsoo daar geen rolle van te vinden was, welck ook moejelijk kan opgemaakt worden, wijl die volckeren meest ter vaart zijn, en ook dorps-wijse haar in het gebergte onthouden, hetgunt nochtans den meester en den sergeant hebbe aanbevoolen.

In het school bevond het getal der schoolkinderen volgens de rolle 113, bij mijn aansijn aldaar niet meer dan 80. 's Avonts in 't gebed, met [...][969] vrouwen nevens de schoolkinderen, komende daegelijx naar het beright des meesters 50, 40 kinderen en 15 à 20 vrouwen, somwijle anderhalff mans-hoofft in het avondgebed, daar dan naar gewoonte de gebeeden, 't gelooff, de thien geboden en vraegen ingeboesemt, dog als een loery sonder verstand geleert worden.

Vernam ook dat het avondgebedt voor het guarnisoen aldaar op saturdagh niet bijgewoont wierd, waarom den krankbesoeker en sergiant belastede hetzelve zoowel op saturdagh als op andere daegen te doen voortgang nemen.

Den 12en dito, zijnde saturdaghs, bevond in het school 86 kinderen. Dienselffden dito 's avonds in het gebed 55 vrouwen, drie mannen, buyten de schoolkinderen, dog sagh onder het examineren der bejaarden dat zij nog hoog nog laag Malleyts verstonden, waarom genootzaakt was mijn onderwijs te staaken.

Den 13en, naar dat 's morgens in 't Hollandsch voor het guarnisoen gepredikt hadde, verkondigde naar de middagh het woord Gods in de Malleytsche taale, mij schickende naar de swackheyt en onkunde dier gemeente, wanneer ook 53 kinderen doopte, een bejaarde vrouw die doop versogt wegens haar onkunde uytstellende. Dog hebbe aldaar geen kunnen trouwen, wijl de manspersoonen van 't land affwaren; bevonden aldaar ook twaalff stukx die haar getrouwde vrouwen verlaten hadden en met andere vrouwen op haar wijse als getrouwt huys hielden, doch die niet konde bestraffen wijl sig doenmaals verborgen hielden, waaruyt aff te nemen is op wat wijse die christenen haren wandel komen aan te stellen.

Den 14en daaraanvolgende vertrocken wij over 't gebergte naar het dorp Pehee, en kwamen aldaar omtrent twee uuren naar den middagh.

Pehee

In het school waaren doenmaals vergadert 68 kinderen, waaronder 15 à 16 meysjes, volgens de schoolrolle der kinderen het getal van negentich uytmaakende. Onder dat groot getal maar twee die lesen en twee die schrijven konde, de rest zoo wat vraegjes en gebeden geleert hebbende, zoodat de schoole in een slegte toestandt, de schoolmeester vrij slap in het waarnemen van zijn dienst bevond, waaromme hem ook niet weynich bestraffte en vermaande, vindende aldaar ook om reden als vooren geen rolle der christenen, de levenswijse

969 Het aantal niet ingevuld.

van het volck vrij wat los en ongebonden, de bejaarde in het gemeen onkundigh in de gronden des gelooffs, Malleydse tale etc. weynigh, sonde makende van hoererij, overspel, egtscheydinge, gelijk aldaar meer als sesthien hebbe gevonden die haar getrouwde vrouwen verlaten hadden, andere die met twee vrouwen huyshielden, dog konde dezelve niet bestraffen, wijl se naar het voorgeven van het land waren, zoodat de levensconduite dier volckeren immers zoo slegt is als op Ouloe. Geen wonder, wijl het daar soo veele als op Ouloe aan de goede discipline, regeering, onderwijs en goede voorbeelden ontbreekt.

Bevond aldaar dat de kerckemarinje off coster, genaamt Sr Jago, die dienst aldaar al ses jaar had waargenomen zonder belooning.

Den 15^den^ dito daaraanvolgende doopte ik eenenvijfftigh jonge kinderen, zijnde mij aldaar geen bejaarde voorgekomen.

Dienselffden dito vertrocken wij met een kleen vaartuygh en kwaamen naar de middagh op het dorp

Ondon

alwaar wij aanstonds in het school stapten, en vergadert vonden sestigh schoolkinderen, sommige onder deselve die lesen, eenige die schrijven konden, andere die alleen eenige vraegjes en gebeden geleert hadden, zoodat die school mij in een beter toestand als op de Pehee voorquam. Den schoolmeester, genaamt Michiel Joannes Bien, die die dienst doenmaals een geheel jaar bij provisie met de vereyschte neerstigheyt sonder belooning had waargenomen, gelijk ook de kercke marinje aldaar van gelijcke twee jaaren.

In het gebedt doopte ik aldaar achthien kinderen, het getal der Christenen aldaar te samen uytmaakende 555, en quamen weder op Pehee, daar wij vernagtede.

Den 16^e^ daaraan vertrocken wij naa *Lehi*, daar wij het getal der schoolkinderen bevonden in het gehaal 63, dogh de helfft doenmaal ter schoole, zoo het voorgeven was wegens siekte, de meester, genaamt Bastiaan Pedro Dokoliwan, anderhalff jaar die schooldienst bij provisie, tamelijcken ijver, sonder daarvoor belooningh te erlangen, hebbende waargenomen, van gelijcke de kercke marinje, genaamt Goan Djego Payman, zijn dienst aldaar derthien jaren waargenomen hebbende sonder belooningh, hetgunt in aanmerckinge behoorde genomen te werden, als hetwelcke haar weynich tot het waarnemen van haar plight aanset.

Aldaar heb ik geen leedematen, nog geen die daartoe genegentheyt hadden, gevonden. Het getal der christenen was aldaar, naar het opgeven van den meester, 359, zijnde aldaar door mij gedoopt thien kinderen, een bejaarde dogter uytstellende wegens haar onkunde, aldaar ook geen getrouwt.

Denselver dito vertrocken wij met kleyne vaartuygen naar *Ouloe* en kwamen aldaar naar gissingh omtrent negen uuren des avonds, daar wij 's anderendaags noch verbleven, verwagtende een bequaam vaartuygh, op welcken dag wij het Hollantsch en Malleyts gebed weder besigtigde, het gunt met goede en stigtelijcke ordre toegingh.

Den 18^en^ daaraan volgende vertrocken wij met een Chiauws vaartuygh van Ouloe, onderwegen op *Tamako*, uyt oorsaak dat de scheppers gebrek van vivers[970] en onderhout hadden, aangierende. Onder de kercketijd, zijnde op sondagh den 20^en^, stapten aanstonts aan land, begavens ons sonder vertoeven naar de kerk, daar wij een redelijke bijeenkomst vonden, den schoolmeester den dienst met behoorlijcke ordre waarnemende, en lesende uyt het predicatieboek van den Eerw. Caron. Naar het uytgaan der kercke bestraffte en vermaande de hooffden aldaar dat zij wilde goede aght hebben op de kercke, schoole en levenswijse van haar onderdanen, en wat haar daaromtrent te betragten stond. In het besonder bestraffte ik een van de hooffden aldaar, met name Augustijn Nohas, hebbende door den sergeant op

[970] Vivres, levensmiddelen.

Ouloe kennisse gekregen van zijn kwaat gedragh, over zijn goddeloos en overspeelig leven, die mij beteringe belooffde en als een kristen betaamt van voortaan te leven.

's Avonds dienselffden dito schepten wij daar weder vandaan, in voornemens zijnde om in het wederom komen van Sangir die schoole te besigtigen, en kwamen onder het geleyd des Almagtigen 's maandags den 21^{en} 's morgens omtrent thien uuren op

Taboukan

alwaar van den coningh van Tagulanda, den nieuw aangestelden coningh,[971] nevens haare rijxgrooten met behoorelijcke eerbied verwellekomt wierden. Dienselven dach besagh ik het school aldaar, waarin niet meer dan veertigh kinderen, onder welcke thien meysjes, die alle weynigh kennisse hadden. Bevond in dezelve een provisioneel meester, onbequaam tot zijn dienst, naar zijn eygen getuyge de eene helfft van den dagh om zijn onderhout te soeken, de andere helfft, wanneer daar kinderen waren, besteedende tot dienst van de schoole, waarom ook die meester van zijn dienst ontslagen heb en in desselvs plaats vervolgens aangesteld Lucas Andries Fortadus, doenmaals schoolmeester op Saloerangh. Ontmoetede ook aldaar een vervalle schoolrolle. Het getal der christenen, dat nae het voorgeven van den meester meer als tweeduysent bedroegh, kon ik met geen sekerheyt bekomen, wijl die volckeren in vergelijcking van anderen bij uytnementheyt hier en daar bij troepen in het geberghte onthouden buyten christelijcken godsdienst, die bij de meeste van haar een dwangh is, soodanigh een afgesondert leven leydende om bij die gelegentheyt haar duyvelsche en oude heydensche conduite best te konnen opvolgen, selffs in de negorij weynig onder de christenen vindende off sij leeffden ongetrouwt off getrouwt op haar wijse, waarom resolveerde, met den hoekom en eenige bobates verseld, mij in die gelegentheyt voor tolck dienende, wijl de Maleytse taal bij haar off de meeste van haar een vreemde taal is, van huys tot huys te gaan om te regt te weten wie en welcke zoodanigh leeffden, en waar kinderen waren om die ter school te doen gaan, waarmeede drie dagen langh tot den 25^{en} dito continueerde, waardoor de schoole van dag tot dagh, het avondgebed van bejaarden aannaam. De schult van het verval der kercke en schoole aldaar wierd den voorgaande coningh[972] van alle de rijxgrooten en mindere gegeven, die zooverre aan de heydensche en moorsche dienst g'attacheert was, dat die selffs in de negorije bijgewoont heeft, sullende nu alles naar haar beloffften met haaren nieuwen coningh een beter keer nemen.

Den 27^{en} dito predickte ik in het Malleyts, en bevond ter kercke een groot aantal van menschen. Naar het eynde van de prediking doopte ik veertigh kinderen en trouwde achtenveertigh paar, hebbende onder die christenen in het midden van de negorije, dat aanmerckelijk is, ook gevonden een geheele familie die noch ongedoopt, en daarom als heydenen leeffde, die de meester aanbevoolen liet om te onderwijsen. Dien selffden avond soude ik noch nae Saloerangh, sorteerende onder Taboekan, geschept hebben, ten waar den nieuwen coningh al zijn onderdanen van die plaatse, om aan haar voorgesteld te worden, geroepen had, waaromme aldaar vertoeffde tot woensdagh den 30^{en}, wanneer met een kleyne vaartuygh derwaarts schepten, en quamen tegen den avond op

Salourangh

alwaar het getal der christenen in het geheel bevont te bedraegen tweehondertsesennegentigh.

Op den eersten december doopte aldaar 's morgens naar het uyteynde der predicatie sesthien kinderen en trouwde elff paar, alwaar geplaatst hebbe den provisioneelen meester

---

971 Mattheus Franciscus Macaampo, zoon van Marcus Lalero.
972 Datu Buisan.

Lucas Griseo, die meer als anderhalv jaar dien dienst tevooren op Chiauw heefft waargenomen, vindende aldaar geen andere leedematen als de meester en zijn vrouw.

Op de schoolrolle geen meer dan 38 kinderen, waarvan daeglijx 20, 26, 28 ter schole quamen, die ik redelijk wel g'oeffent vont.

Denselven dito vertrocken wij tegen den avond nae *Menaloe*, en quamen aldaar met den doncker naar het gebedt. 's Anderen daegs, zijnde den 2^en^ vrijdags, bevond ik in de schoole 29 kinderen, waarvan eenige de groote en kleyne vraegjes uyt de Igtitsaar off Kort Begrijp en Djalam ka Surga uyt haar hoofft opseyden, sommige de gebeeden, eenige die leesen, geen die schrijven konden, wijl het de meester selffs daaraan ontbreekt. De meester, genaamt Matheus Petrotakaelo, zijnde een slaeff van den overleden koningh, de kerkemarinje hebbende aldaar sijn dienst drie jaaren sonder gagie waargenomen. Op de schoolrolle bevond 38 kinderen, waarvan daegelijx door den anderen 20 à 30 ter school quaamen, geen andere ledematen dan de meester aldaar vindende. Dienselffden dito doopten ik aldaar twintigh kinderen, dog trouwden geen, vindende het volck gelijk op Taboekan, hartneckigh en stijffkoppigh.

Dienselffden dito vertrocken wij naar *Coulour*, en quaamen en arriveerden aldaar nae de middagh, wanneer aanstonds in het school ons begaven, doch vonden weynig off geen kinderen, de hooffden van dat dorp in het bosch, den schoolmeester bijsonder klagtigh vallende over de hertneckigheyt van die gemeente wegens het te huys houden van haar kinderen, onder anderen mij berigtende hoe dat eenen Françisco Momanicouloe de moorse en heydensche dienst aldaar gepleegt hadde en nog daegelijx daarin volhardede, die ik aanstonds liet roepen, en voor oogen stelde de straffe die hem van Godt en menschen souden overkomen. Wijders rapporteerende hoe dat op den 4^en^ augustus anno 1695 de koninginne Johanna, off bijsit van den overledene coningh Don Marcus Lalero, met haar broeder Laboboulaen, met het dorpsvolck aldaar ten huyse van eenen Mattheus Manahapoe duyvelsdiensten drie daagen lang gepleeght had, dat selffs de marinje van de negorije, genaamt Domingos Tatonaren Loumele, de couragie gehad had om de kinderen in het school toe te roepen, seggende in het Sangerees: kom jongens laat ons duyvelsdiensten doen met uwen koningh. Dat meer is, naar het voorgeven van den meester souden wel sestigh schoolmeysjes uyt de schoolen der dorpen resorteerende onder Taboekan genomen, en tot danshoeren off baljianen,[973] om in die dienst te gebruyken, genomen zijn. Door welck berightmij de hayren te bergen reesen, mij ten hooghsten over zulcke conduites bedroevende, waaromme de bejaarden in het gebed vergadert beschaamde en haar in het openbaar wegens die goddeloose en onchristelijcke levenswijse bestraffte, den meester vermanende om naar zijn eenvoudige bekwaamheyt goede acht te hebben op zijn schoole, en soo veel doenelijk sulcke godslasterlijcke huyshoudingen tegen te gaan. Het getal van die genoemde christenen bedroeg naar het opgeven van den meester 180.

Des anderen daags, den 3^en^ december, doopte ik aldaar veerthien kinderen, een bejaarde, de andere uytstellende wegens haar onkunde, en trouwde twintigh paar.

Denselffden dito quamen wij op *Koema*, daar wij in het gebet een goed getal vergadert vonden, dogh die onnoosel en onkundigh in alles waren. Het getal der christenen nae de rolle bedroegh 295, dog bovendien waren der noch wel hondert heydenen en ongedoopte, die in het bosch huyshielden. Op de schoolrolle bevond aldaar niet meer dan 32 kinderen, waarvan dagelijx in het school niet meer dan 20, somwijlen maar 10 quamen, in het gebedt somwijlen maar drie vrouwen, somwijle geen, vindende den meester eenvoudigh, een knegt van den voorgaande koning.

[973] Balians, priesteressen.

Den 4^{en}, sondaags naar de predicatie, doopte ik twintig kinderen en vier bejaarden naar voorgaande belijdenisse, en verbond aldaar aan den anderen door den band des huwelijx 41 paar.

Denselvden dito, zijnde den 4^{en}, schepten wij weder naar Taboukan, alwaar dienselffden dagh tegens den avond aanquamen, als wanneer ook aan beyde de coningen met haare rijxgrooten een goede prauw versogt om nae het eyland van Telaoud te stevenen, die mij sulx met beleefftheyt weygerden, betuygende zoodanigh een reys in die tijd niet sonder gevaar te zijn, en dat tot dien eynde niemant van haar onderdanen zoude kunnen bewegen, waarom dat voornemen genoodsaakt was te staaken.

Dyndsdagh den 6^{en} dito doopte ik weder twaalff jonge kinderen, en vereenigde door den band des huwelijx 49 paar te huys hoorende op Taboukan en 11 paar huys houdende op het dorp Manaloe, dogh vond mij gedwongen, wijl nog geen vaartuygh toegerust was, aldaar te verblijven, onderwijlen bij alle gelegentheeden den cooningh en zijne groote op een minnelijcke wijse tot haar plight vermanende, die allenthalven goede belofften deeden van die duyvelhuysen en sulcke goddeloosheden te weeren, totdat wij den 8^{en} van Taboukan affschepten, en arriveerden op

Mattani

daar het getal der christenen in het geheel bevond uyt te maaken 378, de ledematen aldaar 16.

Den 9^{en} dito bevond in 't school 35 jongens, die alle, den een min den anderen meer, geoeffent waren, den meester tamelijk op zijn dienst agt gevende.

Dienselffden dito bevond ik in het avondgebedt, dat met gewenste ordre toegingh, een groot aantaal van bejaarden en kleyne, die meest alle de vragen uyt de Weg naar den hemel, gebeeden, thien geboden en gelooff kenden, wanneer ook diegeene die begeerigh waren om onder het getal der leedematen gereekent en in de gemeynschap Christy aldaar aangenoomen, en andere die door den doop versogten de kerke Christy ingelijfft te worden, van mij onderzogt en ondervraagt wierden, uyt welcken hoop alleen maar seven resolveerde door den doop Christy kerke in te lijven, gelijk ook den 10^{en} dito aldaar doopte 7 bejaarden en 28 jonge kinderen, wanneer ook 15 paar door den band des huwelijxs vereenigde, de overige van die begeerigh waaren op haare belijdenisse als leedematen Christy aangenomen in de gemeenschap der kercke aldaar, als die door 't uytterlijck waaterbad de kerke versogten ingelijfft te worden uytstellende tot daar meerder kennisse en wetenschap van hadden.

Den 11^{en} daaraan volgende reykte ik de teekenen en panden van Gods goetheyt naar het uyteynde der predicatie aan het aldaar zijnde getal ledematen en diegeene die van Salorang, Taboekan en Candahaar tot dien eynde aldaar gekomen waren.

Denselffden dito schepten naar de middag van daar en quamen voor den avond op

Candahar

alwaar wij dien avond een redelijk getal vergadert vonden, dog alle eenvoudigh in kennisse. Bevond volgens het opgeven van den schoolmeester het getal der christenen 380 te bedraegen, der schoolkinderen in het geheel 48, waarvan doenmaals 30 ter schoole waaren, van welke sommige konden lesen, weynige schrijven, de rest vraegjes, gebeden, gelooff, thien geboden, andere begonden te spellen, en zoo verre kon affnemen dat den meester sijn dienst redelijk beyverde.

Den 12^{en} dito doopte ik aldaar 21 kinderen, 8 bejaarden naar volbrengende belijdenisse, en trouwde 14 paar. Den meester berigte mij ook hoe dat op ordre van den moorsen coning aldaar, agtervolgens zijne beloffte aan de mess^{rs} gecommitteerden Pieter Alsteyn en David

Haak, alle de overige christenen die sigh weder onder de mooren begeven hadden geretourneert waren.[974]

Dienselffden dito wierd ik van den coning en eenige sijner grooten besogt, met welke, wijl sulx van mij versogt, een geruymen tijd in discours was wegens de gronden van ons christelijk gelooff, bij welcke occasie hem ook tot het naelaten van die moorse off heydensche dienst aanporde.

Den 13^{en} daaraan, naardat beleefft door de christen grooten en andere uytgeleyd waren, schepten wij daar weder vandaan en kwaamen tegens den midag op het dorp

Kolongan

alwaar het getal der christenen bevont te bedraegen 433, der leedematen negen, die ik beval om op Tarouna met den anderen het avondmaal des Heeren bij te woonen, de schoolkinderen tesamen 30, van dewelcke drie uyt de schoole ontslagen heb, wijl die getrouwt waren en selffs kinderen hadden, en daarom oordeelde voor geen kinderen geboekt te kunnen werden. Daegelijxs quamen aldaar volgens het rapport van den schoolmeester 10, 17, 20, ten hoogste 25, die ik bevond dat den meester aldaar, genaamt Jan Makoahsy, al vrij slap in zijn dienst was, zoo verre hebbe konnen affnemen, wijl weynige onder deselve alleen betoogen konden 'tgunt zij geleerd hadden, maar ses ontmoetende die lesen en ses die schrijven en wat vraegjes konden, waarom den meester wacker overhaalde en bestraffte, zijnde buyten dese aanmerckinge noch een van de bequaamste in schrijven etc.

Denselffden dito doopte aldaar 31 kinderen, en vijff bejaarden naar voorgaande belijdenisse, op het hoogste den meester aldaar aanbeveelende, dog twaalff bejaarde die ik wegens haar onkunde uytstelde, vereenigde ook aldaar acht paar door den band des huwelijxs.

Den 14^{en} daaraan volgende, niettegenstaande mij heel onpasselijk gevoelde, schepten wij van daar, en kwamen tegen den avond op

Terouna

daar wij dienselffden avond in het gebed een goed aantal van bejaarde vonden, dog te meerendeel onwetende. Sag den coningh met eenige van de zijne even voor het gebedt groote bewegingen maaken, de negorije doorswierende en den gemeenen man tot het bijwoonen van het gebedt aansettende, ik gelooff met geen ander insight dan om zijn genegen ijver in dat stuk te toonen, waaruyt wel kon affnemen dat het in het affwesen van een predicant anders toegingh, vindende dien coningh zoo rijp in sagte woorden en goede toeseggingen, wanneer hem tot zijn pligt aanporde, dat niet dan jaa op alles antwoorde, dog off zijn bestier en conduite daartoe gerigt en zulx inderdaad bedoeld, hetgunt te wenschen is, zal de tijd leeren.

Naar het voorgeven van den meester maakten de christenen met malkanderen uyt het getal van 2070, de leedematen volgens de oude rolle 40. Op de oude schoolrolle bevond ik 110 kinderen, waarvan meer als 40 sigselffs uyt 't school ontslagen hadden en naar het bosch geloopen waren, vindende doenmaals maar 50 kinderen ter schoole, waarvan de grootste en meeste hoop bijnae niets wisten, klagende den meester over het niet ter school komen der kinderen, de schuld daarvan op de rijxgrooten leggende, die in dien opsigte vrij wat traag vallen, doch ontwaarde naderhand dat de meester daarvan oorsaak was, als zijnde traeg in zijn dienst, sig dikwils meer met de vergaderinge dier grooten bemoeiende dan met zijn schoole, dat al te groote correspondentie en gemeenschap met den coningh hield, waarom ook geen regte kennisse van de levenswijse en wandel dier volckeren kon erlangen, hetgunt mij bewoog tot verplaatsingh van dien meester, die ik, schoon naelatig en traegh, egter in

[974] Zie hiervoor, doc. 103 sub 30 april/Candahar.

oordeel, uytwendigh çiviliteyt en kennisse bequamer vond, gelijk hem ook, naardat alvoorens wacker bestrafft hadde, belaste te verwisselen met den meester op Ondon en aldaar zijn dienst te betragten, in verwagtinge hij deselve aldaar met meerder ijver zoude waarnemen.

Den 15^{en} dito doopte ik aldaar eenige kinderen, gelijk ook den 16^{en} 's avonds in het gebedt, tesamen 92 kinderen, eenige bejaarde wegens haar onkunde uytstellende.

Den 17^{en} daaraanvolgende vereenigde aldaar door den band des huwelijx 25 paar, en deelde den dagh daaraan de panden van Gods genaden uyt aan de aldaar zijnde leedematen, naardat alvoorens in het Malleyts gepredickt hadde.

Denselffden dito vertrocken wij, naardat den coningh met sijne rijxgrooten, die ons met een groote suite tot het strand toe geleydede, beleefft gegroet hadden, van daar, en quamen dienselffden avond op

Manganita

Aldaar bevond ik het getal der christenen in het geheel te bedraegen 2581, zijnde veertigh zedert het jaar 1694 en 1695 gestorven, het getal der leedematen aldaar 40, waarvan twee wegens haar ergerlijk leven bestraffte, en aanbevool haar te onthouden van het H. avondmaal des Heeren totdat beter preuve van een kristenwandel vertoonden.

In de schoole bevond ik 48 kinderen, dog geen meysjes, vindende maar 9 à 10 die wat schrijven, lesen en vraegjes geleerd hadden, eenige die niets wisten, wijl niet langh tevooren ter school gesonden waren.

Den 19^{en} dito gelijk ook den 20^{en} doopte ik naar de prediking 69 kinderen en trouwde aldaar 47 paar. 's Anderen daags, sijnde den 21^{en}, deelde ik aldaar naar de predikatie het H. avondmaal des Heeren uyt aan de aldaar zijnde communicanten, vindende die gemeente onwetende, veele onder diegeene die 's avonds met een groot aantal daegelijxs ter gebed vergaderde vindende die nog geen vader-ons off iets anders wisten. Dog moet seggen veel genoege geschept te hebben in alle die blijcken en vertoogen van ijver en genegentheyt tot die waare godsdienst die in den coningh aldaar ontwaarde, zoodat daar de zaake naar alle apparentie stont een beter keer te nemen.

Den 23^{en} vrijdaags schepten wij van daar, en quaamen dienselffden dagh op:

Tamako

Bevond aldaar 491 christenen, 38 schoolkinderen die al redelijk geoeffent waren, doopten aldaar dertig kinderen en trouwde sesthien paar naar het uyteynde der predicatie.

Bevond die gemeente bijsonder stijffkoppigh, onkundigh en traegh, de meester zijn dienst wel waarnemende, dogh de hooffden aldaar een slegt voorbeeld gevende, van welck dat eenen, genaamt Andries Metambataya, een geruymen tijd in bloedschande geleefft hadde, welcke goddeloosheden met deselve van den anderen aff te sonderen geweert werden, wijl den koningh van Manganita op mijn versoek de goedheyt hadde van sijn bijsit, vermits onder sijn onderdanen gehoorde, met sigh nae Manganita te nemen. Den anderen, genaamt Augustijn Nohas, waarvan tevooren iets hebbe aangehaald,[975] leeffde in overspel, dog belooffde, wanneer zijn goddeloosen wandel voor oogen stelde, beteringh van leven, de derde zijnde de jonghste en wel het meest genegen tot de godsdienst, dog wierde door de twee voornoemde onderdruckt. Vereenigde aldaar nog een offiçier van dat dorp, genaamt Augustijn Toekarke, met sijn egte vrouw, waarvan hij sig een geruymen tijd gescheyden hadt, waaruyt light aff te nemen dat, daar de hooffden zoo schurfft sijn, niet veel beters van de leden te wagten is.

[975] Zie hiervoor, sub Ondon.

Den 3^{en} january, wijl genoodsaakt en gedwongen waaren met een sobere portie van vivers aldaar zoo langs wegens de onstuymige zee en stormwinden uyt den westen te verblijven, schepten wij van Tamako en quamen den 6^{en} op

Chiauw

alwaar nog drie dagen vertoeffden, wegens de geduurende harde wind, wanneer ook sondags, sijnde den 8^{en}, nae de Maleytsche predikatie doopte 20 kinderen en een paar trouwde.

Hebbe doenmaals, agtervolgens de ordres door den Eerwaarden kerckenraad mij opgelegt, den sergeant aldaar affgevordert de armpenningen die daar noch, als bij reekeningh consteerde, berustende waren, dog hebbe deselve niet kunnen ontfangen, den sergeant voorgevende dat van de hooffden die somma nog niet in het geheel gevordert hadden, die ook versogten dat die bewuste penningen onder haar eygen aermen gedistribueert mogten werden, hetgunt den sergeant aanbevoolen, mits reekeninge van deselve te doen.

Den 9^{en} dito vertrocken wij daar vandaan en quamen den 12^{den} dito tegen den avond op

Tagoulanda

alwaar naar de predicatie hebbe gedoopt vijff kinderen en vier paar door den band des huwelijxs verbonden.

Den 18^{en} daaraan besagh ik weder het school en liet de schoolkinderen, die den meester somwijlen hertneckigh en ongehoorsaam waren, in tegenwoordigheyt van eenige rijxgrooten straffen, schreeff den meester een regelmate voor waarnaar sigh in zijn schools-bestier te schicken had, en beval hem de school- en boekrolle te vernieuwen en het verdere hem toevertrouwt met alle neerstigheyt waar te nemen.

Den 19^{en} donderdaegs vertrocken wij van Tagulanda, en quaamen door Gods besondere goedheyt op den [...][976] dito weder op

Manado

Naar welke tijd aldaar gedoopt hebbe 5 kinderen en getrouwt een paar, vindende die gemeente in haar levenswijse en in opsigt van 't regiment over en onder haar zoodanigh als voorens van mij terloops aangehaalt,[977] waarmede mij zal vergenoegen, de overige tijd mijn dienst aldaar waarnemende totdat den 28^{en} april vertrocken van Manado, en quamen op saturdagh omtrent 7 uuren op

Boulangh

Bevond het getal der christenen aldaar 135, dog die meest alle met den coningh naar Magondo vertrocken waaren ter occasie van de dood van de voorgaande.

Dienselffden dagh besagh ik het school. Op de rolle van dien bevond 90 kinderen, waarvan doenmaals alleen 30 ter schoole en naar het berigt des schoolmeester daegelijx maar 20 quamen, uyt welkers kennisse kon bespeuren den ijver van den schoolmeester in het waarnemen van zijn dienst, vindende aldaar geen kerkmarinje off koster, wijl die door den predicant Gerrit van Aken wegens zijn ergerlijk leven van zijn dienst ontslagen was, waaromme aldaar tot het waarnemen van die dienst bij provisie heb aangesteld eenen Anthoni Cantain.

's Avonds bevonden in het gebedt niet dan vrouwen, waaronder ook eenige die op haare belijdenisse de kercke Christy door den doop versogten ingelijfft te worden, doch stelde deselve uyt tot mijn wederkomst aldaar.

---

976 Datum opengelaten.

977 Zie het eerste gedeelte van dit rapport.

Sondags, zijnde den 29^{en}, naardat aldaar gepredikt hadde in het Malleyts, klaagde het hoofft op Inabonto over de naelatigheyt en onbequaamheyt des schoolmeester aldaar, genaamt Christiaan Montanti, die ook bevond nog te kunnen lesen nog te kunnen schrijven, daarenboven ergerlijk in leven te zijn, waaromme deselve, als onbequaam zijnde tot zijn dienst, naar Manado hebbe gelast te gaan, met berigt daarvan aan ons hoofft aldaar.

Doenmaals berighte mij den meester dat den coningh Jacobus Manoppo de kwaade voetstappen van zijn voorsaat[978] volgde, dat hij boven zijn wijven nog vijf van sijn vaders bijwijven in zijn huys genomen had, en dattet met zijn rijxgrooten in het stuck van haar levenswijse niet beter geschapen was; dat den goegoegoe Harmans, die dikwils ook affsonderlijck voor duyvelsdienaar ageerde, met twee wijven, met welcke op de heydensche wijse getrouwt was, huyshield; dat op de ordre van den zeecapitain Barent Babohongan den duyvel offerhande g'offert waren ter occagie van zijn kints ziekte en dood, door eenen Makogigih en Amankato; hoe dat op den 30^{en} september 1695 ses Magonders, bij den tweeden van dat rijk Andries Lalitta permissie gekregen hebbende, aldaar een vader en soon vermoort hadden. Uyt welck beright wel kon oordeelen dat de levenswijse onder de christenen bijnae heydensch was, en soo verre niet veel goeds van haar te seggen was.

Dienselffden dito vertrocken wij van daar, en quamen den 30 tegen den avond op Caudipan, nemende ons verblijff op het dorp

Dauw

alwaar het getal der christenen in het geheel uytmaakte 557, de kinderen op de schoolrolle bekent 100, waarvan doenmaals maar 60 ter schoole bevond, door den anderen redelijck geoeffent, den schoolmeester aldaar vigilant en bekwaam in zijn dienst.

Dienselffden morgenstond, zijnde den eersten april, hebbe voor den coning en sijne rijxgrooten, in tegenwoordigheyt van den aldaar posthoudende corporaal, wijl vernam dat veele christenen sigh in het bosch onthielden, andere die van haar egte vrouwen haar gescheyden hadden, doen voorlesen de ordres door den Heer gouverneur Padbrugge gegeven, en aldaar berustende, in welcke de straffe tegen zulcke egtscheydens en bosch-christenen uytgedondert word,[979] bij die occasie haar aanspoorende tot een goeden wandel. Wanneer ook ontwaarde dat die aldaar in vuyle bloedschanden geleefft hadden, waarover den coningh en desselffs grooten wanneer nog op Manado was bij missive had aangesprooken en vermaand, door desselvs ordre van den anderen gescheyden waren, en dus die gruwelsonde geweert, mij beloovende den schoolmeester in zijn schoolbestier behulpsaam te sullen zijn en alle sulke affgesonderde bosch-christenen naauwkeurigh te doen opsoeken.

Dienselffden dito, als ook 's woensdaags den 2^{en}, heb ik 's avonds in het gebedt door den doop de kercke Christy ingelijfft 18 kinderen en 51 bejaarde, waaronder eenige die door den predikant Van Aken met christenen getrouwt waren, wanneer ook drie paar door den band des huwelijx vereenigde. Bevond aldaar ook dat veele christenen mans met heydense vrouwen en christen vrouwen met heydensche mans in hoererij leeffden, en als getrouwden huyshielden, om welcke zooveel doenlijk te weeren den coning met zijne grooten ook aanporde, vindende in het gemeen die gemeente vrij besadiger in haar levenswijse en ijveriger in haar uytwendige godsdienst als op Boulangh.

De 3^{en} daaraanvolgende stapten wij naar *Boulang-itang*, alwaar wij, naardat door den coning en sijn grooten beleefft ontfangen waren, het school besagen, dog niet meer als 30 kinderen doenmaals ter schoole vindende, op de rolle der selve 55, waarvan dagelijx maar

---

978 Zijn vader, radja Loloda Mokoagow alias Datu Binangkang. Jacobus Manoppo was christen.

979 NA, VOC 1368, fol. 358v-359r, 'Beraemde ordre van dhr. Padtbrugge voor de eylanders'. Zie hiervoor, doc. 75.

twintigh, somwijlen twee à drie ter schoole komen. Het welcke ook de reden is waarom de schoolkinderen zoo slegt in kennisse vond, wijl den meester naar sijn seggen schroomde de kinderen te straffen, vresende voor vergifft off andere buytenspoorigheden. Zoo belaste ik eenige van de wederhoorige en ongehoorsame kinderen tot exempel van andere met plack en roede te straffen.

Het getal der christenen bedroeg aldaar in het geheel 741, zijnde aldaar 't sedert het jaar 1694 gestorven 122.

Bevond die gemeente hertneckig en stijffhooffdigh, niet beter in levenswijse als op Boulangh, dog den coningh, Willem Tiaha, zijn ijver en genegentheyt besonder betoonende om alles tot een beter stand te brengen, klagtig vallende over sijn rijxgrooten, dewelcke hij de schuld van dat verval gaff, in haare tegenwoordigheyt, hetgunt mij voet gaff om haar des aangaande in haar gemoet te tasten, dien coningh onder andere mij ook betuygende dat selffs schroomde tugt en straffe over zijn volck te oeffenen, wegens haar vuylen en wraakgierigen landaart. Vernam aldaar ook dat eenen Cotta Manangton tegen den avondstond vermoord was, doch dat de dader van dat feyt alsnoch verborgen was.

Dienselffden dito doopte ik aldaar in het avondgebedt 13 kinderen en verbond drie paar door den band des huwelijxs.

Den 4^{en} daaraan vertrocken wij van daar en quamen tegen den avondstond weder op Dauw, daar wij dienselffden avond in het gebed een goed getal, die wij ondervraegden en vermaanden, vergadert vonden.

Den 5^{en} vertrocken wij van Dauw en arriveerden den 8^{en} op

Bwool

Het getal der christenen aldaar bedroegh 370, het getal der schoolkinderen op de rolle 112, waar doenmaals maar vijfftigh in het school bevond, daeglijx somwijlen minder ter schoole komende, ontwaarde ook dat den schoolmeester met den aldaar posthoudende corporaal in verschil waren, wegens zaaken van geen belangh, die ik weder met den anderen versoende en tot het waarnemen van haar dienst en pligt vermaande.

Den 9^{en} bevond in het avondgebed een redelijke bijeenkomst, dog het grootste deel onkundigh in het een en 't ander. Den 10^{en} daaraan doopte ik aldaar naar het uyteynde der predicatie 15 jonge kinderen, 33 bejaarde nae voorgaande belijdenisse, en trouwde acht paar.

Denselffden dito versoende en bevreedigde weder met den anderen eenige paaren die haar van den anderen gescheyden hadden, in tegenwoordigheyt van den coningh en zijn rijxsgrooten, die ook op een çiviele wijse voor oogen stelde hoe dat selffs een quaat voorbeeld in leven en wandel aan haar onderdanen gaven, en van wat quaad en schadelijk gevolgh zulx was etc., wanneer ook een onder die gesepareerde en selffs egtgescheydene bevond, en dewelcke in tegenwoordigheyt van den coning en sijn grooten en geen kleen aantal van mindere opentlijck beleet overspel bedreven te hebben, waarom den coningh met zijne grooten belaste en aanbevool op een rigoureuse wijse ten exemplaere van andere te straffen en desselfs man publicq bij tyffslagh te scheyden etc., hetgunt van haar aangenomen wierd.

Den 11^{en} daaraan begaven wij ons weder op reys en schepten met een Bwoolsch vaartuygh tot aan de Liwas, daar wij met de onse en bijhebbende bagagie uytstapten, marcheerende op een buffels- en geen menschenpad, bij gebrek van andere wegen, dan ter halve lijff in het slijk, doen weder door de rivier, niet sonder groote moeyte, zoo door het verre bosch voortsullende, daar wij ook twee nagten in vernagtede, onse weg voorts nemende door Limbotto en Gorontale, daar wij met alle beleefftheyt en teekenen van onderdanigheyt uyt naame van die moorsche coningen met ververssingen vereert wierden, totdat wij den 17^{en} donderdaags tegens den avond aanquamen op

Attingola

Alwaar hebbe bevonden 136 christenen, geen ledematen onder deselve, op de schoolrolle niet meer dan achthien, waarvan doenmaals 12 ter school bevond, onder deselve maar twee die lesen, de vraagen en gebeden konden, den schoolmeester in desen de ouders beschuldigende als die haar kinderen in het bosch nemen, van gelijcken klagtig vallende over den slappen ijver en agteloosheyt der regenten aldaar, vindende het meeste gedeelte van de bejaarde aldaar onkundigh in de gronden van de godsdienst, in haar wandel en levensconduiten nog veele overblijffselen van de Mahometaanse off moorse bijgeloovigheeden vertoonende.

In mijn aansijn aldaar verscheen in het avondgebed een goed aantal van bejaarden, dogh naar het berigh t van den schoolmeester aldaar moest dikmaal het avondgebedt stilstaan wijl meermalen noch bejaarden nog kleene kinderen aldaar gevonden wierden, hetgunt mij zoo vremt niet quam, wijl het een boschdorp is, daar het volck meest in haar tuynen huyshouden.

Den 18^{en} dito doopte ik aldaar thien kinderen, en naar voorgaande belijdenisse 11 bejaarden, wanneer ook uyt 't berigt van den schoolmeester ontwaarde dat den onderleermeester, genaamt Baltazar Lossingh, op zijn dienst goede agt gaff, dog dat den kerkemarinje off coster aldaar, genaamt Anthoni Endego, zijnde een slaaff, gantsch in dienst was, waarom hem daarvan hebbe ontslaegen en een ander, genaamt Cornelis Paganta, die sigselffs daartoe aanpresenteerde, bij provisie in desselffs plaats aangesteld.

Den 19^{en} dito bestraffte ik alle de hooffden van dat dorp wegens haar ijverloosheyt en traagheyt in het stuck van haar godsdienst, en vermaande haar tot haar pligt, 'tgunt zoo het bleek soo veel uytwrogt, dat naar de middag door de coninginne met desselvs suyte 12 stux meysjes ter school gebragt werden, mij verders beloovende een beter opsigt op de schoole te zullen nemen en de bejaarde tot het waarnemen van de gebedenstonden en andere godsdienstoeffeningen aan te zetten.

Denselffden dito vertrocken wij naar Gorontale, daar wij dien nagt verbleeven, en zoo voorts onse reyse voorsettende door Limbotto tot de Liwas, daar wij weder in ons vaartuyg stapten, totdat wij den 23^{en} dito aanquamen op *Caudipan*, daar ik dienselffden avont in het gebedt veerthien kinderen door den doop de kercke Kristi inlijffde.

's Anderendaags, zijnde den 24^{en}, wijl aldaar ordre bequam van ons subalterne hoofft op de Manado om mijn weg en reys zoo veel doenelijk te verkorten, vertrocken wij weder van daar en arriveerden den 25^{en} op

Boulangh

Daar wij dienselffden avond een goed aantal van bejaarden vergadert vonden, dog het grootste gedeelte van dien onwetende.

Den 26^{en} doopte ik aldaar in het avondgebedt, naardat alvoorens preuve van haare belijdenisse en geloove gesien hadde, 14 bejaarden, gelijk ook den 27^{en} sondaags naar de predicatie nog een bejaarde en acht kleyne kinderen, versuymde aldaar niet den coningh met zijne rijxgrooten tot een christelijcken wandel aan te maanen, die mij goede belofften deden.

Denselffden dito vertrock ik naar *Nabontho*, daar het getal der christenen bevond 59, alwaar ook naar het uyteynde van de predicatie doopte vier kinderen en naar voorgaande belijdenisse sesthien bejaarde, waaronder het hoofft van dat dorp, die mij teedere en genegene blijke tot de christelijcke godsdienst toonde, klagende in desen over het gedragh van sijn koningh en verdere rijxgrooten.

's Anderen daags, zijnde den 28^{en}, vertrocken wij van daar en quamen onder het geleyde des Almagtige den 30^{en} op Manado, wanneer agtervolgens de ordre mij door het opperhooft gegeven, in gevolgen van welcke alleen maar één schoolmeester en ondermeester op Manado moest post houden, den schoolmeester Andries Makapoenas van daar versonden en op

Chiauw geplaatst, en den onderleermeester Jochem Bobaard op Tagulande, voorts mijn dienst aldaar waarnemende totdat, met het van daar geligt guarnisoen, met het jaghtje de Herderinne van daar zeylde, en op den 3[en] july op Ternaten aanquamen.

Dit is hetgeene ik te seggen hadde van den toestand dier school en kercken. De algenoegsame Jehova wil haar herten meer en meer vervullen met kennisse ende lieffde tot zijn eer ende waarheyt, naar zijn alwijse beschicking meerder middelen ter hand stellen, en zoo te wegh brengen dat zij als een dwaas volck door zijne genadenskraght uyt die duysternisse getrocken worden, en dus hoe langs hoe meer blijcke dat hij is de Jehova en verbonds Godt van zijn volck.

Aldus aan den Heer gouverneur Salomon le Sage en sijn agtbare Raad overhandight den 18[en] september anno 1696, door mij (was getekent) J. Stampioen.

Korte Schets, behorende bij het visitatieverslag van ds. J. Stampioen.[980]

eiland	meesters	schoolen	kerken	christenen	schoolk.	ledematen
Ternate	5	2	1	–	54	107
Makian	1	1	1	–	12	15
Batsjan	1	1	1	–	12	12
Celèbes	7	6	6	2192	220	27
Tagulanda	3	2	2	1764	148	53
Sjauw	4	4	4	3934	263	14
Sangir	12	11	11	11034	319	141
Cabroewang	1	2	2	1164	29	–
8 eilanden	34	29	28	20088	1057	369

108. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 20 september 1696.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 322-324.

Eerwaerde, godzaalige – – –

U.Eerwaardens geëerde letteren in dato den 24 january 1696[981] sijn ons wel ter hand gesteld, waaruyt wij tot ons genoegen ontwaard hebben de alsnog bloeiende stand van Godts kerke onder U.Eerwaerdens trouw en wakker opsigt. Wij bidden dat de Algenoegsaame ter eere sijnes naams en voortsetting sijnes rijxs hoe lang hoe meer sijn Evangelium doe doorbreeken tot overtuyging van veele, en dus in meerder volheyt verhoogd[982] werde de Jehova!

Wat dit Sion Godts alhier betreft, wij kunnen in dien opsigte seggen dat wij overvloedig reedenen hebben om desselvs verbeetering bij God door onse geduyrige intercessie af te bidden, wijl dat Christendom nogal in veele plaatsen aan haar heydensche en moorsche superstitiën geattacheert is, waarvan de quaade leevenswijse sommiger koningen en grooten onder haar de oorzaake is. Dog hebben ook reedenen van ons te verheugen, dewijl 't de goedertierene Jehova behaagt heeft dit loopende jaar een redelijk getal tot de uytwendige

980 Ontbreekt in het handschrift, ontleend aan Valentijn, Molukse Zaaken van Godsdienst, 420.
981 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 216.
982 Het handschrift heeft hier 'vertoogd'.

gemeenschap sijner kerke uyt het heyden- en Moorendom soo hier als elders over te brengen, en dus die swakke middelen die ons volgens sijn alwijs bestier ter hand beschikt sijn niet vrugteloos te laaten sijn, gelijk wij tot ons genoegen vernomen hebben uyt het berigt van den Eerw. predikant J. Stampioen noopende sijn verrigting in 't besien der kerken en schoolen op de noordereylanden als op de Celebes,[983] die weder aan dit hooftcantoir sijn dienst nevens den Eerw. Gellius Cammiga is waarnemende.

't Vermindert ook ons genoegen niet dat wij ons nu meer rust en vrugt van onsen dienst en arbeyd kunnen belooven, wijl veele ergernissen uyt het midden van ons geweert sijn door 't vertrek van den voorgaanden boodem,[984] in welke verwagting ons bijsonder sterkt de besaadigde en wijse conduite van onsen Heer gouverneur Salomon Lesage, wiens vredelievende aard allenthalven in desselfs wandel en bestier ons komt te blijken. In sooverre niet en twijfelen of hebben door haar HoogEdelens welbedagte schikking een gouverneur verkreegen die met meerder teederheyt en gemoet de zaake Godts, als een regt voedsterheer vanselffs betaamt, sal helpen handhaaven, 'tgunt ons tot ons innig leedweesen uyt de conduite van den ouden Heer Cornelis van der Duyn gantsch niet gebleken is, die ook sonder kerkelijke attestatie van hier vertrokken is, sulx niet geëyscht hebbende, apparent omdat overtuygt en bij sigselfs versekerd was dat wij niet veel goeds van sijn E. souden seggen, 'tgunt tot U.Eerw. naarigt dient.

Van gelijken gaat per desen boodem ook over sonder kerkelijke getuyge messieur Stephanus Thiery,[985] die niet veel stigting in sijn wandel en levenswijse gegeven heeft, alsook den krankbesoeker Willem Keyl, die integendeel ons veel genoegen soo in sijn voorbeeldigen wandel als 't waarneemen van sijn dienst verschaft heeft, diesweegen wij hem als soodaanig aan U.Eerw. gunste tot een goede plaatsing beveelen.

Onder d'andere leeden die met onse kerkelijke attestatie tot U.Eerw. overkoomen, wenschten wij dat U.Eerw. bijsonder in opsigt naamen eenen Mattheus de Meester, Clara van Neert en Hester de Meester, wijl 't den Eerw. leeraar Joannis Stampioen gelieft heeft tot sijn selfs dichergement[986] gemoedshalve tegen 't verleenen van kerklijke attestatie aan die evengenoemde al voor sijn Eerw. arrivement alhier geaccordeerd in vergaadering te protesteren, in dien opsigte bijsonder doelende op haar wangedrag in en onder dese gemeente, 'tgunt wij hier bijvoegen tot U.Eerw. informatie.

Voorts – – – den kerkenraad van Ternaaten, J. Stampioen epistol. scriba p.t., Caspar Voges,[987] Jann Rulinck, Isaac Panhuys,[988] Bastian Reaal.

Op Ternaten in onse kerkelijke vergadering den 20 september 1696.

109. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Batjan en Makian door ds. Gellius Cammiga. Ternate, 6 februari 1697.

NA, VOC 1595, fol. 92-108.

---

983 Zie het hiervoorgaande document.

984 Het schip waarmee de voorgaande gouverneur vertrok, zie hierna.

985 In 1694 onderkoopman te Ternate.

986 Décharge, afwijzing van verantwoordelijkheid.

987 Caspar Voges (bij Valentijn: Fogus), in 1713 benoemd tot opvolger van kapitein Jacob Cloeck, tot 1726 enkele malen ouderling en diaken.

988 Boekhouder en later eerste klerk Isaac Panhuys kwam in 1689 op Ternate. Hij werd op 8 aug. 1703 benoemd tot winkelier en dispensier, en enkele maanden later tot onderkoopman; in 1706 vertrok hij naar Batavia. Hij werd vervolgens secretaris te Malakka, 1711 resident te Djambi, april 1716 koopman en opperhoofd van Palembang. Hij was enkele perioden ouderling. In 1703 kwam hij in conflict met ds. Petrus Noot. Zie hierna, doc. 124.

Berigt wegens den staat der kercken ende scholen op beyde de eylanden Macquian ende Batchian, gedaan door den predicant Gillius Cammiga, overgelevert aan den E.E. Agtb. Heer gouverneur Salomon le Sage ende sijnen raad den 6^{en} february anno 1697.

Macquian

Saturdagh den 8^{en} december 1696 des naarmiddags omtrent vier uuren vertrocken wij van Ternaten met het chialoupje de Kuyper, en geraackten 's anderen dags morgen

sondagh den 9^{en} dito ten twee uuren, sijnde den 9^{en} dito sondagh, op de rheede van Macquian omtrent het fortres Zeeburg ten ancker. Men stapte omtrent ten agt uuren aldaar aan land en namen ons verblijff op het fortres Zeeburgh, naedat alvoorens, met het aanbreeken van den dageraat, de mooren die 't voornoemde fortres bewaren ende bewaken de weet ende versoek was gedaan van haar geliefften te wesen het fort voor ons te openen (andersints is de deure dag en nagt geslooten, en de waghters klimmen op en neder met een ladder over de muur) en tot ons gerieff ten halven op te ruymen, 'tgunt wij dan alsoo ook bevonden hebben.

Onderwijlen aan het land wesende sach men weynigh christenen sich opdoen. 's Naemiddaghs wiert in de school, tegenwoordigh de ordinaire plaatse tot den godtsdienst, dogh te vooren ten tijden des Hollands guarnisoen in de logie der fortres, voor de Inlandse gemeente eene Maleytse predicatie gedaan, alwaar toen waren versamelt vier mannen, twaalff vrouwen en drie schoolkinderen.

Maandagh den 10^{en} dito des voormiddags bevonden in de schoole ses kinderen, vier jongens en twee meysjens. Dese alle bidden het onse vader, drie tellen op de articulen des gelooffs, twee kennen de geboden van de wet des Heeren, eene alleen bad het morgen- en avondgebedt, het gebed voor en nae den eten, eenige vraegjes van het boeckje Allegonde, de vraegjes van Caron met eenige texten tot aan de sacramenten.

In het avondgebed bevonden veerthien bejaarde persoonen, drie mannen en elff vrouwen, en vier schoolkinderen. Men ondervraegde deselvige in het onse vader, het geloove en de wet des Heeren, 'tgeene zij alle meest wisten, sommige hier en daar een weynigh missende, daarnae uyt het vraegeboekje van Caron, hetgene sommige wisten met hare texten, andere beantwoorden slegts de vraegen, dikwils hackelende, eyndelijck de vraegjes van het boekje Allegonde, hetgene sommige beantwoorden tot omtrent de helfft. Wij beslooten onse godsdienstige actie met het gewoonlijcke avondgebed, gesangh ende zeegen.

Dyngsdagh den 11^{en} dito. Des voormiddags het voornoemde getal der schoolkinderen, begonnen doen weder aan de sacramenten alwaar men hetselve daags tevooren hadde gelaten, hetwelcke het eene schoolkind als vooren tot het eynde van dit boekje Caron beantwoorden, met sommige schriftuurplaatsen. Men liet haar oplesen de predicatiën van Caron ende geschreven schrifft, hetgeene tamelijck en redelijck was.

Daarnae versamelde weder de bejaarde, twee mannen en thien vrouwen, aan welcke men uytleyde in 't cort de wet des Heeren, haare geboden en verboden, deugden en ondeugden, alsook de artyculen onses gelooffs, ende eyndigen onse godsdienstigheyt met deselve pligtigheden, als boven.

Des naarmiddags wederom in het avondgebed drie mannen ende twaalff vrouwen. Men ondervraegde eerst diegene die ter taeffel Jesu Christy zoude gaan, daarnae ook de ouderen van een kleyn kind dat stont om gedoopt te werden, in de fundamenten onser christelijcke religie, 'tgeene in haare eenvoudigheyt opgenomen wel henen gaat, alhoewel sonder groote grondige kennisse daarvan te hebben. Edogh moet men dese geringe middelen gebruycken om sulcke swacke kinderen in Christo – Paulus magh wel planten en Apollos natmaken,

Godt alleen moet den wasdom geven en het aangevangen werck volvoeren.[989] Voor het laatst leyde ik aan haar uyt het gebet des Heeren: haar begin, ses beden, en het slot desselvs, waarop de ledematen gesamentlijk tot des Heeren taefel op haar eygen beroepinge wierden genoodigt, ende wij beslooten onse godsdienstigheyt als vooren.

Woensdagh den 12[en] dito des voormiddags deed men eene voorbereydingspredicatie voor de Inlandse gemeente, versamelt sijnde vier mannen en twaalff vrouwen, en nae gedaene predicatie door den heyligen doop des waters den kercke Christy ingelijvet een kleyn kint, waarvan de ouders zijn dese navolgende: vader Hendrik Caltjes, moeder Helena Jansz, 't kind Jan, doopvader Jan Knoest, doopmoeder Catharina Philipsen.

Donderdagh den 13[en] dito des voormiddags in het Maleyts gepredikt voor de gemeente, bestaande in 't getal van ses mannen ende elff vrouwen, en nae de predicatie des Heeren H. nachtmaal uytgereykt aan vijff ledematen, met namen: Philip Jansz Dison en sijn vrouw, Grietje Willems, Jan Parera, Cornelia Anthonia, Juliana Tahidi.

Naedat het meeste volck uyt de kerk was gegaan, opende men den armenbus in tegenwoordigheyt van den schoolmeester Jan Parera en den vrijborger Philip Jansz Dison en nogh andere, ende bevond in deselvige vijff rijxdaalders, welcke penningen tot vermeerderinge van de maandelijkse verstreckinge der diacony armen zijn overgegeven aan den schoolmeester Jan Parera, volgens gegevene handschrift, en aan de E. broederen diaconen overgelevert.

Hier zijn twee diacony armen, met name Juliana Tahidi en Domingo Toullis, melaats. Het getal der christenen beloopt sevenendertigh.

's Naemiddags, wanneer men doen wederom het volck hadde doen bijeenkomen, vermaanden men haar te willen goede agt geven op den godsdienst en vervolgens op haar eygen heyl en ziel en zaligheyt, dat zij neerstelijck het avondgebedt ende des sondags de predicatie moesten bijwoonen, teneynde zij alleynskens meer en meer mogte toenemen en wassen in de kennisse Godts, ende vervult werden met de kennisse van zijn wille, in alle wijsheyt ende geestelijck verstant, en dat het eeuwigh leven is te kennen den eenigen waaragtigen Godt, ende Jesum Christum die hij gesonden heefft,[990] waartoe zij alsnogh weynigh zijn gevordert. Maar om haar meerder daartoe aan te stellen is den schoolmeester aanbevoolen omme op sondagh des voormiddags haar eene predicatie voor te lesen, welcke dese tijd des voormiddags voordesen wierde besteet met de predicatie te lesen voor het Hollandsz guarnisoen, dat sij ook in 't bijsonder zouden agt hebben op de jonge jeugt, haare kinderen ter school senden, om van der jeugt aan haar de eerste beginselen van de godsdienst in te scherpen, ende in de vreese Gods mogten werden onderwesen, alle hetwelcke, zoo het eene als het andere, zij belooffden zooveel voor haar doenlijck was te zullen naekomen ende agtervolgen. Daarop nam men van haar affscheyt, met toewenschinge van des Heeren zegen ende welvaart over haare persoonen ende huysgesinnen nae lichaam en ziele, ende men vertrock van Macquian des avonds omtrent vijff uuren ende arriveerden saturdagh den 15[e] dito, des naarmiddagh omtrent vier uuren, op Batchian.

Batchian

Sondagh 16[e] dito des voormiddags wierd een Hollandse predicatie in des Compagnies logie gedaan, en des naemiddags in 't Maleyts voor de Inlandse gemeente in de kerck.

Maandagh 17[e] dito. 's Morgens in de school bevonden seventhien kinderen (doch op des schoolmeesters roll twintig): agt jongens en negen meysjes. Zij alle bidden het onse vader, seggen op de twaalff articulen, derthien van dese kennen de wet des Heeren, de vraegjes van

[989] Vgl. 1 Korintiërs 3:6-7.
[990] Johannes 17:3.

Caron met alle de texten, seven beantwoorden alle de vraegen van de Heydelberghsche catechismus, dog men quam doenmaalts tot aan de articulen 'wat gelooft gij van den Heyligen Geest'.[991] Wij eyndigden onse oeffeninge met de gewoonelijcke pligtigheden als boven.

's Naemiddags wederom ter school het voornoemde getal, ende begonde doenmaals van den artycul der H. Geest tot het eynde van de catechismus, 'tgunt vijff alleen wisten, thien deser bidden het morgen- en avondgebedt, voor en nae den eten, en eyndigden onse oeffeninge als boven.

In het avondgebed versamelden sesthien vrouwen ende de schoolkinderen, dog geene mannen, besig zijnde met eenigh werck door den omroeper niet gewaarschouwt, maar eenige verschenen nae den tijd des gebets. Men ondervraegde dan dese vrouwen in de gronden van onse religie, alle biddende het onse vader, de twaalff artyculen des gelooffs belijdende, ende kennen de wet des Heeren, sommige hier off daar een weynigh haperende.

Dyngsdagh 18e dito. 's Voormiddags ondersogt men weder de schoolkinderen in 't boekje Ichtitsaar, acht beantwoorden de veertigh vraegjens, beginnende: wat geloofft gij etc., nogh andere negenthien leeren het ABC zoo het groot als 't kleyne, sommige de letters wederom van agteren optellende, een las het vraegeboekje van Caron, andere lasen Ichtitsaar, de predicatiën van Dankerts en de catechismus.

's Naarmiddags bevond men vier jongens die letters begonden te maken.

's Avonds in het gebed thien mannen en veerthien vrouwen. De thien mannen bidden het onse vader, negen seggen op de twaalff artyculen ende de wet des Heeren, dog niet sonder haperinge, t'samen mannen en vrouwen beantwoorden het vraegeboekje Caron, sommige met de texten, voornamelijck de vrouwen, daarnae leyde men aan haar uyt de wet des Heeren, ende aldaar het eerste gebodt, ende eyndigden onse godsdienstigheyt met het gebed, gesangh en zegen.

Woensdagh 19e dito. 's Voormiddags weder bijeen 12 mannen en vijffthien vrouwen. Men leyde aan haar uyt de volgende geboden van de wet, haare geboden en verboden, deugde ende ondeugden, en eyndigde onse bijeenkomste als vooren. 's Avonts in het gebed sesthien mannen en vijffthien vrouwen, men begon toen aan haar uyt te breyden de articulen onses gelooffs,[992] en geraakten tot aan den artycul 'nederdalende ter hellen', ende eyndigden als voren.

Donderdags 20en dito. 's Voormiddags een predicatie voor de Inlandse gemeente in het Maleyts gedaan en daarnae door het water des heyligen doops de kercke Jesu Christy ingelijfft dese naarvolgende kleyne kinderen, waaraff de ouders en getuygen zijn als volgt:

Vader Pieter Faverouw, moeder Margreta Faverouw, 't kint Maria, doopvader Hendrick Jansz Blankert, doopmoeder Anica Felingius

Vader Joannes Pietersz, moeder Magdalena de Lima, 't kind Sophia, doopvader Josua Felingius, doopmoeder Anica Felingius

Vader Lourenso Swaris, moeder Helena Parera, 't kind Nicolaus, doopvader Nicolaus Pietersz, doopmoeder Domingas Pyris

Vader Domingos Kabenthi, moeder Ursula Parera, 't kind Pasqual, doopvader Pasquaal Parera, doopmoeder Anica Tisera

Vader Martijn Parera, moeder Walera Parera, 't kind Salvadoor, doopvader Salvadoor Bartisar, doopmoeder Maria Parera

Vader Nicolas Gomes, moeder Margarita Parera, 't kind Anica, doopvader Lourenso Royaal, doopmoeder Simon Parera

---

991 Heidelbergse Catechismus vraag 53.
992 De Apostolische Geloofsbelijdenis.

’s Avonds in het gebed seventhien mannen en vijffthien vrouwen. Men ondervraegde doenmaals drie ongedoopte persoonen, te weten een schoolmeysje en twee bejaarde, in de gronden der christelijcke religie, en wierden bequaam geoordeelt om haar, op haar ernstig versoek, door het bad des waters de kercke Christo Jesu bij de naaste gelegentheyt in te lijven. Doenmaals vraagde men dese Inlanderen hoedanigh den provisioneel schoolmeester Domingus Mangnus gedroeg in zijn leven, wandel, kerck- en schooldienst. Antwoorden se niets tegen hem Domingus te hebben, maar zigh bijsonder wel te gedraegen in leven en wandel en sig neerstigh ende ijverigh omtrent kerk en school te betoonen, zoo wel als ooyt eenigh schoolmeesters te vooren hebben gedaan, en alsoo genoegsaem bequaamheyt te hebben tot den kerk- en schooldienst voorschreven. En de reden waarom hij Domingus voornoemt haar te meer behaagt, is omdat hij is van haare landaart, aldaar gewonnen, gebooren en opgevoed, daar se tevooren altijd vreemdelingen hebben gehadt, en vervolgens haare kinderen nooyt off selden aan het schoolmeestersampt konden geraken.

Vrijdagh den 21^{en} dito. Naedat men ’s avonts te vooren den Inlandsche gemeente had aangesegt ’s morgens voor de middagh in de kerck ten 10 uuren compleet te wesen, geschiede zulx niet, maar ten elff uuren, de tijd verstreken zijnde, belaste men den schoolmeester het gebed te doen en het volck te laten gaan.

’s Avonds ondervraagde men eenige die ter taefel des Heeren souden gaan ende diegene die sigh tot dit heyligh en stigtelijck werk wilden begeven in de gronden der christelijke religie, welcke wij nae gedaane ondersoek gesond in den geloove vindende, op haar eygen beproevinge, onder Godes zeegen, tot des Heeren heyligh avontmaal hebben toegelaten, onder welcke meede is Domingus Magnus, en leyden aan haar uyt de verdere articulen des gelooffs, beginnende met den artycul ‘nedergedaald ter hellen’, tot aan het eynde, en beslooten onse godsdienstige oeffeninge met het avondgebed, gesangh en zeegen, waarop in de huysbesoekinge de ledematen op haar eygen beproevinge ten tafel zijn genoodigt.

Saturdagh den 22^{en} dito. Des voormiddaags een voorbereydingspredicatie voor de gemeente in het Maleyts gedaan, en nae gedaene predicatie met het uytterlijck bad des water de gemeente Jesu Christy ingelijfft dese naarvolgende persoonen, als

Een kind:

Vader Willem Bata, moeder Susanna, ongedoopt, ’t kind Jebel, doopvader Domingus Mangnus, doopmoeder Magdalena d’Allima

Op eygen beleydenisse een schoolmeyt:

Vader Domingos, ongedoopt, moeder Magdalena d’Alima, de gedoopte Elisabeth, doopvader Hendrick Schouten, doopmoeder Brites Tisera

Bejaarde persoonen op eygen belijdenis:

Gedoopte Magdalena, doopvader Domingus Kabenthy, doopmoeder Domingo Pyris
Gedoopte ’t Syka, doopvader Christophel du Pree, doopmoeder Dominga Parera
Gedoopte Franciscko, doopvader Domingus Nandus, doopmoeder Hester Waas

Ende in den huwelijcken staat voor de gemeente bevestigt dese navolgende personen als: Evert Pietersz, weduwenaar van Baatchian, met Martha Parera, weduwe van Batchian.

Sondagh den 23^{e} dito. Des voormiddags in de Hollandsche tale gepredickt, voor elff toehoorders, en ’s naemiddags in het Maleyts voor de Inlandse gemeente, ende naar het eyndi-

gen derselve des Heeren H. avondmaal uytgereykt aan dese naarvolgende persoonen: Josua Felingius en zijn vrouw Anica Felingius, Domingus Mangnus, Martin Parera en zijn vrouw Walera Parera, Pasqual Parera. Evert Pieters heefft sigselven voor dese reyse van de tafel onthouden.

Omtrent den avondstond wierd de armbus, present mons^{r} Blankert, commandant, en den krankbesoeker Josua Felingius, geopent en waarin bevonden sijn 16 rds.

Maandagh den 24^{en} dito bevond men het getal der christenen te beloopen hondertenseventhien, desgelijx zijn ook hier drie diacony armen, met namen Thomas Protie, Thomee, Thomas Maledjonga. 's Naemiddags gaff men speeldaegen aan de schoolkinderen.

Dyngsdagh den 25^{e} dito. Des voormiddags, zijnde den dagh van de geboorte onses Heeren Jesu Christy, in het Hollands gepredikt voor thien toehoorders, en des naemiddags in het Maleyts voor de Inlandse gemeente.

Woensdags 26^{en} dito. Voor- en naemiddag gepredikt, ad idem.

Donderdag 27^{en} dito. In het avondgebed verschenen thien, elff à twaalff bejaarde persoonen, en

Vrijdagh 28^{en} dito, dewijl zoo met het doopen als met het trouwen de eene hier den anderen daar was.

Saturdagh 29^{en} dito wierd hier geen avondgebed gehouden, agtervolgens een oud gebruyk en gewoonte.

Sondagh 30^{en} dito. Des voormiddags weder in het Hollands gepredikt voor acht toehoorders, ende des naarmiddags voor de Inlandse gemeente.

Maandagh 31^{en} dito. Des voormiddags den provisioneel schoolmeester Domingus Mangnus ter presentie van den sergeant commandant mons^{r} Blankert en den krankbesoeker Josua Felingius g'examineert in de stucken en gronden van onse religie, in de pligten betreffende kerk- en schooldienst bequaam bevonden omme als absolute schoolmeester te mogen werden aangesteld, gelijck hij dan als zoodaenigh de Agtbare politie werd voorgedraegen, ende tot sekerheyt der waarheyt van sijn goed gedrag, comportement ende bekwaamheyt tot het schoolmeestersampt, hij dese getuygenisse, zoo van de Inlanderen in dato den 20^{en} december hiervooren vermelt, alsook van de voornoemde persoonen mons^{r} Blankert ende Josua Felingius, getuygende als volgt:

> Den Inlands schoolmeester Domingus Mangnus heefft geduurende den tijd hij alhier bij mij bescheyden is geweest sijnen dienst (zoo omtrent de kerck als school) als een eerlijck man en naar behooren waargenomen, daarom ik hem dese mijne geringe letteren (op zijn versoek) niet hebben konnen weygeren, en tot teeken der waarheyt hetzelve met mijne gewoonelijcke handteekeninge ondertekent. Batchian, aan 's E. Compagnies logie, ady 2^{en} january anno 1697 (geteekent) Hendrick Jansz Blankert, hetwelcke ik ook getuyge, Josua Felingius.

Des avonds waren in het avondgebed versamelt agtthien persoonen, negen mannen en negen vrouwen, daarnae uyt de school gelaten drie schoolmeysjes, ende den krankbesoeker Feilingius en schoolmeester aanbevolen eene schooljonge, weeskind zijnde, vrijheyt te geven om des woensdaags ende saturdaags met andere uyt te gaan vissen, teneynde hij diegene die hem opvoeden in haar huyshoudinge moge wat ondersteunen en te hulpe komen.

Dyngsdagh primo january anno 1697 op nieuwejaardagh des voormiddags voor de Inlandse gemeente in het Maleyts gepredikt en naderhand in tegenwoordigheyt van meerge-

melte commandant Blankert ende Feilingius voor de tweede maal de armbus g'opent, waarin bevonden zijn twee rds.

Woensdagh den 2[en] vertrocken wij des morgens omtrent ten negen uuren van Batchian, ende geraakten des saturdags den[993] january omtrent 's avonds te halff sevene op Ternaten aan land.

Onder stond: en was geteekent: Gellius Caminga.

110. Brief van de kerkenraad van Ternate aan de kerkenraad van Batavia. Ternate, 23 juli 1697.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 326-328.

Eerwaarde, godzaalige – – –

U.Eerw. aangenaame missive gedagteekent den 21 january 1697[994] hebben wij met genoegen ontfangen, en in den opslag van dien ontwaard U.Eerw. groote verwondering, gewis niet sonder reeden, omdat onse missive van dato 27 september 1695[995] aan eene sijde ongezegelt U.Eerw. is ter hand gekoomen, 'tgunt alleen geschiet is om de wille en drift van de Heer Cornelis van der Duyn, doenmaals onsen gouverneur, op te volgen en dus verdere moeielijkheeden en verwijderingen voor te koomen, hoewel wij met U.Eerw. bekennen dat sulx met de goede gewoonte der kerke alomme strijdig is.

Den krankbesoeker Coenraad Bartrams, waarvan in U.Eerw. missive ook aangehaalt staat, over eenige swakheeden als naalaatigheyt in 't waarnemen van sijn opgelegde dienst door den Eerw. Gellius Cammiga beschuldigt en daarover gecorrigeert, is op den 14[en] september des voorleeden jaars bij ons weder herstelt en van sijn suspens ontslaagen, 'tgunt ook d'Agtbaare politie ter deser plaatse bekent gemaakt hebben, van welkers gedrag en wandel naa die tijd met volle genoegen moeten spreeken, die wij ook daarom U.Eerw. goede genegentheyt derven aanbeveelen.

Voorts hebben wij met blijdschap vernoomen de geduurige aanwas van Godts kerke onder U.Eerw. trouw opsigt. Wij hebben sooveel reedenen om d'Algenoegsaame voor sijn genaadige gunste in desen betoogt nevens U.Eerw. te danken, als wij reedenen vinden om bij sijn goddelijke goetheyt aan te houden dat U.Eerw. dienst en arbeyt hoe lang hoe meer mag uytwerken tot grootmaaking van sijn H. naam en voortsetting sijner kerke.

Aangaande den toestand der buytenlandsche kerken, soo op de noorder eylanden als Celebes, hoopen wij U.Eerw. per naasten naader berigt te sullen kunnen geven, sijnde den Eerw. Gellius Cammiga op den 11 juny deses jaars tot het besigtigen van dien vertrokken.[996] D. J. Stampioen onderwijle aan dit hooftcantoir de Maleydtsche en Hollandsche dienst waarnemende.

Tot U.Eerw. koomen over met behoorlijke getuygenisse Coenraad Bartrams en desselfs huysvrouw, Barent Brouwer[997] met sijn huysvrouw, Jacobus de Lange en desselfs huysvrouw, Jacob Adriaanze van Dantzig,[998] die wij versoeken dat van U.Eerw. alsoodaanig mogten erkent en aangenoomen werden.

---

993 Datum niet ingevuld.
994 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 239.
995 Zie hiervoor, doc. 106.
996 Zie het hiernavolgende document.
997 Stuurman, neemt in 1686 en 1688 deel aan expedities naar Mindanao.
998 Jacob Adriaansz, uit Dantzig, arr. Batavia 12 februari 1692 als soldaat, overleden 1698.

Hiermede sullen wij eyndigen en U.Eerw. alle Goode en den woorde sijner genaede aanbeveelende blijven – – – uyt aller naam J. Stampioen syned. p.t. praeses et scriba epist., Caspar Voges, Jann Rulinck, I. Panhuys.

Op Ternaten ter Casteel Orangie in onse kerklijke vergadering den 23 july 1697.

111. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN NOORD-SULAWESI EN DE SANGIHE-TALAUD-ARCHIPEL DOOR DS. GELLIUS CAMMIGA. Ternate, z.d. [december 1697/januari 1698].

NA, VOC 1608, fol. 757-802. Afschrift.

Dagh-aanteekening gehouden door den predicant Gellius Cammiga geduurende zijn kerck- en school-visite op de noorder eylanden, als Cabrouwang, Sangir, Chiauw en Tagulanda, mitsgaders op een gedeelte van het groot eyland Çelebes, waarinne den standt van kerck en schoolen als andere zaaken hem voorgekomen nauwkeurigh staan vervat, overgelevert aan den E.E. Agtbaare Heere Salomon le Sage, Gouverneur en Directeur, mitsgaders den raad in Molucco.

Juny 1697

Dyngsdagh 11en vertrocken we met het jaghtje de Herderin van de Ternaatse rheede, en geraakten den 21en dito vrijdagh op Chiauw, een vlecke Oelouw, ten ancker, en naar eenige daegen op het leckig fortres Doornenburg, wegens een vaartuygh te bekomen, vertoefft te hebben, vertrock men met een oude verrotte Chiauwers vaartuygh over Sangir naar Terloude, het eyland Cabrouang,

July

donderdagh 4en van Chiauw, welck vaartuyg omtrent Kouma op Sangir voorsien wierd, de balcken wederzijds met sparren bindende opdat niet hetselve, door den hollen zee, in stucken moght werden geslaegen, hoewel dit voornoemde vaartuygh te vooren verordineerd was eenelijck naar Sangir te gaan, en daarom het volck sig met mondkost naar derwaarts had voorsien, dogh naderhand ordre hebbende gekregen om ons nae Cabrouang te brengen, alwaar wij dan op dingsdagh 9en des morgens omtrent aght uuren aanlanden, en eerst den vlecke *Mangarang* besightigde. Alhier bevond men geen schoolmeester, nog schooljongens, en vervolgens des sondaghs geen godsdienst, nog des avonts geen gebet.

Des avonds in het gebet 50[999] mannen en 40 vrouwen. Men ondervraegden haar uyt het vraagboekje van Caron tot aan de sacramenten, hetgund verscheyde onder de hoop beantwoorde, met haare texten, en deden daarop het avondgebet, en eyndigde dese onse godsdienstoeffeninge met gesangh en zeegen des Heeren.

Woensdagh 10en. Nae alvoorens des avonts te hebben bekent gemaakt om den kerck toe te decken, omme bij reegenagtig weer droog te konnen onsen godsdienst waarnemen, gelijck zij dan desen morgenstond met hetzelve te decken besigh waaren en op den middagh hetselve hadden verright, des naedemiddagh bevonden 43 schooljongens, waaronder waren 4 meysjens. Meest alle weten zij het vader ons, vijffthien weten het geloove en de wet des Heeren, alsook de vraegjes van Caron, sommige met de bewijsen, drie lesen. Des avonds in het gebet bevond men 34 mannen en 27 vrouwen. Eerst ondervraegde men de vrouwen

[999] In het handschrift zijn de aantallen personen steeds in letters genoteerd.

uyt het boeckje van Caron, beginnende doenmaals van de sacramenten tot aan haar eynde, hetgund het meeste gedeelte wisten met haare bewijsen.

Donderdagh 11en. Nae gedaene bekentmaakinge dat een ygelijk des morgens in de vlecke soude verblijven, ten eynde men haare kinderen die nogh ongedoopt waaren aan te teekenen, alsook wie genegen was te trouwen, tegens de middagh versamelden in de kerck 53 mannen, 79 vrouwen, 54 jongens en 53 meysjens. Doenmaals ondervraegde men de mannen uyt 't vraagboekje van Caron, beginnende van de sacramenten, hetgund weynige met de texten beantwoorde, daarnae die ouderen welckers kinderen gedoopt zouden worden ondersoght in de fondamenten onser christelijcke religie, dog het meeste gedeelte wisten weynigh van het vader onse, de articulen des gelooffs en wet des Heeren, behalven eenige die dit alles wisten. Nae gedaene ondervraeginge hier op Mangharan door den heyligen doop de gemeente Jesu Christy ingelijfft 48 kinderen, 19 van getrouwde ouders, 24 van ongetrouwde, een waaraff de moeder, en 4 waaraff de vaders nog ongedoopt zijn.

's Avonds in het gebeth 18 mannen en 24 vrouwen eenlijck gevraegt het vraagboekje van Caron, daarop het gebet, en eyndigde onse bijeenkomste met gesang en zeegen. En vermits den provisioneel schoolmeester Pedro Tamalelle, die ruym twee jaaren den dienst op Mangharen heeft waargenomen, welcke van mij in tegenwoordigheyt van de E. gecommitteerdens Daniël Fiers etc. op Chiauw zijnde geëexamineerd, bequaam is bevonden om als schoolmeester absoluyt, op approbatie van haar Aghtbaare, op Mangharen den dienst waar te nemen, waaromme hij Pedro voornoemt (zullende den onderconingh van Cabrouangh nae Mangharen vertrecken) op Chiauw is verbleven, alsoo den onderconingh alreede vertrocken was, hebben de opperhooffden voorgenomen met den eersten naar mijn vertreck van het eyland den voornoemden schoolmeester van het eyland Chiauw af te haalen. Onderwijle zal de soone van desen Pedro (sijnde een schooljongen), den school en het avondgebed waarnemen, en des sondaghs in plaatse van een predicatie (welcke hij niet bequaam is voor te lesen) het volck ondervraegen uyt het boeckje van Caron. Het getal der christen hier op Mangharen beloopt 512 stucks.

Vrijdagh 12en. 's Morgens vroeg vertrocken wij omtrent drie à vier uuren van den vlecke Mangharen, en geraakten des voormiddaghs ten seven uuren op het vleck *Toadebale*.[1000] Alhier bevond men in de school 24 discipulen, dogh onder het vraegen wierd het getal vergroot op 41, alle biddende het vader ons, 21 kennen het gelooff en wet des Heeren, 8 seggen alle gebedens.

Des naemiddaghs weder 41 scholieren bijeen, 24 beantwoorden de vraagjes van Caron, met alle haare bewijsen, vier lesen en een schrijfft.

's Avonds in het gebed 71 persoonen, waarvan 14 bidden 't onse vader en 't gelooff, drie weten de wet des Heeren. De reden van dese onwetenheyt is, omdat se steets in het bosch woonen en nimmermeer off selden nogh gebed, nog des sondags de predicatie, nogh des woensdags de catechisatie bijwoonen. Daarnaar ondervraegden men haar alle uyt het boekje van Caron, hetwelcke van sommige in het gemeen beantwoord wierd.

Saturdagh 13en. 's Morgens in de school 37 jongens en 5 meysjens, volgens rapport van den schoolmeester Caspar Tahidi. Werd bericht dat zedert het lighten van de Hollandse guarnisoenen, al in den jaare 1696, den 5en july eenen Martijn Lilopanga, Marcus Bahakirang, Jan Lalegi, Michiel Makibondes en Bartolo Roy, dese alle sijnde meede opperhooffden van dese plaats, van hier met haar volck zijn vertrocken, sommige nae het oude vleck Romauw, andere naar Erasse, om weder nae haar heydense wijse alsvooren te leven, seggende niet meer met den godsdienst te doen te hebben, dewijl de Hollanders van Chiauw en Manado zijn vertrocken. Maar hoorende dat den predicant, op Chiauw zijnde, derwaarts

[1000] Het huidige Taduwale, op de zuidpunt van het eiland Kabaruan.

zoude komen, ende nu tegenwoordigh hier zijnde, zijn sij meede uyt het bosch weder gekeert, verlatende haare groote wooningen, en woonen tegenwoordigh in kleene hutten, alsoo dat in Toadebale doenmaals zijn gebleven den schoolmeester, den onderconing, met negen andere huysgesinnen.

's Avonds in het gebet 36 mannen, 14 vrouwen, behalven de schooljongens. Men ondervraegde de bejaarde in het gemeen uyt het boekje van Caron, 'tgund sommige met haar texten tot aan de sacramenten beantwoorde, en men eyndigde onse godsdienstige oeffeninge met gebeth, gesang en zegen.

Sondagh 14^en^ des voormiddags versamelde 98 mannen en 58 vrouwen, en nae gedaene predicatie getrouwt ses paar persoonen.

's Naemiddags weder het voornoemde getal der mannen, 56 vrouwen en 32 meysjens ende schooljongens bijeen versamelt, en nae gedaene predicatie met den heyligen doop den kercke ingelijfft 79 kleyne kinderen, 4 kinderen van getrouwde en 74 van ongetrouwde ouders, en 1 kind waaraff de vader nog heyden is – 83 kleyne kinderen zijn nogh ongedoopt gebleven, dewijl haar ouders met haar in het bosch sijn gebleven – en nae den doop in den huwelijcken staat bevestight 6 paaren, mannen en vrouwen.

En nadien men alsoo onse zaaken alhier hadden verright, meende men des avonds van dit eyland Cabrouang den vlecke Toadebale te vertrecken nae Sangir, dogh overviel ons een harde springh,[1001] soodat men genoodsaakt wierd alhier te vertoeven.

Het getal der christenen op Toadebale is 459.

Maandagh 15^en^ des voormiddags gaaft men speeldaegen aan de scholieren. Gemeenlijck zijn hier in het avondgebedt sestig à seventig persoonen. Den godsdienst is hier heel sleght, dewijl het haar gemeenlijck mancqueert aan schoolmeesters, gelijck altijd bij mijn aanwesen heeft gebleken, den jare 1689, 1691 en 1692,[1002] en nu weder 1697 op Mangharen geen schoolmeester. Temeer moet het volck dom en onwetende zijn dewijl in geen vijff jaaren t'zedert het jaar 1692 niemand dese kercken en schoolen heeft besoght. Als de prophesie ophoud, werd het volck verwoest,[1003] ende als de schapen geen herder en hebben, soo gaan se doolen en dwalen.

Dingsdagh 16^en^. 's Avonts omtrent negen à thien uuren vertrocken, met stil weder, van Toadebale nae Sangir toe, ende nae gissing ses à seven mijl van Cabrouang zijnde sette ons een stercke zuydwestewind door den stroom nae het oosten.

Woensdagh 17^en^ keerde men wederom, om het eyland Cabrouang weder te krijgen, hetgund wij dan met groote moeyte en aarbeyt wel erlangden, maar noghtans moeste men zigh in zee houden, dewijl men geenen inham konde vinden, ende nae drie daegen en naghten in groote storm, donder, blixem en regen in zee gedobbert te hebben, geraakte men des vrijdags den 19^en^ dito des avonds omtrent vijff uuren op den vlecke Mangharen.

Sondagh 21^en^. In de predicatie bijeen 49 mannen en 42 vrouwen, en nae gedaene predicatie de opperhooffden gevraegt oft er geene waaren genegen om te trouwen, waarop sigh drie paar opdeeden, welcke ik in het gebeth trouwde.

Maandagh 22^en^ gaff men de schooljongeren speeldaegen.

Dyngsdagh 23^en^, woensdagh 24^en^, donderdagh 25^en^ moest men alhier vertoeven, tot ons groot leedwesen, dewijl het volck hier en daar verstrooyt was.

Vrijdagh 26^en^ omtrent den avondstond begaven wij ons wederom van Mangharen met stil en bequaam weder in zee, nae Sangir, dog het opperhoofft van het vaartuygh liet het zeyl

---

[1001] Betekenis onduidelijk, waarschijnlijk: harde rukwind.
[1002] Zie voor 1691 doc. 97; uit 1689 en 1692 zijn geen visitatierapporten van ds. Cammiga aangetroffen.
[1003] Spreuken 29:18.

bijhaalen ende de scheppers gingen slapen, ende men dreeff des nagts met de stroom tusschen Lyon[1004] en Cabrouang weder in.

Saturdagh 27en des morgens geraakte men wederom ter plaatsen vanwaar men gekomen was. Doenmaals zeyde het opperhoofft van het vaartuygh dat hij nog het volck nog kost hadde om in zee te steeken, dat het vaartuygh ook onbequaam was, en derhalven zij waghten wilden tot de aanstaande noordermousson.

Sondagh 28en 's avonds in het gebedt versoght men om een ander vaartuygh, hetwelck op 't strand was staande, 'tgund de eygenaars gewilligh toestonden.

Maandagh 29en 's morgens wierd dit vaartuygh klaar gemaakt. Onderwijlen had men eenige uytgesonden nae het bosch om kost uyt de thuynen te haalen, dewijl alhier niet wel kost was te bekomen, en dat er is zijn se niet genegen te geven, dewijl men te magtig van volck en te lange vertoeffden, nogte ook verkoopen.

Dyngsdagh 30en had men soo veel volcks tot 28 van 't Chiause vaartuygh bekomen, waarmeede men 's morgens vertrecken soude, dogh door harde wind en regen konde men niet voort geraaken.

Woensdagh 31en desgelijcks ook wegen den harden zuydenwind ende vervaarlijcke cabbelingen en draeystroomen.

Augustus 1697

Donderdagh primo zet men het tegens wind en stroom door, om in zee te geraaken, dogh wederom was het roer onklaar, alwaaromme men genoodsaakt werd Toadebale aan te doen om het roer te maaken. Dogh door de schrickelijcke hooge brandingh welcke op het strandt was konde men niet wel aan land geraaken, ende een wijnigh zittende in dese brandinge raakte men overdwars, en door het invliegende water de voorsteven nae beneden gedompelt en alsoo allenskens het vaartuyg aan stucken en brocken geslagen. Men zat hier als gebannene op dit eyland, hebbende niets om te eeten nogh te breeken, nog zout nog smout[1005] etc.

Sondagh 4en. Met den heyligen doop des waters, nae gedaane predicatie, den kercke Jesu Christi ingelijfft 7 kinderen, ende 2 bejaarde op eygen belijdenis. Doenmaals wierd vastgesteld van de Chiauwereesen dat binnen drie daegen het vaartuygh van Mangharen op Toadebale zoude komen, dogh wederom was het volck in 't bosch hier en daar kost soekende om het lighaam op te houden, alwaaromme ik den 10en dito, zijnde saturdagh des avonds, vermits het vaartuygh niet voort konde komen, nog 8 mannen met kost hebbe gesonden om 't vaartuyg herwaarts aan te helpen brengen.

Sondag 11en. Naedat men omtrent 33 daegen, zoo op zee, te meer aan land, aan dit dorre en schrale eyland (behalven heen en weer reyse) versleten te hebben, vertrock men des voormiddags van Cabrouangh, den vlecke Toadebale, ende men geraakte

Dingsdagh 13en 's morgens op Sangir, den vlecke *Salourang*. Alhier geen verblijffplaats voor ons, en seer weynig volk vindende, vermits den nieuw aangestelden coning van Taboecan, Mattheos Françisco Maccoampo, het meeste volck van zijn rijck bij sigh had geroepen om met hem feest te houden, begaven wij ons wederom naar ons vaartuygh, naedat wij onse kost in de kercke hadden toebereyd ende gegeten en naedat men alhier veerthien kleene kinderen had gedoopt. Onderwijlen bevond men dat een schoolmeester, die nu omtrent drie jaaren bij provisie den dienst aldaar had waargenomen sonder belooninge daaraff te erlangen, nae zijn eygen land en woonplaatse was vertrocken.

Des naemiddags vertrock men van Salourangh nae Taboucan. Het getal der christenen op Salourang, 511.

[1004] Het eilang Lirung, nu Pulau Salibabu.
[1005] Reuzel of vet.

Woensdagh 14en. Des morgens aanlande men op *Tabockan*, ende des avonds in het gebedt versamelen 15 mannen en 28 vrouwen.

Donderdag 15en. In de school 64 scholieren, 48 jongens en 14 meysjes. Dese alle weten het vader ons, 40 weten de articulen des geloofs en wet des Heeren uyt het boekje Ichtitsaar, dog volgens oud gebruyck zoo zijn nog de vraegjes van Caron, nogh de Heydelberghse catechismus, nogte Allegonde aan haar geleerd geworden, gelijck overal, alwaaromme men hier niet veel omtrent de jeugt heefft konnen verrighten, temeer ook meest overal haar eygen moederstale in de schoolen gesprooken werd.

's Avonds in het gebedt 30 mannen en 39 vrouwen.

Vrijdagh 16en in het avondgebedt als vooren 30 à 31 mannen en 39 vrouwen. Men liet deselvige door den schoolmeester ondervraegen uyt het boekje van Caron, dewijl hier de uytlegginge niet wel te pas en komt, dewijl geen Maleyts en verstaan.

Saturdagh 17en. 's Avonts in het gebedt een grooter getal van persoonen, en men liet den schoolmeester als vooren zijn plight waarnemen. Nae het eyndigen der ondervraeginge maakte men aan een yder bekent dat 's morgens voormiddagh nae de predicatie alle kinderen van egtelieden souden werden gedoopt. Te huys wedergekeert quamen twee persoonen tot mij uyt name van den coningh Maccoampo, versoekende dat zijne twee hoerekinderen, wegens eer en respect voor sijne onderdaenen, eerst moghten werden gedoopt, hetgunt ik dan nae lange woordenwisselinge den coningh heb ingewilligt.

Sondagh 18en. Voormiddagh nae gedaene predicatie met water des heyligen doops de kercke Jesu Christy ingelijfft 57 kinderen, 55 van getrouwde ouders en twee van ongetrouwde ouders.

's Naemiddags nae de predicatie in den huywelijcken staat bevestight 28 persoonen. In het voorbijgaan moet men dit seggen, dat het trouwen seer in swang gaat, hier en rondomme, zoodat hier het trouwen met een besonder naam werd genaamd Agamma Companjia, godsdienst van de Compagnie.

Bij dese gelegentheyt bevond men een zeekere vrouw in 's Compagnies huys in boeyens sitten, reden omdat se niet heefft willen trouwen met haar bijzit.

Maandagh 19en maakten wij bereydselen omme met den coningh van Tabockan te vertrecken nae de andere kleyner volckeren.

Dyngsdagh 20en geraakte men 's naemiddagh omtrent drie à vier uuren aan den vlecke *Kouma* in het school, 'twelke ook is des schoolmeesters wooninge. Dertigh scholieren, te weten 24 jongens en 6 meysjes, 17 bidden het vader onse, 15 de articulen des gelooffs en 13 weten de wet des Heeren, 12 het avondgebedt, 9 het morgengebedt, 8 het gebedt voor en nae den eeten, 6 beantwoorden de vraagjes van Caron met haare texten, te weten omtrent de helfft, 4 de Heydelberghsen catechismus tot aan het geloove, vijff den cathechismus van Ichtitsaar, 9 wat geloofft gij van God, 16 wie heefft uw geschapen, aght lesen en vier schrijven.

's Avonds ondervraegde men de bejaarde uyt het boeckje van Caron 'tgunt zij tamelijck beantwoorden.

Woensdagh 21en. Nae gedaane ondersoek, en ondervraeginge der bejaarde in de gronden onser christelijcke religie, des morgens met den heyligen doop de gemeente Gods ingelijfft, 18 kinderen, 15 van getrouwde en 3 van ongetrouwde ouders, en 11 bejaarde op eygen belijdenisse, en daarnae in den huwelijcken staat bevestigt 7 paar persoonen. Het getal der christenen 364.

Omtrent den middagh begaven wij ons van Kouma nae den vlecke *Koulour*. In de school 23 jongens, 19 bidden het vader onse, weten het gelooff en wet des Heeren, 18 weten alle

gebeedens, 14 beantwoorden het vraagboekje Aldegonde, 10 de vraagjes van Caron sonder text, 3 met den text, 4 schrijven, 2 lesen.

Daarnae ondervraegde men de bejaarde in de fundamenten onser christelijcke religie, te weten het vader ons, geloove en wet des Heeren, hetgeen in 't gemeen tamelijck wierde beantwoord, en doenmaals met het water des heyligen doops den gemeente Jesu Christi ingelijfft 19 kinderen van getrouwde ouders, en twee bejaarde vrouwen op haar eygen belijdenisse.

Doenmaals in den houwelijcken staat bevestigt 14 paar persoonen. En dit op Koulour verright hebbende, besloot men de godsdienstige oeffeninge met het ordinair gebedt, gesang en segen. Het getal der gedoopte christenen op Coulour 266.

Donderdagh 22^{en}. 's Morgens vertrock men van Koulour nae den vlecke *Manalou*. In school 16 jongens en 6 meysjens, tesamen 22. Alle weten se het vader ons, 18 't gelooff en wet des Heeren, 13 beantwoorden de vraagjes uyt Ichtitsaar (wie heefft uw geschapen) 10 de vraagjes van Caron met de texten en alle gebedens, 9 de vraegjes uyt Ichtitsaar, wat geloofft gij van Godt, 1 beantwoord den cathichismus uyt Ichtitsaar, 3 lesen en schrijven. Ende naedat men het volck ondervraegt hadde in de gronden onser christelijcke religie, 'tgund dan in 't gemeen werd beantwoord, dogh sonder verstand en kennisse, al eveneens men eenen papegaay leert naeklappen, en haar hetselve uyt te leggen valt beswaarlijck, vermits zij geen Maleyts en verstaan.

Alhier wierden met den doop des heyligen waters de gemeente Jesu Christy ingelijfft aght kinderen van getrouwde ouders, daarnae in den huwelijken staat bevestigt 16 paar persoonen.

Françisco Tantong, omroeper van kerck en schoole, versoeckt van haar Aghtbaare belooning voor zijn dienst.

Het getal der christenen op Manalou 232. Des naemiddags begaven wij ons wederom van Manalou en geraakte tegens den avond op *Taboccan*.

Vrijdagh 23^{en} op Tabockan, had men door een omroeper laten bekent maaken de bejaarde omtrent drie à vier uuren 's naemiddags te samen te komen, desgelijcks ook ouders die kinderen hadden om te doopen, ten eynde men haar mogte ondervraegen en onderwijsen in de gronden der christelijcke religie, dogh quamen op het gewoonlijck avondgebedt. Men liet den schoolmeester zijn ordinaire pligt doen.

Saturdagh 24^{en} versamelde in de kerck 7 mannen en eenige vrouwen, en daarom, dewijl er geen volck verschijnde in het avondgebedt ende des sondaags in de predicatie, heefft den coningh, zoo mij berigt is, voorgenomen van zoodaenige boetens aff te nemen.

Sondagh 25^{en}. Des voormiddaghs voor een groote menight volcks gepredickt, en nae den predicatie den gemeente Jesu Christy door de doop ingelijfft 9 kinderen van getrouwde ouders, en in den houwelijcken staat bevestigt 5 paar persoonen, sijnde van den vlecke Salourangh.

's Naemiddags weder gepredickt, en nae de predicatie gedoopt 14 kinderen van getrouwde ouders, en 3 schooljongens op eygen belijdenisse, en daarnae weder 2 paar getrouwt.

In het gemeen van dese 4 vlecken, off het geheele coningrijck, als Taboekan, Kouma, Kouloeur, ende Manalou, desgelijcks Salourangh, alwaar ik maar terloops ben geweest, zal door ondervindinge ik dit connen seggen, dat den godsdienst van het beginnen mijner komste omtrent dese gewesten niet veel is verbetert, maar eerder erger, de meeste nogh levende in haare affgoderije, duyvelsdienst en bijgeloove. Het Moordom is nogh niet uytgeroeyt, op alle dese voornoemde plaatsen zijn geene varckens (als voor de mooren onreyn) te vinden. Ook de meeste schoolmeesters, aldaar inboorlingen, die met mij aan éénen taffel eten en zul-

len niet lightelijck verckensvleesch eeten, daarvan reden gevende, zij daaraff sieck souden werden, zoo meede de schooljongeren zullen niet light naderen tot eene plaatse daar off spek wordt gegeten off gekookt. Ende omtrent den schooldienst off schooljongens, te vooren bevond ik mannen en vrouwen bij vergelijckinge dat se nu kleyne kinderen zijn, die nauwlijcks wegens haare jonkheyt het vader ons konnen naezeggen, en zoo gaat het meest overal.

Maandagh 26^{en} maakten wij ons vaardigh van het coningrijck Tabockan te vertrecken nae den vleck Matani, het getal der gedoopte christenen op Tabockan 5427.

Dyngsdagh 27^{en} omtrent den middagh van Tabockan vertreckende, geraackt men omtrent drie à vier uuren op den vlecke *Matani*. In de school 33 jongens, alle biddende het vader onse, weten het geloove en wet des Heeren, 5 beantwoorden de vraagjes van Caron met de texten en den Aldegonde tot op de helfft, desgelijcks alle de vraegen van Ichtitsaar, thien bidden alle gebeedens, 5 lesen en schrijven.

’s Avonds in het gebedt een reedelijcke aantal van mannen ende vrouwen, men leyde aan haar uyt de wet des Heeren, geboden en verbooden etc. Hier zijn er veele die de Maleytse taale verstaan, en weten en begrijpen eenighsints wat haar geleerd werd, en eyndigden onse godsdienstig oeffeninge met de ordinaire plightigheden.

Woensdagh 28^{en} werd hier ten ses uuren, gelijk op verscheyde plaatsen, het morgengebedt gedaan, en eyndigt met het ordinary morgengesangh met de gewoonelijcke zeegen uyt Pauli 2 Corinthen 13.[1006]

Des voormiddags weder een groot getal van volck, en leyde aan haar uyt de articulen des gelooffs, en liet haar daarnaar herhaalen de wet des Heeren, ’t geloove en het vader onse, en eyndigde onse godsdienstige oeffeninge als boven.

’s Naemiddags in het avondgebet, nae particuliere ondervraeginge van yder in het bijsonder in de gronden onser christelijcke religie, met het water des doops den kercke Jesu Christy ingelijfft 43 kleene kinderen, alle van getrouwde ouders, en daarnae in de houwelijcken staat bevestight 9 paar mannen ende vrouwen.

Hier bevond men den godsdienst en de schooldienst veel beeter als elders eene plaatse van het geheel coningrijck Tabockan, en alles gaat op het aldergeschikste en met meerder ordre toe, gelijck sulcks mij altijt heefft gebleeken. Het getal der christenen op Matani 580.

Donderdagh 29^{en}. Des voormiddaghs vertrock men van den vlecke Matani, en geraakten tegens den middagh in het coningrijck *Candahaar*. In de school dertigh kinderen, waaronder vijff meysjens.

’s Avonts in het gebedt 70 mannen en vijfftigh vrouwen. Men liet doenmaals den schoolmeester volgens haare ordinaire dienst vraegen aan haar de vraegjes van Caron en het gebedt doen.

Vrijdagh 30^{en}. In de school 34 leerlingen, 29 bidden het vader onse, weten het gelooff en wet des Heeren, 20 beantwoorden de vraegjes van Caron sonder text, drie met den text, 4 weten Aldegonde, 17 beantwoorde uyt Ichtitsaar den cathichismus, ende de andere twee kleyner vraegen, 10 bidden alle gebeeden, 4 lesen en schrijven.

’s Avonts in het gebedt omtrent hetselffde getal als boven. Men ondervraegde haar uyt het boeckje Caron, hetgund zij in ’t gemeen beantwoorden sonder texten, ende daarnaar herhaalden se gesamentlijck het onse vader en geloove, en de wet des Heeren.

Saterdagh 31^{en}. Des voormiddags ondervraegde men eenige bejaarde, zoo mannen als vrouwen (die uyt het Moorendom tot het Christendom wouden overgaan, en soo het scheen een besonderen treck hadden tot onsen godsdienst), in de gronden onser christelijcke religie, dogh men haar nog niet veel geleerd te hebben van den godsdienst bevindende, beleeden se

[1006] De zo genoemde apostolische zegen, de tekst in 2 Korintiërs 13:13.

voor de gemeente sig verders in toekomende met allen ijver en neerstigheyt daartoe te sullen bevlijtigen.

Daarnae leyden men aan haar uyt in het corte de vraegjens van Caron ende de wet des Heeren, haare deugden en ondeugden.

's Naemiddaghs omtrent den avondstond aan de gemeente weder uytgeleyd het gebedt des Heeren, daarop herhaalden se het vader ons, geloove ende wet des Heeren, en beslooten onse godsdienstige oeffeninge met 't ordinaris avondgebedt, gesang en zegen.

September 1697

Sondagh primo. Des voormiddags eene predicatie voor de gemeente gedaan en daarnae door het water des heyligen doops de gemeynte Jesu Christi ingelijfft 25 kleyne kinderen, alle van getrouwde ouders, alsook op eygen belijdenisse 15 bejaerde, 9 mannen, 6 vrouwen, en daarnaar in den houwelijcken staat bevestigt 4 paar persoonen.

Maandagh 2^{en} gaff men aan de scholieren speeldagen, en men bevond het getal der christenen alhier te beloopen 360.

Dyngsdagh 3^{en}. Des avonds in het gebedt nae gedaene ondervraeginge in den huwelijcken staat bevestigt een paar persoonen.

Alhier was veel volck die mij versogten door den doop te mogen werden ingelijfft wijl zij uyt het Moorendom tot onse religie wilden overkomen. Dogh vermits zij nieuwelingen waren, hebbe haar aanbevoolen neerstelijck het avondgebedt ende des sondaags de predicatie bij te woonen, om alsoo allenskens de gronden der christelijcke religie aan te leeren, ten eynde zij bij de eerste gelegentheyt mogten werden gedoopt. Het Moorendom zal hier niet lange stand houden, maar in het corte zij alle uyt het Moorendom tot het Christendom zullen overgaan.

Woensdagh 4^{en}. Des morgens vertrock men van het coningrijck Candahar, en geraakten omtrent thien uuren in het coningrijck *Taroena*. Hier bevond men geen schoolmeester. Die den school nu omtrent drie jaaren had waargenomen sonder besoldinge had dese plaats verlaten ende is nae zijn eygen plaats gegaan, onderwijlen een groote schooljongen dede hier des sondags een predicatie, des avonds het gebedt, en des daegs nam hij de school waar.

Donderdagh 5^{en}. In het school 49 schoolieren. Alle weten se 't vader onse, 't gelooff, 30 weten de wet des Heeren, de vraagjes van het boeckje Ichtitsaar, 20 bidden alle de gebeedens, vijff leesen en schrijven.

Vrijdagh 6^{en} ging men in het geselschap van den coning te voet nae Taroena, nae het vleck *Angir*. Hier in de school 30 jongens. Dese alle bidden het vader onse, kennen het geloove, 20 weten den catichismus ende de twee andere vraegen uyt Ichtitsaar,[1007] desgelijcks alle gebeeden, 10 kennen de wet des Heeren, de vraegen van Caron en Aldegonde, 6 lesen en schrijven.

En nae gedaene ondersoeck der bejaarde in de stucken onser christelijcke religie met den heyligen doop des waters den kercke Jesu Christi ingelijfft 26 kleene kinderen van getrouwde ouders, en op eygen belijdenisse 10 persoonen, 8 mannen en 2 vrouwen, daarnae in den huwelijcken staat bevestigt 8 paar persoonen. Naedat men alhier onse dingen hadden verright, en den avondstond ons kwam te overvallen, begaff men sigh weder van het vleck Angir nae Taroena, alwaar men omtrent aght uuren, te voet, met groote moeyten aanquamen. Het getal der christenen op Angir 485.

[1007] D.w.z.: zij kennen de gehele Ichtitsaar, die drien onderdelen bevatten, namelijk het Kort Begrip van Faukelius-Burs, de 40 vragen en de 19 vragen. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

Saturdagh 7en. Doenmaals ondersoght men de bejaarde in de gronden der religie en leyden aan haar uyt de vraagjes van Caron en eyndigde onse bijeenkomste met d'ordinaire pligtigheden.

Sondagh 8en voor de gemeente een predicatie gedaan, ende daarnae gedoopt 75 kinderen, 64 van getrouwde en 11 van ongetrouwde ouders, als ook op eygen beleydenisse 5 meyden, ende daernae in den egt verknogt 14 paar persoonen.

Maandagh 9en weder veel volck bijeenversamelt en, nae gedaene ondervraeginge uyt het vader onse, geloove en wet des Heeren, gedoopt 2 kinderen van getrouwde en 1 van ongetrouwde ouders, 3 jongens op haar eygen beleydenisse. Daarnae door den band des huwelijcks verknogt vier paar persoonen.

Men gaff dan aan de jongeren speeldaegen. Het getal der christenen op Taroena is 2350. Zeedert hier geen vasten schoolmeester eenigen tijd is geweest, gaat den godsdienst en school seer sleght, den duyveldienst wast ende groeyd sterck aan, waaromme een wacker en schrander schoolmeester daar benoodigt is, en daar geplaatst Jurriaan Assen van Manganitoe.

Dingsdagh 10en. Des morgens vertrock men van het coninghrijck Taroena en geraakten omtrent den middagh in het coningrijck *Manganitoe*.

Woensdagh 11en. In school 50 schoolkinderen, waarvan 4 meysjens, het meeste gedeelte nieuwelinge. 23 Bidden het vader onse, 12 het gelooff, 10 de wet des Heeren, de vraegjes van Caron met de texten, desgelijcks den cathichismus, ende de andere twee vraegen uyt Ichtitsaar, 11 bidden alle gebeedens, leesen ende leeren schrijven.

Donderdagh 12en. Des voormiddags, nae gedaene ondersoeck in de fundamenten van de religie, in den egten staat bevestigt 15 paar jonge lieden.

's Avonds, nae gedaene uytlegging[1008] van de vraagjes Caron, met water des doops den kercke Jesu Christy ingelijfft 65 kinderen van getrouwde ouders.

Vrijdagh 13en. Des voormiddags verthoonde mij den coningh, Don Martyn Takanetang, eene rolle waarinne de namen en handmercken van 12 à 13 vrouwen waaren aangeteekent, waarin dese vrouwen betuygden dat se bij getrouwde persoonen hadden gehouden, ende sulcks voortaan zouden aghterlaten, maar dat se volgens verloff des conings beter zigh voegen bij ongetrouwde, waarmeede den coningh verthoonen wil sigh te bevlijtigen, zoo veel in hem is, alle quaad uyt zijn coninghrijck te weeren.

Saturdagh 14en. In het avondgebedt 4 mannen en 30 vrouwen. Men liet haar ondervraegen door den schoolmeester uyt het boekje Caron, ende hem de verdere plightigheden waarnemen.

Sondagh 15en. Des voormiddaghs veel volck versamelende, ende nae gedaene predicatie met den heyligen doop de gemeente Jesu Christy ingelijfft 2 kleene kinderen.

Maandagh 16en maakte men ons gereed, om van hier te vertrecken. Alhier gaat de gods-, kerck- en schooldienst wel. Een schoone nieuwe kerck van plancken, met een steene voet, zoodat wel dit coningrijck is het alderregulierste, zoo in regeeringe als in goede ordre van volck ende wooningen, waarover den coningh sigh beijvert, beloopende het getal der christenen 2446. Alhier hebbe ik tot schoolmeester geplaatst Joannes Makouski van Anges, in plaatse van Jurrian Assen.

Tegens de middagh vertrocken we van het coningrijck Manganitoe en geraakten des naemiddags tusschen vier à vijff uuren op den vlecke *Tamako*. 's Avonds in het gebedt 37 mannen en 24 vrouwen. Gesamentlijck beantwoorden se de vraagjes van Caron.

Dyngsdagh 17en des voormiddags in de school 20 leerlingen, alle biddende het vader ons, weten het geloove, 15 de wet des Heeren, alle gebeedens, de vraagjes van Caron met haare

[1008] Het afschrift heeft hier 'uytleggende'.

texten tot aan de verlossinge, ook meede de twee vraegen uyt Ichtitsaar als wie heefft uw geschapen, ende wat geloofft gij van Godt, 7 schrijven, 4 spelden, 3 lesen.

Het schijnt dat bij veele de voorgaande leeringen, als van Caron, Aldegonde en de Heydelberghse catechismus, niet meer nut is, dewijl dese voornoemde weynigh off niet werden geleerd, maar overal het boekje Ichtitsaar in gebruyck is, en daar vandaan is het dat den godsdienst niet en gaat zooals het behoord, dewijl geen één en deselve voet van leeringe en onderwijsinge werd gehouden.

Woensdagh 18^{en}. In het avondgebedt 37 mannen ende 25 vrouwen. Men examineerde haar uyt de vraegjes van Caron, en liet haar gesamentlijck herhalen het vader ons, geloove en wet des Heeren, en onderwijlen bevond men dat den schoolmeester alhier, wanneer hij het volck naar[1009] den godsdienst soude laten gaan, ende den zegen over haar spreeken, gebruykte niet de woorden van den apostel Paulus uyt 2 Corinthen 13:13 (gelijk schoolmeesters en krankbesoekers volgens gegeven ordre gehouden zijn te doen), maar de woorden uyt Numeri 6:26 volgens Ichtitsaar, 'tgund, zeyde hij, zoodaenigh was belast te doen, dogh belast hem Pauly woorden 2 Corinthen 13:13 te gebruyken.

Donderdagh 19^{en} verwagte men het vaartuygh van Taroena, om ons van hier naar het coningrijck Chiauw over te brengen. Des avonds in het gebedt een tamelijck getal der bejaarde persoonen, en nae gedaene ondervraeginge uyt het boekje van Caron eyndigden men met de gewoonelijcke plightigheden.

Vrijdagh 20^{en} arriveerde alhier het langh verwaghte vaartuygh van Taroena.

Saturdagh 21^{en}. Nae gedaene ondersoek ende ondervraeginge in de gronden der christelijcke religie gedoopt 17 kinderen, 12 van getrouwde en 5 van ongetrouwde ouders, daarnae getrouwt 7 paar persoonen.

Volgens berigt van den schoolmeester, Thomas Naouhi, heefft een persoon met name Tatagoos, moors zijnde, woonende in het coningrijk Candahaar, van hier met sigh genomen een anders mans getrouwde vrouw met naame Tetambia.

Sondagh 22^{en}. Als men meende te vertrecken moest men, gelijck de voorgaande daegen, tot ons leedwesen weder vertoeven, vermits nog 't volck in het bosch was. Onderwijlen wierd een predicatie des voormiddags van den schoolmeester den volcke voorgelesen. Het getal der christenen op Tamako is 519.

Maandagh 23^{en}. 's Avonds omtrent vijff uuren vertrock men van Tamako.

Woensdag 25^{en}. 's Naemiddags omtrent drie uuren geraakte men aan het coningrijck Chiauw, den vlecke *Pehe*.

's Avonds in het gebedt alleen 34 scholieren, te wete 30 jongens en 4 meysjens, met welcke gemeenlijck den schoolmeester het gebedt doed (want als men aan land stapten, vond men alleen den schoolmeester ende een volwassene schooljongen, met eenige kleyne jongens). Ende naedat men was gekomen omtrent het eynde van onse avondoeffeninge, verscheenen onder het gesang 3 à 4 mannen en 13 vrouwen om het gebedt bij te woonen.

Doenmaals maakte men bekent dat de bejaarde des morgens souden te samen komen en dat sulcks ook de schooljongens in haare wooningen soude doen, dewijl den omroeper, sonder gagie zijnde, sijn dienst heefft neergeleght, en vermits het meest volck tegenwoordigh in haare thuynen en in het bosch woonen, soo is grootelijcks den godsdienst en schooldienst vervallen, ten aansien van de voorgaande tijd.

Donderdagh 26^{en}. Des voormiddags in de kerck bijeen 60 scholieren, dog bij absentie van den predicant dan eens 30, 20, 15, 4. Dese 60 bidden het vader ons, weten 't gelooff en wet des Heeren, 30 bidden alle gebeeden, aght beantwoorden alle de vraegjes van Caron, met

[1009] Na afloop van.

haare texten, alsook de twee kleene vraegjes uyt Ichtitsaar, den Heydelberghsen cathichismus hier en daar een weynigh, agt lesen en schrijven.

Desgelijcks 23 mannen en 42 vrouwen, die men ook ondervraegden in de gronden der christelijcke religie. Het meeste gedeelte bidden het vader onse, 't gelooff, sommige de wet des Heeren. Daarnae leyde men aan haar uyt de vraagjes van Caron en geraakten toen tot aan het geloove, en eyndigde onse godsdienstige oeffeninge met gesang en zeegen.

Des naemiddaghs vertrock men nae den vlecke *Ondon*. In school 60 scholieren, dese alle bidden het vader ons, 't gelooff en wet des Heeren, 16 beantwoorden de vraegjes van Caron met alle haare texten, en lesen en schrijven, 36 weten de vraegen uyt Ichtitsaar, weten alle de gebeedens.

Ende nae gedaene ondervraeginge der bejaarde en ouderen wiens kinderen gedoopt souden werden in de gronden der religie, hetgeene sommige tamelijck beantwoorde, alsook de vraagjes van Caron, gedoopt 35 kinderen, 21 van getrouwde en 10 van ongetrouwde ouders, 4 waaraff de vaders niet bekend zijn. Alhier heb ik den gods- en schooldienst in alles in beter toestant gevonden als op Pehe, vermits het opperhoofft aldaar goede aght geefft op kerck en school.

's Avonds keerde men weder van den vlecke Ondon nae de Pehe. Het getal der christenen op Ondon beloopt 557.

Vrijdagh 27^{en} vertrocken nae den vlecke *Lehi* ende bevond hier meede geen schoolmeester, die nae driejaarige dienst sonder besoldinge te ontfangen is uytgescheyden, en school- en kerckdienst wierd tegenwoordigh door een groote schooljongen waargenomen.

In de school 50 leerlingen, alle biddende het vader ons, gelooff en wet des Heeren, 5 deser bidden alle de gebeedens, zoo des morgens als des avonts, zoo voor als nae den eeten, en beantwoorden alle de vraegjes van Caron met de texten, als ook de vraegen uyt Ichtitsaar, te weten den catechismus: wie heefft uw geschaapen, en: wat geloofft gij van Godt, ook lesen en schrijvende.

Daarnae de bejaarde ondervraagde men in de stucken onser christelijcke religie, 'tgeene zij in het gemeen wisten, en haar vraegende de vraegjes van Caron leyde men aan deselve nader uyt, als wanneer sommige derselver wel wisten te beantwoorden.

Ende daarop met het water des heyligen doops den gemeente Jesu Christi ingelijfft 18 kleene kinderen van getrouwde ouders. Alhier is meede kerck en school in beter stant als op de Pehe, vermits meede hier goede aght van het opperhoofft op school en kerck werd gegeven. Het getal der gedoopte christenen op Lehi beloopt 316.

Nae gedaende verrightinge van onsen godsdienst alhier geraakte men weder, omtrent den avondstont, op de *Pehe*.

Saterdagh 28^{en}. 's Avonds in het gebedt 13 mannen en 28 vrouwen. Men liet den schoolmeester, nae gedaene ondervraeginge aan de vergaderinge, het gebedt doen, ende scheyde met gesangh en zeegen.

Sondagh 29^{en}. Des voormiddags in de kerck versamelde 68 mannen en 53 vrouwen, gepredickt voor haar.

Maandagh 30^{en}. 's Avonds in het gebedt 8 mannen en 13 vrouwen. Men ondervraagden haar uyt de vraeghjes van Caron, meteenen haar bekent maakende des anderen daags 's morgens bijeen te komen.

October

Dingsdagh primo. Des voormiddags 22 mannen en 112 vrouwen. Eerst ondersogt men haar in de fundamenten onser christelijcke religie, als het vader ons, 't gelooff en wet des Heeren, ende daarnae beantwoorde zommige de vraagjes van het boeckje Caron en leyde dezelvige

nader aan haar uyt, en dat gedaan zijnde met het water des heyligen doops de kercke Jesu Christi ingelijfft 58 kinderen, 31 van getrouwde en 27 van ongetrouwde ouders. Onder dese is een kind met namen Daniël, in bloedschande geteelt desen Daniël uyt eene Pieternella Lolosego, weduwe van den broeder des overleden coningh van Chiauw en vervolgens aangehuwelijckte moeye over Françisco Laigan, vader van dit kind Daniël, soone van den coning van Chiauw, broeder van den tegenwoordigen coningh.[1010] En nae het doopen in den staat des huwelijcks verknogt drie paar mannen en vrouwen. Het getal der christenen hier op de Pehe 2142.

Des naemiddags vertrock men van den vlecke Pehe en geraakten des avonds omtrent negen à thien uuren op de vlecke *Oulouw*.

Woensdagh 2^{en}. In school 75 schoolieren, hoewel met onse eerste aankomste op Oulouw 18 in des schoolmeesters huys wierden bevonden, vermits voordesen de kerck, ook meteenen de school, geheel ende gantschelijck desolaat en verwoest was, staande wel op haar palen ende met een dack overdeckt, dogh rondom open, op een plaatse met groente bewassen, een ander tot een haartsteede ende een derde vol vederen, alsofff het een haanecamp was geweest, een teeken dat aldaar in een geruyme tijd nogh godsdienst is gedaan nog school gehouden. Dogh nu tegenwoordigh rondsomme toegedeckt, de grond reyn en effen, en met een fraeye predickstoel versien, als voordesen. 's Avonts in het gebedt 9 mannen en 15 vrouwen.

Donderdagh 3^{en}. Ter school 75 leerlingen, alle bidden se het vader ons, 't gelooff, de helfft connen de wet des Heeren, 18 beantwoorden de vraegjes van Aldegonde, 20 de vraegen van Caron met de texten, alle beantwoorden de twee vraegen uyt Ichtitsaar, 6 den Heydelberghsen catichismus, 30 bidden alle de gebeeden, 12 lesen en schrijven.

's Avonds in het gebedt verscheen den coning Jacobus Xaverius[1011] en sijn ega, tesamen 18 mannen en 30 vrouwen, welcke gesamentlijck beantwoorden de vraegjes van Caron met de bewijsen tot aan de sacramenten, en men liet haar herhaalen de wet, geloove en het vader onse, en eyndigde onse bijeenkomste met de ordinaire plegtigheden.

Vrijdagh 4^{en}. In het avond gebedt 40 persoonen. Nae gedaane ondervraeginge uyt Caron deede den schoolmeester het gebedt.

Saterdagh 5^{en}. Een manspersoon en 30 vrouwen in 't gebedt, ende zij beantwoorden doenmaals de vraegjes van Caron van de sacramenten tot den eynde toe.

Sondagh 6^{en}. Des voormiddags versamelde in de kerck hondert mannen ende 278 vrouwen. Voor haar een predicatie gedaan, die vrij laat geschiede op den dagh, vermits het volck gelijck meest overal gewoon eenmaal des daegs ter kerck te komen, gelijck ook zelve den coningh met zijne coninginne en volck quamen in de kerck, onder 't lesen van het formulier des doops. Ick heb met het water des doops de kercke Jesu Christy ingelijfft 85 kleene kinderen, waaraff 63 van getrouwde en 22 van ongetrouwde ouders, ende daarnae in den huwelijcken staat bevestigt 11 paar persoonen.

's Naemiddaghs zoude men weder eene predicatie doen voor den volcke, dogh omtrent den tijd des avondsgebedt verscheenen aght mannen ende 15 vrouwen, ende men liet den schoolmeester het avondgebedt doen.

Maandagh 7^{en}. Bevond men het getal der gedoopte te beloopen op Oulouw 2263.

Dyngsdagh 8^{en}. Als den predikant zijn werck heeft verright, te weten haare kinderen heefft gedoopt, off getrouwt, off het naghtmaal heefft uytgedeeld, zoo is de kerck ook uyt en den

---

[1010] De regerende vorst van Siau was in 1697 Hendrik Daniël Jacobus Rarame Nusa (1678-1716). Zie betreffende de verschillende vorstengeslachten in Noord-Celebes en de Sangir-archipel Peter Truhart, *Regents of Nations, vol. 3, Asia & Pacific Oceania/Asien u& Pazifischer Ozean*, 1296-1300.

[1011] Jacobus (Xaverius) Rarame Nusa (1687-1703).

godsdienst is ook gedaan, gelijck het overal zoodaenigh de gewoonte is bij dese volckeren, en daarom in het gebedt 5 vrouwen.

Woensdagh 9^{en}. Zond men weder terugh het vaartuygh van Taroena op Sangir, alsmeede den schoolmeester Mauritius Tatagoos van Ondon, om op Anges zijn plaats als schoolmeester waar te nemen, alsook den schoolmeester Thomas Naouhi van Tamako, geplaats op de Pehe, en den schoolmeester Pieter Pays (dien de coningh, zooals den schoolmeester Pays segt, in zijn huys heefft geslaegen) van den Pehe met mij nae de Çelebesche cust genomen, om hem op Dauw te plaatsen.

Donderdagh 10^{en}. Des voormiddaghs tusschen 9 à 10 uuren vertrock men van het coningrijck Chiauw, den vlecke Oulouw, en geraakte des anderendaags, vrijdagh, op het coningrijck *Tagulanda*.

Vrijdaag 11^{en}. In de school des morgens 70 leerlingen, waaronder 11 meysjens, alle biddende het onse vader, 30 het geloove en wet des Heeren, 20 beantwoorden de vraegen van Caron met haar texten, de vraegen uyt Ichtitsaar, bidden alle gebeedens, het morgen- ende avondgebedt, voor en nae den eeten, dese 20 lesen ende 10 schrijven.

Saturdagh 12^{en}. In de school wederom het voornoemde getal der leerlingen. Des avonds in de school ten tijde des gebeds 26 mannen ende 23 vrouwen. Men vraegde het boekje Caron, hetgund zij met haare texten tamelijck beantwoorden. Men liet haar daarop herhaalen het onse vader, 't geloove en wet des Heeren, en wij beslooten onse bijeenkomste met gebedt, gesang en zeegen.

Sondagh 13^{en}. In de kerck 83 mannen en 97 vrouwen, dogh het getal wierd steets meer ende meerder. Voor haar gepredickt en daarop gedoopt 59 kinderen, 44 van getrouwde en 15 van ongetrouwde ouders, ende daarnae 9 paar in de huwelijcken staat bevestigt. Wij eyndighden onsen godsdienst over de middagh omtrent een uur, nae de gewoonte der inlanderen.

Des naemiddaghs weder 29 mannen en 32 vrouwen, voor welcke men den schoolmeester belaste een predicatie uyt Caron te lesen.

Maandagh 14^{en}, des voormiddags, bevond men het getal der christenen op Tagulanda te beloopen 1401. 's Avont weder in het gebedt, 18 mannen en 14 vrouwen.

Dyngsdagh 15^{en}. Des voormiddags vertrock men nae den vlecke *Minanga*, en geraakten aldaar 's naemiddags omtrent drie uuren. In de school 23 leerlingen, waaronder 8 meysjens, alle bidden zij het vader onse, 18 weten het geloove en wet des Heeren, en alle de gebedens, 15 beantwoorden de vraagjes van Caron met haare texten, 8 het vraagboekje Ichtitsaar, 3 weten den Heydelberghsen catichismus tot de helfft, 13 lesen, 9 leeren spelden en 6 schrijven.

's Avonds in het gebedt 36 mannen en 32 vrouwen. Men liet de schoolmeester zijn plight waarnemen, ende belaste de bejaarde des morgens ten 8 uuren te vergaderen.

Woensdagh 16^{en}. Naedat men des avonds had belast des morgens vroeg bijeen te wesen, wierd het omtrent middagh en versamelden 68 mannen en 56 vrouwen, welcke men ondervraegden in de gronden der religie, als het vader ons, gelooff en wet des Heeren, 'tgund zij in het gemeen beantwoorde. Daarnaar vraegde men haar uyt het boekje Caron, 'tgund zij tamelijck wel wisten, en men leyde haar dezelvige nader uyt, ende daarop gedoopt 19 kleene kinderen, 18 van getrouwde en een van ongetrouwde ouders, getrouwt 7 paar mannen en vrouwen.

Het getal der christenen hier op Minanga beloopt 318.

's Avonts omtrent ses uuren vertrock men wederom van Minanga en geraakten omtrent 9 uuren in het coningrijck *Tagulanda*.

Donderdagh 17en. Des avonds in het gebedt 11 mannen en 9 vrouwen. Hier sijn ses deelen, die 's avonds yder haar beurt het gebedt waarnemen. Des woensdaags werd hier ook eene catichisatie gedaan voor diegeene die ter taffel des Heeren gaan.

Vrijdagh 18en. 's Avonds in het gebedt 6 mannen en 3 vrouwen. Soo gering getal is er gemeenlijck in het avondgebedt, volgens die 6 verdeelingen, om het gebedt waar te nemen. Wanneer ik derwaarts was gegaan om haar eensdeels te ondervraegen, anderdeels te onderwijsen, was er geen light, ende keerde weer nae huys en liet den schoolmeester sijn plight doen.

Saterdagh 19en. In het avondgebedt 9 mannen en 6 vrouwen. Men leyde aan haar uyt de vraegjes van Caron, tot aan de sacramenten. Onder dit getal der vrouwen was ook eene ongedoopte vrouw, Bekohimin genaamt, van Tabockan, welcke ook andere, voornamentlijck eenen Joannes Katenkan, die met haar wilde trouwen, versogten dat sij mogten gedoopt werden. Edogh vermits zij niet en wiste, en nu voor de eerste maal in het gebedt verscheen, heefft men haar ongedoopt gelaten, ter tijd en wijlen zij reeden kan geven van haare geloove, zoodat alle ende een ygelijk zijnde op dit eyland gedoopt, uytgenomen dese voornoemde vrouwe.

Sondagh 20en. In de kerck vergadert 104 mannen en 117 vrouwen. Voor haar gepredickt, en naar gedaene predicatie met het water des doops de kercke Jesu Christi ingelijfft 5 kinderen, een van getrouwde en 4 van ongetrouwde ouders, daarnae in den eghten staat bevestight 9 paar mannen en vrouwen.

's Naemiddags wederom in de kerck verzamelde 20 mannen en 23 vrouwen, en voor haar een predicatie gedaan.

Maandagh 21en. Hield den coningh, Philip Anthonisz, ende zijne E. rijcksgrooten een generale feest wegens die nieuwe gedoopte en gehouwde persoonen.

Dyngsdagh 22en meende men te zullen van Tagulanda vertrecken, dogh vermits het volck niet gereed en de wind en stroom ons tegen was, moest men nog hier vertoeven.

Woensdagh 23en sprack men met den coning en eenige zijner rijcksgrooten van de gelegentheyt des godsdienst. Onder andere reden zeyde ook den coningh dese, dat hij, zijnde op Ternaten, soude hebben versoght aan haar Aghtbaarhedens dat den schoolmeester Paulus Magotta op Minanga, seer harthoorende, off en daarbij niet wel konnende sien, dierhalven onbequaam tot kerck en school, van sijn dienst moght werden ontslaegen, waerop haar Aghtbaarhedens geantwoord souden hebben dat den predicant op de visite was. Soo is 't dan nu alsoo, dat dien man Magotta zoodaenig is als voorgesegt is. Dogh diende haar tot antwoord dat nooyt dese Magotta aan mij heefft versogt om zijn verlossingh van sijn dienst, ook wete ik geen reden van misslag off misdrijff, om hem te verwerpen off aff te setten, ende dat blind- en dooffheyt die hem is overvallen geen dadelijk misdrijff is maar een toevallende gebreck in de natuyr, dierhalven om hem te verlossen en van sijn dienst te ontslaan, die magt bij mij niet was, maar dat men desen Magotta voorschreven onderwijlen sal verplaatsen van Minanga op Tagulanda, ende hem eenen ondermeester toevoegen, tot tijd en wijlen toe daar van de kerck ende de Aghtbaare politie rapport sal zijn gedaan wat men in dese gelegentheyt doen zal. En daarom den schoolmeester Joachim Bobaart volgens zijn versoeck, en ook niet tegen wil van de Tagulanders (die liever haar eygen landaart hebben), meede genomen, om hem op de Çelebes in den vlecke Batou Oudjang te plaatsen.

Donderdagh 24en, vrijdagh 25en blies alsnogh een stercke westenwind, zoodat wij genoodsaakt waren hier te vertoeven.

Saturdagh 26en. Vertrocken des morgens van het coningrijck Tagulanda en geraakten maandagh 28en dito, des naemiddaghs omtrent twee uuren, aan het eyland Çelebes, den vlecke *Manado*.

Maandagh 28en. Des avonds bevond men dat den schoolmeester het gebedt dede op de logie, alwaar doenmaals aght vrouwen vergadert waaren. Dogh dewijle de ordinaire plaats is, en geweest is, de school, hebbe ik den schoolmeester belast voortaan het gebedt aldaar te doen.

Dyngsdagh 29en. Bevond men hier geene vaartuygen om van hier nae Ternaten te konnen geraaken, noghte nae de verdere coningrijcken op de Çelebes, hoewel men, den eenen dagh voor, den anderen naar, het hoofft van Tagulandas vaartuygh, Anthony Françen, hebben versogt om ons met zijn vaartuyg nae Boulang, werwaarts hij ledigh moeste vertrecken, te brengen, dog heefft Anthony Françen sulcks geweygert, met te seggen den coning Philip Anthonisz sulcx hadde verboden.

Alhier vonde men wel een vaartuygh genaamt conting,[1012] hetwelcke toebereyt wierd om nae Ternaten te gaan, dog 'tselve konde nogh in geen maand off meer gereed zijn, zoodat men resolveerden onderwijlen in dien tijd te konnen visiteeren de coningrijcken Boulang, Boulang-Itang en Dauw, meteen ook off men een bequaam vaartuygh konde bekomen om ons van de Manado naar Ternaten te voeren. Hier was een tamelijck vaartuygh van Caudipan, welcke men eenige daegen ophielde, off sighselffs ophield, vermits zij van cost niet wel waren versien, en men soo nu en dan deselvige heefft gegeven den kost.

Woensdagh 30en. Des naemiddags ten drie uuren in de catechisatie 24 mannen en 38 vrouwen, 49 schooljongeren, gesamentlijck beantwoordende de vraagjes van Caron met haare bewijsen.

November 1697

Saturdagh 2en, des morgens, werd hier ook, gelijck op veele andere plaatsen, het morgengebedt gedaan ten ses uuren.

Sondagh 3en. Op de logie in de kerck verzamelt 49 mannen en 38 vrouwen. Des voormiddags voor haar een predicatie gedaan, en daarnae door het water des heyligen doops de gemeente Jesu Christi ingelijfft 17 kinderen, 8 van getrouwde en 9 van ongetrouwde ouders.

Maandagh 4en begon men sig gereed te maaken om te besigtigen gelijck als terloops de andere kercken en schoolen van de Çelebes, vermits men van hier nae Ternaten te vertrecken geen gelegentheyt en was.

Woensdagh 6en. Nae gedaene catichisatie vertrock men omtrent vijff uuren van de Manado.

Sondagh 10en, des morgens vroeg, lagen wij voor *Caudipan*, het koningrijck Boelang Itang, ten ancker. Men geraakte tusschen seven à agt uuren aan land, en vermits het kercktijd was deed den schoolmeester een predicatie uyt Caron, voor 34 mannen en 40 vrouwen. Des naemiddaghs wederom in de predicatie versamelt 25 mannen en 27 vrouwen.

Maendagh 11en des voormiddags in de school 20 leerlingen, dog op de rol 60. Dese 20 bidden het vader ons, 't geloove en wet des Heeren, desgelijcks de vraagjes van Caron, sonder de texten, 7 beantwoorden deselve met de bewijsen alsook alle de vraegen uyt Ichtitsaar, 6 lesen. Des avonds in het gebedt 3 mannen en 8 vrouwen, welcke meest sijn van den huyse van den goegoegoe, die gemeenlijck den godsdienst waarnemen.

Dyngsdagh 12en. Van hier door een kleen vaartuyg den schoolmeester op Bwool, Wouter de Lima, een brieff toegeschreven om als schoolmeester op Tagulanda, den vlecke Minanga, in plaats van Magotta den dienst waar te nemen.

Woensdagh 13en. Den schoolmeester Hendrick Thehou beright mij dat wegens den twist tusschen den coningh Willem Cornput en goegoegoe Jeremia Salana, wegens eenige rijcks-

[1012] Kunting: platboomd, open, breed vaartuig.

slaven, den godsdienst en school zoodanigh niet als 't behoorde te wesen, en ook voordesen geweest is, vermits den coning Willem den meesten tijd op Dauw is.

Doenmaals ook de twee gebroeders weder op haare voorgaande plaatsen herstelt, te weten Pieter Patiata, omroeper op Dauw, en Zacharias Oumar, omroeper op Boulang-Itang, als voordesen. Des naemiddags begaven wij ons te voet nae het coningrijck *Dauwe*. In het avondgebedt 40 mannen, 45 vrouwen en 42 scholieren.

Dese 42 scholieren, waaronder 11 meysjes (op de roll des schoolmeesters 120), bidden het vader ons, 't geloove en wet des Heeren, alsook de vraagjes van Caron, sonder text, 10 met haare texten de drie vraegen, als den catichismus, wie heefft uw geschaapen, en wat geloofft gij van Godt, uyt Ichtitsaar, alle gebeedens, 5 lesen en schrijven.

Ook ondervraegde men doen de bejaerde uyt het boekje Caron, hetgeen in 't gemeen hier en daar sommige beantwoorden, met haare texten, en daarnae herhaalden se gesamentlijck de wet des Heeren, het geloove en onse vader. Men besloot onse godsdienstige oeffening met gebedt, gesang en zeegen, en men belaste het volck des morgensvroeg off voormiddags te zamen te komen.

Donderdagh 14^{en}. Naedien men dan des avondts te vooren had bekent gemaakt het volk des morgens te samen te komen, ten eynde men eerst diegene die haare kinderen ten doop souden brengen mogte ondervraegen in de gronden der christelijcke religie, dogh wierd ik door de komste van beyde de coningen, van Dauwe en Boelang-Itang, den eenen met sijn raadspersoonen en den anderen veel gemeen volk, belet mijn voornemen te volbrengen. Dierhalven belaste men den schoolmeester het volck uyt de kerk te laten gaan en des naemiddags weder te keeren, gelijck sulck geschiede. Men ondervraegden haar uyt het boekje Caron, de vraegjes met verandering van woorden, dogh wisten weynig dat te antwoorden, vermits zij geen Maleyts verstaan, gelijck meest overal. En hetgene zij leeren en antwoorden is door de gewoonte, als een papegaaij. En evenwel om het volk te leeren soo veel men kan, leyde men aan haar de vraegjes uyt, daarnae herhaalden se gesamentlijk de wet des Heeren, het geloove en onse vader. Daarop gedoopt 31 kinderen, 27 van getrouwde en 4 van ongetrouwde ouders wiens vaderen nogh ongedoopt zijn, ende wij beslooten onse godsdienstige oeffeninge met de gewoonlijcke plightigheden.

Vrijdagh 15^{en}. 's Morgens in het gebedt ten ses uuren 12 schoolieren, te weten 7 jongens en 5 meysjens, en doenmaals eenige groote schooljongens ende eene schoolmeyd gelaten uyt de school. Desen dagh meede den leermeester op Attingola, Balossin,[1013] door een brieff bekent gemaakt dat hij van Attingola zal vertrecken nae Chiauw, den vlecke Lehi, om aldaar de kerck en school waar te nemen, ook om te weten het getal der christenen, vermits men te voet, door de regentijd, aldaar niet wel konde komen.

Omtrent den middagh begaven wij ons weer van het coningrijck Dauwe ende geraakten omtrent een uur in het coningrijk *Boelang Itang*.

's Avonds in het gebedt versamelt 30 mannen en 27 vrouwen. In het gemeen beantwoorden se de vraagjes van Caron, nae den gewoonelijcken sleur en slenter, ende geraackten tot aan de sacramenten.

Volgens rapport van den schoolmeester, Hendrick Thehou, heefft den duyvelsdienst nog veel plaats op Caudipan. Den 27^{en} juny 1696 heeft de huysvrouw van den goegoegoe Lete op Dauwe twee heydense duyveldienaars laten roepen, d'eene van Boulang Itang en Dauwe, in haar huys, om te singen en den duyvel aan te bidden, ten eynde zij wederom ter gesondheyt mogte geraaken. Het getal der christenen op Dauw is 585.

Saturdagh 16^{en}. Des naedemiddags versamelt in de kerck 61 mannen en 46 vrouwen. Doenmaals begon men het vraaghboeckje van Caron, van de sacramenten tot aan het eynde,

[1013] Balthasar Lossing.

aan haar uyt te leggen, daarnae de wet des Heeren, voor het laatst 't vader ons. Wij eyndigden onse bijeenkomste als boven.

Sondagh 17^{en}. Des voormiddags weder 57 mannen en 75 vrouwen, en nae gedaene predicatie gedoopt 40 kinderen, 19 van getrouwde en 18 van ongetrouwde ouders, 3 welckers ouders nog ongedoopt zijn, waaronder meede is een kind met naame Samson, van eenen Bolango geteelt uyt de weduwe van zijn verstorvene broeder.

Maandagh 18^{en} ontsloeg men van de school 5 jongens, en gaff de jongeren speeldagen.

Des avonds, nadien ik den schoolmeester, Franciscus Mattheus, had aangediend om van Dauwe te vertrecken nae Chiauw, den vlecke Oulouw, ten eynde hij aldaar den vervallen godsdienst weder mogte opregten ende hij in saaken betreffende kerck en school en den geheelen godsdienst met den koning moghte handelen en spreeken, kwam den voornoemden schoolmeester tot mij, thoonende sigh gantschelijck ongenegen derwaarts nae Oulouw te gaan.

Dyngsdagh 19^{en} bevond men het getal der christenen op Boelang Itang te beloopen 794. Den schoolmeester Hendrick Thehou, alsoo hem de blindheyt begint te overvallen, versoeckt van haar Agtbaarhedens om zijne verlossinge, om als schoolmeester nae Amboina te mogen vertrecken.

Woensdagh 20 vertrock men des voormiddags omtrent negen uuren van het coningrijck Boelang-Itang, en geraakten des vrijdaaghs 22^{en} omtrent de middagh voor *Boulang*, dogh men vond swaarigheyt om aan land te geraaken, eensdeels wegens de harde en hooge brandingh, anderdeels wegens de harde aandrijvende wind, met een donckere lught komende uyt zee, wierd men gedrongen door de brandinge te setten, krijgende het vaartuygh vol water tot sinckens toe, dogh wierd van het volck 'twelck sigh buyten boord begaff verligt, ende met magt het water uyt te hoosen.

In de school 14 leerlingen, 10 jongens en 4 meysjens, alle biddende het vader ons, 't geloove, uyt Ichtitsaar, desgelijcks den catichismus en wie heefft uw geschapen, negen weten Caron met haare texten, aght de wet des Heeren en alle gebedens, 7 wat geloofft gij van Godt, uyt Ichtitsaar, 10 lesen en 6 schrijven. Hier en meest overal wert Ichtitsaar geleert, en komen ter school dan eens 20, 15, 8, 6, 4, en meesten tijd niet. Zoodaenigh is het ook gelegen omtrent de bejaerde.

's Avonds in het gebedt 10 mannen en 33 vrouwen. 't Meeste gedeelte bad het vader ons, een derde gedeelte wisten 't gelooff en eenige de wet des Heeren.

Saturdagh 23^{en}. Des morgens in het gebedt 14 schoolieren, ende eyndigden met het morgengesangh. Doenmaals den schoolmeester Wouter de Lima van Bwool geplaatst op Minanga, in het coningrijck van Tagulanda, en Anthony de Melo als ondermeester op Tagulanda, bij Paulus Magotta.

Des voormiddags bijeen 10 mannen en 33 vrouwen. Dog met de komste van den coningh Jacobus Manoppo konde men onse godsdienstige oeffeninge niet verrighten, waarom men den schoolmeester belaste het volck te laten gaan totdat den coningh met sijne rijcksgrooten vertrocken waren.

En nae het vertreck van den coning versamelde weder 33 vrouwen. De voornoemde 10 mannen waaren met den coning gegaan om het vaartuygh met welcke men nae Manado zoude vertrecken van land in het water te brengen. Onder dese 33 vrouwen waaren agt à negen die de wet des Heeren, het geloove en 't vader ons als ook de vraagjes van Caron wisten, de rest niets wetende, welcke dese voorschreven agt à negen schoolmeyden waren.

Nae gedaene ondervraeginge gedoopt ses kinderen van ongetrouwde ouders waaraff de vaders nogh ongedoopt zijn, en op eygen belijdenisse nogh 12 leerlingen, 8 jongens en 4 meysjens.

Sondagh 24^{en}. In de kerk bijeen 33 mannen en 71 vrouwen, zoo christenen als heydenen, aan welcke den schoolmeester een predicatie uyt Caron voorlas. Dit voormelte getal is besonder veel tegenwoordigh, daar andersints des sondaghs voormiddags 9 à 10 mannen en 10, 15 à 20 vrouwen verschijnen, des naedemiddags niet eene bejaarde.

Onderwijlen op Boulang den schoolmeester een predicatie voorlas, was men gegaan nae den vlecke Batou Oudjang (alwaar den coning Manoppo sijn woonplaats hout), om aldaar onse godsdienstige pligtigheden aff te leggen, alwaar men bevond een nieuwe ruyme kerk, om den school, kerck ende den geheelen godsdienst te planten, zoo van den vlecke Nabonto als Boulang, aldaar het volck te samen te trecken, hoewel tegenwoordigh in dit Batou Oudjang geene christenen zijn, dewijl het volk des conings aldaar woonagtig van Magondo zijn, maar die van Nabonto woonden nu den godsdienst bij, en waren versamelt omtrent 60 persoonen, waaronder waren omtrent 10 à 12 gedoopte van Nabonto voornoemt. En nae gedaene predicatie gedoopt 21 persoonen, 5 kinderen van ongetrouwde ouders (want niemant in dit koningrijck getrouwt is dan alleen den goegoegoe Andries Lalita, hoewel de vrouw altijd op Manado is en blijfft), waaronder een kind van gedoopte ouders, van de rest de vaderen nogh ongedoopt; op eygen belijdenisse 3 bejaarde vrouwen en 13 scholieren, en tegens den avondstond begaven we ons weder nae Boelangh.

Maandagh 25^{en}. Het getal der christenen op Batou Oudjang ende Nabonto beloopt 71.

Doenmaals aan de schoolmeester Françisco Mattheus op Dauwe bekent gemaakt om van Dauwe nae het coningrijk van Bwool als schoolmeester te vertrecken, vermits hij niet genegen is nae Chiauw den vlecke Oulouw te gaan, in plaatse van Wouter de Lima, waarvan hiervoor onder dato 23^{en} deser gewaagt zij, en weder Pieter Pays op Dauwe geplaats, vide 9^{en} october, ende den leermeester Cornelis Ferdinandus nae Chiauw, den vlecke Ondon, verordineert; Andries Lessi nae den vlecke Oulouw op Chiauw, in plaats van Andries Pietersz Makapounas, welcke gaat nae de negorije off vlecke Tamako; Moses Talaid schoolmeester op Batou Oudjang nae den vlecke Salourang op Sangir; ende Joachim Bobaart van Tagulanda op Batou Oudjang geplaatst als bevoorens onder dato 23^{en} october staat aangehaalt.

Het getal der christenen die gedoopt zijn beloopt op Boulangh 145.

Anthony Gantion, omroeper van kerck en school op Boulang, nu seventhien maanden hebbende dien dienst waargenomen met allen ijver, versoeckt eerbiedelijck van haare Agtbaarheden zijne maandelijckse besoldinge.

Dyngsdagh 26^{en} vertrock men des morgen van het coningrijck Boelang en geraakten woensdagh 27^{en} des naght op den vlecke Manado, hebbende alsoo het grootste gedeelte van de Çelebes gevisiteert. Dog op Attingola, wegens de regentijd, conde men niet light komen, noghte nae Bwool wegens den stercken noord-westewind.

Hier op Manado zijnde had men al wederom patiëntie en lijdsaamheyt te gebruycken, vermits geen bequaam vaartuygh om ons nae Ternaten te transporteeren bij het hand was, en daarom tot ons hoogste leed hier weder een geruymen tijd verblijven. Mettertijd dit vaartuyg, conting genaamt, klaar werdende, wierd hetzelve van ’t dregge een weynigh nae de diepte affgeset, aanstonts sonck het nae de diepte, alsoo ’tgeene daar in was weder moest werden geborgen. Al wederom goede raad duur. Onderwijl nam men voor met het Boelangs vaartuygh nae Tagulanda te gaan, om van daar met een Tagulands vaartuygh (volgens bespreck op Tagulanda tusschen den coningh en mij) nae Ternaten te stevenen. Edogh sagh men het jaghtje den Aardenhout herwaarts aanstevenen, zoodat de Tagulandes reyse wierd gestaakt.

December 1697

Sondagh primo des voormiddags in de kerck 27 mannen en 6 vrouwen, en 30 schooljongens, en voor haar gepredickt, en nae gedaene predicatie een kind gedoopt van ongetrouwde ouders.

Door de komst van het jaghtje den Aardenhout moest men al wederom met het grootste gedult alhier verblijven, affwagtende nae de ladinge van het jaghtje voorschreven.

Sondagh 8e des voormiddaghs in het Hollands op de logie gepredickt.

Sondagh 15en. Vermits ick met een stercke koortse der morgens wierd bevangen, las den schoolmeester den volcke een predicatie voor, sijnde versamelt 28 mannen en 9 vrouwen.

Onderwijlen bevind men dat op de Manado nae mijn vertreck den jaare 1693 maar eens des Heeren heyligh avondmaal tot nog toe is uytgedeelt geworden. Het is waar dat ik meede sulcks niet, gelijck overal niet, en hebbe gedaan, vermits ik niet, wegens het verlies van ons vaartuyg, in staat ben geweest sulcks te doen.[1014]

Donderdagh 19en. De godsdienst is hier meede gelijck overal. Altemets veel volcks in de predicatie ende in het avondgebeth, altemets weynig off niet eene in het avondgebedt,[1015] gelijck meede hier op Ternaten. Het getal der gedoopte christenen op Manado beloopt 444.

Saturdagh 21en. Omtrent den avondstond ging men van land, naar het boort van 't jaghtje den Aardenhout.

Sondagh 22en des morgens, met den daegeraat, geraakte men onder zeyl.

Saterdagh 28en wierp men omtrent vijff urren 's naemiddags op Ternaatse rheede het ancker, en stapten tegen den avondstond aan land, waarover Godt zij geloofft en gedanckt, naedat men seven maanden min derthien daegen op de kerckelijcke visite heefft omgesworven, en waarmeede ik dese dagh-aanteekeninge ook kome te besluyten.

(Onder stond, en was geteekent) Gellius Cammiga ecclesiastes. (Lager) Gecollationeert, accordeert (was geteekent) J.W. de la Fontaine[1016] en Laurens van Zanten.[1017]

[1014] Doordat de meegebrachte voorraad avondmaalsbrood (meel) en -wijn verloren waren gegaan.

[1015] Altemets ... altemets: nu eens ... dan weer.

[1016] Arr. Batavia 1683 als adelborst, geheimschrijver op Ternate van 1700 tot 1703, overleden 9 juni 1708.

[1017] Laurens van Zanten (VOC Opvarenden: Van Santen), van Amsterdam, arr. Batavia 28 december 1686 als soldaat, overleden 23 december 1716.

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791

De Molukse eilanden Ambon, Ternate en Banda waren tijdens de VOC-tijd bestuurlijke en militaire centra en tevens de plaatsen, van waaruit door predikanten en kerkenraden leiding gegeven werd aan de christelijke gemeenten.

Een groot deel van de bijna duizend documenten in deze bronnenuitgave besteedt aandacht aan de relatie tussen het VOC-bestuur, dat wil zeggen de overheid, en de kerk, die samenwerkten bij de uitbreiding van het christendom en de bevordering van een christelijke levenswandel van zowel Nederlandse als inheemse onderdanen.

Omdat het toezicht op de scholen in de praktijk door de predikanten werd verzorgd, bevatten de bronnen ook gedetailleerde informatie over het onderwijs. Wat betreft het onderwijs valt op hoe vanaf het begin overheid en kerk zich inspanden om niet alleen jongens maar ook meisjes op school te krijgen; een streven waarin zij ook slaagden.

Deze kerkelijke documenten hebben vaak een minder ambtelijk, meer persoonlijk karakter dan overheidsstukken. Daardoor komt men bij lezing dicht bij de ervaringen en gevoelens van zowel de Nederlandse auteurs als de inheemse hoofden en onderdanen.

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-655-8
9 789088 906558 >